THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

Nos; 191, 192, 211, 212, 213, 214, 227, 228, 237, 238, 253, 328, 333, 340 & 345.

——:o:——

वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा

महामहोपाध्याय-श्रीनागेशभट्टविरचिता ।
श्रीमद्बालम्भट्टविरचित कलाटीकासनाथीकृता ।
श्रीयुतभाण्डार्युपाह्वमाधवशास्त्रिणा
संशोधिता ।

———

Vaiyakarana Siddhant Laghumanjusha.

BY

MAHAMAHOPADHYAYA SRI NAGES[illegible]

With a Commentary called Kala of B[illegible].

Edited by

Vyakarnopadhyaya and Sahitya [illegible]
and Meemânsâ Tirtha.

PANDIT MADHAVA SASTRI BHA[illegible]

FASCICULUS 1 to XV—१ से १५.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

म्पूर्णमपि अशुद्धिबहुलमेकमेव समासादितम् । अतः आकृदर्थविचारं टीकाद्वयोपेतं, अग्रेच कलयैव सनाथितं मुद्रापयिष्ये इति धृतोत्साहेन श्रेष्ठिवरेण १९१३ त्रयोदशाधिकैकोनविंशतिशततमेशवीये मुद्रापयितुं समारब्धा । संशोधनकार्यं च काशिकराजकीयपाठालयाध्यापकश्रीमदनमोहनपाठकमहोदयद्वारा खण्डद्वयपर्यंतं समपादि । तदानीमेव तेषां प्रकृतेरस्वास्थ्याच्छोधनकार्यविकलतामालोच्य तृतीयखण्डात्प्रभृति विद्वद्वरश्रीशेण्डे इत्युपाह्वसीतारामशास्त्रिणः संशोधनकार्ये न्ययुज्यन्त ।

तैश्च एकादशखण्डान्तं संशोधितेऽग्रे तस्मिन् कार्ये श्रेष्ठिवरप्रार्थनयाऽहं प्रावर्तिषि । समापयं चाऽऽग्रन्थपरिसमाप्तिः संशोधनम् । तत्र सर्वैरपि यथामति संशोधनेऽपि टीकापुस्तकयोरशुद्धिबाहुल्यादुपायान्तराभावाच्च क्वचिदशुद्धयस्तदवस्था एवेति दोषदृष्टितां विहाय सुमनसो गुणैकपक्षपातितामवलम्ब्य कृतार्थयन्तु मुद्रापणपरिश्रममिति भूयोभूयः प्रार्थयामि ।

तथा काशीस्थ श्रीचन्द्रपाठशालाध्यक्ष स्वामिवरदयानन्दमहोदयैः लिखितकलाटीका पुस्तकस्य वितरणेनास्मिन् मुद्रापणे साहाय्यसंपा[illegible] [illegible]कृतम् ।

[illegible] [illegible]विचारादग्रे कुञ्जिकाटीका समुपलब्धा चेत् केनचित् [illegible] [illegible]विधे संप्रेष्य श्रेयोभागिता संपादनीयेति [illegible]

[illegible]

[illegible]वरेणास्य ग्रन्थस्य मुद्रापणेन बहूपक्[illegible] [illegible] विरमामि ।

[illegible]

विदुषामनुचरो—

भाण्डायुपाह्वो माधवशास्त्री ।

लघुमञ्जूषास्थ विषयाणाम्

अनुक्रमणिका ।

इति मञ्जूषाविषयानुक्रमणिका ।

क्रमभिव्यक्तं भवति। एवं सर्वत्र सत एवाभिव्यक्तिर्द्रष्टव्येति। नन्वत्र सूक्ष्मत्वं स्फोटवादोक्तं चेत्स्थूलरूपस्यासतो जन्यत्वलाभेनासत्कार्यवाद एव सिद्धोऽत आह *विषयेति। वेदान्तिमतमाह *केचित्त्विति। कारणं वासना। *ततः-कारणात्। व्यवस्थाभाविरोधायाह *तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। आदिना योगप्राचीनवेदान्तादि। पूर्वत्रारुचिं सूचयन् स्फोटवादोक्तसिद्धान्तमाह *वस्तुत इति। *अत एव-उक्तरीत्या भाष्यप्रयोगोपपत्तेरेव। एतेनायं लट् कालसामान्ये सर्वलकारापवादोऽतोऽस्तीत्यादिना न विरोध इत्यपास्तम्। तत्र दीक्षिताद्युक्तदोषान्तरं न पूर्ववत् किन्तु साधारणमिति सूचयन्नाह *अपि चेति। तादृशवाक्यस्य भाष्ये ऽश्रुतत्वात्तत्तात्पर्यमाह *कर्मणेति। क्रियेति वार्त्तिकप्रत्याख्यानायाह *क्रियापीति। *धावनेति। मृगीयेत्यादिः। मम तु तस्य तत्कर्मत्वान्न दोषः। सिद्धान्तविरोधस्तु न, प्रत्यासत्त्या आख्याताघटकप्रत्ययार्थापेक्षया तस्यास्तत्त्वबोधनात्। ननु शब्दजोपस्थितेरेव शाब्दबोधजनकत्वे कथमत्र कार्यत्वभानमत आह *कर्मत्वस्येति। ननु तथासत्त्वे ऽप्यत्र मृगस्यैव दर्शनकर्मत्वाशयेनैकवाक्यत्वमस्त्वत आह *मृगस्येति। पररीत्यैवाह *नामार्थेति। ननु ततो द्वितीयाऽस्त्विति नायं दोषोऽत आह *मृगादिति। न तन्मात्रकृतैव तदसिद्धिः किं त्वन्यकृताऽपीत्याह *अप्रथमेति। तथा सतीत्यादिः। ननु वासरूपन्यायेन पक्षे तिङो ऽपीत्यत आह *वासरूपेति। तदुक्तं प्रकारान्तरं खण्डयति *यो धावतीति। *एतेन-तदर्थे तादृशवाक्यासाधनेन। *विशिष्टेति। धावनानुकूलकृत्याश्रयमृगस्येत्यर्थः। *एवं च—तस्य तत्र तत्त्वेच। अनेनाद्यदोष उद्धृतः। दोषान्तरमुद्धरति *विशिष्टेति। वाक्यस्येत्यर्थः। दोषान्तरमाह *नीलेति। परः शङ्कते *नचेति। *तस्य-मृगस्य। *सूत्रेति। तत्रहि गत्यादिसूत्रस्य नियमार्थत्वम् उ-

---

(१) स्फोटवादे सिद्धान्तितमिदम्। तदेवमभिव्यक्तेर्नित्यत्वपक्षे सत्कार्यवाद उपपादितः। अथाभिव्यक्तेर्जन्यत्वेऽपि न सत्कार्यवादबाधः परसंमतजन्यत्वानङ्गीकारस्य स्फोटवादे प्रतिपादितत्वादाह *वस्तुतइति, इतिपाठः क० २ पु०।

कम् । नच वाचनिकी प्रथमैव तत्र द्वितीयार्थे इति वाच्यम् । तादृशवचनानुपलम्भात् । क्रियायाः कर्मत्वं तूक्तभाष्यरीत्या तण्डुलादिवत्स्वारसिकमेव । तयोस्तथाऽन्वये तथा नियमो ऽप्युक्तभाष्यादेव । न जानामि सीता जनकप्रसूतेत्यादावित्यबोधि स इत्यादिवन्निर्वाहः । अधिकं भावप्रकाशे स्पष्टम् । अपाक्षीदेवदत्तोऽवेहीत्याद्यसिद्धिरपि तन्मते दोषो बोध्य इत्यन्यत्र स्पष्टम् । तदाह *इत्यलमिति । तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । सजातीयेत्यस्य व्यावर्त्यं स्पष्टतरम् । द्वितीयं प्रदर्शयन्नाह *घटो द्रव्यमिति । एवं घटः सुन्दरो राजपुरुषः सुन्दर इत्यादि भवत्येव । नीलघटः सुन्दर इत्यादि तु नेति बोध्यम् । साजात्यं च भेदाभेदकृतं बोध्यम् । पचतिभवतीत्यादिवत्तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । मन्मते तु तथाऽन्वयासम्भवान्न दोषः । ननु तदापत्तिरेव वाच्येति साधुत्वपर्यन्तधावनं व्यर्थमत आह *स्वस्वेति । तथा व्युत्पन्नानां तयोर्ज्ञायमानत्वादिति भावः । *तत्र—अर्थे । तस्येति शेषः । साधुत्वस्यार्थघटितत्वात् । नन्वेवं तत्रापि साधुत्वमिष्टमेवात आह *साधुत्वञ्चेति । *वैयाकरणेति । पतञ्जल्यादीत्यर्थः । *स्पष्टमेवेति । प्रतिपादितमिदम् ॥ ११ ॥

"ते विभक्त्यन्ताः पदम्" (न्या० सू० अ० २ आ० २ सू० ६०) इति गोतमसूत्रे न्यायवार्तिककारोऽप्याह "द्वयी विभक्तिः स्वादयस्तिबादयश्च । तत्र स्वाद्यन्तं नाम, तिबाद्यन्तमाख्यातम् । अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद्विशिष्यमाणरूपः शब्दो नाम । यथा ब्राह्मण इति क्रियाकारकसमुदायः कारकसंख्याविशिष्टः । क्रियाकालयोगाभिधायि क्रियाप्रधानमाख्यातं यथा पचति" इति ।

अत्र वाचस्पतिमिश्राः । क्रियान्तरं क्रियाविशेषस्तत्सम्बन्धाद्विशिष्यमाणरूपः पर्यवसितार्थः शब्दो नाम । यस्याभिधेयं नियमेन क्रियाविशेषमाकाङ्क्षति

तन्नामेति फलितम् । यत्रापि क्रियापदं नास्ति तत्राप्यस्तीत्यस्त्येव । उदाहरणं ब्राह्मणः इति । राज्ञः पुरुष इत्यादौ राज्ञ इत्यादेरपि पुरुषादिद्वारा तदाकाङ्क्षत्वं बोध्यम् ।

यद्वा तदभिधेयस्य राजेत्यादौ तदाकाङ्क्षत्वम् । अथ नामार्थमाह क्रियेत्यादि । क्रिया जात्यादि । कारकन्तदाश्रयः । सच व्यक्तिगतसंख्यायुतो नामार्थः । यद्वा कारकं कर्मादिशक्तिः । संख्याग्रहणं लिङ्गस्याप्युपलक्षणम् । अयमव्ययातिरिक्तनामार्थ इति बोध्यम् ।

एवं च सर्वत्र नामपदेनाव्ययातिरिक्तमेव । एवं च नामार्थादिव्युत्पत्तिषु अव्ययातिरिक्तत्वविशेषोपादानमिति प्रलाप एव । आख्यातलक्षणमाह क्रियाकालेति । क्रियाया यः कालयोगः पौर्वापर्यक्रमः कालयोगेन तस्य भावात् । तेन घटादिनामव्यवच्छेदः । नन्विदं भुक्त्वेत्यादावतिव्याप्तमतः क्रियाप्रधानमिति । क्त्वाऽन्तादौ क्रियान्तरेणापर्यवस्यन्ती क्रिया गम्यते । पचतीत्यादौ तु न सर्वत्र तथा । क्वचित्तु तत्सम्बद्धाऽपि, यथा पचति भवतीति । एवं च यद्वाच्या क्रिया क्वचित्क्रियान्तरानाकाङ्क्षा स्वयमेव प्रधानन्तदाख्यातमिति फलितम् । एतत्पक्षेऽपि कर्तव्यमित्यस्य नामलक्षणाक्रान्तत्वाभावात् क्रियान्तरानाकाङ्क्षत्वादाख्यातत्वमेवापततीति । एवं पचतिरूपमित्यादेरपि । अत्र क्रियाप्रधानमिति निरुक्तसमानार्थमहाभाष्यसमानाकारशब्देन निरुक्तभा-

ष्योक्तरीत्या प्रत्ययार्थकालकारकसंख्यापेक्षया धात्वर्थप्राधान्यं सूचितम् ।

पञ्चमे न्यायभाष्ये ऽपि "क्रियाकालयोगाभिधाय्याख्यातं धात्वर्थमात्रं च कालाभिधानविशिष्टम्" इति । तत्र कालेनाभिधानेन कारकेण विशिष्टं धात्वर्थमात्रमाख्यातार्थ इति तदर्थः । तस्यैव व्याख्यानं क्रियाप्रधानमिति वार्त्तिककृताऽत्र कृतम् ।

तत्रैव सूत्रे प्रघट्टकान्तरे वार्त्तिककार आह विशेषणविशेष्यभावस्यैकविषयत्वाद्यदि गोशब्दस्य तिष्ठतिशब्दस्य चैकमभिधेयं भवति ततो विशेषणविशेष्यभावापन्नयोर्गोशब्दतिष्ठतिशब्दयोः सामानाधिकरण्यं युज्यते नान्यथेति । अनेन च स्पष्टमेव कारकस्य प्रत्ययार्थतोक्ता । विशेषणता चोक्ता । एवञ्च कृतिर्वाच्या प्रथमान्तविशेष्यको बोध इत्यर्वाचां शुष्कलाघवतर्कैकशरणानां कुकल्पनाविलसितामिति स्पष्टमेव ॥ १२ ॥

(कुं०टी०)*अभिधेयस्येति । नामवाच्यस्य । क्रियाविशेषसंबन्धाद्विशेषविषयार्थः शब्दो नामेत्यर्थः । *क्रियेति । क्रिया नाम जात्यादिः, कारकं कारकगता संख्या च तद्विशिष्टो नामार्थ इत्यर्थः । *तदाश्रयः—जात्याश्रयः । प्रलापोऽनर्थकं वचः । *अपर्यवस्यन्तीति । क्रियान्तरसाकाङ्क्षत्वान्नाख्यातत्वमित्यर्थः । *नसर्वत्रेति । क्वचित्क्रियान्तरसाकाङ्क्षत्वे ऽपि न सर्वत्र साकाङ्क्षत्वमित्यर्थः । *क्रियाकालेति । क्रियाया यः कालयोगस्तदभिधायीत्यर्थः । अभिधानेनेत्यस्य विवरणम् *कारकेणेति ।

कारकस्य—कर्त्रादेः । *प्रत्ययार्थेतेति । तां विना सामानाधिकरण्यासम्भवात् ॥ १२ ॥

(क० टी०) प्राक् पराज्ञानप्रकाशनाय तन्मूलसंमतिमप्याह *तेविभक्त्यन्ता इति । द्वितीयाध्यायशेषपरीक्षादिमसूत्रमिदम् । *वार्तिककारः—उद्द्योतकारः । अन्तरशब्दो नान्यार्थः किन्तु विशेषार्थ इत्याह *क्रियाविशेषइति । *विशेषेत्यादि । बहुव्रीहिद्वयम् । रूपमर्थ इत्याह *पर्यवसितार्थइति । तत्तात्पर्यमाह *यत्रापीति । व्यभिचारभ्रमं निराचष्टे *राज्ञ इति । *तदाकाङ्क्षत्वम्—तदाकाङ्क्षार्थत्वम् । इदमुपलक्षणम् न विशेषणम् । तत्त्वोपलक्षितस्वाद्यन्तत्वं लक्षणमित्याशयेनाह *यद्वेति । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति क्रियाग्रहणमुपलक्षणमित्याह *जात्यादीति । तत एवाह *तदाश्रय इति । *स च—समुदायः । तत एवात्र तदर्थमाह *व्यक्तीति । शेषमाह *नामार्थ इति । अत्र मते कारकपदवैयर्थ्यापत्तेर्न्यूनतापत्तेश्चाह *यद्वेति । न्यूनतानिरासायाह *संख्येति । प्रागुक्तमतैकवाक्यत्वमाह *अयमिति । पक्षद्वयेऽपीति भावः । *एवं च—तथा तल्लक्षणेच । परेषामज्ञानमाह *एवञ्चेति । सर्वत्र तेन तदन्यग्रहणे चेत्यर्थः । प्रलापो ऽनर्थकं वचः । द्वन्द्वनिरासायाह *क्रियाया इति । तज्जत्वात्ताच्छब्द्यमित्याह *कालयोगेनेति । *घटादीति । तत्प्रकृतिकनामेत्यर्थः । *अतिव्याप्तमिति । तत्राऽपि पूर्वापरीभूतक्रियाप्रचयप्रतीतेः, अन्यथा कारकसम्बन्धो न स्यादिति भावः । तत्र तदभावमाह *क्त्वान्तेति । आदिना तुमुन् । *क्रियान्तरेण—अन्याक्रियया । पर्यवस्यन्तीति पाठः । साकाङ्क्षेति तदर्थः । अपर्यवस्यन्तीति पाठे अन्तरशब्दो विनाऽर्थः । क्रियामन्तरेणेति वा पाठः । नन्वेवमव्याप्त्यापात्तिरत आह *पचतीति । *सर्वत्र—आख्यातमात्रे । *तथा—क्रियान्तरसाकाङ्क्षा । *तदिति । अन्यक्रियेत्यर्थः । *एवं च—क्रियाप्रधानमित्युक्तौ च । नाकाङ्क्षेत्यस्य व्याख्या *स्वयमेवेति । भुक्त्वेत्यादौ नैवमिति भावः । स्वसिद्धान्ततो विशेषः क्त्वातुमुन्नादावेव अन्यत्र त्वेकवाक्यतैवेत्याह *एतदिति । तद्वार्तिकोक्तलक्षणपक्षे । अपिना प्रागुक्तासिद्धा-

न्तपक्षसमुच्चयः । आख्यातलक्षणाक्रान्तत्वमस्तीत्याह *क्रियान्तरेति । क्वचिदित्यादिः। आदिना एधामित्यादि । *इतिर्मिश्रोक्तिसमाप्तौ । सिद्धान्तैकवाक्यतामाह *अत्रेति । वार्तिके इत्यर्थः। निरुक्तसमानार्थमहाभाष्येति पाठः । स्वसिद्धान्ततो विशेषमाह *अत्रेति । वार्त्तिके इत्यर्थः। तद्भाष्यादिसंमतिमप्याह *पञ्चमे इति। तत्राध्याये द्वितीयान्हिके द्वितीयप्रकरणस्याद्ये "प्रकृतादर्थादसंबद्धार्थमर्थान्तरम्" इति सूत्रे इत्यर्थः ।*भाष्येपि—भाष्यादावपि । तत्रहि निग्रहस्थानप्रसङ्गे वादादिकथायां "हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां वादी साधनं ब्रूयान्नित्यः शब्दो ऽस्पर्शत्वादिति हेतुरिति । अत्रान्तरे सुखादिभिर्व्यभिचारेण हेतोरसामर्थ्यं पश्यन् तत्प्रच्छादनाय प्रसक्तानुप्रसक्त्या तमर्थमुपन्यस्यन्नर्थान्तरेणायं निगृह्यते हेतुर्नाम हिनोतेर्धातोस्तुनि प्रत्यये कृदन्तं पदम् । पदम् च नामाख्यातोपसर्गनिपाता" इत्युक्त्वा तदग्रे "अभिधेयस्य"इत्यादि विशिष्टेत्यन्तमुक्त्वा प्रागुक्तयदुक्तं तदग्रे तदाह *क्रियेति । भुक्तेत्यादावनतिप्रसङ्गाय *धात्वर्थेति । समाहारद्वन्द्वः। मात्रपदेन संख्या ।धात्वर्थः फलविशिष्टव्यापारः। अस्यार्थमाह *तत्रेति । भाष्ये इत्यर्थः । शेषमाह *आख्यातार्थ इति । अनेन पञ्चकं धात्वर्थ इति सूचितम् । *तदर्थः—धात्वर्थेत्यादेरर्थः । एवञ्च क्रियाकालयोगाभिधायित्वे सति तत्पञ्चकाभिधायित्वमाख्यातत्वमिति फलितमिति भुक्तेत्यादौ नातिव्याप्तिः । संख्याकालकारकानभिधानात्। तेन तदपेक्षं क्रियाप्राधान्यमनेनापि सूचितं तदाह *तस्यैवेति। धात्वर्थत्वादेरेवेत्यर्थः । *अत्र—प्रागुपक्रान्ते । एतेन यत्पञ्चमे मिश्रोदयनाभ्यामन्यथोक्तं तदपास्तम् । *तत्रैवेति । "ते विभक्त्यन्ताः पदम्" इति सूत्रविषये एवेत्यर्थः । समानाधिकरणस्थले आह *विशेषणेइति । *अनेन—उक्तेन सर्वेण । द्वितीयलब्धमाह *प्रत्ययेति । आद्यलब्धमाह *विशेषणेति । उक्तेत्यनुषङ्गः । पराज्ञानमाह *एवंचेति । तन्मूलभूतैस्तथा प्रतिपादितत्वे चेत्यर्थः । *प्रथमान्तेति । तदर्थेत्यर्थः । आदिना ऽन्यलभ्यत्वम् । एकत्वम् मुख्यत्वम् । तत्र शुष्कत्वं च मुन्याद्यनुभवविरुद्धत्वम् ॥ १२ ॥

पदसमयपरिपालनाय व्याकरणं प्रवृत्तमिति वदता वात्स्यायनेन स्पष्टमेव व्याकरणबोध्यो ऽर्थ ऐ-

श्वरसमयाविषय इत्युक्तम् ।

एवंचार्वाचीननैयायिकमीमांसकानां व्याकरणातिरिक्तेऽर्थे पचतीत्यादि प्रयुञ्जानानां याज्ञे कर्मणि प्रत्यवायो यज्ञवैगुण्यं च दुर्वारम्, तदतिरिक्ते ऽर्थे तेषामसाधुत्वात् ।

नच निर्मूलमेतदनुशासनम् । "तस्माद्ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च" इति श्रुतेर्मूलत्वात् ।

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् ।
सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन॥ इति–
पराशरोपपुराणाच्च ।

साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिरित्यभियुक्तोक्तेश्च । उक्तवास्यायनोक्तेश्च । शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानेत्यादिना वृद्धैर्व्याकरणस्य शक्तिग्राहकतोक्तेश्च ।

नचासाधुत्वे एषान्ततस्तदर्थबोधो न स्यादिति वाच्यम् । साधुत्वज्ञानस्य बोधकारणत्वाभावात् । असाधुत्वज्ञानस्य तत्प्रतिबन्धकत्वाभावाच्च । क्रियायाः कर्तृकर्मभावेनान्वये ऽपि तदितरकारकत्वेन क्रियान्तरे ऽनन्वयात् । क्रियानाधारकारकत्वेनानन्वयाद्वा लिङ्गसङ्ख्यानन्वयाद्वा असत्त्वरूपत्वं बोध्यम् । यद्वोपमानत्वाभावस्तस्या असत्त्वम् । अत एव रोदितीव पठतीत्यादौ नोपमा । कर्त्रोस्तु न सा । क्रियां प्रति विशेषणत्वात् ।

तदुक्तं सन्सूत्रे भाष्ये "न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति"

इति। किं तु तत्र सम्भावनाऽर्थं इवशब्द इति कैयटः । तिङन्तेन शब्देन उपमानबोधो नास्तीति भाष्यार्थः । उपमेयत्वं त्वस्त्येव ब्राह्मणवद् अधीते इत्यादौ तथा प्रतीतेः। तथा "अनद्यतने लुट्"इतिसूत्रे भाष्ये "इयं नु कदा गन्ता येयं पादौ निदधाति"इत्यादावद्यतनभविष्यद्विषये लुट् कथमित्याशङ्क्य गन्तेरत्यर्थेनैव तिङन्तेनोपमानमस्तीति दूषयित्वा अनद्यतन इवानद्यतन इति व्याख्यातम्। प्रयोगदर्शनवशाद्गौणे ऽप्यनद्यतने प्रत्यय इति कैयटः। "यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते यस्याभिचरति श्येनेन"इत्यादौ यथाशब्दस्य भेदकधर्मवद्वाचकतायाः प्रकारवचने थालिति सूत्रस्थाकरसंमतत्वेन यत्प्रकारवत्श्येनकर्तृकानिपत्यादानं तत्प्रकारवद्देवदत्तकर्तृकं रिप्वादानमिति बोधोत्तरमेव धर्मं तत्तयुक्तामादानक्रियां वा निमित्तीकृत्य उपमानश्येनाभिन्न उपमेयोऽयमिति बोधः। लक्षणामूलशाब्दव्यञ्जनास्थल इवात्रापि बोधद्वयस्य शाब्दत्वम् । यथाशब्दसमभिव्याहारे सर्वत्रैवमेव बोधद्वयम्बोध्यम् । आदावेवोपमानत्वबोधे "न वै तिङन्तेन" इति भाष्यविरोधः । कर्त्रोस्तु विशेषणत्वान्न प्राथमिकबोधे सा। थालः सादृश्यार्थकत्वे यत्सदृशो हरिस्तत्सदृशो हर इति बोधे ऽपि हरिसदृशो हर इत्यर्थालाभ इति बोध्यम् ।

अत एवालङ्कारिका अपि लिम्पतीव तमोऽङ्गानीत्यादावुत्प्रेक्षामेव वदन्ति ।

हरिरप्याह—

साध्यस्यापरिनिष्पत्तेः सोऽयमित्यनुपग्रहः ।
तिङन्तैरन्तरेणेवमुपमानं ततो न तैः ।

तिङन्तार्थस्य साध्यत्वादपरिनिष्पत्तेः सिद्धत्वेनाभानात् तदर्थयोरिवमन्तरेण सिंहो माणवक इतिवत् पठति रोदितीवेत्यादौ सोऽयमित्यभिसम्बन्धाभावात्तिङन्तार्थो नोपमानं साधरणधर्मान्वयाभावात् । यस्य उपमानस्य इवमन्तरेण उपमेयेन सह सोऽयमित्यभिसम्बन्धः तस्य इवसमभिव्याहारे उपमानत्वेन प्रतीतिरित्यङ्गीकारात् ।

ननु रोदितीव पठतीत्यादौ कर्तुरेव तत्त्वं स्यादत आह—

साधनत्वं प्रसिद्धं च तिङ्क्षु सम्बन्धिनां यतः ।
तेनाध्यारोप एव स्यादुपमा तु न कल्पते ॥

सम्बन्धिनाम्, गुणभूतानाम् । अध्यारोप उत्प्रेक्षा । न्यूनत्वोत्कृष्टत्वाभावाच्च नोपमानत्वमित्याह—

न्यूनेषु च समानार्थमुपमानं विधीयते ।
क्रिया चैवाश्रये सर्वा तत्र तत्र समाप्यते ॥
येनैव हेतुना हंसः पततीत्यभिधीयते ।
आतौ तस्य समाप्तत्वादुपमार्थो न विद्यते ॥ इति ।

समानार्थं साधारणधर्मवत् । येनैव हेतुना पक्षादिना । हंस इवातिः पततीत्यत्र तु साधनयोरुपमानोपमेयभावो इति हेलाराजः । पचतिकल्पं देवदत्त इत्यादौ आख्यातार्थे देवदत्तस्य विशेषणतेति बोध्यम् ।

नन्वेवं पचति भवतीत्यादौ समानवाक्ये तिङ्द्र-

यलाभेन तद्व्यावृत्त्यर्थं "तिङ्ङतिङः" इति सूत्रे ऽतिङ्ग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोध इति चेन्न।

लौकिकैकवाक्यत्वसत्त्वे ऽपि "एकतिङ् वाक्यम्" इति परिभाषितस्यासत्त्वादिति भाष्याशयात्।

लौकवाक्यत्वं च—

सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता।—

इत्यमरोक्तम्। अत्र वाशब्दश्चेदर्थे। बोध्येति शेषः। कारकान्वितक्रियाबोधकसुप्तिङन्तचय इत्यर्थः। सुप् च तिङ् च सुप्तिङ्, सुब्विशिष्टं तिङ् सुप्तिङ् तयोरेकशेषे चयशब्देन समासः। तेन सुबन्तचयतिङन्तचयसुप्तिङन्तचयानां त्रयाणामपि लाभः। तत्र सुबन्तचयः चैत्रेण शयितव्यमिति। तिङन्तचयः पचति भवतीत्यादि। अन्त्यः चैत्रः पचतीति। क्रियावेत्यनेन निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिः। सुप्तिङन्तचयपदेन केवलस्य पचतीत्यादेर्व्यावृत्तिः। तस्यापि कर्त्रादिविशिष्टक्रियाबोधकत्वात्। एतदेव एकोद्देश्यकैकविधेयकत्वगर्भमेकवाक्यलक्षणम्।

तदुक्तं हरिणा—

साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम्।
कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते॥ इति।

वाक्यमित्यस्यैकं वाक्यमित्यर्थः। "अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्याद्" इति जैमिनिसूत्रात्। गुणवदित्यस्य साक्षात्परंपरया वा यद्विशेषणं तद्वदित्यर्थः।

यत्त्वमरे क्रियावेति लक्षणान्तरमर्थनिष्ठवाक्यत्व-

बोधकमिति । तन्न । "वचोऽशब्दसंज्ञयाम्" इति कुत्वनिषेधेनार्थे वाक्यशब्दाप्रयोगादिति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रदीपोद्द्योते विस्तरः ॥ १३ ॥

(कुं० टी०) *चोपमेति । रोदितीव गायतीत्यत्र तु उत्प्रेक्षा । अत उक्तम्—इवशब्दप्रयोगेऽपि अध्यारोपस्तु विद्यते इति । *तिङन्तेनेति । तिङन्तार्थेनेत्यर्थः । अयं भावः सिद्धरूपतया प्रतीयमानस्यैव वस्तुन इदं तदिति परामर्शयोग्यत्वं भवतीति तदभावान्नोपमानत्वम् । क्रिया हि साध्यस्वभावान्नोक्तपरामर्शयोग्या । तिङन्तेनोपमानोपमेयभावो नास्तीति कैयटे उपमेयशब्दो न युक्त इत्याह *उपमेयत्वं त्वस्त्येवेति । *एवमिति । विलम्बेनेत्यर्थः । *अयम्—प्रयोगः पतनविषयः । *यथाश्येन इति । यद्धर्मवच्छ्येनकर्तृकमादानं तद्धर्मवद्देवदत्तकर्तृकमादानमिति वाक्यार्थे ऽवगते यत्तद्भ्यामुपमानधर्मैक्यं निमित्तीकृत्य श्येनयागयोः सादृश्यं प्रतीयते इति न तत्र क्रिययोरुपमानोपमेयभावः प्रतीयते इति । *लिम्पतीवेति । तमः, अङ्गानि लिम्पति इव अञ्जनमिव वर्षतीति रात्रिवर्णने उत्प्रेक्षैव नोपमा, उपमेयाभावादिति भावः । *साध्यस्येति । अयं भावः—साध्यस्वभावोऽपरिनिष्पन्नार्थस्तिङन्तार्थः । स चोपमेयेन सह सोऽयमित्यभिन्नरूपतया निर्देष्टुं न शक्यते यथा सिंहो माणवक इत्यत्र सोऽयमित्यभेदेनाध्यवसीयते नैवमत्रेत्यन्तरेणेवशब्दमुपमानभावो नास्ति । रोदितीव नृत्यतीत्यादौ तु क्रियायाः साध्यायास्तदसंभवाद् गुणीभूतस्य साधनस्य प्रत्ययमुखेन संबन्धः । यः पचति तस्यापत्यमिति । ननु क्रियायाः स्वतो मा भूदुपमानत्वं साधनद्वारा तु भविष्यतीत्याशङ्क्याह *साधनत्वमिति । तिङन्तवा-

क्यविषये ये संबन्धिन उपादीयन्ते तेषां साध्यार्थापेक्षया साधनत्वं निश्चितम् । तथा च पर्वतं भिनत्तीत्यादौ पर्वतं भिनत्तीवेत्यादि न गम्यते किन्तु संभावितसामर्थ्यं साधनमेवाध्यारोप्य समन्वयो नतु कारकेण, नापि क्रियायामुपमानोपमेयभावोऽस्ति । इत्थमेव इयं नु कदा गन्तेत्यादावध्यारोपः । भविष्यत्सामान्ये भविष्यदनद्यतनत्वेन दीर्घकालतया गमनस्य विवक्षेत्यत्र गन्तृत्वाध्यारोपः । क्रियाया उपमानत्वाभावे युक्त्यन्तरमप्याह *न्यूनेषु चेति । चन्द्र इव मुखमित्यादावुपमानं पूर्णगुणमुपमेयं तु न्यूनगुणं प्रसिद्धं क्रिया तु साधनसाध्या स्वाधारे परिसमाप्या सर्वाऽपि समैवेत्यर्थः । अत्रैवोदाहरणमाह *येनैवेति । पक्षाभ्याङ्गमिक्रियां साधयन्तो हंसाः पतन्तीत्युच्यन्ते । आतिरपि स्वपक्षाभ्यां तथैव गमिक्रियां निष्पादयन्ती पततीत्यभिधीयते इति प्रत्याश्रयं क्रियायाः परिसमाप्तत्वेन न्यूनाधिकभावाभावः । आतिः पक्षिविशेषः । *प्रत्याख्यानपरेति । तिङन्तद्वये समानवाक्यत्वे तदुक्ते । *परिभाषितेति । अनुदात्तङिद्विधावस्यैव वाक्यस्य ग्रहणात् । तदुक्तं हरिणा—

निपातादिव्यवस्थार्थं शास्त्रे यत्परिभाषितम् ।
तस्यातिङ्ग्रहणेनार्थो वाक्यभेदान्न विद्यते ॥ इति ।

आख्यातं सविशेषणमिति लक्षणे ऽप्याख्यातमित्येकत्वस्य विवक्षितत्वम् । सूत्रकारमते तु साकाङ्क्षावयवं भेदे इति मीमांसकमतमाश्रित्य प्राप्तिर्बोध्या । ननु भिन्नवाक्ये "समर्थः पदविधिः" इति परिभाषयैव नातिव्याप्तिरिति चेन्न । शालीनां ते ओदनं दास्यामीत्यत्र शालीनां ते इत्यनयोरसामर्थ्येऽप्यादेशस्येष्टत्वात् । *साकाङ्क्षेति । भेदे विश्लेषे परस्परसाकाङ्क्षं चेदित्यर्थः । अविभागे तु परानाकाङ्क्षाः शब्दाः पदानि यस्मिन् । *कर्मप्र-

धानम्–क्रियापदप्रधानम् । *गुणवत्-विशेषणविशिष्टम् । *एकार्थम्–एकप्रयोजनकम् ॥ १३ ॥

(क० टी०) विशेषं वक्तुमाह *पदेनि । परिपालनायेत्युक्तिस्वारस्यात् । अन्यथा करणायेत्येवं वदेत् । आरम्भेऽप्युक्तमिदम् । तमेवाह *एवं चेति । तस्य तत्त्वे चेत्यर्थः । प्रागुक्तरीत्या आह *याज्ञे इति । ब्राह्मणेनेत्यादिः श्रुतिपाठः । तस्मादित्यादावपाठः । भाष्ये आगमत्वेन तथैवोल्लेखात् । श्रुत्यर्थं उद्द्योतच्छायाभ्यामवगन्तव्यः । जैमिन्यादेस्त्वत्रातात्पर्यान्न तदुक्तिः साधुत्वानिर्णायिका । तद् ध्वनयन्नाह *पाणिनीयमिति । *उक्तेति । अनुपदमिति भावः । उक्तमेव दार्ढ्यायाह *नचेति । ननु पचतिभवतीत्यादौ क्रियायाः कर्तृत्वादिनाऽन्वये तस्या असत्त्वरूपता भज्येतात आह *क्रियाया इति । ततो लाघवादाह *क्रियानाधारेति । हरिं नमेच्चेत्सुखं यायादित्यादौ हेतुहेतुमद्भावेनान्वयो न क्रियाकारकभावेनेति न दोषः । स्ववाचकधात्वर्थं प्रति तु कर्मत्वान्वयः करणत्वान्वयश्च नासत्त्वरूपताप्रतिबन्धकः । शोभनं पचति ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ दर्शनात् । ततोऽपि लाघवादव्ययसाधारणमाह *लिङ्गेति । इदमपि दीक्षिताद्युक्तरीत्या । सिद्धान्तमाह *यद्वोपमानेति । *नोपमेति । अन्यथा तिङन्तोत्तरमिवशब्दश्रवणेन तदर्थस्य साम्यात् । एतेन प्रत्ययोत्तरमिवश्रवणेन धात्वर्थस्य तत्त्वं दुर्लभमित्यपास्तम् । ननु कर्त्रैरेव सा अस्त्वत आह *कर्त्रौस्त्विति । *सनिति । "धातोः कर्मणः" इति सूत्रे इत्यर्थः । तत्र हि "आशङ्कायाम्" इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानायोक्तस्य "उपमानाद्वा सिद्धम्" इति पक्षान्तरस्य पूर्वाशयखण्डकं "नवै" इति । उपमानोपमेयभावोऽपि न तद्भाष्याभिमत इत्याह *तिङन्तेनेति । अत एव तथैव प्रतिज्ञातम् । तस्याः सम्प्रदानत्वाद्यभाववद् सादृश्यप्रतियोगित्वस्याप्यभाव इति तद्भावः । स्पष्टं चेदं प्रकाशादौ । उत्प्रेक्षा तत्रेत्याह *किन्त्विति । *प्रतीतेरिति । एतेन साधारणधर्माधारत्वरूपं सत्त्वं "तेन तुल्यम्" इति सूत्रे कैयटोक्तमपास्तम् । उपमेयेऽधीत इत्यादौ कारकान्वयानापत्तेः । एतेन रोदितीवेत्यादौ तयोस्तत्सत्वात्तादृशसत्त्वरूपतासत्त्वेन तत्त्वभङ्ग इत्यपास्तम् ।

भाष्यान्तरमाह *तथेति । व्याख्यातमित्यत्रान्वयः । ननु "यथा वै" इत्याद्यर्थवादवाक्ये भिन्ननिष्ठयोरेकधातूपात्तयोरपि क्रिययोरुपमानोपमेयभावदर्शनादिदमसङ्गतमत आह *यथावै श्येनइति । प्रकारशब्देन भेदो, न सादृश्यमित्याह *यथेति । विनिगमनाविरहादाह *वाचकतायाइति । प्रागुक्तरीत्या आह *उपमानेति । अयं व्यञ्जनाजन्यः शाब्द एवेत्याह *लक्षणेति । साहेन्ती साहि सुहअमित्यादाविवेत्यर्थः । *अत्रापि–अभिधामूलव्यञ्जनायामपि । न केवलमत्रैवेत्थमित्याह *यथेति । अन्यथा भाष्यविरोध एवेत्याह *आदाविवेति । *सेति । उपमेत्यर्थः । अनन्तरं तु तत एव न दोषः । तन्नियमस्याभिधाविषयत्वात् । इदमावश्यकमित्याह *थाल इति । *अत एव–तस्या उपमानत्वाभावादेव । अन्यथा साऽपि वाच्या स्यात् । अत्र हरिसंमतिमप्याह *हरिरिति । अग्रे ऽप्युभयत्रायमेव कर्त्ता । अन्त्येतेः पूर्वमुभयत्रापि सम्बन्ध इति हेलाराज इत्यस्येव बहुवचनं प्रयोगभेदाभिप्रायमित्याह *तदर्थयोरिति । अनुपग्रहार्थेऽभीति फलितमाह *तिङन्तार्थ इति । हेतुं विशदयति *साधारणेति । विशेषणत्वान्यहेतुमप्याह *न्यूनेष्विति । आतिर्बलाका । नन्वेवं हंस इवातिरित्यादौ का गतिरत आह *हंसइवेति । पदान्तरवाच्यत्वादिति भावः । ननु स्वसिद्धान्ते ऽपि पचतिकल्पं चैत्रा इत्यादावन्वयो दुरुपपादः । आख्यातस्य धर्मिवाचकत्वे ऽपि कल्पाद्यन्तेन क्रियाविशेष्यकबोधजननेनाभेदस्य बाधात्, भेदेनान्वयस्तु नामार्थयोरव्युत्पन्नो ऽत आह *पचतीति । *आख्यातार्थे–प्रकारभूते कर्त्तरि । अभेदस्यासम्बन्धत्वादाह *विशेषणतेतीति । तस्य विशेष्याकाङ्क्षायाः सत्त्वेन तदन्वयस्यैवौचित्यात् । पचति चैत्र इत्यादाविव नामार्थयोरित्यस्याश्च नामजप्रतीतिविशेष्ययोरभेदेनैवान्वय इत्यर्थो नतु तयोरेवाभेदान्वय इतीति न दोषः । सिद्धान्ते एव शङ्कते *नन्विति । *एवम्—क्रियायाः कर्तृत्वादिनाऽन्वये । एवमपीति पाठे पचतिकल्पमित्यादावदोषेऽपीत्यर्थः । तस्यासत्त्वमिति पाठः । प्रत्यासत्त्या एककर्तृकत्वात्तत्र तस्यैव ग्रहणम् । अन्यथा तदानर्थक्यं चेति भावः । लौकिकैकवाक्यत्वं वक्तुं तद्घटकलक्षणमाह *लौकिकेति । निपातानामनेकार्थत्वादाह *अत्रेति । साकाङ्क्षत्वादाह *बोध्येतीति ।

समुदितार्थमाह *कारकेति । यथाश्रुते न्यूनतापरिहारमाह *सुप्चेति । *तत्र-तेषां मध्ये । *इति-इत्यादि । एवमग्रेऽपि । उभयगतिमाह *क्रियेत्यादि । *निरर्थकेति । घटः कर्मत्वमित्यादेरित्यर्थः । *एतदेव—अमरोक्तमेव । स्योनन्ते इत्यस्य सदनप्रकाशकस्य विभागेन साकाङ्क्षत्वं तस्मिन्सीदेत्यस्य सादनप्रकाशकस्य विभागे साकाङ्क्षत्वेऽपि परानाकाङ्क्षशब्दकत्वेनेति नैकवाक्यत्वमित्युभयमुपात्तम् । तत्र परेति स्पष्टार्थम् । तद्विनाऽपि अतिप्रसङ्गाभावात् । अत एवोद्देश्यानेकत्वे विधेयानेकत्वे च वाक्यभेद इति मीमांसकोद्घोषः । *एकार्थम्-एकोद्देश्यकैकविधेयकम् । अत एवाविरोधायाह *वाक्यमित्येति । समर्थसूत्रभाष्यैकवाक्यतया सर्वसंग्रहायाह *गुणवदिति । मुकुटाद्युक्तं खण्डयति *यत्त्विति । वाशब्दस्वारस्यात् । एतेन सुप्तिङन्तचय इत्यनेन सुबन्तातिङन्तचययोर्ग्रहणम् । वाशब्दः समुच्चये । कारकान्वितक्रियाबोधकं घटमानयेत्याद्यपि उभयात्मकं वाक्यमिति द्वितीयार्थ इति रामाश्रमोक्तम्, भाष्यमतेन प्रथमपक्षः, "एकतिङ् वाक्यम्" इति वार्त्तिकमतेनापर इति केनचिदुक्तं चापास्तम् । आद्ये ऽतिप्रसङ्गापत्तेरुक्तत्वात् । द्वितीयस्य भाष्यार्थाज्ञानमूलकत्वात् । तत्रत्यकैयटादेस्तु प्रमाद इत्युद्द्योते स्पष्टम् । तदाह *समर्थेति ॥ १३ ॥

संख्या तु आख्यातार्थाश्रयविशेषणम् । "लः कर्मणि" "तिप्तस्झि" "द्व्येकयोः" इत्येकवाक्यतया एकत्वादिविशिष्टकर्त्रादौ तद्विधानादिति केचित् । परे तु "लः कर्मणि" इत्यादेर्वाक्यैकवाक्यता—लकाराः कर्मादौ भवन्ति तेषां च स्थाने एकत्वादौ तिबादय इत्येवंरूपा । नहि तत्र द्वितीयं कर्मणीत्याद्यस्ति यस्य संख्या विशेषणं स्यात् । आवृत्तौ च न मानम् । तस्मात् संख्याया धात्वर्थे ऽन्वयः । कस्यैकत्वादावित्याकाङ्क्षायामुपस्थितप्रकृत्यर्थस्यैवान्वयौचित्यात् प्रकृत्यर्थगतैकत्वादावित्येवार्थः । एवं च सुप्तिङ्-

विषये तेषामेकरूपता भवति । कर्मणीत्यादेरपि विधेयं प्रति गुणत्वाद् गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन संख्यया तदसंबन्धात् । कर्मणीत्यादेरपि कस्येत्याकाङ्क्षासत्त्वेन तत्र धात्वर्थान्वयस्य क्लृप्तत्वाच्च । "कर्मणि द्वितीया" इत्यादौ प्रातिपदिकार्थस्यैव कर्मत्वशक्तिमत्त्वेन कर्मण एकत्वे द्वितीया इत्यादिभाष्यादिग्रन्थानां नासङ्गतिः । स्वप्रकृतिकप्रत्ययवाच्यसाधनगतसङ्ख्यायास्तत्रारोपात् । न द्वित्वादिसङ्ख्याबाधस्तत्र ।

ध्वनितश्चेदं यग्विधायके कैयटेन अथैकपदवाच्यसाधनगतसङ्ख्याश्रयं द्विवचनादीति पक्ष इति वदता ।

अत एव साधने न द्वित्वादिसंशयः । क्रियागतसङ्ख्यारोपस्य साधनगतसङ्ख्याज्ञाननिमित्तत्वात् । शब्दशक्तिस्वभावाच्च न भिन्नपदवाच्यसाधनगतसङ्ख्यायास्तत्रारोपः । अतो न भावे द्विवचनादि । अनेकः पचतीत्यादौ साधने ऽप्यारोपितसङ्ख्याया एव तत्र प्रतीतेः । पञ्चकृत्वः पच्यते इत्यादौ पदान्तरसमभिव्याहारेण सङ्ख्याऽवगमे ऽपि न बहुवचनं लक्ष्यानुसारेणात्र पदसंस्कारपक्षस्यैवाश्रयणात् । धातुना च स्वतो निवृत्तभेदैव क्रियोच्यते ।

तदुक्तं हरिणा—

एकत्वे ऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसङ्ख्यया ।
भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः ॥ इति ।

अत्र हेलाराजः एकपदोपात्तकर्तृकर्मलक्षणसाधनाधारकद्वित्वबहुत्वाभ्यां पचतः पचन्ति पच्येते पच्य-

न्ते इति क्रिया विशेष्यते। नहि द्विबहुसाधनसाध्यत्वं प्रतीयते क्रियायाः । एवं तद्गतलिङ्गयोगो न । शब्दार्थप्रतीतेः स्वाभाविकत्वेन युक्त्यगम्यत्वात् ।

अत एव 'देवदत्तः पचति' इत्यादौ द्रव्येण क्रियायाः सामानाधिकरण्यम् ।

अत एव द्रव्यवादिना आख्यातार्थो ऽपि द्रव्यमिति स्वीकार इति ।

तथा 'सम्बन्धाज्ज्ञातभेदो ऽयम्' इति हरिकारिकाप्रतीकमुपादाय यथाऽऽख्याते प्रत्ययवाच्यकारकभेदे तत्सम्बन्धाद्धात्वर्थक्रियाया अपि भेदः प्रतीयते यथा पचतः पचन्तीति इति पुञ्जराजः ।

अत एव 'घटपटौ न स्तः' इत्यादौ व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतीतिरिति सङ्गच्छते ॥ १४ ॥

(कुं० टी०) *आख्यातार्थाश्रयेति । कर्मधारयः । ननु क्रियाया एकत्वाद् द्विवचनाद्यनापत्तिरत आह *स्वप्रकृतिकेति । स्वं धातुः । कर्त्रादिगतसंख्याया धात्वर्थे आरोप इत्यर्थः । *कैयटेनेति यदुक्तं तदनुवदति *अथैकेति । अयं भावः—क्रियाया एकत्वाद् द्विवचनादि न प्राप्नोति साधनभेदात् क्रियाभेदमाश्रित्य द्विवचनाद्युपपादने तु भावार्थकेऽपि तदापत्तिः। अथैकपदवाच्यसाधनसंख्याश्रयं द्विवचनादीति चेत् पाकौ इत्यादि न स्यात् । साधनस्य घञाऽनभिधानादिति । ननु धात्वर्थे संख्यारोपे बीजाभाव इत्यत आह *साधनेपीति ।

(१) तेन हीति पाठः पुस्तकान्तरे ।

*आख्यातार्थोऽपि द्रव्यमिति । क्रियाविशिष्टः कर्त्रादिरेवाख्यातार्थ इत्यर्थः । *संबन्धादिति । कर्तृभेदे सति क्रियाया अपि भेदः प्रतीयते । वस्तुतस्तु न भेदः । अत एव पक्त्वौदनं भुङ्क्ते इत्यत्र समानकर्तृकत्वमुपपन्नम् । *व्यासज्यवृत्तीति । उभयत्वावच्छिन्नेत्यर्थः ॥ १४ ॥

(क० टी०) *केचित्—दीक्षितभूषणकृदादयः । सिद्धान्तमाह *परेत्विति । *वाक्यतेति । तयोर्द्वैकयोरित्यादीनाम् । ननु सुब्विषये न प्रकृत्यर्थगतैकत्वादावित्यर्थः किन्तु साकाङ्क्षतया सम्भवेन च कर्मगतैकत्वादावित्यर्थ इति कथमेकरूपताऽत आह *कर्मणीत्यादेरपीति । तथा च तत्र तथैवान्वय इत्येकरूपतैवेति भावः । प्रकृते तत्रान्वये साधकान्तरमाह *कर्मणीत्यादेरपीति ।*तत्र—कर्मादौ । ननु सुब्विषये गुणानामिति न्यायेन तदसम्बन्धेन तथैवान्वये कर्मण एकत्वादौ द्वितीयेत्यादिभाष्यविरोधोऽत आह *कर्मणीति । कर्मादिशब्दस्तत्र शक्तिमत्परो न तु शक्तिपरः । सच प्रकृत्यर्थ एवेति न दोष इति भावः । *एकत्वे–एकत्वादौ । ननु वक्ष्यमाणरीत्या द्वित्वादेस्तत्र बाधात्कथं तदन्वयस्तत्रात आह *स्वेति । स्वं धातुः । वाच्यान्तसाधनविशेषणेनातिप्रसङ्गनिरासः । *तत्र–धात्वर्थे । *वदतेति । वदता कैयटेनेत्याद्यन्वयः । कर्माणि सर्ववचनानि भावे त्वेकवचनमेव केनैतदेकं भवतीति भाष्यीयप्रश्नाशयः । पक्षान्तरं तु न सदोषमिदानीमुक्तं तेन । अत एवेत्यस्यार्थं सूचयन्नाह *क्रियागतेति । *साधनेति । बहुव्रीहिः । ननु तद्वत् भिन्नपदवाच्यसाधनगतसङ्ख्यारोपोऽपि कुतो नेति भावाख्याते दोषोऽत आह *शब्देति । *चस्त्वर्थे । ननु साधनगतानारोपितसङ्ख्याप्रतीतिसम्भवे किमर्थमारोपिततत्प्रतीतिस्वीकारोऽत आह *अनेकइति । आरोपे निमित्ताभावादेवाह *पञ्चकृत्वइति । अन्तरङ्गत्वाज्जातसंस्कारस्य तेन बाधायोग इति भावः । ननु एवमपि वाक्यसंस्कारपक्षे दोष एवात आह *लक्ष्येति । एकत्वं तु क्रियायां स्वतो न त्वारोपितमित्याह *धातुनाचेति । *शब्दार्थेति । शब्दादर्थप्रतीतेरित्यर्थः । *अत एव–तत्र स्वभावतः तद्ग-

संख्याभानेन पारिभाषिकद्रव्यत्वसत्त्वादेव । अनेन तत्र स्वाभाविकत्वं समर्थितम् । *द्रव्येति । द्रव्यमेवैकः सर्वत्र शब्दार्थ इत्येकशब्दपक्षवादिनामित्यर्थः । *आख्यातार्थः-तिङन्तजन्यप्रतीतिविशेष्यभूतः । हर्यन्तराद्याह *तथेति । दृष्टान्तमाह *यथेति । तमेव विशिष्याह *यथेति । *अतएव-तत्र तदारोपेण तस्यास्तत्त्वेन भानादेव । अन्यथा प्रसज्यप्रतिषेधे क्रियान्वयनियमेनान्यथा दोषेण च तत्र तदभावे तदभावमात्रप्रतीत्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ १४ ॥

यत्र तु भावे लेऽपि संख्यावगमस्तत्र भवत्येव बहुवचनम् यथा हतशायिकाः शय्यन्ते इत्यादौ । तत्र हि यादृशानि हतानां शयनानि तादृशानि शयनानीत्यर्थः । तत्रोपमानबहुत्वेनोपमेयेऽपि तत्प्रतीतेः । अन्यथोपमाने बहुत्वोपादानं व्यर्थं स्यात् ।

नच

संख्यावान्सत्त्वभूतोऽर्थः सर्व एवाभिधीयते ।
भेदाभेदविभागोऽपि लोके संख्यानिबन्धनः॥इति॥

संख्यासमुद्देशे हर्युक्तेः कथमसत्त्वभूतक्रियायाः संख्यावत्त्वम् । इदं तादिति सर्वनामपरामर्शयोग्योऽर्थः सत्त्वभूतः । तत्र द्वित्वादि भेदव्यवहारकृत् । एकत्वं चाभेदव्यवहारकृत् ।

नच राजपुरुषादिवृत्तावुपसर्जनार्थे संख्यानवगमात् सर्व एवेत्यनुपपन्नम्, तस्याप्यर्थस्य वाक्ये पृथगुपस्थितौ तदवगमसत्त्वादिति वाच्यम् ।

यथा न्यायनये गुणत्वात् द्रव्यगतयैव संख्ययाऽऽरोपेण गुणादौ द्वित्वादिव्यवहारस्तथा मम क्रियायामपि तत्सम्भवात् । क्रियायां तदयोग्यत्वव्यवहारश्चानारोपितसर्वसंख्यानाश्रयत्वेन बोध्यः ।

नच न्यायनये गुणादावपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपा गौणी संख्या नतु द्रव्यगताया आरोप इति वाच्यम् ।

अयमेकोऽयमेक इत्यादिबुद्धेरेव तत्रापेक्षाबुद्धित्वेन गुणादौ तस्या अभावात् । एकत्वस्यापि गुणरूपत्वेन गुणादावसम्भवेन तथा बुद्धेरसम्भवात् ।

किञ्चैवं तेनैव द्रव्येऽपि तद्व्यवहारोपपत्तावतिरिक्तसंख्यापदार्थविलयापत्तिः । एवं च तिङर्थप्रकारकबोधे धातुजं ज्ञानं कारणमित्येक एव कार्यकारणभाव इति लाघवम् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गश्च ।

अत एव ङ्याप्सूत्रे भाष्ये तत्सूत्राभावे पचति पठेत्यादौ तिङन्तात् स्वाद्युत्पत्तिमाशङ्क्य "एकत्वादीनामुक्तत्वान्न" इत्युक्तम् । तत्र तु तिङा कर्तृगताया उक्तत्वेऽपि क्रियागताया अनुक्त्या तदापत्तिर्दुर्वारा । सुपां प्रकृत्यर्थविशेष्यगतसंख्याभिधायित्वात् ।

तथा रूपप्सूत्रे तिङन्तप्रकृतिकरूपबाद्यन्ते पचतिरूपं पचतोरूपमित्यादौ संख्यालिङ्गाभावादमोऽनुपपत्तिमाशङ्क्य क्रियाप्रधानमाख्यातं क्रिया चैका न द्वित्वादिमती तिङन्ताद्भेदानवगतेः । क्लीबत्वञ्च स्वभावात्। यद्येका पचत इत्यादौ कथं द्विवचनादीत्याशङ्क्य साधनापेक्षं तादित्युक्तम् । तत्रं साधनान्वयीति नार्थः । एकत्वं क्रियान्वयि द्वित्वादि साधनान्वयीति

(१) तस्येतिपाठः कलानुरोधी ।

वैरूप्यापत्तेः। तस्मात्साधनगतसंख्यारोपापेक्षमित्यर्थ उचितः।

यत्त्वनभिहितसूत्रे भाष्ये प्रातिपदिकार्थसूत्रेऽनुवृत्तमनभिहित इति अन्यस्यासम्भवात्संख्याया एव विशेषणं स्यात्। एवं च पचत्योदनं चैत्र इत्यादावेकत्वात्प्रथमा न स्यादित्युक्तम्। तस्यायं भावः—साधनगतसंख्यारोपानिमित्तत्वेन वस्तुतः साधननामार्थगताया उक्तत्वम्। एकवचनमपि साधने द्वित्वाद्यभावबुद्धिनिमित्तके तदनारोप एव, वक्ष्यमाणयुक्तेः। एवं च तदभावबुद्धौ द्रव्यस्य निस्संख्यत्वाभावेनैकत्वमप्यवगतमेव साधने इतीति न तद्विरोधः। अन्यथा तिङर्थाश्रयगताया उक्तत्वेऽपि चैत्रत्वविशिष्टनामार्थगताया अनुक्तत्वात्तत्रापि तदसङ्गतिरेव। पचतोरूपमित्यादौ द्विवचनादि तु न। द्वयोरेकस्य बहुषु त्रयाणामित्यादिनिर्देशैः प्रातिपदिकार्थसूत्रे प्रवृत्तिनिमित्तभूतसंख्याबोधकवचनशब्देन च संख्याप्रवृत्तिनिमित्तकेषु "न केवला प्रकृतिः" इति समयस्यानुवादकविभक्त्यैव पालनेऽपि अन्यत्रौत्सर्गिकैकवचनेनैव तत्पालनं लक्ष्यानुसारात् भाष्यप्रामाण्याच्चेति बोध्यम्

एवं च भावे स्वगतैकत्वेनैवैकवचनम्। अन्यथा तव पचति भवति पचतो भवतीत्यादौ भवत्यर्थसङ्ख्यान्वयः क्व स्यात्। "भवतिः पुनर्वर्तमानकालत्वं चैकत्वं च" इति भाष्येण तस्य संख्यार्थकत्वबोधनात्। पचतो भवत इति तु न। आरोपितस्यान्यत्रारोपादर्श-

नात् । तादृशस्यारोपे मानाभावात् । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् ॥ १५ ॥

(कुं० टी०) *यथेति । शयनं शायिका क्रियाविशेषणत्वात् शस् । *संख्यावानिति । इदं तदिति परामर्शयोग्यं द्रव्यम् । तत्सर्वं सङ्ख्याविशेषान्वयार्हम् । द्वित्वेन भेदः, एकत्वेन चाभेद इति तदर्थः । अभिन्नप्रत्ययाविषयत्वरूपस्यैकत्वस्य गुणेऽपि सम्भवादाह *द्वित्वादीति । *तस्या अभावादिति । तादृशबुद्धिविशेषाविषयत्वरूपसंख्याया अभावादित्यर्थः । अत्रैव हेतुमाह *एकत्वस्यापीति । एकत्वस्याभावे एकोऽयमिति बुद्धेरप्यसम्भवादित्यर्थः । *तेनैव—तादृशबुद्धिविशेषविषयत्वेनैव । *तद्व्यवहारेति । सङ्ख्याविशेषव्यवहारेत्यर्थः । *विलयापत्तिरिति । अभेदप्रत्ययविषयत्वमेकत्वं भेदप्रत्ययविषयत्वं द्वित्वादीति विभागसम्भवात् । *एकएवेति । तार्किकाणां तु तिङर्थकालस्य धात्वर्थे ऽन्वयः, संख्यायास्तु कर्त्रादाविति भेदः । अत एव तिङर्थस्य कर्त्रादावन्वयाद् व्युत्पत्तेरपि भङ्गः। क्रियायां संख्याबोधार्थं स्वाद्युत्पत्तिः स्यादिति यदुक्तं तत्रैव बीजं दर्शयति *सुपामिति । *क्रियाप्रधानमिति । पश्य मृगो धावतीत्यत्र दर्शि प्रति धावनस्याप्रधानत्वे ऽपि समानपदोपात्तकारकापेक्षया प्राधान्यं तदर्थः । *क्रियाचैकेति । एवं च द्वित्वाद्यभावेन द्विवचनाद्यनुत्पत्तावौत्सर्गिकमेकवचनमिति भावः । नद्वित्वादिमती इत्यत्र हेतुमाह *तिङन्तादिति । *क्लीबत्वं चेति। लिङ्गमशिष्यमिति न्यायात् । *यद्येकेति । क्रियेति शेषः । यद्यपि साधनभेदात् क्रिया भिन्ना संख्याभावादेकत्वमपि चायुक्तं तथाऽपि भेदाभावरूपमेकत्वं बोध्यम् । *साधनापेक्ष-

मिति । साधनगतसंख्याऽऽरोपापेक्षमित्यर्थः । *अन्यस्यासम्भवादिति । अनभिहिते प्रातिपदिकार्थे इत्यर्थासम्भवात् । *साधनगतेति । साधनगतसंख्यायाः क्रियायामारोपात् आरोपमूलभूतायाः साधनगतसंख्याया अपि उक्तत्वमेवेत्यर्थः । ननु पचतः पचन्तीत्यादावनारोपितक्रियाया एकत्वादेकवचनापत्तिरत आह *एकवचनमपीति । *द्वित्वाद्यभावेति । आरोपितद्वित्वादिप्रतीतेरौत्तरकालिकत्वेन पूर्वप्रतीतस्यैकत्वस्य बाध इति भावः । *तदभावबुद्धौ—द्वित्वाद्यभावबुद्धौ । ननु द्वौ त्रय इत्यादाविव पचतोरूपमित्यादावप्यनुवादकत्वाद् द्विवचनादि उचितमित्याशङ्क्याह *द्विवचनादि तु नेति । द्वावित्यादावनुवादकविभक्तिप्रयोगे ऽपि पचतोरूपमित्यादावेकवचनादिलक्ष्यानुसारादेवेत्यर्थः । *क स्यादिति । साधने तदन्वये तु पचतो भवति न स्यात् । *करोति पुनरिति । यथा हि किं करोषि पचामीत्येवं करोतिः पचादीनां सर्वान्पुरुषवचनादीनाचष्टे नैवं पक्ष्यति भविष्यति पचतो भवत इत्यादिप्रयोगो भवति किन्तु भवतिर्वर्तमानकालमेकत्वमेव चाहेति भाष्यार्थः । यौ पचतः तौ भवत इति तु नार्थः। आख्याते क्रियाया एव प्राधान्यात्। तस्मादत्र पच्यर्थ एव भवतेः कर्ता तत्र क्रियायामेव संख्यान्वयः। *आरोपितस्येति। क्रियायामारोपितस्येत्यर्थः॥१८॥

(कु० टी०) विशेषमाह *यत्रात्विति । *सङ्ख्येति । एकत्वान्यसंख्याविशेषेत्यर्थः । अत एवाह *बाह्विति । *इत्यादावित्यादिनोष्ट्रासिका आस्यन्त इति । तत्र हेतुमाह *तत्रोपमानेति । *अन्यथा—तेन तत्राप्रतीतौ । यत इति शेषः । लिङ्गादिभेदे उपमाया दुष्टत्वात् । तां विना तत्र गत्यभावात्। साऽत्र लुप्ता बोध्या । तथाच लक्ष्यानुसारेण तत्र वाक्यसंस्कारपक्षस्यैवाश्रयणेन पदान्तरवाच्यसाधनगतसंख्याया अप्यगत्या

*द्वयोरिति । यत
राह *प्रवृत्तीति ।
वेष्विति बोध्यम्
औत्सर्गिकैकवचन
चितमित्यनुपदमे
कत्वानङ्गीकारे
भवतीत्यादि
कवचनेन तद्भि
इत्यस्यानुषङ्गः ।
अथोक्तसत्त्वं चेत्त
तं तत्राश्रयान्वय
वत्पचतो भवत इ
त्यत आह *पचत
पि किं मानमत अ
भूवादिसूत्रस्थमेव
त्तिः पूर्वलक्षणे ते
दनिर्देशादिति तत्र

किञ्च "क
वचनान्यनुवर्ति
ना धात्वर्थे ए
वचनं संख्या ।
मेकवचनम् ।
बाधते इत्यइ
नच कि
याप्रधानम् ।
अन्त्यम् । ति
नं रमते इत्य
ङ्संख्याभ्यां

साधुत्वम् । एतेन "सार्वधातुके यक्" इति
व तत्र तत् साध्विति भूषणाद्युक्तमपास्तम् ।
ति *नचेति । यद्यपि प्रागुक्तयद्वेतिसिद्धा-
। तथापि प्राचीनमते ऽप्यविरोधायायमुप-
भूतोऽर्थ एव सर्वः संख्यावानभिधीयते
*भेदेति । तन्निबन्धन एवेत्यर्थः । उद्देश्य-
मिति । अत्रेत्यादिः । ननु भेदस्य तत्त्वेऽपि
आह *तत्रेति । संख्यानां मध्ये इत्यर्थः ।
हारेति । तस्यातन्निबन्धनत्वे ऽपि तद्व्यव-
ति भावः । सिद्धान्तरीत्येयमाशङ्क्याह
येत्यर्थः । गमकाभावस्थले इति भावः । वि-
*यथेति । गुणे द्रव्यस्य कारणत्वेन तन्मू-
दाह *गुणत्वादिति । *गुणादावित्या-
रोधेनाह *द्वित्वादीति । एकत्वसत्त्वादाह
दृष्टान्तासङ्गतिमाह *नचेति । तत्र तदभावे
पिना बुद्धिसमुच्चयः । भेदमभ्युपेत्यैवेदम् ।
*किञ्चैवमिति । गुणादौ तादृशसंख्याङ्गी-
क्षाबुद्धिविशेषविषयत्वेनैव । *तदिति ।
मप्याह *एवं चेति–संख्याया धात्वर्थे
ः । *अत एव–तिङर्थसंख्यायास्तत्रा-
धकस्य सत्त्वादाह *तिङन्तादिति ।
तदन्वयवारणाय स्वाव्यवहितार्था-
वेन सुपामपि युक्तमेव भाष्यमत
ीभावादौ दोषापत्त्या तथा दुर्वचत्वात्
गमकमत आह *तथेति । तत्र तस्यै-
ङन्तादिति । एवत इत्यादि । अत एव
संख्यांशे उक्ता लिङ्गांशे आह *क्लीबत्वं
धायेति पाठः । दीक्षितभूषणाद्यभिमतं
स्येत्यर्थः । *साधनेति । साधनविशे-
तालाघवादित आह *उचितइति ।
ति *यत्त्विति । भाष्ये इत्यस्योक्तमि-

स्यत्रान्वयः । 'संख्या विभक्त्यर्थः' इति पक्षे कर्मादावभिहिते ऽप्यनभिहितसंख्यायां द्वितीयादिवारणायानभिहितकर्मादिगतैकत्वादौ द्वितीयादय इत्यर्थलाभार्थमनभिहिताधिकार इत्यस्याग्रिममाह *प्रातिपदिकेति । *उक्तत्वादिति । तिङेति शेषः । इदं विरुद्धं तव तिङा नामार्थगतसंख्याया अनुक्तेरिति भावः । *साधनेति । साधनगता या संख्या तस्या धात्वर्थे य आरोपस्तन्निमित्तकत्वस्य धात्वर्थसंख्याया उक्तौ सत्त्वेनैक्यात्साधनत्वेन साधनरूपतिङर्थगतसंख्यावत् वस्तुतः साधनं यो नामार्थश्चैत्रत्वादिविशिष्टस्तद्गताया अप्युक्तत्वमित्यर्थः । अत एव साधने द्वित्वादिसंशयो नेति तात्पर्यम् । नन्वियं युक्तिरेकवचने दुर्वचा । तत्रारोपस्यैवाभावात्स्वगतैकत्वमादायैवैकवचनोत्पत्तेः । एवञ्च तदंशे भाष्यविरोध एवात आह *एकेति । कर्मकर्त्राख्याते इत्यादिः । साधने या द्वित्वाद्यभावबुद्धिस्तन्निमित्तको यो धात्वर्थे द्वित्वादेरनारोपस्तत्रैव भवतीत्यर्थः । अन्यथा धात्वर्थे सर्वत्रैकत्वस्याकाशादिवत्स्वतः सत्त्वेनैकवचनापत्त्याऽत्र द्विवचनादेर्विलयापत्तिस्तस्मात्तत्र सति स्वगतैकत्वमादायैकवचनं न तु तदभावे तन्मात्रमादायेत्येवेन सूचितम् । कुत एवमित्यत आह *वक्ष्येति । गौणी मुख्या वेति भाष्योक्तयुक्तेरित्यर्थः । नन्वेतावताऽपि प्रकृतसिद्धिः कथमत आह *एवञ्चेत्ति । तं विना तदभावे चेत्यर्थः । *तदभावेति । साधने द्वित्वाद्यभावेत्यर्थः । लोकासिद्धत्वादाह *द्रव्यस्येति । *साधनेइति । तस्यास्तत्रावगमे वस्तुतः साधने नामार्थे ऽप्यवगतत्वमेव । यद्यप्यत्रैकत्वयोर्भेदस्तथापि तन्मात्रेण तदभावेनास्यावश्यकत्वेनोक्तरीत्या साधनत्वेन साधनगतैकत्वस्यावगमावश्यकत्वेन तदभेदान्नामार्थगतमप्यवगतमेव, अत एव पचतीत्युक्ते साधने एकत्वसंशयो ऽपि न, एकः पचतीतिवदनेकः पचतीत्यस्य दर्शनेन एकत्वस्यारोपानारोपविषयसंशयसत्त्वे ऽपि तद्विषयत्वं तस्य न उभयत्र एकत्वेनैव भानादिति भावः । *आद्येतिर्भावसमाप्तौ । *अन्यथा–उक्तरीत्यनङ्गीकारे । दीक्षितादिमतेन आह *तिङर्थाश्रयेति । नन्वेवं पचतिरूपमित्यत्र तिङोक्तत्वे ऽप्येकवचनवत्पचतोरूपमित्यादौ द्विवचनादि स्यादत आह *पचतइति । ननु "न केवला" इति समयस्य परिपालनं वक्ष्यमाणं यदि सार्वत्रिकं तर्हि ब्यादिशब्देभ्योऽपि तदापत्तिरत आह

*द्वयोरिति । यत इत्यादिः । "आदशतः संख्याः संख्येये" इत्याद्युक्तेराह *प्रवृत्तीति । संख्येत्यनेनार्थान्तरव्युदासः । *निमित्तकेषु–सर्वेष्विति बोध्यम् । *एवं च–क्रियायां स्वत एकत्वसत्त्वे च । एवेन औत्सर्गिकैकवचननिरासेन तथा प्राचीनग्रन्थानां चिन्त्यत्वं सूचितमित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । *अन्यथा—स्वगतैकत्वानङ्गीकारे । *तव—भूषणकारादेर्मते । आदिना पचन्ति भवतीत्यादि । ननु तत्र सा नैव तदर्थं औत्सर्गिकैकवचनेन तद्वन्निर्वाहादत आह *भवतिरिति । अनुवर्त्तते इत्यस्यानुषङ्गः । अथ तत्र तदारोप इति चेत् तत्रैव तदनवगमः, अथोक्तसत्त्वं चेत्तर्हि आवश्यकत्वात् द्वित्वादेरप्यारोपोऽस्तु कृतं तत्राश्रयान्वयकृतवैरूप्येणेति भावः । ननु सिद्धान्ते पचत इतिवत्पचतो भवत इति स्यात् वक्ष्यमाणरीत्या, नतु पचतो भवतीत्यत आह *पचतोभवत इति । *तादृशस्य–आरोपितस्य । नन्वत्रापि किं मानमत आह *अत्रेति । *इदमेव–भवतिः पुनरित्युक्तम् भूवादिसूत्रस्थमेव । भाववचनो धातुरिति लक्षणे पचादेर्धातुत्वाप्राप्तिः पूर्वलक्षणे तेषां करोतिसामानाधिकरण्यनिर्देशवदत्र तेषां तदनिर्देशादिति तत्रोपक्रमः ॥ १५ ॥

किञ्च "करोतिः पचादीनां सर्वान् कालान्सर्वाणि वचनान्यनुवर्तते" इत्यत्र भाष्ये श्तिपा निर्देशादिना धात्वर्थे एव कालान्वयवत्संख्यान्वयः स्पष्टमुक्तः । वचनं संख्या । पचत इत्यादौ तु न स्वगतैकत्वप्रयुक्तमेकवचनम् । गोणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वसंख्यां बाधते इत्यइउण्सूत्रे भाष्योक्तेः ।

नच किञ्चिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नीचैरित्याद्यम् । हिरुगित्यादि अन्त्यम् । तिबन्तमपि काण्डे इत्यादि विभक्त्यर्थप्रधानं रमते इत्यादि क्रियाप्रधानम् । "नचैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगः" इति "तद्धितश्च" इति सूत्रस्थ-

भाष्यविरोध इति वाच्यम् । तत्राव्ययेषु काण्डे इत्यादौ चोभयायोगः, रमते इत्यादौ लिङ्गायोगः इत्यर्थात् । प्रायेणेति च शेषः । अन्यथा हतशायिकाः शय्यन्ते पचतिरूपमित्यादौ ताभ्यां योगेन तदसंगतेः । अनारोपितैकत्वातिरिक्तसंख्ययाऽयोग इति वा तदर्थः ।

नचैवं "न वै तिङन्तान्येकशेषं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वाद्" इति सरूपसूत्रस्थभाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । स्वतो ऽन्यसंख्याया असत्त्वात् । आरोपितसंख्यामादाय तु नानेकशब्दप्रवृत्तिः ।

अत एव जातिपक्षे सूत्रं प्रत्याख्यातम् । जात्याश्रयगतसंख्याया आरोपे ऽप्यनेकशब्दाप्रवृत्तेः। अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैवेत्यदोषात् ।

अत एव "विधिनिमन्त्रण–"इति सूत्रे विध्यादिषु वाच्येषु "लिङि प्रवर्तनाया एकत्वाद् द्विवचनाद्यनापत्तिः" इति दूषणमभिहितं भाष्ये । तेनाहि तिङर्थसंख्याया आख्यातजन्यबोधविशेष्येऽन्वय इति सूचितम् ।

यत्तु कैयटेन कर्त्राद्यर्थानां विधिरूपार्थेन बाधस्तेन न कर्त्रादिगतसङ्ख्यानिबन्धनं द्विवचनादीति तदाशय उक्तः । विरोधाभावात् "लः कर्मणि"इतिसूत्रे ल इति बहुवचनाच्च तदबाध इति सिद्धान्ताशय उक्तः, तन्न । "प्रवर्तनाया एकत्वाद्"इति भाष्यासङ्गतेः । तिबादेरप्यनापत्तेश्च । भावकर्मकर्त्रर्थकलस्यैवात्मनेपदपरस्मैपदविभागेन तद्विधानात् । युष्मदस्मच्छेषसामाना-

धिकरणत्वाभावेन प्रथमपुरुषाद्यनापत्तेश्च । अर्थनियमे उपपदानियमेऽप्यानियमापत्तेश्च । सिद्धान्ताशयोऽप्ययुक्तः । अविरोधे ऽपि तर्केण दधिबाधदर्शनात् । "एतावांश्च लः, ल एतेषु साधनेषु यथा स्यात् । यावदत्र लग्रहणम्" इति "लः कर्मणि च" इतिसूत्रस्थभाष्येण ल इत्यस्य प्रथमैकवचनान्ततायाः एव बोधनाच्च । कर्त्रादिगतसङ्ख्यायाः स्वनिष्ठधात्वर्थे आरोपवत् तद्विषयप्रवर्तनायामारोपे न मानमित्याहुः ॥ १६ ॥

(कुं० टी०) *करोतिरिति । कृधात्वर्थे इत्यर्थः । यजातिषु येयजामहं करोतीतिवत् धात्वर्थनिर्देशे श्तिप् । एवं च क्रियायामेव कालाद्यन्वयो दर्शितः । *सर्वान्कालानिति । यथा किं करोति पचति, किमकार्षीदपाक्षीदिति प्रयुज्यते, तथा किं करोषि पचामीति विपरीताऽपि पुरुषानुवृत्तिः सर्वग्रहणेन विवक्षिता । भाष्यस्थवचनशब्दस्यार्थमाह *संख्येति । *गौणीति । "एक एवाकारः" इति पक्षे घटेन तरति घटिक इत्यत्र आवृत्तिकृतेन द्व्यच्त्वेन एकाच्त्वस्य बाधात् द्व्यज्लक्षणः ष्ठन् भवति । बाहुक इत्यत्र तु मुख्यं द्व्यच्त्वम् । *नचेति । "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इत्यपहाय "अविभक्तिरव्ययम्" इत्येव सूत्रमस्तु शब्दस्वभावाच्चाव्ययमविभक्तिकं भवति । यथाहि उच्चैरित्याधिकरणप्रधानं सप्तम्यर्थे वर्तमानत्वात् । हिरुक् पृथगित्यादि तु क्रियामात्रविशेषणत्वात् क्रियाप्रधानम् । हिरुग्देवदत्त इत्यत्रापि तिष्ठतीत्यादिक्रियाऽऽक्षेपः । एवंचानयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्यायोगाभावाद् उक्तन्यासः सुस्थ इति भाष्यम् । *विरोध इति । क्रियायां संख्यायोगात् पचतिरूपमित्यादौ च लिङ्गस्या-

पि योगात्। *उभयथायोगः—लिङ्गसंख्ययोरयोगः। *अनारोपितेति। अनारोपिता या एकत्वातिरिक्ता संख्या तयेत्यर्थः। *नवैतिङन्तानीति। 'पृथक् सर्वेभ्यो विभक्तावेकशेषः' इति पक्षे द्वन्द्वः प्राप्नोति एकशेषस्तु तिङन्ते सावकाशः, साधनभेदेन क्रियाभेदसम्भवादित्याशङ्क्य भाष्यकार आह *नवैतिङन्तानीति। आख्याते निवृत्तभेदायाः क्रियायाः प्रतिपादनादिति भावः। *स्वतइति। अनारोपितद्वित्वादेरभावादित्यर्थः। आख्यातार्थसंख्यायाः क्रियायामन्वयः क्रियायां द्वित्वादि चारोपितमिति स्वमतानुसारेणाह *जात्याश्रयेति। *अप्रवृत्तेः-अप्राप्तेः। बाध इति स्यादिति शेषः। एवं द्विवचनादि इत्यत्रापि। *तदाशयः—दूषणाशयः। *भावेति। भावाद्यर्थकलकारानुवादेनैवात्मनेपदपरस्मैपदयोर्विधानादित्यर्थः। *अर्थनियमे इति। भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेत्याकारके। युष्मदि मध्यम एवेत्युपपदानियमः। *एतावांश्चेति। परस्मैपदमात्मनेपदं चेति। *लएतेषु इति। एतदर्थं सूत्रमित्यर्थः। *तद्विषयेति। प्रवर्तनाविषयगतसंख्यायाः प्रवर्तनायामारोपाद् द्विवचनादीत्यर्थः। *नमानमिति। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थेति न्यायाविरोधादित्यपि बोध्यम्॥ १६॥

एतद्भाष्यप्रसङ्गात्केचिन्मते भाष्यविरोधं सूचयन् सिद्धान्ते साधकान्तरमाह *किञ्चेति। तद्भाष्याव्यवहितप्राक्तनमाह *करोतिरिति। यद्यपि भाष्ये मध्ये सर्वान्पुरुषानित्यपि वर्त्तते तथापि प्रकृते ऽनुपयोगान्नोक्तम्। तिङन्तत्वनिरासायाह *श्तिपेति। आदिना सुः। भवन्मते तु संख्यांशे तदसङ्गतिः स्पष्टैव। तत्रत्यवचनपदार्थमाह *वचनमिति। ननु भाववत्, पचति भवतीत्यादिवच्च पचत इत्यादावपि कुतो नैकवचनमत आह *पचतइति। क्रियायां स्वत एकत्वमारोपितं द्वित्वादीति। सिद्धान्ते शङ्कते *नन्वेति। सु-

पः पकारेण प्रत्याहारादाह *तिबन्तमपीति । *तत्र-भाष्ये । इ-त्यर्थादित्यत्रान्वयः । लिङ्गांशे उभयत्र सर्वावश्यकशेषमाह *प्रायेणेति, *चेति । यैः क्रियायां संख्यासामान्याभाव उच्यते तेषां केचिन्मतवादिनामपि शेषावश्यकत्वमित्याह *अन्यथेति । शेषानङ्गीकारे इत्यर्थः । *ताभ्याम्—लिङ्गसंख्याभ्याम् । संख्यांशे प्रकारान्तरमाह *अनारोपितेति । *एवम्—आरोपितद्वित्वाद्यङ्गीकारे । *एकशेषम्—तदारम्भम् । अत्र हेतुमाह *स्वत इत्यादिनाऽऽदायेत्यन्तेन । असत्वादित्यस्य नानेकशब्दप्रयोग इति शेषः । भाष्यतात्पर्यवर्णनमिदम् । *प्रवृत्तिरिति । तावन्मात्रेण तत्कार्यसिद्ध्या विनाऽप्येकशेषेण तन्मूलकल्पने मानाभावादित्यर्थः । अत्र भाष्यसंमतिमाह *अत एवेति । अस्यार्थमाह *जात्येति । *अदोषात्—तत्प्रयुक्तानेकशब्दप्रयोगापत्तिरूपदोषाभावात् । प्राचीनमते दोषान्तरं सूचयन् सिद्धान्ते साधकान्तरमप्याह *अत एवेति । *लिङि—लिङीति पक्षे । *अनापत्तिः—तदभावापत्तिः । अत एवेत्यस्यार्थं सूचयन्नाह *तेनहीति । *तदाशयः—दूषणाशयः । *वचनाच्चेति । तस्य सर्वसंग्राहकत्वादिति भावः । दोषानुपपादकत्वादाह *प्रवर्त्तनाया इति । तेन तद्बाधे आह *तिबादेरिति । एकवचनस्येत्यर्थः । अत्र हेतुमाह *भावेति । तत्र दोषान्तरमाह *युष्मदिति । तिप्तस्झीत्यादिक्रमेणाह *प्रथमेति । लविधावाह *अर्थेति । पुरुषविधावाह *उपपदेति । आद्ये दोषमाह *अविरोध इति । द्वितीये दोषमाह *एतावानिति । *लग्रहणमिति । अन्यथा लग्रहणमित्युचितम् । नन्वेवमारोपेण निर्वाहे दोषस्यैवासङ्गतिरत आह *कर्त्रादीति । सिद्धान्ताशयस्त्वन्यतोऽवगन्तव्यः ॥ १६ ॥

कालान्वयस्तु धात्वर्थव्यापारे, न फले, नापि कारके । तेन व्यापारापगमे विक्लित्तिसत्त्वे पच्यत इति स्यादपाक्षीदिति च न स्यादतीतक्रिये कर्त्तरि च पचतीति स्यादित्यपास्तम् । सच द्योत्य एव । विशेषणतया ऽन्वयानुभवात् ।

वर्तमानाक्रियावाचकाद्धातोर्लडित्यादि "वर्तमाने लट्" इत्यादेरर्थः । एकधातुप्रकृतिकानेकलडादेशानां शक्तिकल्पने गौरवाच्च । आमवातजडीकृतकलेवरे उत्थानानुकूलयत्नसत्त्वे ऽपि नोत्तिष्ठतीति प्रयोगः । तस्योत्थानोद्देश्यकत्वे ऽपि तत्प्रयोजकत्वाभावात् । अत एव तत्रोत्थानाय यतते इत्येव प्रयोगः । यागपाकाद्युद्देश्यककुण्डमण्डपतण्डुलक्रयणादिव्यापारमादाय यागाद्यर्थं यतते इत्यादिवद्यजतीत्यादिवारणाय प्रयोजकताविशेषस्यैव सम्बन्धतया अभ्युपेयत्वात् ।

तत्राभिमतफलजनने सति तन्निष्पादकसकलव्यापारापगमे भूतत्वम् । फलावच्छिन्नतादृशसकलव्यापारस्य भावित्वे भविष्यत्त्वम् । यावच्चाभिमतफलप्रयोजकक्रियायाः समाप्तिर्न भवति तावद्वर्तमानत्वमित्यनुपदं वक्ष्यामः ।

एवञ्च चैत्रः पचतीत्यादावेकचैत्रकर्तृकैका वर्तमाना पाकक्रियेति बोधः ।

ननु धात्वर्थविशेषणतयैव बोधविषये कर्त्रादौ कथं चैत्र इत्याद्यर्थस्य विशेषणतयाऽन्वय इति चेन्न । सामान्यरूपार्थस्य नियमेन विशेषाकाङ्क्षाबलाद्विशेषणभूतेनापि तेन विशेषणतया तदन्वयात् । यथा नियताकाङ्क्षावशादेव चैत्रेण गतो ग्राम इत्यादौ विशेषणभूतक्रियायां कारकान्वयस्तद्वत् ।

नन्वेवं कर्तुः क्रियान्तरेणापि सम्बन्धः स्यात् । एवञ्च पचति पठतीत्याद्यपि स्यात् । एककर्तृकपाठक्रियाकर्तृकर्तृका पाचिक्रियेति बोधसम्भवादिति चेन्न ।

तदाकाङ्क्षाऽभावात् ।

अत एव क्रियायाः कारकनिरूपिता प्राधान्यता । प्राधान्यभावस्य न भङ्गः । यथा वनिता स्वाकाङ्क्षितं स्नानादिसंस्कारं पत्युः सहते न वनितान्तरसम्बन्धं स्वानाकाङ्क्षितं तद्वत् ।

तण्डुलः पच्यते चैत्रेणेति कर्मलकारे तु एकचैत्राश्रयिका या वर्तमाना भावना तज्जन्यैकतण्डुलाश्रयिकैका विक्लित्तिरिति फलविशेष्यको बोधः । पक्वस्तण्डुल इत्यादौ फलस्य विशेष्यताया आवश्यकत्वात् ।

अत एव प्रत्ययार्थे साक्षात्प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वस्य सर्वत्र क्लृप्तस्य न त्यागः । अन्वयित्वं विशेष्यतया विशेषणतया वा ।

अत एव कर्तृलकारे न फलविशेष्यको बोधः ।

एतेन कर्मलकारेऽपि भावनाविशेष्यको बोध इत्यपास्तम् ।

अत एव इष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयतीति न प्रयोगो भिन्नार्थत्वात् । किन्तु पुत्रमिच्छतीत्यत्रार्थ एव । क्यजन्तात्कर्मणि प्रत्ययस्तु दुर्लभोऽकर्मकत्वादिति स्पष्टं "सुप आत्मनः" इत्यत्र भाष्ये । अन्यथा उभयत्रापि पुत्रकर्मकेच्छानुकूलो व्यापार इति बोधेन भिन्नार्थत्वासङ्गतिः । इच्छानुकूलो व्यापारश्चात्ममनःसंयोगादिरेव । मम त्वेकत्र व्यापारो विशेष्योऽपरत्र फलमिति भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेव । उक्तञ्च कैयटेन यदा क्रियाफलस्य प्राधान्यं तदा वाक्यमेव—इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्र इति, न तु क्यजन्तस्तस्याकर्मकत्वात्क-

र्मणि प्रत्ययानुत्पादादिनीति दिक् ।

भावलकारे तु भावनैव विशेष्या । तथैवानुभवात् । तिङ् त्वनुवादक एव । कालद्योतकश्च । क्रियाया एकत्वादेकवचनमेवेत्युक्तम् ॥ १७ ॥

(कुं० टी०) *तत्प्रयोजकत्वाभावादिति । तेन यत्नेनोत्थानस्याजननात् । *कथमिति । गुणानां चेति न्यायात् । *सामान्येति । कर्तृसामान्यस्य तद्विशेषचैत्राद्याकाङ्क्षाऽस्तीत्यर्थः । इषधातोरिच्छामात्रमर्थः, आख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणेति तार्किकाः, तदयुक्तम् । फलव्यापारोभयवाचकत्वाभावे सकर्मकत्वानापत्तेरिति सूचयितुमाह *इच्छानुकूलो व्यापारश्चेति । *एकत्र—कर्तृलकारे । *स्पष्टमिति । इदं तु बोध्यम्—इष्यते पुत्र इत्यत्र क्यच् न भवति भिन्नार्थत्वात् "यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते, नासौ जातुचित्प्रत्ययान्तेन गम्यते" इति भाष्यमुपादाय प्रत्ययान्तस्याकर्मकत्वेन कर्मणि प्रत्ययासम्भवादिति कैयटेन व्याख्याततया इष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयते इति न प्रयोग इत्यस्यैव भाष्यार्थस्य न्याय्यत्वात् ॥ १७ ॥

(क० टी०) व्यापार इत्युक्तेर्व्यावर्त्यमाह *फलेइति । आद्यव्यावर्त्यमाह *कारके इति । आद्ये आह *व्यापारेति । द्वितीये आह *अतीतेति । *सच—कालश्च । अत्र सूत्रविरोधं परिहरति *वर्त्तमानेति । ननु तत्त्वेऽपि वाच्यत्वमेवास्तु यथाश्रुतसूत्रानुरोधात्, औपगवादावुपग्वादिवदत आह *एकेति । लस्य प्रयोगेऽश्रवणादाह *लादेशानामिति । नन्वेवं यत्नस्य वर्तमानत्वमादायातिप्रसङ्गोऽत आह *आमेति । *प्रयोजकत्वाभावादिति । तत्प्रयोजकयत्नस्यैव धात्वर्थत्वादिति भावः । *अत एव—तत्प्रयोजकत्वाभावादेव । *तत्र—तादृशकलेवरे पुरुषे । एवेनोत्तिष्ठतीत्यस्य निरासः । ननु तदनुकूलत्वं यथाकथंचिन्नतु विशेषरूपमिति तदुद्देश्यकत्वमादायाति-

प्रसङ्ग इति तथैव प्रयोगे किं नियामकमत आह *यागेति । यथासंख्यमन्वयः । एतेन धात्वर्थफले एव व्यापारान्वयो नाख्यातार्थव्यापारे आमवातजडीकृतकलेवरस्य उत्थानानुकूलयत्नसत्त्वेनोत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तेरिति सिद्धान्तलेशोक्तमपास्तम् । ननु वर्त्तमानत्वादि कालगतं न क्रियागतम् । किञ्च तत्राप्यनतिप्रसक्तं तद् दुर्वचमिति तथा सूत्रार्थासङ्गतिरत आह *तत्रेति । यस्मिन् व्यापारे इत्यर्थः । भूतभविष्यद्वर्तमानानामिति भाष्यप्रयोगीयक्रमेणाह *अभिमतेति । *तादृशेति । अभिमतफलनिष्पादकेत्यर्थः । नन्विदं यद्यप्यनतिप्रसक्तं तथापि कालनिष्ठभेदस्य तत्र कथं सत्त्वमत आह *इत्याद्यनुपदमिति । कालनिरूपणावसरे इति भावः । *एवं च-कालभेदस्तत्रान्वये च । "पदार्थः पदार्थेन" इति न्यायेनाशङ्कते *नन्विति । नित्यसाकाङ्क्षभिन्नाविषयः स न्याय इत्याशयेन समाधत्ते *सामान्येति । इदमन्यत्राप्यावश्यकमित्याह *यथेति । *एवम्-कर्तृविशेषणसम्बन्धस्वीकारे । *क्रियान्तरेणापि । विशेष्यभूतेन । क्रियाकारकयोस्तत्त्वेन नित्यसाकाङ्क्षत्वात् । इष्टापत्तावाह *एवं चेति । *इत्याद्यपि-एकं वाक्यं स्यादिति भावः । स्वक्रियान्वयसत्त्वादाह *एकेति । *तदेति । क्रियान्तराकाङ्क्षाया अभावादित्यर्थः । तयोर्नित्यसाकाङ्क्षत्वेऽपि उपात्तक्रिययैव निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । *अत एव-तदाकाङ्क्षाया अभावेन तथा ऽन्वयासम्भवादेव । तस्यास्तन्निरूपितप्राधान्याभङ्गस्य तदानीमपि सत्त्वान्नद्वयनिवेशः । युक्तियुक्तं भाष्यादिसंमतं भाष्योक्तमेवाह *तण्डुलइति । कर्मकृत्समभिव्याहारे फलव्यापारयोर्व्यत्यासेन बोधावश्यकतया कर्माख्याते ऽपि तथैवोचितमित्याह *पकइति । *अत एव-तत्र फलस्य विशेष्यत्वादेव । साक्षात्सम्बन्धेन तस्य सार्वत्रिकत्वायैवाह *अन्वयित्वमिति । *अत एव-फलसोक्तनियमभङ्गापत्तेरेव । दीक्षितभूषणाद्युक्तिं खण्डयति *एतेनेति । उक्तनियमभङ्गप्रसङ्गेनेत्यर्थः । *भावनेति । एकतण्डुलाभिन्नाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला एकचैत्राश्रयिका वर्त्तमाना भावनेत्येवमित्यर्थः । अत्र भाष्यसंमतिमप्याह *अत एवेति । उक्तोऽर्थः । ननु वाक्यवत् क्यजन्तादपि कर्मणि प्रत्ययोऽस्त्वत आह *क्यजन्तादिति । *अन्यथा-फलविशेष्यकबोधस्य तत्रानङ्गीकारे । *भिन्नार्थत्वेति ।

तदुक्त्यसङ्गतिरित्यर्थः । ननु तदनुकूलो व्यापारोऽप्रसिद्धः ज्ञाने तदनुकूलत्वसत्त्वे ऽपि तदर्थकत्वमस्य नेष्टमत आह *इच्छेति । आदिना मनोविषयसंयोगः । *एकत्र-कर्तृप्रत्यये । *अपरत्र-कर्मप्रत्यये । कैयटसंमतमपीदमित्याह *उक्तं चेति । विग्रहे फलस्य विशेष्यतया पुत्रीयतीत्यादौ व्यापारस्य विशेष्यतया भिन्नार्थत्वान्न तदर्थे, किन्तु पुत्रमिच्छतीत्यत्रार्थे एव । कर्मणि च फलस्य विशेष्यत्वम् इष्टः पुत्रः, इष्यते पुत्र इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेनाप्यवश्यमङ्गीकार्यम् । एतेन कर्मकृदन्ते तथाङ्गीकारे ऽपि कर्माख्याते न तथेत्यपास्तम् । सामानाधिकरण्यान्वयस्याविशिष्टत्वेन वैषम्ये बीजाभावाद् । अत एव भाष्ये इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्र इति कृत्तिङोः साम्येनोपादानम् । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या वैषम्यात्तदसङ्गतिः । इष्यते पुत्र इत्यत्र समाधानानुक्त्या न्यूनताचेति स्पष्टमेवेति भावः । यद्यप्ययं कैयटः स्वशब्देनोक्तत्वादिति प्रतीके दृश्यते तथापि भिन्नार्थत्वोपपादके "इह भवन्तः" इति मतेऽपि बोध्यः । अत्रैव त्वा सोऽर्थ उचित इति बोध्यम् । एतेन तदनुयायिनो ऽन्येऽपि तत्र तथा बोधं वदन्तो निरस्ताः । फले प्रधानं व्यापार इति तु कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारपरम् । तन्त्रेणाप्रधानमित्यपि छेदेनोभयपरं वेति न तद्विरोधस्तदाह *इति दिगिति । वैयर्थ्यं परिहरति *कालेति ॥ १७ ॥

अन्ये तु क्रिया सङ्ख्याऽयोग्येति मत्वा औत्सर्गिकमेकवचनम् । सङ्ख्याऽन्वयिकर्तृकर्मणोरप्रतीतेः । मध्यमोत्तमावपि न । तिङ्समानाधिकरणयुष्मदाद्यभावादित्याहुः ।

तदयुक्तमित्युक्तम् ।

अत एवाव्ययेभ्यः संख्याद्यभावाद्वचनानुत्पत्तिमाशङ्क्यौत्सर्गिकमेकवचनमुक्तं भाष्ये न तु भावार्थेभ्यो ऽपि तदनुत्पत्तिमाशङ्क्योति बोध्यम् ।

ननु भावे प्रथमो ऽपि न स्यात् तस्यापि शेषे नि-

यतत्वादिति चेन्न । शेषे इति पदं त्यक्त्वा प्रथमस्योत्सर्गताया भाष्ये उक्तत्वेनादोषात् । सूत्रे शेष इत्यवयुत्यानुवाद इत्याहुः ।

यदा तु सकर्मकाणामपि सौकर्यातिशयविवक्षया कर्तृव्यापारत्यागे धातोः फलसमानाधिकरणव्यापारपरत्वेन फलमात्रपरत्वेन वा कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा तदा कर्मस्थक्रियाणां पच्यादीनां लवाच्यकर्तुः कर्मवद्भावेन पच्यते ओदनः स्वयमेवेति प्रयोगः । अन्येषां तु पश्यति राजेति । विक्लिद्यते, ज्ञानविषयो भवतीति चार्थः । अत्र स्वयमेवेति कर्त्रन्तरनिवृत्तौ तात्पर्यग्राहकम् । नचैकस्य धातोरर्थत्यागपूर्वकमर्थान्तरे वृत्तौ शब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानिरिति वाच्यम् । धात्वन्तरत्वात् । डुपचष् पाक इत्यादिस्तु तन्त्रेण निर्देशः ।

तदुक्तम्—

एकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पचादयः ।
स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपं समाश्रिताः ॥ इति ।

यत्र कर्माणि क्रियाकृतो विशेषः प्रत्यक्षगम्यस्तत्र कर्मस्था क्रिया । तत्रैव च कर्मवद्भावः । यथा पक्वापक्वतण्डुलेषु छिन्नाच्छिन्नकाष्ठेषु । गमिदृश्यादिषु तु नैवम् । नहि गतागतग्रामे दृष्टादृष्टवस्तुनि वा कश्चित्प्रत्यक्षगम्यस्तत्कृतविशेषो ऽस्ति । क्वचित्कर्तरि तत्कृतः श्रमादिरूपो दृश्यत इति कर्तृस्थैव सा । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं प्राक् ।

तदयमत्रानुगमः—निर्वर्त्यविकार्यकर्मणि कर्मस्था

प्राप्ये तु नेति । तदुक्तम्—

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते ॥ इति ।

निर्वर्त्ये स्वरूपलाभ एव क्रियाकृतो विशेषः । विकार्ये विकाररूप एव सः । आद्यं घटं करोति । अन्त्यं सुवर्णं कुण्डलं करोति, काष्ठं भस्म करोति । अनुमानाद्यथा—पुत्रः सुखं करोतीत्यादौ । सुखरूपलाभो मुखप्रसादादनुमेयः । एतद्रहितं प्राप्यं यथा रविं पश्यतीति । यद्यपि विषदृष्टिसर्पदृष्टे विषज्वालावलीढतारूपो विशेषो दृश्यते, तथाऽपि न सर्वत्र तत्सत्त्वमिति भावः । अत्र वस्तुनो दृश्यस्वभावता आलोको दर्शनयोग्यदेशावस्थितिर्दर्शनकारणं बोध्यमिति दिक् ॥१८॥

(कुं० टी०) *औत्सर्गिकमिति । अयं भावः—प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमार्थं "परश्च" इति सूत्रम् । तेन सुप्तिङ्रहितो न शब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तेन न पक्तव्यादिशब्दप्रयोगप्रसङ्गः । अत एव "अपदं न प्रयुञ्जीत" इत्युद्घोषः । "द्व्येकयोः" इत्यत्रैकशब्दस्य कैवल्यवाचकस्य ग्रहणादेकत्वाभावे ऽपि पचतिकल्पमित्यादौ तत्सिद्धिः । "न केवला" इत्यस्य च सुप्तिङ्रहितेत्यर्थान्न तिङन्तात्तदापत्तिः । नन्वत्रापि कर्त्रादिगतद्वित्वाद्यारोपेण द्विवचनाद्यापत्तिरत आह *संख्यान्वयीति । *तदनुत्पत्तिम्—एकवचनानुत्पत्तिम् । *अन्येषाम्—कर्तृस्थक्रियाणाम् । ननु स्वयमेवेत्यस्य कर्तृत्वात् शुद्धे कर्मण्येव लकारो ऽस्त्वित्याशङ्क्याह *कर्त्रन्तरेति । *धात्वन्तरत्वादिति । धातूनामनेकार्थत्वमित्यस्याप्ययमेवाशयः । *सुवर्णं कुण्डलं

करोतीति । सुवर्णं विकार्यं कुण्डलं निर्वर्त्यम् । दृश्यादावपि क्रियाकृतो विशेषो ऽस्तीति शङ्कते *यद्यपीति । *विषदृष्टीति । केषांचित्सर्पाणां दृष्टौ विषम् । इदं तु चिन्त्यते ज्वालादर्शने ऽपि सर्पदर्शनजन्येयमिति कथं ज्ञातुं शक्यमिति । ननु घटादीनां दृश्यता परमाणूनामदृश्यतेति वैषम्ये दर्शनक्रियैव नियामिकेत्याशङ्क्याह *वस्तुन इति । दृश्यत्वं वस्तुस्वभावादित्यर्थः । एवं च रूपमहत्त्वादिविशिष्टस्यैव दर्शनमिति भावः । नन्वेवमन्धकारादावपि प्रत्यक्षापत्तिरत आह *आलोक इति । कारणान्तरमाह *योग्यदेशावस्थितिरिति ॥ १८ ॥

(क० टी०) दीक्षितभूषणाद्युक्तिमाह *अन्येत्विति । अयोग्येतिच्छेदः । असत्त्वभूतत्वात् । *तदिति । भाष्यसंमतस्वगतैकत्वेनैवोपपत्तेरित्यर्थः । अत्र भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह *अत एवेति । तथैकवचनस्य सिद्धत्वादेवेत्यर्थः । आदिना कारकम् । एवञ्यवच्छेद्यमेवाह *नत्विति । *शेषे—युष्मदादिभिन्ने तिङ्समानाधिकरणे । नन्वेवं केवलयुष्मदादिसत्त्वे मध्यमादेस्तदभावे प्रथमस्य च चारितार्थ्येन विशेषविहितत्वे ऽपि निरवकाशत्वाभावेनोत्सर्गापवादयोरपि तातङ्न्यायेन समबलत्वात् त्वं च स च पचथ इत्यत्र परत्वात्प्रथमापत्तिरत आह *सूत्रे इति । एतेन पाणिनेरज्ञानमपि निरस्तम् । यदि तु स्वविषयत्वावच्छेदेन स्वेतरबाधस्तदा ऽदृष्टार्थमेव तदित्यरुचिराहुरित्यनेन सूचिता । कर्मकर्तृस्थले विशेषमाह *यदात्विति । प्राचाम्मतेनाह *फलेति । सिद्धान्तमतेनाह *फलमिति । *अन्येषाम्—कर्मस्थक्रियभिन्नानाम् । क्रमेणार्थमाह *विक्लिद्यत इति । *चार्थः—अर्थश्च । प्रयोगसमुच्चायकश्चः । ननु स्वयमेवेत्यस्यात्मनेत्यर्थकत्वे तस्यैव रूपान्तरेण कर्तृत्वमिति कर्मण्येव लः स्यादत आह *अत्रेति । *धात्वन्तरेति । अर्थैक्ये ऽपि शब्दभेदे तत्त्ववदर्थभेदेन शब्दैक्ये ऽपि तत्त्वादित्यर्थः । नन्वेवं तदनुक्त्या पाणिनेर्न्यूनतापत्तिरत आह *इपचाविति । *तदुक्तम्—हरिणेति शेषः । एवमग्रे ऽपि । सिद्धा-

न्तमतमेवाह *एकेति । उक्तमेव विशदयति *यत्रेति । तदन्येषु कर्तृस्थक्रियत्वं न सार्वत्रिकं किन्तु क्वाचित्कमित्याह *क्वचिदिति । गन्त्रादावित्यर्थः । नन्वेवं पच्यादावपि कर्त्तर्यपि श्रमादिरूपविशेषसत्त्वात्तत्वस्याव्याप्त्या कथं तन्मात्रप्रयुक्तकर्मवद्भावो ऽत आह *अत्रेति । तत्प्रयुक्तकर्मवद्भावविषये इत्यर्थः । *प्रागिति । धात्वर्थवादे ऽत्राधात्वर्थनिरूपणावसरे विशेषदर्शनं यत्रेत्यादिहरिग्रन्थेनेत्यर्थः । तथा च नेदं तत्त्वनियामकं किन्तु तत्रोक्तमेवेति नात्र दोष इति भावः । तल्लब्धं निष्कृष्टमाह *तदयमिति । *कर्मणीति । जातावेकवचनम् । इदमपि निर्वर्त्यमेवेत्याह *सुखरूपेति । घटादिकं स्वपरप्रत्यक्षविषयः, सुखादिकं तु स्वस्यैव न परस्येत्याह *सुखेति । सिद्धान्ते शङ्कते *यद्यपीति । तादृशतात्पर्यविशेषेत्यर्थः । करणल्युडन्तदर्शनादित्यस्यार्थमाह *अत्रेति । हरिकारिकायामित्यर्थः । तेन पदेनेति भावः । निर्वर्त्यादिलक्षणप्रपञ्चो ऽन्येषामत्रैवान्तर्भावश्च भूषणादौ स्पष्टः । एतेन तथा कर्मस्थक्रियत्वं वदन्तो दीक्षितभूषणादयो निरस्ताः । एतदाह *इति दिगिति ॥ १८ ॥

ननु को ऽसौ कालो यस्य वर्तमानादिभेदेन त्रैविध्यमिति चेत् ।

उच्यते । प्रकृतेः परिणामस्य विवर्तस्य वाऽतिभङ्गुरस्य विभोः क्षणस्य धारायाः कालत्वात् । तस्यैव क्षणस्य प्रचयविशेषैर्लवपलघटीमुहूर्ताहोरात्रादिद्विपरार्धपर्यन्तव्यवहारः । ते च क्रमिकानेकक्षणावयवका बौद्धाः क्षणसमाहाराः प्रवाहाविच्छेदरूपाः । तत्तत्पानीययन्त्रादिपरिच्छिन्नकिञ्चित्क्षणसमूहपरिच्छिन्ना सूर्यादिक्रिया च निमेषादिपरार्द्धपर्यन्तं तत्तद्भेदानुमापिका । क्षणानां त्वतीन्द्रियतयाऽननुमेयत्वेन चास्मदादीन्प्रत्यहराद्युपाधित्वासम्भवात् । अतीन्द्रियद्रष्टृभिर्योगिभिस्तत्त-

त्क्षणसमूहपरिच्छिन्नसूर्यक्रियापरिच्छिन्नत्वमहरादीनां ज्ञात्वा तत्तत्कालनियामकत्वेन यन्त्रपानीयपलानां छायादीनां च निर्णयपूर्वकं नियमनात् ।

यद्वा शब्दतन्मात्रपरिणाम एव दिग्वत् कालः । अत एव सांख्यशास्त्रे आकाशत्वेनैव तत्त्वेषु तयोर्गणनं कृतम् ।

भूतादिव्यवहारासाधारणहेतुत्वम्, सकलपरिणामहेतुत्वम्, चिरक्षिप्रव्यवहारहेतुत्वं च लक्षणम् । तदुक्तं "क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम्" इति पातञ्जलसूत्रे भाष्ये इतरेतरव्यावृत्ततया सर्ववस्तूनामशेषविशेषैः साक्षात्करणरूपं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपाद् विवेकाज्जायमानं ज्ञानं क्षणतत्क्रमयोः संयमादपि भवति । प्रतिक्षणं सर्ववस्तुपरिणात् । तत्र क्षणो नाम कालस्य तद्द्वारारूपस्यापकर्षावधिभूतः पूर्वापरांशशून्यः । क्रमस्तु तत्प्रवाहाविच्छेदरूपः । मुहूर्त्ताहोरात्रादयो बुद्धिसमाहारा एव । क्षणिकत्वादेव वस्तुनस्तन्मिलनासम्भवात् । क्षणस्तु वस्त्वेव प्रकृतेः शब्दतन्मात्रद्वारा परिणामविशेषः । आनन्तर्यरूपक्रमस्य क्षणरूपप्रतियोग्यनुयोगिघटितत्वेन तस्य वस्तुत्वात् । स एवास्माकमस्थिरो नतु पदार्थमात्रमिति बौद्धमताद्विशेष इत्यादि ।

स चायमुक्तः कालो भावमात्रस्योत्पत्तिस्थितिनाशहेतुः । शरदादिरूपेणाम्रादीनां पुष्पफलप्रसवशक्तीः प्रतिबध्नाति, वसन्तादिरूपेण च ता अनुजानातीति तत्रितयहेतुता तस्य ।

तत्र जन्महेतुता उक्ता । एवं स्थितिरपि नियत-काला तदधीनैव ।

एवं वृद्धिक्षयनाशाद्यपि तदधीनम् । घटीयन्त्रस-दृशीभिर्वसन्तादिप्रवृत्तिभिः सकला मूर्त्तीस्तत्तदव-स्थारूपेण प्रतिक्षणं परिणामैः कलयतीति काल इत्यु-च्यते । क्षणानां क्रमिकत्वात्तस्य क्रमवत्ता । क्रियाभे-दादौपाधिकी च तत्तत्क्षणसमूहस्य वसन्ताद्याख्या ।

किं चाक्रमब्रह्मविवर्त्तस्य विश्वस्य यदिदं क्रमेण भासनं तत् कालाख्याविद्याशक्तिकृतमेव । एवमेवा-धिकक्षणसमूहापेक्षं चिरम्, अपचितक्षणसन्तानोपा-धिकं क्षिप्रमिति चिरक्षिप्रव्यवहारोऽप्यास्यैनोपपद्यते ।

अत एव रामायणे हिरण्यगर्भदूतत्वेनागतस्य कालस्य रामं प्रति वाक्यम्—

तवाहं पूर्वसद्भावे पुत्रः परपुरञ्जय ।
मायासम्भावितो वीर कालः सर्वसमाहरः ॥ इति ।

पूर्वसद्भावे—सत्तारूपब्रह्मसद्भावे । करिष्यमाण-संसारस्यानुज्ञाप्रतिबन्धाभ्यां सृष्टिस्थितिसंहारनिग्र-हानुग्रहनिर्वाहकः कालाख्यो मायायाः परिणाम इति तदर्थ इति दिक् ॥ १९ ॥

(कुं०टी) ननु कालसत्त्वे प्रत्यक्षं न मानम् । नीरूपत्वात् । नाप्यनुमानम्, हेत्वभावात् । न च परत्वापरत्वादि-कारणतया तत्सिद्धिः । परत्वापरत्वयोः कालगुणत्वास्वी-कारात् । नापि तदसमवायिकारणं कालः । संयोगस्यैवास-मवायिकारणत्वात्—इति शङ्कते *ननु को ऽसाविति । अख-

ण्डस्य कालस्य परिच्छेदकत्वासम्भवाद्यैरुपाधिभिः कालभेद-स्तेषामेवातीतादिव्यवहारनियामकत्वे किमतिरिक्तकालेनेति सांख्यमतं निराकरोति *उच्यते इति । वस्तुमात्रस्य प्रकृतिपरिणामत्वात् । *अतिभङ्गुरस्य—शीघ्रनश्वरस्य । विभोरित्यनेन कदाऽप्यविच्छेदः सूचितः । *क्षणधाराया इति । क्षणसमूहस्यासम्भव इत्युक्तम् ।

अत्र तार्किकाः—तपनपरिस्पन्दाविशेषेण दिवसमासादिव्यवहारो दृश्यते।तथाहि बहुतरसूर्यक्रियाऽन्तरितजन्मत्वं ज्येष्ठत्वम् । तथा अल्पतरसूर्यक्रियान्तारितजन्मत्वं कनिष्ठत्वम्। तथा च सूर्यक्रियायाः सूर्यसमवेतत्वेन सा पिण्डे न साक्षात्संबन्धेन सम्भवति इति परंपरासंबन्धार्थं तद्धटकतया कालः स्वीकार्यः । सूर्यक्रियायास्तु पिण्डे स्वीकारे 'पिण्डः चलति' इति प्रत्ययापत्तिः । नच विशेषणतासम्बन्धेन पिण्डे सूर्यक्रियावैशिष्ट्यं शङ्क्यम् । स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धे बाधकं विना द्रव्यस्य तदसमवायिनि विशेषणतायाः परम्परासम्बन्धव्याप्तत्वात् । नचाकाश एव सम्बन्धघटको ऽस्त्विति वाच्यम् । घटनिष्ठसूर्यक्रियाविशिष्टं ज्ञानं नाकाशात्मघटितसम्बन्धजन्यं घटनिष्ठक्रियाविशिष्टज्ञानत्वात् । घटः चलतीति विशिष्टज्ञानवद् इति बाधाद् इति । *प्रचयो धाराविशेषः । *द्विपरार्धेति । तदुत्तरं प्रलयोत्पत्तेः । यदुक्तं गुणकिरणावल्यां निमेषस्य चतुर्थो भागः क्षण इति । तन्न । प्रलयक्षणव्यवहारानापत्तेः । क्षणव्यवहाराभावे च तद्घटितप्रलयपरिमाणस्याप्यसिद्धिः । एतेन सूर्यपरिस्पन्दादेरप्युपाधित्वासम्भवो बोध्यः । किं पुनः क्षणसिद्धौ मानम् । न हि क्षणज्ञानं प्रत्यक्षात्मकमस्ति । नापि प्रत्यस्तमितपूर्वापरभावं वस्तु । तादृशे वस्तुनि मानाभावात् । प्रत्यक्षे द्वी-

न्द्रियसंयोगः कारणम्, नच तदुत्तरक्षणे तादृशविषयो ऽस्ति । नाप्यनुमानम् । व्याप्तिग्रहाभावात् । नानाक्षणवर्तिनो घटादय इति व्यवहार एव तत्र मानमिति चेत् । उक्तयुक्त्या क्षणिकस्य प्रत्यक्षाभावेन क्रमिकसंयोगविभागाद्युपाधिसम्बन्धादेव तत्प्रतीतेः । क्षणशब्दप्रयोग एव तत्र मानमिति चेत् । विषये निरूपिते शब्दप्रयोगरूपव्यवहारः व्यवहाराच्च विषयसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेः ।

अत एवान्यस्यासाधारणकारणस्याभावात् क्षणशब्दप्रयोग एव तदनुमापक इत्यपास्तम् ।

अत्र वदन्ति—क्षणव्यवहारे व्यवहर्तव्यज्ञानविशेषः कारणम् । तत्र ज्ञानविशेषस्य विषयः कर्म तज्जनितविभागप्रागभावादिश्चोपाधिः । तदुक्तं वल्लभाचार्यैः—

रवेः स्पन्दः क्षणस्तस्य नानाक्षणविशिष्टता ।
क्रमिनानाविधोपाधिसम्बन्धः परिकीर्त्यते ॥ इति ।

अस्यार्थः—विभागप्रागभावाद्युपाधिविशिष्टो रवेः स्पन्दः क्षणः केवलस्पन्दस्यानेककालवृत्तित्वात् । नन्वेवं रविस्पन्दे कथं क्षणचतुष्टयस्थायित्वव्यवहारः स्वस्मिन् स्वस्यावृत्तेरत आह *तस्येति । क्रमवद्विभागप्रागभावाद्युपाधिचतुष्टयसम्बन्धात् तत्र क्षणव्यवहार औपचारिक इत्यर्थः इति । एतच्चासङ्गतम् । प्रलये सूर्यक्रियायाः परिच्छेदकत्वासम्भवात् । *तेच क्रमिकेति । क्षणेनाप्यनन्तरितः पूर्वापराभावः । ननु क्षणानामाशुविनाशित्वात्कथं क्रमः कथं वा समाहार इत्यत आह *बौद्धाइति । ननु बुद्धिरेका निर्विभागा न क्रमावगाहिनीति कथं तस्याः कालव्यवहारप्रयोजकत्वम् ।

तदुक्तं हरिणा—

तातेभ्यो या जायते बुद्धिरेका सा भागवर्जितेति ।

पदार्थमात्रा एव क्षण इत्यभिप्रेत्योक्तम् ताभ्यइतीति-चेत्सत्यम् । स्वशक्त्यैव बुद्धिः क्रमावगाहिनी भवति । सा हि स्व-शक्त्या भिन्नेव क्रमप्रत्यवमर्शिनीति हरिणोक्तेः । पानीययन्त्रा-दिना क्षणसमूहः परिच्छिद्यते तेन च सूर्यादिक्रिया तद्भेदाच्च कालभेदः स्वतस्तु सूर्यक्रियाया अप्रत्यक्षत्वान्न परिच्छेदकत्वम् । ननु प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारः तस्मात्पञ्चतन्मात्राणि इति सृष्टि-क्रमे कथं कालस्य प्रकृतिपरिणामत्वमत आह *यद्वेति । *आ-काशत्वेनैवेति । "दिक्कालावाकाशादिभ्यः" इति सांख्यसूत्रम् । आकाशादिभूततन्मात्राविशेषौ दिक्कालौ इति तदर्थः । त्रया-णामप्येकारब्धत्वात् स्पर्शादिशून्यत्वाच्चेति भावः । *तदुक्तमि-ति । भाष्ये इत्यत्रान्वयः । *क्षणतत्क्रमयोरिति । अयं पूर्वः क्षणः अयमपर इति क्रमस्य पौर्वापर्यस्य संयमादतिसूक्ष्माणां भेदसाक्षात्कारो विवेको भवतीति तदर्थः । सूत्रमन्यथा व्या-चष्टे *इतरेतरेति । परस्परव्यावृत्तविशेषैः साक्षात्कारो वि-वेकजं ज्ञानं तद् भवतीत्यर्थः । सत्त्वं बुद्धिसत्त्वं पुरुष आत्मा, अनयोर्विवेकग्रहे सति कैवल्यं भवति । *स एवेति । क्षण एव । *बौद्धमतादिति । बौद्धा हि पदार्थमात्रस्य क्षणिकत्वं वदन्ति प्रतियोगिमात्रस्यैव नाशं प्रति हेतुत्वे लाघवात् । यथा-हि विरुद्धधर्माध्यासाद्धटपटादीनां भेदः, एवं कार्यसमर्थत्वका-र्यासमर्थत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासाद्धटादीनामपि परस्परं भेद-सिद्धौ क्षणिकता । सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा तु बाल्ययौवना-दिभिन्ने सोऽयमितिवत् । नच क्षणिकस्य पुरुषस्य कथं का-लान्तरभाविफलमिति वाच्यम् । पुत्रफलार्थं पितृप्रवृत्ति-वत्तत्सम्भवात् । *भावमात्रस्येति । अस्मन्मते परमाण्वादीना-

मप्यानित्यत्वात् । ननु भावशब्देन पदार्थमात्रग्रहणे प्रागभावे जन्यत्वाभावाद् ध्वंसस्य च नाशाभावाद्व्यभिचार इति चेन्न । अवस्थाविशेषातिरिक्ताभावपदार्थे मानाभावात् ॥ १९ ॥

(क० टी०) प्रसङ्गात्कालं निरूपयति *नन्वित्यादिना । *परिणामस्येति । विवर्तस्यवेत्यपाठस्तस्येहासम्भवात् । क्षणस्य धारायाः कालत्वमिति पाठः । नन्वतिभङ्गुरस्य कथं विभुत्वमतो *धाराया इत्युक्तम् । एवं च विभुत्वस्यैव विवरणमिदमत एवम् । क्वचित्तत्पाठो ऽपि । कालत्वादित्यपाठः । पञ्चम्यनन्वयात् । प्रचयः—समूहः । *ते—लवादयश्च । अतिभङ्गुरत्वादेव क्रमिकत्वं बौद्धत्वं च । नन्वस्मदादेः कथं तज्ज्ञानमत आह *तत्तादिति । आदिना वालुकायन्त्रादि । किञ्चित्पदं वैवक्षिकपरम् । नन्ववयवक्षणानामेव कुतो न ज्ञापकत्वमत आह *क्षणानांत्विति । तत एवाह *नन्विति । नन्वस्माकं पानीययन्त्रादिपरिच्छेद एव तावत्कथं परिच्छेदकान्तरस्वीकारेऽनवस्थाप्रसङ्गो ऽत आह *अतीन्द्रियेति । *यन्त्रेति । द्वन्द्वः । त्रयाणामित्यर्थः । अत्र मते कालस्य तत्त्वान्तरत्वापत्तेराह *यद्वेति । *तयोः—दिक्कालयोः । तथा च तत्सूत्रम्—"दिक्कालावाकाशादिभ्यः" इति—आकाशादिभूतं यत् शब्दतन्मात्रं तत्परिणामविशेषावित्यर्थः । त्रयाणामप्येकारब्धत्वेन स्पर्शादिराहित्येन चाकाशत्वेनैव तयोस्तत्त्वेषु गणनम् । बहुवचनं तु तन्मात्रव्यक्तिबहुत्वाभिप्रायामिति तद्भावः । नैयायिकोक्तलक्षणमाह *भूतेति । पातञ्जलसंमतलक्षणमाह *सकलेति । सम्भवात्तन्त्रोक्तमन्यदप्याह *चिरेति । अत्र मानमाह *तदुक्तमिति । इत्यादिनेत्यनेनान्वेति । भगवता व्यासेनेति शेषः । ज्ञानस्वरूपमाह *इतरेतरेति । प्राक् सूत्रोक्तविवेकस्वरूपमाह *सत्त्वेति । अपिना सर्वज्ञतासाधकप्रागुक्तसंयमान्तरसमुच्चयः । अनेनास्य सूत्रस्य तदन्यसंयमपरता सूचिता । *परिणामादिति । क्षणेषु तत्क्रमेषु च साक्षात्कृतेषु सर्ववस्तूनां परिणामतत्क्रमयोः साक्षात्कारात्सर्ववस्तूनां विवेकज्ञानं भवतीति भावः । *तत्र—तयोर्मध्ये । भिद्यमानस्य लोष्टादेः परमापकर्षावधिः सत्त्वादिगुणविशेषः परमाणुर्यथा तथा ऽऽह *कालस्येति । *तद्धा-

रा–क्षणधारा । *शून्य इति । अवयवविशेष इति शेषः । *तत्प्रवाहेति । तेषां क्षणानां यः प्रवाहः उत्तरोत्तरभावेनावस्थानं तस्या विरलतेत्यर्थः । नन्वेवं कथं मुहूर्तादिसिद्धिरत आह *मुहूर्तेति । *क्षणिकेति । क्षणानामव्यवहितानन्तर्य्यरूपतक्रमाणां चेत्यादि । नच स्थूलकालस्य वस्तुनोऽभावे कथं लोकानां तत्र यथार्थत्वप्रतीतिरिति वाच्यम् । तस्यावस्तुनो बुद्धिनिर्माणस्यापि शब्दज्ञानानुपातित्वात् । व्युत्थितदर्शनानां भ्रान्तानां वस्तुस्वरूपत्वाभिमानादिति भावः । नन्वेवं क्षणोऽप्येवंभूत एवास्तु अत आह *क्षणस्त्विति । वस्तुतत्त्वमेव विवृणोति *प्रकृतेरिति । एतदनुरोधेनापि प्राक् यद्वेतिमतमुक्तम् । एतावता तस्य वस्तुकोटिपातितत्वं सिद्धम् । तत्र हेतुमाह *आनन्तर्य्येति । *वस्तुत्वात्—वस्तुरूपत्वावश्यकत्वात् । तस्यैव कालविद्भिः कालत्वेन कथनात् । तस्य च क्षणद्वयावस्थायित्वाभावात् द्रव्यान्तरेभ्यो विभाग इति बोध्यम् । मात्रं कार्त्स्न्ये । प्रागुक्तसिद्धान्तलक्षणमुपपादयति *सचेति । तत्त्वमेव विशदयति *शरदादीति । *तत्र–तेषां मध्ये । *उक्तावसन्तादीत्यनेन । *नियतेति । हेतुगर्भं विशेषणम् । प्रसङ्गादाह *वृद्धीति । क्षयो ह्रासः । आदिना सत्ता । ननु कुतस्तस्य कालत्वमत आह *घटीयन्त्रेति । *कलयतीति । प्रेरयतीत्यर्थः । तदुक्तं शैवागमे भोजराजेन—

पुंसो जगतः कृतये मायातस्तत्त्वपञ्चकं भवति ।
कालो नियतिश्च तथा कलाऽविद्या च रागश्च ॥
नानाविधशक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ ।
भाविभवद्भूतमयं कलयति जगदेष कालोऽतः ॥ इति ।

नैयायिकाद्यभिमतनित्यकालनिरासाय भावीति कालतत्त्वविशेषणम् । भूतत्वादिरूपेण त्रिविधत्वादचेतनतत्त्वेनास्यानित्यत्वं सिद्धम् । केन कार्येणास्य सिद्धिरत आह *कलयतीति । चिरक्षिप्रादिप्रत्ययोपाधिद्वारेण कलयति आक्षिपति इत्यर्थः

---

(१) वस्तुतत्त्वमेव प्रतिपादयन् हेतुगर्भविशेषणमाहेति पाठः पुस्तकान्तरे ।

इति तद्व्याख्याकृत् । कलाकाष्ठादिरूपेण परिणामप्रदायिनीति मार्कण्डेयोऽपि । "यदकालयत्तत्कालस्य कालत्वम्" इति श्रुतिश्च । *तस्य-कालस्य । ननु केवलसन्तानादयोऽत आह *क्रियेति । अस्यात्यन्तावश्यकत्वमाह *किञ्चेति । *अविद्येति । प्रकृतेः शब्दतन्मात्रद्वारा परिणामविशेषेत्यर्थः । तृतीयलक्षणमुपपादयति *एवमेवेति । तद्वदेवेत्यर्थः । तत्तत्स्वभावादिना तन्निर्वाहेऽपि क्लेश एवेत्याह *आञ्जस्येनेति । *अत एव-जन्योक्तरूपकालसत्त्वादेव । सर्वेत्यस्यार्थमाह *करिष्येति । उक्तरीत्येति भावः । *दिगिति । दिगर्थस्तु तदुक्तमित्यादिनोक्त एव ॥ १९ ॥

यत्तु प्रसिद्धपरिमाणा सूर्यक्रियैव क्रियान्तरपरिच्छेदहेतुत्वात् कालः, कालत्वेनैव रूपेण तस्याः कालिकसंबन्धावच्छिन्नाधारतावत्त्वेन 'एतत्क्रियायां घटः' इति न प्रयोग इति ।

तन्न । क्रियायास्त्रिक्षणावस्थायित्वेन क्षणव्यवहारानापत्तेः । नचोत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रिया क्षण इति वाच्यम् । विशिष्टक्रियाया विशेष्यविशेषणतत्संबन्धरूपत्वे त्रयाणामपि स्थिरत्वेन क्षणव्यवहारासम्भवात् । यदि विशिष्टमतिरिक्तं तर्हि परिभाषामात्रमतिरिक्तो न काल इति ।

किञ्चैकक्षणेऽनेकासामुत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियाणां जायमानत्वेन विनिगमनाविरहात्तावत्तीनां क्षणत्वापत्तौ युगपदनेकक्षणव्यवहारापत्तिः । सूर्यक्रियापरिमाणत्वस्यापि क्रियान्तरादौ स्वीकारेऽनवस्थापत्तिश्च ।

---

(१) इयं श्रुतिः कुत्रत्या किमनुपूर्वीकेति स्पष्टं न प्रतीयते ।

एतेनाखण्डो महाकालस्तस्योपाधिभेदादनेकत्वमित्यपास्तम् ।

नच "वर्तमाने लट्" इतिसूत्रभाष्ये "तस्थुः पर्वताः, स्थास्यन्ति पर्वताः । तिष्ठन्ति पर्वताः, अस्ति आत्मा । एको ह वै नारायण आसीद्" इत्युपपत्तये "भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रियास्तास्तिष्ठतेरधिकरणम्" इत्युक्तम् । यद्यपि पर्वतादेः स्थितिसत्तारूपा व्यापाराः सदृशावयवत्वाद् दुरवधारभेदा इति तत्र कालभेदाभावस्तथापि राजक्रिया विसदृशसन्तानतया ऽवधृतभेदा, यथा ऽधिश्रयणादिविसदृशस्वभावावयवक्रियाः पाकादयः प्रसिद्धकालभेदा इति सहचरिताभिः ताभिः पर्वतादिस्थितिर्भिद्यते । राजक्रियाः पर्वतादिस्थितिभेदकत्वेनाश्रीयन्ते इति तदाशयः, तदसङ्गतिरिति वाच्यम् । तत्र क्रियापदस्य तत्परिच्छेदककालपरत्वेन तदीयकालस्य पर्वतादिस्थितावात्मसत्तायां चारोप इत्याशयात् ।

नित्यो विभुरखण्डः काल इति तु न युक्तम् । कालस्याधिकरणत्वेनैव तत्तत्कार्यं प्रति कारणतयोपाध्यनालिङ्गितस्येदानीं घट इत्यादिव्यवहारोपयोग्यधिकरणत्वासम्भवेनापरिच्छिन्नसूर्यक्रियाया उपाधित्वासम्भवेन तत्परिच्छेदकान्तरस्वीकारे ऽनवस्थापत्त्या दोषात् । अद्वैतवादे तदसम्भवाच्च ।

अत एव "कालाः परिमाणिना" इति सूत्रे भाष्ये "येन मूर्तीनामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं कालमित्याहुः । तस्यैव हि कया चित् क्रियया युक्तस्याह-

रिति, रात्रिरिति च भवति कयाचित् क्रियया" इति। कया क्रियया आदित्यगत्या । तयैवासकृदावृत्तया मास इति संवत्सर इति च भवतीति । अत्रोपचयादिहेतुत्वेन लक्षितस्यौपाधिकभेदकथनात्स्पष्टमेवाविच्छिन्नक्षणधारारूपत्वमुक्तम् ।

अत एव देवीपुराणे—

विभुर्नित्यो ऽस्थिरः कालो ऽवस्था तस्य तु हेतुना।

इत्युक्तम् । तत्र नित्यत्वमविच्छिन्नधारारूपत्वेन बोध्यम् । अस्थिरत्वेन तु स्पष्टं क्षणरूपतोक्ता । क्षणसमूहरूपश्च स षडिन्द्रियवेद्यः । इदानीं पश्यामि जिघ्रामीत्यादिव्यवहारादित्यलम् ॥ २० ॥

(कुं० टी०) *प्रसिद्धपरिमाणेति । सूर्यक्रिययैव दिवसादिव्यवहारात् । रात्रौ तु लोकान्तरवर्त्तिसूर्यादिक्रियामादाय तद्व्यवहारः । त्रिक्षणावस्थायित्वेनेत्युक्तं दोषं परिहरति *नचोत्तरदेशेति । *विशिष्टक्रियायाः—उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नायाः । *तर्हीति । अतिरिक्तत्वे कालस्यैवातिरिक्तत्वं कुतो नेत्यर्थः । विशेष्यविशेषणयोः सम्बन्ध एव हि वैशिष्ट्यशब्देनोच्यते स चात्र न सम्भवतीत्यर्थः । ननु वैशिष्ट्यं ज्ञानविशेष एव तज्ज्ञानं तत्सामग्र्यधीनं कदाचिदेव भवति । तथा च विजातीयज्ञानविशेषविषयकर्म तज्जन्यविभागप्रागभावौ क्षणशब्दप्रयोगाविषयावित्यरुचेराह *विजेति । *अनेकासामिति । साधनभेदात् । *तस्येति । सूर्यक्रियाया अपि । परिच्छेदकान्तरापेक्षणात् । क्रियाया एव कालत्वं भाष्याल्लभ्यत इत्याशङ्कते *नचेति । *वर्तमानराज्ञामिति । टजापत्तेश्चिन्त्यमेतत् ।

*यद्यपीति । पर्वतादिस्थितीनामेकरूपतयाऽवयवभेदाभावेन साध्यरूपत्वासम्भवे ऽपि राजादिक्रियाणामवयवभेदवत्त्वात् साहचर्यात्पर्वतादिक्रियाणामपि वर्तमानत्वादीत्यर्थः । *सदृशावयवत्वात्—अवयववैलक्षण्याभावात् । *पाकादय इति । पाकादीनामवयवक्रिया विलक्षणा इत्यर्थः । *प्रसिद्धकालेति । भूतादिकालस्तत्र प्रसिद्ध इत्यर्थः । *सहचरिताभिरिति । साहचर्यं कालकृतम् । वैशेषिकमतं निराकरोति *नित्यइत्यनेन । अखण्डः काल इति मते तस्य परिच्छेदकत्वासम्भवात् । "कालाःपरिमाणिना" इति सूत्रमयुक्तमित्याशङ्क्य भाष्यकार आह *येनेति । तृणादीनां कदाचिदुपचयः कदाचिदपचयः कारणान्तराभावे ऽपि यत्कृतः स काल इत्यर्थः । ननु कालस्यैकत्वात्कथमहरादिविभाग इत्यत आह *तस्यैवेति । क्रियाया एकत्वात्तस्या अपि भेदकत्वं नास्तीति पृच्छति *कथेति । *आदित्येति । आदित्यादिसाधनभेदात् क्रियाभेदत औपाधिकः कालभेद इत्यर्थः । *षडिन्द्रियवेद्य इति । अन्यथा चक्षुषा गृहीते ऽपि घटे वर्तमानत्वादिसन्देहः स्यात् । नच रूपाभावात्कालस्याप्रत्यक्षत्वम् । नीरूपस्य रूपस्यापि प्रत्यक्षानापत्तेः । अथ द्रव्यप्रत्यक्षे एव रूपं कारणमिति चेत् । कालभिन्नद्रव्यप्रत्यक्ष एव कारणमस्तु ॥ २० ॥

(क० टी०) "वर्तमाने लट्" इतिसूत्रस्थकैयटभूषणादिमतं दूषयति *यस्त्विति । *क्रियान्तरेति । एतेन कालस्य क्रियारूपत्वे क्रियाभेदाय कालस्त्विति वाक्यपदीयविरोधः, स्वस्य स्वपरिच्छेदकत्वासम्भवादित्यपास्तम् । तादृशसूर्यक्रियारूपकालस्यान्यक्रियापरिच्छेदकत्वसम्भवात् । ननु क्रियाया एव कालत्वे इदानीं घट इतिवदेतत्क्रियायां घट इत्यापि स्यादत आह *कालत्वेनैवेति । क्रिया सूर्यक्रिया । अनतिरेके आह *वि-

शिष्टेति । अभ्युपेत्येदम् । अत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । *एकक्षणे-तादृशसूर्यक्रियारूपे । *क्रियाणाम्–अस्मदादिगमनानाम् । कैयटाद्युक्तै दोषान्तरमाह *सूर्येति । एवं सति सिद्धान्ते तन्मूलतत्रत्यभाष्यविरोधमाशङ्कते *नचेति । वर्तमानानां राज्ञामिति पाठः । अन्यथा टजापत्तेः । तत्रादौ पूर्वपक्षाशयमाह *यद्यपीति । आदिना आत्मा । अत एवाह *सत्त्वेति । क्रियात्वायाह *सदृशावयवत्वादिति । सिद्धान्ताशयमाह *तथापीति । *राजक्रियेति । भिन्नम् । तत्र दृष्टान्तमाह *यथेति । *स्थितिः–स्थित्यादिः । एवमग्रेऽपि । तात्पर्यमाह *राजक्रियाइति । शाब्दत्वायाह *आरोपइति । नैयायिकादिमतं खण्डयति *नित्यइति । *कारणतयेति । अन्यथाऽनुपपत्त्या आवश्यिकयेत्यर्थः । नच तस्योपाध्यनालिङ्गितस्य जन्यं कंचित्प्रत्यप्यधिकरणता । इदानीं घट इत्यादिरूपेणैव व्यवहारात् । इदानीमित्याद्यखिलव्यवहाराणां खण्डकालमात्रविषयत्वात्, काले इदमिति सामान्यतोऽव्यवहाराच्च, तदाह *उपाध्यनेति । परिच्छिन्नसूर्यक्रिया खण्डकालस्यैवोपाधिः नतु तस्य । अपरिच्छिन्नायास्तु उपाधित्वमेव न संभवतीत्याह *अपरीति । *दोषादिति । असिद्धेरित्यर्थः । *अत एव–उक्तमतद्वयातिरिक्तप्रागुक्तकालसत्त्वादेव । *असकृदिति । यावदभिमतमिति भावः । अत एवेत्यस्यार्थमाह *अत्रेति । भाष्ये इत्यर्थः । *हेतुत्वेनेति । उपचयापचयहेतुत्वरूपलक्षणलक्षितस्य पश्चादौपाधिकभेदकथनादित्यर्थः । नचैतावताऽस्य क्रियारूपकालपरत्वाभावे ऽपि वैशेषिकेष्टकालपरत्वाभावो न स्पष्टः, उपचयादिजनकतोपपत्तये एव "तस्यैव हि" इत्यादि भाष्यप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । अपरिच्छिन्नाया आदित्यगतेस्तदुपाधित्वासम्भवेन तत्परिच्छेदकान्तरस्वीकारे ऽनवस्थापत्तेः, मम तु न दोषः किञ्चित्क्षणसमूहपरिच्छिन्नाया अहराद्युपाधित्वस्वीकाराद्, अग्रे प्रागुक्तमेव । तदेतद् ध्वनयन्नाह *स्पष्टमेवेति । अत्र संमत्यन्तरमाह *अत एवेति । तस्य तद्रूपत्वादेवेत्यर्थः । विरोधं परिहरन् तदर्थमाह *तत्रेति । *धारेति । क्षणेत्यादिः । क्षणरूपस्य व्यवहाराविषयत्वादाह *क्षणेति । चस्त्वर्थः । *सः–कालः । परोक्तमतद्वये त्वेतदनुपपत्तिर्भाष्यविरोधश्चेत्यपि दोषो बोध्यस्तदाह *इत्यलमिति ॥ २० ॥

तत्र वर्तमानत्वं प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाधिकरणसमयत्वम् ।

तदुक्तं भाष्ये—"न्याय्या त्वेषा वर्तमानकालता आरम्भानपवर्गात् । अवश्यं भुञ्जानो हसति जल्पति पिबति निमिषति च" इति । नान्तरीयकत्वात्तासां न भेदकत्वमिति भुङ्क्ते इत्युपपत्तिः । फलावसानः क्रियासमूहश्च क्रिया । यद्वा तासामपि तदनुकूलत्वेन भुज्यादिधात्वर्थत्वविवक्षेति तद्भाव इति कैयटः ।

भूतत्वं विद्यमानध्वंसप्रतियोगिसमयत्वम् ।

भविष्यत्त्वं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयत्वम् । प्रागभावपदव्यवहार्यतायाः क्वचित्स्वीकारावश्यकत्वेन स नास्तीत्यसंगतमेव । तदाश्रयस्य तत्तत्कालस्य धात्वर्थव्यापारेऽन्वय इत्युक्तम् । कालघटितलक्षणादेव भूत इत्यस्यानद्यतन इत्यादि विशेषणम् । अद्यतनभिन्न इत्यादिः तदर्थः । अद्यतनत्वं च तस्य व्यपदेशिवद्भावेन । अद्यत्ववर्तमानत्वादि कालगतमिति "लुङ्" "वर्तमाने लट्" इत्यनयोर्भाष्ये स्पष्टम् ।

एतेन वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वम्, प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं वर्तमानत्वम्, वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्त्वं सकलभावगतम् । कालस्य तु तत्तद्भावोपाधिकं तत्त्वम् । वर्तमानावस्थया गृहीतं घटादिस्वरूपं स्वाधारे काले आरोप्य तत्र वर्तमानत्वभूतत्वग्रहः । समर्थहेतुसंनिधाने भावित्वे यद्रूपं बुद्धौ निश्चितं तत्प्रतिबिम्बस्य निर्मलादर्शरूपे काले सम्भ-

बाह्यिम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्वाध्यवसायात्तद्गतं भावित्वं काले आरोप्य तस्य भावित्वमध्यवसाय तदुपाधित-द्भावेषु व्यवह्रियते । तदुक्तम् नित्यो विभुरखण्डः काल इति वैशेषिकमतोपपादने हरिणा—

वस्त्वभिन्नस्य कालस्य व्यवहारे क्रियाकृताः ।
भेदा इमे त्रयः सिद्धा यान्न लोको ऽतिवर्तते ॥

इतीत्यपास्तम् ।

तेषां कालमात्रधर्मत्वाच्च । वर्तमाना क्रियेत्यादि तु तत्कालवृत्तिक्रियेत्याद्यर्थकम् । आदिकर्मविषये प्रकृतः कटं देवदत्तः प्राकार्षीत्कटमित्यादिरवयवगतातीतत्व-स्य समुदाये आरोपेण प्रयोगः । अत एवानेकादिनप्रा-प्यग्रामं जिगमिषुः प्रथमे दिने किञ्चिद्गत्वा ऽऽह 'इद-मद्य गतम्' इति । तद्दिने तत्फलावच्छिन्नगतिक्रियाया असमाप्तावपि यत्किञ्चिद्गतिक्रियाया अतीतत्वेन स-मुदायेऽतीतत्वमादाय तथा प्रयोग इति स्पष्टं "निष्ठा" इति सूत्रे भाष्ये ।

एवं भूतानद्यतनपरोक्षार्थकाल्लिट् । पपाचेत्यादितो बोधे तत्तद्विषयसन्देहानुदयाद् भूतत्वादेरिवानद्यत-नत्वादेरपि बोधविषयत्वम् । साक्षात्करोमीत्येता-दृशविषयताशालिज्ञानत्वं ज्ञाननिष्ठमपरोक्षत्वम् । त-द्विषयत्वं चार्थनिष्ठम् । तद्भिन्नं च परोक्षत्वम् । तादृशवि-षयता च ज्ञानाकरणकज्ञाने एव । "दशमस्त्वमसि" इत्यादिशब्दजपरोक्षज्ञानसहकृतमनसा 'दशमो ऽह-मस्मि' इति साक्षात्कारो न तु ततः शब्दादेव सः ।

अत एव "तत्त्वमसि" इत्यादिशास्त्राचार्योपदेश,

"शमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने कारणम्" इति गीताभाष्ये उक्तम् ।

ननु साध्यत्वेनाभिधीयमानो गुणभूतावयवः क्रमिकव्यापाराणामेकफलजनकत्वविषयैकबुद्ध्या विषयीकृतः समूहः क्रिया । तत्रावयवानां मेलनाभावेन समुदायो ऽप्रत्यक्ष एव ।

किञ्च पचेर्यथोदकसेचनादयोऽवयवास्तथा तेषामप्यन्ये ऽवयवा इति ते ऽपि समूहरूपा एव । यस्तु क्षणरूपो ऽवयवः स तु शुद्धो न धातुवाच्यः किंत्ववयवसमूहात्मनैव आश्रितक्रमरूपत्वात्तद्वाच्यस्य । एवं च सदसद्रूपा क्रिया न सद्वस्तुविषयेन्द्रियग्राह्या ।

तदुक्तम्—

क्रमात्सदसतां तेषामात्मानो न समूहिनाम् ।
सद्वस्तुविषयैर्याति सम्बन्धं चक्षुरादिभिः ॥ इति ॥२१॥

(कुं० टी०) आरम्भेति । कर्मणि घञ् । *आरब्धस्यानपवर्गात्—आसमाप्तेर्वर्तमानत्वमित्यर्थः । यत्र तु स्वयं वर्तमानत्वं भवान्मन्यते मोदते इत्यादौ तत्रापि व्यवधानमस्तीत्याह *अवश्यमिति । *पठेति । पठतीत्यादौ भोजनादेरपि पाठानुकूलत्वेन पठधात्वर्थत्वमेवेति न व्यवधायकत्वमित्यर्थः । *भविष्यत्त्वमिति । वर्तमानप्रागभावेति कर्मधारयः । ननु वर्तमानकालोत्पत्तिकत्वमेव भविष्यत्त्वमस्तु किं प्रागभावस्वीकारेण । नचोत्पन्नस्य पुनरुत्पादवारणाय तत्स्वीकार इति वाच्यम् । जन्यद्रव्यं प्रति बाध्यसमवायेन द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वम् अनन्तप्रागभावकल्पनापेक्षया एकप्रतिबन्धकत्वस्यैव युक्तत्वादित्याशङ्क्याह *स्वीकारावश्यकत्वेनेति । *एतेनेति ।

कालगतत्वसाधनेनेत्यर्थः। ननु विद्यमाने घटे कथं श्याम आसीत् रक्तो भविष्यतीत्यादिप्रत्यय इति चेत् । रूपगतभविष्यत्त्वादेर्घटे आरोपात् भावकार्यगतमेव वर्तमानत्वादि काले आरोप्यत इत्यर्थः । *तत्त्वम्—वर्तमानत्वादि । *आरोप्यत इति । आधाराधेययोः कालघटयोरैक्यारोपेण घटादिवर्तमानत्वादि काले आरोप्यत इत्यर्थः । *समर्थहेत्त्विति । एतच्च भावित्वे साधकम् । यद्रूपं यद्वस्तुनि तत् प्रतिबिम्बस्येति बौद्धभाविप्रतिबिम्बत्वं घटे भविष्यत्त्वमित्यर्थः । *निर्मलादर्शेति । निर्मल आदर्शः दर्पणं तत्सदृशकालेत्यर्थः । *अपास्तमिति । अत एव क्रियाभेदायकालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिकेति हरिणा कालस्यैव क्रियाभेदकत्वमुक्तम् । *अवयवगतेति । अवयवे क्रियात्वमारोप्य तदतीतत्वादेव तन्निष्ठतेत्यर्थः ।

तदुक्तं हरिणा—

समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु ।
समाप्यते ततस्तेन कालभेदस्य सम्भवः ॥ इति ।

प्रतिभेदं प्रत्यवयवं समूहिषु अवयवेषु समाप्यते आरोप्यते ।

*ज्ञानाकरणकेति । एतच्च प्रत्यक्षलक्षणम् । तथाहि—अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणमुपमितौ सादृश्यज्ञानं शाब्दबोधे पदज्ञानमिति तद्भिन्नं प्रत्यक्षम् । *ज्ञाननिष्ठमिति । प्रत्यक्षत्वं ज्ञानगतमेव, तद्विषयत्वादर्थोऽपि प्रत्यक्ष इत्यर्थः । विषयज्ञानयोरनुगतस्य प्रत्यक्षलक्षणस्याभावान्न घटादेः प्रत्यक्षत्वमिति भावः । *तादृशविषयता—साक्षात्करोमीत्येतादृशविशिष्टविषयता । ननु दशमस्त्वमसि तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थज्ञानजन्ये दशमोऽहमिति साक्षात्कारे ज्ञानाकरणकप्रत्यक्षलक्षणाव्याप्तिः । नचेन्द्रियजन्यत्वाभावादस्य प्रत्यक्षत्वाभावः शङ्क्यः । प्रत्यक्षे इन्द्रियजन्यतायाः

प्रयोजकत्वस्य अन्यत्र निराकृतत्वात् । नच निमीलिताक्षस्यापि त्वगूव्यापारदर्शनादन्तःकरणमेवापरोक्षज्ञानं जनयतीति वाच्यम् । शब्दश्रवणात्प्रागपि तत्प्रसङ्गात् । नन्वत्र शब्दोऽपि सहकारी । घटादिप्रत्यक्षे शब्दस्य सहकारित्वादर्शनात् । नच तज्ज्ञानं परोक्षं शक्यम् । अविद्यादेरनिवृत्तिप्रसङ्गादित्यत आह *मनसेति । नन्वेवं "यन् मनसा न मनुते" इति श्रुतिविरोध इति चेत् । न । तस्य संस्कृतमनोविषयत्वात् । अत एव "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या" इति स्मृतिः । *तेषामपि-अवयवानामपि । *क्रमादिति । तेषां समूहिनामात्मानश्चक्षुरादिभिः संबन्धं न यान्ति । अत्रैव हेतुगर्भं विशेषणम् *सद्वस्तुविषयैरिति । क्षणरूपादपि मुख्यावयवत्वस्य क्षणरूपतायां विश्रान्तत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

(क० टी०) एवं कालं निरूप्य सूत्रोपयोगितद्भेदत्रयमाह *तत्रेति । काले इत्यर्थः । पूर्वत्र तु क्रियागतमुक्तमिति भेदः । कैयटमाह *नेति । तत्र हेतुतदनपवर्गमाह *फलेति । चो यत इत्यर्थे । अत एवारब्धाध्ययनस्य तदसमाप्तौ मध्ये भोजनादिकरणकाले ऽनध्ययनेऽप्यधीमह इति प्रयोगोपपत्तिः । प्रागभावानङ्गीकारे शब्दप्रयोगाधिकरणकालध्वंसाधिकरणसमयत्वं भविष्यत्त्वमिति केचित्तन्नेत्याह *प्रागभावेति । तदङ्गीकार इत्यस्यातिरिक्ततदनङ्गीकार इत्येवार्थ इति भावः । विशेषं वक्तुमनुवदति *तदेति । वर्तमानत्वाश्रयस्येत्यर्थः । धात्वर्थेत्यनेन समूहरूपता सूचिता । वृत्तिसम्बन्धेनेति भावः । नन्वनद्यतनत्वमन्यत्रापि कुतो नात आह *अद्यतनेति । *हि—यतः । अद्यतनत्वं च कालगतमेवेति तदपि तन्निष्ठमेवेति भावः । तत्स्वरूपं त्वग्रे स्फुटीभविष्यति । ननु तस्याद्य भव इति व्युत्पत्त्यसम्भवः स्वस्मिन्स्वभवत्वाभावादत आह *अद्येति । सर्वं चेदम् "अनद्यतने लङ्" इति सूत्रभाष्ये । नन्वद्यपदेनान्यस्यैव ग्रहणं कुतो नात आह *अद्यत्वेति । परमतं खण्डयितुमा-

ह *वर्तेति । यथासंख्यमन्वयः । तत्राद्ये ऽपवादनिमित्तेऽपवादस्तदभावे नेति अद्य ह्यो ऽभुङ्क्ष्महीति व्यामिश्रादौ लुङेवेत्युक्तम्। द्वितीयभाष्यं त्वग्रे मूले एव स्फुटम्। नैयायिकादिमतं खण्डयति *एतेनेति । नन्वेवं नित्याखण्डकालस्य तत्त्वं कथमत आह *कालस्यत्विति । तदेवोपपादयति *कर्त्तेति । *तत्र-काले। आदिना भूतपरिग्रह इत्याह *भूतत्वेति। एवं भविष्यति दुर्वचं तत्स्वरूपासिद्धेः। तत्रान्यथा आह *समर्थेति । *तद्गतं-प्रतिबिम्बगतम्। *तस्य-कालस्य । *तदुपेति। कालोपाधिबाह्यभावेष्वित्यर्थः। क्रियाग्रहणं भावमात्रोपलक्षणम् । कारिकायाम् इमे वर्तमानत्वादयः। एतेनेत्यस्यार्थमाह *तेषामिति । वर्त्तमानत्वादीनामित्यर्थः । धर्मत्वादिति पाठः । नन्वेवं वर्त्तमाना क्रियेत्यादेः का गतिरत आह *वर्तेति । अनेनैवाशयेन तत्राभिमतेत्यादिना तत्र भूतत्वादिकमुक्तम्। वर्त्तमानध्वंसेत्याद्यप्येवमेव । तदर्थमेवात्रादिपदम् । क्वचिद्विशेषमाह *आदीति। नच प्रकृत इत्यत्रादिकर्मणि निष्ठेति वचनेनादिकर्मणि भूते इत्यर्थकेन सिद्धिरिति वाच्यम्। तत्रैव विषये प्राकार्षीत्कटमिति प्रयोगस्यापीष्टत्वात्। तद् ध्वनयन्नाह *प्राकार्षीदिति। अत एवेत्यस्य स्पष्टमित्यत्रान्वयः। गतामिति सामान्योक्तौ हेतुमाह *तद्दिने इति। उभयत्राह *तद्भिन्नत्वमिति। तद्भिन्नत्वं च परोक्षत्वमित्यपि सूचितम्। नन्वेवं 'दशमस्त्वमसि' इत्यादिशब्दस्यापरोक्षत्वानापत्तिरत आह *दशम इति। लिडर्थमाह *एवमिति । यथा वर्त्तमानक्रियार्थकाद्धातोर्लट् तद्वदित्यर्थः। तत्र बीजमाह *पपाचेति। *बाधे-सति। सर्वसंमत्या दृष्टान्ततया आह *भूतत्वादेरिवेति। ननु तत्र परोक्षत्वं किमत आह *साक्षादिति। प्रयोगवृत्तीत्यादि । अत्र मानमाह *अत एवेति। तथाऽर्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः। आदिना मनननिदिध्यासने। "यन्मनसो न मनुते" इति श्रुतिस्त्वसंस्कृतमनोविषयेति न तद्विरोधः। "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या" इत्यादिशास्त्रान्तराच्च। तत्राग्र्यत्वं तत्संस्कृतत्वमेव। तदेतद् ध्वनयन्नाह *संस्कृतमिति। पर्वताद्यंशे ऽप्यनुमितिः परोक्षैव। तत्रापरोक्ष्यभ्रमस्तु तदानीन्तनापरोक्षज्ञानाभेदाग्रहात्। शब्दज्ञानलिङ्गज्ञानयोरपरोक्षप्रमाहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वाच्च । एवं प्रत्यभिज्ञायामपि बोध्यम्। तद्विशेषणांशे शङ्कते *नन्वित्यादि-

ना चेत्यन्तेन । प्रागुक्तमनुवदति *साध्येति । *तयोर्मध्ये । नन्वेवमपि अधिश्रयणाद्यवयवस्य प्रत्यक्षत्वमस्त्येव अत आह *कि-ञ्चेति । पचेस्तदर्थक्रियायाः । अवयवः प्रत्यक्षभूतः । अत एव पश्य मृगो धावतीत्याद्युपपत्तिः । शुद्धः स्वरूपावच्छिन्न एव । *त-द्वाच्यस्य-धातुवाच्यस्य । एवञ्च तस्य तत्त्वेऽपि व्यवहाराविषयत्वेच अवयविनः सद्रूपत्वे समुदायतोऽसद्रूपत्वम् । *तदुक्तम्-हरिणा । क्रमादित्यस्य जायमानानामिति शेषः । इदमपि भूषणादि-मतेनोक्तम् ॥ २१ ॥

वस्तुतः क्षणरूपा अवयवा अप्यप्रत्यक्षा एव । श-तपत्रभेत्तुरतिनेदिष्ठस्यापि स्वाङ्गुल्यादिगतशतक्रि-याभेदतत्कृतसंयोगभेदानवगमेन वस्तुसौक्ष्म्यवत् सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वस्यापि प्रत्यक्षप्रतिबन्धत्वाव-श्यकत्वेन त्रिक्षणावस्थायिन्या अपि क्रियायाः प्रत्य-क्षासम्भवात् ।

ये तूत्तरदेशसंयोगस्यैव पूर्वदेशसंयोगनाशात्म-कत्वेन क्षणस्थायित्वमेव क्रियाया मन्यन्ते तेषां सु-तरां तदसम्भवः ।

तदुक्तं भाष्ये-"क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्, अतो ऽसावनुमानगम्या" इति । परेण प्रत्यक्षप्रमाणेनात्यन्तमदृष्टाऽवयवरूपेण समूहरूपेण चेत्यर्थः । अत्यन्तापरदृष्टेति प्रतीकमुपा-दाय "निष्ठा" इति सूत्रे कैयटेनैवमेव व्याख्यानात् । पिण्डीभूतेति । अवयवानां क्षणिकत्वेन पिण्डीभाव-स्यैवाभावादित्याशयः । तस्माद् उत्तरदेशसंयोगादि-रूपफलानुमेयैव सर्वा क्रिया । पश्य मृगो धावतीत्यादौ दृशेर्ज्ञानसामान्यपरता, धावतेः फलमात्रपरता वा ।

अन्यथाऽवयवस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तस्य धात्ववाच्यतया तत्प्रयोगानुपपत्तिरेव ।

तदुक्तं भूवादिसूत्रे 'यदा त्वेकस्मिन् क्षणे पचतीति प्रयोगः तदाऽपि तत्र समूहरूपारोपणम् । शब्दशक्तिस्वभावाच्च नैकक्षणो धातुवाच्यः' इति कैयटेन ।

अत एव "वर्तमाने लट्" इति सूत्रे भाष्ये—नास्ति वर्तमानः कालः क्षणभङ्गुरेषु पदार्थेषु द्वितीयक्षणे नाशात्समवायिकारणाभावेन क्रियाभावात्तदाश्रयवर्तमानकालाप्रसिद्धेः । तदप्रसिद्धौ भूतभविष्यतोरप्यसिद्धिः । कदाचिद्वर्तमानस्यैव तदवस्थाप्रतीतेः ।

यद्यपि प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्या आञ्जस्येन व्यवहारोपपत्त्यभावाच्च क्षणवादोऽयुक्त एव ।

नच—

न वर्तते चक्रमिषुर्न पात्यते
न स्पन्दन्ते सरितः सागराय ।
कूटस्थोऽयं लोको न विचेष्टिताऽस्ति
यो ह्येवं पश्यति सोऽप्यनन्धः ॥ इति

भाष्यश्लोकेन क्षणभङ्ग उक्तः । प्रयोक्तुः क्रियाश्रयस्य च क्षणद्वयमपि स्थैर्याभावात्परिवर्तते चक्रमित्यादिव्यवहारः खपुष्पायमाणः । यतोऽयं लोकः क्षणस्थायी कूटस्थः । स्वरूपस्थ एव न चेष्टाश्रयः । क्षणद्वयं स्थितौ हि तत्कारणिका क्रिया उत्तरक्षणे भवेदपि । नच तावदपि स्थैर्यमस्तीति तदर्थ इति वाच्यम् । अत्यन्त-

संसारानित्यत्वबोधने तत्तात्पर्यात् । यो ह्ययं संसारानित्यत्वं कथंचिदपि पश्यति जानाति सोऽप्यनन्धो ज्ञानी किंपुनर्यो योगानुष्ठानेन सम्यगेव प्रत्यक्षीकृतवान्स ज्ञानीति किं वक्तव्यमिति वाक्यशेषेण तथाबोधनात् । नहि क्षणभङ्गवादी अनन्ध इति शिष्टसम्मतम् । क्षणभङ्गवादिना आपातभासमानार्थमादायायं श्लोकः स्वमतसाधकत्वेनोक्त इति तदनुवादो भाष्येऽपि कृतः पूर्वपक्षे इति न दोषः, तथाऽपि वर्त्तमानः कालो नास्त्येव अनुपलब्धिप्रमाणेन तदभावनिश्चयात् ।

तदप्युक्तं श्लोके—

मीमांसको मन्यमानो युवा मेधाविसंमतः ।
काकं स्मेहानुपृच्छति किं ते पतितलक्षणम् ॥
अनागते न पतसि अतिक्रान्ते च काकत ।
यदि संप्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्ययम् ।
हिमवानपि गच्छति ।
अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम् ।
सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते॥इति।

मीमांसको विचारकः । स्वयं चात्मानं तथा मन्यमानः मेधावी, तेषां सम्मतश्च । अनेनास्यास्तिकत्वमुक्तम् । पतितं पातः तस्य किं लक्षणम्, नास्त्येव स इत्यर्थः । कालत्रयेऽप्यनुपलब्धेः । काकपर्यायककाकतशब्दस्य सम्बोधनं काकतेति । सम्प्रति वर्तमानकाले सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वेनानुपलब्ध्याऽभावनिश्चये ऽपि क्षणस्य पूर्वापरीभूतावयवक्रियानाश्रयत्वे-

ऽपि यदि पततीत्यादिव्यवहारस्तदा सर्वोऽयं लोकः पतति अपरिदृष्टसंयोगविभागो हिमवान् गच्छतीत्यपि व्यवहारापत्तिः । एवं च कालत्रयेऽप्युक्तरीत्या गत्यभावाद्गच्छतीत्यादिव्यवहारोऽसङ्गतः । सूत्राणि चासङ्गतानीति पूर्वपक्षे एकं समाधानमुक्तम्

क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् ।
तत्समीक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविचारयन् ॥ इति ।

क्षणभङ्गनिरासं मनसि निधाय उत्तरदेशसंयोगपर्यन्तं क्रियास्थैर्याभिप्रायेणेदम् । क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुः इच्छाविषयउत्तरदेशसंयोगादिरूपं फलं तस्य विना निमित्तमसम्भवात्तन्निमित्तं यद्विचेष्टितं क्रियासमूहरूपं तत्समीक्ष्य बाहिराविद्यमानं बुद्ध्या विषयीकृत्य बुद्धिविषये तत्र बुद्ध्या वर्तमानत्वं विषयीकृत्याविचारयन् तत्स्वरूपमविचारितरमणीयेनैव तेन गच्छतीत्यादिप्रयोगङ्कुर्यादित्यर्थः ।

तदुक्तं हरिणा—

क्रियाप्रबन्धरूपं यद् बुद्ध्यात्मनि निगृह्यते ।
संक्रान्तबिम्बमेकत्र तामाहुर्वर्तमानताम् ॥

बुद्ध्यात्मनि बुद्धिस्वरूपे । क्रमेण भूतानामपि एकबुद्धौ संकलना भवत्येव । अनुभवपूर्वकं हि स्मरणं न तु क्रमोपलब्धम् युगपन्नस्मर्यत इति ।

ततोऽपरं समाधानमुक्तम्—"अपर आह आस्ति वर्तमानः कालः आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते इति । अनुपलब्ध्या हि वर्तमानकालाभाव उक्तस्त्वया, अनुपल-

ब्धिश्चौपाधिकीति न सा तदभावसाधिका । यथा क्रियाप्रत्यक्षत्ववादिन आदित्यगतेर्दूरत्वदोषेणानुपलम्भस्तथा सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वदोषेणास्यानुपलम्भः"। अनेन स्पष्टमेवाद्यसमाधानस्य वर्तमानकालसत्त्वाभावमङ्गीकृत्यैव प्रवृत्तिर्दर्शिता । अत्र न क्रियासमूहस्य वर्तमानकालो विषयः समूहस्य युगपदसन्निधानादसत्त्वेन प्रत्यक्षत्वाभावात्तदप्रत्यक्षस्य दोषाजन्यत्वाच्चादित्यगतिवदिति दृष्टान्तोपादानवैयर्थ्यापत्तेः ।

तदप्युक्तम् हरिणा—

कार्योत्पत्तौ समर्थं वा स्वेन धर्मेण तत्तथा ।
आत्मतत्त्वेन गृह्येत सा चास्मिन्वर्तमानता ॥ इति ।

कार्योत्पत्तौ समर्थं समूहरूपम् । फलजनकत्वादेकक्षणोऽपि तदभेदेनाध्यवसितः क्रियात्वेन गृह्यते इति तत्र वर्तमानत्वं मुख्यमेव । स्वेन धर्मेण फलजनकत्वेन । तत् क्षणरूपमपि । तथा फलजनकम् । अत आत्मतत्त्वेन क्रियात्वेनेत्यर्थः । सा तत्क्षणवृत्तितैव । नन्वेवं सत्त्वं कुतस्तत्रोक्तम्—

बिसस्य बाला इव दह्यमानाः
न लक्ष्यते विकृतिः सन्निपाते ।
अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः ।
सूक्ष्मो हि भावोऽनुमितेन गम्यः ॥ इति ।

बिसे दह्यमाने तदन्तर्गता बाला दह्यमाना अपि तत्त्वेन प्रत्यक्षेण न गृह्यन्ते किन्तु बिसदाहेन तदन्तर्गन्तत्वात्तद्दाहोऽनुमीयते तथा फलानुपपत्त्या

कल्प्यमानसमूहे क्षणिकावयवसद्भावो ऽनुमीयते। ननु समूहस्य बौद्धत्वमेव वाच्यं युगपत्तस्याभावात्, एवञ्चावयवसत्ता न मानसिद्धाऽत आह अस्तीति । त्रिषु कालेषु भावो भावना येषां ते योगिनस्तामवयवक्रियां वेदयन्ते पश्यन्तीत्यर्थः । अनेन योगिप्रत्यक्षं मानं दर्शितम् । अन्येषां त्वनुमानेन तज्ज्ञानमित्याह सूक्ष्मोहीति । स्वरूपेण सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वेन वा सूक्ष्मः सर्वो ऽप्यनुमानगम्य एव फलानुपपत्त्या कल्प्यमानो बुद्धिविषयः समूहः। "वर्तमाने लट्" इत्यादि शास्त्रं च तदनुमापकम् । एवं चावयवशः समूहशश्च क्रियाऽप्रत्यक्षैवेति स्पष्टमेवोक्तम्। यदपि भूवादिसूत्रे कैयटेन समूहस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि एकैकस्य क्षणस्य प्रत्यक्षत्वेन बुद्ध्या तान् क्षणान्सङ्कलय्य पचतीति प्रयुज्यते इति । तदपि योगिप्रयोगविषयम् । अस्मदादिप्रयोगस्तु व्यवहारपरम्परया विकल्पात्मकज्ञानविषय एव । अत एव तिष्ठतीत्यादेर्विकल्पोदाहरणत्वं पातञ्जलैरुक्तम्—यथा क्षणसमूहे बुद्ध्या सङ्कलिते योगिनां घटिकामुहूर्तादिव्यवहारो ऽस्माकं तु यन्त्रच्छायाद्यनुमिते तद्व्यवहारपरपरंया घटिकादिव्यवहारस्तद्वत् । योगिनां क्रमेणानुभवविषयाणामपि एकबुद्धौ सङ्कलना भवत्येव । अनुभवपूर्वकं हि स्मरणं नतु क्रमोपलब्धं युगपन्न स्मर्यते इति । किञ्चावयवस्य प्रत्यक्षत्वे प्रकृतः कट इत्यादाववयवातीतत्वेन समुदायातीतत्वमादाय क्तायुपपादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्ष-

त्वमादाय परोक्ष इत्यस्य चारितार्थ्ये भाष्यस्थपूर्वपक्षसिद्धान्तयोरसङ्गत्यापत्तेः । तस्मात्परोक्ष इत्यसङ्गतमितिचेन्न ।

तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविष्टानां साधनानां पारोक्ष्यस्येह विवक्षितत्वात् । भूतानद्यतनी या क्रियाविष्टपरोक्षसाधनिका क्रिया तद्वृत्तेर्लिडित्यर्थात् । तेन क्रियानाविष्टसाधनप्रत्यक्षे ऽपि लिड् भवत्येव।यद्वा क्रियाफलस्य प्रत्यक्षत्वबुद्धिस्तत्पारोक्ष्येण च तस्याः पारोक्ष्यम् । स्पष्टं चेदं द्वयमपि भाष्ये । एवं स्वव्यापारस्य व्यासङ्गादिना मनसो ऽसन्निधाने स्वयमप्रतिसन्धाने पश्चात्सख्याद्युक्त्या ज्ञाने तत्कार्येणानुमितौ वा लिड् भवत्येव । यथा बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहमित्यादौ ॥ २२ ॥

(कुं० टी०) *शतपत्त्रभेत्तुरिति । युगपत् । मया शतं शतपत्रपत्राणि च्छिन्नानीत्यत्रातिक्षिप्रत्वात् यौगपद्यव्यवहारवत् । नेदिष्ठमन्तिकतमम् । *अवयवरूपेणेति । क्षणरूपस्यावयवस्याप्यप्रत्यक्षत्वात् । समूहस्य तु युगपदनुत्पादात्क्षणस्य क्षणिकत्वेनानवस्थानाच्च । *ज्ञानसामान्येति । धावनज्ञानस्यानुमानात्मकत्वात् । *लमात्रेति । तथा च संयोगरूपप्रत्यक्षानुरोधेन तथा प्रयोगः । *नास्तीति । निष्पन्नस्यार्थस्य भूतत्वादनिष्पन्नस्य च भावित्वात् निष्पन्नानिष्पन्नव्यतिरिक्तरूपस्य चाभावाद्वर्तमानक्रियाऽभावे "वर्तमाने लट्" इति सूत्रमनुपपन्नमिति भावः । *क्षणभङ्गुरेष्विति । प्रतिक्षणं नश्वरत्वाद्वर्तमानाक्रियाश्रयत्वं नास्तीत्यर्थः । *नाशादिति । क्रियां प्रति द्रव्यस्य का-

रणतया उत्तरक्षणे क्रिया वाच्या तदुत्तरक्षणे चान्यदेव द्रव्यमिति भावः । *कदाचिदिति । कदाचिद्यो वर्तमानस्तस्यैव भूतभविष्यद्व्यवहारादित्यर्थः । *प्रत्याभिज्ञेति । सोऽयमिति प्रत्ययो व्यवहारश्च पितापुत्रादिन्यायेनारोपित एव वाच्य इत्यर्थः । *नवर्तते इति । परिवर्तनक्रियाया वर्तमानाया अभावात् वर्तते चक्रमित्यादिवर्तमानप्रयोगो निरालम्ब इत्यर्थः । *कूटस्थ इति । स्वरूपस्थो न तु वर्तमानक्रियाविशिष्ट इत्यर्थः । अत एवाह *नविचेष्टितेति । व्यापारस्य न कर्तेत्यर्थः । अत्र विचेष्टिता लोको नास्तीत्यनेन दृश्यस्य क्षणभङ्गुरता सूचिता । एवं यथाकथंचिदपि यो वेत्ति सोऽप्यनन्धः किं पुनर्योऽनुष्ठाता योगीत्यर्थः । *तत्कारणिकेति । क्रियां प्रति द्रव्यस्य कारणत्वात् । *संसारानित्यत्वेति । क्रियाश्रयो नात्मा यतो ऽयं कूटस्थो ऽपरिणामी, नापि दृश्यपदार्थः, प्रतिक्षणपरिणामित्वेनास्थिरत्वादित्यर्थ इति भावः । *आपातेति । आपाततः प्रतीयमानो ऽयमर्थो न वास्तविक इत्यर्थः । *अनुपलब्धिप्रमाणेनेति । यदि स्यादुपलभ्येतेत्येतदर्थकेनेत्यर्थः । *मीमांसकामिति । आत्मानं विचारकं मन्यमानः । *युवा इत्यनेन प्रज्ञापाटवं दर्शयति । काकं पृच्छति स्म तव पतनस्य लक्षणं रूपं किम् । तथाहि अनागते पतने पतसीति व्यपदेशो न सम्भवति । अतिक्रान्ते ऽपि पतने क्रियाया असत्त्वान्न सम्भवति । क्रियाया अवर्तमानत्वे ऽपि पतसीति प्रयोगश्चेत् सर्वो लोकः पततीति व्यवहारविषयः स्यात्तथा च पर्वतादावपि पततीति स्यादिति तदर्थः । *अनागतमिति । एक एव हि क्षण उपलब्धियोग्यो भवितुमर्हति नातीतो नाप्यनागतः । एकक्षणवर्तिपदार्थस्य च गमनादिक्रियावेशज्ञानं न सम्भवतीति भावः । *सर्वत्र-सर्व-

स्मिन्काले । *गतिर्नास्तीति । उपलब्धियोग्या गतिर्नास्तीत्यर्थः । एवं चानुपलब्धिप्रमाणेन गत्यभावनिश्चयः । क्षणभङ्गवाद्येवात्र वक्तेति न युक्तम्—मेधाविसंमत इति विशेषणासामञ्जस्यात् । मेधावी चासौ संमतश्चेति कर्मधारयः नतु षष्ठीसमासः, "क्तस्य च वर्तमाने" इति निषेधात् । तत्र संमतोऽपि मेधाविनामेव । *सूत्राणि—"वर्तमाने लट्" इत्यादीनि । *क्रियाप्रवृत्तौ इति । गम्यादिक्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुर्निमित्तं संयोगादिरूपं फलं तदर्थं यद्विचेष्टितं गमनादि तत् समीक्ष्य बुद्ध्या विषयीकृत्य गच्छतीति प्रयुञ्जीत । *अविचारयन्निति । कुविकल्पकलङ्करहितमित्यर्थः । *गच्छतीत्यबाधितप्रत्यय एव तत्सत्तायां मानमिति भावः । क्षणभङ्गवादे बुद्धेरप्येकस्या अभावादाह *क्षणभङ्गनिरासमिति । सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाविरोधात् । *विना निमित्तमिति । निर्हेतुकाप्राप्तिर्न सम्भवतीति गमनक्रियैव तस्यां निमित्तमित्यर्थः । *बुद्ध्येति । बौद्धसमूहस्य बौद्धं वर्तमानत्वमित्यर्थः । *ततो ऽपरमिति । भाष्ये इति शेषः । पूर्वं वास्तवं वर्तमानाक्रियाऽभावमङ्गीकृत्य बौद्धाक्रियां वर्तमानत्वं चाङ्गीकृत्य प्रयोग उपपादितः । इदानीं वास्तववर्तमानकालमाश्रित्य समाधत्ते *अस्ति वर्तमानः काल इति । क्रियाणां त्रिक्षणावस्थायित्वादिति भावः । *आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते इति । प्रत्यक्षेणेति शेषः । किन्त्वनुमेयैवेति भावः । *आद्यसमाधानस्येति । बौद्धसमूहस्य बौद्धं वर्तमानत्वमित्यस्येत्यर्थः । *क्रियासमूहीयेति । समूहस्याप्रत्यक्षत्वे हि असत्त्वमेव हेतुः तत्र दोषस्य हेतुत्वाभिधानमसंगतं तस्मान्न वर्तमानकालाभाव एवाभिमेत इति भावः । ननु परमाणौ स्वावरुद्धनभोदेशत्यागोपलक्षित कालः क्षणः, क्षणद्वयं च लव इति

व्यवहारोऽसङ्गतः, कालस्य नित्यत्वात् ।

तदुक्तं हरिणा—

न नित्यः परमात्राभिः कालो भेदमिहार्हति । इति ।

नच पूर्वापरीभूताः पदार्थमात्रा एव भिन्नाः कालस्तदाश्रयेणैव क्रमयौगपद्यव्यवहारो न त्वतिरिक्तः कालोऽस्तीति वाच्यम् । पदार्थमात्राणामप्याशुविनाशिनां क्रमासम्भवात् ।

तथाच हरिः—

व्यावर्तिनीनां मात्राणामभावे कीदृशः क्रमः ।

इतीत्यतः समाधत्ते *कार्योत्पत्ताविति । *बिसस्येति । कारकसंनिधाने विकृतिरवयवक्रिया न लक्ष्यते । *तत्त्वेन—दृश्यमानत्वेन । *विकल्पोदाहरणत्वमिति । "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प" इति हि तत्सूत्रम् । शब्दश्रवणानन्तरं निर्विषया वृत्तिर्जायते स विकल्प इत्यर्थः । अवस्तुनोऽपि वर्त्तमानस्य विषयीकरणाद्वस्तुशून्यत्वम् । *क्रियाफलस्य—विक्लित्त्यादेः । *मनसइति । मनस्संनिधानस्यैव ज्ञानहेतुत्वात् । *तत्कार्येण—प्रणयादिकार्येण ॥ २२ ॥

(क० टी०) सिद्धान्तमाह *वस्तुतइति । नन्ववयवक्रियाया अपि क्षणत्रयावस्थायित्वेन कुतो न प्रत्यक्षमत आह *शतेति । पात्रादित्वादाह *त्रिक्षणेति । उक्तमर्थं मानान्तरेण द्रढयति *यत्त्विति । परशब्दस्योत्कृष्टवाचकत्वादाह *प्रधानेनेति । प्रकृतमाह *प्रमाणेनेति । आर्थिकमाह *प्रत्यक्षेणेति । अत्यन्तमित्यस्यार्थमाह *अवयवेति । नन्वत्यन्तापरिदृष्टेति पाठो भूषणादौ धृत इति कथमयमर्थोऽत आह *अत्यन्तेति । एवं च तथा पाठ एवेति तेषामज्ञानमेवेति भावः । नन्वेवं पिण्डीभूतेतिविशेषणासङ्गतिरत आह *पिण्डीभूतेति । अनेन ज्ञानाकरणकज्ञानत्वमपरोक्षत्वं तद्भिन्नत्वम् च परोक्षत्वम् । यद्वा अवयवानां सौक्ष्म्या-

दप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वं स्यादिति शङ्कानिरासायो-क्तस्य तस्याशयमाह *पिण्डीभूतेति । साऽसावित्यस्यार्थमाह *तस्मादिति । अनेन तस्योपसंहारपरत्वं सूचितम् । नन्वेवं पश्य मृगो धावतीत्यादेः का गतिरत आह *पश्येति । लक्षणाया उभयत्र तौल्येऽपि 'न विधौ परः शब्दार्थ' इति न्यायेन 'समुदाये दृष्टा' इति न्यायेन चाह *धावतेरिति । भूषणादिमते ऽप्यस्यैवा-वश्यकत्वमित्याह *अन्यथेति । तदनङ्गीकारे इत्यर्थः । तस्य तदवाच्यत्वे संमतिमाह *तदुक्तमिति । कैयटेनेत्यत्रान्वयः । च-स्त्वर्थे । वस्तुतइतिमते भाष्यान्तरसंमतिमाह *अत एवे-ति । *इत्यत्रेति । पूर्वपक्षे एकं समाधानमुक्त्वा द्वितीयं स-माधानमुक्तमित्यन्वयः । क्रियाऽभावादित्यत्राकारप्रश्लेषः । एवं बौद्धमतेन पूर्वपक्षे शङ्कते *यद्यपीति । तथापीत्यत्रान्व-यः । सर्वत्र विकल्पाकारत्वापत्त्या आह *आञ्जस्येनेति । तत्र शङ्कते *नचेति । श्लोकार्थमाह *प्रयोक्तुरिति । नञ-र्थमाह *खपुष्पेति । तत्र हेतुत्वेनाह *यत इति । तदर्थमाह *क्षणेति । कूटस्थ इत्यस्य व्याख्या *स्वरूपेति । तदाशय-माह *क्षणेति । अपिः सम्भावनायाम् । *नच–नहि । *तदिति । भाष्यश्लोकेत्यर्थः । तुर्यपादार्थकथनद्वारा तदेवाह *योह्येवमिति । *कथञ्चिदिति । परोक्षमपीत्यर्थः । तस्य दर्शनासम्भवादाह *जा-नातीति । अपिसूचितमाह *किंपुनरिति । *सम्यक्–पुनर्बाधकाबा-ध्यः । *एवम्–संसारानित्यत्वम् । ज्ञानीति वक्तव्यमिति पाठः । पुनः किमोऽनुपयोगात् । *शेषेण–तुर्यपादेन । तथा च क्रियाश्रयो नात्मा यतो ऽयं कूटस्थापरिणामी, नापि लोकदृश्यः पदार्थो यतोऽदृश्यश्चे-ष्टाश्रयः स्थिरो नास्ति प्रतिक्षणपरिणामित्वात्पदार्थानामिति तदर्थो बोध्यः । तदाह *तथेति । तस्य तत्र तात्पर्येत्यर्थः । तथा च चक्रादेः क्रियाराहित्यज्ञानवानपि योगितुल्यः अत्यन्तास्थिरत्वस्य दृश्येषु ग्रहात् आत्मन्यपरिणामित्वास्थिरत्वग्रहाच्चेत्युक्तं भवति । इदमेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति *नहीति । भाष्यासङ्गतिं परिहरति *क्षणेति । *आपातेति । प्रागुक्तमित्यर्थः । तदा हि तुर्यपादस्य यो ह्येवं पदार्थानां क्षणिकत्वं वेत्ति सो ऽप्यनन्ध इत्यर्थः । *तथा-पीति । तदयुक्तत्वेन पदार्थानां स्थिरत्वे ऽपीत्यर्थः । श्लोकार्थमाह

*मीमांसेति । मन्येत्यस्यार्थमाह *स्वयञ्चेति । *तथा-विचारकम् । मेधावीति कर्मधारय इत्याह *मेधावीति । प्रत्यासत्त्या आह *तेषामिति । अस्यार्थस्य फलमुक्तम् । वैलक्षण्यमाह *अनेनेति । विशेषणकदम्बेनेत्यर्थः । *पृच्छति स्म-पृच्छेः "लट् स्मे" इति लट् । भावे क्तेनाह *पात इति । 'न पतसि' इत्युभयान्वयि । *सम्प्रतीति । प्रयोगकाले इत्यर्थः । तमाह *वर्तेति । यदि पतसीत्यादीति पाठः । भाष्ये पृथगुक्तेः स्वारस्यमाह *अपरीति । अयं भावः—क्षणत्रयस्थायिन्या अपि क्रियाया अतिसूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वरूपदोषवशात् ज्ञानासम्भवेनाज्ञातेन च व्यवहारस्यासम्भवो ज्ञातेन च व्यवहारे ऽतिप्रसङ्ग इति । उक्तस्यैव दार्ढ्यायोक्तमनागतमिति । सर्वत्रेत्यस्य काले इति शेषः । गतिर्नास्तीत्यस्योपलब्धियोग्या नास्तीत्यर्थः । अनुपलब्धिप्रमाणाच्च तदभावनिश्चय इति भावः । क्षणभङ्गवाद्येवात्र वक्तेति । तन्न युक्तम् । तस्योक्तविशेषणानुपपत्तेः । यदिसम्प्रतीत्यादेस्तन्मते उक्तिसम्भवाभावाच्च । एवं चानागतमिति पूर्वपक्षोपसंहारपरमिति बोध्यम् । तदेतद् ध्वनयन्पूर्वपक्षमुपसंहरति *एवं चेति । अतिप्रसङ्गेनेत्यर्थः । गतिरुपलक्षणमित्याह *गच्छतीत्यादीति । परमततात्पर्यमाह *सूत्राणि चेति । क्षणभङ्गवादे बुद्धेरप्येकस्या अभावादाह *क्षणेति । प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्यादिनेति भावः । तदर्थमाह *क्रियेति । क्रियाऽऽरम्भे इत्यर्थः । *हेतुः-प्रयोजकः । तत्स्वरूपमाह *इच्छेति । अनेनातिप्रसङ्गो निरस्तः । विषय उत्तरदेशेति पाठः । तस्या जहल्लिङ्गत्वात् । तदर्थमित्यस्य व्याख्या *तन्निमित्तमिति । विविधं चेष्टितं यस्मिन्निति व्युत्पत्तेराह *क्रियेति । बुद्ध्येत्यस्य तदनुकूलत्वेनेत्यादिः । *तत्र-तादृशतत्समूहे । *अविचारीति । अन्यथा पूर्वं सर्वथा वर्तमानकालाभावस्योक्तत्वेन तमसाध्येवेदृशोक्तेरसाङ्गत्यापत्तेः । तथाच वैकल्पिक एवायं समूहस्तस्य वर्तमानत्वं तु प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमुक्तमेव । तदपि बौद्धमेव तस्येति भावः । *प्रयोगमिति । कदाप्यवर्तमानस्य शशविषाणादितुल्यस्य भूतभविष्यत्त्वे अपि त्वत्संमते न सम्भवत इति गच्छतीत्यबाधितप्रत्ययस्तत्र मानमिति भावः । *क्रियाप्रेति । तत्त्वेन प्रसिद्धमविचारितरमणीयमेव यत् बुद्धौ गृह्यते तत्रैकत्रैकबुद्धिविषये संक्रान्तबिम्बं प्रतिबिम्बितं बौद्धमेव

सत्तावर्त्तमानतेत्यादीत्यर्थः । *ततोऽपरमिति । वास्तववर्त्तमानक्रियाऽभावमङ्गीकृत्य बौद्धसमूहरूपक्रियां तद्वर्त्तमानत्वं च बौद्धमाश्रित्य प्रयोगोपपादनानन्तरं तत्तत्क्षणवर्त्तियोगिप्रत्यक्षप्रमाणकवास्तववर्त्तमानक्रियाऽऽशयकमित्यर्थः । *अस्तीति । क्रियाणां क्षणत्रयस्थायित्वमिति भावः । *नोपेति । प्रत्यक्षेणेति शेषः । तदाशयमाह *अनुपेति । उपाधिमेवाह *यथेति । *अस्याः—एकैकक्षणावच्छिन्नक्रियायाः । *अनेन—अस्तीत्यादिकथनेन । *अत्र—द्वितीयसमाधाने । तत एवाह *तदप्रेति । तदर्थमाह *कार्योत्पेति । *यद्येवेति । पक्षान्तरे । तस्यैव ग्रहणे हेतुमाह *फलेति । नन्वेवमेकक्षणे प्रयोगो न स्यादत आह *एकेति । एवेन गौणत्वव्यवच्छेदः । *स्वेन—स्वीयेन समूहीयेन । शेषेणान्वयमाह *अतइति । *एवंसत्त्वमिति । एकैकक्षणवर्त्तिसूक्ष्मवर्त्तमानक्रियात्वे सत्त्वं किंप्रमाणकमित्यर्थः । *विलस्येति । यथेत्यादिः । *तथेति । यद्यपि कारकसंनिपाते विकृतिरेकैका क्रिया न लक्ष्यते तथाऽपीति शेषः । वेदयन्त इति स्वार्थणिजन्तमित्याह *पश्यन्तीति । समूहाशयेनाह *सूक्ष्मकालेति । तस्यानुमापकद्वयमाह *फलेति । अतएवेति प्रागुक्तार्थमाह *एवञ्चेति । अस्माकं सर्वथाऽनुमानगम्यत्वे चेत्यर्थः । अत्र पक्षे ऽनुमितैकैकक्षणवृत्तिक्रियायां धात्वर्थसमूहरूपारोपेण वर्त्तमानप्रयोग इति भावः । उक्तार्थे कैयटविरोधं परिहरन्नाह *यदेति । उक्तमिति शेषः । *अतएव—तस्य तद्विषयत्वादेव । दृष्टान्तेनोक्तभेदमुपपादयति *यथेति । ननु क्रमेणानुभूतानां क्रमेणैव स्मरणं न तु युगपदिति कथं तेषामेकबुद्धौ सङ्कलनमत आह *योगिनामिति । *हि—यतः । भूषणादिमते दोषान्तरदानेन स्वमतं पोषयति *किञ्चेति । *भाष्यस्येति । "परोक्षे लिड्" इति सूत्रस्थेत्यर्थः । पूर्वपक्षस्याज्ञानेनासम्भवादाह *सिद्धान्तेति । बहिर्भूतसाधनादिप्रत्यक्षत्वेन तत्प्रत्यक्षत्वरूपेत्यर्थः । नन्विति पूर्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिति । *तदिति । क्रियेत्यर्थः । यथा सूत्राल्लाभस्तथाऽऽह *भूतेति । क्रियाविष्टेऽन्यस्य फलमाह *तेनेति । यथा 'अयं पपाच' इत्यादौ भूषणादौ पक्षान्तराकथनमज्ञानविलसितमिति सूचयन् ततोऽन्तरङ्गमाह *यद्वेति । *स्पष्टमिति । तत्रैव सूत्रे "एवं तर्हि साधनेषु परोक्षेषु" इत्यनेनायम्, "अथ य एते क्रियाकृता विशेषाश्चीत्काराः फूत्काराश्च तेषु परोक्षेषु"

इत्यनेन द्वितीयमित्यर्थः । एतेन पारोक्ष्यं क्रियान्वय्येव लाघवात् अधिकृतधातोस्तदर्थलक्षणायां स्ववाच्यत्वसम्बन्धः, साधन-लक्षणायां स्ववाच्यसाधनत्वं सम्बन्ध इति गौरवम् । वैयर्थ्यं तु न, समूहस्य तत्त्वेऽपि प्रत्येकं प्रत्यक्षत्वात् । अत एव पिण्डीभूतेति भाष्ये उक्तम् । अत एव च पश्य मृगो धावतीत्याद्युपपत्तिः । प्रत्येकं न क्रियात्वमिति न । तावताऽपि धात्वर्थत्वाक्षतेः, परोक्षत्वमपि भाष्योक्तं क्रियायां सङ्गच्छत इति भूषणाद्युक्तमपास्तम् । *एव-मिति । उक्तवदित्यर्थः ॥ २३ ॥

मनश्चान्तःकरणस्य परिणामविशेषो मध्यमप-रिमाणं सङ्कोचविकासशालि । अन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति सिद्धम् । अत एव सदा न ज्ञानद्वय-यौगपद्यङ्कदाचित्तद्यौगपद्यञ्च ।

वस्तुतोऽण्वेव मनः ।

लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव च ।
वैधृत्यान्मनसो ऽज्ञानं सांनिध्यात्तच्च वर्तते ॥

अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ । इति-
चरके पतञ्जल्युक्तेः ।

विकासस्तु योगिमनस एव । अस्मदादीनां तु क्षणविलम्बे ऽपि यौगपद्यभ्रमः शतपत्त्रभेद इव । अन्यथा दूरदेशस्थमपि ज्ञायेत ।

किञ्च विकासे नियतनियामकाभावः । अदृष्ट-विशेषादपि तस्य विकास इति केचित् ।

अन्तःकरणं विभु । अत एव तस्यानन्तवासनाऽऽ-धारतया सर्ववृत्तिनिरोधेन योगिनां सर्ववस्तुज्ञानं अन्यथा सन्निकर्षाभावान्न गृह्येत । योगजधर्मस्य प्र-त्यासत्तित्वकल्पने गौरवम् । तेन च तमआ-

व्यप्रतिबन्धनिवृत्तौ संयोगादिप्रत्यासत्त्यैव तेषां प्रत्यक्षम् । भूतभाविनोरपि तदीयसूक्ष्मावस्थासंनिकर्षेणैव "इदमेवं भावि भूतं च" इति ज्ञानं भग्नघटीकपालचक्षुस्संयोगेनापि "घट आसीद्" इत्यस्मदादिज्ञानवत् । नचान्तःकरणानां विभुत्वे ऽदृष्टवासनादेः साधारणत्वापत्त्या दोषः । एवं ज्ञानेच्छाद्याश्रयात्मनां नानात्वविभुत्वे स्वीकुर्वतामपि दोषः । तदवच्छेदेन तत्तदन्तःकरणादेरेव स्वीकारे विभुत्वभङ्ग इति वाच्यम् । सर्वस्य मायिकत्वेन जलनलिनीपत्रवददोषात् । "कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्"[1] इति योगसूत्रेण तथाबोधनात् । कथमेकमनष्टं च नष्टं चेत्युपपद्यते, यदि काकोलूकनिशासमत्वमिह नेष्यत इत्यभियुक्तोक्तेः, अविवेककृतबन्धस्य विवेकापगमं वदतां मायावादपर्यवसानाच्च ।

गौतमो ऽपि "स्वप्न[2]विषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः" "मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णावद्वा" "हेत्वभावादसिद्धिः" इत्याह ।

प्रत्यवतिष्ठते विज्ञानवादीत्येवं वाचस्पतिनाऽवतारितेनाद्यसूत्रद्वयेन स्वप्ने यथा विषया न सन्ति अथ चाभिमानो भवति एवं प्रमाणप्रमेयानि न सन्ति अथ च तदभिमानः । एवं च विज्ञानधारारूपचित्ताव्यतिरेकिणो विषयाः, जाग्रत्प्रत्यया अपि निर्विषया दृष्टाः मायागन्धर्वनगरादिप्रत्यया इति पूर्वपक्षं कृत्वा यद्यपि स्वाप्नादिविषयाणामसत्त्वं प्रतिबोधादावनुपलम्भात्, त-

१ यो० सा० सू० २२, २ न्या० अ० ४ आ० २० सू० ३१-३३

थापि जाग्रदवस्थायां समीप एवोपलभ्यमानानां याव-द्व्यवहारमबाध्यमानजातीयानां चित्तव्यतिरेकेणोपल-भ्यमानानां तत्त्वेन हेतुरिति भाष्यवार्तिकादौ तृतीयं सिद्धान्तत्वेन व्याख्यानम् । एवं चानिर्वचनीयतावा-दस्य सूत्रसंमतत्वमर्थादुक्तप्रायम् । तस्य श्रुतिमूलक-त्वेन "हेत्वभावादसिद्धिः" इत्यनेन खण्डनासम्भवाच्च । तद्वदेवानिर्वचनीयस्य व्यावहारिकसत्यत्वाङ्गीका-राददोषः । अग्रे च चित्तातिरिक्तबाह्यसद्विषयसा-धनोत्तरमेवं तर्ह्यपवर्गे ऽपि बाह्यविषयसत्त्वान्मुक्त-स्यापि तद्बुद्धिप्रसङ्ग इति सूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा चे-ष्टेन्द्रियार्थाश्रये शरीरे सति तदिन्द्रियसंयुक्तस्यैव बा-ह्यविषयस्य ज्ञानोत्पत्तिकारणत्वमपवर्गे च धर्माधर्म-योर्नाशेन स्थूलसूक्ष्मसकलशरीराभावान्न तदुत्पत्तिरि-त्युत्तरितम् । एवं च तुल्यन्यायाच्छरीराभाववत् तद्ध-र्माधर्मसाध्यविषयाभावोऽप्युक्तप्रायः, तदुक्तं "कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टम्" इति । तदुत्तरं चापवर्गः कथ-मित्याशङ्क्य "तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो यो-गाच्चात्मविध्युपायैः" (न्या० सू० अ० ४ आ० २ सू० सं० ४६) इत्युक्तम् । तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्या-मधर्मनाशधर्मोपचयरूप आत्मसंस्कारः कार्यः । ततो योगात्पातञ्जलाख्ययोगशास्त्राच्चित्तैकाग्रतासम्पादकै-रध्यात्मविध्युपायैस्ततः प्राणायामप्रत्याहारादिरूपोऽ-ध्यात्मविधिः प्रत्येतव्यः । अनेन तदुक्तार्थे सर्वस्मि-न्नस्वरस्याप्यभ्यनुज्ञा सूचिता । योगपदं वेदान्तानामप्यु-पलक्षणम् । नन्वेवं तेनैव सिद्धे इदं शास्त्रं व्यर्थमत उक्तं

"तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवद्" (न्या० सू० अ० ४ आ० २ स० ५०) इति । "अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीणदोषाणां तदर्थं घटमानानामुपाय एतद्" इति तद्भाष्यम् । तस्यामवस्थायां सौगतादिकृततर्कैः प्राप्तस्य तन्मतविश्वासस्य नाशाय जल्पवितण्डाभ्यां तन्मतखण्डनतात्पर्यकमिदं शास्त्रं स्थूलसूक्ष्मशरीरातिरिक्तात्मसाधनद्वारा ऽध्यात्मशास्त्राङ्गमिदमिति तदाशयः । गुर्वादिभिर्वादेन तत्त्वनिर्णयार्थं चैतादित्यपि तत्रैवोक्तम् । अनेनाद्वैतशास्त्रातिरिक्तशास्त्राणामेवंविधत्वं सूचितम् ।

किञ्च "प्रमाणप्रमेय–" इति सूत्रे न्यायभाष्यकृता संशयादीनामपि प्रमेयत्वात्पृथग् ग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य तेषां पृथग् ग्रहणे उपनिषद्वदिदमप्यध्यात्मविद्यामात्रं स्यादित्युक्तम् । प्रमेयं मुख्यं ब्रह्मैवेति तस्यैव ग्रहणं स्यादिति तदाशयः ।

एतेन उपनिषदेव मुख्या अध्यात्मविद्येति सूचितम् ।

अत एवास्य तन्त्रस्य—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।
आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिताः ॥ इति–

प्रयोजनं भाष्ये एवोक्तम् । विद्योद्देशे आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चतुर्थिकीत्यत्र ।

तथा तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च यथाविधं वेदितव्यमिति च भाष्यकारः । चतुष्ट्वं व्यावहारिकविद्यानाम् । अध्यात्मविद्या तु न व्याव-

हारिकीति नाम्नोक्ता । तस्मात् मुख्यं तत्त्वज्ञानमध्यात्मविद्योपनिषदुक्तमेव । अन्यत्तु तदुपाय इति स्पष्टमेवोक्तमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ २३ ॥

(कुं० टी०) ननु मनो विभु निःस्पर्शद्रव्यत्वादात्मवदिति मीमांसकमते कथं मनसोऽसंनिधानमत आह *मनश्चेति । मनसो विभुत्वे भिन्नेन्द्रियग्राह्याणामपि युगपद्ग्रहणप्रसङ्ग इति भावः। *मध्यमपरिमाणमिति । देहानुरूपपरिमाणमित्यर्थः । प्राणनादिशक्त्याश्रयस्य तस्यैवोत्क्रान्तिश्रवणात् न विभु, नाप्यणु देहव्यापिसुखाद्युपलब्धेरिति भावः । *संकोचेति । विकासे तु सति योगिनां दूरदेशस्य ग्रहः। ननु मनसो देहाद्यनुरूपपरिमाणत्वे युगपन्नानेन्द्रियजन्यज्ञानापत्तिः। नचाणुत्वे सर्वदेहव्यापिशैत्योपलम्भानापत्तिः । मनसोऽतिलघुत्वेन तत्सम्भवात् । त्वगिन्द्रियस्य सर्वदेहव्यापितया एकदेशसंयोगेनैव तत्सम्भवाच्च । दीर्घशष्कुलीभक्षणादावपि मनसो लघुत्वादेव नानेन्द्रियसन्निकर्ष इत्यत आह *वस्तुत इति । *अण्वेवेति । न मध्यमपरिमाणम् । *एकत्वमिति । तच्चैकस्मिन् शरीरे । अन्यथा शरीरान्तरे युगपज्ज्ञानापत्तेः । यत्तु त्रुटिभिरेव निर्वाहान्नातिरिक्तं मन इति । तन्न । आत्ममानसम्प्रति मनस्संयोगस्य हेतुतायामनन्तपदार्थावच्छेदकल्पने गौरवात् । *वैधृत्यात्—विप्रकर्षात् । विकासो देशान्तरगमनम्। ननु मनसोऽणुत्वे द्वित्रिच्छिन्नानामपि पल्लयादीनां कथमुपसर्पणा दृष्टा । नह्यविभुना एकेनानेकाधिष्ठानसम्भव इत्याशङ्क्याह *यौगपद्यभ्रमइति । *अन्यथा—मनसो विभुत्वे। ननु मनसोऽन्तःकरणपरिणामत्वात्तस्याप्यणुत्वापत्तिरत आह *विभ्वित्ति । नन्वणोरप्यन्तःकरणस्य चक्षुरादिद्वारा

बहिर्निस्सृत्य वृत्तिर्भवतीत्यत आह *सर्ववृत्तिनिरोधेनेति । *अन्यथा—अन्तःकरणस्य निरुद्धत्वाभावे । ननु योगजधर्म एव प्रत्यासत्तिरत आह *गौरवादिति । कस्तर्हि योगजधर्मस्योपयोगः तदाह *तेन चेति । ननु भूतभाविनोरिन्द्रियसान्निकर्षाभावात्कथं प्रत्यक्षमत आह *भूतेति । सूक्ष्मरूपदर्शनेन स्थूलरूपज्ञाने दृष्टान्तमाह *भग्नघटेति । *नचेति । युगपत्सर्वानुभवप्रसङ्गवारणाय मध्यमपरिमाणत्वमेव न्याय्यमिति भावः । *तदवच्छेदेनेति । चैत्रशरीरावच्छेदेनैव चैत्रीयमन्तःकरणमित्यर्थः । नच अन्तःकरणस्य विभुत्वे निष्क्रियत्वापत्तिः, तथाचोत्क्रान्त्यादिश्रुतिविरोध इति चेन्न । श्रुतेरन्तःकरणविशेषमनोऽभिप्रायकत्वात् । *मायिकत्वेनेति । 'अहं सुखी' इत्यादिप्रतीतेराविद्याकृतत्वेन भ्रान्तत्वात् । चैत्रादिसुखभ्रमे च चैत्रादिशरीरमवच्छेदकम् । ननु दृढप्रयोजने सिद्धे सति कर्तव्याभावाद् अदृश्यं प्रधानं स्यात् तथाचेदानीं संसारो नोपलभ्येतेत्यत आह *कृतार्थं प्रति नष्टमिति । तत्र यं पुरुषं प्रति नष्टमदर्शनं गतमपि ततोऽन्यं प्रति अनष्टं पुरुषान्तरसाधारणत्वादित्यर्थः । *काकोलूकेति । या काकस्य निशा सोलूकस्य दिवस इत्यत्यन्तानिर्वचनीयत्वमेव । *मायावादे इति । "नेह नाना"इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यैव मिथ्यात्वात् । नच प्रपञ्चमिथ्यात्वस्यासत्यत्वेऽद्वैतहानिः मिथ्यात्वस्यासत्यत्वे च सत्यत्वापत्तिरिति चेन्न । संयोगतदभावयोरिव सत्यत्वमिथ्यात्वयोः समुच्चयात् । "स्वप्नविषयाभिमानवद्" इति परमतमाशङ्क्य गोतमः समाधत्ते "हेत्वभावादसिद्धिः" इति । असतां प्रमाणप्रमेयाणामभिमान इत्यत्र हेतुर्नास्ति जाग्रद्दशायामनुपलम्भात् । स्वप्नविषयाणामसत्त्वमिति वदतो मते हि उपलम्भानुपलम्भावेव

सत्यासत्यत्वनियामकौ। तथाच जाग्रद्दशायामुपलभ्यमानानां स-त्यत्वं दुपरहवमिति । *विज्ञानवादीति। स हि बौद्धो योगाचार इत्थं मन्यते–सर्वो हि प्रमाणप्रमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन रूपेणान्तस्थ एव,बाह्यार्थस्वीकारे ऽपि बुद्ध्यारोहमन्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात् । घटज्ञानं पटज्ञानमिति ज्ञानं हि ज्ञानगतविशेषमन्तरेण नोपपद्यते इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानस्याभ्युपेयम्।स्वीकृते च तस्मिन् ज्ञानेनैव विषयाकारस्यावरुद्धत्वादनर्थिका बाह्यार्थकल्पना । सहोपलम्भनियमाच्च ज्ञानविषययोरभेदो न्यायः । नह्यन्यतरस्यानुपलम्भे इतरस्योपलम्भो भवति । यथाहि स्वप्नमायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्यार्थेन भवन्ति, एवं जागरितगोचरा अपि घटादिप्रत्यया भवितुमर्हन्ति । यद्धि प्रत्ययवैचित्र्यं तद् वासनावैचित्र्यात् । स्वप्नादिष्वपि हि अन्तरेणापि बाह्यार्थं वासनावैचित्र्येणैव ज्ञानवैचित्र्यं भवद्भिरप्यभ्युपेयते। विज्ञानस्य च क्षणिकत्वे ऽपि पूर्वपूर्ववासनाया उत्तरोत्तरविज्ञाने उपसंक्रान्तत्वात्स्मरणादेर्नानुपपत्तिरिति । *एवमिति । विज्ञानव्यतिरिक्ता विषया न सन्तीत्यर्थः। *जाग्रादिति । जाग्रद्दशायामपि गन्धर्वनगरादिप्रत्ययानां निर्विषयत्वदर्शनादित्यर्थः । *यथेति । स्वप्नविषयाणां जाग्रद्दशायां बाधितत्वप्रत्ययादस्तु निर्विषयत्वं जाग्रत्प्रत्ययानां तु न कस्यामपि दशायां निर्विषयत्वमस्ति । प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानस्य घटादेरपलापितुमशक्यत्वाच्च । घटज्ञानं पटज्ञानमिति तु विशेषणयोरेव भेदो न विशेष्यस्य । *इतिसूत्रेणेति । इत्येतदर्थकेन "अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः" इति सूत्रेणेत्यर्थः। *एवं प्रसङ्गः । अर्थरूपविशेषणवत्त्वाद्विषयावभासप्रसङ्गः । *इत्युत्तरितमिति । "तदभावश्चापवर्गः"इति तत्र सूत्रम्। तस्य शरीरादेरारम्भकधर्माधर्मविरहादिति तदर्थः। धर्मनाशस्तु "उभे सुकृ-

दुष्कृते" इति श्रुतिसिद्धः। पञ्चभूतसर्वेन्द्रियमनोबुद्ध्युपेतं सूक्ष्मशरीरम् । *विषयाभावः—मुक्तं प्रति विषयाभावः । ननु एकस्य मुक्तावविद्यानाशे सर्वस्य मुक्तत्वापत्तिरिति चेन्न । एकस्या एवाविद्याया जीवभेदेनावरणशक्तिनानात्वात् । *तदर्थमिति । अपवर्गार्थमिति तद्भाष्यादौ । समाध्यर्थमित्यन्ये । यमाः पातञ्जले उक्ताः—अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यपरिग्रहा यमाः (यो० पा० २ सू० ३०) । शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः (यो० पा० २ सू० ३२) । स्वाध्यायः स्वाभिमतजपः । *आत्मसंस्कारः—आत्मनोऽपवर्गाधिगमक्षमता । साधनान्तरमाह *योगादिति । प्रतिपाद्यत्वं पञ्चम्यर्थः । *अपवर्गइति । अपवृज्यन्ते जन्मान्तराण्यनेन इत्यपवर्गः । आत्मविधिः—आत्मसाक्षात्कारविधायकं वाक्यम्—"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः"इत्यादि । तथाच योगशास्त्रोक्तात्मतत्त्वाधिगमसाधनैश्चात्मसंस्कारः कर्तव्य इत्यर्थः । यद्यपि "युज समाधौ"इत्यस्मान्निष्पन्नो योगशब्दःसमाधिवाची तथाऽपि "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" । एष समाधिस्तु योगाङ्गम् । अङ्गाङ्गिनोरभेदविवक्षया तु धात्वर्थलाभः । *तत्त्वाध्यवसायेति । तत्त्वनिर्णयस्य संरक्षणं परोक्तदूषणनिराकरणेनाप्रामाण्यशङ्काविघटनं तदर्थं जल्पावितण्डे कथयेत् । जिगीषुकथा जल्पः स्वपक्षस्थापनाहीनकथा वितण्डा । वस्तुतस्तु मुमुक्षोर्न तादृशैः संवादो वीतरागत्वात् । तत्त्वबुभुत्सोः कथा वादः । *अस्य तन्त्रस्येति । प्रयोजनमित्यत्रान्वयः । *भाष्ये—वात्स्यायनभाष्ये । *आन्वीक्षिकीति । श्रुतस्यान्वीक्षणं तर्कविद्या आन्वीक्षिकी । सा च मुख्या आत्मविद्या । त्रयी ऋग्यजुः सामरूपा। आथर्वणस्त्वत्रैवेति। तत्कर्मणां यजुःसाध्यत्वात् । कृषिगोरक्षवाणिज्यं कुसीदं चेति वार्ता । *अध्यात्मेति । आत्मविषयिणी या विद्या उपनिषत् त-

दुक्तमेवेत्यर्थः । कथं पुनर्वेदान्तवाक्यानामक्रियार्थानामर्थवत्त्वं यावता "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इति जैमिनिना सूत्रितम् । आम्नायस्य विध्यर्थवादादिरूपस्य सर्वस्य साक्षात्परम्परया वा कार्यार्थत्वादक्रियार्थानामानर्थक्यं फलवदर्थशून्यत्वमिति हि तदर्थः । वेदान्तवाक्यानां च परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादकतया हेयोपादेयशून्यत्वेन पुरुषार्थत्वाभावात् । न ह्यनुवादकवाक्यानां फलवत्त्वरूपं प्रामाण्यमस्ति । नचाज्ञातब्रह्मज्ञापकत्वादेव विधित्वं शङ्क्यम् । विधीनां क्रियाविषयत्वेन परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे तदसम्भवात् । अत्रोच्यते । "सदेव सोम्येदमग्र आसीद्" "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिवाक्यानां ब्रह्मस्वरूपविषयत्वं निश्चितम् । तत्र च परिनिष्ठितवस्तुविषयत्वे ऽपि नानुवाददोषः । शास्त्रमन्तरेण "तत्त्वमसि" इति ब्रह्मभावस्यानवगमात् । एवं हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणे सति पुरुषार्थस्यापि सिद्धिः । किञ्च "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः" "आत्मेत्येवोपासीत" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति श्रुतिषु विधौ बोधिते कोऽसावात्मा ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणाय सर्वेषां वेदान्तानामुपयोगात् । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टं मोक्षरूपं फलं भविष्यति । यद्यप्यन्यत्र भेदवाक्यानां विधिस्पर्शं विना प्रामाण्यं न दृष्टं तथाऽप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वान्नाप्रामाण्यं शङ्कनीयम् । इदन्तु बोध्यम्—"आत्मेत्येवोपासीत" इत्येतावन्मात्रस्य स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न सर्वेषां वेदान्तानामुपासनापरत्वं निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चस्य ब्रह्मणो वेदान्तप्रतिपाद्यस्याद्वितीयत्वेनोपास्योपासकभावासम्भवात् इति ॥ २३ ॥

(क० टी०) ननु व्यासङ्गादिना ऽप्रतिसन्धानं कुतः मनः

पदवाच्यस्यान्तःकरणस्य पातञ्जलनये व्यापकत्वादत आह *मनश्चेति। *शालीति। ज्ञानकारणमिति शेषः। अत्र मानमाह *अन्यत्रेति। इदं तैरपि स्वीकृतमिति भावः। सङ्कोचेत्यादिफलमाह *अत एवेति। तच्छालित्वादेवेत्यर्थः। इदमपि प्राचीनमतेन। सिद्धान्तमाह *वस्तुतइति। ज्ञानस्य भावो ऽभावश्चेत्युभयं मनसो लक्षणं ज्ञापकम्। तत्त्वमेवाह *वैधृत्यादिति। विधृतस्य भावो वैधृत्यं तत्त्वं चान्यसम्बन्धित्वम्। अज्ञानमिति च्छेदः। *तच्च—ज्ञानं च। सङ्कोचविकासशालित्वमपि तद्धर्मेत्याह *विकासस्त्विति। *अन्यथा—अस्मन्मनसो ऽपि विकासाङ्गीकारे। दोषान्तरमाह *किञ्चेति। मतान्तरमाह *अदृष्टेति। अपिर्योगसमुच्चये। केचिदित्यरुचिबीजं तु अदृष्टविशेषस्य नियतविकासनियामकत्वस्वीकारे गौरवं सङ्कोचशालित्वभङ्गापत्त्युक्तदोषापत्तिश्चेति तथैवोचितमिति। नन्वेवमन्तःकरणस्यापि ऐक्यात् तत्त्वापत्तिरतः पातञ्जलसिद्धान्तमाह *अन्तःकरणश्चेति। तस्य तत्त्वे हेतुद्वयमाह *अत एवेति। तस्य विभुत्वादेवेत्यर्थः। अस्योभयत्रान्वयः। एवं च तदुभयोपपत्तये तस्य तत्त्वमिति भावः। तत्र द्वितीयमुपपादयति *अन्यथेति। तस्याविभुत्वे इत्यर्थः। ननु योगजधर्मवशात्तत्त्वाभावो ऽपि भविष्यत्यत आह *योगजेति। नन्वेवं क्वोपयोगो योगजधर्मस्यात आह *तेनचेति। योगजधर्मेण चेत्यर्थः। नन्वेवमपि योगिनां भूतभाविप्रत्यक्षानुपपत्तिस्तत्र सन्निकर्षाभावादत आह *भूतेति। भग्ने ये घटीकपाले तयोः किञ्चित्संयोगेन तदभावादाह *कपालेति। स्पष्टीकृतञ्चैतद् गुरुचरणैः पातञ्जलवृत्तौ। मनस एकत्वे ऽपि स्वतो जीवोपाध्यन्तःकरणानां नानात्वादाह *नचान्तःकरणानामिति। प्रसङ्गान्नैयायिकमते ऽपि दोषमाह *एवमिति। उभयत्र दोषमुद्धरति *तदेवेति। आदिना तदात्मा सर्वस्येति। एवञ्च विभुत्वे ऽपि तस्य साधारण्यं नेति नातिप्रसङ्ग इति भावः। अत्र मानमाह *कृतार्थमिति। कृतार्थं बुद्ध्या समापितार्थम्। एकं काञ्चिन्मुक्तपुरुषं प्रति दृश्यं गुणादिकं प्रयोजनकरणाद्राज्ञो राज्यवन्नष्टमपि सामान्यतो न नष्टं तस्मिन्कृतार्थेऽन्यस्मिन्नकृतार्थे साधारणत्वादित्यर्थः। कुशलं मुक्तं पुरुषं प्रति नाशं प्राप्तमप्यकुशलानमुक्तान् पुरुषान्प्रति न

कृतार्थमिति तेषां दृशिरूपक्रियां प्रति विषयतामापन्नं परस्य पुरुषस्य रूपेण दर्शनेन लभत एवात्मसत्त्वमित्येवं दृक्दर्शन-शक्त्योः पुरुषबुद्ध्योर्नित्यत्वाच्छास्त्रेषूक्तस्तयोरनादिः संयोगोऽप्युपपन्नः । विनाशित्वे हि गुणानामनादित्वं न घटेत, ततश्च तत्कार्यबुद्धेस्ततश्च बुद्धिपुरुषसंयोगस्येति भावः । इदमेवाविरोधबीजप्रदर्शनेनोपपादयति *कथमिति । एवं वस्तु निरूप्य भेदमाह *यदीति । वेदान्त्याद्सिंमतमपीदमित्याह *अविवेकेति । अन्यथा तदपगमनासङ्गतिः स्पष्टैव । एवं सति तथा नैयायिकोक्तमपि सङ्गतमेव । तत्र तन्मूलसङ्गतिमप्याह *गोतमोऽपीति । क्रमेण सूत्रत्रयमाह *स्वप्नेति । तुर्याध्यायशेषे बाह्यार्थभङ्गनिरासप्रकरणे ऽव्यवहितसूत्रत्रयमिदम् । *विज्ञानेति । विज्ञानमेवात्मेति वादीत्यर्थः । द्वयेनेत्यस्य कृत्वेत्यत्रान्वयः । तत्राद्यसूत्रार्थमाह *यथेति । तत्तात्पर्यमाह *एवञ्चेति । तदभावेऽपि तदर्थभावे चेत्यर्थः । विज्ञानपदार्थमाह *चित्तेति । द्वितीयसूत्राभिप्रायमाह *जाग्रदिति । वार्थमाह *अपीति । तथाच न केवलं स एव दृष्टान्तः किन्त्वयमपीति भावः । अनूद्य दूषयति *यद्यपीति । आदिना ते जाग्रद्विषयाः । आदिना सविधगमनम् । दूरत्वरूपप्रतिबन्धकं नेत्याह *समीप एवेति । *उपेति । कर्मधारयः । शुक्तिरजतादिवन्नेत्याह *यावदिति । किञ्चिद्व्यक्तिनाशेऽपि तत्सजातीयसत्त्वादाह *जातीयानामिति । उक्ततात्पर्यनिरासायाह *चित्तेति । *तत्त्वे-असत्त्वे । नन्वेतावताऽपि प्रकृते क उपयोगोऽत आह *एतञ्चेति । तद्भेदेन तादृशसत्त्वप्रतिपादने चेत्यर्थः । उक्तरीत्या सत्त्वेऽपि न परमार्थत इत्याह *अनिर्वचेति । ननु सामान्यसूत्रत्वात् तस्यापि खण्डनं तृतीयसूत्रेण कुतो नात आह *तस्येति । अनिर्वचनीयतावादस्येत्यर्थः । ननु वेदान्तिमतेनानिर्वचनीयेन व्यावहारिकसत्यत्वमिति तथा भाष्यवार्त्तिकोक्त्या तत्त्वप्रतिपादनेन कथं तस्य तत्त्वमुक्तप्रायमत आह *तद्वादे चेति । अनिर्वचनीयत्ववादे चेत्यर्थः । वेदान्तिमतं तु प्राग् दूषितमिति भावः । तं-

(१) अनादित्वं न घटेतेति संबन्धः, एवमुत्तरत्रापि ।

(२) अयं ग्रन्थः एकस्मिन् एव कलापुस्तके उपलभ्यमानोऽप्युपयुक्तत्वादत्र सन्निवेशितः ।

स्वबुभुत्सोः कथा वादः । *अदोषः—व्यवहारोच्छेदरूपदोषो न ।

एतेन तथा नैयायिकोक्तिमपास्तम् ।

अत्राहुर्मूलकाराः—

यत्तु प्रमाणादिपदार्थजातस्य सत्त्वानभ्युपगमे द्वयोर्वादिनोः कथोच्छेद इति नैयायिकादयः । तन्न ।

द्वयोर्वादिनोर्वाग्व्यवहारस्य तत्सत्ताभ्युपगमनैयत्याभावात् । चार्वाकादीनां वाग्व्यवहारस्य दर्शनात् । अन्यथा परेषां तत्खण्डनकथोच्छेदः स्यात् । नच तद्वाग्व्यवहारस्य स्वपक्षसाधनपरपक्षबाधनक्षमत्वाभावेन तादृशवाग्व्यवहारस्य प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमपूर्वकत्वनियमः । एवञ्च चार्वाकादिवाग्व्यवहारः साधनबाधनाक्षमः प्रमाणादिसत्तानभ्युपगमेन प्रवर्त्तितत्वादुन्मत्तवाग्व्यवहारवदिति वाच्यम् । तद्वचनाभासत्वस्यात्रोपाधेः सत्त्वात् । अत एव प्रमाणादिसत्तामभ्युपगम्य प्रवृत्तकथयोर्नैयायिकमीमांसकयोरन्यतरेणान्यतरवाग्व्यवहारस्य साधनबाधनाक्षमत्वव्यवहारोपपत्तिः ।

किञ्च यद्यनभ्युपगतप्रमाणसत्तावाद्युक्तत्वेन तद्वचनानामाभासत्वं ब्रूषे तदाऽभ्युपगतप्रमाणसत्तावाद्युक्तत्वेन त्वद्वाग्व्यवहारोऽपि वचनाभासः किं न भवेत् ।

नच तत्सत्तानभ्युपगमे धर्मिणो व्यवहारस्यैवासिद्धिर्दूषणाद्यनुपपत्तिश्च सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वादिति वाच्यम् । सत्त्वासत्त्वोदासीनैः प्रसिद्धिसिद्धप्रमाणादिना व्यवहारसिद्धेः ।

किञ्च प्रवृत्तकथं प्रति हि इदं दूषणं परेण वाच्यम् । तत्र प्राक्तनकथारम्भवत् अग्रे ऽपि अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वेन नैयायिकादिनाऽनभ्युपगततत्सत्त्वस्यापि प्रसिद्धिसिद्धेनाग्रिमवाग्व्यवहारोपपत्तेः । किञ्च त्वया प्रमाणादिसत्तामनभ्युपगम्य विचारः कर्त्तव्य इत्युभयोः संमतौ कथारम्भो निर्विघ्नः । उभयाभ्युपगममपि कथारम्भानियामकं स्वीकृत्य प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमस्यापि तन्नियामकत्वाङ्गीकारे गौरवम् ।

किञ्च चार्वाकादेर्दुर्वैतण्डिकस्य कथाप्रवेशाङ्गीकारे तं प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमप्रयुक्ततद्दोषदानमयुक्तम्, तदनङ्गीकारे उक्तदोषदानार्हत्वाभावः । कथायामेव निग्रहस्य प्रसिद्धत्वात् ।

नच वादिप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति तत्सत्ताभ्युपगमो हेतुः। चार्वाकादिवाग्व्यवहारस्वरूपापलापस्याशक्यत्वात् । नच तद्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुत्वं यो हेतुः स सन्नित्यन्वयबलाच्चैतेषां सत्त्वं यत्सत् तद् अभ्युपगम्यत इति तत्सत्ताभ्युपगमः। कथारम्भोत्तरं तत्सत्त्वसाधनम्, सिद्धे च सत्त्वे तत्कथारम्भ इत्यन्योन्याश्रयापत्तेः। अन्या कथा चेदनवस्थापत्तिः। तस्या अपि सत्त्वसाधनपूर्वकत्वात्। तस्मात्कथातः पूर्वं तत्त्वबुभुत्सुभ्यां विजिगीषुभ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां व्यवहारनियम एव कार्यः । सच—प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्तव्यं वादिना । प्रतिवादिना च कथाङ्गप्रमाणादिस्वरूपनिश्चयाभावज्ञापकं वक्तव्यम् । प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमनिग्रहस्थानं च प्रदर्शनीयम्, तत्प्रदर्शने इतरस्य भङ्गः, अन्यथा स्वस्येत्यादिरूपः।

नच व्यवहारनियमेऽपि हेतुर्वाच्यः । स च कथायामारब्धायामेव वक्तुं शक्यः प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत्। एवं च पूर्वं समयबन्धोऽपि न सिध्यतीति वाच्यम् । वादिभ्यां तत्त्वबोधजयमूलकतया व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिग्रहात्।

नच प्रमाणामूलकस्येच्छामात्रमूलकसमयबन्धस्य मूलाशुद्ध्याऽशुद्धिसम्भावनया विचारस्य विचार्यस्य जयादेश्च विप्लवः । अनादिपारंपर्यायातस्य लोकव्युत्पत्तिगृहीतसंवादस्य समयबन्धस्य नाशुद्धिसम्भावना, स्वत एव शुद्धत्वात्।

नचोक्तरीत्यैव प्रमाणादिसत्ता ऽभ्यङ्गीकर्त्तुमुचिता । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशव्यवहारनियमस्यैव कथाऽङ्गत्वाङ्गीकारात्, नतु प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमो व्यतिरेकाभावात्।

नच लोकसिद्धत्वात्प्रमाणादीनामपि तद्बाध्यत्वेऽनभ्युपगमापत्तिः। अन्यथा सन्तु सन्ति न तूक्तानुपपत्त्या। नच तत्सत्ताऽनभ्युपगमे तत्त्वबोधविजयरूपकथाफलस्यातिप्रसङ्गः। समयबन्धाङ्गीकारेण तत्परिहारात् तस्य च सत्त्वमभ्युपेतम्। असतः सत्त्वप्रापणस्यैव निष्पादनत्वात्। एवं प्रमाणैर्व्यवहर्त्तव्यमिति समयबन्धेन प्रमाणानां कारणविशेषत्वरूपं करणत्वमुक्तम्। कारणत्वं च नियतपूर्वसत्त्वमिति तेषामपि सत्त्वमभ्युपेतम् । तथा दूषणानामसत्त्वे भङ्गावधारणासमयबन्धौ न स्यातामिति तत्सत्त्वमिष्टम् । हेतोर्व्याप्त्यादीनां च सत्त्वे तद्विषयस्य सत्त्वरूपता सिध्यतीति तेषामपि सत्त्वमिष्टं

भवत इति ज्ञायत इति चेन्न ।

उक्तव्यवहाराणां सत्ताज्ञानमात्रेण चरितार्थतया वास्तवसत्तानाक्षेपकत्वात् ।

किञ्च सत्तावगममात्रात्तत्सत्ताऽभ्युपगमे मरुमरीचिकादौ जलरूपतासत्ताया अप्यभ्युपगमापत्तिः । नच वादिप्रतिवादिमध्यस्थानामबाधितसत्तावगम एव तदभ्युपगमहेतुरिति वाच्यम् । पुरुषत्रयावगतस्य गन्धर्वनगरादेरन्यैस्तदैव बाधदर्शनेन तैरपि दोषावगमे कालान्तरे बाध्यतादर्शनेन तावन्मात्रेण सत्त्वासिद्धावतिप्रसङ्गात् । एवमपि सत्त्वाभ्युपगमे भ्रमबाधप्रसिद्ध्योर्विलयापत्तिः।

नच सर्वकाले सर्वेषां बाधग्रहाविषयत्वात तत्सदिति वाच्यम् । प्रमाणादौ सार्वकालिकसर्वपुरुषीयबाधग्रहाविषयत्वस्यासर्वज्ञेन ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

नच सम्यक्त्वावगमे ऽप्याभिमतसम्यक्त्वानिर्वाहायात्यन्ताबाध्यत्वमेष्टव्यम् । 'ब्राह्मणोऽहम्' 'कृष्णकेशोऽहम्' इत्यादिप्रतीतेः प्रागात्मनिश्चयादबाधितत्वावगत्यैव सम्यक्त्वाभिमतविधिविधेयादिव्यवहारदर्शनेन त्वदुक्तव्याप्तेरभावात् । तादृश एवायं प्रमाणादिसत्तावगमः । तदुक्तम्—'व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भः' इति । तस्माद्यद्वाग्व्यवहारे कृतसमयादौ उल्लङ्घनव्यवहारो न मध्यस्थस्य, तस्य जयः,इतरस्य पराजयः । 'अनेन नियमेन वक्तव्यम्' इत्यस्य हि 'अनेन नियमेनानेनोक्तम्' इति मध्यस्थावगमस्य विषयीभवितव्यामित्यर्थ इति न नियमसत्त्वापत्तिः । नचैवमप्यवगमसत्ताऽवश्यमङ्गीकार्या तेनैव तव सर्वव्यवहारनिर्वाहादिति वाच्यम् । तत्सत्तावगमान्तरस्यैव तत्सत्तायां शरणत्वात् । न चावगमसत्तावीक्षाया अप्यवगमो ऽस्तीत्यवगमान्तरस्य शरणत्वे ऽनवस्था तत्र यत्रैव ज्ञाने तद्विषयज्ञानान्तरानुत्पत्तिस्तस्यासत्त्वे पूर्वपूर्वस्याप्यसत्त्वापत्तेरिति वाच्यम् । त्रिचतुरज्ञानपर्यालोचनमात्रविश्रान्तेन ततः परमपरीक्षणरमणीयेनैव विचारेण समयबन्धपूर्वकं कथाप्रवृत्त्या ऽदोषात् । यथा स्वर्णमुद्रापरीक्षणे त्रिचतुरवाक्यात्सम्यङ्निर्णये न पुनर्ज्ञानान्तरमपेक्ष्यते तद्वत् । अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमज्ञानानवस्था दुष्परिहरैव । ज्ञानसत्तायास्तत्प्रमाणज्ञानान्तराननुसरणे सिद्ध-

भावात् । नच चक्षुर्वदज्ञातमेव ज्ञानं स्वरूपसत्तामात्रेण स्वकार्यकरमिति नानवस्था । एवमपि ज्ञाने जाते 'जानामि न वा' इतिसन्देहाद्यनुदयेनानुव्यवसायावश्यकत्वे ऽनवस्थाया दुष्परिहरत्वात् । नच तवासत एव ज्ञानस्य व्यवहारोपपादकत्वे शशविषाणादिकमपि तथा स्यादिति वाच्यम् । यथा तव स्वरूपसत्ताऽविशेषे ऽपि ज्ञानस्वरूपसत्तैव व्यवहारोपपादिका न घटादिसत्ता तथा मया ऽसत्त्वाविशेषे ऽपि ज्ञानमेव व्यवहारोपपादकं न शशशृङ्गादीत्यभ्युपगमात् ।

नचासदुपपादकं चेति व्याहतम् । सद् उपपादकमित्यस्यापि व्याहतत्वापत्तेः । नहि यदुपपादकं नासदिति क्वचिदावयोः सिद्धमस्ति । नचैवमसत एव कारणत्वे बीजवापानन्तरमिवान्यदा ऽप्यङ्कुरोत्पत्त्यापत्तिः । तवापि कार्योत्पत्तिक्षणे ऽसत्यैव सामग्र्या यथा कार्यं जायते तथा ऽन्यदप्यापत्तेः । नच मम प्राक् सामग्रीसत्त्वमेव कार्यजन्मनियामकमिति न दोषः । ममापि प्राक्कालावच्छिन्नं कारणासत्त्वमेव कार्यजनकमित्यदोषात् ।

नच मम कारणाव्यवहितोत्तरत्वं कालगतं कार्यजन्मनियामकं त्वया तु नैतच्छक्यमसत्त्वाविशेषादिति वाच्यम् । अव्यवहितोत्तरत्वस्यापि कार्येण समकालत्वादागन्तुकत्वान्नियामकत्वानुपपत्तेः । तस्मादन्यकालिकसामग्र्यास्तदा कार्यजन्मनियमस्तथा दर्शनादेव वाच्यः तर्हि ममापि तुल्यम् ।

ननु कः कार्यजन्मकाल इति चेत् यत्र कार्यजन्म सः । न च कार्यकालस्यानुगतं रूपं वक्तव्यमन्यथा यत्र कार्यजन्मेति यच्छब्देन परामर्शायोग इति वाच्यम् । अनुगतं रूपं वक्तव्यमिति नियमाभावात् । अन्यथा कार्यसत्तावैशिष्ट्यं कस्येति प्रश्नपरम्परायामनवस्थापातः ।

किञ्च सद्भावादिना सत्ताविशिष्टं बीजमङ्कुरकारणमुच्यते तदा सत्ताविशिष्टे सत्तान्वयाभावादसत्त्वमेव कारणस्यायातम् ।

तथा हि विशिष्टं किं तयैव सत्तयोत सत्तान्तरेण । नाद्यः । विशिष्टस्य विशेष्यविशेषणानतिरेकेण विशेषणांशे तस्यावृत्तावात्माश्रयापत्तिः । तस्यातिरिक्तत्वे ऽपि दण्डविशिष्टदण्डस्य वृत्त्यभावनियमदर्शनेन तस्याः स्वविशिष्टे वृत्त्यसम्भवः । एवञ्च सत्ताविशिष्टे

सद्व्यवहारं शुक्तिरूप्यवहारवत्स्यात् । नान्त्यः । अनवस्थापत्तेः । यस्यामेव सत्तायां सत्ताभेदादर्शनं तस्या असत्त्वे मूले क्षतिरित्यनवस्था दुष्टिबीजम् ।

नच सद्बीजं कारणं सन्तस्तन्तव इत्यादेः स्वरूपसत्त्वविषयकत्वम् । अनुगतबुद्धेरपि भिन्नस्वरूपालम्बनत्वे सर्वजात्यपह्नवापत्तेः अनुगतबुद्धिव्यवहारावेव हि तत्कल्पकौ ।

किञ्च स्वरूपसत्तायाः कारणतावच्छेदकत्वादनुगतकारणताग्रहो दुरुपपादः ।

किञ्च घटादेः पृथुबुध्नोदराकारत्वादि स्वरूपं न ततो ऽधिकं किञ्चित्स्वरूपसत्त्वं नामास्ति । असतो ऽपि चेत्तद्रूपं स्वरूपं तद्योगान्निषेधानुपपत्तिः । असन् घट इति व्यवहारश्च भज्येत । असत्त्वाश्रयाभावात् ।

अथ सदपि बीजादि सत्तामनन्तर्भाव्य बीजत्वेनैव कारणमुच्यते । तर्ह्यसतो ऽपि असत्त्वमनन्तर्भाव्य कारणत्वमस्तु । नचासतः कार्याव्यवहितसत्त्वरूपं कारणत्वमनुपपन्नम् । असत्यैव सत्तया तदुपपत्तेः । यदि सा स्वरूपेणैव नेष्यते तर्हि असती सत्तेति व्यवहारोऽपि न स्यात् ।

किञ्च तवापि सत्ता स्वरूपसत्यैवोत सत्तान्तरवैशिष्ट्येन । आद्ये इष्टमेव नः । अन्त्ये ऽनवस्था । नचासतः कारणत्वे शालिबीजमेव शाल्यङ्कुरस्य कारणमिति नियमः कथम् । सद्वादिनस्तु शालिबीजस्य तज्जातीयस्य वा सत्त्वे शालिसत्त्वं तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तज्ज्ञानम् । असद्वादिनः केवलो व्यतिरेकः स्यात् । सो ऽप्यनियतः कारणाभावे कार्याभावावश्यंभावाभावात् । असतः कारणस्यासत्त्वे एव कदाचित्कार्योत्पत्तेरिति वाच्यम् । तवापि बीजसत्त्वे सति अङ्कुरसत्त्वमित्यन्वयस्य दुर्घटत्वात् । विशेषणीभूतसत्तानङ्गीकारात् । यदि स्वरूपसत्त्वमादाय तवान्वयग्रहणम्, तदा ऽसद्वादेऽपि तुल्यम्, स्वरूपस्यानपलापात् । नचासतः कारणत्वे—

आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्जितमोदकाः ।
रसवीर्यविपाकादि तुल्यं तेषां प्रसज्यते ॥ इति—

दोषः, तवापि तुल्यत्वादिति गृहाण । तस्मात्—

पूर्वसम्बन्धनियमो हेतुत्वे तुल्य एव नौ ॥

वस्तुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा ॥ इति ध्येयम् ।

वस्तुतोऽसतः कारणत्वम् इमदस्मान्नियमेन पूर्वं सदिति बुद्ध्योपपादनीयम् । नच रासभादेरपि तादृशभ्रान्तबुद्ध्या कारणत्वापत्तिः । यादृश्या हि त्रिचतुरादिकक्ष्यास्वबाधितया बुद्ध्या तव सत्त्वनिश्चयस्तादृश्यैव बुद्ध्या विषयीकृतस्यासतो मम कारणतानिश्चयात् तदग्रे बाधाच्चासत्त्वावधारणमस्माकम् । नच त्रिचतुरकक्षासु यत्र बाध्यते तस्याऽग्रे बाधोऽसम्भवी । बह्वीष्वपि भूमिष्वनुपलब्धबाधस्य परसिद्धान्तस्यान्यप्रयुक्तयुक्तिबाध्यत्वदर्शनात् । तस्य तथाऽपि बाधानङ्गीकारे दर्शनानां परस्परं विप्रतिपत्त्यभावादेकदर्शनपरिशेषापत्तिः ।

नच सत्त्ववादिना परपक्षोऽसन्निति दूष्यते स्वपक्षोऽप्यसन्नेवेति कथमेतदुपपद्यते इति चेन्न । व्यवहाराविसंवादकृतोऽसत्त्वे विशेष इत्युक्तत्वात् ।

नच गिरिगुहागतबीजादौ इदमस्मान्नियतं प्राक् सदिति बुद्धिविषयत्वाभावेन कथं कारणत्वमिति वाच्यम् । तज्जातीये कादाचित्कतादृशबुद्धिविषयत्वस्यैव कारणतानियामकत्वात् । अन्यथोत्तरकालिकसत्त्वबुद्धिविषयतया पूर्वकालिकं सत्त्वं तवापि कथं सिध्येत् । नच पूर्वकालिकमज्ञातं सत्त्वम् उत्तरकालिकेन प्रमाणेन गृह्यत इति अन्यकालिकं सत्त्वग्रहणमेव कारणत्वव्यवहारोपयोगीति प्रत्यक्षे युक्तम् । असद्वादे तु सत्तानङ्गीकारात्कालान्तरे बुद्धिरेव कथमिति वाच्यम् । ममाप्यसतः प्राक् सत्त्वग्रहस्यैव तद्व्यवहारोपपादकत्वेनादोषात् ।

तदेतत्संवृतिसत्त्वमिति गीयते बौद्धैः । संवृतिर्लौकिकबुद्धिरविद्या । तया सत्त्वं सर्वस्येति तदर्थः ।

नच ज्ञानं सद् असद्वा । आद्ये ऽपसिद्धान्तः । असतस्तु कथं विशिष्टव्यवहारप्रवर्तकत्वमिति वाच्यम् । त्रिचतुरादिकक्षासु व्यवहाराविसम्वादमात्रेण वस्तुतोऽसतापि तेन व्यवहारोपपत्तेः । तावता च न परमार्थसत्तासिद्धिरित्यावेदितम् । भ्रमविषयेण शुक्तीदमंशासंसृष्टरूप्येणा-

सतैव भ्रमस्य विशिष्टताव्यवहारदर्शनात् । अतीतानागतादिविषयविज्ञाने विशिष्टव्यवहारकाले ऽसतो ऽपि विषयस्य विशिष्टज्ञानव्यवहारकारणतायाः तथा स्वीकाराच्च । कारणताग्रहकाले ऽसत एव कार्यस्य विशेषकत्वाङ्गीकाराच्च । अन्यदा तस्य सत्त्वं तु चौरलुण्ठिते यामिकजागरणवृत्तान्तसदृशमिति दिक् ।

तच्च ज्ञानं स्वप्रकाशम् । स्वप्रकाशत्वं च स्वत एव प्रमितस्वरूपत्वम् । तथाहि विचारकस्यापि ज्ञाने सति "जानामि न वा" इति संशयो "न जानामि" इतिविपर्ययज्ञानं ज्ञानाभावप्रमा च न दृश्यते । तेनैतद्दर्शनाभावव्यापकं च प्रमितत्वम् । यथा प्रमितघटे । अतस्तद्दर्शनाभावो ज्ञानस्य प्रमितत्वं ग्राहयति । अन्यथा जिज्ञासोत्तरं निद्रादिप्रतिबन्धाभावे प्रमितत्वाव्यतिरेकस्य व्यापकं तदभावावगाहिज्ञानं स्यात् । अतः सतो ज्ञानस्य प्रमितत्वमवश्यं वाच्यम् । तच्चान्यासम्भवात्स्वत एव । एवं च स्वात्मकज्ञानज्ञेयमेव ज्ञानस्वरूपम् । नच "घटो ऽयम्" इत्यादिविषयज्ञानरूपव्यवसायोत्तरं "घटं जानामि" इत्यादिज्ञानरूपानुव्यवसायस्य नियतत्वात् न संशयादीति वाच्यम् । यत्रैवानुव्यवसाये व्यासङ्गान्तरापलापभिया ज्ञेयत्वं न स्वीक्रियते तत्र, जिज्ञासायामप्यनुव्यवसायो ऽस्ति नवेति प्रमात्राश्रितसंशये तदारभ्य व्यवसायविषयपर्यन्तं संशयस्य दुष्परिहरत्वात् । यथा "धूमो ऽयं धूलिर्वा" इति ज्ञापकसन्देहज्ञाप्यवह्निसन्देहस्तथेहानुव्यवसायसन्देहे तज्ज्ञाप्यव्यवसायसन्देहेन विषयानिश्चयासम्भवात् त्रिचतुरानुव्यवसायकक्षाभिरग्रे ऽविचारितरमणीयज्ञानसत्त्वावगमे ऽपि तत्संशयमारभ्य कदाचिद्विषयपर्यन्तं सन्देहो दुर्वार एव । नच स्वप्रकाशत्वे ऽपि यत् प्रमाणं तेषु तस्य प्रामाणान्तरेण सत्त्वानिश्चये तवापि संशयः स्यादिति वाच्यम् । तत्पक्षे मानमेयव्यवस्थाया अभावात् । मेयत्वे तस्यापि घटादिवद्बोध्यत्वप्रसङ्गः, 'घटं जानामि' इति प्रत्यक्षवत् 'बोधं पश्यामि' इत्यनुभवाभावाच्च ।

नच बोधः स्वातिरिक्तवेद्यो वस्तुत्वात् घटवदित्यनुमानन्तथा । स्वतोगृहीतस्य धर्मित्वे व्याघातात्, असिद्धस्य धर्मित्वे आश्रयासिद्धेः । तस्माद्बोधान्तरानुपलम्भाद्बोधः स्वप्रकाशः । पराधीनप्रकाशत्वेऽनवस्था ।

नच विशेर्नावश्यं वेद्यत्वम् । व्यवहारस्तु स्वरूपसत्तयेति वाच्यम् । तस्यां प्रमाणानुपन्यासे स्वरूपसत्ताया अप्यभावेन तया व्यवहारासम्भवात् । नच प्रमाणानुपन्यासेऽप्यस्तु तत्सत्ता सत्त्वविचाराविषयैव । तयाऽर्थनिश्चये व्यवहारोपपत्तेः। पश्चात्तु व्यवहारसत्त्वेनैव तत्सत्तानिश्चय इति वाच्यम्। सामान्यतो ज्ञानं विना तज्जिज्ञासाया एवासम्भवात् ।

किञ्च व्यवहारस्यापि कथं सत्त्वमित्यनवस्थापत्त्याऽर्थासिद्धेरप्यापत्तेः ।

तदुक्तम्—अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति । इति ।

ज्ञाने अपरोक्षत्वमनङ्गीकुर्वत इत्यर्थः। तत्र तत्र सत्ताप्रमाणप्रश्ने यत्रैव प्रमाणे प्रमाणाभावमूलिका सत्तानिवृत्तिस्ततः क्रमेण सर्ववस्तुसत्तानिवृत्त्यापत्तिरित्यनवस्थाऽस्वप्रकाशवादिनः ।

नच नैरन्तर्येण ज्ञानतज्ज्ञानतज्ज्ञानधारा स्वीक्रियतेऽनवस्था स्यात् । किन्तु व्यवहारदर्शनादेका काचिद्वित्तिः कदाचित्प्रमीयते ततो वित्तित्वसामान्यात्सर्ववित्तिषु प्रमाणसिद्धत्वं प्रतीयत इति वाच्यम् । निर्विषयघटादिवित्तीनामुपलम्भासम्भवात् । तावद्विषयशतयुक्ताया वित्तेरस्मदादिभिरननुभवात् ।

नच सर्वज्ञस्य योगिनः सर्वविषया वित्तिः प्रत्यक्षा । तस्या अप्यन्यवित्त्यवभास्यत्वे ऽनवस्थापत्तेः ।

नच सर्वज्ञवित्तिः सर्ववित्तिसन्ततिग्राहिणी स्वस्यापि संवित्तेर्भावात्स्वात्मानमपि प्रकाशयतीति वाच्यम् । तावता स्वप्रकाशत्वसिद्धेः । नच सर्ववित्तिप्रवाहग्राहिणी सर्वज्ञवित्तिर्न स्वात्मानं प्रकाशयति किन्तु ग्राह्यकोटिनिविष्टवित्त्यन्तरेणेति वाच्यम् । सर्वविषयाया एव वित्तेर्ग्रहणेन स्वस्यापि तद्विषयत्वेन स्वग्रहणे स्वप्रकाशतासिद्धेः ।

नचैवं घटादेरपि स्वतःसिद्धतापत्तिः अन्यथा तत्रापि तत्सामग्र्याः सामग्र्यन्तरजन्यत्वेनानवस्थापत्तिरिति वाच्यम् । तत्सामग्रीपरम्परायाः कुत्रचिद्विच्छेदे घटस्य सदातनत्वापत्त्या प्रमाणसिद्धा सा ऽनवस्था ज्ञानपरा तु प्रमाणशून्येति अन्धपरम्परेति वैषम्यात् ।

यदि ज्ञानसत्त्वसिद्ध्यनुपपत्त्या सर्वं ज्ञानमविच्छिन्नपरम्परं प्रमी-

यते इत्युच्यते तर्हि किं तत्स्वात्मनो ऽपि प्रमापकमिष्यते उता-न्यत्तत्प्रमापकम् नास्त्येव वा तत्प्रमापकम् । सर्वथा ऽप्युक्तदोषा-निस्तारः । स्वात्मप्रमापकत्वे स्वप्रकाशता सिद्धैव । द्वितीये ऽनवस्था । तृतीये शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिरिति ।

किञ्च प्रमाणसिद्धं ज्ञानसत्त्वं वदता प्रमाणप्रमेयप्रमालक्ष-णानि वाच्यानि तानि च वक्तुमशक्यानि । वक्ष्यमाणदोषग्रासात् ।

नचैवं ज्ञानलक्षणस्यापि असम्भवो ज्ञानमपि नास्त्येवेति वा-च्यम् । स्वतःप्रकाशमानस्य दुरपह्नवत्वात् । स्वप्रकाशत्वा-ङ्गीकारादेव च तस्य जन्मनाशादिसर्वदोषाभाववत्त्वम् ।

तथा हि जन्मादयो हि न स्वप्रकाशाः संविद्रूपाप-त्त्या जन्मादित्वस्यैव हान्यापत्तेः । एवं च तेषां जड-त्वेन न संविद्धर्मत्वम् । एवं वक्ष्यमाणभेदभंगन्यायेन द्रष्टव्यम् । न चाभावाङ्गीकारादेवाद्वैतव्याघातः सौगतप्रा-भाकरयोर्भावाद्भेदेनाभावानङ्गीकारे तद्व्यवहारवन्नैयायिकानाम-भावाभावस्य स्वरूपानतिरेकवदस्माकमपि तदतिरेकानङ्गीकाराद्-विकल्पमात्रत्वाच्च तत्प्रतीतेर्न तेनाद्वैतव्याघातः । नच सत एव प्र-तियोगित्वात्सर्वथा अद्वैतानङ्गीकारे 'न विद्यते द्वैतमत्र' इति संवेदने सर्वप्रकारभेदनिषेधायोग इति वाच्यम् । भ्रमविषयस्येवासतो ऽपि प्रतियोगिनो निषेधसंभवात् । 'यद् रजतमभात्सा शुक्तिः' इति यथा मिथ्याभूतेनापि शुक्तिरूपं लक्ष्यते तथा व्यवहारासिद्ध्या वस्तु-तो मिथ्ययैव श्रुत्या तात्पर्यवृत्त्याऽद्वैतं प्रतिपाद्यते । अविद्यादशायां च तस्यां प्रमाणत्वव्यवहारः । स्वात्मसिद्धमेव चिद्रूपम् । इत्यन्य-त्र विस्तरः ।

ननु ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे स्वस्य प्रकाश इत्यर्थकस्वप्रकाशश-ब्दानुपपत्तिः क्रियाकर्मभावानुपपत्तेः । क्रिया हि कर्मणो जन्या कर्म च जनकम् । नचैकस्यैव जनकत्वं जन्यत्वं च सम्भवति जन-कजन्ययोः पूर्वपरकालनियतत्वात् । कार्यानवच्छिन्नकारणसत्ता-कालस्य पूर्वकालत्वादिति चेद् क्रियायां कर्मजन्यत्वानङ्गीकारा-त् । नचैवं कर्मकारकत्वानुपपत्तिः । क्रियाजनकत्वस्यैव कारक-पदार्थत्वादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षे विषयस्य जनकत्वदर्शनमात्रे-ण तत्र कारकत्वव्यवहारात् । अन्यथेश्वरज्ञानस्य नित्यत्वनये तस्य

कर्मजन्यत्वाभावेन तत्कर्मणः कारकत्वानापत्त्या 'ईश्वरः सर्वं जानाति' इत्याद्यनापत्तिः । किञ्चाध्यात्मविदो निरुपाधिमात्मानं जानत 'आत्मानं जानामि' इत्यनापत्तिः स्वस्य कर्तृत्वविरोधात् । तस्मात्कर्मकारकमिति संज्ञामात्रं वैयाकरणानामर्थविशेषमिष्टं नदीवृद्ध्यादिवत् । एवं च यत्रापि सोऽर्थो नास्ति तत्रापि तदारोपेण तदाश्रयकार्यनिर्वाहो नैतावता तद्विरोधो वस्तुनि दूषणम् ।

नन्वेवमप्यभेदे विषयविषयिभावासम्भवः । विषयसम्बन्धित्वं हि विषयित्वम् । सम्बन्धिनोः स्वरूपभेदाज्ञाने सम्बन्धाभावावगमात् इति चेन्न ।

विषयविषयिभावस्य तत्स्वरूपातिरेकाभावात् । अतिरेकेऽपि ज्ञानज्ञेययोर्विषयविषयिभावः सम्बन्ध इत्यादौ तत्सम्बन्धस्य षष्ठ्या प्रतीयमानस्य स्वाश्रयात्मकत्वमेवैष्टव्यमन्यथाऽनवस्था स्यात् । तथा च तत्रैव या सम्बन्धमितिः सा सम्बन्धस्वरूपा सम्बन्धिनोर्भेद एव भवतीति नियमत्यागो यथा, तथा विनाऽपि सम्बन्धिभेदं विषयविषयिभावेन बाधाविषयत्वात्पारमार्थिकत्वेऽप्यक्षतेः ।

किञ्च यथा तवान्येषु सत्तासम्बन्धात्सद्व्यवहारः सत्ता तु स्वयमेव सद्रूपा, न चात्माश्रयः, तथा ज्ञानं क्रियाकर्मविषयविषयिभावयोरभावेऽपि स्वत एव सिद्धरूपत्वात्स्वप्रकाशमिति व्यवह्रियते ।

किञ्च कुटादीत्यादौ तद्गुणसंविज्ञाने बहुव्रीहौ गुणभूतसहितस्यैवान्यपदार्थस्य तत्पदप्रतिपाद्यता तथा ज्ञानस्याविषयमपि स्वात्मानमादाय स्वविषयव्यवहारप्रवर्त्तनसमर्थनम् । प्रधानैकदेशस्य विशेषणतया संविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञानः । सोऽयं गुरूणां सविषयकविज्ञानस्वप्रकाशतापक्षः नतु ब्रह्मस्वप्रकाशतापक्षः । तस्य विषयाभावात् । किंतु यथा स्वाविषये कुटादौ बहुव्रीहिवाक्यं व्यवहारप्रवर्तकं तथा ज्ञानमविषयेऽप्यात्मन्यविद्यादशायां "जानामि" इत्यादिव्यवहारप्रवर्तकमिति तत्र स्वप्रकाशत्वं बोध्यम् ।

तदेवमविषयेऽपि व्यवहारप्रवर्तकत्वादिरूपमन्यदृष्टविपरीतं यद् यत् स्वप्रकाशत्वे आपतति तत् सर्वमन्यथाऽनुपपत्तिरूपतया स्वप्रकाशतासाधकम् ।

तद्यथा—अन्यो ज्ञाताऽन्यो ज्ञेय इति अन्यत्र दृष्टम् "अहम्" इति व्यवहारानुपपत्त्या त्याज्यं तथाऽन्यत् ज्ञानमन्यत् ज्ञेयमिति "जाना-

मि" इति व्यवहारानुपपत्त्या त्याज्यम् । सर्वतो बलवती अन्यथानुपपत्तिर्दृष्टतामात्रमवलम्ब्य प्रवृत्तं 'संवेदनं स्वातिरिक्तवेद्यं वस्तुत्वात् घटादिवद्' इत्यादितर्कशतमपि बाधते ।

तदुक्तम्—

प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि ॥ इति ।

तथा,

अन्यथाऽनुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।
पिनष्टि दृष्टवैमत्यं सैव सर्वबलाधिका ॥
बाध्यान्यथोपपत्तिर्वा त्याज्यो वा दृष्टताग्रहः ।
नह्येकत्र समावेशश्छायातपवदेतयोः ॥ इति ।

एवं च वस्तुत्वं नातिरिक्तवेद्यत्वे प्रयोजकं किं त्वबोध्यत्वमेवेति दृष्टताभिनिवेशो व्यर्थः । यद्यपि स्वप्रकाशे मानमेयभावो नेष्यते तथाऽपि परानुसारेणार्थापत्तिप्रमाणमुपन्यस्तम्, वस्तुतः स्वसंवेदनबलादेव स्वप्रकाशरूपं विज्ञानं द्रष्टव्यम् । नन्वेवं बौद्धवदेव स्वप्रकाशज्ञानं ब्रह्मवादिनोऽपि, नेत्याह बौद्धस्य ज्ञानं ज्ञेयं च सर्वमेवानिर्वचनीयम् ।

तथाहि—

आदावन्ते च यन्नास्ति तन्मध्येऽपि नास्त्येव–यथा, शुक्तिरजतम् । यच्च यतो भेदेनास्ति तत्तद्व्यतिरेकेणाप्युपलभ्यते । ज्ञानज्ञेययोः परस्परेण निरूपणान्नैकमपि परमार्थमिति मतं तस्य ।

तदुक्तं भगवताऽलङ्कारावतारे—

बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।
अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च देशिताः ॥ इति ।

ब्रह्मवादिनस्तु विज्ञानातिरिक्तं विश्वं सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयं मन्यन्ते ।

तथाहि नेदं सत् । वक्ष्यमाणदूषणगणप्रसङ्गात् । नाप्यसदेव । लोके सर्वव्यवहारविलयापत्तेः ।

नच भेदस्य संबन्धत्वात्ते दोषा असदुत्तररूपजातयः स्युरिति वाच्यम् । स्वयमनिर्वाच्यैरेव दोषैः पदार्थेषु निर्वचनीयत्वबाधेनादोषात् । यथा स्वाप्नैरेव न्यायैः स्वप्ने जयपराजयव्यवहारस्तथाऽनिर्वचनीयैरेव तैर्व्यवहार इत्यदोषः ।

किञ्चासदुत्तरं जातिरिति तव परिभाषा युक्ता। जातिपदस्यान्यत्र लौकिकसङ्केतेन जात्यमणिवज्जात्युत्तरस्य साधुत्वमेव कुतो न।

किञ्च स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरित्यत्र लक्षणे स्वव्याघातकमित्येव सिद्धे उत्तरपदं व्यर्थम्। किञ्च व्याघातकारणधर्मधर्मिभावखण्डनेन व्याघातकत्वं खण्डितमेव भविष्यति।

ननु अनिर्वचनीयत्ववादे किं सदसत्त्वसंशय उत उभयबहिर्भावः। आद्ये एकपक्षदोषस्याभासत्वमङ्गीकृत्यैकस्याङ्गीकार आवश्यकः। तच्च सत्त्वपक्षीयदोषस्यैवोचितम्। सत्त्वाङ्गीकारे तत्पक्षदोषोक्तेरसम्भवात्। असत्त्वाङ्गीकारे तु सर्वासत्त्वे तत्पक्षदोषस्य कथं सत्त्वम्। न द्वितीयः। परस्परविरोधे प्रकारान्तरस्थितेरभावात् इति चेन्न। अद्वितीयसंवेदनातिरिक्तं सर्वमनिर्वचनीयमित्युक्त्या निर्वचनीयत्वस्याप्यनिर्वचनीयत्वोक्त्या दोषात्। पररीत्या तु निर्वचनीयत्वानिर्वचनीयत्वयोर्वक्ष्यमाणरीत्या निर्वचनीयत्वप्रतिषेधे ऽनिर्वचनीयत्वपर्यवसानमुच्यते। ननु पररीत्या तत्पर्यवसानेऽपि त्वया स्वपक्षे निश्चयाय तत्र प्रमाणं वाच्यमिति वाच्यं निर्वचनार्हत्वात्यन्ताभावरूपत्वस्य तस्यावस्तुतया साध्याभावेन तत्र प्रमाणोपन्यासानवसरात्। किन्तु वयं सर्वप्रपञ्चसत्त्वासत्त्वव्यवस्थापनाविनिवृत्ताः स्वतःसिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे भारमवलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे। कथं तर्हि वादे प्रवृत्तिरिति चेत्। त्वत्परिकल्पितसाधकदूषकयुक्तिभिर्मया ऽसतीत्वेन निर्णीताभिरेव कथाप्रवृत्तिसम्भवात्। भवत्कल्पितदूषणव्यवस्थयैव तासां व्याघातान्ममासतीत्वमभिमतम्। एवञ्च परसिद्धैरेव दूषणैः परव्यवस्थाभङ्गाय तस्य कथारम्भः पराजयाभावश्च। स्वकल्पितजात्युत्तरादिदूषणोद्भावनेन हि परेण निर्वचनीयवादी पराजेतव्यस्तदेव खण्डयतः पराजयकारणाभावात्। नच तत्साधनादिव्यवस्थाया असत्त्वाभिमाने तदुपन्यास एव कथमिति वाच्यम्। सत्त्वासत्त्वौदासीन्येन प्रसिद्ध्युपारूढतामात्रेणोपन्यास इत्यसकृदुक्तत्वात्। यदि तु नैयायिकादिप्रयुक्तहेतोस्तद्रीत्यैवासिद्ध्यादिदूषणे ऽभिहिते 'दूषणमेव तत्र' इत्यसौ ब्रूते तदा स्वपक्ष-

कारित्वाज्ञात्युत्तरवादी स्यात् । नचानिर्वचनीयवादिना स्वो-
णासमर्थने तस्य पराजयः, समर्थनेन च खण्डनयुक्त्यैव परः
यिष्यतीति वाच्यम् । अस्माभिर्निर्वाह्यमाणस्य त्वया बाधे
कमेव जयात् । खण्डनयुक्तयो बाधिका निर्वाह्यपक्षश्च
इत्यस्यैवास्मत्पक्षत्वात् । तस्मात्त्वया निर्वाह्यमस्माभिः
नीयमितीदृश्यां कथायामेव त्वन्निर्वाह्यानिर्वाहे तव जयो
था । परस्तु परकल्पितसाधकदूषणादि परीत्यैव दूषयित्वा
ूतः सन् कृतकृत्यतां मन्यते नान्यत्किञ्चित्पश्यति । तदेवं
पञ्चो ऽनिर्वचनीयः ब्रह्मैव तु परमार्थसद् अद्वितीयमिति
तम् ।

नन्वद्वैते किं प्रमाणमिति चेत् न । विशिष्टप्रश्नस्य विशेष-
भ्युपगमे ऽनुपपत्त्या तयाऽपि तत्संमत्या ऽस्य प्रश्नस्यैवास-
ात् । व्यवहारत्वेन व्यवहारस्य स्वजनकज्ञानाविषये एव
या प्रश्नविषयस्य प्रतीतत्वावश्यकत्वात् । अन्यथाऽन्यज्ज्ञा-
न्यद्वदतीति व्यवहारविषयस्याव्यवस्थितत्वं स्यात् । व्यव-
यविषयनियमे प्रयोजकान्तरासम्भवात् । नचाद्वैतं प्रश्नवि-
प्रतीतमेव प्रमयेति वाच्यम् । तस्याः प्रतीतेः प्रमात्वे
तस्याः प्रमायाः करणं तदेवाद्वैते प्रमाणं त्वयाऽपि प्रतिपन्न-
ते प्रश्नायोगात् । नच सामान्यतः सिद्धावपि विशेषतः प्रश्नः ।
ेशेषसामान्याभावेन सामान्यप्रतीतेर्विशेषबोधं विना पर्य-
नाभावेन सामान्यसिद्ध्यैव विशेषस्यापि सिद्ध्या प्रश्नायोग-
वस्थ्यात् । त्वत्परिगणितेषु प्रमाणेषु यत्रैव दोषाभावप्र-
त्रैव विशेषसामान्यस्य विश्रान्तेः । यदि सर्वेष्वेव तेषु दोषप्रमा,
तदा प्रकारान्तरमाक्षिप्यापि सा विशेषे पर्यवस्येत् ।

नन्वस्ति को ऽपि प्रमाणविशेष इति सामान्यज्ञानमेव तत्र,
ऽसौ प्रमाणव्यक्तिः प्रत्यक्षरूपा ऽनुमानरूपा वेति प्रश्नार्थं
चेन्न । यथा पर्वतो ऽग्निमानित्युक्ते काऽसावग्निव्यक्तिः काष्ठजा
षजा वेति निर्देष्टुमशक्यत्वे ऽपि न प्रमेयासिद्धिस्तथाऽत्रापि
णव्यक्त्यनभिधाने हान्यभावात् । अस्त्यद्वैतं वस्तु, प्रमाणविशेषो
तत्रास्तीत्यस्य परेणाप्यङ्गीकारात् ।

नच सा मदीया प्रतीतिरप्रमैवेति वाच्यम् । अप्रमाविषये

शुक्तिरूप्यसमे प्रमाणप्रश्नानौचित्यात् । तवाद्वैतज्ञानस्य करणं मया प्रमाणरूपं वाच्यमित्यत्र ममानियमाच्च । नच त्वया स्वप्रमाकरणं प्रमाणं वक्तव्यमिति वाच्यम् । वह्निमत्यपि पर्वते बाष्पं धूमत्वेन प्रतीत्य ततो वह्निमनुमाय तत्र वह्निं लब्धवानिति साऽनुमितिः प्रमेति बाष्पविषयधूमज्ञानस्य प्रमाणत्वाभावे ऽप्यक्षतेः। किञ्च श्रुतिरेवाद्वैते प्रमाणम् । सा च "एकमेवाद्वितीयम् । नेह नानाऽस्ति किञ्चन" इत्यादिका ।

नच श्रुतेर्न प्रामाण्यम् । तत् किं शब्दस्यावाचकत्वाद्, अनाप्तप्रतीतत्वाद्वा । नाद्यः । व्यवहारोच्छेदापत्तेः । नान्त्यः । पुरुषधौरेयपरिगृहीते आप्तवाक्यवत् पुरुषार्थानुबन्धाबाधितवस्तुबोधके वेदे तत्प्रणीतत्वशङ्काया अप्यभावात् । तद्यथाऽद्वैतबोधात्प्राक् खण्डनयुक्त्याघातासहिष्णोरपि प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यं परैरेष्टम् तथा वेदप्रामाण्यमप्येष्टव्यम् । किञ्च यथा कार्येऽर्थेऽबाधितप्रतीतिजनकतया वेदस्य प्रामाण्यं प्राभाकरो मनुते, तथा सिद्धार्थबोधके ऽप्यभ्युपैतु तेनैव सिद्धार्थानां श्रुतीनां ज्ञानविधिपरत्वं युक्तम् । स्वार्थत्यागेनान्यपरत्वे मानाभावात् । तत्त्वेऽपि वा पदसमन्वयबलेन प्रतीयमानमबाधितमर्थमादायैवान्यपरत्वकल्पनाया औचित्यम् । धियां स्वतः प्रामाण्यस्य बाधकापोद्यत्वात् । नचाद्वैतश्रुतीनां न यथाश्रुते ऽर्थे प्रामाण्यं घटः पटाद्भिन्न इत्यादिप्रत्यक्षादिबाधादिति चेन्न । कतिपयपटभेदग्राहित्वेऽपि तेषां सर्वाद्वैतबोधकश्रुतिबाधकत्वासम्भवात् । सकलव्यक्तिभेदग्राहिप्रत्यक्षस्यासंप्रतिपन्नत्वात् । सत्त्वे वा सार्वज्ञ्यापत्तिः । तथा सति मच्चितस्थमपि भवान् जानीयात् । तस्माद् यत्किञ्चिद्विषये भेदग्रहसत्त्वे ऽपि तस्य स्वविषयादन्यत्र प्रवर्त्तमानाद्वैतश्रुतिबाधकत्वासम्भवः । प्रमया स्वविषयमात्रे विपरीतविषयज्ञानबाधात् । अन्यथा अग्नीषोमीयपश्वालंभनश्रुत्या तत्प्रमया वा सर्वभूताहिंसाश्रुतेः सर्वथा बाधोत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचैवमपि निरंकुशं सर्वाद्वैतं न सिध्यति इति वाच्यम् । बाधकस्य प्रत्यक्षादेर्बाध्याया अद्वैतश्रुतिजप्रतीतेश्चैक्यबोधने बाधकाभावेन तयोरैक्ये तत्प्रत्यक्षस्य स्वबाधकत्वायोगात् । नचैवं मिथ्याभेदविषयप्रत्यक्षादेर्बाध्यत्वेन तदभिन्नायाः श्रौतबुद्धेर्बाध्यत्वमपि स्यात् । इष्टापत्तेः । बुद्धेर्बाध्यत्वेऽपि तद्विषयाद्वैतस्य बाध्यत्वेनाक्षतेः । किञ्च भेदबुद्धिः स्वविषयतःस्वस्य भेदं न

बोधयतीति तयोरद्वैतश्रुत्या ऐक्यबोधने बाधाभावेन तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वेन घटपटभेदानामप्यैक्यसिद्धौ विषयबाधेन भेदबुद्धेः श्रुतिबाधकत्वायोगात् ।

किञ्च तद्बुद्धौ स्वात्मना सह तस्यास्तद्विषयस्य वा भेदाग्रहेण तेष्वात्मैक्यबोधने बाधकाभावेनोक्तरीत्यैव भेदबुद्धेर्विषयबाधः । घटपटौ भिन्नावित्येव सा बुद्धिः, नत्वहं घटात्पटाच्च भिन्ना, मत्तो वा तौ भिन्नाविति । नच प्राभाकरादिनये बुद्धेः स्वप्रकाशत्वात्स्वभेदग्राहकत्वमिति वाच्यम् । प्रकाशस्वरूपे व्यवहारप्रवर्त्तिकाया अपि स्वप्रकाशताया यतो यतः प्रकाशो भिद्यते ततस्ततः प्रकाशस्य भेदे ऽपि व्याप्तौ सर्ववस्त्ववच्छिन्नभेदस्य प्रकाशस्वरूपत्वे सर्वं वस्तु प्रकाशस्वरूपे निक्षिपन्त्याः प्रकाशाद्वैत एव पर्यवसानात् ।

नच बुद्धिः स्वात्मानं स्वविषयं च गृह्णातीत्युभयस्वरूपग्रहणमेव तयोर्भेदग्रह इति वाच्यम् । पुरोवर्तिनि इदं रजतमिति पुरोवर्त्यात्मनो रजतात्मनः प्रकाशे भेदग्रहापत्तेः । नच पुरोवर्त्तिनः शुक्तित्वादिधर्मविशिष्टं स्वरूपमेव रजताद्भेदस्वरूपमिति तदग्रहाद् भ्रान्त्युपपत्तिरिति वाच्यम् । बुद्धेरपि प्रमितत्वादिधर्मविशिष्टं स्वरूपमेव रजताद्भेदस्वरूपमिति घटपटौ भिन्नाविति धियः स्वविषयात्स्वस्य भेदप्रकाशत्वाभावात् । धर्मग्रहणे मनःसंनिकर्षाद्यपेक्षायां धियः प्राक् तदसम्भवेन तस्याः स्वरूपलाभकाले भेदग्रहासम्भवः । नच स्वरूपप्रकाशने यथा बुद्धेः संनिकर्षाद्यनपेक्षा तथा भेदग्रहोपयोगिस्वधर्मप्रकाशने ऽपि तदनपेक्षेति वाच्यम् । ग्रहणत्वस्मृतित्वादीनामपि तदनपेक्षयैव ग्रहणापत्तौ शुक्तिरजतादिज्ञानानां ग्रहणत्वस्मरणत्वयोर्वादिविप्रतिपत्त्यनुपपत्तेः ।

एवं च घटपटौ भिन्नाविति धीः स्वप्रकाशत्वेऽपि स्वविषयात्स्वस्य भेदं न बोधयतीति तस्या बुद्धेः श्रुत्या घटपटात्मत्वव्यवस्थितौ घटपटयोर्भेदे तस्याः प्रमाणत्वे स्वस्मादेव स्वस्य भेदे प्रमाणत्वानुपपत्त्या तस्या बुद्धेर्घटपटभेदांशे प्रमात्वाभावलाभेन घटपटयोरप्यभेदं बोधयन्ती श्रुतिर्न तेन प्रत्यक्षेण बाधितुं शक्या यतः सा प्रत्यक्षविषयातिरिक्तस्थले विरोधिराहित्येनासंकुचत् यत्स्वतःप्रामाण्यन्तद्बललब्धं यत्तस्यास्तस्या बुद्धेरथैक्यं तद-

न्यथानुपपत्तिरूपसहायसम्पदाऽन्येन जेतुमशक्या । अतः सर्वाद्वैतप्रमापकत्वं तस्या द्रष्टव्यम् ।

नच प्रत्यक्षादेर्भेदे प्रमात्वानुपपत्त्या श्रुतेरेव बाध्यत्वमस्त्विति वाच्यम् । अद्वैतश्रुत्या सन्दिह्यमानतया भेदे प्रमात्वस्यैवासिद्धेः । भेदधीमात्रस्य च द्विचन्द्रादिबोधवदन्यथाऽप्युपपत्तेः । नच सद्रूपेण विश्वस्यैकाद्वैतश्रुतिर्घटते, घटपटरूपेण भेदात्प्रत्यक्षादिप्रामाण्यं चेति वाच्यम् । श्रुतौ "एकमेव" इत्येवकारेणैकान्तिकैक्यबोधनात् । "नेह नाना" इति निषेधाच्च ।

नन्वेवं तव मतं प्रत्यक्षविषयं परिहृत्य प्रथममभेदं बोधयति ततः प्रत्यक्षविषयमपीति । तदयुक्तम् । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादिति चेन्न । श्रुतितो द्रागेव जातायां सर्वविषयाद्वैतबुद्धौ तद्विषये ऽस्मद्बुद्धय एवंविधविचारसोपानपरम्परामारोहन्त्यो नानाविषयेषु तत्प्रामाण्यविषयः क्रमेण परिनिष्ठिता भवन्तीत्युच्यमानत्वात् ।

ननु यद्यपि घटपटौ भिन्नाविति प्रत्यक्षं न स्वात्मना घटपटयोर्भेदं विषयीकरोति तथाऽपि बुद्ध्यन्तरेण तद्भेदग्रहादद्वैतश्रुतेर्बाध एवेति चेन्न । द्वितीयबुद्धेः स्वविषयेण ज्ञानज्ञेयभेदेन सहाभेदं बोधयन्त्याः श्रुतेर्विरोधाभावात्प्रामाण्यमवलम्ब्य लब्धप्रतिष्ठायाः सर्वाभेदे पर्यवसानात् । एवं च यत्रैव गत्वा विषयान्तरसंचारोच्छेदभयादनवस्थाभयाच्च भेदबुद्धिपरम्पराविच्छेदोऽङ्गीकार्यस्तस्यामेव बुद्धौ पदं दत्त्वाऽद्वैतश्रुतिः सर्वं विषयविषयिप्रवाहमभेदे स्थापयन्ती न केनापि बाधितुं शक्या । तस्मात्—

सुदूरधावनश्रान्ता बाह्यबुद्धिपरम्परा ।
निवृत्तावद्वयाम्नायैः पार्ष्णिग्राहैर्विजीयते ॥

नचैकस्य बुद्धिधारानिवृत्तावपि अन्यस्य भेदबुद्धिस्तत्रास्तीति वाच्यम् । एकपुरुषीयान्त्या बुद्धिः स्वविषयाद्भिन्नतयाऽन्येन प्रतीयते इति तव प्रत्यक्षासम्भवात् । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् । नाप्यनुमानादि । वक्तुमशक्यत्वात् । तदीयज्ञानस्य तद्विषयभेदे प्रमाणान्तरापेक्षायामनवस्थापत्तेश्च । नच कतिपयपरम्परया बाधिताऽद्वैतश्रुतिरन्त्यबुद्धेरपि भेदबुद्धित्वात्तयाऽपि बाध्येति वाच्यम् । या बुद्धिः सा स्वविषयाद्भिन्नेति बुद्धित्वस्वविषयभेदरूपौ व्याप्यव्यापकावालम्ब्योक्तव्याप्तिग्रह-

रूपायाः समान्येन व्याप्यव्यापकसम्बन्धावलम्बिन्याः श्रुतिबाधकत्वे यो धूमवान्सोऽग्निमानिति व्याप्तिबुद्धिबलादेव पर्वतेऽप्यग्निसिद्ध्याद्यनुमित्युच्छेदापत्तेः । अन्त्यबुद्धिः स्वविषयाद्भिन्नेत्यनुमित्यङ्गीकारेऽपि तस्या आत्मन्यप्रवृत्त्या तदंशेऽद्वैतश्रुतेर्बाधायोगात् । नच सर्वा बुद्धयः स्वविषयेभ्यो भिन्ना बुद्धित्वात् घटपटबुद्धिवद् इति सामान्याकारेणात्मानमपि धर्मीकृत्य स्वविषयाद्भेदं साधयिष्यत्यनुमेति वाच्यम् । बुद्धीनां विषयेभ्यो भेदानुमितावपि बुद्धेः सकाशाद्विषयस्याभेदबोधने श्रुतेर्बाधकाभावात् । एवं च विषयस्य बुद्ध्यात्मत्वे श्रुत्याऽऽवेदिते त्वदुक्तानुमानस्यैवासम्भवः ।

नच विषयविषयिणौ परस्परभिन्नौ विषयविषयित्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमितिः । आत्मानं जानामीत्यादावभेदे ऽपि विषयविषयित्वदर्शनात् ।

किञ्च सर्वासां बुद्धीनां स्वस्वविषयाद्भेदानुमितावपि अन्यबुद्ध्यन्यबुद्धिविषययोरभेदबोधने बाधहीनायाः श्रुतेः सर्वाद्वैते एव पर्यवसानात् । घटपटबुद्ध्योः पटघटबुध्योश्चाभेदबोधने घटे पटबुद्धिमात्रं स्थापयति । बुद्ध्योश्च मिथो विषयविषयिभावाभावात् तयोरभेदं बोधयन्ती सर्वाभेदे पर्यवस्यति । नच सर्वबुद्धिविषयात्सर्वा बुद्धिर्भिन्नेत्यनुमातव्यम् । बुद्ध्यन्तरविषयादात्मनो ऽपि भेदापत्तेः । नच सर्वा बुद्धिः स्वव्यतिरिक्ताद् बुध्यन्तरविषयाद्भिन्नेत्यनुमीयते । सर्वाभेदमिच्छतामद्वैतिनां क्वचिदपि तदसिद्ध्या विशेषणाप्रसिद्धेः । नच सर्वं भिन्नमिति वाक्येन विना बाधं स्वतःप्रमाणेन विरुद्धाऽद्वैतश्रुतिरिति वाच्यम् । यतः कुतश्चिद्भेदोपगमे मिथ्यातः सत्यभेदोपगमेन सिद्धसाधनात् । सर्वस्मात्तदुपगमे स्वतो ऽप्यापत्तिः ।

किञ्च सर्वं भिन्नमिति वाक्यमनुमानमूलं प्रत्यक्षमूलं वा । नाद्यः । सर्वस्य पक्षत्वे हेतुदृष्टान्तयोरभावेनानुमानासम्भवात् । नान्त्यः । सार्वज्ञ्यप्रसङ्गात् । यदि सर्वमध्ये किञ्चित् त्यज्यते तर्हि तेनैवाभेदबोधने श्रुतिर्लब्धपदा । अन्ततो हेतुसाध्ययोरभेदबोधने तयोस्तद् न स्याद् अभेदबोधने च लब्धपदा सा । न च वेद्यवेदकभावानुपपत्त्या घटतज्ज्ञानयोर्भेदासिद्धिः । तस्या अनुपपत्तेर्ज्ञानापेक्षणेन तज्ज्ञानत-

द्विषययोर्भेदस्य तथाऽनवगाहनेन तत्रैवाभेदबोधने श्रुतेः सावकाशत्वात्। तयोर्वैद्यवेदकभावस्यैव घटतज्ज्ञानयोरपि भेदाभावे तत्सिद्धिः, अन्यथाऽनवस्था। नचात्र वाक्यार्थबोधाभावः। अस्यायमर्थो भवत्यस्य नेति एवंरूपौ अन्वयव्यतिरेकौ संस्कारारूढौ दृढौ यस्य पुंसस्तस्य तदन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्वयबोधप्रतिबन्धासम्भवात्। लोकगृहीतशक्तिकपदानां संसर्गबोधजनने सामर्थ्याभावात् । किञ्च यत्र विशेष्यविशेषणभावादिरूपान्वयस्य स्मृत्युपारूढो भावस्तत्रापि 'शशशृङ्गम्' 'अङ्गुल्यग्रे करिशतम्' इत्यादौ बोधस्तर्हि किं वक्तव्यं यत्र तत्सत्ता तत्र बोधो जायते इति।

तदुक्तम्—

अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि। इति।

इयांस्तु विशेषः—तत्र बाधात्तज्ज्ञानमप्रमा । अत्र तु शब्दस्य स्वतःप्रामाण्येन निश्चला प्रमा उत्पद्यते विषयस्याबाधादिति।

ननु शशविषाणादिभ्यो न संसर्गज्ञानं किन्त्वसंसर्गाग्रहमात्रमिति गुरुनये "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादावसंसर्गाग्रहमात्रमिति वाच्यम्। तन्नयेऽपि अबाधिते 'शुक्तौ घटः' इत्यादिवाक्ये ऽत्यन्तमसतो ऽसंसर्गस्याग्रहः संसर्गलग्नकमिति। नच भिन्नार्थसंसर्गबोधकत्वं श्रुतेरौचित्यं सर्वत्र दृष्टत्वात्। इयं चाद्वैतश्रुतिरभिन्नवस्तुबोधकत्वेन तद्भिना। विमता श्रुतिर्नाद्वैते प्रमाणं श्रुतित्वात्कर्मश्रुतिवदित्यनुमानेन बाध्यते इति वाच्यम्। अपौरुषेयत्वेन भ्रममूलत्वशङ्काराहित्येन श्रुतेर्बलवत्त्वाद्, अनुमाने च तच्छंकासत्त्वेन पक्षे एव व्यभिचारशङ्कासम्भवात्।

ननु "अन्धो मणिमविन्दद्" इति श्रुतेरयोग्यार्थत्वाद्यथा स्वार्थे तात्पर्यं नेष्यते तथाऽद्वयश्रुतेरपीति वाच्यम्। तेन वाक्येनायोग्यार्थत्वमूलभूतविपरीतप्रमाणानिरासेनानौचित्यानपगमेन तदस्तु इह तु व्याप्तेर्निरूपयितुमशक्यत्वेन स्वार्थतात्पर्यकत्वे बाधकाभावात्। नहि सर्वाद्वयमते व्याप्तिर्निरूपयितुं शक्या भेददर्शनभ्रमश्चाद्वैतश्रुतिजबोधेन निवर्त्स्यते इति दिक्।

नच यद्यत्त्वयोदाह्रियते ऽस्माद्विषयादस्य संवेदनस्य भेदो न गृहीतः साऽन्तिमबुद्धिस्तस्या अद्वैतश्रुतिजबुद्धेर्भेदग्रहस्य तवासम्भवात्।

तथा हि अन्तिमबुद्ध्यद्वैतवाक्यजबुद्ध्योर्युगपदवस्थानाभावेन तद्भेदग्राहिप्रत्यक्षासम्भवः वर्त्तमाननिष्ठभेदस्य प्रत्यक्षग्राह्यत्वा-

त् । नच प्रत्यक्षासम्भवे ऽपि केनचिद्धेतुना कयाऽप्यनुपपत्त्या तज्ज्ञानमिति वाच्यम् । अद्वैतवादिनः साध्याविशिष्टत्वात् हेतोर्भेदासिद्ध्या प्रमापकत्वासम्भवात् । अनुपपत्तेरपि येन विना सा तदभिन्नत्वेन प्रमापकत्वासम्भवात् । नच ताभ्यां मया स भेदो ज्ञायते नतु परं प्रति प्रयुज्यते इति नासिद्ध्यादीति वाच्यम् । ज्ञात्वा मौनावलम्बने तवाप्रतिभादोषापत्तेः । नच स्वयं प्रमितो भेदः परं प्रति केवलं वचसा बोध्यते इति वाच्यम् । त्वद्वचसि परस्याप्रत्ययात् ।

कस्तर्हि कथकवचनस्योपयोग इति चेत् । शृणु । विजिगीषुं परं प्रति विजिगीष्वन्तरवचनं हि तत्रार्थे स्वतस्तदर्थप्रतिपत्त्युपपादनपर्यवसायि, नचाद्वैतिनं प्रति तथा, दोषजिज्ञासायां दोषानुपलम्भेन प्रमाणमिति कर्तुं शक्यम् । तस्य प्रत्ययान्तरासिद्धेः । नच मद्वचनात्सन्देहे श्रुतेरप्रमाण्यम् । स्थाणुनिश्चयवतः 'पुरुषं पश्यामि' इति भ्रान्तवचनात्सन्देहाभाववत् सर्वत्राभेदनिश्चयवतः परवचनेन सन्देहस्यैवानुदयात् ।

तस्माद्—

एकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः क्वचित् ।
आस्ते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु ॥

नच भेदानङ्गीकारे घटः पटाद्भिन्न इति व्यवहारव्याघातः । अविद्याकल्पितभेदस्यानिषेधात् वास्तवभेदस्यैव श्रुत्या निषेधात् । किञ्चापादकव्यवहारस्यापाद्यव्याघातस्य भेदासिद्ध्याऽनिष्टापादनस्य स्वरूपालाभात् ।

तस्मात्—

नानात्वमवलम्ब्यापि वदत्यद्वैतवादिनि ।
असिद्धभेदाद् व्याघातः पतेदापादकात्कुतः ॥

किं च यः पदार्थानां प्रत्यक्षेण भेदः स किं स्वरूपात्मको ऽन्योन्याभावो वा वैधर्म्यं वा अन्य एव वा ।

नाद्यः । यद् घटपटयोः स्वरूपं परस्परस्माद्भेदस्तत्र परस्परप्रतियोगिरूपमन्तर्भवतीति घटपटयोः परस्परस्वरूपे प्रविष्टत्वात् घटपटयोरैक्यस्यैव प्रत्यक्षेण ग्रहणमापन्नम् । न च भेदप्रतीतेरुच्छेदः । आविद्यकभेदविषयत्वात् । भेदविशेषणस्य घटपटा-

त्मना भासं विना घटविशिष्टभेदस्य 'नागृहीतविशेषणा विशेषणविशिष्टबुद्धिः' इति न्यायेन घटस्वरूपत्वेन भावानुपपत्त्या सोऽपि वाच्यः । एवं च तत्रैव प्रतीतेः प्रमात्वं भेदांशे त्वप्रमात्वम् उपजीव्यविरोधात् ।

किञ्च घटविशिष्टभेदस्य पटस्वरूपत्वे यदि तयोर्भेदस्तर्हि घटादेव घटस्य भेद इति घटस्वरूपस्यैवासिद्धिः । नच प्रतियोगिनमुपलक्षणमाश्रित्य भेदमात्रं पटस्वरूपं तच्च घटादिना प्रतियोगिना निरूप्यते इति वाच्यम् । निष्प्रतियोगिकभेदस्य प्रमाणागोचरत्वेन शुद्धस्य तत्स्वरूपत्वायोगात् ।

किञ्च स्वरूपत्वे भेदस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वं न स्यात् । नीलादिस्वरूपवत् । एवं चान्यसाकाङ्क्षत्वे पटस्य स्वरूपमन्येन निरूप्यमाणं भेद इति व्याहतम् । तदपेक्षानपेक्षालक्षणविरुद्धधर्मयोरेकत्रासम्भवात् । किञ्च पटं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य, तस्य घटस्वरूपत्वे तत्रैव पटमपि प्रक्षिपन्ती सा बुद्धिरद्वैते एव पर्यवस्यति । केवलं प्रतियोगित्वं घटस्वरूपमिति तु न युक्तम् । नहि इतरानपेक्षप्रतियोगित्वस्य प्रामाण्यमस्ति ।

किञ्च तस्य धर्मस्य धर्मिणा सहासंबन्धे ऽतिप्रसङ्गः । सम्बन्धस्वीकारे सम्बन्धानन्त्येनानवस्था । तद्भिया संबन्धस्य स्वरूपत्वोपगमे द्वयोरपि संबन्धस्वरूपे प्रवेशोऽभेद एव स्यात् ।

एवं घटस्य घटत्वं धर्म इत्यादावपि संबद्धत्वासंबद्धत्वाभ्यां दोषो द्रष्टव्य इति धर्मधर्मिणोरभेदो द्रष्टव्यः । भेदप्रतीतिस्त्वाविद्यकीत्युक्तमेव ।

तस्मात्पटादिविशिष्टं प्रतियोगित्वं घटस्य स्वरूपमेवेति तत्प्रत्यक्षमद्वैते एव प्रमाणम् ।

नचान्यानपेक्षप्रतीतौ 'घटादिकम्' इत्येव प्रतीतिः, पटादिना निरूपणे तु तस्यैव 'भेदः' इति प्रतीतिरिति वाच्यम् । 'घटः' इति प्रतीत्यपेक्षया भेदप्रतीतेर्विलक्षणत्वेन घटस्वरूपमादाय तत्प्रतीतेर्निरूपयितुमशक्यत्वात् । घटस्य स्वरूपानिरूपणे पटप्रतीत्यनपेक्षणाच्च ।

नच तर्हि अन्योन्याभावरूपो ऽतिरिक्तो भेदो ऽस्तु तस्या विषय इति वाच्यम् । प्रतियोग्यनालिङ्गिताभावबुद्धेरभावेन प्रति-

योग्यपि भेदशरीरे ऽन्तर्भाव्यस्तदा तद्विशिष्टस्वाभावस्य घटस्वरूपत्वे घटपटयोरैक्यापत्तेः। धर्मत्वे चान्योन्यधर्मत्वप्रसङ्गो ऽन्योन्यस्य धर्मस्य संबन्धत्वविकल्पदोषप्रसङ्गश्च । एवं प्रतियोगित्वांशेऽपि तद्दोषप्रसङ्गो बोध्यः ।

किञ्च घटपटादेस्तादात्म्यमन्योन्याभावप्रतियोगि तद्यदि सर्वथा तेषां नेष्यते तदा तद्विशिष्टस्य तदुपलक्षितस्य वा प्रमाणेन ज्ञानासम्भवः । विशिष्टज्ञानस्य विशेषणोपलक्षणविषयत्वनियमात् । अत्यन्तमसति तु शशविषाणभेदवत् कथं तव तत्प्रामाण्यं येन श्रुतिर्बाध्येत ।

नच पटादिप्रतियोगिक एवाऽसौ घटाद्याश्रित इति नासत्प्रतियोगिकता तस्येति वाच्यम् । एवं हि संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्विशेषानापत्तेः । एवं च संसर्गाभावादन्योन्याभावस्यानतिरेके ऽन्योन्यात्मभूतं विश्वमद्वैतं स्यादिति संसर्गाभावोऽपि न सिध्येत् ।

नच घटसंसर्गाभावः पटाश्रयो घटान्योन्याभावस्तु पट एवेति विशेषः । एवं हि घटाभावस्य पटः संसर्गीति घटसंसर्गाभावस्य पटे समर्थनवद् घटान्योन्याभावः पटात्मक इति घटतादात्म्याभावस्यापि पटरूपत्वसमर्थनापत्तेः। नचैतत्तवेष्टं तादात्म्याभावस्य त्वया पटवृत्तितास्वीकारात् ।

किञ्चैवं पटस्य घटाभावात्मत्वे घटस्यापि पटाभावात्मकतया घटपटयोरसिद्ध्यापत्तिः, तद्भेदासिद्ध्यापत्तिश्च । तस्मात्तादात्म्यं संसर्गं च प्रतियोगिकोटावन्तर्भाव्यान्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्विशेषो वाच्यः । तथा चात्यन्तासत्प्रतियोगिकता दुर्वारा । नच धर्मिणो धर्मांतरसंसर्गनिषेधः संसर्गाभावः, घटपटयोरितरेतरधर्मनिषेधो ऽन्योन्याभाव इति नात्यन्तमसत्प्रतियोगिकत्वमिति वाच्यम् । एवं हि घटत्वपटत्वयोर्निषेध्यधर्माभावेन तयोरन्योन्याभावाभावादैक्यप्रसङ्गे घटपटयोर्घटत्वपटत्वनिषेधात्प्रमाणं द्वयमपि घटत्वपटत्वशून्यमेवावेदयेत् । एवं च धर्मिप्रतियोगिविभागाभावादभावप्रमोच्छेदापत्तिरिति दिक् ।

एतेन वैधर्म्यं भेद इत्यप्यपास्तम् । वैधर्म्ये घटत्वादौ वैधर्म्यान्तरस्य तज्ज्ञानस्य वाऽभ्युपगमे ऽनवस्थापत्तेः । अननुभवाच्च । वैधर्म्ये

वैधर्म्यानङ्गीकारे तु तयोरैक्यापत्त्या विलक्षणधर्मानाश्रयत्वेन घटपटयोरपि भेदव्यवहारोच्छेदः ।

किञ्च वैधर्म्यरूपो भेदः किं घटादौ भिन्ने धर्मिणि निविशते अभिन्ने वा । नाद्यः । वैधर्म्यस्य भिन्नाश्रयत्वे पूर्वोऽपि भिन्नाश्रय इत्यनवस्थापत्तेः । सन्त्वनन्तभिदा इति चेन्न । तेषामनन्तानां क्रमेण वस्तुसम्बन्धेऽल्पकालपरिच्छिन्ने घटादौ तेषां सम्बन्धासम्भवात् । धर्मिणो वाऽनन्तकालत्वं स्यात् । युगपत्तत्सम्बन्धे तु भिन्ने भेदनिवेश इति प्रक्रमात् केन भेदेन विशिष्टे कस्य भेदस्य स्थितिरिति निर्द्धारणकारणाभावादनिर्धारणापत्तिः । क्रमसम्बन्धस्तु दूषित एव । किञ्च क्रमसम्बन्धे वैधर्म्याख्यो भेदः स्वीकृतस्तस्य वृत्तिसिद्धये द्वितीयो भेदः स्वीकृतस्तेनैव स्वाश्रयव्यवहारासाङ्कर्यस्य प्रथमभेदप्रयोजनस्य सिद्धेस्तस्याकिञ्चित्करत्वापत्तेः । एवं द्वितीयोऽपि येन भेदान्तरेण विशिष्टे निविशिते तेनैव तत्प्रयोजनसिद्धेर्द्वितीयोऽपि व्यर्थ इति पूर्वपूर्वलोपे प्रवाहस्यैवासिद्धिः । एवं स्वरूपभेदभिन्नेऽन्योन्याभावस्य वृत्त्यभ्युपगमे स्वरूपभेदेनैव तद्व्यवहारसिद्धेरन्योन्याभावो व्यर्थः ।

तथा स्वरूपभेदोऽपि यदि कुतश्चिद्भिन्ने स्वरूपे वर्त्तते तदा तेनैव व्यवहारसिद्धेः स्वरूपभेदस्य वैयर्थ्यम् । एवं संहतेष्ववयवेषु यद्यवयविबुद्धिनिवेशस्तदा संघातविशेषेणैव विलक्षणप्रत्ययाद्युपपत्ताववयविकल्पना व्यर्था ।

एवं निरन्तरयोर्द्रव्ययोः संयोगनिवेशे नैरन्तर्येणैव संयोगव्यवहारसिद्धेः संयोगगुणकल्पना व्यर्थेत्याद्यूह्यम् । अनन्तानां भेदानां क्रमेण युगपद्वा सम्बन्धकल्पने प्रमाणाभावश्च ।

नच स्वरूपमेवान्योन्यं व्यावर्तमानं भेद इति वाच्यम् । स्वरूपमात्रव्यावृत्तौ तयोर्निःस्वरूपतापत्तेः । नच स्वरूपविशेषव्यावृत्तिः । सकलविशेषव्यावृत्तौ तयोः स्वरूपमात्रत्वेनैक्यापत्तेः । किञ्च स्वरूपस्य विशेषस्तद्व्यावृत्तिं वदता स्वरूपमात्रमनुगतं वाच्यम् । तच्च न स्वरूपं साधारणं चेत्यस्य व्याहतत्वात् । नच स्वरूपं च विशेषश्चेत्यर्थः । एवं च विशेषेष्वेव स्वरूपशब्दः साधारणो नानार्थ इति वाच्यम् । विशेषेषु खण्डमुण्डादिष्वपि गोशब्दः साधारण इति गोत्वस्याप्येकस्य तत्रासिद्ध्यापत्तेः ।

किञ्चानन्तासु व्यक्तिषु एकस्य स्वरूपपदस्य सङ्केतग्रहणानुपपत्तिः। किञ्च स्वरूपस्यैव भेदत्वे धर्मिणि दृष्टे स्वरूपं दृष्टमिति सन्देहानुपपत्तिः।

नचाभिन्ने एव भेदो निविशते इति वाच्यम्। एकस्या अपि घटादिव्यक्तेस्तेन स्वाभेदे सति उदासीनाभावापत्तौ किमेकं नाना वा स्यादिति शून्यवादापत्तेः।

एतेन भेदो नाम स्वरूपान्योन्याभावे वैधर्म्यानात्मको धर्मान्तरं पृथक्त्वापरनामकमित्यप्यपास्तम्। तस्यापि स्वाश्रयभिन्नेऽभिन्ने वेत्याद्युक्तदोषानिस्तारात्।

किञ्च स्वाश्रयेण सह भेदस्य भेदानङ्गीकारे भेदस्य वस्त्वभेदेऽद्वैतापत्तिः, स एव भेदः स्वस्मिन्निविशते चेदात्माश्रयः। अन्यस्तत्र भेदश्चेदन्योन्याश्रयः, द्वितीयोऽपि भेदस्तृतीयापेक्षश्चेच्चक्रकम्। एवं परम्परायामत ऊर्ध्वमनवस्था। तत्परिहाराय भेदभेद्याश्रययोः क्वचिदभेदाङ्गीकारे तदैक्यदरिकामूलपर्यन्तमेकतापत्तिः।

तदद्वैतश्रुतेस्तावद्बाधः प्रत्यक्षतः क्षतः।
नानुमानादिकं कर्त्तुं तवापि क्षमते मते॥

प्रत्यक्षेण भेदासिद्धौ व्याप्तिग्रहणाद्यसम्भवात्। नच शीतोष्णादिधर्माणां सहानवस्थानलक्षणविरोधसिद्ध्यनुपपत्त्या धर्मिभेदावगतिः। तिलेभ्य एव तैलम्, पयस एव दधि इति कार्यभेदव्यवस्थानुपपत्त्या कारणभेदावगतिः, बद्धमुक्तव्यवस्थानुपपत्त्या चात्मभेदावगतिरित्यर्थापत्त्या तत्सिद्धिरिति वाच्यम्। सत्यभेदस्य चोक्तप्रकारेणासिद्ध्या कल्पितभेदाक्षेपकत्वेनैव तदुपपत्तेः। भेदकल्पनायाश्चाद्वैताविद्याकार्यत्वेनार्थापत्तीनामद्वैतगमकत्वाच्च।

तदुक्तम्—
अद्वैतागमनासीरे साधु सा धुन्वती परान्।
सेवामेवार्जयत्यर्थापत्तिपत्तिपरम्परा॥ इति।

नासीरमग्रगमनम्। द्वैतपक्षस्यासाधु यथा भवति तथा परान् परतरान् धुन्वती कम्पयन्ती अर्थापत्तिरूपपत्तीनां पदातीनां परम्परा सेवामेवाद्वैतागमस्यार्जयति करोतीत्यर्थः।

नन्वद्वैतश्रुतयो वर्णपदविभक्तितदर्थादिभेदानुपजीव्यार्थं प्रतिपादयन्तीति स्वोपजीव्याभिर्भेदबुद्धिभिः कथं न बाध्या उपजीव-

कस्योपजीव्याद् दुर्बलत्वादिति चेन्न । अविद्याकल्पितभेदस्य तत्रोपजीव्यत्वेन तस्य मिथ्यात्वेन दुर्बलतया तद्बाधकत्वायोगात् । एवं च तेषां पदार्थानां तद्भेदानां चाविद्याकृतसत्त्वमेव व्यवहारोपयोगीति बोधितम् ।

एतेन द्वितीयाभावे 'एकमेव'इत्येवकारव्यवच्छेद्याभावः । एवम् "अद्वितीयम्" "नेह नाना"इत्यादिव्यवच्छेद्याभाव इत्यपास्तम् । अविद्याकल्पितस्य सत्यतया व्यवच्छेद्यत्वेनाक्षतेः ।

किञ्च श्रुतिभिरद्वैतं पारमार्थिकं प्रतिपाद्यते । नच पारमार्थिकबुद्धिरपारमार्थिकबुद्धिबाध्या । अन्यथा शुक्तिरजतबुद्ध्या पारमार्थिकशुक्तिधीबाधापत्तेः ।

ननु 'अग्निरनुष्णः' इति बुद्धेः प्रतियोगिभूतोष्णज्ञानोपजीव्यत्वादुपजीव्येन बाधो दृष्टस्तथाऽत्रापि किं न स्यादिति चेन्न । द्वयोरप्युष्णताऽनुष्णतयोर्मिथ्यात्वात्तत्रोपजीवकत्वस्य दौर्बल्यप्रयोजकत्वेऽपि शुक्तिविषयस्य 'नेदं रजतम्' इति ज्ञानस्य प्रसक्तप्रतिषेधतया प्रसञ्जकपूर्वप्रत्ययोपजीवकत्वेऽप्युपजीव्येन बाधस्याभावाद्, उपजीव्येन बाध इत्यस्यौत्सर्गिकत्वात् । नच तत्रानुष्णता पारमार्थिक्येवास्तु । तस्याः पारमार्थिकत्वसाधने दृष्टान्तादिदृष्टायास्तैः साधने तत्सजातीयमिथ्यात्वस्यैव सिद्धेः । यद्यनुष्णताया लोकसिद्धरूपतां विहायात्यन्ताबाध्यत्वेष्टौ अद्वैतस्यैवेदं नामान्तरं कृतं स्यात्तच्च तवानिष्टम् । अविद्यादशायां च ज्ञानज्ञेयादिभेदस्यावश्याङ्गीकरणीयतयोक्तजगद्बाधयुक्तिग्रासे प्रवेशासम्भवात् ।

नन्वद्वैतेऽपि ज्ञानं ज्ञाता मुमुक्षुरिति भेदस्याभ्युपगन्तव्यत्वाद्भेदबाधकयुक्तिप्रवेशासम्भवात् तस्या मिथ्यात्वं स्याद् इति चेत् । न । द्वैतगोचरस्य बाधस्याद्वैते ऽनवकाशात् । ज्ञानज्ञेयज्ञात्रादिभेदस्य तत्र वस्तुतो ऽनङ्गीकारात् । अत एवापारमार्थिकत्वलम्भावनाऽपि न तत्र । न चोपजीव्यविरोधात् श्रुत्याऽद्वैतप्रमाजननमशक्यम् । काल्पनिकेनाविद्याकृतेन भेदेन पारमार्थिकाद्वैतस्य विरोधाभावात् । पारमार्थिकं हि पारमार्थिकेन विरुध्यते । तस्मादविद्याव्यवस्थितं भेदं तद्बोधं चोपजीवन्त्याः श्रुतिजनितायाः परमार्थाद्वैतबुद्धेर्नोपजीव्यबाधः । एवं च यद्यपि श्रुतिजन्या ऽद्वैतबुद्धिरपि

अविद्याविद्यमानैव तथाऽपि तद्विषयस्तावत्परमार्थसदेवाद्वैतम् ।

एतेनाद्वैतबुद्धिर्बाध्या अविद्योपादानत्वाच्छुक्तिरूप्यबुद्धिवदित्य-पास्तम् । बुद्धेर्बाध्यत्वं विषयबाधेन मानान्तरविरोधेन वा प्रसिद्धम् । अद्वैते च मानान्तरविरोधो नास्तीत्यविद्योपादानकत्वहेतोरप्रयोजकत्वम् ।

श्रुत्यन्तरमपि "द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति ।

तच्चाद्वैतं "ब्रह्मैवेदं सर्वम्" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुत्यर्थैकवाक्यतया ज्ञानात्मकब्रह्मरूपतया ऽवतिष्ठते । चित्प्रतिबिम्बस्य श्रौतज्ञानस्य बिम्बाभेदाद् यदद्वैतज्ञानस्य श्रुत्या जन्यत्वं तदपि न पारमार्थिकं किन्त्वविद्याव्यवस्थितवत् तज्जन्यत्वमिति न पारमार्थिकतदजन्यत्वेन विरोधः ।

ननु यदिदं विश्वं श्रुत्यैकं साध्यते तत्रैकत्वं यदि भेदाभावस्तर्हि तस्य प्रामाणिकत्वादद्वैतहानिः । यद्येकत्वसंख्या तदा गुणगुणिभावात्तद्धानिः । यदि संवेद्यस्य विश्वस्य संवेदनैक्यन्तर्हि विज्ञानवादवत् ग्राह्यस्य ग्राहकाभेदात्तद्धानिरिति चेन्न । एकत्वधर्मस्य निरूपणासहत्वेन बहुश्रुतिमुखप्रतिपन्नत्वेन तदसत्ताया अपि वक्तुमशक्यत्वेनैकत्वविषयकज्ञानस्याविशिष्टरूपेण श्रुतिजन्यवैशिष्ट्येन च निवृत्त्याऽक्षतेः । तद्धर्मिणस्त्वबाधात् परमार्थतो व्यवस्थितिः । नहि परमार्थशुक्तीरजततया प्रतीयते तदा तत्र बाधाद्रजतत्वे व्यावर्तमाने शुक्तिरपि तदपराधान्निवर्त्तते ।

सेयमद्वैतबुद्धिर्न तर्कशतमवतार्य प्राज्ञैरपनेया "तर्केण नैषा मतिरापनेया" इति श्रुतेः ।

तस्माद्—

धीधना बाधनायास्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ ।
क्षेप्तुं चिन्तामणिं पाणिलब्धमब्धौ यदीच्छथ ॥

"सत्यं ब्रह्म" इति निर्दोषा श्रुतिरत्यन्ताबाध्यतामाह सा न हन्तव्येत्यर्थः ।

सेयमद्वैतदृष्टिर्दृष्टार्थाऽपि ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयाद् ॥ इति—

गीतोक्तेः । महतो भयात् संसारात् स्वल्पमपि सकृच्चिन्तनमपि । सा चेश्वरानुग्रहादेवेत्यपि तत्रैव स्पष्टम् ।

तदिदमद्वैतं द्वैतवासनायाः प्राबल्ये ऽपि उपनिषदर्थे श्रद्धया-ऽत्यल्पकालपकमपि भाव्यमानं द्वैतवासनां निरस्य हृदि स्थिरं भवत्ये-वेति श्रीहर्षादयो ऽत्र साक्षिणः । तत्कृते नैषधकाव्यान्तर्गतपरमपु-रुषस्तुतिसर्गानुसन्धानेन च व्यक्तं चित्तस्याद्वैतास्वादे प्रवृत्तिः। यद्यपि प्रमाणमेयादिलक्षणानामत्यन्ताभावस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि परा-भिमतव्यवहारेण श्रुतिः प्रमाणमद्वैतं प्रमेयमिति, सिद्धान्ते न क्षतिः । अद्वैतदर्शिनं प्रति त्वविष्यत एव श्रुतेरप्रामाण्यमद्वैत-स्याप्रमेयत्वं च। "यत्र वेदा अवेदाः" इति श्रुतेः। तस्माद्यादृशप्रमाण-प्रमेयादिसत्त्वाभ्युपगमाश्रयासु सर्वास्वेव दर्शनस्थितिषु, प्रमाणा-दीनामवास्तवत्वप्रतिपादनाय श्रीहर्षमहाशयस्य खण्डनयुक्तिसिंहाः प्रगर्जन्ते। तासां युक्तीनामीश्वरविरचितेयं प्रमाणादिव्यवस्था अ-स्या निरासे तवेश्वरद्रोहः स्यादित्यभिशापमन्तरेण खण्डनमश-क्यम् ईश्वरपरवशाऽविचारितरमणीया व्यवहारक्षमा सृष्टिरियं ना-त्यन्तमत्र निरूपणायासः कार्य इति वा समाधानम्। तत्र यदि शून्य-वादानिर्वचनीयवादाश्रयणं तदा खण्डनयुक्तीनां सर्वदर्शनमार्गो-न्मूलनक्षमता स्पष्टैव ।

किञ्च प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगन्तृनैयायिकादिवादालम्बने वि-लक्षणप्रमाणखण्डनयुक्तीनां प्रत्येकं लक्षणविशेषलक्ष्यविशेषप्रमाण-विशेषखण्डने तात्पर्यं कृत्वा प्रयोक्तुमौचित्यमेव । नच तत्सूत्र-भाष्याद्युक्तलक्षणखण्डनेऽपसिद्धान्तः । पराभिमततद्व्याख्याख-ण्डने तात्पर्यात् ।

नचैवं स्वाभिमतं व्याख्यान्तरं वाच्यं स्यात् । वित-ण्डामालम्ब्य खण्डनयुक्तिप्रयोगस्य निर्बाधत्वात् । तस्यां स्व-पक्षनिर्वाहपर्यनुयोगाभावात् । एवं च वादिदर्शनमाश्रित्या-पि एकदेशिवत्प्रत्यवस्थानेन खण्डनयुक्तिप्रयोगो निर्बाधः । वै-याकरणानामिव शब्दसिद्धिप्रश्नस्य परकीयज्ञाननिरूपणार्थस-मानपक्षस्थित्याऽपि पर्यनुयोगादिसम्भवात्। वादकथायामप्यासां प्रयोगो भवति वस्तुस्थितिं कुर्वाणेन वस्तुव्यवस्थितये आसां युक्तीनामुद्धरणीयत्वात् । जल्पकथायामप्यासामस्त्युद्भावनावसरः परम्पराजित्य स्वपक्षे सदोषमप्यनुमानादि प्रमाणतयोपन्यस्य तत्रा-नैकान्तत्वादिदोषोद्भावनकारी परः कामपि तल्लक्षणखण्डनयुक्तिम-

वतार्य बाधनीय इति ।

वस्तुतो नास्त्येव जल्पो नाम कथान्तरम् । वितण्डाद्वयशरीरा हि सा ।

तथाहि यदा प्रतिवादी छलजात्यादिभिः प्रतिवादिनं दूषयति तदा तस्य स्वपक्षसाधनावसराभावात् दूषयित्वैवेति वर्तते इत्येका वितण्डा, दूषितश्च प्रतिवादी परावृत्य यदा प्रतिवादिनं दूषयति तत्पक्षस्याग्रत एव दूषितत्वेन साधनानर्हत्वात्सोऽपि प्रतिवादिनं दूषयित्वैवेति वर्त्तत इत्यपरा वितण्डा । तद्व्यतिरेकेण न परस्खलत् ।

तत्र लक्षणाधीना लक्ष्यव्यवस्थितिरिति तार्किकास्तदयुक्तम् । यतो ज्ञातैर्लक्षणैर्वस्तुस्थितिर्वाच्या सत्तामात्रेणानुपयोगात् । ज्ञानमपि लक्षणत एव व्यवस्थापनीयम् । तल्लक्षणं च ज्ञानत्वजातिमत्त्वम् । जातिलक्षणं चानुवृत्तज्ञानविषयत्वम् । एवं च ज्ञानसिद्धौ जातिसिद्धिस्तत्सिद्धौ ज्ञानलक्षणसिद्धिस्ततश्च ज्ञानपदार्थसिद्धिरिति चक्रकस्य, जातेर्व्यक्तिपारतन्त्र्यनियमाज्ज्ञानव्यक्तिषु सिद्धासु तज्जातिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च ज्ञानत्वजातिमत्त्वेन ज्ञानव्यक्तिसिद्धिरितीतरेतराश्रयस्य, ज्ञानविशेषे तल्लक्षणाज्ज्ञानसिद्धौ ज्ञानसिद्धिरित्यात्माश्रयस्य चापत्तेः । एवं यत्र आधीयते किञ्चित् तदधिकरणमित्यधिकरणलक्षणे ऽधिकरणवाचकसप्तम्यन्तप्रयोगेण निरूप्यमाणे ऽन्योन्याश्रयापत्तेर्लक्षणानामसम्भवे लक्ष्यस्याप्यसिद्धिरित्यादि द्रष्टव्यम् ।

सकलमपि द्वैतं प्रमेयं प्रमासिद्धौ सिध्यतीति प्रमाखण्डनमेव तत्खण्डने मुख्यो हेतुरिति तत्खण्डनं प्रस्तूयते—

तत्त्वानुभूतिः प्रमेति न युक्तं तस्य भावो हि तच्छब्दार्थः अत्र प्रकृतस्य कस्य चिदभावेन तत्त्वाप्रसिद्धिः । नचानुभूत्याक्षिप्तो विषयस्तच्छब्देन परामृश्यते वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थताया एव प्रकरणत्वात् । तेन यस्य यो भावस्तस्य तत्त्वमिति वाच्यम् । शुक्तौ रजतज्ञाने ऽतिव्याप्तेः रजतत्वस्यापि रजतत्ववत्वात् । तदाश्रयस्य धर्मिणो घटादेस्तत्त्वशब्दार्थत्वाभावेन धर्म्यंशे विशिष्टे च प्रमाया अप्रमात्वापत्तेः ।

नचायन्तत्त्वशब्दो रूढ्या स्वरूपमात्रवचनः । अतत्त्व-

ज्ञानविषयस्य रजतादेरसत्त्वेन स्वरूपाभावात्तद्व्यवच्छेद इति वाच्यम्। स्वरूपत्वस्य जातित्वे स्वरूपमिति पररूपव्यावर्तकोपाधित्वे वा तस्य स्वात्मनि वृत्तावात्माश्रयापत्तेः, अवृत्तौ तदनुभवस्याप्रमात्वापत्तेः। स्वरूपशब्दस्य व्यक्तिवाचकत्वं तदर्थस्यैकस्यासम्भवेन घटस्वरूपानुभूतेः पटस्वरूपानुभूतित्वाभावेनाननुगमेन लक्षणाव्याप्तेः शुक्तिरजतादिज्ञानेऽतिव्याप्तेश्च। शुक्तिरजतत्वयोस्तयोः प्रतिभासमानसम्बन्धस्य च स्वरूपत्वात्। नच शुक्तौ रजतत्वस्य समवायो नास्तीति वाच्यम्। तत्रासत्वेऽपि स्वरूपत्वाव्याहतेः। नहीह गृहे देवदत्तो नास्तीति तस्य स्वरूपं हीयते। नच यद्देशकालसम्बन्धि यत् स्वरूपं प्रतीतं तद्देशकालसम्बन्धस्वरूपं तस्य तत्त्वमिति वाच्यम्। देशकालसंबन्धांशे प्रमाया अप्रमात्वापातात्। तयोः स्वरूपमेव तत्त्वमिति चेत्। तत्त्वशब्दस्यानेकार्थत्वेन लक्षणाव्याप्तेः। नच यद् यथा प्रतीयते तत्तथा परमार्थतो व्यवस्थितं तत्त्वमिति वाच्यम्। प्रतीतिसमयमपहाय कालान्तरे तथा भूतस्य तत्त्वत्वापत्त्या भाविपाकजरागस्य कुम्भस्य श्यामतादशायामपि रक्तापित्तिना रक्ततयोपलभ्यते इति तद्बुद्धेः प्रमात्वापत्तेः। यदा तदेति विशेषणे तु कालवैशिष्ट्येन प्रतीतेरप्रमात्वापत्तेः। कालविशिष्टस्य कालान्तरसंबन्धेऽनवस्थापत्तेः। नच स्वतः कालस्यैक्यान्नानवस्था अन्योपाध्यवच्छिन्नस्य तस्य कालस्यान्योपाध्यवच्छिन्नेन संबन्धो युक्त इति वाच्यम्। दण्डिनो देवदत्तस्य कुण्डलिनं स्वं प्रत्याधाराधेयभावापत्तेः। उपाधिभेदेऽप्युपधेयस्यैकत्वान्नाधाराधेयभावस्तत्रेति चेत्। कालस्याप्यैक्येन कालविशिष्टस्य काले वृत्त्यसम्भव इति तुल्यम्।

एतेन कारणत्वं तत्त्वमित्यपास्तम्। काले पूर्वकालवृत्तित्वरूपकारणत्वाभावेन तदनुभूतेः प्रमात्वानापत्तेः। अन्त्यकार्यस्याकारणत्वेन तदनुभूतौ प्रमात्वानापत्तेश्च। नच स्वविषययोगिप्रत्यक्षस्य तत् कारणम्। शुक्तिरूप्यप्रत्यक्षस्य विषयाजलपनप्रत्यक्षे विषयस्याकारणत्वात्। नच प्रत्यक्षप्रमा नियमेन स्वविषयजन्येति वाच्यम्। चक्रकापत्तेः—प्रमासिद्धौ तद्भेदप्रत्यक्षासिद्धिस्तत्सिद्धौ चान्त्यकार्यस्य तज्जनकत्वेन कारणत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्यस्य सिद्धिरिति।

किञ्च कारणानुभूतेः प्रमात्वे कारणत्वस्य स्वात्मनि वृत्तावेव तदनुभूतिः प्रमा स्यादित्यात्माश्रयः ।

किञ्च यत्क्षणविशिष्टस्यैव कारणत्वं नेष्यते तदनुभूतेरप्रमात्वापत्तिः । प्रतिक्षणविशिष्टस्य विश्वस्य कारणत्वाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः । यद् अर्थक्रियाकारि तत्सदिति अङ्गीकुर्वतो बौद्धस्य मते प्रवेशात् ।

किञ्चानुभवामीति प्रत्ययबललभ्याऽनुभवत्वं न जातिः । माघस्नानं कुर्वतः शब्दतो भाविस्वकीयस्वर्गसुखज्ञाने ऽप्यनुभवामीत्यप्रत्ययात् । परनारीरतस्यास्तिकस्यामुकस्य शब्दतो भाविस्वकीयनरकपातज्ञाने ऽपि नरकमनुभवामीत्यप्रत्ययाच्च । विपरीतममन्दानन्दानुभवात् ।

यदि तु "सितासिते सरिते यत्र संगथे तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति" इति, परपत्नीं समारुह्य नारकी स्यान्न संशयः, इत्यादिशब्दोपदर्शितया यो गङ्गायमुनासङ्गमे स्नाति स स्वर्गं गच्छति, परपत्नीरतः स नरकं गच्छतीत्यादिरूपव्याप्त्या जनितं तस्मादहमपि तथेत्यनुमानमनुभवश्चेत् तर्हि सुखं दुःखमनुभवामीति तयोः प्रत्ययः स्यात् । नच साक्षात्कारमनुभवशब्दार्थमनुरुध्य तयोर्न तथा व्यवहारः । अनुभवत्वजातिमादाय तु भाविसुखादिज्ञानं न स्मृतिरननुभूतविषयत्वादिति विमर्शकस्य भवत्येवानुभवामीति प्रत्यय इति वाच्यम् । प्रत्यक्षे साक्षात्कारत्वोपाधिनैवानुभवव्यवहारोपपत्तौ तत्र सा जातिर्न सिध्येद्, अनुमित्यादौ तु तया जात्येत्यनुभूत्यर्थभेदाल्लक्षणेनाननुगमापत्तेः ।

नच स्मृतिभिन्नेषु प्रत्यक्षादिषु सर्वेष्वनुगतप्रत्ययो न साक्षात्कारित्वनिबन्धन इति जातिरावश्यकीति वाच्यम् । स्मृतिभिन्नत्वेनैव तद्व्यवहारोपपत्तौ तज्जातिकल्पने मानाभावात् । अन्यथा गोपशुभूम्यादिषु अनुगतप्रतीत्या सकलसाधारणगोत्वस्याप्यापत्तिः ।

किञ्च प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभवत्वयोः सांकर्यान्नानुभवत्वं जातिः ।

तथाहि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयं यतस्तस्यां प्रागवस्थाविशिष्टादिदन्ताविशिष्टस्य भेदः प्रकाशते, स न स्मृतिरननुभूतचरत्वात् । एतेन स्मृतिरेव प्रत्यभिज्ञेत्यपास्तम् । नाप्यनुभवः । प्रत्यभिज्ञाकाले ऽनुभवेन प्रागवस्थायाः संवेदनात् ।

इन्द्रियस्य वर्तमानमात्रग्राहकत्वात् । सहकारिसाहितादिन्द्रियात्प्रागवस्थासंवेदने त्वनुभव एवेति पक्षश्चाग्रे दूषयिष्यते ।

नच प्रागवस्थाविशिष्टादभिन्न इत्ययमर्थो ऽनेकांशस्तत्र प्रागवस्थाविशिष्ट इत्यंशे स्मृतित्वमभिन्न इत्यंशे त्वनुभवत्वमिति वाच्यम् । प्रागवस्थाविशिष्टः स इदन्ताविशिष्टो ऽभिन्न इत्यस्य स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदने ऽपि प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतयाऽभेदस्य केनाप्यप्रकाशनेन य एव प्रागवस्थाविशिष्टः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाशरीरालाभात् । नचानुभवेनानुभूयमानधर्म्याश्रयतया यो भेदो बुध्यते स कोट्यन्तरं विना न पर्यवस्यतीति संनिधानात्स्मृत्यंशोपनीतप्रागवस्थाविशिष्टरूपकोट्यन्तराश्रिततया ज्ञायत इत्यभेदस्य प्रागवस्थाविशिष्टाश्रुतासिद्धिरिति वाच्यम् । कोट्यन्तराश्रिततया यदिदन्तावच्छिन्नधर्म्यभेदस्य ज्ञानं तस्य स्मृतावनुभवे चान्तर्भावस्याशक्यतयोक्तदोषानिस्तारात् ।

किञ्च ज्ञानस्य निरंशत्वे ऽपि विषयांशावच्छेदकल्पतया स्मृतित्वानुभवत्वव्यवस्था कल्पयितुं शक्या । यद्यपि यस्य धर्मिणः पूर्वापरकालवैशिष्ट्यं तज्ज्ञाने जातिसङ्करः परापरभावशून्ययोर्जात्योरेकव्यक्त्याश्रयत्वप्रसङ्गो हि सः । अस्मद्दूषकताबीजं च वैधर्म्यभेदभङ्गप्रसङ्ग इति एकं ज्ञानं स इत्यंशे स्मृतिः, अयमित्यंशेऽनुभव इत्यसङ्गतम् ।

तथाहि संस्कारेण तत्तामात्रोपनय इति प्रत्यभिज्ञाशरीरं न स्यात् विशिष्टधर्मिण उपनये अयमित्यनुभवांशे ऽपि धर्मिभानमावश्यकम् अन्यथाऽयमिति तच्छरीरं न स्यात्। तत्र संस्कारेन्द्रिययोरुपनिपाते यदि विशेष्यांशे भिन्नं ज्ञानं तदा प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतित्वमनुभवत्वमपीति सङ्करो दुर्वारः ।

नच विषयभेदोपाधिकव्यवस्थाऽसम्भवेऽपि कारणभेदोपाधिकव्यवस्थाऽसम्भवेऽपि कारणभेदोपाधिकांशभेदकल्पनयाऽसाङ्कर्यम् ।

तथाहि संस्कारजत्वमादाय स्मृतित्वव्यवस्थितिरिन्द्रियसंनिकर्षजत्वमादायानुभवत्वव्यवस्थितिरस्तु, एकरूपे वस्तुनि विरुद्धजातिसमावेशस्यैव दोषत्वात् । तत्रैव हि जात्योरविरोधबुद्धिर्नात्र सेति न वैधर्म्यभेदभङ्ग इति वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञायाः प्रमाऽप्रमारूपताया विषयव्यवस्थयैवोपगन्तव्यतया निर्विषययोस्तयोरसम्भ-

वात् । एवं चैकस्मिन्नेव धर्मिणि स्मृतित्वानुभवत्वयोर्निवेशे तदुभयोरेकप्रत्यभिज्ञागोचरे धर्मिणि प्रमितत्वाप्रमितत्वलक्षणविरुद्धधर्मप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वम् ।

किञ्च विषयोपरक्तज्ञानानामात्मनि लिङ्गपरामर्शं विनैव भावाभावसंवेदनात्सर्वानुभवगम्यत्वं तेषां वाच्यम् । तथा स्मृतित्वादेरपि प्रत्यभिज्ञायां संस्कारजत्वाद्युपाधिपरामर्शं विनैव ग्रहणे नानौपाधिकत्वमेव वाच्यम् । ततः स्मृतित्वादेर्विषयनिरूपणकृतव्यवस्थाऽनङ्गीकारे इदन्तायामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गेन सङ्करो दुर्वारः ।

किञ्चेयं स्मृतिरित्यनुगताकारप्रतीतेः संस्कारजत्वेनैव निर्वाहे तज्जातौ न प्रमाणमिति तस्य साङ्कर्ये उद्भाविते तत्परिहाराय स एवोपाधिरुपन्यस्यते इत्ययुक्तम् । नच तत्स्मृतित्वव्यञ्जकमिति ततोऽन्यदेव स्मृतित्वमिति नायं दोष इति वाच्यम् । संस्कारजन्यस्य सर्वस्मृतिसाधारणमेकं धर्ममनवच्छेदकीकृत्य सर्वस्मृतिषु गृहीतुमशक्यमिति स्मृतित्वमेव तथा वक्तव्यम् । एवं च संस्कारजत्वव्यवस्थितौ स्मृतित्वमुपाधिः स्मृतित्वव्यवस्थितौ च संस्कारजत्वमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः स्मृतित्वानुभवत्वसङ्करो दुर्वारः ।

किञ्च स्मृत्यनुभवयोर्ये सामग्र्यौ ते प्रत्यभिज्ञायां नाङ्गीक्रियेते स्वीक्रियेते वा । नाद्यः । शृण्वतोऽपि स्मृतित्वानुभवत्वयोरनापत्तेः । तत्तत्सामग्रीं विनैव तथात्वे ज्ञानमात्रस्यापि द्विरूपतापत्त्या सङ्करापत्तेः । नान्त्यः । प्रत्येकं स्वस्वकार्यसामर्थ्येन पृथगेव कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचात्र सामग्र्योः संवलितत्वेन संवलितकार्योत्पत्तिः । यद्यप्येवमन्यत्र दृष्टं न तथाऽपि चित्रस्वभावत्वादनयोः सामग्र्योरीदृशत्वमिति वाच्यम् । तयोः परस्परसहकारित्वाभावे मिलनमात्रस्याप्रयोजकत्वेन पृथगेव कार्यापत्तेः । परस्परसहकारित्वे तु अनुभवांऽशेऽपि संस्कारस्य स्मृत्यंशे प्रत्यक्षस्य व्यापार इति तयोरुभयांशसाधारण्यात् स्मृत्यंशेऽप्यनुभूतित्वमनुभूत्यंशेऽपि स्मृतित्वमिति संकरो वज्रलेपायितः ।

नचानुभव एव प्रत्यभिज्ञेति वाच्यम् । इदन्तावच्छिन्ने तत्तावच्छिन्नाभेदो हि प्रत्यभिज्ञाविषयः । नच तद्ग्राहकः संस्कारः अभेदस्य प्रागननुभवात् । नापीन्द्रियसन्निकर्षः पूर्वका-

लावच्छिन्ने सम्भवतीति तस्याविषयत्वमेव स्यान्नतु सोऽयमिति, दोषात् । नच चक्षुःसंयुक्तमनःसंयुक्तात्मवृत्तिसंस्कारविषयवस्तुविशेषणतया प्रत्यासत्त्या चक्षुषा तत्तावच्छिन्नस्याभेदग्रहणं संस्कारद्वारकप्रत्यासत्त्या इन्द्रियेणैव भविष्यति इति वाच्यम् ।पूर्वदृष्टे चैत्रे 'सोऽयं न वा' इति संशयस्य कदाऽप्यनापत्तेः । संस्कारद्वारकप्रत्यासत्त्या सर्वतदभेदग्रहसम्भवेन 'स एव' इति निश्चयस्यैवापत्तेः ।

नच संशयस्थले दोषवशात्तत्तावच्छिन्नाभेदप्रकाशो नेन्द्रियसम्बन्धैरिति वाच्यम् । विनाऽपि संस्कारम् अननुभूतेऽपि दोषवशात् 'सोऽयं न वा' इति संशयापत्तेः, संस्कारस्य तवाकारणत्वात् ।

किञ्च वस्तुप्रकाशके दोषत्वमपि वक्तुमशक्यम् । चक्षुरादावदर्शनात् । 'सोऽयम्' इत्यंशे वस्तुप्रकाशित्वेऽपि 'न वा' इत्यंशेऽवस्तुप्रकाशकत्वाद् दोषस्य दोषत्वं चेद् चक्षुरादेरपि तत्त्वं स्यात् । क्वचित्तस्याप्यवस्तुप्रकाशकत्वात् । वस्तुप्रकाशनशक्तिविशिष्टत्वेन चक्षुरादेरदोषत्वं दोषविशिष्टत्वेन मिथ्याज्ञानहेतुत्वमिति चेत् त्वदुक्तदोषेऽप्यदोषत्वं परिहर्तुमशक्यम् । यदि दोषत्वसिद्ध्यर्थं दोषस्य सतोऽपि वस्तुनः प्रकाशकता नेष्यते तर्हि संशयात्प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यनापत्तिः । ननु वस्तुविषयत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य दोषादनिश्चयतेति अनिश्चयहेतुत्वेन दोषत्वमिति चेद् न । 'सोऽयम्' इति वस्तुप्रकाशे तस्याभावकोट्या असंकीर्णत्वाद्वस्तुकृतं विशेषं विना ज्ञाने विशेषासम्भवादनिश्चयत्वस्यैवासम्भवात् । ननु 'सोऽयम्' इत्यंशे निश्चयेऽपि अंशान्तरेऽनिश्चयहेतुर्दोष इति चेद् । न । संशयस्य अधिकतदभावग्राहित्वेऽपि 'सोऽयम्' इत्यंशे निश्चयत्वाप्रच्यवात् । एवं च 'न वा' इत्यपि कोट्यन्तरमेव स्यान्न संशयः, संयोगाभावप्रकाशवत् ।

नच वस्त्ववभासेऽपि संशयत्वं जातिर्दोषाद्व्यज्यते इति तस्य दोषत्वमिति वाच्यम् । संशयत्वस्य ज्ञानवृत्तित्वे तदर्थकवाशब्दस्य 'इदं तद् वा न वा' इत्यादौ संशयकोट्यर्थकशब्दसमन्वयेन वाशब्दप्रतीतिव्यवहारयोर्नापत्तेः । विकल्पितरूपत्वं हि वाऽर्थः । तदेव संशयत्वम् । प्रतीत्या सह वाकारार्थस्य संबन्धे 'प्रत्येमि न वा' इति तदापत्तेश्च । 'स्थाणुमानय पुरुषं वा' इत्यादौ स्थाणुपुरुषगतपाक्षिकव्यवहारानुपपत्तेश्च । किञ्च वस्तुतः संस्कारेण तस्यात्मना तस्य मनसा तस्य बाह्येन्द्रियेण प्रत्यासत्तिसत्त्वात् तथैव सन्दे-

ह्योपपत्तौ किं दोषेण, यदितु संस्कारप्रत्यासत्तिमनपेक्ष्य सन्देहस्तदाऽननुभूय विस्मृत्य वा सन्दिह्येत । न च संस्कारसहकृतेन्द्रियेण प्रत्यभिज्ञायां तदर्थ इन्द्रियासन्निकृष्ट एव गृह्यते इदमंशः सन्निकर्षादेवेति वाच्यम्। 'सोऽयं न वा' इति संशयस्य कदाऽप्यनापत्तेः । किञ्चात्मसंयोगसहकृतमनसः सत्त्वादात्मार्थयोः संनिकर्षस्य च सत्त्वात्तदुभयतो जायमानायाः 'तदद्राक्षम्' इति स्मृतेरप्यनुभवत्वापत्तिरेवं सति स्यात् । आत्मसंयुक्तमनसा प्रत्यक्षीक्रियमाणैर्ज्ञानादिभिः स्मर्यमाणस्याप्यर्थस्य मनःसंयुक्तात्मसंनिकृष्टत्वेन तुल्यत्वात् । किञ्च संस्कारोपनीते विषये ज्ञानस्यानुभवत्वे स्मृतेरप्यनुभत्वापत्तिः । नचानुभवकारणासंपृक्तसंस्कारजत्वं स्मृतित्वप्रयोजकम्, अक्षसंनिकर्षसापेक्षसंस्कारजत्वात्प्रत्यभिज्ञाऽनुभव एवेति वाच्यम् । संस्कारासंपृक्तानुभवकारणजत्वेनैवानुभवत्वम्, संस्कारसहितानुभवकारणजा प्रत्यभिज्ञा स्मृतिरेवेति वैपरीत्यापत्तेः । तस्मादुभयकारणजत्वात्प्रत्यभिज्ञा स्मृतिरनुभवश्चेति स्वीकार्यमिति तयोः सांकर्यात् स्मृतिव्यावृत्तानुभवत्वासिद्धिः । एवं च प्रमालक्षणेऽनुभूतिपदेन व्यवच्छेद्यं स्मरणमित्यसङ्गतम् । अविरोधात्।सर्वस्या अपि स्मृतेस्त्वयाऽनुभवत्वेन स्वीकर्तव्यत्वात् । तथाहि 'स घटस्तत्रासीद्' इत्यादिस्मृतौ पूर्वकालविशिष्टो घटो भासते । न चासौ पूर्वमनुभूतता भूततायाः संस्कारेणापनीयते प्रत्युत पूर्वं वर्तमानतैवानुभूत्या। तस्मादिदानीं पूर्वताधीसामग्रीसंभेदात् 'सोऽयम्' इति प्रत्यभिज्ञानवद्विशिष्टावगमो ऽसौ स्मृत्यनुभवात्मैवोपगन्तव्य इति शुद्धस्मृत्युच्छेद एव । नच तदस्ति स्मरणं यत्र सा न प्रकाशते । नच दोषवशात्प्रमुष्टतत्ताकं स्मरणं भवतीति वाच्यम् । तस्य स्मृतित्वे मानाभावात् । नचानुभवसामग्र्यभावेन स्मृतित्वम् । यत्किंचिदनुभवसामग्र्यभावेन स्मृतित्वे ऽनुमित्यादेरपि स्मृतित्वापत्तेः । सर्वानुभवसामग्र्यभावेन तत्त्वे तत्तांशशून्यरजतज्ञानसामग्र्या अनुभवसामग्रीत्वाभावे मानाभावेन तदसम्भवः । क वा प्रतिपन्नं प्रमाणत्वेन परिगणितसामग्र्यभावे जायमानं ज्ञानं स्मृतिरिति । 'स घटः' इत्यादेरनुभवत्वोपन्यासस्य कृतत्वात् । नच प्रत्यक्षादिकारणसामग्र्यनुपपत्त्या रजतमात्रस्य पूर्वमनुभवेन तद्विषयसंस्कारसम्भवेन तत्र संस्कारस्यैव हेतुता प्रमाणान्तरासहकृत-

संस्कारजत्वं तद्व्याप्यो जातिविशेषो वा स्मृतित्वमिति वाच्यम् । इन्द्रियस्यैव तत्र कारणत्वसम्भवात् । नच संनिकर्षाभावात्तस्य न कारणत्वमसंनिकृष्टस्येन्द्रियस्य ज्ञानजनकत्वेऽतिप्रसङ्गाद् इति वाच्यम् । संस्कारस्यापि केवलस्य तज्जनकत्वे ऽतिप्रसङ्गात् । सहचरितचन्द्रदर्शनादिसहकारियोगेन संस्कारस्य तज्जनकत्वे नातिप्रसङ्ग इति चेन्न । तेनैव सहकारिणा सहितस्येन्द्रियस्यापि तज्जनकत्वेनातिप्रसङ्गाभावात् । अननुभूते ऽपि तर्हि प्रसङ्ग इति चेन्न । वस्तुतो रजतवतो ऽज्ञातरजतसादृश्यस्य ज्ञानसंस्कारवतः स्मृत्यापत्तेस्तत्रापि सत्त्वात् । ज्ञानमपि सहकारीति चेत् । ममापि पूर्वानुभवस्तथा संस्कारलोपजनककालव्यवधानाभावादेः सहकारित्वाभ्युपगमान्न लुप्तसंस्कारस्य स्मरणम् । 'रजतसदृशम् इदम्'इत्यनुसन्धानं रजतस्मरणपूर्वकमित्यप्युभयोः समम् । नचार्थसंनिकर्षं विनेन्द्रियस्य ज्ञानकारणत्वमदृष्टमिति वाच्यम् । विशिष्टरूपेण भ्रमविषये इन्द्रियस्य विशेषणांशे संनिकर्षमन्तरेणैव ज्ञानजनकत्वात् । यद्वा सहकारिभूतदोषशक्तेरेव प्रत्यासत्तित्वोपगमेनादोषात् ।

किञ्च तत्तांशमोषे हेत्वभावः । पूर्वं वर्तमानकालविशिष्टस्य रजतादेरेकत्रानुभवे प्रकाशिततया तज्जन्येन संस्कारेण तथैवोपनेतुमौचित्यात् । प्रत्यभिज्ञायां तथैव दर्शनात् । नच दोषवशात् तत्तांशमोषः स्मृताविति वाच्यम् । दोषानिरुक्तेः । यतो भ्रान्त्युत्पत्तिः स एव दोष इति चेत् । विनष्टरजतस्य राङ्गान्धधियः शुक्त्यादिदर्शने तत्र तत्ताविशिष्टमिदंरजतमित्यादौ तत्तोल्लेखिभ्रमे ऽपि तत्तांशमोषापत्तेर्दोषस्य विभाव्यमानत्वात् ।

नापि स्मृत्यन्यत्वमनुभवत्वम् । यत्किञ्चित्स्मृतिभेदस्य स्मृतावपि सत्त्वात् स्मृत्यन्तरस्यानुभवत्वापत्तेः । यावत्स्मृतिभेदस्तु तासां दुर्ज्ञेयत्वेन अशक्यः । नच स्वीयस्मृतिप्रत्यक्षकाले सामान्यलक्षणयेन्द्रियप्रत्यासत्त्या सर्वस्मृतिप्रत्यक्षसंभवः । एकप्रमेयप्रत्यक्षकाले प्रमेयत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या विश्वप्रत्यक्षापत्तौ सार्वज्ञ्यापत्तेः ।

नच स्मृतित्वाभाववत्त्वमनुभवत्वम् । स्मृतित्वभेदस्यापि तदभावत्वेन तस्य स्मृतावपि सत्त्वेन स्मृतेरप्यनुभवत्वापत्तेः ।

एतेन स्मृतित्वसंसर्गाभाववत्त्वमनुभवत्वमिति निरस्तम् । स्मृतित्वसंसर्गभेदस्य स्मृतावपि सत्त्वात् ।

एवं स्मृतित्वसंसर्गस्य संसर्गाभाव इत्युक्तावपि तद्भेदमादाय दोष एव। विशेषणप्रक्षेपपरम्परयाऽनवस्था च ।

किञ्च संसर्गसंसर्गस्य स्वरूपानतिरेकेण स्मृतित्वसंसर्गो धर्मिस्वरूपं चेत्येतयोः संसर्गरूपत्वस्थितौ अनुभूतौ कथं तत्संसर्गस्य निषेधः। अनुभूतेः स्मृतित्वसंसर्गस्य च सत्त्वेन निषेधायोगात्। स्मृतित्वसंसर्गस्यार्थान्तरभूतः संसर्गो यद्यविद्यमान एवानुभवे निषिध्यते तदा स्मृतावपि प्रसङ्गः। स्मृतावर्थान्तरभूतस्य तस्य भवता ऽनभ्युपगमात्। स्वरूपमेव हि तयोः सम्बन्ध इति तवाभ्युपगमः। अत्र तावताऽप्यनुभूतिस्वरूपे कस्य निषेधो वर्णितः। 'स्मृतित्वसंसर्गानुभूती सम्बद्धे' इत्येवं बुद्धिजनकत्वस्येति चेद्। न। भ्रान्त्यात्मकेदृशबुद्धिजनकत्वस्य दुर्निवारत्वात्। यथार्थाया इति चेद्, ईदृशबुद्धेर्यथार्थायाः सत्त्वे ऽनुभवे स्मृतित्वापत्तिः,तदसत्त्वे किं प्रति तस्या जनकत्वाभावो वाच्यः। अथात्यन्तासतीमेव बुद्धिं प्रति जनकत्वाभावो ऽनुभूतेः स्वीक्रियते तदा स्मृतेरपि प्रसङ्गः। यावत्यस्तत्सम्बद्धत्वबुद्धयस्तत्र जायन्ते तदधिकां तद्बुद्धिमत्यन्तासतीं प्रत्यजनकत्वस्य स्मृतावपि सम्भवात्। सर्वामेव सम्बद्धत्वबुद्धिं प्रति अजनकत्वमनुभूतेर्नतु स्मृतेरिति चेन्न। सर्वतद्व्यक्तिप्रमित्यसम्भवात्। प्रतियोगिप्रमितिं विना ऽभावप्रमित्यसम्भवात्।

ननु स्मृतित्वान्योन्याभावमादाय नातिप्रसक्तिः, भेदाभेदवादिमते स्मृतित्वभेदाभेदस्य स्मृतावभ्युपगमात्, ययोर्भेदाभेदस्तयोस्तत्रान्योन्याभावानभ्युपगमाद् इति चेन्न। स्मृतित्वस्य स्मृत्यैव भेदाभेदौ नानुभूत्येत्यत्र मानाभावात्। तथा ऽप्रतीत्या तादात्म्यं न स्याद्। अत्यन्तासत्यास्तत्राप्यभावसम्भवात्। नच यत्र यस्य प्रागभावस्तत्र तस्य कदाचिद्भावो ऽपि दृष्ट इति प्रागभावप्रतियोगिन्याः प्रमाया भावादित्थमभ्युपेयते इति वाच्यम्। अनुभवे तादृश्याः स्वीकारेणानुभूतेरपि स्मृतित्वापातः। स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावाभावस्यातिरिक्तत्वेऽनवस्थाप्रसक्तेनान्योन्यात्मकत्वस्वीकारे ऽनभूतेरपि स्मृतित्वान्योन्याभावस्तुल्यः। नहि स्मृतित्वाभावोऽनुभूतिरित्युक्तमेव। नच 'इदं तन्न भवति, इह तन्नास्ति' इति प्रतीत्या भेदसंसर्गाभावयोर्भेद इति वाच्यम्। समवायिकारणेषु द्रव्यगुणकर्मध्वंसानां संसर्गाभावत्वानङ्गीकारे संयोगध्वंसे ऽति व्याप्तिः।

किञ्चैवं भेदात्यन्ताभावयोरपि घटादिप्रतियोगिकत्वाभावे घटादेरपि कालादिवन्निरवधिकत्वं स्यात् । किञ्च 'इह भूतले घटो नास्ति, घटः पटो न' इति प्रमया घटाद्यविशेषितसंसर्गतादात्म्ययोर्निषेधे न गतिः, तदुच्छेदापत्तेः । एवं यद्यत् प्रतियोगि वाच्यं तत्तत् स्वरूपेणैव न स्यात् प्रतियोगित्वात्तादात्म्यवत् । ततश्च सिद्धमद्वैतम् ।

ननु घटे घटात्मत्वस्य दृष्टस्य संसर्गः पटे निषिध्यते नतु स्वरूपेण तन्निषिध्यते इति चेत् । तस्यापि प्रतियोगिनः संसर्गस्य निषेधे स एव भग्नः स्यात् । तस्यापि संसर्गान्तरनिषेधे घटस्य पटात्मता निषिद्धा नेति घटः पटात्मा स्यादनवस्था च ।

ननु निषेध्यः प्रतियोगी तदभावो ऽनुयोगी तयोर्विरोधश्च सहभावाभावरूपः । एवञ्चान्यत्र सता रूपेण प्रतियोगित्वम् अन्यत्र चासता रूपेणाभावज्ञानाविषयत्वामिति न प्रतियोगित्वमात्रेण स्वरूपाभावप्रसङ्ग इति चेन्न ।

सहभावाभाव एककालीनत्वाभावो वा एकदेशस्थत्वाभावो वा । नाद्यः । प्रदेशान्तरे तदैव तदभावदर्शनात् । नान्त्यः । अनुयोगिनि प्रतियोग्यापत्तेः । तावता ऽप्येकदेशस्थत्वाभावोपपत्तेः । अभाववृत्तित्वेन प्रतियोगिप्रमाया अभावान्न तथेति चेन्न । एकदेशस्थप्रमाऽभावमूलकतया सहानवस्थानमेव तयोरिति तव नियमस्य मदीयया आपत्त्या प्रतियोग्यनुयोगिभावरूपविरोधादेव परिहरणीयत्वं भङ्गात् ।

किञ्च गोत्वाश्वत्वयोरपि सहानवस्थानविरोधेन कस्ताभ्यां भावाभावयोर्विशेषः स्यादिति भावाभावरूपतैव न स्यात् । तस्मात्स्वरूपकृत एव तयोर्विरोधः । नच शुक्लः पटो नास्तीति विशिष्टनिषेधे विशेषणस्यापि निषेधः, तथा घटादिविशेषितसंसर्गतादात्म्ययोर्निषेधे घटादेरपि स इति प्रागुक्तौ न घटादेर्नित्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । एवं हि संयोगः समवायो न भवतीति संसर्गयोरन्योन्यतादात्म्यनिषेधोऽपि संसर्गनिषेधः स्यात्संसर्गप्रतियोगिकत्वादिति संसर्गान्योन्याभावयोरेकत्वापत्तौ स्मृतित्वसंसर्गाभावमादाय स्मृतावनुभूतित्वप्रसक्ततादवस्थ्यात् ।

ननु तादात्म्येतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावोऽत्यन्ताभावस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ऽन्योन्याभाव इति

चेद् न । तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यस्य यदि तत्सम्बन्धवद्घटत्वप्रतियोगिक इत्यर्थस्तर्हि समवायसम्बन्धवद्घटत्वभेदोऽप्यत्यन्ताभावः स्यात् । अधिकस्य तदर्थत्वे तदर्थेऽप्यनिर्वक्तव्यत्वापत्तिः । अविदितस्वरूपस्य लक्षणानभिधाने इतरव्यवच्छेदेन तस्य ज्ञातुमशक्यत्वम् । अन्यथा को घट इति पृष्टे घट इत्येवोत्तरं स्यात् । तदितरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं किमिति पक्षे तदितरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव तदिति तवोत्तरवत् । तत्सम्बन्धसमानाधिकरणा प्रतियोगितेति चेत् । तत्सम्बन्धवद्घटत्वभेदीयप्रतियोगिताया अपि तत्सम्बन्धसामानाधिकरण्यमस्त्येव । किञ्च स्मृतिः स्मृतिर्भवतीति सामानाधिकरण्ययोगेन विधिनिषेधातिरिक्तकोट्यभावेन विध्यभावेन निषेधे पर्यवसानात्स्मृतेरपि स्मृत्यतिरिक्तत्वेनानुभवत्वापत्तिः । प्रकारभेदे हि सामानाधिकरण्यं यथा नीलो घट इति । यद्धर्मविशिष्टायां स्मृतौ स्मृतिसामानाधिकरण्यं कथ्येत तदनुपलम्भात् । ज्ञानत्वं तथेति चेत् । अनुभवेऽपि तत्सत्त्वेन स्मृतित्वापत्तिः । नच यथैकस्यां घटव्यक्तौ देशभेदाद्यवच्छेदं निमित्तीकृत्य सामानाधिकरण्यम्—'अयं घट' इति स्मृतिव्यक्तिविशेषे तत्सामानाधिकरण्यन्तदा स्मृतिव्यक्त्या अनुभवत्वापत्तिः । सर्वव्यक्तिषु तथाग्रहस्त्वनुपपन्नः । घटो भवतीति व्यवहारं यथा व्याघातभयान्न मन्यसे, तथा घटो घटो भवतीत्यपि रूपभेदाभावे सामानाधिकरण्याभावान्न मन्यसे । तदेव वस्तु देशान्तरेणावच्छिद्य तद्भवतीत्यभिधत्से चेदस्या वचनव्यक्तेर्व्यक्त्यन्तरेषु वृत्तिर्न स्यादिति सामान्यरूपतापत्तिः । मम त्वनिर्वचनीयवादिनो न क्षतिः । प्रतीतिसिद्धत्वादत्यन्तासद्विलक्षणं भवदपि जगत् सत्त्वोपगमे बाध्यमानत्वादनिर्वचनीयमिति ।

एवं संस्कारासाधारणहेतुकधीत्वं स्मृतित्वमित्यपि न । 'सोऽहम्' इत्यात्मप्रत्यभिज्ञानाद् । आत्मानुभवसंस्कार एव साधारणं कारणमिति स्मृतित्वापत्तेः । आत्ममनोयोगस्य साधारणत्वात् ।

किञ्चेदं प्रमाणलक्षणं 'मम मुष्टौ कति कपर्दाः' इति प्रश्ने 'पञ्च' इत्युत्तरयति कश्चित् तत्रातिव्याप्तम् । तत्र पञ्चैव दृश्यन्ते इति न तत्पदेन तद्व्यवच्छेदः । नाप्यनुभवपदेन अननुभूतचरत्वेन ।

स्मृतित्वाभावात् । नच संशयः सः । उत्प्रेक्षारूपकोटिनिश्चयावस्थानात् । नच प्रमैव तत् । प्रत्यक्षादिष्वनन्तर्भावादित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

पारमार्थिकसत्यत्वं तु नेत्याह *अग्रेचेति । तदाग्रिमे तत्त्वज्ञानविवृद्धिप्रकरणे चेत्यर्थः । उक्तानुवादेन सङ्गतिमाह *चिन्तातीति । सूत्रार्थमाह *एवं तर्हीति । *सूत्रेणेति । इत्यर्थकेन (न्या० सू० अ० ४ आ०२सू०४३) "अपवर्गे ऽप्येवं प्रसङ्गः" इति सूत्रेणेत्यर्थः । (न्या०सू० अ०४आ०२सू०४४,४५) "न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात्", "तदभावश्चापवर्गे" इति सिद्धान्तसूत्रद्वयार्थमाह *चेष्टेन्द्रियेति । अयमाद्यसूत्रार्थः। द्वितीयार्थमाह *अपवर्गेचेति । तात्पर्यार्थमुपयुक्तमाह *एवञ्चेति । तदभावात् तद्बुद्ध्यभावेचेत्यर्थः । *तद्धर्मेति । शरीरधर्मेत्यर्थः । तथा सति योगसूत्रैकवाक्यतारूपं फलमाह *तदुक्तमिति । पतञ्जलिनेति शेषः । तदुत्तरं "तदव्यवहितम्" इति आशङ्का तां हृदि निधाय एकसूत्रार्थमाह *तस्येति । शेषमाह *कार्यइति । चार्थमाह *ततइति । प्रत्यासत्त्या शेषमाह *ततइति । *अनेन—योगादिति कथनेन । ननु एवमपि न्यूनताऽत आह *योगपदमिति । *एवम्—अपवर्गार्थे तदावश्यकत्वे । *तेनैव—योगशास्त्रादिनैव । *इदम्—न्यायशास्त्रम् । *उक्तमिति । तदाग्रिमे तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणे इत्यर्थः।

उभयसाधनवती विजगीषुकथा जल्पः स्वपक्षस्थापनहीना परपक्षदूषणमात्रसाधनिका वितण्डा । तत्त्वज्ञानस्यानुपयोगादाह *अनुत्पन्नेति । तत्र मूलमाह *अप्रहीणेति । *तदर्थम्—तत्त्वज्ञानार्थम् । भाष्यादितात्पर्यमाह *तस्यामिति । दोषसत्त्वावस्थायामित्यर्थः । *कृतेति । गतेति पाठान्तरम् । तदा तद् शास्त्रपरं बोध्यम् । परमतात्पर्यमाह *स्थूलेति । फलान्तरम्। *उक्तम्—भाष्येण । *एवंविधत्वम्—तदङ्गत्वम् । ननु अन्येषां साक्षादेव कुतो न तत्त्वमत आह *किञ्चेति । सूत्रे सर्वादे अपिना पृथग्ग्रहणे इति पाठः । *इदमपि—न्यायशास्त्रमपि । *अनेन—भाष्येण । *अत एव—तस्या एव तत्त्वादेव । *अस्य—गौतमीयस्य । प्रयोजनमित्यत्रान्वयः । प्रदीपादयो जहल्लिङ्गा विद्याविशेषणानि । *विद्योद्देशइति भिन्ने पदे । विद्यान्वयविद्या, उद्देशो नाम्ना वस्तुसङ्कीर्त्तनम् । स च प्रत्यासत्त्या विद्यानामेवेत्याह *विद्योद्देशे-

इति । यद्यपि—

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीविद्यां दण्डनीतिं च तद्विदः ।
आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यो वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥

इति मनोरान्वीक्षिक्यध्यात्मविद्या, 'स्वरन्ध्रगोत्पा'इति याज्ञवल्क्ये च आन्वीक्षिक्यामात्मविद्यायां दण्डनीत्यामर्थयोगोपयोगिन्याम् वार्तायां वाणिज्यपशुपालनरूपायां धनोपचयहेतुभूतायां त्रय्याम् ऋग्यजुःसामरूपायामिति विज्ञानेश्वराश्च, तथाऽपि श्रवणादनु पश्चादीक्षा मननं तन्निर्वाहकत्वादस्यापि आन्वीक्षिकीति व्यवहारः । अत एव मोक्षधर्मे—

तन्त्रोपनिषदं नाम सविशेषांच पार्थिव ।
मथ्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीम्पराम् ॥

इत्युक्तम् । एतदाशयवान् परस्तदभिप्रेत्याह *अन्वीक्षिकीति अन्यदपि तत्र साधकमाह *तथेति । तद्वदित्यर्थः । यथाविद्यमित्यनेनान्येषां मतत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । नन्वेवं तत्र चतुर्थिकेत्ययुक्तमत आह *चतुष्टयश्चेति । उपसंहरति *तस्मादिति । तथा आद्यसूत्रे एव भाष्योक्तेरित्यर्थः । एतेनेदमपि मोक्षोपायः साक्षादिति तन्नवीनोक्तम्,एवं शास्त्रान्तरमपीत्युक्तं चापास्तम् तदाह *इत्यन्यत्रेति । वेदान्ते इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अनद्यतनत्वं चातीतरात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः तद्भिन्नत्वमिति वृत्तिः । अतीतरात्रेरन्त्ययामेन आगामिरात्रेराद्ययामेन च सहितो दिवसोऽद्यतन इति लण्सूत्रे कैयटः ।

एवम् अनद्यतने भविष्यति लुट्, भविष्यत्सामान्ये लृडित्यादि तदनुशासनादितो बोध्यम् । तत्रानद्यतने भूते ऽपि यदा भूतत्वमात्रविवक्षा तदा लुङेव । तेन ह्यो ऽपाक्षीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षायां लुङि पश्चात् ह्यः पदेनानद्यतनत्वप्रतीतिरिति न दोषः ।

एवमनद्यतनभाविष्यति भविष्यत्त्वमात्रविवक्षया लृडपि । श्वः पक्ष्यतीति यथा । एवम् 'इयं नु कदा गन्ता येथं पादौ निदधाति' इत्यादावनद्यतनत्वारोपेण लुट् । आरोपफलं त्वतिविलम्बेन गमनप्रत्यायनम् ।

ननु वृष्टे देवे "देवश्चेद् वृष्टः सम्पन्नाः शालयः" इति प्रयुञ्जते, 'संपत्स्यन्ते' इति च प्रयुङ्क्ते 'मैवं वोचः, सम्पन्ना इति ब्रूहि' इति लोको वदति तद् अनुपपन्नमिति चेन्न । अप्शालिबीजसंयोगे निष्पदेर्वृत्तिस्वीकारेण तदुपपत्तेः । यद्वा फलनिष्पत्तिरेव निष्पदेरर्थः । अप्शालिबीजसंयोगे एव कार्यनिष्पत्तिरूपमध्यस्यते इति तस्यातीतत्वाद् भूतता । यद्वा तत्र कारणमेघोत्पत्तिगतमतीतत्वं वृष्टौ शालिसम्पत्तौ चारोप्य भूते क्तः । एतेन मेघोत्पत्त्युत्तरकाले ऽपि तथा प्रयोगः समर्थितः । आरोपफलन्तु कारणान्तरापेक्षाऽभावप्रतिपादनद्वाराऽवश्यंभावित्वप्रतीतिः । "यथा कोष्ठगतेष्वपि शालिषु भुज्यर्थमवहननादीनि प्रतीक्ष्यन्ते एवमेष्वपि स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिः प्रतीक्ष्येति न तदैव भुजिक्रिया" इति "क्षिप्रवचने लृट्" इत्यत्र भाष्ये । तथा ग्रामान्तरं जिगमिषवः स्थानविशेषे कूपसत्तानिश्चयवन्तो भाविनि तल्लाभे 'कूपो भविष्यति' अतीते 'अभूद्' इति प्रयुञ्जते, तत्र तल्लाभगतमतीतत्वादि कूपसत्तायामारोप्य तत्तत्कालप्रत्ययः, बुद्धिविषयत्वमात्रविवक्षायां 'कूपोऽस्ति' इति वर्तमानप्रत्यय इति "लुङ्", "भविष्यति गम्यादयः", "अनद्यतने लुट्" "क्षिप्रवचने लृट्" इत्यादौ भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च व्याप्तेने किर-

णावलीमुदयनः' इत्यादि भूतत्वानद्यतनत्वपरोक्षत्वानामारोपेण उपपन्नम् । आरोपफलं तु ग्रन्थे अतिसुकरत्वशीघ्रनिष्पाद्यत्वादिप्रत्यायनम् । तत्फलं तु अध्येतॄणामर्थप्रविवेकादिफलकममुं ग्रन्थं ज्ञातुं सोत्कानामाल्हादः । परोक्षत्वारोपो ऽप्येतत्फलक एव । 'एवं सूक्ष्मकालेन करिष्यामि यत्र करणकाले स्वयमपि साक्षात्कर्तुमशक्यम्' इत्येव बोधनाद् अनायासेन ग्रन्थकरणमपि व्यङ्ग्यम् । सूर्योपमाऽप्येतत्पोषिकैव । इतरग्रन्थेभ्योऽत्र ग्रन्थे तत्कर्तृभ्यश्च स्वस्मिन् व्यतिरेकोऽपि व्यङ्ग्यः । भविष्यतः प्रयोगकाले वास्तवमेव परोक्षत्वमिति न तदंशे आरोपापेक्षेत्यपि वदन्ति ।

ननु 'भावि कृत्यमासीद्'इत्यनुपपन्नम् । विरोधात् । नच "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः"इत्यनेन भाविशब्दे प्रधानभूताख्यातानुरोधेन भूते प्रत्ययः । एवं ह्यासीद्भाविशब्दयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगानापत्तिः ।

किञ्च भाविनो भूतकालता या प्रतिपिपादयिषिता सा नावगम्येत किन्तु 'यदिदं कर्तव्यं वस्तु तदासीदेव' इत्येव प्रतीयेतेति चेन्न । यत् कृत्यमियन्तङ्कालं भावित्वेन व्यवहृतं तद् आसीदित्यर्थात् । एवं 'ज्योतिष्टोमयाज्यस्य पुत्रो भविता' इत्यत्र 'ज्योतिष्टोमयाजी'इत्येवं व्यवहरिष्यमाणो जनितेति बोधः । एवं च तादृशवाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोगोऽयम् । अत एव तस्य सूत्रस्य विधायकत्वं भाष्ये प्रत्याख्यातम्, तत्रत्यप्रत्यया इति च प्रत्याख्यातम् ।

'गोमानासीद्' इत्यत्रापि गोमद्रूपस्यातीतत्वेन तत्स-त्ताया अतीतत्वात् भूते प्रत्ययः । तेनार्थाद्गवामतीतत्वप्रतीतिः । 'वसन्नवतरन्तं ददर्श' इत्यादौ दर्शनकालिकं वासावतरणयोर्वर्तमानत्वं बुद्धिस्थीकृत्य प्रत्ययः । तत्फलं च दर्शने तत्समकालत्वप्रत्ययः । शतृस्थले क्रिययोः समानकालिकत्वप्रतीतेरित्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु "लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियाऽतिपत्तौ" इत्यनेन भविष्यति लृङ् विधीयते । "भविष्यति मर्यादावचने" इत्यतस्तदनुवृत्तेः । क्रियातिपत्तिश्चात्यन्तं क्रियानुत्पत्तिलक्षणा । "सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यद्" इत्यादौ सुवृष्टिभवनयोः साधनवैकल्यान्नियताऽनुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते । तत्र भविष्यत्वादि अनुपपन्नम् । उत्पन्नश्च सत्त्वातिक्रमेण 'भूतः' इत्युच्यते । समर्थसाधनसंभावितोत्पत्तिश्च 'भविष्यन्' इति कथ्यते । अत्र च साधनाभावात्संभाविताऽपि नोत्पत्तिरिति चेन्न । साधनाभावादभविष्यत्यपि वस्तुनि भविष्यत्त्वमारोप्यते निषेधप्रतियोगित्वायेत्यदोषात् । सुभिक्षभवनहेतुसुवृष्टिभवनं भविष्यत्त्वेनासम्भावयन्नेवमभिधत्ते । एवं हि क्रियाऽतिपत्तिरवगता भवति । एतेनारोपितस्यार्थस्य न शाब्दबोधविषयतेत्यपास्तम् । अत्र सर्वथा गत्यभावात् । एवं भूतेऽपि योज्यमिति दिक् ॥२४॥

(कुं० टी०) *देवश्चेद्वृष्टइति । अत्र वृष्टेर्भूतत्वेऽपि शालीनां भावित्वात्सम्पन्ना इति प्रयोगोऽनुपपन्न इत्याक्षेपः ।

*इति च प्रयुक्ते इति । सम्पत्स्यन्ते इति केनचित्प्रयुक्ते तं प्रत्यन्य आह सम्पन्ना इति ब्रूहीति । *अपूशालीति । अपां शालिबीजानां यः संयोगः स एवायं निष्पत्तिपदार्थः, तस्य च भूतत्वाद् भूतत्वमित्यर्थः । *यद्वेति । बीजसंयोगरूप-कारणनिष्पत्तौ कार्यायाः शालिनिष्पत्तेरारोप इत्यर्थः । *कारणमेघेति । शाल्युत्पत्तौ कारणीभूता मेघोत्पत्तिः तद्तीतत्वेन शालीनामतीतत्वमित्यर्थः । *मेघोत्पत्तीति । मेघोत्पत्त्यनन्तरं वृष्टेः प्राग् वास्तविकवृष्टेर्भूतत्वाभावे ऽपि सिद्ध इत्यर्थः । *स्थूलरूपेणेति । सत्कार्यवादाभिप्रायेणेदम् । ननु शालीनां निष्पत्तेर्भूतत्वे भोजनमपि कुतो नेत्यत आह *नतदैवेति । उत्पत्तेरप्यपेक्षितत्वादिति भावः । *वसन्निति । अत्र वर्तमानत्वमारोप्य शता, यद्वा दर्शनकालिकवासे वर्तमानत्वारोपः तेनोभयोः समानकालत्वस्य लाभः । *भविष्यत्त्वमारोप्यते इति । सम्भावितस्यैव निषेधात् । *असम्भावयन्निति । सम्भावनाविषयो नेत्यनुसन्दधान इत्यर्थः । *भूतेऽपीति । भूतार्थकलृङ्विषये ऽपीत्यर्थः ॥ २४ ॥

(क० टी०) पूर्वं सामान्येनोक्तमपि प्रतियोगिविशेषजिज्ञासायामग्रिमोपयोग्याह *अनद्यतनत्वमिति । मतान्तरमाह *अतीतेति । *एवम्–तत्र लिङ्वत् । *शासनादित इत्यादिना व्यवहारः । लङित्याद्याद्यादिसंग्राह्यमेव सविशेषमाह *तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । आदिना "छन्दसि लिट्" इत्यादि । उक्तविशेषं तत्राप्याह *एवमिति । तत्र लुङादिवदित्यर्थः । लङाद्यपीत्यपिः पूर्वसमुच्चये । आदिना "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इत्यादि । उक्तरीत्यैव प्रतीतेराह *श्व इति । इदं च "लुङ्" "भविष्यति गम्यादयः" इति सूत्रभाष्ययोः स्पष्टम् । इदमपि सिद्धशब्दान्वाख्याने उपायमात्रं न त्विच्छया तथा प्रयोगो न्याय्यः । ध्वनितं चेदमुक्तरीत्या

सिद्धस्यापि श्वोऽग्नीनाधास्यमानेनेत्यादेः "अनद्यतने लुङ्"इति सूत्रे ऽनद्यतने इति योगं विभज्यानद्यतने लुटः सत्संज्ञौ भवतः, एतद्विधानादेव चानद्यतने लुङ् ज्ञाप्यते इति प्रकारेण साधनं कुर्वता "व्यत्ययो बहुलम्" इति सूत्रे कालव्यत्ययेन तस्य साधनं कुर्वता च भाष्यकृता । तद्विपरीतं विशेषान्तरमाह *एवमिति । तद्वदित्यर्थः । तदभिप्रायेणैव प्रयोगादाह *अद्यतनेऽपीति । इदमपि "अनद्यतने लुङ्"इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । *इति—इत्यादि । *देवे सति । तमेव द्रढयति *सम्पदिति । चस्त्वर्थे । इदं च "क्षिप्रवचने" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । *तदनुपपन्नमिति । तत्सम्पत्तेर्भावित्वात् । आदिसंग्राह्यमाह *निष्पदेरिति । अत्र शब्दास्वारस्यादाह *यद्वेति । ननु सा भाविनीति कथं तत्त्वमत आह *अबिति । *तस्येति । निष्पत्तेरित्यर्थः । विशेषान्तरं वक्तुं प्रकारान्तरमाह *यद्वेति । *तत्र—सम्पन्नाइत्यत्र । भूते क्त इत्यत्रान्वयः । वृष्टौ शालीतिपाठः । वृष्टौ तद्गतमतीतत्वं शालीत्यपपाठः । आरोपितस्यान्यत्रानारोपात् । यदि तु यत्र नोभयं तत्रायं प्रकारो यत्र तु वर्षणमपि जातं तत्र तद्गतस्यैव तत्रारोप उचितः साक्षात्सम्बन्धेन न तु परंपरया तस्य तत्रेति तदाशयेन तद्गतमतीतत्वमिति ग्रन्थ इत्युच्यते तदाऽस्तु । *आरोप्येति । कार्यकारणयोरभेदाध्यवसायात् । ननु प्रकृते वृष्टे देवे इति प्रक्रमाद्वर्षणगतातीतत्वारोप एव तत्र वक्तुमुचित इति किमित्येवमुक्तमत आह *एतेनेति । तथा कथनेनेत्यर्थः । अपिना प्रक्रान्तसमुच्चयः । कारणान्तरापेक्षाभावेत्यत्राकारप्रश्लेषः तस्य तदेव फलम् । ननु तदानीं कार्यमपीत्यत्र भाष्यसम्मतिमाह *यथेति । तत्रत्यमेव विशेषान्तरमाह *तथेति । *अतीते—तल्लाभे । कूप इत्यस्यानुषङ्गः सर्वत्र । यथाक्रममाह *लुङ्भवीति । तथा व्याख्यातमेव । आदिना "निष्ठा"इति । यत्तु भूषणकृद् 'व्यातेने इति त्वयुक्तमेव । उक्तरीत्या यथाकथञ्चित्परोक्षत्वोपपादने ऽपि अनद्यतनत्वातीतत्वयोर्बहुतरमनःप्रणिधानसाध्यशास्त्रार्थनिर्णयजनकशब्दरचनात्मके ग्रन्थे विस्तारक्रियायां चासत्त्वेन लिटोऽयोगाद्' इति । तदसदिति ध्वनयन्नाह *एवं चेति । आरोपेण भाष्ये तत्प्रयोगोपपादने चेत्यर्थः । *तदिति । अतिसुकरत्वादिप्रत्यायनेत्यर्थः । सादृश्यप्रयोजकधर्ममाह *अर्थेति । आदिना विकासादि । ननूक्तफलमाद्ययोरित्यस्तु तदारोपः परो-

क्षत्वारोपस्य तु न फलमिति कथं तदारोपो ऽत आह *परोक्षत्वेति । तत्त्वं विशदयति *एवमिति । तस्य फलान्तरमप्याह *अनेनेति । इदं च परोक्षत्वारोपमभ्युपेत्य । वस्तुतो न तदपेक्षेत्याह *भविष्यत इति । भूताद्यंशे सत्त्वादाह *तदंशे इति । वदन्तीत्यनेनान्यत्र तदपेक्षारूपा तत्रैव पूर्वत्रापि इदमपि सिद्धशब्देत्यादिना प्रागुक्ताऽरुचिः सूचिता । *एवमपि—आरोपेण निर्वाहाङ्गीकारे ऽपि । आरोप एव न सम्भवतीत्याह *भूतत्वेति । वैपरीत्यनिरासायाह *प्रधानेति । हि यतः । अत एव न पञ्चमी । ननु शास्त्रबलात्तथा स्यादत आह *किञ्चेति । छिर्बद्धमितिन्यायेनाह *आसीदेवेति । सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारमाह *यत्कृत्यमिति । अध्याहारस्य खण्डितत्वादस्य तात्पर्यमाह *एवं चेति । तथाऽर्थस्येष्टत्वे चेत्यर्थः । अस्य भाष्योक्तत्वमाह *अत एवेति । उक्तप्रकाराश्रयणादेवेत्यर्थः । धातुसम्बन्धे इत्यस्योत्तरार्थमावश्यकत्वादाह *तत्रत्यमिति । *चप्रेति । प्रत्याख्यातं चेत्यर्थः । तत्प्रत्याख्याने तदन्यलक्ष्योपपत्तिमाह *गोमानित्यादि । *रूपस्य-गोमत्त्वस्य । *तत्सत्तायाः—गोमत्सत्तायाः । नन्वेवं कथं गवामतीतत्वप्रत्ययो ऽत आह *तेनेति । बाह्यस्य तस्यासम्भवादाह *बुद्धिस्थीकृत्येति । एतेन "ननु चोत्पततैव वचनलोपं चोदिताः स्मः" इति सरूपसूत्रस्थभाष्यप्रयोगो ऽपि व्याख्यातस्तदाह *इत्यन्य त्रेति । उद्द्योतादावित्यर्थः ।

तथैव वस्तुस्तात्पर्यमाह *सुवृष्टीति । यत इत्यादिः । तदेवाह *एवंहीति । एतेनेत्यस्यार्थमाह *अत्रेति । *एवमिति । अत्रैव लक्ष्यभूते चेत्यस्य विषये इत्यर्थः । अत एवादिशब्दः, उत्पन्नश्चेति च प्रागुक्तम् । तत्र हि पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते तदाह *इति दिगिति ॥ २४ ॥

'त्वं पचसि' 'अहं पचामि' 'त्वं पाठ्यसे' 'अहं पाठ्ये' इत्यादौ मध्यमोत्तमयोः प्रत्यक्त्वमपरत्वं च कर्तृकर्मविशेषणतया बुध्यते शब्दशक्तिस्वभावात् ।

तत्र प्रत्यक्त्वं प्रयोक्तुरहङ्कारानास्पदचेतनत्वम्,

अपरत्वमहङ्कारादचेतनत्वम् ।

तदुक्तं पुरुषसमुद्देशे हरिणा—

प्रत्यक्त्वापरभावश्चेत्युपाधी कर्तृकर्मणोः ।
तयोः श्रुतिविशेषेण वाचकौ मध्यमोत्तमौ ॥
सदसद्वाऽपि चैतन्यमेताभ्यामवगम्यते ।
चैतन्यभागे प्रथमपुरुषो न तु वर्तते ॥ इति ।

तत्र कर्मविशेषणतया तयोः प्रतीतिरात्मनेपदेनैवेत्युक्तं श्रुतिविशेषेणेति। वाचकत्वं द्योतकत्वम् । एवञ्च मध्यमोत्तमौ चैतन्ययुक्ते कर्तृकर्मणी बोधयतः । नन्वेवं "शृणोत ग्रावाणः'इत्यादौ मध्यमो न स्यादत उक्तं सदसद्वेति । असदनभिव्यक्तम् । एवञ्च चैतन्यवत्त्वेनैव तद्बोधस्ततो ऽपि एतद्बलेनैव सर्वस्य चेतनत्वं सन्सूत्रे भाष्ये उक्तम्। तत्र हि चेतनधर्मस्याचेतने आरोपमनुक्त्वा सर्वस्य चेतनत्वे इयं श्रुतिः साध्यसाधकत्वेनोक्ता । प्रथमपुरुषस्तु चैतन्यास्पर्शेन साधनभावमात्रमवगमयति नतु चेतनत्वम्। 'काष्ठानि पचन्ति'इत्यादावज्ञानार्थधातुविषये प्रथमपुरुषान्नियमेन तदनभिव्यक्तेः । युष्मदस्मदोश्चेतनेष्वेव प्रयोगाद् मध्यमोत्तमाभ्यां तदभिव्यक्तिः । सम्बोधनार्थो मध्यमे प्रतीयते। युष्मदश्च सम्बोधन एव प्रथमेति तु न युक्तम् । 'त्वं पचसि'इत्यादौ तदप्रतीतेः । क्रियाविनियोगफलकाभिमुखीकरणस्यैव सम्बोधनत्वादित्यग्रे निरूपयिष्यामः ।

अथोपग्रहः कः पदार्थ इति चेद् ।

अत्र हरिः—

यस्त्वात्मनेपदाद्भेदः क्वचिदर्थस्य गम्यते ।
अन्यतश्चापि लादेशान्मन्यन्ते तमुपग्रहम् ॥

अन्यतः परस्मैपदात् । उपग्रह इति तस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा ।

तं विभजते—

क्वचित्साधनमेवासौ क्वचित्तस्य विशेषणम् ।
साधनं तत्र कर्मादि व्यक्तवाक्त्वं विशेषणम् ॥

कर्मादीत्यादिना कर्ता भावश्च । भावोऽपि तिङनुवाद्यः । क्रियाया एकपदवाच्यसाधनावेशमावेदयन् भवति साधनम् । "व्यक्तवाचां समुच्चारणे" इति व्यक्तवाक्त्वं स्वाविशिष्टस्य कर्तृतामावेदयदुपग्रहः ।

क्वचित्क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह—

धात्वर्थस्तद्विशेषश्चाप्युक्तः क्वचिदुपग्रहः ।
धात्वर्थे गन्धनादि स्याद्व्यतीहारो विशेषणम् ॥

तद्विशेषस्तद्विशेषणम् । गन्धनावक्षेपणादयः सन्तोऽपि नात्मनेपदमृतेऽभिव्यक्ता इत्युपग्रहः । यथा 'उत्कुरुते' इति । व्यतीहारस्तु क्रियाविशेषणम् । आत्मनेपदव्यङ्ग्य उपग्रहः । 'व्यतिलुनीते' इत्यादौ ।

क्वचिद्विषयभेदेन क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह—

क्रिया विषयभेदेन जीविकादिषु भिद्यते ॥
लादेशे स क्रियाभेदः वाक्येष्वप्यवगम्यते ॥

विषयविशेषेण धात्वर्थः क्रिया भिद्यते, सच भेदो लादेशैरभिव्यज्यते इति शेषः । यथा पचेर्जीवनोपायत्वेनानुष्ठीयमानो विक्लित्त्यनुकूलव्यापारेणान्नसंस्कारलक्षणः पाकस्तदर्थकत्वं परस्मैपदव्यङ्ग्यम् ।

यथा—पचति यजतीति । प्रधानं ह्यत्र क्रियाफलं न कर्तृगामि, भृत्यानां भृतिमात्रार्थित्वात् । यजमानादीनां तु पाकादिसामग्रीसङ्घटनरूपं प्रतिविधानं तदर्थः । तदर्थकत्वं चात्मनेपदव्यङ्ग्यम् ।

'यत् क्रियाफलं कर्तृगामि तद्वृत्तिधातोरात्मनेपदम्' इति "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इति सूत्रार्थः ।

स क्रियाभेदः–'स्वं यज्ञं यजते, यजति'इत्यादौ वाक्ये स्वादिपदेनापि गम्यते । "विभाषोपपदेन"इति तत्र पदद्वयमित्यर्थं हेलाराजः ।

अत एवोक्तम्—"स्वरितञितः" इत्यत्र भाष्ये "स्वरितञितः' इति शक्यमकर्तुम् । यात्यादिषु कस्मान्न भवति, कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते । सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति । त एवं विज्ञास्यामः–येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति । न चैषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्राभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथाजातीयकाः खल्वप्याचार्येण स्वरितञितः पठिताः । ये उभयवन्तः । येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति" इति ।

अनेन च भाष्येणाकर्त्रभिप्रायक्रियाफलाभावप्रयुक्तो यात्यादिषु उभयाभावो लभ्यते ।

ननु यात्यादिष्वपि–'सेना प्रयाति, पित्रर्थं तीर्थानि गच्छति'इत्यादौ पराभिप्रेतं जयधर्मादि फलमस्तीति चेन्न । भाष्ये चश्रवणात्कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्रायमेव

च क्रियाफलमस्तीत्यर्थाद् । इदं चोभयाभिप्रेतमिति न तथेत्यभिप्रायः । तत्र यजेर्ऋत्विग्व्यापारवचनत्वे कर्त्रभिप्रेततत्फलाभावः । यजमानस्य तदा कर्तृत्वाभावात् । यजमानव्यापारवचनत्वे तद्वत्त्वम् । उभयवचनत्वे 'स्वामिदासौ' इति वक्ष्यमाणवत्प्रयोग इति तदाशयः ।

ननु पचादीनां विक्लित्त्यादिवचनत्वात्कथं प्रतिविधानमर्थः । किञ्च तदर्थत्वाभावे कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलाप्रसिद्धिरत आह—

संविधानं पचादीनां क्वचिदर्थः प्रतीयते ।
तन्निमित्ता[१] यथाऽन्यापि क्रिया ऽधिश्रयणादिका ॥

"कः पचेः प्रधानार्थः याऽसौ तण्डुलानां विक्लित्तिः। अथेदानीं तदभिसन्धानपूर्वकमध्येषणं प्रेषणं वा युक्तं यत्सर्वं पच्यर्थः स्याद् ? बाढं युक्तम्" इति "हेतुमति च" इति सूत्रभाष्योक्तेः संविधानमपि सामग्रीसंघटनरूपं पच्याद्यर्थः । यथा विक्लित्त्यर्थस्यापि पचेरधिश्रयणादिः कर्तृव्यापारो ऽर्थः—'देवदत्तः पचति' इति । अन्यथा देवदत्तस्य कर्तृत्वानापत्तिः । णिच् तु न । नहि संविधानमेव णिजर्थः, अपि तु तत्पूर्वकं प्रेरणम् । यत्र सति प्रयोजक इत्युच्यते । संविधानं कुर्वन्नपि न यावत् प्रेरयति न तावत्प्रयोजक इत्युच्यत इति हेलाराजः ।

'भिक्षा वासयति, कारीषो ऽग्निरध्यापयति'

---

(१) तन्निमित्तामिति पाठः कलासंमतः । मूलपुस्तकत्रितये तन्निमित्तेत्युपलम्भात्स एव मूलेऽवस्थापितः ।

इत्यादावपि प्रयोजकत्वारोपो बोध्यः । "तूष्णीमासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोऽपि वासादिप्रयोजकः" इति भाष्यात् । तत्समर्थाचरणमात्रेण तत्प्रयोजकत्वारोप इति तदर्थः । अत एवायं यज्ञसम्भारान् संघटयति कं वा प्रेरयिष्यत्यार्त्विज्यायेति न जानीम इति व्यवहारः ।

ननु "स्वरितञितः"इतिसूत्रादयमर्थः कथं लभ्यते तत्राह—

कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।
तथाभूता क्रिया सा हि तत्कर्ता फलभाग्यतः ॥

कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणेन संविधानक्रिया निर्दिश्यते"नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेद्"इत्यत्र नक्षत्रदर्शनेन कालविशेषनिर्देशवत् । यत एवंरूपक्रियायाः कर्ता फलेन युज्यते । नह्यसंविदधद्यागादि तत्फलं स्वर्गाद्यश्नुते । ततश्च कार्यभूतफलसंबन्धेन कारणभूताक्रियाविशेष उपलभ्यते तद्वाचकाद्धातोरात्मनेपदमित्युक्तं भवति ।

संविधानोपलक्षणं क्रियाफलं किं तत्राह—

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।
तत् प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम् ॥

तदेव सूत्रे क्रियाफलशब्देन गृह्यते इति भावः । तच्च पाकस्य भोजनं लोकतोऽवगतम् । यागस्य स्वर्गो वेदतः । तदुक्तं भाष्ये-"साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति । नचान्तरेण यजिं याजिफलम्, वपिं च वपिफलं लभते । याजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गां

लभन्ते, भृतकाश्च वेतनम्" इति।

यत्र यस्यां क्रियायां सत्यामित्यर्थः । साधीयः क्रियाफलं स्वर्गादि । यजिं यागसंविधानरूपयज्यर्थम् । एवं वपिमित्यपि । अन्तरेणापि याजिम्-स्वसाध्ययागव्यापारं विनाऽपि ।

मतान्तरमाह—

क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित्स्वार्थपरार्थता ।
असती वा सती वाऽपि विवक्षितनिबन्धना ॥

"सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते,नहि कश्चित्परोऽनुग्रहीतव्य इति प्रवर्तते"इति भाष्योक्तेः सर्वस्य स्वार्थप्रवृत्त्या स्वार्थता सर्वत्र मुख्या। परार्थता त्वसत्येव। सतीवेति तु लौकिकी वाचोयुक्तिः। विवक्षितं विवक्षा सा निबन्धनं हेतुरस्याः परार्थताया इत्यर्थः।

एवंचासत्परार्थताविवक्षायां माभूदात्मनेपदमिति कर्त्रभिप्राय इत्यनेन क्रियाफलं विशेषितम् । सूत्रार्थस्त्वेतत्पक्षे क्रियाफलके यते कर्त्रभिप्रेतोद्देश्यके आत्मनेपदमित्यर्थः। अत्र कश्चिदित्यनेनारुचिर्बोधिता। तद्बीजं तु 'यजन्ते ऋत्विजः' इत्यादेरप्यापत्तिः। यः स्वर्गादिफलार्थं निर्देशेनेतरं व्यापारयति स्वयं च प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ कर्तर्यात्मनेपदमिष्यते। यस्तु भृतिरूपनिर्वेशमात्रफलः स्वामिचित्तानुवर्तनादेव कृतार्थतां मन्यते तत्र नात्मनेपदं भृत्यादावितीति हेलाराजः।

किञ्च स्वरितासिद्धग्रहणप्रत्याख्यानशोक्तभाष्यविरुद्धमिदम् तेनार्थद्वयवाचकत्वं स्वाभाविकं यत्रास्ति ते-

ऽत्र विषया इति स्पष्टमेवोक्तं कस्तत्र विवक्षाया उपयोगः ।

किञ्च फलस्य स्वर्गादेरेवात्र ग्रहणमित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वेन क्रियाप्रवृत्ताविलयसङ्गतम् ।

किञ्च प्रवृत्तेः सर्वत्र स्वार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्वे विवक्षाऽत्यन्तमनुचितैवेति दिक् ॥ २९ ॥

(कुं० टी०) अहङ्कारास्पदत्वम् 'अहम्' इतिप्रत्ययविषयत्वम् । अचेतने प्रयोगस्तत्रारोपात् । *सर्वस्य चेतनत्वमिति । तेन 'कूलं पिपतिषति'इत्यादिसिद्धिः । सर्वत्र परिणामदर्शनाच्चैतन्याधिष्ठानं विना च तदसम्भव इति भावः । सकलचेतनकार्यं तु न भवति पदार्थानां विचित्रत्वात् । मनुष्याणामपि हि नानाजातीय एव व्यवहारो दृश्यते । *सम्बोधनार्थइति । यथा हि माणवकाधीष्वेत्यभिमुखीभावो गम्यते, एवमधीष्वेत्यत्रापि । अत एव युष्मदः सर्वत्र सम्बोधने प्रथमामिच्छन्ति ।

तदाहुः—

सम्बोधनार्थः सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदिष्यते ।
तथा सम्बोधने सर्वां प्रथमां युष्मदो विदुः ॥ इति ।

अन्येतु अभिमुखीभावस्य प्रातिपदिकार्थ एवान्तर्भावान्न सम्बोधने प्रथमेत्याहुः । उपग्रहशब्दो भेदलभ्ये प्रसिद्धः । तत्र कस्य कथं भेदलभ्यत्वमिति निर्णेतुं पृच्छति *अथेति । *आत्मनेपदादिति । आत्मनेपदलभ्य इत्यर्थः । *साधनमिति । उपग्रह इति शेषः । तदुदाहरति *व्यक्तवाचामिति । अत्र बहुव्रीहिणा कर्तॄणामेव भेदकत्वम् । *तद्विशेषः—धात्वर्थविशेषणम् । *जीविकादिषु-जीविकाकुलायकरणेष्वित्यादिषु । *प्रधानमिति । तच्च भो-

जनम् । संघटनं सम्पादनम् । *व्यङ्ग्यमिति । धातूनामनेकार्थतया संविधानमपि धात्वर्थः । तद्द्योतकमात्मनेपदमित्यर्थः । *यात्यादिष्विति । राजा याति, सेना यातीत्यादौ क्रियाफलस्य जयस्य कर्तृगामित्वतदभावयोर्दर्शनात् । *नचैषामिति । यात्यादीनां तु कर्त्रभिप्रायमेव क्रियाफलमस्तीति भावः । *अनेनचेति । यात्यादावकर्त्रभिप्रायं क्रियाफलं नास्तीत्यत उभयाभाव इत्यर्थः । शब्दशक्तिस्वभावाच्च स्वरितञित एवोभयवन्तो नान्ये । *कर्त्रभिप्रायमेवेति । एकैकमात्रगामि यत्र भिन्नं भिन्नं फलमित्यर्थः । *इदंचेति । सेना प्रयातीत्यत्र जयरूपं फलमुभयाभिप्रेतमित्यर्थः । यज्यादावुभयगामिफलं दर्शयति *ऋत्विग्व्यापारेति । स च प्रक्षेपादिः । *तद्वत्त्वम्—कर्तृगामिफलकत्वम् । कथं तर्हि "आत्मने वा यजमानाय वा यं यं कामं कामयते तं तमाशासानि" इति ऋत्विजां फलसम्बन्धः श्रूयत इति चेन्न । तस्य वाचनिकत्वात् । औडुलोमिस्त्वाह—स्वामिकर्माण्युपासनानीत्ययुक्तम् । साङ्गकर्मणे हि ऋत्विग् यजमानेन परिक्रीयते । तस्माद्गोदोहनादिवदुद्गीथाद्युपासनान्यपि ऋत्विग्विनिवर्त्यानि इति । "यां काञ्चन यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशासते" इति श्रुतेश्च । *क्रियाफलासिद्धिरिति । संविधातुर्यजमानस्य कर्तृत्वाभावात् । *संविधानमिति । पचते इत्यादौ संविधानं पचादीनामर्थ इत्यर्थः । *तन्निमित्तत्वमिति । फलार्थप्रेरणस्य धात्वर्थत्वाण्णिचो द्योतकत्वमपि भाष्यकारोऽव्यवस्थापयति *कः पचेरिति । सकलक्रियाणां विक्लित्त्यर्थत्वात्सैव प्रधानं तदनुकूलानां फूत्कारादीनां व्यापाराणां यथा प्रेरणादीनामप्युचितमित्यर्थः । ननु संविधानस्य धात्वर्थत्वे तद्द्योतनाय यथा तङ् प्रयुज्यते तथा पाचयतीत्यपि स्यादत आह *णिचूतुनेति । प्रेरण-

स्य चेतनधर्मत्वमाशङ्क्याह *भिक्षेति । तदुक्तं भाष्ये "भिक्षाश्च प्रचुरा व्यञ्जनवती लभ्यमाना संप्रयोजयति, कारीषोऽग्निर्निवाते-एकान्ते सुप्रज्वलितोऽध्ययनं प्रयोजयति" इति । *क्रियाभेदेति । तङ्समभिव्याहारे संविधानरूपा क्रिया प्रतीयते इत्यर्थः । *यस्यार्थस्य—भोजनादेः । *पचादयः—पाकादयः । *लाभादि—वेतनादि । किन्तत्साधीयः क्रियाफलं तत्राह *नचान्तरेणेति । यज्यादिफलमन्तरेण याजिक्रियां नैव लभते तदित्यर्थः । गवादिषु व्यतिरेकं दर्शयति *याजकाइति । नहि स्वर्गादि फलं यागमन्तरेण भवति, गोलाभस्तु प्रतिग्रहेणापि भवतीति भावः । *क्रियाप्रवृत्ताविति । यज्यादौ परार्थत्वविवक्षा नास्त्येव । एवं च स्वार्थत्वपरार्थत्वोभयाविवक्षावतां धातूनां स्वार्थत्वविवक्षायां तङानौ इति सूत्रार्थः । एवं च विवक्षाग्रहणात् 'कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये' इति सिद्धम् । क्रियामात्रविवक्षायां 'स्वामिदासौ पचत' इति । एषाच विवक्षा स्वरितञिद्विषयैव । आदित्योद्गमनं सम्भावयति आदित्यमुद्गमयतीत्यादीनुपसंख्येयान्प्रयोगान् भाष्यकारः सूत्रेणैव साधयति *सर्वइति । सूर्योऽपि स्वाभिप्राये वर्तते ततो णिच् । *स्वयंचेति ।

अयम्भावः—यद्यपि "स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र स्वर्गकामस्य यागकर्तृत्वमवगतं यजेतेत्यात्मनेपदं च क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे एवोपपद्यते इति यजमानस्यैव निखिलकर्मानुष्ठानं प्राप्तं तथापि 'पञ्चभिर्हलैः कृषति' इत्यादाविव प्रयोजकतयैव कर्तृत्वमिति । *दिगिति । ब्राह्मणाय गां ददाति, हरिं भजतीत्यादावात्मगामिक्रियाफले परस्मैपदं कथमिति चिन्त्यम् ॥ २५ ॥

(क० टी०) विशेषान्तरं वक्तुं सर्वसाधारणं विशेषमाह *त्व-

मित्यादिना । *मध्यमोत्तमयोः–विषये इति शेषः । यथासंख्यमाह *प्रत्यक्त्वामिति । *बुध्यते–अर्थान्मध्यमोत्तमाभ्यामेव । तत्र बीजमाह *शब्देति । *तत्र–तयोर्मध्ये । युष्मदस्मदर्थौ क्रमेणाह *अहङ्कारेत्यादि । अपरभावो ऽपरत्वम् । *उपाधी–तयोः प्रत्येकमेते विशेषणे । *तयोः–प्रत्यक्त्वापरत्वयोः । एवमग्रे । *एताभ्याम्–मध्यमोत्तमाभ्याम् । *चैतन्यभागे–चैतन्यरूपविशेषांशे । *तत्र–कर्त्तृकर्मणोर्मध्ये । तत्र तस्यैव विधानात् । पूर्वसिद्धान्ताविरोधायाह *द्योतकत्वामिति । एवं सति तात्पर्यार्थमाह *एवं चेति । द्योतकत्वे चेत्यर्थः । *एवम्–चैतन्ययुक्तयोरेव ताभ्यां बोधे । ननु चैतन्यस्यासत्त्वं विरुद्धमत आह *अनभीति । अस्य तात्पर्यार्थमाह *एवंचेति । तत्सत्तायाः सार्वत्रिकत्वेन तदभिव्यक्त्यनपेक्षणे चेत्यर्थः । तस्यामपि कर्त्रादिबोधस्तेनैवेत्यर्थः । अत्र भाष्यसंमतिमप्याह *एतदिति । उक्तश्रुतीत्यर्थः । चेतनत्त्वमिति पाठः चेतनावत्त्वमिति वा । "धातोः कर्मणः" इति सूत्रे "आशङ्कायाम्" इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय पक्षद्वयमुक्त्वा तृतीयपक्षत्वेन सर्वस्य वा चेतनावत्त्वादित्युक्तत्वात् । तदाह *तत्रहीति । चैतन्यभागे इत्यर्धार्थमाह *प्रथमेति । स्पष्टार्थमात्रपदव्यावर्त्यं स्पष्टयति *नत्विति । अस्पष्टेनेत्यनेन तत्सत्ता सूचिता । चैत्रः पचतीत्यादौ तत्प्रतीतेराह *काष्ठानीति । तत्रापि ज्ञानार्थकधातुयोगे तत्त्वादाह *अज्ञानेति । तत्रापि कृञादियोगे क्वचित्सत्त्वादाह *नियमेनेति । प्रकृते ततो वैलक्षण्यमाह *युष्मदिति । *तदिति । नियमेनेत्यादिः । प्राचोक्तयुक्तिं खण्डयति *संबोधनेति । तद्रूपोऽर्थ इत्यर्थः । सच चेतनधर्म इति तत्र तत्प्रतीतिरिति भावः । *तदिति । संबोधनेत्यर्थः । तदसम्भवमेवाह *क्रियेति । *अग्रेप्रथमाकारके । श्रुतिविशेषणेति हर्युक्तात्मनेपदप्रसङ्गेन तदुक्तमन्यद्वक्तुं शङ्कते *अथोपग्रह इति । भेदो विशेषः । गम्यते इत्यत्र मध्यपठिते पञ्चम्यन्तद्वयान्वयः । *संज्ञेति । तदुपयोगस्तु सुप्तिङुपग्रहनराणामित्यादौ बोध्यः । *विभजते–स एव । एवमग्रेऽपि । *असौ–उपग्रहः । *तस्य–साधनस्य । *तत्र–तयोर्मध्ये । ननु भावस्य धात्वर्थत्वेन न साधनत्वमत आह *भावोऽपीति । अनतिप्रसङ्गायाह *तिङेति । हेतुगर्भविशेषणम् । अत एवाह *क्रियाया इति । साधनानावेशामिति पाठः । तत्रानावेशामित्यर्थः ।

अनिवेशमिति पाठान्तरम् । तथा च तदनिवेशेन कर्तृत्वात्तस्वामि-त्यर्थः । ननु व्यक्तवाक्त्वं न तद्बोध्यमिति कथं तस्य तत्त्वमत आह *व्यक्तवाक्त्वमिति । तथाच विशिष्टे तत्त्वेन तद्विशेषणस्यापि तत्त्वमिति भावः । क्रियाविशेषावुपेति पाठः । क्रिया-च विशेषश्चेति द्वन्द्वः । विशेषस्तद्विशेषणम् । पूर्वार्धे उत्तरार्द्ध-विरोधं परिहरति *तद्विशेषणमिति । ननु गन्धनाद-यो धात्वर्था एवेति न तद्गम्या इति कथं तत्त्वमत आह *गन्ध-नेति । तथैवाह *व्यतिहारइति । *क्रियेति । भिन्नं पदम् । *जी-विकादिष्विति विषयसप्तमी । भेदपदार्थः—*विशेषेति । क्रियेत्यस्य व्याख्या *धात्वर्थ इति । पूर्वार्द्धार्थमुक्त्वा तृतीयपादार्थमाह *सचेति । तमेवोदाहरणतः प्रदर्शयति *यथेति । *पचेरित्यस्य पाक इत्यत्रान्वयः । अन्नसंस्कारस्यान्यथाऽपि सम्भवादाह *विक्लित्त्ये-ति । तद्धेतुकः स विक्लित्त्यादिरूपो धात्वर्थ इति भावः । *प्रधानम्—भोजनम् । जीविकादीत्यादिग्राह्यमाह *यजमानेति । *तदर्थः—धात्व-र्थः । तत्रैव कुत आत्मनेपदमित्यत आह *यदिति । तुर्यपादार्थे 'स क्रियाभेदः' इत्यस्यानुषङ्गेणाह *सक्रियेति । अपेः शेषेणान्वयमाह *स्वादीति । अपिः पूर्वसमुच्चये, नात्रैव तत्समुच्चये । तदाह *विभाषेति । यत इत्यादिः । अत्र भाष्यसंमतिमाह *अतएवेति । तद्भेदेन धात्वर्थभेदादेवेत्यर्थः । द्वितीयेत्यन्तो भाष्यग्रन्थः । *सर्वेषाम्—सर्वधातूनाम् । *ते—वयम् । *येषाम्—धातूनाम् *नच—नहि । *एषाम्—यज्यादीनाम् । उक्तमेव विषयप्रदर्शनेन द्रढयति *तथेति । अस्य व्याख्या *ये उभयवन्तइति । परस्मैपदात्मनेपदवन्त इत्यर्थः । तत्र बीजमाह *येषामिति । शङ्कितुं तावद् भाष्यता-त्पर्यमाह *अनेनचेति । अस्माद्भाष्यादित्यर्थः । अत एव शङ्कते *नन्विति । *चश्रवणादिति । चद्वयेत्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वात् सोऽवधारणार्थ इति भावः । गामश्वमितिवदाह *एवञ्चेति । *इदं च—जयधर्मादिरूपम् । *न तथा—तादृशोभयाभिन्नम् । अत एवेत्युक्तं विशदयति *तत्रेति । तेषामर्थानां मध्ये इत्यर्थः । *फलाभाव इति । तथा च तत्र परस्मैपदम् । *तद्वत्त्वम्—कर्त्रभिप्रेततत्फ-लवत्त्वम् । तथा च तत्रात्मनेपदम् । ननु स्वामिदासयोर्युगपत्कर्तृ-त्वविवक्षायां स्वार्थवृत्तिताप्रयुक्तात्मनेपदस्य दासेनान्वयाभावात्प-

रार्थत्वप्रयुक्तपरस्मैपदस्य स्वामिनाऽनन्वयादप्राप्त्येदृशे विषये तिङन्तप्रयोगो न स्यादत आह *उभेति । *तदाशयः—उक्तभाष्याशयः । तत्र शङ्कते *नन्विति । तत्र प्रतिविधानम् । हेलाराजमाह *कइति । प्रधानोऽर्थ इत्यर्थः । *याऽसाविति । तदर्थत्वात्कारकग्रामस्य तदनन्तरं च फलोत्पादादिति भावः । हरिरपि—

अनन्तरं फलं यस्याः कल्पते तां क्रियां विदुः ।
प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता ॥ इति ।

*तदभिसन्धिपूर्वकमिति । तद्विशेषणभूतामिति शेषः । *वा युक्तमिति । वा सर्वं पच्यर्थः इति स्याद् युक्तमेवेत्यर्थः । कैयटाद्युक्त्यसाङ्गत्यायाह *सामग्रीति । *तन्निमित्तमिति । पूर्वान्वयि । फलजनकमिति तदर्थः । अनेन तत्त्वबीजमनतिप्रसङ्गश्चोक्तः । अस्याग्रेऽप्यन्वयो लिङ्गभेदेनेत्यभिप्रेत्य "यथान्याऽपि" इति व्याचष्टे *यथेति । ननु तत्र णिच् कुतो नात आह *णिच्त्विति । *हि-यतः । *यत्र-प्रेरणे । *संविधानमित्यस्य यत इत्यादिः । नन्वेवं भिक्षादावचेतनत्वेन प्रेरणाद्यसंभवात् तत्र कथं णिजत आह *भिक्षेति । "हेतुमति च" इति सूत्रस्थभाष्यमाह *तूष्णीमासीनइति । निर्व्यापारत्वात्कारकत्वमात्रमपि तस्य नास्ति कुतस्तद्विशेषः कर्तृत्वमित्यर्थः । *तदर्थः-उक्तभाष्यार्थः । *तत्र-भिक्षायाम् । तत्समर्थाचरणं लभ्यमानात्वप्रचुरात्वव्यञ्जनवतीत्वरूपम् । तद् अग्नौ निर्वाते एकान्ते सुप्रज्वलितत्वरूपं बोध्यम् । *अत एव-प्रेरणसंविधानयोर्भेदादेव । कारिकायामेकदेशेन विशिष्टग्रहणमित्याह *कर्त्रभिप्रायेति । क्रियाभेदमाह *संविधानेति । *हि-यतः । *तथाभूता-फलजनिका । *सा-संविधानरूपा । क्रिया धात्वर्थ इति तृतीयपादार्थमभिप्रेत्य तुर्यपादार्थमाह *यतइति । तदुपपादयति *नह्येति । *यागादीति । पूर्वान्वयि । तात्पर्यार्थे शङ्कानिरासायाह *ततश्चेति । *संविधानेति । तत्पुरुषः । *यस्येति । एवाध्याहारेण यत्सिध्यर्थं पचादय एवारभ्यन्त इत्यर्थः । तत्तात्पर्यमाह *तदेवेति । *भाष्ये-"स्वरितञितः" इत्यत्रैव । यत्रेत्यस्यार्थमाह *यस्यामिति । संविधानरूपायामित्यर्थः । साधीय इत्यस्य क्रियाफलेनान्वय इत्याह *सा-

(१) तच्छब्देनात्र संविधानं गृह्यते ।

धीय इति । किन्तत्साधीयः क्रियाफलमित्याशङ्कायामुक्तम् । *नचान्तरेणेति । यद्यज्यादिफलमन्तरेण यजिक्रियां नच नैव लभन्ते तदिति तदर्थस्तदाह *स्वर्गादीत्यादि । इकार उच्चारणार्थ इत्याह *यागेति । गवादिषु च तद्व्यतिरेकदर्शनायोक्तम् *याजकाः पुनरिति । प्रतिग्रहादिनेति भावः । *चोऽयं त्वर्थे । *यागेति । अग्नौ हविःप्रक्षेपादिरूपेत्यर्थः । यद्यपि दानादिनाऽपि स्वर्गो भवति तथाऽपि स्वर्गविशेषनियतत्वादनन्यलभ्यत्वमिति बोध्यम । मिथोऽविरोधायाह *मतान्तरेति । आख्यातानिमित्तत्वेनेति शेषः । हेलाराजमाह *सर्वेइति । *असत्येवेति । एवं च स्वार्थतायां सतीत्वमेव, परार्थतायामसतीत्वमेवेति प्रत्येकं विकल्पासङ्गतिरत आह *सतीवेतीति । पूर्वो वा एवार्थः परार्थतामात्राभिप्रायः । एवं विकल्प इति भावः । नन्वसत्यास्तस्याः कथं तत्र निमित्तत्वमत आह *विवक्षितमिति । भावे क्त इत्याह *विवक्षेति । उत्तरार्धं सर्वं परार्थताविषयमित्याह *परेति । स्वार्थतायास्तु सर्वत्र सत्त्वेन विवक्षाऽनुपयोगात् । तात्पर्यार्थमाह *एवं चेति । विवक्षिताया अपि तस्यास्तन्निमित्तत्वे चेत्यर्थः । सूत्रे क्रियाफले इति बहुव्रीहिः । कर्त्रभिप्राये इति अर्शआद्यजन्तं तदाह *क्रियाफलके इत्यादि । फलद्वारा क्रियैव कर्त्रर्था यत्र तत्रात्मनेपदमिति फलितम् । *अत्र–मतान्तरे । ननु तदिष्टमेवात आह * यइति । *निर्वेशेन–भृत्या । *यस्तु–ऋत्विक् । *तत्र–भृत्यादौ । *भृत्यादाविति । नेत्यन्वयः । स्वयं दूषणान्तरमाह *किञ्चेति । *प्रत्याख्यानस्थोक्तेति । तत्परप्रागुक्तेत्यर्थः । विरोधमेवाह *तेनेति । भाष्येणेत्यर्थः । कइत्यस्यास्तीत्यादिः । दोषान्तरमाह *किञ्चेति । एतेनैतन्मतप्रतिपादककैयटादिग्रन्था निरस्ता इत्यन्यत्र स्पष्टं तदाह *इति दिगिति ॥ २५ ॥

केचित्तु प्रतिविधानार्थादपि तदर्थद्योतकमात्मनेपदं णिचा सह विकल्पते । संविधानमात्रं णिजर्थः । "सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते" इति न्यायेन स्वार्थं प्रवर्तमानस्य प्रयोज्यस्यानुकूल्यकर्ता संविधातोच्यते । प्रैषस्तु न णिजर्थः । एवंचैकविषयत्वात्तयोः पर्याय-

त्वम्-यजते याजयतीति वदन्ति ।

तन्मतमाह—

केषाञ्चित्कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते ।
आत्मनेपदमन्येषां तदर्था प्रकृतिर्यथा ॥

णिचा सह णिजर्था प्रकृतिर्धातुर्यथा विकल्पते तद्वत् । अन्येषां स्वरितञिद्व्यतिरिक्तधातूनाम् ।

"हेतुमतिच" इत्यस्यापि संविधानरूपे व्यापारे वर्त्तमानाद्धातोर्णिजित्यर्थः । यजतेश्च संविधानमेवार्थः । पाचयतीत्यादावप्येवमित्येतन्मतम् ।

वस्तुतो णिच्प्रेरणावाची । "तत्प्रयोजको हेतुश्च" इति सूत्रात् ।

अत एव तदाश्रयस्य कर्तृत्वम् । अत एव 'पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेन' इत्यादिप्रयोगाः, "गतिबुद्धी-तिसूत्रं च चारितार्थम् ।

एवञ्च भिन्नविषयत्वाद्विकल्पोक्तिरसङ्गता ।

किञ्च सामान्यविहितस्य णिचो धातुविशेषाद्विहितेनात्मनेपदेन बाध एवोचितः । एतच्च केषांचिदित्यनेन सूचितमिति हेलाराजः ।

अथैतेषां णिजात्मनेपदयोर्विकल्पभ्रमबीजं दर्शयति—

क्रीणीष्व पचते धत्ते चिनोति चिनुतेऽपि च ।
आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ण्यर्थोऽभिधीयते ॥

आत्मानं क्रीणीष्वेति विनतां कद्रूराह । तस्य च दास्यादात्मनो मोचनाय पुत्रसंविधानं कुर्वित्यर्थ इति तेषां तद्भ्रमबीजम् । तत्र प्रत्युपकाराद्विना दास्यमुक्त्यस-

म्भवात्, प्रत्युपकारस्य च स्वासाध्यत्वादर्थसामर्थ्या-त्पुत्रसंविधानं गम्यते न तु स तदर्थ इति स तेषां भ्रमः। एवं "केशश्मश्रु वपते" इत्यत्र वपनकर्तुः संवि-धानं कुरुते इत्यर्थ इति तेषां भ्रमबीजम्। तत्रापि स्वस्यासामर्थ्येन सामर्थ्यात्तद्गम्यते इति तेषां भ्रमः। एवमन्यत्राप्यूह्यमिति हेलाराजः।

अथ सिद्धान्ते शङ्कते—

यत्रोभौ स्वामिदासौ तु प्रारभेते सह क्रियाम्।
युगपद्धर्मभेदेन धातुस्तत्र न वर्तते॥

स्वामिसाध्यं सम्भारघटनरूपं संविधानम्, दास-साध्यं तु विक्लित्तिपर्यन्तं साधनविनियोगरूपम्। तत्र भिन्नत्वाद्व्यापारस्य युगपदेकधातुवाच्यत्वासम्भवेन किं संविधानापेक्षमात्मनेपदं किं वा संस्कारकापेक्षं परस्मैपदमिति संशयः। अनेकार्थत्वाद्धातूनां युगपद-र्थद्वयाभिधानेऽप्येकत्र प्रयोगे विरुद्धलादेशद्वयानुपप-त्त्या स एव संशय इति हेलाराजः। नच क्रियागत-विशेषमविवक्षितं कृत्वा क्रियामात्रे साधनभावमा-त्रविवक्षायामत्र परस्मैपदं युक्तमिति वाच्यम्। तथा क्रियया स्वामिनो भोजनस्य लाभेन दासस्य श्रममा-त्रलाभेन पूर्वपक्षस्यैव सिद्धेः।

किञ्चैवंरीत्या यजति यजमान इत्यस्याप्यापत्तिः।

नचेष्टापत्तिः। तदा कर्तृगामिनोऽकर्तृगामिन-श्च फलस्याभावेन "स्वरितञित उभयवन्त" इति भा-ष्यस्यासङ्गतेः।

अत्र स्वामिपदार्थसामर्थ्यात्तद्गतं संविधानमव-

गतं दासपदार्थसामर्थ्याच्च तत्क्रियायाः परार्थत्वम-वगतमिति नात्राख्यातस्य व्यापार इति शेषत्वात्परस्मैपदमिति केचित् ।

एवमपि पूर्वपक्षस्यैव सिद्धिरित्यन्ये ।

समाधत्ते—

संविधातुश्च सांनिध्याद् दासे धर्मोऽनुषजते ।
छत्रिणा चापि संबन्धाच्छत्त्रिशब्दाभिधेयता ॥

उत्तरार्धस्य यथेत्यादिः । दासधर्मस्य तु न स्वामिन्यारोपः । उत्तमे निकृष्टधर्मारोपाप्रतीतेरित्यलं विस्तरेण ।

"अग्नीनादधीत" इत्यत्र यद्यप्याधानफलमाहवनीयत्वादि अग्निनिष्ठं तथाऽपि यज्ञहोमादिसुखलाभरूपं कर्तृगतमप्यस्ति तदादायात्मनेपदम् । आहवनीयत्वादेराधानसंस्कारातिरिक्तत्वे मानाभावेन तस्य च धात्वर्थतया तदतिरिक्तस्यैव मदुक्तस्य तत्फलत्वौचित्यात् । स्पष्टं चेदम् "एकः पूर्वपरयोः" इति सूत्रे भाष्ये ।

एतेन कर्त्रभिप्रेतत्वं फले कर्त्रर्थत्वमेव नतु कर्तृसमवेतत्वमिति पार्थसारथ्युक्तमपास्तम् ॥ २६ ॥

(कुं०टी०) *केचित्त्विति । संविधानरूपधात्वर्थद्योतको यथा तङ् तथा णिजपीत्यर्थः । नन्वेवं संविधानस्य णिचा द्योतितत्वात्पाचयते इति तङ् न स्याद्, सत्यम् । द्वितीयं संविधानन्तत्रार्थः । *संविधानरूपे इति । हेतुमान् व्यापारः । तत्र वर्तमानाद्धातोर्णिजिति व्यापारमात्रस्य च धातुवाच्यत्वाण्णिज् द्योतक इति भावः । ननु त्यागो यज्यर्थ इत्यत आह *यजतेश्चेति । *इतिसूत्रा-

दिति । धात्वर्थव्यापाराश्रयकर्तुः प्रयोजकस्य हेतुसंज्ञाविधानात् । *इत्यादिप्रयोगाइति । प्रकृत्यर्थत्वे उभयोः कर्त्रोर्लेनाभिधानं स्यात्, प्रत्ययार्थत्वे तदर्थकर्तुरभिधानम् । *सूत्रं च चरितार्थमिति । कर्तृत्वे प्राप्ते कर्मत्वविधानात् । *केशश्मश्रु वपते इति । अत्रात्मनेपदेन यजमानसंस्कारो लभ्यते । नहि अध्वर्युसंस्कार आत्मगामिफलार्थः, वपनादिसंस्काराणां मालिन्यापनयनेन फलयोग्यतासम्पादनार्थत्वात् । *क्रियागतविशेषमिति । आत्मगामित्वाद्यविवक्षयेत्यर्थः । *छत्रिणा चापीति । यथा छत्रिसांनिध्यादच्छत्रिणामपि छत्रित्वम् । *निकृष्टधर्मेति । अत एव "आदित्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्म"इति श्रुतिमुदाहृत्य "आदित्ये ब्रह्मदृष्टिः कार्या नतु ब्रह्मणि आदित्यदृष्टिः"इति स्पष्टं शारीरकभाष्ये । *आहवनीयत्वादीति । आधानस्याग्निसंस्कारार्थत्वादाहवनीयत्वं सिध्यतीति भावः ॥ २६ ॥

(क० टी०) अविरोधायैवात्र मतभेदसूचकाभावाच्चौल्येनाह *केचित्त्विति । अपिः सिद्धाते प्रेरणासमुच्चायकः । *तत्–प्रतिविधानम् । ननु णिचः प्रेरणार्थत्वेन कथमिदमत आह *संविधानमिति । नन्वेवं प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिरेव न स्यादत आह *सर्वेइति । हेलाराजमाह *णिचेति । *तद्वदिति । आत्मनेपदं विकल्पत इत्यर्थः । केषांचिदित्यस्य स्वरितञितान्धातूनामित्यर्थं सूचयन्नाह *अन्येषामिति । ननु सूत्रादिदं कथं लब्धमत आह *हेतुमतीति । नन्वेवमपि धातुतः कथं लाभोऽत आह *यजतेश्चेति । प्रयोजकत्वव्यवहारस्य तत्रैव सत्त्वादाह *तत्प्रेरणेति । *अत एवतस्य तदर्थत्वादेव । अनतिप्रसङ्गाय तल्लक्षणे तथैव निवेशात् । अभ्युपेत्यापि दोषमाह *किञ्चेति । केषाञ्चिदित्यादेर्वादिनामित्यर्थ इत्याशयेनाह *एतच्चेति । बीजं शिष्टप्रयोगरूपम् । हेला-

१ तत्प्रेरणेति कलायामुपलभ्यते मूलपुस्तकोपलब्धः पाठस्तु मूलेऽवस्थापित एव ।

राजमाह *आत्मानमिति । कद्रूविनतयोः सूर्याश्वस्कन्धबालवर्णविवादे मिथो दास्यपणकेऽतिदुष्टबुद्धिः कद्रूः प्रेषितनागकृताच्छादनेन बालश्यामतया स्वजयं साधितवतीति प्राप्तदास्यकविनतायाः किंचित्कालोत्तरं 'किं ममाजन्म दास्यमुत कथमपि मुक्तिर्भविष्यति' इति प्रश्नस्योत्तरमिदं कद्र्वाः–'अमृतमानीय दीयते चेत्तव दास्यान्मुक्तिः। तच्च यद्यपि तवासाध्यं तथापि पुत्रद्वारा करणीयम्'इति। तत्संविधानं कुर्वित्यर्थः । स्पष्टं चेदमादिपर्वाणि । ननु तदर्थत्वे ममैवेति कुतो भ्रमो ऽत आह *तत्रेति । उक्तवाक्ये इत्यर्थः । गम्यते इत्यत्रान्वयः । *प्रत्युपकारेति । अमृतानयनरूपमित्यर्थः । प्राग्वदाह *तत्रापीति । उक्तं प्रकारमन्यत्रातिदिशति *एवमिति । अन्तर्भावितण्यर्थत्वम् । प्रकरणादिकं च तात्पर्यग्राहकम् । कदाचित्परस्मैपदेऽपि प्रतीत्या तस्यावश्यकत्वमत एव चिनोतीत्यप्युक्तमिति तत्त्वम् । *सिद्धान्ते–क्रियाविषयभेदेनेत्याद्युक्ते । धर्मभेदो ऽवर्तने हेतुः । हेलाराजमाह *स्वामीति । *तत्र—उक्तवाक्ये । उत्तरार्धार्थमाह *भिन्नत्वादिति । हेत्वयुक्तत्वे ऽपि पूर्वपक्षोऽयुक्त एवेत्याह *अनेकार्थत्वादिति । हेत्वन्तरमाह *एकत्रेति । *क्रियागतविशेषणम्–उक्तरूपम् । *क्रियामात्रे–तत्सामान्ये । वस्तुत आह *स्वामिनइत्यादि । उक्तरीत्यैवाह *पूर्वेति । एवमग्रे ऽपि । अभ्युपेत्याह *किञ्चैवमिति । केचिन्मतमाह *अत्रेति । उक्तवाक्ये इत्यर्थः । अत्र दोषमाह *एवमपीति । प्रकारान्तरेण तदुपपादने ऽपीत्यर्थः । उक्तरीत्यैवाह *पूर्वेति । लक्षणाबीजमाह *सांनिध्यादिति । यथाश्रुते ऽनुपपत्तेराह *इतरेति । वैपरीत्यशङ्कां निराचष्टे *दासेति । एतेन तथा कैयटादिसकलग्रन्थकारोक्तमपास्तम् । अधिकमुद्द्योते स्पष्टं तदाह *इत्यलमिति । लिङाद्यर्थं निरूपयितुं तद्घटितवाक्ये क्वचित् परमतं दूषयितुं कर्त्रभिप्रेतक्रियाफले आत्मनेपदमुपपादयति *अग्नीनिति । अपिना तत्समुच्चयः । नन्वेवं कदाचित्परस्मैपदमपि स्यादत आह *आहेति । एवेन तस्य तत्त्वव्यवच्छेदः । *स्पष्टश्चेदमिति । तत्र हि "अतयोः पूलयोः इति दृष्टान्तेनैकग्रहणं प्रत्याख्याय शङ्कितम्–"शास्त्राधिकारिणः पुरुषान् प्रति प्रवृत्तं संस्कारकं तत्तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सकृदेवार्थबोधकं यथा "आधानेनाग्नीन् संस्कुर्याद्" इत्यर्थकं "व-

सन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत" इति वाक्यं प्रतिब्राह्मणं सकृदेवार्थबोधकं सकृदेव स्वविषये प्रवर्त्तकं च। अत एव पुनः पुनर्नाधानादिसंस्कारः" इत्यादिना । *एतेन-अतिरिक्तफलस्य कर्तृगतस्योक्तत्वेन। *कर्त्रर्थत्वमेव-कर्तृसमीहितत्वमेव । एतेन नहि कर्तृसमवेतता कर्त्रभिप्रायता आधानजन्या, आहवनीयत्वादिफलस्याग्निसमवेतत्वेनात्रात्मनेपदाभावप्रसङ्गात्, किन्तु कर्तृसमीहितत्वम् । तथा च जातेष्ट्या पुत्रगतपूतत्वादिजनने ऽपि अग्निसाध्यकर्मजन्यफलस्यात्मीयताबोधकाधानवाक्यगतात्मनेपदवदत्रापि तदविरोधः । पितृगतफलस्यापि कर्त्तृसमीहितत्वादित्यन्यमीमांसकोक्तमप्यपास्तम् ॥ २६ ॥

"अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत" इति श्रुतिवाक्यं पञ्चपादिकाविवरणे धृतम् । तादृशं ब्राह्मणमुपगतमुपनयनेन संस्कुर्यात्संस्कृतं चाध्यापयेदिति तदर्थः। नानाविधेतिकर्तव्यताकलापस्योपगमनविधेः श्रवणादुपगतमित्यस्य लाभः ।

छान्दोग्यश्रुतौ जाबालस्य प्रसिद्धमेव गुरूपगमनम् । तत्रोपनयनसंस्कारो नित्यस्तदभावे व्रात्यतादोषश्रवणात् ।

वाजसनेयिनामुपनयनं प्रक्रम्य "स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः" इत्याद्यध्ययनविधेरुपनीतस्यैवाध्ययनम् । तदपि नित्यम् । "अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्नयः शूद्रसधर्माणः" इति तदभावे दोषश्रवणात् ।

तत्र—

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥ इति—

निन्दार्थवादश्रवणेन सार्थकाध्ययनमेव नित्यम् । निरर्थकाध्ययनं तु निषिद्धम् । निन्दार्थवादेन निषेधो-

ध्ययनात्। अधीतं शब्दतः। अविज्ञातमर्थतः। निगदेन पाठमात्रेण। अनग्नाविवेत्यादिना तस्य यज्ञाद्यनुपयोगित्वेन निष्प्रयोजनत्वमुच्यते।

अत एव भाष्यकृतोक्तम्—"अनर्थकं माऽधिगीष्महि इत्यध्येयं व्याकरणम्" इति। निरर्थकाध्ययनेऽपि किञ्चित्फलसत्त्वे, दोषाभावे च "सार्थकमध्यगीष्महि" इत्येव वदेत्। "स्थाणुरयं भारहारः" इति निरुक्ते भारपदेन पापभार इत्यन्यत्र निरूपितम्।

श्रुतिरपि पतञ्जल्युक्ताऽऽह—"ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च" इति। निष्कारणो दृष्टकारणनिरपेक्षः। अनेन विशिष्टस्य नित्यतोक्ता।

व्यासोऽपि—

मन्त्रार्थज्ञो जपं जप्त्वा तथैवाध्ययनं द्विजः।
स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये॥ इति।

अत्र 'जपं जप्त्वा' इति मन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणम्।

किञ्च स्वाध्यायपदस्य वक्ष्यमाणया "तेन प्रोक्तम्" इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या वेदपदवत् शब्दार्थोभयपरतया "स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः" इत्यस्योभयाध्ययनविधायकत्वम्। दोषश्रवणमपि तद्विधिबोधिताध्ययनाभावे इति उभयोरपि नित्यत्वं बोध्यम्।

"निष्कारणो धर्मः" इति वाक्ये "ज्ञेयश्च" इति तु अध्ययनमात्रेण सर्वस्य ज्ञानासम्भवाज् ज्ञानपर्यन्तमध्ययनं कार्यमित्यर्थकम्। अविज्ञातमित्यत्रापि विशिष्टविज्ञानमेव विवक्षितम्। अत एव "समानमीहमानानां समानं चाधीयानानां केचिदर्थैर्युज्यन्ते ऽपरे

न" इति भाष्ये उक्तमिति बोध्यम् ।

तत्र 'उपनयीत'इत्यत्राचार्यकरणे द्योत्ये "संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः"-इत्यनेनात्मनेपदं नतु "स्वरितञितः" इत्यनेन । उपनयनफलस्याध्ययनस्य कर्तृनिष्ठत्वाभावाद् । कर्तृनिष्ठफलकक्रियाया धात्वर्थत्वाभावाच्च । उपनयनफलं च "आचार्याधीनो वेदमधीष्व" इत्येतत्सहकृताध्ययनविधेः संस्कृतस्याध्ययनमेव । अन्तरङ्गत्वात् ।

आपस्तम्बो ऽपि—"उपनयनं विद्याऽर्थस्य श्रुतितः संस्कारः" इति ।

न गुरोरध्यापनम् । पचौ सूदादीनां लाभवद्, बहिरङ्गत्वाच्च ।

किञ्च यत्किञ्चिदुपनयनेनैव तत्सिद्धावतिदरिद्राशक्तोपनेयान्तरोपनयने ऽप्रवृत्त्यापत्तेः । जातोपनयनस्य गुरौ मृते गुर्वन्तरेणोपनयनं विनाऽप्यध्ययनदर्शनाच्च ।

आचार्यलक्षणं च "तद्वै द्वितीयं जन्म तद्यस्मात्स आचार्यः" इतिश्रुतावुक्तम् ।

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ इति—
स्मृतौ चोक्तम् ।

नच "आचार्याधीनो वेदमधीष्व"इत्येतत्सहकृताध्ययनविधिनैवाध्यापनलाभे तद्विधिर्व्यर्थः । किञ्च वृत्तित्वेनैवाध्यापनप्रवृत्त्युपपत्त्याऽयं विधिर्व्यर्थ एवेति वाच्यम् । स्वसंस्कृतोद्देशेनाध्यापनस्य

नित्यताबोधनार्थत्वात् । अध्ययनस्यापि नित्यत्वादुपनेतरि मृते ऽन्यगुरूपसदनमुपपन्नम् । अध्यापनस्य वृत्तिताश्रवणात्काम्यत्वमपीत्यन्यत् । नचाध्ययनं विनाऽध्यापनासम्भवेनाध्यापनविधिनैवाक्षेपादध्ययनलाभे स विधिर्व्यर्थ इति वाच्यम् । अग्निहोत्रादीनामप्यध्ययनं विनाऽसम्भवात्तद्विधीनामपि विद्याऽऽक्षेपकत्वेन शूद्राणामपि तत्राधिकारापत्तेः। समभेवोभाभ्यामप्याक्षेपात् । अध्ययनविधौ तु सति तदोभयात्प्रागेव श्रुत्या तद्बोधने ऽधीतवेदत्रैवर्णिकानामेवाधिकारो नान्यस्येति नियमप्रसिद्धेः फलत्वात् । अनुमितिसामग्र्यपेक्षया शाब्दसामग्र्या बलवत्त्वस्य न्यायनये, लिङ्गापेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वस्य मीमांसकनये सत्त्वेन शब्दोपस्थितलिङ्गानुमितार्थानुवादकत्वस्य वेदेऽन्याय्यत्वात् ।

यत्त्वध्यापनेनाध्ययनाक्षेपे नित्यानित्यसंयोगविरोधः । अध्यापनस्य काम्यत्वाद्, अध्ययनस्य नित्यत्वादिति । तन्न । तस्य दूषकताबीजानिरुक्तेः । न्यायनये ऽनित्यशब्दानुमिताकाशस्य नित्यत्ववद्, अनित्याध्यापनानुमिताध्ययनस्याकरणे दोषश्रवणेन नित्यत्वेऽपि बाधकाभावात् । उक्तरीत्याऽध्यापनस्यापि नित्यत्वाच्च ।

एतेन वृत्त्यर्थतयोपनयनाध्यापनयोः प्राप्त्या तद्विधिवैयर्थ्याद् "अष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत्सो ऽधीयीत" इति चोक्तश्रुत्यर्थ इत्यपास्तम् ।

"न विधौ परः शब्दार्थः" इतिन्यायविरोधात् ।

दरिद्राशक्तादेरुपनयनाद्यनापत्तेश्च।

एतेन देवताया विग्रहवत्त्वे विग्रहस्यानित्यत्वेन नित्यशब्दवाच्यत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोध इत्यपास्तम्।

घटाकाशयोः संयोगस्य नित्यानित्ययोर्जन्यजनकभावस्यैव प्रसिद्ध्याऽस्य दूषकताबीजाभावात्। स्वर्गकामादेर्विग्रहवत्त्वेनानित्यतया स्वर्गकामादिपदवाच्यतानापत्तेश्च। अनित्यस्य पशोर्नित्यया "पशुना यजेत" इति श्रुत्या विध्यनापत्तेश्च। प्रवाहनित्यता तूभयत्रापि समा। जातिनित्यताऽपि समा।

एतेनात्र संबन्धे शब्दार्थसंबन्धनित्यताहानिरित्यपास्तम्।

नच ज्योतिष्टोमे राजन्यवैश्यनिमित्तेन विहितफलचमसस्याभिषवादिसंस्काराः स्युः। मम तु न दोषः, अभिषवादिसंस्काराणां निमित्तसंयोगाभावान्नित्यवदाम्नातानां निमित्तसंयोगेन विहितफलचमसेनानित्येन संबन्धायोगात्। किन्तु नित्यविहितसोमस्यैव संस्काराः। राजन्यवैश्यकर्तृके ऽपि यागे यजमानचमसादेव सोमस्य निवृत्तिः, अन्यत्र तु स स्थित एवेति स नित्य इति वाच्यम्। तावताऽपि बीजानिरुक्तेः।

किञ्च नित्यविध्युत्तरं नैमित्तिकविधिप्रवृत्तिरिति स्पष्टं न्यायविदाम्। एवं च यत्काले नित्यसोमविधानं तत्काले एव तद्विशेषणतया स्वार्थविधानेन कृतार्थाः संस्कारविधयो न नैमित्तिकेन संबध्यन्ते। आवृत्तिप्रसङ्गात्।

तथाच सिद्धान्तसूत्रम्—"नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्याद्" इति । फलचमसविषयेऽभिषवादिसंस्कारा न भवन्ति यतो नैमित्तिकमतुल्यत्वाद् नित्यधर्मसारूप्याभावाद् नित्येनासमानविधानं स्याद्, अतस्तत्र न संस्कारा इति तदर्थः। अतो नेदं नित्यानित्यसंयोगविरोधस्य मुख्यमुदाहरणम्। स्पष्टं चेदं शास्त्रदीपिकादाविति दिक्।

"सर्वापेक्षाच यज्ञादिश्रुतेरश्ववद्" इति सूत्रे शाङ्करभाष्ये तु नित्यानित्यसंयोगविरोधादित्यस्यार्थ एवमुक्तः—"नित्यकाम्यत्वयोः कर्मण एकेन संयोगेन विधिना विधाने विरोध" इति। काम्यत्वेन तस्यानावश्यकत्वं नित्यत्वे तस्यावश्यकत्वमित्यावश्यकत्वानावश्यकत्वे एकस्यैकेन विधिना बोधयितुमशक्ये विरोधादिति तद्व्याख्यातारः। संयोगभेदे तु तयोर्विरोधः। तुल्यबलश्रुतिद्वयेन पृथगेव विधिः संयोगभेदः। यथा बैल्वो वा खादिरो वा पालाशो वेत्येको नित्यत्वबोधको विधिः, तस्यैव क्रत्वर्थस्य खादिरस्य "खादिरं वीर्यकामस्य" इत्यपरः काम्यत्वबोधको विधिरित्येकस्य खादिरत्वस्योभयार्थत्वमिति। नच सा रीतिः प्रकृते। एकस्योभयरूपत्वाभावात्। आक्षेपकविध्यपेक्षया आक्षेप्यविधेर्भिन्नत्वाच्च। तदुक्तं जैमिनिना—"एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" इति। एकस्य नित्यनैमित्तिकत्वे नित्यकाम्यत्वे वा संयोगपृथक्त्वं विधिभेदोऽनियामकः। यथा "खादिरे बध्नाति" "खादिरं वीर्यकामस्य" इति तद्व्याख्यातार

इति विभावनीयम् ॥ २७ ॥

(कुं० टी०)ननु "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत" इत्यात्मगामिफलाभावादात्मनेपदानापत्तिरित्याशङ्क्य समाधातुमाह *अष्टवर्षमिति । *संस्कृतंचेति । एवंचोपनयनमध्ययनार्थम् । देवानां तु स्वयमेव वेदावभासान्नोपनयनम् । ननु "अधीत्य स्नायाद्" इति श्रुतौ अध्ययनानन्तर्यस्य स्नाने विधानात्कथमर्थज्ञानस्य नित्यत्वमत आह *यदधीतमविज्ञातमिति । "अधीत्य"इति श्रुतिस्तु अध्ययनसमावर्तनयोः पौर्वापर्यमेवाह नानन्तर्यमिति भावः । *स्थाणुरयमिति । यथा स्थाणुः फलपुष्पादिरूपं भारं वहति नतु तस्य किञ्चित्फलं लभते एवं निरर्थकाध्येताऽपीत्यर्थः। ननु अध्ययनस्यादृष्टफलकल्पनमन्याय्यमर्थज्ञानरूपस्य दृष्टस्यैव प्रयोजनस्य सम्भवादत आह *निष्कारणइति । *विशिष्टस्य—अर्थज्ञानविशिष्टस्य । *वेदपदवादिति । 'वेदं पठति'इत्यादौ अर्थविशिष्टशब्दपरत्वस्य 'वेदं जानाति'इत्यादावुभयपरत्वस्य च दर्शनाद् । अत एव शब्दमात्रतात्पर्यकस्य तदनुकरणस्याशौचादावुच्चारणे न दोष इत्याहुः । *अतएवेति । सार्थकाध्ययने एव हि तद्भाष्यसङ्गतिः । *आचार्यकरणे इति। तेन चात्रोपनेयत्वं गम्यते । *उपनयनफलं चेति । अध्ययनमित्यत्रान्वयः । तच्चाध्ययनं संस्कृतस्यैव, "आचार्याधीनः" इत्यादिसहकृतैर्वचनैस्संस्कृतस्याध्ययनविधानादित्यर्थः । *अन्तरङ्गत्वादिति । अध्यापनं तु न फलम्, बहिरङ्गत्वादिति भावः । उपनयनस्य अध्यापनार्थत्वे दोषान्तरमाह *किञ्चेति । *आचार्यलक्षणमिति ।

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन कथ्यते ॥ इति—

पुराणेषु । *अध्यापनलाभेइति । अध्यापनं विनाऽध्ययनासम्भवात् । ननु स्वसंस्कृतस्यैवाध्यापने गुर्वन्तरेणाध्यापनं न स्यादत आह *अध्ययनस्यापीति । *अग्निहोत्रादीनामिति । अग्नये हूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । यद्यपि सायमेवाग्नये हूयते प्रातस्तु सूर्याय तथाऽपि उभयकालसाध्यस्य होमस्याग्निदेवत्यत्वमप्यस्ति । *तद्विधीनामपीति । ज्ञानं विना यागासम्भवाज्ज्ञानाक्षेपे तेनैवाध्ययनाक्षेपः स्यादित्यर्थः । *अनुमितीति । समाने विषये शाब्दबोधस्यैवोदयेनानुमितेरनुदयात् । *लिङ्गापेक्षयेति । लिङ्गं सामर्थ्यम् । तदाहुः—

सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते । इति ।

यथा "बर्हिर्देवसदनं दामि"इत्यस्य लवनप्रकाशकतया लवनाङ्गत्वम् । एवंचाध्यापनेनाध्ययनाक्षेपे तदनुवादिका श्रुतिरित्यर्थः । *नित्यानित्येति । अनित्येनाध्यापनेन नित्यस्याध्ययनस्याक्षेपासम्भवात् । *सोधीयीतेति । तथाचोपनीतसंस्कार इति भावः । *नाविशेइति । अप्राप्तार्थत्वात् । *विरोधादिति । आचार्यार्थतया श्रुतस्य शिष्यार्थत्वे लक्षणापत्तेः । *विग्रहस्य नित्यत्वेनेति । अनित्यस्य विग्रहस्य नित्येन शब्देन संबन्धे नित्यताहानिरित्यर्थः । शाङ्करभाष्ये तु देवताऽऽकृतेर्नित्यत्वान्न दोष इत्युक्तम् । *नचेति । राजन्यवैश्ययोः सोमयागे फलचमसः श्रुतः । न्यग्रोधमुकुलपिष्टं चम्यते स फलचमसः । अत्र नैमित्तिकस्य निमित्तकाले ऽनुपस्थितत्वान्न तत्राभिषवादिसंस्काराः । *नैमित्तिकमिति । नैमित्तिकस्य तत्काले ऽनुपस्थितत्वान्न नित्यसंस्काराणां नैमित्तिकसमानविधानत्वमित्यर्थः । *सर्वापेक्षाचेति । विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माण्यपेक्षते च । "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन"इत्यादिना यज्ञादिश्रवणात् ।

उत्पन्ने तु तत्त्वज्ञाने न कर्मणोऽपेक्षेति चशब्दार्थः । *अश्ववदिति । यथाऽश्वो न लाङ्गलाकर्षणे युज्यते रथचर्यायां तु युज्यते एवमाश्रमकर्माण्यपीत्यर्थः । *खादिरेणेति । नित्यस्यापि खादिरयूपस्य वीर्यकामोद्देश्यत्वमपि । ननु कथमेकस्योभयार्थता, अन्यथा "यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात् तावतश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपेद्" इत्यस्य लौकिकाश्वदानपरत्वमसङ्गतं स्यादिति चेन्न । "खादिरो यूपो भवति" "खादिरं वीर्यकामस्य" इति वाक्यरूपबलेनोभयार्थत्वसिद्धेः । एतेन प्रत्यवायपरिहारार्थं फलार्थं चावृत्त्या नित्यस्यानुष्ठानापत्तिरित्यपास्तम् । सकृदनुष्ठानस्यैवोभयार्थत्वात् । "सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति" इत्यत्रापि दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यतया क्रत्वर्थत्वे तृतीयाश्रुत्या च करणत्वान्यथाऽनुपपत्त्या फलार्थित्वेन पुरुषार्थत्वम् ॥ २७ ॥

(क० टी०) नन्वेवमन्यत्राव्याप्तिरिति केषाञ्चिदुक्तिखण्डनायाह *अष्टवर्षमिति । उपलभ्यमानश्रुतावनुपलम्भादाह—*पञ्चपादिकेति । *तादृशम्—अष्टवर्षम् । स्वसमीपनयनमेवोपनयनमिति ग्रन्थासाङ्गत्यायाह *उपनयनेनेति । नन्विदङ्कुतो लब्धमत आह *श्रवणादिति । *नानेति—कर्मधारयपूर्वबहुव्रीहिः । "स गुरुमेवाभिगच्छेद्" इत्यादेरित्यर्थः । *छान्दोग्येति । तत्र हि उपनिषदि चतुर्थप्रपाठके "सत्यकामो ह" इति चतुर्थखण्डे "स ह हारिद्रुमतं गोतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तामिति" इत्युक्तम् । *विधेरिति । उक्तत्वादिति शेषः । *तत्र—उपनयनाध्यापनयोर्मध्ये । ताण्ड्यब्राह्मणे उक्तत्वादाह *श्रवणादिति । नन्वेवमपि तयोर्हेतुहेतुमद्भावः कुतोऽत आह *वाजसनेयिनामिति । एतेन शाखान्तरे तदभावः सूचितः । आदिना तदीयेतिकर्तव्यतापरिग्रहः । श्रुतिमाह *अश्रोत्रियाइति । *तत्र—अध्ययनविषये । *उन्नयनादिति । "प्रतितिष्ठन्ति" इतिस्तुत्यर्थवादेन विध्युन्नयनवद् । उत्तरार्द्धतात्पर्यमाह *अनभ्याविवेति । *अत एव—तस्याफलत्वान्निषिद्धत्वा-

ष्वैव । तदेव विशदयति *निरर्थकेति । निरुक्तस्यापीदमेव तात्पर्यं न तु निरर्थकतद्धारणरूपभार इत्यर्थ इत्याह *स्थाणुरिति । *अन्यत्र-उद्द्योतादौ । प्राग्वदाह *पतञ्जलीति । अदृष्टफलसत्त्वादाह *दृष्टेति । कारणशब्दः फलपरः । *अनेन-निष्कारणइति विशेषणेन । *षडङ्गः-शिक्षाद्यङ्गसहितः । *वेदः-स्वशाखारूपः । तस्य धर्मत्वं च पुरुषयत्नसाध्यतया धर्मत्वेनेष्टाध्ययनज्ञानकर्मत्वेनौपचारिकम् । व्यासो ऽपीति पाठः । *मन्त्रार्थश्च इति । वेदार्थश्च इति पाठान्तरम् । *तथैव—अर्थविशिष्टम् । अध्ययनमित्यस्य कृत्वेति शेषः । कुर्वन् स्वर्गमिति पाठेन शेषपूरणम् । न्यूनतां निराचष्टे *अत्रेति । व्यासवाक्ये इत्यर्थः । मात्रं कात्स्न्यें । एवं तावदन्यथा तस्य तत्त्वमुक्त्वा प्रत्यक्षश्रुतिलभ्यमपीदामित्याह *किञ्चेति । *वक्ष्यमाणयेति । तद्धितप्रकरणे तत्सूत्रव्याख्यानावसरे इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं तथाऽपि नित्यत्वं पाठाध्ययनस्यैव नत्वर्थाध्ययनस्य तदभावे एव दोषश्रवणादिति कथं विशिष्टस्य नित्यत्वमत आह *दोषेति । 'अश्रोत्रियाः' इत्यादिना प्रागुक्तमित्यर्थः । *तद्विधीति । "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति विधिबोधितोभयाध्ययनाभावे इत्यर्थः । नन्वेवं भाष्योक्तश्रुतौ "ज्ञेयः" इति व्यर्थमत आह *निष्कारणइति । *सर्वस्येति । कस्य चित्सामग्रीवैकल्यात्कस्य चित् तथा धारणशक्त्यभावादिति भावः । *ज्ञानेति । सम्यगर्थबोधेत्यर्थः । *इत्यर्थकम्-इत्यर्थतात्पर्यकम् । एवं सति प्रागुक्तनिन्दार्थवादविरोधं परिहरति *अविज्ञातमिति । प्रतियोगितयेति शेषः । एवं च अयमेव तस्यार्थो न प्रागुक्तार्थ इति न तद्विरोध इति भावः । *अत एव—अध्ययनमात्रेण सर्वस्य ज्ञानाभावादेव । यदर्थमिदमुक्तं तदाह *तत्रेति । उभयोर्मध्ये इत्यर्थः । प्रागुक्तसिद्धान्तरीत्या तस्य नैव प्राप्तिरित्याह *कर्तृनिष्ठेति । *क्रियायाः-संविधानरूपायाः । ननूक्तवाक्येनाध्यापनस्यैव तत्फलत्वस्य बोधनेन तस्य कर्तृनिष्ठत्वेन तत्त्वमस्तीत्यत आह *उपनयनेति । शीघ्रतरोपस्थितये आह *एतत्सहकृतेति । एतेन "तमध्यापयीत" इतिवन्नाध्ययनस्य तन्मात्रादुपस्थितिरिति कथं तस्य तत्त्वमित्यपास्तम् । तदाह *अन्तरङ्गत्वादिति । स्वनिष्ठत्वादिति भावः । युक्त्या साधितेऽर्थे वचनमप्याह *आपस्तम्बइति । धर्मसूत्रे प्रारम्भे इत्यर्थः । विद्याऽर्थः प्रयोजनं यस्य स वि-

द्यार्थस्तस्यायं श्रुतिविहितः संस्कार उपनयनं नाम । विद्यार्थस्येति वचनान्मूकादेर्न भवति । तथा च शङ्खलिखितौ-'नोन्मत्तमूकान्संस्कुर्याद्' इतीति हरदत्तः । अत एवाह *नगुरोरिति । उपनयनफलमित्यस्यानुषङ्गः । तत्र दृष्टान्तमाह *पचाविति । युक्त्यन्तरमाह *बहिरङ्गत्वादिति । अभ्युपेत्याप्याह *किञ्चेति । *तादिति । अध्यापनेत्यर्थः । द्रव्यलाभाभावमाह *अतिदरिद्रेति । सेवालाभाभावमाह *अशक्तेति । *जातोपनयनेति । येषां चाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्न स्यात् । उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदिति सकृदुपनीतस्य न पुनरुपनयनसंस्कारः सम्भवतीति कथमन्यस्मादध्ययनमिति भावः । उक्तवक्ष्यमाणोपपत्तय आह *आचार्येति । *तत्-आचार्यपितृकं सावित्रीमातृकम् । याज्ञवल्क्यमाह *उपनीयेति । *सकल्पम्-ससूत्रम् । साङ्गोपाङ्गोपलक्षणमेतद् । *सरहस्यम्-सोपनिषत्कम् । ब्रह्मशेषत्वात्सर्वविद्यास्थानम् । केवलाध्ययनविधेः पुस्तकावलम्बनेनापि साफल्यादाह *एतत्सहकृतेति । आक्षेपस्यापि नोपयोग इत्याह *किञ्चेति । *अयम्-"तमध्यापयीत" इति । तथैव लाभादाह *स्वसंस्कृतस्येति । तेन नातिप्रसङ्गः । नन्वेवं तस्मिन्मृते तल्लोपापत्तिरत आह *अध्ययनस्येति । आदिना अध्ययनस्यापीत्यपिना अध्यापनसमुच्चयः । सदनमपीति द्वितीयेन तेनाध्ययनसमुच्चयः । सामान्यत आह *अध्यापनस्येति । पूर्ववैपरीत्येन शङ्कते *नचेति । *सः-"स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति । प्रतिबन्दीमाह *अग्निहोत्रेति । अध्ययनाक्षेप उभयत्र तुल्य इत्याह *सममिति । नन्वेवं तदङ्गीकारे ऽपि तत्र तथा स्यादेवात आह *अध्ययनेति । *श्रुत्या-विधिना । तेषामेवाध्ययने उक्तरीत्या ऽधिकारादाह *त्रैवर्णिकेति । *अधिकार इति । अग्निहोत्रादिष्वित्यर्थः । ननु तदङ्गीकारे ऽपि तद्वत्तथाऽपि कुतो नेति कुतो नियमसिद्धिरत आह *अनुमितीति । समाने विषये इत्यर्थः । आदिना वाक्यादि । आनर्थक्यप्रतिहतत्वाभावे इत्यर्थः । *शब्दोपस्थितेति । शब्दोपस्थितं यद् लिङ्गं तेन अनुमितार्थेत्यर्थः । अर्थस्य विशेषणद्वयम् । *वेदे-"स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः" इत्यत्र । मीमांसकाद्युक्तिं खण्डयति *यत्त्विति । अनिरुक्तिमेवादावभ्युपेत्य विशदयति *न्याय्येति । तत्र बीजं तादृशनित्यत्वाभावादाह *आकाशस्येति । वस्तुतस्तदेव नेत्याह *उक्तेति । स्वसंस्कृतोद्देशेनेत्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । तदेकदे-

शिमतं खण्डयति *एतेनेति । अस्यार्थमाह *नविद्याविति । *परः–लक्ष्यः । ननु "सोमेन यजेत" इत्यादौ तत्रापि तदङ्गीकारादाह *दरिद्रेति । आदिना–कृपणादि । तद्दोषस्योदाहरणान्तरं तदुक्तमेव खण्डयति *एतेनेति । सगुणोपासकमतमिदम् । एतेनेत्यस्योक्तमेव सनिदर्शनमर्थमाह *घटेति । *नित्येति । खशब्दयोः, परमाणुद्व्यणुकादेश्चेत्यर्थः । नन्वेवमपि वाच्यवाचकभावो नात आह *स्वर्गेति । नित्यवैदिकेत्यादिः । सम्बन्धान्तरे ऽपि दोषमाह *अनित्यस्येति । विग्रहवत्त्वेनेति भावः । एतदुभयदोषान्यथापरिहारे तु तत्रापि न दोष इत्याह *प्रवाहेति । अद्वैतिमतेनेदम् । नैयायिकादिमतेनाह *जातीति । *एतेन–उक्तद्विविधान्यतरनित्यत्वाङ्गीकारेण । *अत्र शसम्बन्धे–विग्रहवत्यनित्येऽर्थे शब्दसम्बन्धे । तद्दोषावश्यकत्वाय शङ्कते *नचेति । *विहितेति । आपस्तम्बश्रौतसूत्रे सोमपञ्चके चतुर्थप्रश्ने "ब्रह्मन्यज" इति द्वितीये संप्रेष्यतीति चतुर्विंशतितमे खण्डे "यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं बिभक्षिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य संपिष्य दधन्युन्मृज्य चमसेषु हूयमानेषु अन्तः परिध्यङ्गारं निर्वर्त्य एतस्य चमसस्य दर्भतरुणेनोपहत्य "अहं त्वदस्मि मदसि त्वम्" इत्यङ्गारे हुत्वा तमस्मै भक्षं प्रयच्छेद्" इत्युक्तम् । स्तिभिन्यः फलानि । "तद्यदेनं सोमं क्रीणीयात्तदैतानि फलानि क्रीणीयाद्" इति बह्वृचश्रुतौ क्रयकाल आम्नानादाह *अभिषवेति । *संस्कारा इति । "सोममभिषुणोति" इत्यादिना विहिता इत्यर्थः । *मम तु–तस्य दोषत्वाङ्गीकर्तुः । नित्यत्वगमकाभावादाह *निमित्तेति । अत एवाह *अनित्यवदिति । *निमित्तेति । राजन्यवैश्यरूपेत्यर्थः । अत एवाह *अनित्येनेति । नन्वेवं तत्रैव सोमाभावात् तस्यापि न नित्यत्वमत आह *राजन्येति । *अन्यत्र तु–ऋत्विक्चमसेषु तु । *सः–सोमः । *तावताऽपि–तदभावात्तत्र तदापत्तिसम्भावनयाऽपि । ननु तद्वारणान्यथाऽनुपपत्तिरेव तद्बीजमत आह *किञ्चेति । पूर्वपक्षत्वनिरासायाह *सिद्धान्तेति । उक्तपूर्वपक्षे जैमिनीयमित्यर्थः । अत एवाह *फलेति । विशेषमाह *यत इति । तात्पर्यमाह *अत इति । उपसंहरति *अत इति । उक्तरीत्या निवारणादित्यर्थः । *इदम्–फलचमसरूपम् । एतेन तथा वदन्तो ऽन्येपि परास्ताः । तदाह *इति दिगिति । ननु तर्हि अयं प्रवादः किं निर्मूल एव, नेत्याह *सर्वा-

पेक्षा चेति । ब्रह्मविद्यया स्वार्थसिद्धौ कर्मणामनपेक्षणेऽपि स्वोत्पत्तौ सर्वेषामाश्रमकर्मणामपेक्षाऽस्त्येव ? । कुतः । यज्ञादिश्रुतेः । "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इत्येवं रूपायाः सर्वेषां कर्मणां ज्ञानसाधनत्वबोधिकायाः श्रुतेः सत्त्वात् । अश्वस्य लाङ्गलादावनपेक्षायामपि रथादौ यथाऽपेक्षा तद्वत् । यज्ञादीनां ज्ञानसंयोगस्यापूर्वत्वाद्विधिरत्र कल्प्यः । 'ब्रह्मानुभवकामो यज्ञादि कुर्याद्' इति सूत्रार्थ इत्येके । यथाऽश्वः श्रमाभावसम्पादनद्वारा ग्रामान्तरप्राप्तिसाधनमित्यन्ये । परंतु विद्यायाः स्वातन्त्र्याद् बाह्ययज्ञाद्यनपेक्षा आन्तरयज्ञाद्यपेक्षया च सर्वापेक्षा । 'आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहाद्' इति स्मृत्याऽऽत्मनि तत्समारोपविधानात् । तत्फलं च स्वदेहस्थे ऽग्नौ तैस्तैरान्तरैरेव साधनैरात्मत्वेन सर्वदेवतायागः ॥ यथा "उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः" इत्यश्वमेधोपासने संवत्सरे समारोपिताश्वोऽङ्गतयाऽपेक्ष्यते तथैव स्वशरीरब्रह्मप्रणवादौ समारोपितोऽग्न्युपवातमन्त्रादिर्यज्ञाङ्गतयाऽपेक्ष्यते, बाह्याग्न्यादि नापेक्ष्यत इत्यर्थ इत्याहुः । कर्मणा सहेति शेषः । संयोगेनेत्यस्य व्याख्या *विधिनेति । विरोध इतीतिपाठः । *इतिर्भाष्यसमाप्तौ । तद्व्याख्यातृग्रन्थमाह *काम्यत्वेइति । एकेन विधिनेत्यस्य फलमाह *संयोगेति । अस्यार्थमाह *तुल्येति । अनेन बाध्यबाधकभावादिनिरासः । पुरुषार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादाह *क्रत्वर्थेति । विशेषमाह *खादिरेति । *नच—नहि । *प्रकृते—आध्यापनेनाध्ययनाक्षेपे । फलत्वेनोक्तार्थे संमतिमाह *तदुक्तमिति । यत्तु एकस्य कर्मणः उभयत्वे अनेकफलसम्बन्धे उभयसम्बन्धबोधकं यद्वाक्यं तस्य पृथक्त्वं भेदः स हेतुः । ततश्च ज्योतिष्टोमादिकर्मणां स्वर्गादिफलकानामपि "तमेतम्" इतिवचनाज् ज्ञानार्थत्वमपीति सूत्रार्थ इति, तन्नेति सूचयन्नाह *एकस्येति । विनिगमनाविरहादाह *नित्येति । "खादिरं वीर्यकामस्य" इतीतीति पाठः ॥ २७ ॥

लिङ्स्तु विध्यादयोऽर्थाः, लोटश्च । "विधिनिमन्त्र-

---

१ विरोध इत्यनन्तरं मूले इतिरेतत्कलानुरोधेन प्रक्षिप्तः ।

णामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्", "लोट् च" इति शास्त्रात् ।

तत्र विधिः प्रेरणा । यथा निकृष्टस्य भृत्यादेः स्वामिना स्वाभिलषिते प्रेरणम् । इयमेवाज्ञा । अप्रवृत्तप्रयोज्यस्य तदभिलषिताज्ञातोपायप्रवर्तनोपदेशः । यथा "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादि । यथा वा "अनेन पथा मा याहि"–इत्याप्तवचः । सोऽपि विधिरेव । निमन्त्रणम् नियोगकरणम्—आवश्यके श्राद्धभोजनादौ स्वाभिलषिते प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं स्वाभिलषिते कामचारेण प्रवर्त्यप्रवर्त्तनम् । कामचारश्च प्रवर्त्यस्यैव । एषैव कामचारानुज्ञा । प्रवृत्तस्य प्रयोज्यस्य निवृत्तिप्रतिबन्धेन तद्धिते प्रवर्त्तिकोक्तिरनुज्ञा–'आरब्धं कुरु' इत्येवंरूपा । 'तथा कुरुष्व यथा हितम्' इत्युक्तिरप्यनुज्ञैव । एतत्सर्वोपलक्षणमामन्त्रणम् । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । 'यथा माणवकमध्यापय' इति । एषैवाभ्यर्थना । प्रार्थना तु स्वाभिलषितवस्तुदानादिप्रवर्तिकोक्तिः । सर्वानुस्यूतं प्रवर्तनासामान्यं विध्यर्थः । तदतिरिक्तांशस्य मानान्तरलभ्यत्वात् । सूत्रे सप्रार्थनानां चतुर्णां ग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्यग्रे निरूपयिष्यामः ।

"प्रैषातिसर्ग–" इतिसूत्रेण प्रैषेऽपि लिङादयः । प्रैषो ज्ञातविषयप्रवर्तना ।

तत्र प्रवर्तना प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रवर्तकनिष्ठो लिङादिघटितशब्दप्रयोगरूपः । प्रवर्तकत्वं च स्वातन्त्र्ये सति लिङाद्युच्चारयितृत्वम् । राजप्रे-

रितपदातेर्लिङाद्युच्चारयितृत्वेऽपि प्रवर्तकत्वव्यवहार-वारणाय स्वातन्त्र्ये सतीति । 'पदातिप्रेरितोऽहं न कुर्वे किन्तु राजप्रेरितः' इति व्यवहारात् । पिशुन-प्रेरितराज्ञ्यपि स्वातन्त्र्यमस्त्येव ।

वेदे प्रवर्तना लिङ्घटितत्वरूपा, प्रवर्तकत्वं च शा-ब्दनिष्ठमेव ।

वक्ष्यमाणस्वरूपाप्तोक्त्या च तया प्रतिबन्धकाभा-वविशिष्टया स्वे विषये इष्टसाधनत्वाद्याक्षेपः, ततः प्रवृत्तिः ।

यद्यपि जीवन्मुक्तस्येतरं प्रति तत्प्रार्थनया ब्रह्मो-पदेशो प्रवृत्तौ नेष्टसाधनताज्ञानं प्रयोजकमिति व्य-भिचारान्न तदाक्षेपकत्वसंभवस्तथाऽपि "सर्वे इमे स्व-भूत्यर्थं प्रवर्तन्ते" इति "हेतुमति च" इतिसूत्रभाष्योक्त्या तदतिरिक्तप्रवृत्तौ तत्प्रयोज्यत्वनियमेन तदाक्षेपः सु-लभः । 'आप्तोक्त्या' इत्युक्तेः शत्रुप्रयुक्ताद् 'विषं भुङ्क्ष्व' इतिवाक्यान्न तदाक्षेपः, नापि प्रवृत्तिः । 'विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य गृहे भुक्थाः' इत्याप्तोच्चारितात्तद्वारणाय प्रतिबन्धकाभावविशिष्टयेति । तत्रानिष्टसाधनत्वनि-श्चयप्रयुक्तद्वेषस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वान्न दोषः । तद्-गृहभोजनेऽत्यन्तानिष्टसाधनत्वबोधने एव तत्तात्प-र्यात् । क्रुद्धेन सर्प्येण चोक्ताद् 'मृदं भुङ्क्ष्व' 'पायसं भुङ्क्ष्व' इति वाक्याद्बोधो भवत्येव । प्रवृत्तिस्तु न, दोषविशिष्टोक्तत्वेन तदाक्षेपकत्वाभावात् । दोषराहि-तस्यैवाप्तत्वात् ।

आप्तत्वं च भ्रमादिदोषराहित्ये सति तत्तत्क्रि-

याविषये स्वेष्टप्रतिबन्धानिष्टोत्पत्त्युभयानुकूलयत्नाभाववत्त्वम् । अत एव वनेऽपहृतसर्वस्वानामपि दस्यूनां मार्गोपदेशे आप्तत्वं भवत्येव । आप्तशब्दवत्त्वेनाप्तानामनुगमः ।

तदाक्षेपश्च क्वचित्सामान्यतः । बहुवित्तव्ययायाससाध्ये तु विशिष्यैव । आक्षेपश्च पचेत्यादिशब्दोपस्थितभाविपाकं पाकत्वेन पक्षीकृत्योक्तहेतुना बोध्यः । व्याप्तिग्रहश्च यागादिविषये उपदेशात् । प्रथमोपदेष्टुस्तु योगतस्तज्ज्ञानम् ॥ २८ ॥

(कुं० टी०) *अधीष्टइति । भाष्ये तु अधीष्टमिति पाठः । अध्येषणपर्याये अधीष्टशब्दे नपुंसके भावे क्तस्यैव न्याय्यत्वात् । *सर्वानुस्यूतमिति । सकलनिष्ठं प्रवर्तनात्वमेव वाच्यम्, निकृष्टत्वादि प्रकरणलभ्यमित्यर्थः । *प्रपञ्चार्थमिति । प्रवर्तनाभेदबोधनार्थमित्यर्थः । *प्रयोगरूपइति । लोके लिङादिप्रयोगद्वारा पुरुषः प्रवर्तकः, वेदे तु लिङादिरेव—लिङादिप्रयोग एव प्रवर्तकः । इयमेव शाब्दी भावनेति व्यवह्रियते । आर्थी भावना तु पुरुषप्रवृत्तिरूपा । *तदतिरिक्तेति । जीवन्मुक्तातिरिक्तेत्यर्थः । *तदाक्षेप इति । जीवन्मुक्तस्य करुणैव प्रवृत्तौ हेतुः । *नतदाक्षेपः—नेष्टसाधनत्वाक्षेपः । *तद्वारणाय—प्रवृत्तिवारणाय । विषंभुङ्क्ष्वेति । अत्र चकार एकवाक्यतासूचकः । नचाख्यातवाच्यक्रियायाः साक्षादन्वयः सम्भवति । एवं च विषभक्षणादप्येतद्गृहभोजनमनिष्टहेतुरतः सर्वथा माऽस्य गृहे भुक्था इति वाक्यार्थः । स्यादेतत् । इष्टसाधनत्वस्यैव विध्यर्थत्वे अग्निहोत्रादिचोदनाऽपि पुरुषप्रवर्तनात्मिका तदनुष्ठाने पुरुषार्थसि-

द्धिमेवावगमयेत् । तावतैवच विधेरुपक्षीणत्वात् । अकरणस्य तु प्रत्यवायहेतुतां कथं वक्ति । नचार्थवादवाक्यबोधिताकरणजन्य-प्रत्यवायपरिहारार्थतासम्भवो ऽस्ति । अर्थवादवाक्यानामग्निहोत्रादावभावात् । नच "विहितस्याननुष्ठानान्नरः पतनमृच्छति" इति स्मृतिर्मूलम् । अभावरूपस्य विहिताकरणस्य कार्यान्तरजनकत्वा-सम्भवात् । नचैवं भोजनाभावरूपलङ्घनेन कथं ज्वरशान्तिर्जन्यत इति वाच्यम् । यतस्तत्रापि न लङ्घनाज्ज्वरशान्तिः किन्तु ज्वरनाशप्रतिबन्धके भोजनाभावे सति जठरानलपरिपाकजनिताद्धातुसाम्यादिति चेदत्रोच्यते । अग्निहोत्रादिविषयविकारा-त्फलासिद्धिरूपप्रत्यवायाभिप्रायेणेति न दोषः । *अपहृतेति । अपहृतं सर्वस्वं यैः ॥ २८ ॥

(कं०टी०) अथ लिङाद्यर्थमाह *लिङस्त्विति । *तत्र-तेषां मध्ये । *प्रेरणा-उक्तरूपा । तस्याः सामान्यत्वाद्विशेषमाह *यथेति । *इयम्-प्रेरणा । उपदेशमाह *अप्रवृत्तेति । अयं वैदिक एवेति भ्रमनिरासाया-ह *यथावेति । अस्यान्तर्भावमाह *सोऽपीति । उपदेशोऽपीत्यर्थः । अभिलाषभेदेऽपि निकृष्टप्रेरणत्वसाम्यादिति भावः । निमन्त्रिते प्रत्या-ख्यातुरधर्मादाह *आवश्यकेइति । अन्वये सन्देहादाह *कामेति । *एषैव च-तादृशप्रवर्तनैव च । केवलानुज्ञायामाह *प्रवृत्तस्येति । अनुज्ञाऽन्तरमाह *तथाकुरुष्वेति । अस्यान्तर्भावमाह *एतदिति रकदेशसाम्यादिति भावः । अधीष्टमिति पाठः । *व्यापारः-प्रेर-णारूपः । अत एवाह *एषैवेति । तुर्वैलक्षण्ये । प्रकृतानुपयोगात्सं-प्रश्नत्यागः । नन्वेवं नानाऽर्थतापत्तिरत आह *सर्वेति । हेतु-गर्भविशेषणमिदम् । नन्वेवं कथं भेदधीरत आह *तदतिरिक्तेति । *मानान्तरेति । पदान्तरसमभिव्याहारादीत्यर्थः । कौमुदीभूषणा-द्यग्रन्थार्थं विशदयन्नेव सर्वस्यानर्थक्यं परिहरति *सूत्रेइति । विधि-" इति सूत्रे इत्यर्थः । चतुर्णामित्येवोक्ते विधीत्यस्यैव त्यागः स्यात्र प्रार्थनायाः तेषामव्यवहितपाठात्, तच्च न, प्रवर्तनाबोधनाय त-स्यावश्यकत्वादत आह *सप्रार्थनानामिति । विधिभिन्नानामित्यर्थः ।

तथा च "विधिसम्प्रश्नयोर्लिङ्"इत्येव वाच्यमित्यर्थः। सम्प्रार्थनान्तानामिति त्वपाठो ऽत एव। संप्रश्नश्च सम्प्रधारणं विचारः-'तद्वा कर्त्तव्यमिदं वा"इत्येवंरूपः । *अग्रे-अनुपदमेव विध्यर्थनिरूपणावसरे। अतिसर्गस्यामन्त्रणरूपत्वादाह *प्रैषेऽपीति। अपिना प्राप्तकालपरिग्रहः। लिङादय इत्यादिना कृत्यादयः। तत्स्वरूपमाह *ज्ञातेति। अज्ञातेत्यपाठः। ननु का प्रवर्तना या लिङर्थो ऽत आह *तत्रेति। लिङादिविषये इत्यर्थः। *प्रवृत्तेति-तत्रेत्यादिः। ननु तत्र तत्त्वमिष्टमेवात आह *पद्मातीति । एवं सत्यव्याप्तिर्नेत्याह *पिशुनेति। तत्रापि तदिच्छायामेव प्रवृत्तिर्नान्यथेति भावः । नन्विदमुभयं न वेदे सम्भवतीत्यत आह *वेदेइति । ननु कोपयोगः प्रवर्तनायाः, नच प्रवृत्तौ, विधिसहस्रेण बोधितेऽपि इष्टसाधनताज्ञानं विना प्रवृत्त्यदर्शनात् । एवं च तस्यास्तत्त्वं निष्फलमत आह *वक्ष्यमाणेति। इदमाप्तविशेषणम् । तस्यास्तूक्तत्वात् । यद्यपि तत्स्वरूपमप्यधस्तादुक्तं तथाऽपि तन्मात्रेष्टमित्येवमुक्तम् । इदमपि लौकिकविषयम्, वेदे तु तत्त्वं निःसन्दिग्धमेवेति भावः । *तया-लिङर्थभूतप्रवर्तनया। आदिना कृतिसाध्यत्वम् । इतर एव तत्पदार्थः । *तदतिरिक्तेति। जीवन्मुक्तान्येत्यर्थः। तथा च तदन्यविषय एव स नियम इति भावः। *तत्र-तस्मिन्स्थले। नन्वेवं किमर्थं तत्प्रयोगो ऽत आह *तदिति। वक्ष्यमाणस्वरूपेतिविशेषणफलमाह *क्रुद्धेनेति। यथासंख्यमन्वयः।अत एव चयुतः पाठो न वायुतः। ननु तथोक्तावपि तस्य यथार्थवक्तृत्वात् तत्त्वमेव अत आह *दोषेति। नन्वेवमव्याप्तिरत आह *आप्तत्वञ्चेति। आदिना प्रमादादयः प्रागुक्ताः। *अत एव-तत्तत्क्रियाविषये इति विशेषणादेव। नन्वेवमननुगमापत्तिरत आह *आप्तशब्देति। विशेषमाह *तदाक्षेपश्चेति। इष्टसाधनत्वादित्यर्थः। *कचिदिति। गुर्वादिप्रवर्तनया प्रवृत्तिस्थले इत्यर्थः। 'किञ्चिदिष्टं ज्ञात्वा मां प्रवर्तयति'इति ज्ञात्वैव तत्र प्रवृत्तेरिति भावः। *सामान्यतः-इष्टत्वेन। *विशिष्यैव-स्वर्गत्वादिनैव। तथा ज्ञानं विना तत्राप्रवृत्तेः। नन्वाक्षेपस्यानुमानत्वेन कथमत्र तदुपपत्तिरत आह *आक्षेपश्चेति। *पचेति। प्रवर्तकोच्चारितेत्यादिः। तस्यापीदानीमसत्त्वादाह *भावीति । उपस्थितत्वात्सम्भवतीतिन्यायादाह *पाकत्वेनेति। *उक्तेति। प्रवर्तनाविषयेत्यर्थः । नन्वत्रान्यत्र व्याप्तिग्रहसम्भवे ऽपि

यागादौ न सम्भव इति कथं तत्र तदाक्षेपो ऽत आह *व्यासीति । शाब्दस्तत्र स इति भावः । नन्वेवमन्धपरम्परापत्तिरत आह *प्रथमेति । *तज्ज्ञानम्—व्याप्तिग्रहः ॥ २८ ॥

नच योगिसत्त्वे न मानम् । श्रुतेर्मानत्वात् ।

तदुक्तं हरिणा—

ज्ञानमस्मद्विशिष्टानां सर्वं सर्वेन्द्रियं विदुः ।

अभ्यासान्मणिरूपादिविशेषेष्विव तद्विदाम् ॥ इति ।

अस्मद्विशिष्टानामीश्वरस्य योगसिद्धानां पतञ्जल्यादीनां च । ईश्वरसत्त्वेच त एव मुनयः प्रमाणम् ।

तत्र तेषां ज्ञानं सर्वं सर्वेन्द्रियसाध्यम् । "घ्राणतः शब्दं शृण्वन्ति पृष्ठतो रूपाणि पश्यन्ति" इत्यादिश्रुतेः । यथा रूपपरीक्षकाणामभ्यासातिशयान्मणिरूपातिशयप्रकाशस्तद्वद् योगाभ्यासबलाद् योगिनाम् । ईश्वरस्य स्वत एवेति नान्धपरंपरेति तदर्थः । शब्दं विनाऽपि स्वीयप्रवृत्तिस्थले स्मृतपाकशब्दादुपस्थितभाविपाके तद्ग्रहः । 'यस्य जातस्य पाचिव्यवहारविषयता स इष्टसाधनम्' इत्याद्याकारस्तद्ग्रहः । एडमूकादेरपि जन्मान्तरानुभूतशब्दस्मरणं तन्मूलकं स्वीयमुच्चारणं च कल्प्यम् । बालकस्याद्यस्तनपानप्रवृत्तौ तज्ज्ञाननिर्वाहाय तथाप्यस्यावश्यकत्वात् । "अहरहः" इत्यादिसमभिव्याहृतनित्यनैमित्तिकविध्योरवश्यानुष्ठेयत्वमपि प्रेरणया बोध्यते । तेन तदभावे प्रत्यवायसिद्धिः । "विश्वजिता यजेत" इत्यादौ स्वर्गातिरिक्तस्य सर्वेष्टस्याभावात्प्रवर्तनया स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वाक्षेपः ।

प्रेरणाच प्रवर्तकनिष्ठप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः । तत्र

लिङादिसमभिव्याहारे व्यापारान्तरस्याननुभवाल्लिङाद्यन्तशब्दरूप एव स इत्युक्तम् । तद्वति प्रेरणात्वं चाखण्डोपाधिः । तेन रूपेण तस्य लिङ्वाच्यता । शब्दरूपत्वाच्च सा शाब्दी भावनेत्युच्यते । शब्दनिष्ठेति व्यवहारो ऽपि प्रेरणात्वेन तस्यास्तद्वृत्तित्वेन । लोके पुरुषनिष्ठत्वं च तादृशशब्दप्रयोक्तृतयाऽवच्छेदकत्वेन । लिङ्गसङ्ख्याद्यनन्वयित्वाद्व्यापारपदव्यवहार्याऽपि सा । प्रेरणात्वेन सविषया चेति बोध्यम् ।

यत्त्विष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तना, तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात् । इष्टं च क्वचित्साक्षात् क्वचित् परम्परया । 'भवत्प्रेरणयाऽहमध्यापयामि न किञ्चिन्ममेष्टम्' इति व्यवहारस्तु 'न मे साक्षात्किञ्चिदिष्टम्' इत्येवंपरः । इच्छाविषयत्वोपलक्षिततत्तत्फलसाधनत्वेन ज्ञानं प्रवर्तकम् । तेनैव च रूपेण विधेः शक्तिः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं तु न प्रवर्तकं बहुतरदुःखस्यापि कुतश्चिदल्पत्वेनानुगतबलवत्त्वस्य दुर्वचत्वात् । मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ प्रवृत्तिस्तु न । तत्तद्विषयकबलवद्द्वेषस्य स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वेनादोषात् ।

युक्तं चैतत् । सत्यपि बलवदनिष्टजनकत्वज्ञाने तत्र द्वेषाभावदशायामास्तिककामुकस्य रागान्धस्य परदारगमनादौ प्रवृत्तेः । द्वेषे सत्यप्रवृत्तेश्च । क्वचित्तु तज्जन्यफले उत्कटेच्छाविरहे तज्जन्यदुःखे द्वेषे द्वेषविषयसाधनताज्ञानादुपाये द्वेषे उपायेच्छाभावादप्रवृत्तिः । क्वचित्फलद्वेष एव तथा । अत्र तज्ज-

न्यसुख उत्कटेच्छोत्तेजिका । तेन यत्रैव सुखापेक्षया-ऽनुत्कटानि दुःखानि यत्र वा क्रियाजन्यबहुसुखा-पेक्षया उत्कटदुःखान्यल्पानि तत्रापि तज्जन्यसुखे उत्कटरागात्प्रवृत्तिः । अत एवान्तरालिकश्रमे बलव-द्द्वेषवान् ज्योतिष्टोमादौ न प्रवर्तते । अन्यस्तु प्र-वर्तत एव ।

एतेन कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकम् । कृतित्वं च निवृत्तिजीवनयोनियत्नव्यावृत्तो यत्नत्वव्याप्यो जाति-विशेष इत्यपास्तम् । कृत्यसाध्ये प्रवृत्त्यभावस्य तत्र इष्टाभावेन वृथाश्रमजनकतया द्वेषादुपपत्तेः । चिकीर्षाया एव कृतिं प्रति कारणत्वं तां च प्रति तत्करणमित्यदोषाच्च ॥ २९ ॥

(कुं० टी०) *अस्मदिति । पञ्चम्यन्तम् । अस्मदपे-क्षया विशिष्टानाम् । *सर्वज्ञानम्—सर्वेन्द्रियजन्यम् । ननु 'इदं मदिष्टसाधनम्'इति ज्ञानं न प्रवर्तकं भाविवस्तुस्थले तदसम्भवादित्याशङ्क्याह *यस्यजातस्येति । सामान्यल-क्षणानङ्गीकारेणेत्थमुक्तम् । एडो बधिरः । *प्रत्यवायसिद्धि-रिति । अत एव "यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इत्य-त्रापि प्रत्यवायाभाव एव फलम् । *स्वर्गातिरिक्तस्येति । वि-धिबलात्स्वर्ग एव फलं कल्प्यते इत्यर्थः । इष्टसाधने प्रवृत्त्या सर्वेष्टस्य स्वर्गस्य फलत्वादिति भावः । ननु भट्टमते अभिधा-रूपा शाब्दी भावना लिङादिनिष्ठाऽस्तु स्वमते तु कथमयं व्यवहार इत्यत आह *व्यवहारोऽपीति । प्रवर्तकतारूपप्रेर-णायाः शब्दनिष्ठत्वादित्यर्थः । *अवच्छेदकतयेति । चैत्रादि-

शरीरावच्छेदेन तत्प्रयोगाद् भट्टमते पराधीनप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानं हेतुः । अत एव राजाज्ञया पितुः शिरश्छेदादौ प्रवर्तते ।

अत्र तार्किकाः—अत्रापि स्वेष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकम् । 'नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य' इति न्यायादिति वदन्ति । तान्निराकर्तुमाह *यत्त्विति । *इच्छाविषयत्वेति । इच्छाविषयो यत्फलं तत्साधनत्वेनेत्यर्थः । *विधेः—लिङादेः । मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ प्रवृत्त्यदर्शनाद्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः । साध्यत्वसाधनत्वयोश्च न विरोधः कालभेदेन तयोः सम्भवादित्याशङ्क्याह *नप्रवर्तकमिति । *बलवद्द्वेषेति । तेन पाकादावान्तरालिकश्रमसत्त्वे ऽपि प्रवृत्तिः । *आस्तिकेति । उत्कटरागेण नरकजनकत्वज्ञानातिरोधानात् । प्रभाकरमतमाह *कृतिसाध्यताज्ञानमिति ।

अयम्भावः—प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षैव कारणम् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका इच्छा । सा चेच्छा कृतिसाध्यताज्ञानादिति कृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकम् । अत एव वृष्ट्यादौ न प्रवृत्तिः । इष्टसाधनताज्ञानं तु न प्रवर्तकम्, कृत्यसाध्ये ऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । नचैवं चैत्यवन्दनादावपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टसाधनत्वादिज्ञानसमानकालिकस्यैव कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । अत एव बलवदनिष्टानुबन्धित्वग्रहदशायामपि न प्रवृत्तिः । नन्वेवमिष्टसाधनत्वसमानाधिकरणकृतिसाध्यत्वज्ञानमेव प्रवर्तकमस्त्विति चेन्न । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधात् । साध्यत्वे हि असिद्धविषयत्वम्, साधनत्वे च सिद्धविषयत्वमिति । *व्यावृत्त इति । तेन न तद्विषये प्रवृत्तिः । *यत्नत्वव्याप्य इति । प्रवृत्तित्वरूप इत्यर्थः । तेन जीवनयोनियत्नसाध्यप्राणपञ्चकसंचारे न प्रवृत्तिः । *कृत्यसाध्यप्रवृत्त्यभावस्येति । द्वेषादुपपत्ते-

रित्यत्रान्वयः । द्वेषस्य प्रतिबन्धकत्वान्न प्रवृत्तिरिति भावः । *चिकीर्षायाएवेति । कृतिसाध्यताज्ञानं विना चिकीर्षाऽनुदयात् तदभावे च कृतेरनुदयात् कृतिसाध्यताज्ञानं न हेतुरन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः ॥ २९ ॥

(कु० टी०) मूले एवाशङ्कते *नचेति । श्रुतिमभियुक्तोक्त्या दर्शयति *तदुक्तमिति । *विशिष्टानामित्यस्य पदस्य व्याख्या *ईश्वरेति । अन्यथासिद्धनिरासार्थमाह *योगेति । नन्वीश्वरसत्त्व एव न मानमत आह *ईश्वरेति । *त एव—तादृशपतञ्जल्यादय एव । अथ वाक्यार्थमाह *तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । *तेषाम्—पतञ्जल्यादीनाम् । *सर्वम्—सर्वप्रकारम् । सर्वेन्द्रियमिति बहुव्रीहिरित्याह *सर्वेन्द्रियेति । उक्तसर्वार्थमाह *यथेति । तद्विदामित्यस्यार्थः—*रूपेति । योग्यतया लक्ष्यार्थमाह *सातिशयेति । विशेषपदार्थमाह *अतिशयेति । विषयसप्तमी । 'अभ्यासाद्'इत्यस्य मध्यमणिन्यायेन पूर्वत्राप्यन्वयादाह *योगेति । ननु स्वत एव प्रवृत्तौ नोक्तरीतिसम्भवोऽत आह *शब्दमिति । प्रवर्तकशब्दमित्यर्थः । अत्र शब्दाभावात्तत्स्वरूपमाह *यस्येति । नन्विदं प्रकारद्वयं मूकबधिरादौ न सम्भवतीति तत्र कथमत आह *एडमूकेति । अणुदित्सूत्रभाष्याविरोधायाह *तन्मूलकामिति । *स्वीयम्—स्वमात्रश्रव्यमान्तरम् । न केवलमत्रैवेदमित्याह *बालकस्येति । द्वितीयादावाद्यतः सम्भवादाह *आद्येति । *तदिति । इष्टसाधनत्वेत्यर्थः । अन्यथा इष्टसाधनशक्तावपि विश्वजिदादौ स्वर्गरूपेष्टकल्पनम्, सन्ध्यावन्दनादौ चाकरणे प्रत्यवायकल्पनमित्यत्र तवापि नियामकं न स्यात् । तत्र हि परवेदेनात्याप्तेनेष्टसाधनत्वोक्तौ वक्ष्यमाणरीत्या तत्कल्पनम् । नित्यादौ च तदनुपपत्त्यैतदकरणे प्रत्यवायकल्पनमिति । ननु काम्यस्थले तथाऽस्तु, नित्यनैमित्तिकस्थले तु इष्टस्यैवाभावात्तत्र कथं प्रवृत्तिरत आह *अहरहरिति । आदिना यावज्जीवादि । अपिना काचित्केष्टसाधनत्वसमुच्चयः । तच्चोक्तं प्राक् । *सिद्धिरिति । तथा च तदभावरूपेष्टमादाय तत्र प्रवृत्तिरिति भावः । नन्वेवमपि वि-

ष्वजित्यप्रवृत्त्यापत्तिः, तस्य बहुवित्तव्ययायाससाध्यत्वेन विशिष्यै-
व तदाक्षेपापेक्षा। साच तद्बोधकपदाभावाद् दुर्लभा । सामान्यत-
स्तदाक्षेपस्तु न तत्र प्रवर्त्तकः । तथात्वे ऽतिप्रसङ्गो ऽपीत्यत आ-
ह *विश्वेति । "स स्वर्गः स्यात्सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वाद्" इति
जैमिनीयन्यायेनाह *सर्वेष्टेति । विशेषं वक्तुमनुवदति *प्रेर-
णेति । *तत्र—तेषां मध्ये । *शब्देति । तत्प्रयोगेत्यर्थः । न-
न्वेवं शक्यतावच्छेदकगौरवमत आह *तद्वतीति । समवाया-
भावादाह *अखण्डोपेति । *तस्य—उक्तरूपव्यापारस्य । भा-
वनात्वस्य वक्ष्यमाणत्वादाह *शब्देति । स्वार्थे प्रज्ञाद्यणिति
भावः । नन्वेवं वेदे कथं तस्याः शब्दनिष्ठत्वमत आह *श-
ब्देति । औपाधिकभेदमादाय तथेति भावः । नन्वेवमपि
शब्दस्याकारानिष्ठत्वाद् लोके पुरुषनिष्ठत्वं कथमत आह *लो-
के इति । सम्बन्धान्तरेणेति भावः । नन्वेवमपि तस्य कथं
व्यापारत्वं तल्लक्षणानाक्रान्तत्वादत आह *लिङ्गेति । ततो ऽपि
विशेषमाह *प्रेरणात्वेनेति । भूषणकारादिमतं खण्डयति *य-
त्त्विति । *प्रवृत्तीति । तन्मात्रेत्यर्थः । तथा च तस्या एव वाच्य-
त्वौचित्यम् । ननु तद्विना ऽपि क्वचित् तथैव प्रवृत्तिदर्शनात्कथं त-
स्यैव तत्त्वमत आह *इष्टत्वेति । कर्तुरिति शेषः । अत एवाविरोध-
माह *भवदिति । तस्यैवान्यरूपेण ज्ञातस्याप्रवर्त्तकत्वादाह *इच्छे-
ति । विषयत्वस्य विशेषणत्वे सर्वासंग्रहादाह *उपलक्षितेति । अत
एवाह *तेनैव चेति । नन्वेवं वक्ष्यमाणेऽनतिप्रसङ्गाय तज्ज्ञानस्यापि
प्रवृत्त्यौपयिकत्वेन शक्यत्वापत्तिरत आह *बलवदिति । नन्वेवं
मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ प्रवृत्त्यापत्तिरत आह *मध्विति । ननु
विनिगमनाविरहात् तथाऽपि स्यादत आह *युक्तंचैतदिति । नन्वि-
ष्टापेक्षयाऽनपकृष्टदुःखजनकत्वरूपबलवदनिष्टजनकत्वज्ञानमेव कुतो
न प्रतिबन्धकमत आह *सत्यपीति । तस्यातत्त्वेऽन्यत्र दोषमुद्धर-
ति—*क्वचित्त्विति । तथैवाह *क्वचिदिति । *तथा-प्रतिबन्धकः ।
*अत्र-उक्तविषये । उभयफलान्तरमाह *अत एवेति । तस्या उत्ते-
जकत्वात्तस्य प्रतिबन्धकत्वाच्चेत्यर्थः । ननु कारणतावच्छेदकको-
टिप्रविष्टं कृतित्वं जातिरूपमतिप्रसक्तमत आह *कृतित्वञ्चेति ।
*जीवनयोनीति । तेन तत्साध्यप्राणपञ्चकसंचारे न प्रवृत्तिः, प्राणा-

यामादौ योगिनां प्राणसंचारे च प्रवृत्तिर्भवत्येव । तस्य तादृश-कृतिसाध्यत्वात् । एतेनेत्यस्यार्थमाह *कृत्यसाध्येति । चन्द्रमण्डल-ग्रहणादावित्यर्थः । *ततः—प्रवृत्तितः । *चिकीर्षाया एवेति । त-स्यास्तदकारणत्वे तु कृतिसाध्यताज्ञानवतोऽपि सिद्धत्वादिज्ञान-दशायां तत्साध्यकप्रवृत्त्यापत्तिः, मम तु सिद्धे इच्छाविरहेण चिकी-र्षाऽनुदयान्न क्षतिरिति भावः ॥ २९ ॥

यत्त्वशक्तस्यापि यत्किञ्चित्कृतिसाध्ये ऽप्रवृत्त्या-पत्त्या मदंशविशिष्टं प्रवर्तकं वाच्यम् । तस्य च विधितोऽसम्भवेन 'यागो मत्कृतिसाध्यो मत्कृतिसा-ध्यत्वविरोधिधर्मानधिकरणत्वाद्'इत्यनुमानेन तद्ग्रहो वाच्यः । एवंचान्यलभ्यत्वान्नास्य विधिशक्यता ।

उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः समवायसंबन्धेन कारणतयाऽतिप्रसङ्गभङ्गेनेष्टसाधनताज्ञानस्य मदंशा-न्तर्भावेण कारणत्वे न फलं नापि मानम् । फलेच्छो-पायजिज्ञासोपायज्ञानानामिच्छास्थैर्येण यौगपद्याङ्गी-कारात्फलेच्छायामुपायेच्छापूर्ववृत्तित्वस्य न क्षति-रिति । तन्न । सर्वत्राञ्जस्येन फलेच्छोपायजिज्ञासा-देर्यौगपद्योपपादनासंभवेन फलेच्छाया उपायेच्छां प्रत्यकारणत्वात् ।

किंच प्रतिपुरुषं विधेरावृत्त्या बोधकत्वेन तत्तत्पु-रुषज्ञातेन विधिवाक्येन तत्तत्पुरुषेष्टसाधनत्वस्य तत्तत्पुरुषकृतिसाध्यत्वस्य च बोधसंभवाद् नानुमा-नावश्यकता । 'यजेत'इति कर्त्रर्थकेन तत्तत्पुरुषं प्रति प्रवृत्तेन वाक्येन प्रत्यासत्त्या तत्तत्पुरुषरूपकर्तुरेव बोधनात् । साधनत्वं चाखण्डोपाधिः । "ज्योतिष्टोमेन

स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य यज्यर्थफलस्य तदर्थकृत्यादिरूपभावनां प्रति करणत्वम्, तस्यां चेष्टसाधनत्वान्वयः । एवं च भावनानिष्ठस्येष्टकरणत्वस्य लिङोक्तावपि भावनानिरूपितस्य भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपस्य त्यागनिष्ठकरणत्वस्यानुक्तत्वान्न तत्समानाधिकरणे ज्योतिष्टोमादिपदे तृतीयाऽनुपपत्तिः । ज्योतिष्टोमादिनामधेयमपि त्यागस्यैव । त्यागघटितदीक्षणीयाद्युदवसानीयान्तकर्मकलापे तथाव्यवहारस्तु गौणः । तस्य स्वर्गकरणत्वव्यवहारोऽपि तथैवेति बोध्यम् ।

"न कलञ्जं भक्षयेद्" इत्यादावनिष्टसाधनत्वं विध्यर्थः, अत्रैव नञ् तात्पर्यग्राहक इति । तन्न । चिकीर्षया इष्टसाधनत्वस्याप्यन्यथासिद्धेः । 'अमुकफलसाधनमिदं कृतिसाध्यं भवतु' इतीच्छाया एव चिकीर्षात्वात् । एवं हि प्रवृत्तौ फलविषयतानियमस्याप्युपपत्तिः । उपायेच्छयाऽपि तदन्यथासिद्धेश्च । सा च 'अमुकसाधनं पाको जायताम्' इत्याकारैव । इच्छायाः स्वजनकज्ञानप्रकारप्रकारकत्वनियमात् । न च द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धिः । यस्य द्वारिणो मानान्तरेण तत्कारणता सिद्धा, यथा–यागपरश्वोः, तदन्यथाऽनुपपत्त्या च द्वारस्यापूर्वादेः कल्पनम् तद्विषये, तदभावे ऽपि अन्यत्र तदभावे मानाभावात् ।

येषामपि चिकीर्षाव्यापारेच्छैव व्यापारे कृतेरपि निवेशात् कृतीच्छाऽपि सा । तेषामपि व्यापारविषये इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वज्ञानोत्तरमेव सति

ते अन्यथासिद्धे एव ।

किंच 'इदं ते इष्टसाधनं कृतिसाध्यं च नाप्यत्र दुःखं तस्मात्त्वं कुरु' इति स्वारसिकलोकव्यवहारसत्त्वेन तस्य विध्यर्थता वक्तुमशक्या । पौनरुक्त्यापत्तेः ।

नचेदं पौनरुक्त्यं सर्वथा इष्टसाधनत्वबोधनाय, तस्मादित्यस्यानन्वयापत्तेः ।

अपि च 'राज्ञा प्रवर्तितोऽहम्' इत्यादिव्यवहारात्प्रवर्तना प्रवर्तकपुरुषनिष्ठा, सा लिङ्शक्येति सूत्रभाष्यादिसंमतम् । नचेष्टसाधनत्वं च तद्बोधो वा तन्निष्ठः । तज्ज्ञापनस्य तन्निष्ठत्वेऽपि न तदिष्टसाधनत्वेन, नापि तच्छक्यत्वेन तव संमतम् । तज्ज्ञानानुकूलव्यापारस्य मदुक्तातिरिक्तस्याभावाच्च ।

किंच इष्टसाधनताज्ञानादिव साध्यत्वज्ञानादपि प्रवृत्त्यनुभवेन विनिगमनाविरहेणोभयोः शक्यत्वे गौरवम् । साधनत्वमिव योगक्षेमसाधारणं साध्यत्वमप्यखण्डमिति न तत्पक्षेऽपि कारणतावच्छेदकगौरवम् ।

एवं कृतिसाध्यत्वज्ञानादिव "मत्कृतिसाधनकः पाकः" इति ज्ञानादपि चिकीर्षाप्रवृत्त्योर्दर्शनात्तच्छक्तावपि विनिगमनाविरह इति दिक् ॥ २० ॥

(कुं० टी०) *यत्किञ्चित्कृतीति । अन्यदीयकृतिसाध्ये प्रवृत्त्यनुदयादित्यर्थः । *मदंशेति । मदंशान्तर्भावेणेत्यर्थः । *असम्भवेनेति । विधिना तथा अबोधनात् । *विधिशक्यतेति । विधिशब्देन प्रवर्तकः प्रत्यय उच्यते ।

ननु चैत्रीयफलेच्छावशान्मैत्रस्याप्युपायेच्छापत्तिरत आह *समवायसंबन्धेनेति । एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकफलसाधनताज्ञानादन्यधर्मप्रकारकेच्छावारणाय तु प्रकारविशेषं निवेश्यैव कार्यकारणभावो वाच्यः । इष्टत्वं च इच्छाविषयत्वम् । तच्च स्वरूपसदेव फलविशेषणं नतु तदंशे ज्ञानमप्यपेक्षितम्, फलस्य सिद्धत्वेनेच्छाविरहेऽपि इष्टसाधनत्वज्ञानसम्भवात्सिद्धौदनादावप्युपायेच्छापत्तेः ।

ननु स्वरूपसत एव हेतुत्वे यत्रौदनत्वादिप्रकारेण फलविषयिणी इच्छा तत्र द्रव्यत्वादिप्रकारेण फलसाधनताज्ञानादपि पाकादिगोचरेच्छापत्तिरिति चेद् । अत्राहुः—स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितोत्तरत्वोभयसंबन्धेनौदनत्वादिप्रकारकेच्छाविशिष्टपाकादिगोचरेच्छां प्रति तादृशेच्छात्वेन हेतुत्वमिति ।

ननु फलेच्छा उपायजिज्ञासां प्रति कारणं सा चोपायज्ञानजन्येति कार्याव्यवहितप्राक्क्षणे कारणस्याभावात्कथं हेतुत्वमत आह *इच्छास्थैर्येणेति । यत्तु 'यागो मत्कृतिसाध्यः' इति ज्ञानं न प्रवर्त्तकम्, अनागते तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्, किन्तु यस्य पुंसो यत्कृतिसाध्यम् इष्टं तादृशोऽहमिति प्रतिसन्धानं स प्रवर्त्तते इति । तन्न । स्वकल्पितलिप्यादौ तदसम्भवात् । *सर्वत्राञ्जस्येनेति । योग्यात्मविशेषगुणानां स्वोत्तरोत्पन्नविशेषगुणनाश्यतया इच्छायाः स्थैर्यासम्भवात् । एवं कालान्तरेच्छामादायातिप्रसङ्गवारणाय संबन्धतावच्छेदकस्येच्छांशस्याव्यवहितप्राक्क्षणसत्त्वमेव कार्योत्पादप्रयोजकम् । तत्पुरुषीयत्वस्य लाभो न्यायसिद्ध इत्याह *किञ्चेति । *ज्ञातेनेति । येन पुरुषेण विधिवाक्यं ज्ञातं तस्येष्टसाधनत्वमित्यर्थः । ननु "विश्वजिता यजेत" इत्यादौ इष्टविशेषस्याश्रवणाद् यत्किञ्चिदिष्टसमाना-

धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेव यागत्वम्, किञ्च गङ्गास्नानादितो ऽपि स्वर्गोत्पत्त्या गृहीतकारणत्वान्यथाऽनुपपत्त्या यागजन्यत्वावच्छेदकं स्वर्गनिष्ठं वैजात्यं कल्प्यते तस्य च कथं प्रागुपस्थितिरित्याशङ्क्याह *साधनत्वं चेति। *भावनाभाव्येति। भावना शाब्दी भावना। तया निर्वर्त्या आर्थी भावना तया फलं निर्वर्त्यते। *यज्यर्थफलस्येति। त्यागानुकूला भावना यज्यर्थः, त्यागः फलम्। तच्च भावनारूपव्यापारं प्रति कारणं तत्समानाधिकरणत्वात् तृतीयेत्यर्थः। ननु त्यागानुकूलभावनाया यज्यर्थत्वे त्यागस्य यागत्वाभावात्कथं तत्समानाधिकरणे तृतीयेत्याशङ्क्याह *ज्योतिष्टोमादीति। "अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा"इत्यादिना बोधिता इष्टिर्दीक्षणीया। उदवसानशब्दः समाप्तिवाची। अवभृथानन्तरमुदवसानीया क्रियते। अत एव कृते ऽवभृथे दीक्षाया निवृत्तत्वाद् "दीक्षितो न ददाति न जुहोति"इत्यादिनिषेधो निवर्त्तते। *गौणइति। अत एव प्रमादादिनाऽङ्गान्तरलोपे प्रायश्चितम्। *फलविषयतेति। फलस्य विषयत्वं चोद्देश्यतया। एतेन "पाकसाध्यं सुखं जायताम्'इतीच्छायाम् एकधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतायां व्यभिचारः' इत्यपास्तम्। *तदन्यथासिद्धेः—इष्टसाधनताज्ञानस्यान्यथासिद्धेः। *नियमादिति। एवञ्चेच्छाया इष्टविषयकत्वेन कृतौ तद्विषयतानियमः सिद्धः, इच्छाकृत्योः समानविषयकत्वेनैव कार्यकारणभावादिति भावः। ननु दण्डादीनां विनाशे ऽपि तज्जन्यभ्रमणसंबन्धेन घटोत्पादाद्धटं प्रति दण्डस्य कारणत्वासम्भव इत्यतः स्वजन्यभ्रमणसंबन्धेनैव दण्डस्य हेतुता वाच्या। अत एव व्यापारसम्बन्धावच्छिन्नं कारणत्वं करणत्वमिति वदन्ति। नच व्या-

पारस्यैव कारणत्वमस्तु, व्यापारशून्यकाले च व्यापाराभावेनैव फलानुत्पत्तेरिति वाच्यम् । व्यापारशून्यकाले व्यापारसंबन्धेन कारणाभावादेव फलानुत्पत्तिरित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्माद्विनिगमनाविरहेणोभयं कारणम्, अन्वयव्यतिरेकादिरूपयुक्तेस्तुल्यत्वादित्याशङ्कते *नचेति । *यस्येति । क्षणिकयागस्य कालान्तरभाविस्वर्गजननायादृष्टाख्यो व्यापारः कल्प्यते तत्र नान्यथासिद्धत्वमित्यर्थः । ननु क्लृप्तत्वाद्यागध्वंस एव व्यापारोऽस्तु, उत्पाद्यफलध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च न स्वर्गादेरानन्त्यम् । अपूर्वस्वीकारेऽपि तत्तदपूर्वनाशं प्रति तत्तत्फलस्य हेतुत्वस्वीकारेण तुल्यत्वादिति चेत् । सत्यम् । कर्मनाशाजलस्पर्शेन तस्य नाशः कल्प्यः । *परश्वोरिति । प्रहारादिद्वारैव छेदनं प्रति परशोर्हेतुत्वात् । *तदभावेऽपि—अन्यथासिद्धत्वाभावेऽपि । *मानाभावादिति । इह तु 'प्रवृत्तिं प्रति इष्टसाधनताज्ञानं कारणम्' इति न मानान्तरसिद्धमिति भावः । *येषामपीति । कृञ उत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचितया तदुत्तरसना व्यापारेच्छाया एव प्रतिपादनात् । *कृतेरपीति । कृतेरपि व्यापारविशेषत्वात् । *सा—चिकीर्षा । *ते इति । चिकीर्षया इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वे अन्यथासिद्धे इत्यर्थः । *पौनरुक्त्यापत्तेरिति । इष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थ इति मते हि इष्टसाधनमितिशब्दस्य विधिशब्दः पर्यायः स्यात् । नच पर्यायत्वं युज्यते । "इदं ते इष्टसाधनं तस्मात् त्वं कुरु" इति सह प्रयोगादिति भावः । *तन्निष्ठः—प्रवर्तकनिष्ठः । तस्मान्नेदं लिङर्थ इति भावः । *तच्छक्यत्वेनेति । तज्ज्ञापनानुकूलव्यापारस्यैव तदर्थत्वौचित्यात् । *किञ्चेष्टसाधनत्वज्ञानादिवेति । 'पाक ओदनसाधनम्' इति ज्ञानवत् 'पाकसाध्य ओ-

दनः' इति ज्ञानस्यापि प्रवर्तकतया इष्टधर्मिकोपायसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे विनिगमनाविरह इत्यर्थः । ननु प्रवृत्तिं प्रति पाकत्वादिप्रकारविशेषमनन्तर्भाव्य धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवमेव विनिगमकमिति वाच्यम् । 'पाकसाध्य ओदनः' इति ज्ञानस्यापि प्रकारविशेषमनन्तर्भाव्य फलविशेष्यतानिरूपितसाध्यत्वप्रकारतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकतासंबन्धेन कारणत्वसम्भवात् । अत्र वदन्ति—पाकत्वादिकमनन्तर्भाव्य 'पाकसाध्य ओदनः' इति ज्ञानस्य न तन्निष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वसम्भवः । 'पाकसाध्यत्वाभाववति पाकसाध्यत्वम्' इत्याकारकाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य कारणताऽवच्छेदकत्वानुरोधेन पाकत्वाद्यन्तर्भावस्यावश्यकत्वाद् इति । तदसत् । सदोषसामग्रीजन्यत्वग्रहे तज्ज्ञानस्याप्रमात्वकल्पनात् । ननु कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्याधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव कारणत्वम्, साध्यत्वं च तादृशधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपाव्यवहितोत्तरत्वरूपमिति साध्यत्वानिवेशो गौरवमत आह *साधनत्वमिवेति । अयम्भावः—अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वस्य कारणत्वे अनन्यथासिद्धत्वांशे अन्यथासिद्धिनिरूपकं यत्तद्भिन्नत्वस्यानुगन्तुमशक्यत्वेन दुर्ज्ञेयत्वं गौरवं च । तस्मात्कारणत्वमतिरिक्तमेवेति । *योगक्षेमेति । यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं यदभावे यदभाव इत्येवं योगक्षेमसाधारणं साध्यत्वमित्यर्थः ॥३०॥

(क० टी०) नृसिंहाश्रमोक्तिमेतन्मतखण्डनपूर्वकतन्मतसमर्थिकां खण्डयति *यद्वेति । *यत्किञ्चिदिति । अन्येत्यर्थः । *विधित इति । तत्त्वादेव वेदेन बोधासम्भवेनेत्यर्थः । *एवं च— अनुमानरूपलौकिकप्रमाणेन तद्ग्रहे च ।

नन्वेवं मदिष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं वाच्यम् । अन्येष्टसाधनेऽन्यस्याप्रवृत्तेः । एवंच कृतिसाध्यत्ववदिदमप्यशक्यं स्यादत आह *उपायेच्छामिति । ननु यत्रादौ फलेच्छा, तत उपायजिज्ञासा, तत उपायज्ञानम्, तत उपायेच्छा, ततः प्रवृत्तिस्तत्र फलेच्छाया नाशात्कथं कारणत्वमत आह *फलेच्छोपायेति । ज्ञानयौगपद्यानङ्गीकारेऽपीत्यादिः । ज्ञानास्थैर्येऽपि प्रकृते उपयुक्तमाह *इच्छेति । तच्च धारारूपतया स्वतो वेत्यन्यत् । सिद्धान्तविरोध एव क्लेश इत्याह *आज्ञस्येनेति । तदुक्तवैषम्ये दोषमाह *किञ्चेति । "एकः पूर्व-" इतिसूत्रभाष्योक्तमाह *प्रतिपुरुषमिति । ननु प्रत्ययेन कर्तृत्वेनैवोपस्थितिरिति कथं विशेषधीरत आह *यजेतेतीति । *कर्त्रर्थकेन-तद्घटितेन । नन्वेवमपीष्टसाधनत्वं न शक्यम्,नापि जनकम्, साधनत्वस्य सखण्डोपाधिरूपत्वेनावच्छेदकगौरवादत आह *साधनत्वंञ्चेति । एतेनेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाननुबन्धित्वानि विशिष्टानि प्रत्येकं वा विधिशक्यानीति जीर्णनैयायिकोक्तम्, आख्यातसामान्यशक्यकृतेः साध्यत्वसंसर्गेण यागे ऽन्वयः, व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनस्य शक्त्यन्तरकल्पनाऽपेक्षया लघुत्वादिति तन्नव्योक्तं चापास्तम् । नचेष्टसाधनताज्ञानमपि न प्रवर्त्तकम् । अनिष्टसाधने उदासीने च "कष्टं कर्म-" इतिन्यायेन द्वेषादप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । आन्तरालिकश्रमे द्वेषाभावदशायाम्, तदज्ञानदशायां वा प्रवृत्त्यापत्तेः । नच चिकीर्षायां सत्यामिष्टापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टसाधनताज्ञानं विना तस्या एवाभावात् । तस्मात्तदेव शक्यम् । तच्च विजातीयस्वर्गादिसाधनत्वेनैव । तेनैव रूपेण ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । न त्विष्टत्वेन । तस्य स्वरूपसत एव हेतुत्वेन तज्ज्ञानानपेक्षणात् । बहुवित्तव्ययायाससाध्ये विशिष्य तज्ज्ञानं विना प्रवृत्त्यभावात् । सामान्यत 'इष्टसाधनम्'इति ज्ञानस्येव सामान्यतः 'स्वर्गसाधनम्'इति ज्ञानस्याप्यप्रवर्तकत्वाच्च । तत्र शक्तिग्रहसौकर्याय तदादाविव शक्यतावच्छेदकानामनुगमिकेच्छा । यथा-बुद्धिविषयतावच्छेदकघटत्वादिमति तदादिपदं शक्तमित्येवं तदादेः शक्तिग्रहः । बुद्धिविषयत्वमुपस्थितावुपलक्षणतया ऽनुगमकमात्रं न तु तदंशे शक्तिः, एवमिहापि लिङादिरिच्छाविषयताऽवच्छेदकविजातीयस्वर्गत्वादिमत्साधनत्वे शक्त इत्येव शक्तिग्रहः । पदार्थोपस्थितिरपि तदादौ प्रकरणादिमहिम्ना बुद्धिविषयतावच्छेदकघट-

त्वादिनेवेहापि समभिव्याहृतस्वर्गादिपदमहिम्ना विजातीयस्वर्गादिसाधनमित्येव नतु बुद्धीच्छयोः शाब्दबोधे प्रवेशनम् । तयोरनुगममात्रफलकत्वेऽपि शक्त्यविषयत्वात् । एवं च तत्र विशिष्येष्टतावच्छेदकविजातीयस्वर्गत्वादिप्रकारेण शाब्दबोधोत्पत्त्या विधिवाक्यात्प्रवर्तकज्ञाननिर्वाहः । एवं चेच्छाविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितविजातीयस्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्वे विधेः शक्तिरिति फलितम् । नच स्वर्गस्य स्वर्गकामादिपदाल्लाभेन न तत्र शक्तिः । इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्रान्वयायोगात्, विश्वजिदादौ तत्पदसमभिव्याहारस्याप्यभावाच्चेति दिक् । तदेतदभिसन्धायैवोक्तं प्राग् *विषयत्वोपेति । नन्विष्टसाधनत्वस्य शक्यत्वे ज्योतिष्टोमेनेत्यादौ तृतीया न स्यात् । करणानभिधाने एव तद्विधानात् । नच यज्यर्थगतसाधनत्वे ऽभिहिते ऽपि तद्विशेषज्योतिष्टोमादिप्रातिपदिकार्थगतस्यानभिधानेन तृतीयेति माधवोक्तं युक्तम् । ज्योतिष्टोमपदार्थयज्यर्थयोरभेदात् । "अनभिहिते" इत्यस्यानभिहितसंख्याके इत्यर्थवादिभिरपि कृत्साधारण्याय करणतत्सङ्ख्यान्यतरानभिधाने इत्यर्थोऽवश्यं वाच्यः, अन्यथा 'पचति स्थाल्या'इत्यस्यापत्तेरत आह *ज्योतीति । सर्वधातूनामंशद्वयं भावनापरपर्यायो व्यापारः, पाकयागादिकश्च । तत्र धातूपात्तभावनां प्रति तदुपात्तयागस्य करणत्वं तदाह *देवतेति । अयञ्च मानसः । *तदर्थेति । यजिवाच्येत्यर्थः । आदिना प्रक्षेपादि । प्राधान्यादाह *तस्यामिति । भावनानिष्ठकरणत्वस्येति पाठः । ननु तदपि प्राधान्याद् भावनासमानाधिकरणमेवेत्यनुपपत्तिरेवात आह *ज्योतिष्टोमादीति । तत्त्वसाधकन्यायैस्तथैव लाभात् । एवेन तद्व्यवच्छेदः । नन्वेवं व्यवहारविरोधोऽत आह *त्यागेति । *तस्य–कर्मकलापस्य । *तथैव–गौण एव । नन्वत्र मते "न कलञ्जम्"इत्यादौ का गतिस्तद्भक्षणादेस्तृप्त्यादिरूपेष्टजनकत्वेन तदभावस्य दुर्बोधत्वात् । नचेष्टसाधनत्वाभाव एव बुध्यते । तदुपपत्तये च तद्भक्षणस्य गुरुतरानिष्टसाधनत्वं कल्प्यते तत्प्रतिसन्धाने च सांदृष्टिकफलादिच्छानिवृत्तौ तस्येष्टत्वमेव नेति न दोष इति वाच्यम् । रागान्धास्तिककामुकस्य सत्यप्यनिष्टसाधनत्वज्ञाने इच्छाया अनिवृत्तेस्तं प्रतीष्टसाधनत्वाभावबोधकनिषेधवाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः । एतेन बलव-

दनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावो बुध्यते । सर्वत्र विशिष्ट एव विध्यर्थः । सच प्रकृते विशेषणाभावात्मकः । नचैवमर्थवादवैयर्थ्यम् । निषेध्येषु तात्कालिकेष्टापेक्षया भाव्यनिष्टस्य गुरुतरत्वबोधनस्य निन्दार्थवादफलस्य, यागादिषु तात्कालिकक्लेशापेक्षया भावीष्टस्य गुरुतरत्वबोधनरूपस्य स्तुत्यर्थवादफलस्य च तव विधिनैव लाभादिति वाच्यम् । तद्बोधनेऽपीष्टानिष्टयोः साम्येन तुल्यायव्ययत्वशङ्काऽवारणेन तत्साफल्यादित्यपास्तम् । अत आह *अनिष्टेति । नन्वेवं नञो वैयर्थ्यमत आह *अत्रैवेति । अनिष्टस्यापीश्वरेच्छाविषयत्वसम्भवेनेच्छाविषयत्वोपलक्षितदुःखत्वादिविशिष्टसाधनत्वेऽस्य शक्तिग्रहः सूपपादः । आवश्यकत्वस्य प्रागुक्तत्वादाह *चिकीर्षेति । अपिना कृतिसाध्यत्वम् । ननु चिकीर्षाया उपायाविषयिण्याः फलाविषयकतया कथं साऽत आह *अमुकेति । ननु स्वरसत उपायाविषयैव सा नैवमत आह *एवंहीति । अन्यथोक्तरीत्या तदनुपपत्तिरेव । अपिस्तत्समुच्चये । तादृशतदनङ्गीकारे आह *उपायेच्छेति । अपिस्तत्समुच्चये । ननूक्तरीत्या दुर्घटमिदमत आह *साचेति । ननु पाकत्वेन पाकस्योपायता न तु तद्विशिष्टस्यात आह *इच्छायाइति । तथाचेच्छाया इष्टविषयकत्वेन कृतौ तद्विषयतानियमोपपत्तिः । इच्छाकृत्योः समानविषयकत्वेन कार्यकारणभावात् । समाधत्ते *यस्येति । नहि इष्टसाधनताज्ञानं प्रवृत्तिं प्रति कारणमित्यत्र तथोदासीनं किञ्चिद् मानमस्ति । ईदृशोपायेच्छाऽनङ्गीकारे ऽप्याह *येषामपीति । मते इति शेषः । एवेनोक्तोभयनिरासः । मतान्तरसङ्ग्रहायाह *व्यापारेति । *साध्यत्वेति । तयोर्ज्ञानोत्तरमेवेत्यर्थः । तन्मते दोषान्तरमाह *किञ्चेदमिति । *तस्य–इष्टसाधनत्वस्य । "छिन्नम्" इति न्यायेनाह *नचेदमिति । दोषान्तरं तत्राह *अपिचेति । *सूत्रेति । इदमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । *नञ–नहि । *तदिति । इष्टसाधनत्वेत्यर्थः । *तत्–तज्ज्ञापनम् । ननु भेदे ऽपि तदेवास्त्वत आह *त्वमपीति । तथा तदनुक्तेः । नन्वनुक्तावपि 'अप्रतिषिद्धम्' इति न्यायेनेष्टमिति चेत् तर्हि मन्मतसिद्धिरेवेति तदसंमतौ हेत्वन्तरमाह *तदिति । इष्टसाधनत्वेत्यर्थः । दोषान्तरमाह *किञ्चेष्टेति । *वितिगमेति । यद्यपि साध्यत्वस्य साधनोत्तरवर्तित्वरूपस्य गुरुत्वं

तथा, तथाऽपि तस्य सार्वत्रिकत्वेनात्र तज्ज्ञानापेक्षत्वेन च तस्याकिञ्चित्करत्वम्, अन्यथा गौरवमपि न तथेत्याह *साधनत्वमिति । यत्र सति अग्निभक्षणे बलसत्त्वं यद्व्यतिरेके चासत्त्वमित्येवंरूपं हि साध्यत्वमित्याह *योगेति । अलब्धलाभो योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेम । अत एव दुःखानुत्पादार्थिनः कर्मविपाकादौ प्रवृत्तिः । उक्तदोषं मतान्तरे दूषितेऽतिदिशति *एवमिति । दिगर्थस्त्वेतेनेत्यादिना प्रागुक्त एव ॥ ३० ॥

"न कलञ्जं भक्षयेद्"इत्यादावारोपितं कलञ्जभक्षणं प्रेरणाविषय इति वाच्यार्थः । तदभावः प्रेरणाविषय इति तु आर्थार्थः, न तु शाब्दः । नञ्वादोक्तरीत्या वाच्यवृत्त्या विभक्त्यर्थान्वयाभावात् । तेन च प्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्वं बोध्यते । 'यदभावत्वेन यदभावः प्रेरणाविषयतया बोध्यते तत्प्रतियोगी बलवदिष्टाधिकानिष्टसाधनम्'इति व्याप्तेः । तद्भक्षणे प्रायश्चित्तविधयश्च तत्र तथाकल्पने तात्पर्यग्राहकाः ।

"तत्तु समन्वयाद्"इति सूत्रे शाङ्करभाष्येऽपि "न ब्राह्मणं हन्याद्"इत्यादौ "स्वभावतो हन्त्यर्थानुरागी नञ् । एष एवच नञः स्वभावो यत्स्वसम्बन्धिनोऽभावबोधनम्, निषेध्याभावबुद्धिश्च निषेध्यविषयौदासीन्ये कारणम्"इति ।

औदासीन्यं निवृत्तिः । 'शस्त्रग्रहणादिरूपा या हननोद्यमक्रिया तस्या उपरन्तव्यम्'इति बुद्ध्या या शस्त्रस्थापनादिक्रिया तदुपलक्षितवधप्रवृत्त्यभावसमानाधिकरणः क्रियाविशेषो 'निवर्तते' इत्यादिपदवाच्यो निवृत्तिः ।

नच प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरस्तु । विनिगमना-

विरहात्। तस्मादिदं पदार्थद्वयं परस्पराभावसमानाधिकरणमिति प्रामाणिकाः।

अनेन हि धात्वर्थाभावे लिङर्थप्रेरणाविषयतेति लभ्यते।

"आवृत्तावप्यविरोधः" इति सूत्रेऽपि भाष्ये—"न सुरां पिबेद्"इति वाक्ये नञ्वति पदत्रयसंबन्धात्सुरापाननिषेध एव गम्यते नतु विध्यर्थप्रतिषेधः" इत्युक्तम्।

यत्तु मिश्रैः—'निषेध्येऽनिष्टसाधनताबुद्धिरेव निषेध्याभावबुद्धिः'इति व्याख्यातम्। तन्न। अक्षरास्वारस्यात्। मम तु निषेध्याभावस्य प्रेरणाविषयत्वेन बुद्धिर्निषेध्यविषयौदासीन्ये कारणमिति तदर्थः।

किं च 'अनिष्टसाधनत्वम्'इत्यस्य यदीष्टसाधनत्वाभाव इत्यर्थः,तदा कलञ्जभक्षणादौ बाधः, यद्यनिष्टजनकत्वमर्थः, तदा नञो विध्यर्थानुरागेण, विध्यर्थैकदेशानुरागेण वा 'हन्त्यर्थानुरागी नञ्'इति भाष्यासङ्गतिः।

एतेन तत्समभिव्याहारे प्रत्यवायाभावरूपेष्टसाधनत्वं विध्यर्थस्तदभावो नञा बोध्यते। 'ज्वरितो न भुञ्जीत'इत्यादौ दुःखवृद्ध्यभावरूपेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः। एवं च निषेध्यकरणेऽर्थात्प्रत्यवायदुःखवृद्धी इत्यपास्तम् ॥ ३१ ॥

(कुं० टी०) *विभक्त्यर्थान्वयाभावादिति। विभक्त्यर्थेन नञर्थान्वयाभावादित्यर्थः। 'कलञ्जभक्षणाभावः प्रेरणाविषयः'

इति नार्थः । 'प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वित—'इतिन्यायेन धात्वर्थे भक्षणे एव प्रत्ययार्थप्रेरणाया अन्वयस्य न्याय्यत्वादिति भावः । एतेनैकदेशे धात्वर्थे कथं नञर्थान्वय इत्यपास्तम् । *तेनचेति । कलञ्जभक्षणाभावस्य प्रेरणाविषयत्वेन चेत्यर्थः । *प्रतियोगिनि—भक्षणे । *बोध्यते—आक्षिप्यते । *क्लृप्तेष्टाधिकेति । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वाद्रागत इष्टसाधनत्वज्ञानमस्तीति सूचनायैव तत् । ननु "न ब्राह्मणं हन्यात्"इत्यादौ निवृत्तिः प्रतीयते, निवृत्तेश्चाक्रियात्वादक्रियार्थस्योपदेशो ऽनर्थक इत्याशङ्क्याह *नब्राह्मणमिति । ननु अहननं कुर्यादित्यर्थाद्विधिरस्त्वित्याशङ्क्याह *स्वभावतइति । स्वभावतः शास्त्रादृते रागेण प्राप्तो यो हन्त्यर्थो हननं तदनुरागी तत्संबन्धी नञित्यर्थः । *स्वसंबन्धिनः—स्वप्रतियोगिनः । तस्माद्धननक्रियौदासीन्यमेवात्रार्थः । अभावबुद्धिश्च औदासीन्यकारणम् । औदासीन्यंच तस्मान्निवृत्तिः । अनेन हि स्वरसतो धात्वर्थाभावे लिङर्थान्वयो लभ्यते । ननु अभावबुद्धिर्यदि औदासीन्यस्थापने कारणं तदा अभावबुद्धौ नष्टायामौदासीन्यमपि निवर्त्तेत इत्यत आह *निवृत्तिरिति । तथा च दग्धेन्धनानलवदुपशाम्यतीति भावः । *प्रवृत्त्यभावएवेति । एतेनाभावस्य क्रियारूपत्वाभावेन प्रवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपप्रवर्तनाविषयत्वासम्भव इति भावः । *इदमिति । प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चेत्यर्थः । *धात्वर्थाभावे—वधाभावे । *आवृत्तावपीति । कल्पान्तरे ऽपि व्यवहारस्य तुल्यत्वान्न शब्दार्थसम्बन्धनित्यताविरोध इत्यर्थः । *नसुरामिति । विध्यर्थवादयोर्वाक्यैकवाक्यत्वादवान्तरार्थबोधे हि "न सुराम्"इत्यादौ "सुरां पिबेद्" इत्यवान्तरार्थबोधो न भवतीत्यर्थः । *तदेति । नासौ श-

न्दार्थ इति भावः । *एतेनेति । "न कलञ्जं भक्षयेद्" इत्यत्र इष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं न विध्यर्थः तदभावस्याप्रतीतेः, किन्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रम् अथवा प्रत्ययार्थाभाव एव तत्रेष्टमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

(क०टी०) सिद्धान्ते "न कलञ्जम्" इत्यादौ गतिमाह *न कलञ्ज-मिति । तत्र तावत्प्रागुक्तसिद्धान्तेनाह *आरोपितमिति । नन्वेवं तदभावः प्रेरणाविषय इति सर्वेष्टबोधोच्छेदो ऽत आह *तदभाव-इति । कलञ्जभक्षणाभावइत्यर्थः । "प्रत्ययानाम्" इति न्यायेनाह *नञ्-घादोक्तेति । *तेनच—आर्थतथाबोधेन च । तत्र बीजत्वेन सामान्य-मुखव्याप्तिमाह *यद्भावत्वेनेति । ननु तस्य प्रेरणाविषयतया इष्टसाधनत्वेनावश्यानुष्ठेयत्वेऽपि कथं तादृशव्याप्त्या तेन तत्र तद्बो-धनमतः सामान्यमुखव्याप्तौ बीजमाह *तद्रक्षणं इति । *तत्रेति—त-त्प्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्वकल्पने इत्यर्थः । उक्तार्थेऽन्यसंमतिमाह *तत्त्विति । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद् ब्रह्म साक्षाद्वेदान्तप्र-तिपाद्यम्, कुतः, समन्वयात् साक्षाद्वेदोक्ततात्पर्यवत्त्वादित्यर्थः । उपासनस्य मोक्षं प्रति हेतुत्वानभ्युपगमादुपास्तिविधिशेषत्वेन प्रतिपादने मानाभावादिति भावः । *भाष्येऽपीत्यस्योक्तमिति शेषः । *अनुरागी—सम्बन्धी । औदासीन्यं न प्रसिद्धमित्याह *निवृत्तिरिति । ननु तदभावरूपनिवृत्तेस्तत्सामग्र्यभावादेव सिद्धा न तत्र पृथक्कारणापेक्षेति तदसङ्गतिरत आह *शास्त्र-ग्रहेति । प्राग्वदाह *तदुपेति । तत्सत्त्वे मानमाह *निवर्त्ते-ति । वाच्य इति पूर्वविशेषणम् । उक्ताशयेनैव शङ्कते *नचे-ति । *इदम्-प्रवृत्तिनिवृत्त्याख्यम् । यदर्थमिदमुक्तं तदाह *अनेन-हीति । स्वरसत इति भावः । अन्यसूत्रस्थतत्संमतिमप्याह *आवृत्ताविति । समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृ-तेश्चेति सूत्रे ऽपीत्यर्थः । "प्रलयेन सर्वात्मना जगतो नाशः संस्का-रात्मना स्थितेरिति न वैलक्षण्यम् । "सूर्याचन्द्रमसौ" इति श्रुतेः ।

यथर्तुषु तु लिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ इति-

स्मृतेश्चेत्यर्थः । *मिश्रैः—वाचस्पतिमिश्रैः । अत्र मते तत्सम-

भिव्याहृतविधेस्तत्र लक्षणेति नासौ शब्दार्थ इति न दोषो ऽत आह *तद्रानञइति । ननु तत्र तात्पर्यग्राहकत्वे ऽपि कथं तदनुरागो ऽत आह *विध्यर्थैकेति । नञ इष्टपदेन समासो न लभ्यते इति भावः । *एतेन–शाङ्करभाष्यविरोधेन । *बोध्यतेइति । साधनत्वं चात्र तत्सत्वे नियमतः प्रत्यवायाभावस्तदभावे नियमतः प्रत्यवाय इत्यन्वयव्यतिरेकवत्त्वम् । एवं चार्थात्तद्भक्षणादौ प्रत्यवायः सिध्यतीति न दोषः । तत्साधनत्वज्ञानाच्च ततो निवर्त्तते । कलञ्जकवलग्रहणरूपायास्तद्भक्षणोद्यमक्रियाया उपरन्तव्यमिति बुद्ध्वा कर्त्तव्यत्वेनानुसन्धीयमाना या तत्कवलस्थापनक्रिया तदुपलक्षितभोजनप्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिव्यवहारविषय इति भावः । सर्वत्र नैवमित्याह *ज्वरितइति । उक्ताशयेनैवाह *एवंचेति ॥२१॥

"यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयात्"इत्यादौ हेतुहेतुमतोर्लिङा 'यत्कर्तृको ब्राह्मणवधोद्यमस्तत्कर्मिका तादृशवधोद्यमजन्या यमदूतकर्तृका शतयातना'इति बोधेन साध्यसाधनत्वग्रहे प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेनैव वा वेदस्य प्रमाणत्वात् । तेन वधोद्यमनिवृत्तिपरत्वग्रहे तस्मान्नावगुरितव्यमिति विधिः कल्प्यते ।

अत एव भगवान्पाणिनिः "विधिनिमन्त्रण–"इति सूत्रे विधिपदार्थे तद्विशेषनिमन्त्रणादिभिर्विवृतवान् ।

निमन्त्रणं नाम श्राद्धादिभोजनानुकूलो व्यापारः प्रयोजकनिष्ठो, निमन्त्रयते इत्यादितस्तथा प्रतीतेः । नचेष्टसाधनत्वं तन्निष्ठमित्युक्तम् ।

उक्तं च हरिणा—

अस्ति प्रवर्तनारूपमनुरूपं चतुर्ष्वपि ।
तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ॥

न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा ।

विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम् ॥ इति ।

न्यायेत्यस्य प्राग्युक्तन्यायेत्यर्थः । नन्वस्य लोकव्युत्पत्त्यैव सिद्धिरतः प्रपञ्चार्थमिति । चतुर्णामित्युपलक्षणम्-प्रार्थनस्यापि ।

अत एव "हेतुमति च" इति-सूत्रे भाष्ये "पृच्छतु मां भवान्" इत्यत्र "णिच् कस्मान्न भवति" इति, लिङादिशब्दप्रयोगरूपस्य कर्तृप्रयोजकव्यापारस्य सत्त्वाद् इति प्रश्नः । उत्तरम् "अकर्तृत्वाद्" इति । सक्रियप्रेरणायां णिच् निष्क्रियप्रेरणायां लोडादि । "तत्प्रयोजकः" इत्यत्र कर्तृपदेन व्यापाराविष्टः कर्ता गृह्यते इति भावः । "अथापि कथं चित्कर्ता स्यादेवमपि न दोषः । लोटोक्तत्वात्प्रेरणस्य णिज् न भविष्यति" इति । इष्टसाधनत्वस्य णिजर्थत्वाभावेन तस्य विध्यर्थत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

यत्तु कैयटेन "प्रष्टा प्रयोज्यस्तस्य प्रेरकः प्रयोजको भवतीति तद्व्यापारे, णिचा सह लोटः पर्यायप्रसङ्गः" इति प्रश्नाशय उक्तः, स चिन्त्यः । पर्यायस्य "लोटोक्तत्वाद्" इत्यनेन वारणासम्भवात् । नापि पर्यायः प्राप्नोति । लोट्प्रयोगरूपप्रेरणायास्तदप्रयोगे ऽभावात् ।

"विधिनिमन्त्रण-" इतिसूत्रे ऽपि भाष्ये "विधिः प्रेरणम्" इत्युक्तम् ।

वात्स्यायनोऽपि "विधिर्नियोगः" इत्याह ।

नियोगो नियोजनं नियोजयतीत्यादिप्रतिपाद्यं प्रवर्तकनिष्ठव्यापाररूपमेव । प्रेरणात्वं प्रेरणादि-

धात्वर्थतावच्छेदकतया सिद्धमेव । तस्य च लिङादिवृत्तित्वमात्रं कल्प्यते इति न मे किञ्चित् कल्प्यम् । एवंचेष्टसाधनत्वबोधे तस्यासाधुत्वं स्पष्टमेव ।

एतेन वक्तुः कर्तव्यत्वेनेच्छैव लिङर्थः। तया चेष्टसाधनत्वाद्यनुमानम्। तद्यथा स्वर्गकामस्य याग इष्टसाधनम्, कर्तव्यत्वेनाप्तोक्तलिङ्बोध्येच्छाविषयत्वात् । यथा मत्पित्रेष्यमाणं मम भोजनम्। विषभक्षणादेरपि कस्यचित्कृतिसाध्यतया तत्कर्तव्यत्वेनेश्वररूपाप्तेच्छाविषयत्वेन तदनुमापकत्ववारणाय लिङ्बोध्येति। वेदे आप्तस्तु ईश्वर एव। विधिरेव तावद्गर्भ इव कुमार्याः श्रुतेः पुंयोगे मानमित्याचार्योक्तमपास्तम्। वक्त्रिच्छाया अपि इष्टसाधनत्ववदनुमेयत्वाच्च। "कः प्रयोज्यस्य प्रेरणार्थो यदभिप्रायेषु आसज्जन्ते" इति "हेतुमति च" इति सूत्रस्थभाष्येणेच्छायां प्रेरणानुमेयत्वस्यैव लाभात् ।

किञ्च 'पच' इत्यादिप्रयोगाभावे तदिच्छां प्रकारान्तरेणानुमाय पाककरणोत्तरं 'कस्य प्रेरणया त्वया पाकः कृतः' इति प्रश्ने 'नाहमनेन प्रेरितः किन्तु एतदिच्छां ज्ञात्वा मयेदं कृतम्' इति व्यवहारात् । प्रेषितुरपि 'न मयाऽयं प्रेरितः किन्तु स्वचातुर्येणैव मदिच्छां ज्ञात्वा कृतवान्' इति व्यवहाराच्चेच्छाजन्यशब्दप्रयोगादेव प्रवर्तनात्वं लभ्यते न त्विच्छायाः ।

किञ्च वेदे 'अधिकारी इदं कुर्याद्' इतीश्वरेच्छाया अङ्गीकारे तदिच्छाया विसंवादिनीत्वापत्तेः । नचेश्वरेच्छाया विसंवादिनीत्वं त्वदीयानामपि संमतम्।

अधिकारिणाऽपि ज्योतिष्टोमादेः कदाचिदकरणात् ।

किञ्च वेदस्य सकर्तृकत्वे ईश्वरज्ञानप्रामाण्यापेक्षया वेदप्रामाण्यापत्तौ स्वतःप्रामाण्यं तस्य भज्येत । बुद्धवाक्येऽपि प्रामाण्यापत्तेश्च । ईश्वरवचनत्वसाम्ये 'बुद्धवाक्यं न प्रमाणं वेदवाक्यं प्रमाणम्' इत्यत्र विनिगमनाविरहात् । श्वासप्रश्वासादिवदीश्वरकर्तृकत्वं तु वेदस्य न विवादविषयः । बौद्धाद्यागमास्तु नैवम्, बुद्धिपूर्वकयत्नेनैव बुद्धादिभिस्तत्करणादिति तच्छास्त्रे मत्स्यपुराणादिषु च प्रसिद्धम् ।

अत एव पस्पशायां भाष्ये सौत्रामण्यां सुराग्रहनिन्दाबोधकस्य—

'यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् ।
पीतं न गमयेत्स्वर्गं तत्किं क्रतुगतं नयेद्' ॥ इति

बुद्धश्लोकस्यापि भ्राजाख्यकात्यायनप्रणीतश्लोकवत्प्रामाण्यमाशङ्क्य "प्रमत्तगीत एष तत्रभवतः" इत्युक्त्या तस्याप्रामाण्यमुक्तम् । 'प्रमादेन वेदविषयविप्रतिपत्त्याश्रयत्वेन गीतोऽतोऽप्रमाणमिति तदर्थः । तत्रभगवतः पूज्यस्यापि तत्त्वं स्वास्मिन्नारोप्य दैत्यनाशाय सोक्तिर्न प्रमाणमिति तद्भावः । भ्राजाख्यश्लोकानां तु श्रुतिमूलकत्वात्प्रामाण्यम्' इति कैयट इति दिक् ।

'अपूर्वं विधिशक्यम्'इत्ययुक्तमेव । लौकिकवाक्ये तदसम्भवात् । किञ्च नित्येषु विधिषु, निषेधविधिषु पण्डापूर्वकल्पने गौरवमिति दिक् ॥ ३२ ॥

---

१ कदाचित्करणादित्यपि पाठः ।

(कुं० टी०) *अवगुरेदिति । अवगोरणं ताडनाय दण्डोद्यमनम् । यद्यपीदं प्रकरणाङ्गत्वङ्कं प्राप्तं तथाऽपि यातनारूपफलश्रवणात्पुरुषार्थमेवेति प्रकरणाद् उत्कर्षः । *नचेष्टसाधनत्वमिति । नचेष्टसाधनत्वं प्रयोजकनिष्ठं यतस्तन्न विध्यर्थ इत्यर्थः । णिच् कस्मान्न भवतीति प्रश्नस्य णिचा सह समुच्चयः कस्मान्न भवतीत्याशयं वर्णयति *लिङादिशब्देति । णिचो द्योतकतापक्षे तत्प्राप्तिरिति भावः । ननु 'उक्तः करोति' 'प्रेषितः करोति' इत्यादाविव लोटोक्ते णिचः प्राप्तिरेव नास्तीति चेत् । सत्यम् । पचतु इत्यादिलोडन्तशब्दप्रयोगरूप एव प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः । स च न लोड्वाच्यः इति भिन्नार्थत्वात् समुच्चयः प्राप्नोति इति भावः । *सक्रियेति । यो हि कर्त्तारं प्रयोजयति स एव हेतुसंज्ञः, प्रयोज्यस्य तु निर्व्यापारस्यात्र कर्तृत्वमेव विधीयते । यथा–'राजा भव युध्यस्व' इति राजत्वम् । ननु देवदत्तं गमयिष्यतीत्यादाविव भावि कर्तृत्वमस्तीत्यतो भाष्यकार आह *अथापीति । *लोटोक्तत्वादिति । तादृशशब्दप्रयोगस्यापि प्रेरणत्वेन लोड्वाच्यत्वादिति भावः । *इष्टेति । इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे तदसङ्गतिः, तस्य णिजर्थत्वाभावात् । स हि प्रयोजकव्यापार इति भावः । *प्रष्टेति । भावीति शेषः । *वारणासम्भवादिति । लोटोक्तत्वादित्यनेन पर्यायतायाः समाधानासम्भवादिति भावः । दोषान्तरमाह *नापीति । पर्यायप्राप्तिरपि नास्तीत्यर्थः । *लोट्प्रयोगेति । लोट्प्रयोगरूपैव हि प्रेरणा लोडाद्यर्थः । सा च तदप्रयोगे न भवतीत्यर्थः । *प्रवर्त्तकनिष्ठेति । तथा च प्रवर्तकनिष्ठप्रेरणमेव लोडर्थः । णिजर्थस्त्वन्यकर्तृकमपि प्रेरणमिति भेद इति भावः ।

*एवंचेति । प्रेरणाबोधे एव लिङः साधुत्वस्य भाष्यादिसम्मततया इष्टसाधनत्वबोधे असाधुत्वमेवेत्यर्थः । *लोट्प्रयोगेति । लोट्प्रयोगरूपैव हि प्रेरणा लोडाद्यर्थः । सा च तदप्रयोगे न भवतीत्यर्थः । *वक्तुरिति । इष्टसाधनत्वाद्यनुमापिकायाः प्रेरणाया अन्यथासिद्धत्वान्न लिङर्थत्वमिति भावः ।

तदुक्तमुदयनाचार्यैः—

विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यात्मा लिङादिभिः ॥
अभिधेयो ऽनुमेया तु कर्तुरिष्टाभ्युपायता ॥ इति ।

*वेदे आप्तस्त्विति । परमाप्तप्रणीतत्वेन वेदानां प्रामाण्यादिति तार्किकाः । तथा च गोतमसूत्रम्—"मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यञ्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्"इति (न्या० सू० अ० २ आ० १ सू० ६७) । नित्यनिर्दोषत्वेन स्वत एव प्रामाण्यमिति तु मीमांसकाः । तदाहुः—

दोषाः सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु युज्यते ।
वेदे वक्तुरभावाच्च दोषशङ्कैव नास्त्यतः ॥ इति । (श्लोकवार्तिके)

*अपास्तमिति । लिङादिविषये णिजापादनपरभाष्यविरोधात् । ननु यदि सर्व एव स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते तदा किं प्रयोज्यस्य प्रेरणया इत्याशङ्क्य भाष्यकार आह *यदभिप्रायेषु आसज्जन्तेइति । प्रयोजकस्याभिप्रायं ज्ञात्वा निर्वर्तयन्तीति प्रेरणायाः प्रयोजनमित्यर्थः । एवं च 'कः प्रयोज्यस्य प्रेरणार्थः' इत्यस्य प्रयोज्यप्रेरणायाः किं प्रयोजनमित्यर्थः । *स्वतः प्रामाण्यमिति । यद्यपि कारीर्यादौ संवादात्प्रामाण्यं तथाऽपि स्वर्गादिफले ज्योतिष्टोमादौ संवादाभावे ऽपि प्रामाण्यार्थं स्वतःप्रामाण्यमभ्युपेयते । *बुद्धेति । तस्यापि

ईश्वरावतारत्वात्। *श्वासेति। "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः" इत्यादिश्रुतेः। एतेन वेदान्तिमते ब्रह्मपरतन्त्रो वेद इत्याशङ्का परास्ता। श्वासिततुल्यत्वेनापौरुषेयत्वे बाधकाभावात्। *अपूर्वमिति। एतच्च गुरुमतम्।

तथाहि "स्वर्गकामो यजेत"इत्यादौ नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः। क्षणिकस्य यागस्य स्वर्गसाधनत्वासम्भवात्। अपूर्वस्य च पूर्वमनुपस्थितत्वात्स्वर्गसाधनापूर्वजनकत्वबोधोऽसम्भवीति तस्मात्कार्यमेव विध्यर्थः। तच्चापूर्वे पर्यवस्यति। तथा च यागविषयकं कार्यमिति बोधः। लौकिकवाक्यस्यापूर्वे तात्पर्याभावात् कार्यत्वे लक्षणेति।

गुरुमते अपूर्वस्य विध्यर्थत्वे दोषान्तरमाह *किंचेति। तस्माद्रात्रिसत्रन्यायेन नित्येष्वार्थवादिकं फलमपि, नित्यत्वादेव च न कामनाभावे प्रवृत्तिः। *पण्डेति। पण्डो नपुंसकम्, फलाजनकत्वात् ॥ ३२ ॥

(क० टी०) यथा कथंचिद्भासमानविध्यविषयताकवाक्ये गतिमाह *योब्राह्मणायेति। योग्यतया आह *यमधूनेति। विनिगमनाविरहादाह *निवर्त्तकत्वेनेति। प्रकृते ऽनिष्टश्रवणादाह *तेनेति। अन्यथा प्रमाणत्वासम्भवेनेत्यर्थः। *अत एव–प्रेरणाया विध्यर्थत्वादेव। एवमग्रेऽपि। तदेवाह *निमन्त्रणमिति। तत्र तत्त्वे हेतुमाह *निमन्त्रयते इति। उक्तमेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति *नचेष्टसाधनत्वमित्यादिना ग्रन्थेन। तत्रादौ शङ्कते *अस्तीति। समाधत्ते *न्यायेति। *प्रागुक्तेति। तत्स्वरूपविवरणरूपेत्यर्थः। प्रवर्तनासंप्रश्नयोर्लिङिति न्यासाभिप्रायेणाह *चतुर्णामिति। विध्यादीनामित्याद्युक्तेरिति भावः। *भाष्ये इत्यस्योक्तमिति शेषः। तस्य च द्वितीयेत्यन्तेनान्वयः। सत्त्वादित्यस्य तत्प्राप्तिरिति शेषः। कैयटोक्तमु-

---

(१) कामनाभावेकामनासत्वे एव प्रवृत्तिरिति नेत्यर्थः।

(२) द्वितीयो य इतिशब्दः भवतिशब्दात्परः तदन्तेनेत्यर्थः।

त्तरार्थमाह *सक्रियेति । स्वयं तदाशयमाह *तदिति । क-
र्तृपदेन तत्परामर्शकतत्पदेन किञ्चिद्व्यवहिततदग्रिमभाष्यमाह *अ-
थापीति । तादृशकर्तुरपि यदि हेतुसंज्ञासूत्रे ग्रहणमिति भावः ।
अत एवेत्युक्तं विशदयति, *इष्टसाधनत्वस्येति । प्रयोजकव्यापार-
त्वाभावेनेत्यर्थः । *तदसङ्गतिरिति । शङ्कासमाधानयोरसङ्गतिरि-
त्यर्थः । अभ्युपेत्याह *पर्यायेति । वस्तुतस्तदविषय एवेत्या-
ह *नापीति । एवं च शङ्केव तावदयुक्तेति भावः । संमत्यन्तरमाह
*विधीति । परसंमतिमप्याह *वात्स्यायन इति । *एवेनान्यव्य-
वच्छेदः । ननु कलञ्जेष्टसाधनत्वादितो ऽपूर्वप्रेरणात्वादिकल्पने गौर-
वमत आह *प्रेरणात्वमिति । *एवं च—निरूपितप्रेरणाबोधे लि-
ङादेः साधुत्वस्य सूत्रभाष्यादिसंमतत्वे च । उदयनाचार्यमतं
खण्डयति *एतेनेति । उक्तसूत्रभाष्यादिविरोधेनेत्यर्थः । *लि-
ङर्थइति । लिङादीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । प्रेरणात्वेनेत्यादिः ।

तदुक्तम्—

विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यर्थो लिङादिभिः ।
अभिधेयो ऽनुमेया तु कर्तुरिष्टाभ्युपायता ॥ इति ।

आदिः प्राग्वत् । "न कलञ्जम्" इत्यादौ कलञ्जभक्षणमनिष्टसाधनं
कर्त्तव्यत्वेनाप्तेनानिष्यमाणत्वात् । यथा मत्पित्रा कर्तव्यत्वेनानिष्य-
माणं विषभक्षणं मदिष्टसाधनमिति बोध्यम् । कलञ्जम् 'तर्बूज' इति
भाषया प्रसिद्धम् । कलञ्जं तु विषदिग्धबाणहतमृगमांसमिति प्रा-
च्याः । *तदिति । इष्टसाधनत्वादीत्यर्थः । ननु लोके तथा स-
म्भवे ऽपि वेदस्य नित्यत्वेन तत्रासम्भवो ऽत आह *वेदइति ।
दोषान्तरमाह *वक्तिवृच्छेति । अत्र भाष्यसंमतिमाह *कइति ।
प्रागुक्तत्वादाह । *हेतुमतीति । ननु तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति ।
तत्र तावत्प्रयोज्यव्यवहारमाह *नाहमिति । प्रयोजकव्यवहारमाह
*प्रेरयितुरपीति । दोषान्तरमाह *किञ्चेति । इष्टापत्तावाह *नचेति ।
नहीत्यर्थः । *विसंवादिनीत्वमिति । विसंवादित्वे हेतुमाह *अधीति ।
दोषान्तरमाह *किञ्चेति । तत्र तदापत्तौ हेतुमाह *ईश्वरेति । ननु
वेदान्तिमते वेदस्य ब्रह्मपरत्वेन पौरुषेयत्वमेवात आह *स्वा-
सेति । तावताऽप्यपौरुषेयत्वाक्षतेः । नन्वेवमुक्तातिप्रसङ्ग एवात

आह *बौद्धेति । *अत एव-उक्तवैलक्षण्यादेव । उक्तमित्यत्रान्वयः । तत्तात्पर्यमाह *सौत्रेति । उदुम्बरं ताम्रम् । ननु कर्तृकान्तप्रमत्त-शब्दस्य गीतशब्देन समासो ऽनुपपन्नस्तत्रभवत इत्यनेन साकाङ्क्षत्वादतः कैयटमाह *प्रमत्तेति । भावे क्तः । *तत्रेत्यस्यार्थो *वेदेति । ननु तत्र न स्वाभाविकः सो ऽत आह *तत्त्वमिति । यस्त्वप्रमादेन गीतो यस्य कस्यापि तत् प्रमाणमिति ध्वनयन्नाह *भ्राजेति । *एकः शब्दइति । श्रुतीत्यर्थः । एतेन यजेतेत्यादिशब्द-प्रयोगरूपा प्रेरणा वेदे ईश्वरनिष्ठेत्यपास्तम् । तदाह *इतिदिगिति । मीमांसकादिमतं खण्डयति *अपूर्वमिति । अपूर्वत्वेनेति भावः । *विधीति । लिङादीत्यर्थः । वेदे सम्भवादाह *लौकिकेति । वेदेऽपि दोषमाह *किञ्चेति । यत इति शेषः । चेन नैमित्तिकविधिपरिग्रहः । *पण्डेति । क्लीबमित्यर्थः । निष्फलमिति यावत् । तृतीयाप्रकृतिः षण्ढः क्लीबः पण्डो नपुंसके इत्यमरः । प्रवृत्त्यादेरन्यथोपपत्तेराह *गौरवमिति । एतेन निष्फले सन्ध्यावन्दनादौ विध्यर्थबाधापत्तेर्नैतद्विध्यर्थ इति । न । तथा सति तत्र प्रवृत्त्यनापत्तेर्निष्फलत्वात् दुःखैकफलकत्वाच्च । प्रवृत्तिमात्रे इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वाच्च । नचापूर्वोद्देशेन प्रवृत्तिः । तावताऽपि इदमेवेष्टमादायेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वोपपत्तेः । वस्तुतः प्रवृत्तिविषयसाध्यत्वे सतीच्छाविषयत्वमेव फले उद्देश्यत्वम् । नच तदपूर्वस्य । नचान्यदेव तत्कल्प्यं मानाभावात् । पदार्थान्तररूपोद्देश्यत्वस्य प्रवृत्तावनुपयोगाच्चेति भूषणाद्युक्तम्, स्वविशेषणशौचादिवर्तमानताप्रतिसन्धानकालिकम् इष्टसाधनतालिङ्गकं कार्यज्ञानमेव प्रवर्त्तकम् । कार्यता कृतिसाध्यत्वम् । तेन कृतौ जननीयायां चिकीर्षा द्वारम् । सा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यविषयेच्छा-कृतिसाध्यो यः पाकः स मे भवत्वितीच्छाऽनुभवात् । पाकं कृत्या साधयेयमितीच्छाया अप्यत्रैव पर्यवसानम् । एवं चेच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमो ऽप्युपपन्नः । न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्या सा । कृत्यसाध्ये प्रवृत्त्यापत्तेः । कार्यत्वेन कार्यं विध्यर्थः । तच्च कार्यं वेदे ऽपूर्वमेव । नच तस्य शक्यत्वे न मानम् । यतस्तस्यावाच्यत्वे स्वर्गकामस्य यागेनान्वयो वाच्यः-स्वर्गकामस्य यागः कार्यमिति । स च न सम्भवति धात्वर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । अत

एव लिङाऽपूर्वं कार्यत्वेनाभिधेयम् । कार्यत्वं च कृतिसाध्यत्वं तत्रापूर्वस्य साक्षात्तत्साध्यत्वासम्भवात्, यद्द्वारा तस्य कृतिसाध्यत्वं स धात्वर्थो यागदानहोमादिरनुबन्धो विषयो ऽवच्छेदक इति अपूर्वनिर्वर्त्तकत्वेन कारणम् इति च तैर्व्यवह्रियते ।

वरदराजो ऽप्याह मुख्यार्थमभिदधतः शब्दस्य यत्रार्थे तात्पर्यं तत्र मुख्यैव वृत्तिः—यथा स्वर्गकामपदस्य कक्षान्तरितनियोज्यपरस्येति । योग्यतासहकृतपदबोध्यत्वात्कक्षान्तरितत्वम् । अपूर्वमेव च नियोगपदनोच्यते । कार्यत्वेन नियोज्यकर्मकात्मविषयकप्रेरणकर्तृत्वात्, इत्यादि प्राभाकराद्युक्तंचापास्तम् । तदाह *इतिदिगिति ॥३२॥

एवं च "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिना ज्योतिष्टोमस्य गृहीता स्वर्गसाधनता क्षणिके यागे व्यापारमन्तराऽनुपपन्नाऽपूर्वं कल्पयति । अपूर्वं तु यागस्य काऽपि उत्तरावस्था फलैकनाश्या । यद्वा कर्मापूर्वादीनामचेतनतया फलजनकत्वासम्भवाच्चेतनेश्वराधिष्ठितत्वेऽवश्यवक्तव्ये त्वेतन्निष्ठाभ्यां कर्मजन्यप्रीत्यप्रीतिभ्यां मायावृत्तिरूपतया अनित्याभ्यां प्रतिजीवकर्मसाध्याभ्यां सुखदुःखाद्युपपत्तिः । कर्मापेक्षत्वात्सेवानुरूपफलदो राजवद्लौकिकोऽपीश्वर इति न तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये । श्राद्धादिजन्यमपूर्वं पुत्रे पितृषु च । उभयत्र फलश्रवणात् । मुक्ते तु नादृष्टम् । तत्त्वज्ञानस्य तद्विरोधित्वात् । पित्रादिस्वर्गकामनया कृते पुष्करिणीमहादानादौ पित्रादेरेवादृष्टम् । कर्तुरेवादृष्टं तस्यैव फलमिति तूत्सर्गः ।

ननु स्वर्गत्वस्य वाजपेयगङ्गास्नानदानादिजन्यस्वर्गसाधारण्येन कथं ज्योतिष्टोमे स्वर्गसाधनताग्रहः कार्यतावच्छेदकस्यातिप्रसक्तत्वाद् इति चेन्न ।

प्रवर्तनया वाक्यान्तरपर्यालोचनवतो विजातीय-स्वर्गसाधनत्वस्यैवानुमानात् ।

ध्वनितं चेदं "स्वरितञितः" इतिसूत्रे भाष्ये ।

तत्राहि—"नचान्तरेण यजिं यजिफलं लभन्ते" इत्युक्तम् । 'नहि स्वर्गादिफलं यागमन्तरेण भवति' इति कैयटः ।

एतेन यत्कैश्चिदुक्तं सर्वेषां स्वर्गसाधनत्वमेव गृह्यते । नच ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रयोः फलसाम्या-पत्तावल्पवित्तव्ययायाससाध्याग्निहोत्रेणैव सिद्धौ अ-माधिक्येन द्वेषाज् ज्योतिष्टोमादावप्रवृत्तौ तद्विधीना-मननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । तत्फल-स्वर्गाणां भूयस्त्वाल्पत्वकल्पनया प्रवृत्तिसम्भवात् ।

युक्तं चैतत् । नहि वैजात्यमात्रज्ञानात्प्रवृत्तिः । सम्भवत्यपि क्षीरपाने मण्डपाने प्रवृत्त्यापत्तेः । त-त्रापि फलवैजात्यज्ञानात् । भूयस्त्वमनेकधा फलबा-हुल्यम् । फले उत्कटत्वं बहुस्वपुरुषगामित्वम्, दी-र्घताचेत्यादि । अन्यथा "सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्ण-मासौ"इत्युक्तेः समारब्धदर्शपूर्णमासानां काम्येष्टिप्र-वृत्तिविलोपस्तत्रापि दुर्वारः ।

यद्वा लौकिकप्रतिष्ठारूपफलेच्छा यस्य तस्य प्रवृ-त्तिसम्भवः ।

अत एव सकलशास्त्रविदां युधिष्ठिरादीनां स्व-ल्पफलकराज्यार्थं गोत्रजब्राह्मणादिवधे प्रवृत्तिः । दर्शितं चार्जुनं प्रति तदेव फलं भगवता—

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

इत्यादिना ।

अत एवाधुनिकानां कर्मासाङ्गत्वं जानतामनधिकारिणामपि बहुवित्तव्ययायाससाध्येषु—

यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्त्तते ।
संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात् कलौ युगे ॥

इति देवलवाक्यस्य, सङ्करेभ्यो वर्णानां पृथक्करणरूपो वर्णविभागो यावत्, यावच्च वेदस्य नियमाध्ययनरूपा प्रकर्षेण वृत्तिः, तावदेतद् द्वयमनुष्ठेयमित्यर्थकस्य कालबोधकैः,

चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च ।
कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः ॥
संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता । इति–

व्यासवाक्यादिभिः कलिवर्ज्येष्वपि अग्निहोत्रयागादिषु धनलाभफलकप्रतिष्ठार्थं प्रवृत्तिः । प्रतिष्ठाद्युपाधिवशाज्जायमाना उत्कटेच्छैव प्रवृत्तौ प्रयोजिकेति न दोषः ।

अत एव गीतायाम्—

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥

इत्यनेन दम्भस्यापि यज्ञफलतोक्ता । दम्भो धार्मिकत्वेन ख्यापनम् । अपिचेतिपदाभ्यां विकल्पेन समुच्चयेन फलत्रयमुक्तमिति तद्व्याख्यातारः ।

यद्यप्ययं निषिद्धत्वात्संप्रत्यधर्म एव, तथाऽपि

तत्त्वमजानतां लोकानां धर्मत्वभ्रमाद् दम्भार्था तत्र प्रवृत्तिः ।

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ इति च ।

किञ्च समानफलानामपि कर्मणां शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था ।

सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च ॥
दद्यादपश्च यः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः ॥ इति–
भारतोक्तेः ।

अत एव 'वित्तशाठ्यं न कारयेद्' इति न तत्तद्व्रतप्रकरणे पठ्यते इति । तत् परास्तम् । उक्तभाष्यविरोधात् ।

तत्तद्वैजात्यस्यापि तत्तद्भूयस्त्वसमानियतत्वान्न दोषः ॥ ३२ ॥

(कुं० टी०) *क्षणिकेइति । कार्याव्यवहितपूर्ववर्तिन एव कारणस्य कार्यजनकत्वात् । *यागस्येति । यद्यपि देवतोद्देश्यकद्रव्यत्याग एव यागस्तथापि संपूर्णकर्मकलापस्य यागाङ्गत्वाद् यागत्वम् । *उत्तरावस्थेति । कारणपरिणाम एव कार्यमिति भावः । *फलैकनाश्येति । तेन न फलान्तरम् । नन्वीश्वरस्य सर्वान्प्रति एकरूपत्वात् स्वर्गनरकाद्यनुपपत्तिरत आह *कर्मापेक्षत्वादिति । नैर्घृण्यम्–निर्दयता । ननु "शास्त्रे देशितं फलमनुष्ठातरि" इति न्यायात्कर्तर्येवादृष्टं स्वीकार्यम् । तथाच पित्रुद्देश्यकपिण्डदानादौ कृते पुत्रे एवादृष्टोत्पत्त्या पित्रादेः स्वर्गाद्यनापत्तिः व्यधिकरणत्वात् । पुत्रादिकर्मणा पित्रादौ चादृष्टं न संभवति व्यधिकरणत्वा-

त् । अत आह *पुत्रे पितृषु चेति ।

अयं:—भाव सर्वत्र भोगाधिकरणे एवापूर्वं लाघवात् । तथाहि भोगं प्रति साक्षात्संबन्धेनापूर्वस्य जनकता संभवति अन्यथा तु परंपरा कल्पनीयेति। ननु यत्र तत्त्वज्ञानिना पुत्रेण कर्म कृतं तत्र भोगाधिकरणे एव तदपूर्वकल्पनापत्तिः, अस्मन्मते तु तत्र मिथ्याज्ञानाद्यभावेनादृष्टानुत्पत्तेरिति चेन्न। यत्र मुक्तपितरमुद्दिश्य कर्म कृतं तत्र कर्तर्यदृष्टकल्पने गौरवं भोगायतने त्वसम्भवान्न तत्कल्पनम् । *तद्विरोधित्वादिति । "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" इति श्रुत्या अदृष्टजनकयोर्धर्माधर्मयोरुभयोरपि नाशबोधनात् । *साधारण्येनेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि कारणताग्रहः। नच ज्योतिष्टोमवदन्याद्वृत्तिः स्वर्ग इति भावः । विजातीयदाहं प्रति तृणारणिमणीनां कारणत्वादिति भावः । किंच "व्रीहिभिर्यजेत" "यवैर्यजेत" इति दर्शपूर्णमासोद्देशेन विहितयोः व्रीहियवयोः परस्परव्यतिरेकेण फलजनकत्वादुक्तैव गतिः। नहि तत्रैकशक्तिमत्त्वेनोभयोरनुगमः। "स्योनं ते सदनं कृणोमि"इति मन्त्रस्य व्रीहिप्रयोग एवाङ्गत्वं नतु यवप्रयोगे—"व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान" इति मन्त्रलिङ्गादिति सिद्धान्तासङ्गतेः । 'व्रीहिभिर्यक्ष्ये' इति संकल्पावच्छिन्नसमवायसंबन्धस्यैव व्रीहिकार्यतावच्छेदकसम्बधत्वेन व्रीहिरूपकारणाभावेऽपि यवरूपकारणेन कार्योपत्तौ बाधकाभावः ।

*नहि वैजात्येति । तस्मादग्निहोत्रजन्यापूर्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन स्वर्गत्वमवच्छेदकमित्यदोषः । *सर्वेभ्यः कामेभ्यइति । दर्शपूर्णमासयोर्नित्यत्वात् तदनुष्ठानेन पुत्रादिफलस्यापि सम्भवात्पुत्रेष्ट्यादिविलोपापत्तिरित्यर्थः । ननु दर्शपूर्णमासयोराग्निसाध्यत्वेनाग्न्याधानात्प्राक् पुत्रेष्टिसाफल्य-

मस्त्येवेत्याशङ्क्याह *समारब्धेति । *लौकिकप्रतिष्ठार्थमिति ।

'सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च'इतिभगवदुक्त्या लौकिकप्रतिष्ठाया अपि प्रवर्तकत्वात् । *गोत्रजेति । गोत्रजानां ब्राह्मणादीनां चेत्यर्थः । *त्रेता–त्रित्वम्–अग्नित्रयम् । गुण आर्षः । परंतु अग्निहोत्रशब्दः सर्वाधानपरः ।

अर्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्ताग्न्योस्तु पृथक्कृतिः ।

सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रिता ॥ इति ।

लौगाक्षिवचनात् । यावद्वर्णविभाग इतितु चत्वार्यब्दसहस्राणीत्यस्यैव सङ्कोचकम् इत्याहुः । *उक्तभाष्येति । "नचान्तरेण यार्जि यजिफलम्" इति भाष्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(क० टी०) *एवञ्च–तस्य शक्यत्वेच । पदार्थान्तरकल्पने गौरवादाह *यागस्येति । तत्कल्पने ऽपि गौरवादाह *यज्ञेति । आदिना ज्ञानम् । *वक्तव्येइति । गौरवमिति ततो लाघवादिति शेषः । *तदिति । ईश्वरेत्यर्थः । तयोर्नित्यत्वेऽनिष्टापत्तेराह *मायेति । वैचित्र्यायाह *प्रतिजीवेति । आदिना मोहः । नन्वेवं तस्य वैषम्याद्यापत्तिरत आह *कर्मेति । स्पष्टं चेदं (उ० मी० अ० ३ पा० २ अधि० ८ सू० ४०–४१) "धर्मं जैमिनिरत एव" इति पूर्वपक्षखण्डकेन "पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्" इति व्याससूत्रेणोक्तम्, हेतुश्रुत्युपपत्तिरूपम् । पूर्वमीश्वरम् । तुरुक्तवैलक्षण्ये । तं फलदातारं स आह । कर्मसापेक्षत्वाच्च न वैषम्यनैर्घृण्ये । कर्मव्यापारश्च'अनेनेदं कृतमस्येदं फलममुककालेऽमुकदेशे भवतु'इतीश्वरोपाधिवृत्तिविशेषः फलवत्तारूपः । फलबलादयमेवेश्वरप्रीतिपदेनोच्यते ।

चितिशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा ।

प्रतिमाकर्मसंज्ञाऽभा तृतीया शक्तिरिष्यते ॥

इतिविष्णुपुराणे कर्मण ईश्वरशक्तित्वम् ।

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितान् ॥

इतिगीतोक्तेश्चेति तदर्थः । आद्यपक्षे कश्चिद्विशेषमाह *आ-

द्धादीति । आदिना तर्पणम् । *उभयत्रेति । तत्राद्ये प्रत्यवायाभावः, ब्रह्महत्यादिपापनाशः, सत्यां कामनायां पुत्रादि च फलम् । अन्त्ये नरकोद्धारः, सर्वपापनाशः, स्वर्गब्रह्मलोकप्राप्त्यादि यथार्थं फलम् । इदमप्यमुक्तविषयमित्याह *मुक्तेत्विति । ततोऽपि विशेषं काचित्कमाह *पित्रादीति । *पुष्करिणीति । अल्पं सर इत्यर्थः । एवेन पुत्रऽव्यवच्छेदः । ननूभयमयुक्तं फलोत्पत्तेः कर्तर्येव दृष्टत्वात् । नच—

सुतादिकर्तृकं यस्यां श्राद्धं श्रद्धासमन्वितम् ।
पित्राद्युद्देश्यफलदं सा गया यागतोऽधिका ॥

इत्युक्तेर्न तथेति वाच्यम् कर्मभिः कर्तर्येव फलोत्पादाद् ततस्तत्र स्वर्गादिफलमित्यनुपपत्तेर्दुरुद्धरत्वात् । "शास्त्रीयं फलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वाद्" इति न्यायाद् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । जातेष्टाविवाकर्तर्यपि फलमिति । न । श्राद्धे पित्रादेर्देवतात्वात् । तस्यां च कर्मणः फलाजननं तज्जनने वा तस्याधिकारित्वापाताद्देवतात्वाभावापत्तिः । उभयरूपतायां च फलभाक्त्वेनाधिकारितया कर्म प्रति प्राधान्याद्देवतात्वेन च तत्प्रत्येव गुणत्वादेकप्रतियोगिकैकनिष्ठगुणप्रधानभावरूपवैरूप्यापत्तिः । "वाजपेयेन" इत्यादाविव जातेष्टौ पुत्रस्यादेवतात्वेनोक्तविरोधाभाव इति वैषम्यात् अकर्तृनिष्ठफलजनने च कर्तुरप्रवृत्त्यापत्तेर्विरोधः । कर्तृसमीहितसाधनतावत्तावगमफलप्रवर्तकत्वव्याघातात् स्वगतफलान्तरार्थं प्रवृत्तौ च तावतैव प्रवर्तकतानिर्वाहात्पित्रादिगतफलाभावापत्तेः । अन्यतरत्वेनोपपत्तावुभयगतफलाङ्गीकारकल्पनाक्लेशायोगात् । पितृगतफलश्रुतेरर्थवादतयाऽप्युपपत्तेः यदाऽपि शास्त्रे फलशब्देनापूर्वमुच्यते तदाऽप्यपूर्वस्य प्रयोक्त्राख्यकर्तृगामित्वात्फलाङ्कुरावस्थाया एवापूर्वत्वादपूर्वफलयोश्च सामानाधिकरण्यनियमादन्यथाऽतिप्रसङ्गान्न ततस्तत्र फलमिति चेन्न । यथा "यस्मिञ्जाते" इति वचनात्तार्तीयन्यायं बाधित्वाऽकर्तर्यपि पुत्रे फलं तथाऽत्रापि नानागुणवाक्यात्पित्रादौ तत्स्वीकारात् । "फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषभूतत्वाद्" (पू० मी० अ० ४ पा० ३ अधि० १७ सू० ३८) इतिचातुर्थिकन्यायात् । नचातिप्रसङ्गादि, शास्त्रस्यैव नियामकत्वात् । एवमपूर्वेऽपि । यदि क्वातिसमानाधिकरणमेवादृष्टं स्यात्तदा तत्त्वज्ञानिकृतश्राद्धेन पितुः स्वर्गो न

स्यात् । श्राद्धकर्तुः पुत्रस्य कर्मनाशास्पर्शादौ पितुः स्वर्गश्च न स्यात् । एवं "शास्त्रे देशितं फलमनुष्ठातरि" इति यथोत्सर्गः, तथा 'कृतिसमानाधिकरणमदृष्टम्' इत्यपि ।

एवञ्च यत्रोभयत्र फलश्रुतिस्तत्रोभयगतमदृष्टम्, यत्र त्वन्यतरस्यैव फलश्रुतिस्तत्र तत्रैव । यत्र न तथा वचनं तत्र पित्रादिस्वर्गकामनया कृते पुष्करिणीमहादानादौ पित्रादिस्वर्गजनकत्वं न स्यात् । तादृशशिष्टाचारेण तथा श्रुतिकल्पनात् । एवं दुर्गापाठादावपि । फलं च किंचिद्विधिवादोक्तं क्वचिदार्थवादिकमित्यन्यत् ।एतेन 'कर्त्तर्येवापूर्वम् इति, 'फलवत्येव चापूर्वम्' इति चापास्तम् । तदेतदभिप्रेत्याह *कर्तुरेवेति । अपूर्वकल्पकस्वर्गसाधनताग्रहे प्रागुक्तं व्यतिरेकव्यभिचारमाशङ्कते *नन्विति । *प्रवर्तनयेति । विधिबोध्ययेत्यर्थः । प्रतिपादितमिदमनुपदमेव । *कैयटइति । अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैवेत्यपि प्रतिपादितम् । भूषणकारादिमतं खण्डयति *एतेनेति । *सर्वेषां स्वर्गेति । तदन्यफलशून्यवैदिकादिवाक्यबोध्यकर्मणामित्यर्थः । कार्यतावच्छेदकधर्मस्यातिप्रसक्तत्वे ऽपि न दोषस्तत्सामानाधिकरण्येनैव कार्यत्वबोधो विधिलभ्यो नतु स्वर्गत्वावच्छेदेन, अवच्छेदकत्वांशबोधनासामर्थ्यादसम्भवाच्चेति भावः । वैजात्यकल्पकतयोक्तमीमांसकसिद्धान्तं खण्डयति *नचेति । विधिलभ्यार्थविचारकाले वैजात्यास्वीकारे इति शेषः । *सिद्धाविति । समीहितेत्यादिः । *अप्रामाण्येति । तदापत्तावित्यर्थः । नन्वेवं को विशेषः कल्पनाया अविशेषादत आह *युक्तंचेति । मात्रपदेन फलभूयस्त्वादिव्यवच्छेदः । हेतौ हेतुमाह *तत्रापीति । एवमपि न्यूनतापरिहारायाह *भूयस्त्वमिति । आदिना चिरकालस्थायित्वादिः । उक्तदोषस्तवापि । *क्वचिदिति । त्वयाऽपीदमवश्यं तत्र ततो निर्वाहे ऽपि स्वीकार्यमित्याह *अन्यथेति । तेषां भूयस्त्वाद्यकल्पने इत्यर्थः । *इत्युक्तेरिति । नचैतावता सर्वफलेषु तयोः प्राप्तावपि विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । तत्प्रयोगस्य नित्यतया आवश्यकस्य पुत्रादिकामनयैवानुष्ठानप्रसङ्गान्नित्यसिद्धिसम्भवेन प्रयुक्तिलाघवलोभात् तत्रैव प्रवृत्तेः, तदाह *समारब्धेति । तत्र तादृशभूयस्त्वादिकल्पने गौरवादाह *यद्वेति । महति कर्मणीति भावः । अस्यावश्यकत्वमा-

ह *अत एवेति । तादृशफलेच्छातः प्रवृत्त्यङ्गीकारादेवेत्यर्थः । अ-
उक्तरीत्या अनिर्वाहमाह *स्वल्पेति । ऐहिकभोगादीत्यर्थः । अ-
त्र संमतिमप्याह *दर्शितश्चेति । *तदेव—लौकिकप्रतिष्ठारूपमेव ।
*भगवता—श्रीकृष्णेन । गीतायामिति शेषः । आदिना—

सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च इत्यादि। प्रसङ्गात्सिद्धान्तं कथयन्नाह *अत
एवेति । उक्तोऽर्थः । प्रवृत्तिरित्यत्रान्वयः । आर्थित्वाद्यभावादाह *क-
मैति । अत एवाह *अनधीति । साध्येष्वित्यादिसप्तम्यन्तद्वयस्य
यागादिष्वित्यत्रान्वयः । तदर्थमाह *सङ्करेभ्य इति । *तावदिति ।
नचैतद् द्वयमधुनाऽस्ति अन्यस्य वर्णविभागपदार्थस्य दुर्वचत्वात् ।
क्षत्रवैश्ययोरिदानीमसत्त्वेन तद्घटितविभागासम्भवादिति भावः ।
स्पष्टञ्चेदमन्यत्र । *त्रेतेति । श्रौताग्निषु रूढोऽयमुणादिसिद्धः । आ-
दिना भारते वनपर्वण्युक्तसंग्रहः । तथाहि—

नाशुचिर्नाप्यनिर्णिक्तपादो नाब्रह्मविज्जुहुयान्नाविपश्चित् ।
बुभुत्सवः शुचिकामा हि देवा नाश्रद्दधानाद्धि हविर्जुषन्ति ॥
नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुञ्ज्यान्मोघं पुरा सिञ्चति तादृशो हि ।
अपूर्वमश्रोत्रियमाह तार्क्ष्य न वै तादृग् जुहुयादग्निहोत्रम् ॥ इति ।

अनिर्णिक्तपादः—अप्रक्षालितपादः । अनाचान्तश्च । अब्रह्मविद्
वेदं पाठतोऽर्थतश्चाविद्वान् । अविपश्चिद् वेदादधिगतार्थस्यानुभ-
वहीनः । अनेन तपोहीनत्वं सूचितम् । बुभुत्सवः परचित्तं ज्ञातुमि-
च्छवः । ऋत्विगण्येवंविध एवेत्याह नाश्रोत्रियामिति । यज्ञादौ मोघं
निष्फलं सिञ्चति जुहोति पुरा शीलगोत्रादिज्ञानात्प्राक् । अश्रोत्रि-
यपदार्थमाह अपूर्वमिति । अज्ञातकुलशीलम् । आह—वेद इति
शेषः । ईदृशस्यैवाग्निहोत्राधिकारो नान्यस्येति भावः ।

अर्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्ताग्न्योस्तु पृथक्कृतिः ।
सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रिता ॥ इति ।

लौगाक्षिवाक्ये पूर्वयुगानि द्वापरान्तानि तदाश्रितेत्यर्थात्कलाव-
र्धाधानमेव । तदपि तावत्पर्यन्तमेवेति तत्त्वम् । यत्तु युगस्य पूर्वं पूर्व-
युगं कलेः पूर्वभाग इत्यर्थ इति दीक्षिताद्याः। तन्न । पूर्वाणि च तानि
युगानि चेति कर्मधारयस्यैवौचित्यात् । द्वापरकल्योः सन्धावेव
स्मृतीनां प्रवृत्त्या तथाऽर्थस्यैव युक्तत्वात् । एतेन त्रेतापरिग्रह इति

वदता सर्वाधानमेव निषिध्यते अत एवोक्तरीत्या लौगाक्षिसङ्गति-रित्यपि दीक्षिताद्युक्तमपास्तमित्याद्यन्यत्र स्पष्टम् । *घनेति । लौकिकेत्यादिः । ननु तत्सत्त्वान्निवृत्तिरेव कुतो नात आह *प्रतिष्ठेति । तत्र रागौत्कट्यादेव तत्र न द्वेष इति तज्ज्ञाने ऽपि न निवृत्तिरिति भावः । *अत एव–उक्तोऽर्थः । व्याख्यानग्रन्थमाह *दम्भइति । पदाधिक्यं निराचष्टे *अपिचेतीति । अस्य तात्पर्यमाह *यद्यपीति । *अयम्–अग्निहोत्रादिः । अन्यदपि तत्रोक्तमित्याह *विधीति । अन्नदानरहितम् । वस्तुतस्तद्वत्तस्य तत्त्वकल्पनाऽपि न, मानाभावात्, गौरवाच्च, किं त्वन्यथा व्यवस्थैवोचितेत्याह *किञ्चेति । इदमन्यत्राप्यावश्यकमित्याह *अत एवेति । ततो व्यवस्थौचित्यादेवेत्यर्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह *उक्तेति । युक्तं चैतदित्याद्युक्तदोषमुद्धरति *तत्त्वदिति ॥ ३३ ॥

ननु भीष्मकर्णादीनां पाद्मोक्तयोः—

वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च ।
गङ्गापुत्राय भीष्माय आजन्मब्रह्मचारिणे ॥
अपुत्राय ददाम्येतदुदकं भीष्मवर्मणे ।

इत्यादितर्पणमन्त्र—

वसूनामवताराय शन्तनोरात्मजाय च ।
अर्घ्यं ददामि भीष्माय आबाल्यब्रह्मचारिणे ॥

इत्यर्घ्यदानमन्त्रयोर्नित्यब्रह्मचर्यश्रवणादपत्नीकस्या ऽपत्नीकस्य च 'पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवति' इत्यादिवचनैरग्निसाध्ये कर्मण्यनधिकारात्कथं तदनुष्ठानम् ? ।

'अयं पितरमाज्ञाय कामार्तं शन्तनुं पुरा ।
ऊर्ध्वरेतसमात्मानं चकार' इति वचनाच्च । 'आनूर्ध्वरेतस्त्वमावृत्योर्ध्वरेतसं चकार' इति तदर्थः । आबाल्यब्रह्मचारिणे इत्याद्येकवाक्यत्वात् ।

त्वां हि राज्ये स्थितं स्फीते समग्राङ्गमरोगिणम् ।
स्त्रीसहस्रैः परिवृतं पश्यामीहोर्ध्वरेतसम् ॥ इति-

शान्तिपर्वोक्तिस्तु दास्यादिभिरप्युपपन्ना । स्त्री-शब्दस्य पत्नीपर्यायत्वाभावात् । अनेकसहस्रविवाहाभावाच्च ।

अद्यप्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।

इत्यस्या दाशाग्रे कृतप्रतिज्ञायाः पुनर्ब्रह्मचर्यं भविष्यतीत्यर्थः ।

किञ्च पूर्वं ब्रह्मचर्याभावे अमोघवीर्यत्वेन कथं तस्य पुत्राभावः स्यात् ।

किञ्च अनेकसहस्रपत्नीसत्त्वे "ऋतुस्नातां तु यो भार्याम्" इत्यादिदोषश्रवणात् तत्प्रतिज्ञाया अत्यनौचित्यं स्यात् । दाशो वा कथं तत्र पर्यनुयुञ्जीत । पश्यामीवेति पाठे 'ऊर्ध्वरेतसं शिवमिव पश्यामि'-इत्यर्थः ।

ऋते शान्तनवाद्भीष्मान्न पश्याम्यूर्ध्वरेतसम् ॥

इत्युत्तरार्धपाठः क्वचित् । ऊर्ध्वरेतस्त्वं चाष्टविधमैथुनेच्छारहितत्वम् । एतेनैतद्बलात्तस्य पत्नीकल्पनमपास्तम् ।

नच नित्यस्य ऋतुकालिकस्त्र्युपगमस्य नैमित्तिकेन पित्रर्थमङ्गीकृतेन ब्रह्मचर्येण बाधः । षोडश्यामेव संनिहितं प्रति अनेन नित्येन तत्तन्नैमित्तिकसकलनिषेधस्य बाधदर्शनात् । अत एव 'ऋतौ श्राद्धदिने ऽपि भार्यां गच्छतो न ब्रह्मचर्यहानिः' इति मिताक्षरा । तस्य अग्निहोत्रादिसत्त्वे मानं तु तन्मरणकाले—

महता राजयोगेन परिवारेण संवृतः ।
स्तूयमानो महातेजा भीष्मस्याग्नीननुव्रजन् ॥
प्राप्तोऽस्मि समये राजन्नग्नीनादाय ते विभो ।
इत्यादि भारते युधिष्ठिरवाक्यश्रवणम् ।
य एष रोषात्प्रतपन् बलस्थो
यो नः सेनां सिंह इवाररक्ष ।
स एष भीष्मः कुरुवंशकेतुः
येनाहृतास्त्रिदशा वाजिमेधाः ॥
इत्यादि च ।

त्रिशतं वाजिमेधा इति क्वचित्पाठः । नोऽस्मत्तः, सेनां स्वसेनामित्यर्थः ।

कण्वस्य तु महाकविना कालिदासेन शकुन्तलानाटके शकुन्तलोपाख्याने भारतोक्तमूर्ध्वरेतस्त्वं प्रथमाङ्के स्वयमुक्त्वा चतुर्थे तस्य वैतानिकाग्निवर्णनं कृतम् । एवमाधुनिकानामप्यनधिकारिणां तत्कर्मणि प्रवृत्तिरिति चेन्न । बह्वृचब्राह्मणे "अपत्नीकोऽग्निहोत्रमाहरे३न्नाहरे३द्" इति विचारमुपक्रम्य "आहरेदित्याहुः, यदि नाहरेदनद्धा पुरुषः स्याद् ,कोऽनद्धा पुरुषो न देवान्न पितॄन् न मनुष्यानिति, तस्मादपत्नीकोऽप्य ग्निहोत्रमाहरेदिति तस्मात्सौम्यं याजयेद्"इत्युक्तेरपत्नीकस्याप्यग्निसाध्ये कर्मण्यधिकारात् । अद्धेति सत्यनाम तद्विपरीतोऽनद्धा इत्यर्थः । न देवानिति पूजयेदिति शेषः । मनुष्यानातिथीन् । अत्रापत्नीकोऽपीत्यपिना तस्या विद्यमानत्वे तां विना यज्ञाद्यभावं सूचयति ॥ ३४ ॥

(कुं० टी०) ऊर्ध्वरेतसामिति । नच गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्" इति जाबालश्रुत्या आश्रमा नियमिताः। स्मृतिरपि—

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथाऽऽत्मजान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैस्तु मोक्तुमिच्छन् व्रजत्यधः ॥ इति-

चेत्सत्यम् । नेह "हृदयस्याग्रे ऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः" इतिवत् क्रमो विवक्षितः, "यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्"इत्यादिश्रुतेः । *स्त्रीसहस्रैरिति । स्त्रीसहस्रमध्यस्थत्वेऽपि मनःक्षोभाभावादूर्ध्वरेतस्त्वमित्यर्थः । *दास्यादिभिरिति । वस्तुतस्तु स्वर्गे भाविस्त्रीसहस्रकथनमिदम् ।

*नित्यस्येति । नित्यस्याप्येकादश्युपवासादेर्नैमित्तिकेन चान्द्रायणनिमित्तकभोजनेन बाधवद् इति भावः। क्वचिन्नित्यस्यैव प्राबल्यं दर्शयति *षोडश्यामिति। रजोदर्शनदिनादारभ्य षोडश निशा ऋतुः। यो हि षोडश्यामेव निशायां पत्नीसंनिधिमान् तत्र श्राद्धादिदिनेऽपि स्त्रियमुपगच्छेदेवेत्यर्थः । *नित्येनानेन—ऋतुकालिकगमनेन । *वैतानिकेति । वितानो ऽग्नीनां विस्तारः । तत्र भवो गार्हपत्यादिः । *आहरेदिति । "वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते नापुत्रस्य लोकोऽस्ति"इत्यादिश्रुतेश्च भार्याद्वेषादिना यो बुद्धिपूर्वमग्निमुद्वासयते सवीरहेत्यर्थः । *अपत्नीको ऽपीति । दैववशाद् देशान्तरगमने अग्निं सह नयेदित्यर्थः कुतो नेति चिन्त्यम् ॥ ३४ ॥

(क० टी०) *पाद्मोक्तयोरिति । हेमाद्रौ स्पष्टमिदम । *इत्यादीति । आदिना—

भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥ इत्यस्य—
परिग्रहः । *तर्पणेति । माघसिताष्टम्यामिति भावः । इदं च न ब्राह्मणस्य तस्य क्षत्रियत्वेन ब्राह्मणपितृत्वाभावात् । स्पष्टं चेदं रामार्चनचन्द्रिकायाम् । *नित्येति । आजन्मब्रह्मचारिणे, आबाल्यब्रह्मचारिणे इत्युक्तेरिति भावः । *आवृत्येति । पाठे तन्निरस्येत्यर्थो बोध्यः । भारतमाह *अयमिति । बाल्यशब्दो हि कौमारपरोनत्वपत्यपर्यायः । एतेन बाल्यशब्दोऽयं राजकुमार इतिवदपत्यपर्याय इत्यपास्तम् । राजकुमार इत्यस्य हि राजशिशुर्न तु राजेत्यर्थः । राजापत्यत्वमारभ्य ब्रह्मचारिणे इत्यर्थेऽपि वा बाधकाभाव इति न त्वदिष्टसिद्धिः । आदिना "जायापती अग्नी आदधीयाताम्" इत्यादि । अनूर्ध्वरेतस्त्वं व्याहृरयोर्ध्वेति पाठः । तन्निरासेनेत्यर्थः । आदिना । आजन्मेत्यस्य परिग्रहः । एवं जितेन्द्रिय इत्यस्यापि । सङ्कोचे मानाभावेन वैयाघ्रेत्यग्रेऽपुत्रायेति पाठेऽपि प्रागुक्तपाठान्तराविरोधं परिहरति *त्वांहीति । दास्यादीत्यादिना वेश्यापरिग्रहः । *अभावाच्चेति । असम्भवात् । अन्यथा बहुवचनासङ्गतिरेवस्यादिति भावः । भारतमेवाविरोधान्तरायाह *आद्येति । *कृतेति । आदिपर्वणीति भावः । *पुनः—पुनरपि । तथाचेदमुभयं न दारपरिग्रहसाधकमिति तात्पर्यम् । *पुत्राभाव इति । सच तर्पणमन्त्रे, 'अद्यप्रभृति' इत्यस्योत्तरार्धे च 'अपुत्रस्यापि ये लोका भविष्यन्त्यक्षया भुवि' इत्यत्र स्पष्टः । स्मृतिपादेऽपूर्वार्थशिष्टाचारप्रामाण्यप्रतिपादके "अपि वा कारणग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्" इति सूत्रे जैमिनीये भट्टाचार्योक्तिं खण्डयति *एतेनेति । पाठभेदेन प्रागुक्तसर्वदोषेणेत्यर्थः । पुनरपि तदुक्तिं खण्डयति *नचेति । यथा चैतत्तथा सर्वं स्पष्टीकृतं मिताक्षराव्याख्यायां लक्ष्म्याम् । *तस्य—भीष्मस्य । आदिना 'अग्नयस्ते समानीताः' इत्यादिपरिग्रहः । न केवलं तावन्मात्रं किन्तु यज्ञाद्यनुष्ठानश्रवणमपि प्रमाणन्तत्रत्यमित्याह *य एष इति । विरोधाभावमाह *नोऽस्मत्त इति । अवधेः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीति भावः । *स्वसेनाम्—स्वीयसेनाम् । *महेति । अभियुक्ततमेनेत्यर्थः । *भारतोक्तमिति । तत्प्रतिपादकभारतोक्तमित्यर्थः । *शकुन्तलोपेति । बहुव्रीहिर्वा । उपाख्याने करणे ल्युड्वा ।

ऊर्ध्वरेता महाभागे भगवांल्लोकपूजितः ।
चलेद्धि वृत्ताद्धर्मोऽपि न चलेच्छंशितव्रतः ॥
कथं त्वं तस्य दुहिता सम्भूता वरवर्णिनी ।
संशयो मे महानत्र तं मे छेत्तुमिहार्हसि ॥ इति—

शकुन्तलां प्रति तत्र दुष्यन्तवाक्यम् । *स्वयमिति । वि-रोधसूचनाय । 'राजा—भगवान्काश्यपः परे ब्रह्मणि निष्णात इति,वः सखी शकुन्तला तदात्मजा' इति तत्रोक्तम् । *चतुर्थ इति । 'काश्यपः—वत्से इतः सद्यो हुतानग्नीन्प्रदक्षिणीकुरुष्व । सर्वे परिक्रामन्ति । काश्यपः—ऋक्छन्दसमाशास्ते—

अग्निं वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः समिद्वन्तः प्रान्तविस्तीर्णदर्भाः ।
आघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्त्वां वह्नयः पालयन्तु ॥ इति-

तत्रोक्तम् । यद्यपि तत्रादावग्निमित्येकवचनान्न श्रौताग्निर्नापि स्मार्तोऽग्निः ऋषीश्वराणामाश्रमे असत्त्वात्, तथाऽपि वैताना इत्यत्राग्नेर्वितानसंबन्धित्वं स्पष्टमेवेति न विरोधः । *कृतमिति । अन्यथा शास्त्रविरुद्धकथनेन काव्यदोषेषु तस्य प्रकाशादावुक्तत्वेन तस्य दुष्टत्वमेव स्यादिति भावः । एतेन हरिवंशे एकादशाधिकशततमेऽध्याये—

वृष्णीनामन्धकानां च गुरुर्गार्ग्यो महामनाः ।
ब्रह्मचारी स भूत्वा वै न स्म दारान्स विन्दति ॥
तथा हि वर्त्तमानं तमूर्ध्वरेतसमव्ययम् ।
श्यालो ऽभिशस्तवान् गार्ग्यमपुमानिति राजनि ॥
सोऽभिशस्तस्तदा राजन्नगरे त्वजितेन्द्रियः ।
अलिप्सुस्तु स्त्रियं चैव तपस्तेपे सुदारुणम् ॥

इत्युक्तेरूर्ध्वरेतसो ब्रह्मचारिणो ऽपि भार्यासद्भावः सिद्धः । दारान्विद्यमानानपि न विन्दति नाध्यगच्छत् । नचोर्ध्वरेतस्त्वान्न भार्येति वाच्यम् । श्यालपदासङ्गत्यापत्तेः । यद्यपि श्यालपदस्य राष्ट्रिकार्थकतया न तदनुरोधेनोर्ध्वरेतसो ब्रह्मचारिणो गार्ग्यस्य भार्याकल्पनं तथापि राष्ट्रिको यादवो वा ऽभिशप्तुमसमर्थः पूजकतत्सम्बन्ध्यन्यतरत्वात् । राजसभायामपुमानित्यभिशापो ऽपि स्त्रीसत्त्वे एव घटते । अतः पत्नीभ्राता श्याल एवात्र विवक्षितः ।

इयालपदस्य राष्ट्रिकपर्यायत्वाभावश्चेत्यर्थादित्यपास्तम् । तत्रापि इयालपदस्य भावितत्त्ववत्परत्वेनादोषादिति दिक् ।

अस्य पूर्वपक्षस्य प्रकृतसङ्गतिमाह *एवमिति । यथा युगान्तरे पत्न्यभावप्रयुक्तानधिकारे सत्यप्यनुष्ठानं तद्वदित्यर्थः । अपत्नीकोऽपीति पाठः । तथैव तत्र सत्त्वात् । *तदाहुरित्यादिः । अत्र प्लुतिद्वयं विचारार्थम् । तत्र निर्णयमाह *आहरेदित्याहुरिति । अननुष्ठाने बाधकमाह *यदीति । प्रश्नोत्तराभ्यामनद्धाशब्दार्थं निश्चिनोति *कोऽनद्धा इति । उत्तरमाह *नदेवानिति । स्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिति । ऋत्विजमाह *तस्मादिति । सौम्यं अपत्नीकम् । विपरीतः-अनृतः । तथा च तादृशः पुरुषो भवेदिति तदर्थः । *अतिथीनिति । तथा च यो देवपित्रतिथीन्न पूजयेत्सो ऽनद्धेत्यर्थः । अग्निहोत्राद्यननुष्ठाने देवपूजाद्यभावादनद्धात्वमिति भावः । *तांविनेति । तथा च तस्याः सति सम्भवे आवश्यकत्वमिति भावः ॥ ३४ ॥

नचेयं श्रुतिर्मृतपत्नीकपरा । सामान्यप्रवृत्तश्रुतेः संकोचेन व्याख्यानस्यायुक्तत्वात् ।

अत एव 'या यजमानस्य पत्नी साऽभिद्रुत्यावहन्ति यो वा कश्चिदविद्यमानायाम्' इत्यापस्तम्बसूत्रव्याख्याने रुद्रदत्तविद्यारण्याभ्यामुक्तम्-'अवहन्तीत्यनुकृष्यते । अविद्यमानायामनालम्भुकात्वादिना निमित्तेनासंनिहितायामभावे च तस्या इत्यर्थः । अविशेषात् । वक्ष्यति च 'पत्न्यभावे तेजआदि लुप्यते' इति । किंच 'अस्याग्निहोत्रं मे' इति यजमानस्यैव स्वामित्वख्यापनेन 'व्रीहियवपरवाज्यकपालपत्नीसंबन्धानि' इति प्रसिद्धाङ्गसमभिव्याहारेण च तस्या अङ्गत्वेन तदभावेऽपि तत् । किञ्च विद्यमानायास्तस्याः सहाधिकारेऽपि न यजमानसाम्यम् । 'यदुक्तमासीद्ब्रह्मचर्यं तत्र पत्न्या

अतुल्यत्वाद्'इति मीमांसकोक्तेः ।

किञ्च "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत" "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत"इत्यादिकर्मचोदना अपि यजमानमेवाधिकुर्वन्ति न पत्नीम् ।

बह्वृचब्राह्मणेऽप्युक्तम् "तस्मादपत्नीकोऽप्यग्निमाहरेद्" इति ।

किंच आचारोऽप्यत्र दृष्टः शिष्टतमानां पूर्वेषाम्—यथा कण्वविभाण्डकभीष्मादीनाम्, यथा च भगवतो दाशरथेः' इति ।

अत्रान्त्योऽसंनिहितपत्नीकः । आद्यास्तदभाववन्तः । अत्रैवं वदता विद्यारण्येन श्रुतेः सङ्कोचेन व्याख्यानं स्वानभिमतमिति दर्शितम् । अनेनाचारेणासंकोचेन व्याख्यानस्यैव लाभात् ।

'पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवति'इति सूत्रे च रुद्रदत्तेनैवमुक्तम्—'अग्निहोत्रं पत्नीवत् सन्निहितपत्नीकम् । "स्वे आयतने पत्न्युपविशति" इत्युत्तरसूत्रेण सिद्धे पत्नीवद्वचनं तस्या विद्यमानत्वे आदरार्थम् । अस्येति वचनाद्यजमानस्यैव कर्मणि स्वाम्यं न पत्न्या इति ख्यापितं भवति । तच्च दर्शितं प्राग्' इति ।

एतेन यद् रामाण्डारेण 'श्रुतिर्मृतपत्नीकविषया अन्यत्यमस्येति वचनं तु प्रवृत्तसत्राणां कस्य चिन्मरणे तन्नोदिष्टं तत्स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह सत्रसमापनमुक्तम् । एवं च कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रानुष्ठाने नेदिष्ठपत्न्या सह प्रयोगः प्राप्तः तथा मा भूत् मृतपत्न्यैव सह कर्तव्यमित्यर्थम्'इत्युक्तम्,

तदपास्तम् । विना बाधं प्रकरणान्तरे निवेशस्यायुक्तत्वात् । किञ्चैतद्व्याख्याने ऽस्येत्यस्य पत्नीविशेषणत्वे पत्नीवदिति वृत्तिरयुक्ता स्यात् । "सविशेषणानां वृत्तिर्न" इत्युक्तेः । मृतस्याऽत्रानुपस्थितेश्च ।

अत एव काव्यदोषेषु प्रकाशादावुक्तशास्त्रविरुद्धत्वदोषदुष्टकथनेन शकुन्तलानाटकरूपकाव्यस्य दुष्टत्वं न ।

नचैवमपि भीष्मादीनां वेदाध्ययनोत्तरं कृतसमावर्तनानामपि केनचिन्निमित्तेनानिच्छया वा अकृतदारपरिग्रहाणामनाश्रमित्वदोषापत्तिः। अग्निहोत्रानुष्ठानातिथिपूजनादिना तस्य गृहस्थाश्रमसिद्धेः । अग्निहोत्रिविधुरवद् अग्निहोत्रादिना देवर्णमुक्तिस्तेषाम् । पितृऋणापाकरणं भीष्मस्य पितृभक्त्या, अन्येषां दत्तकादिभिस्तपोबलेन मानसपुत्रैर्वा सिद्धम् ।

अत एव "कण्वादिभ्यो गोत्रे" इति गर्गादिषु कण्वपाठश्च संगच्छते ॥

यद्यपि "त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वाऽनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी च" इति श्रूयते तथाऽपि नैष्ठिकब्रह्मचर्यादेर्नैतत् । तदृणापाकरणस्य ब्रह्मचर्येणाग्निकार्यादिना सिद्धेः स्मृतिषूक्तत्वात् । एतेन 'अत्र 'वाजिमेधाः' इत्येतत्तत्समफलकदानादिपरम् । पत्न्यभावेन मुख्ययज्ञासंभवात् । 'अग्नीनादाय' इत्यपि संस्कारकाग्निपरम्' इति यत्कैश्चिदुक्तम्, 'एतदेव तस्य पत्नीकल्पकम्' इत्यन्यैरुक्तम्, तत् परास्तम् । अग्नी-

निति बहुवचनासङ्गतेश्च । इदानीन्तनानां न तदनुष्ठानम्, तथा आचाराभावात् । प्रागुक्तोर्ध्वरेतस्त्वादिगुणवतामेव तथाऽनुष्ठानौचित्येन इदानीन्तनानां प्रायस्तत्त्वासंभवाच्चेत्यलम् ॥ ३९ ॥

(कुं०टी०) *व्रीहियवेति । व्रीह्यादिवत्पत्न्या अप्यङ्गत्वमेव प्रतीयते इत्यर्थः । *तदभावे ऽपि—पत्न्यभावे ऽपि । *तत्—अग्निहोत्रम् ।

ननु 'विना ऽग्निभिर्यदा पत्नी नदीमप्यब्धिगामिनीम् ॥
अतिक्रामेत्तदाऽग्नीनां विनाशः स्यादिति श्रुतिः' ।
योगीश्वरोऽपि—
दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।
आहरेद्विधिवद्दारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥ इति ।
एवं च सपत्नीकस्यैवाग्निहोत्रं लभ्यते । तथा—
विहायाग्नीन्त्सभार्यश्चेत् सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ।
होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥
पत्नी सीमामतिक्रान्ता यजमानो गृहे यदि ।
आहोमाद्यदि नागच्छेत्पुनराधानमर्हति । इति चेत् ।

सत्यम् । स्मार्तो गृह्याग्निरौपासनावसथ्यपर्यायोऽपत्नीकस्यापि भवति ।

यो ऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥ इति—

स्मृतेः स्मार्ताग्नेरपि नित्यत्वात् । अतएव 'दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण' इति प्रतीकमुपादाय मिताक्षरायां व्याख्यातम्—अग्निहोत्रेण श्रौताग्निनेति । एवंच श्रौताग्निदाहेऽपि स्मार्ताग्नि-

रवाशिष्यते एव । स्मार्ताग्निना दाहे तु तस्यापि निवृत्तिरस्तु । स्मार्ताग्निग्रहणं तु दाहकाले दायादकाले वेति कालभेदेन स्मृतौ विकल्पितम् । तत्काले ग्रहणाभावे प्रायश्चित्तेन कालान्तरे ग्रहणम् । रामचन्द्रादीनां तु पत्नीसंनिधानाभाव एवास्ति न तु पत्नीमरणमतः पत्नीप्रतिनिधिकल्पनम् ।

पत्न्याः प्रवासाविषये पुनराधिरुदाहृतः ।
वाक्यैर्मनीषिभिः प्रोक्तैरेकभार्यस्य सेष्यते ॥ इति–

भार्यान्तरसंनिधानस्यावश्यकत्वात् । किंच रामचन्द्रस्य एकभार्यस्य पत्नीप्रवासनिमित्तकपुनराधानेनाग्निसंरक्षणमस्तु । भीष्मपितामहादीनां तूपनयनाग्निरेवास्तु ।

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेद् ॥ इति–

ब्रह्मचारिणो ऽप्यग्निपरिचर्याया नित्यत्वात् ।

अत्रेदं तत्त्वम्–कमण्डलुविधारणमिति कलिवर्ज्येषु परिगणितं कमण्डलुविधारणं नैष्ठिकब्रह्मचर्यम् । तथा 'वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिबोधितः' इति कलौ निषिद्धः । 'संन्यासं चाग्निहोत्रं च' इत्यादिना संन्यासोऽपि निषिद्धः । तस्मादिदानीं गृहस्थाश्रम एव ।

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।
श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ इतिस्मरणात् ।

ननु "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ पुंस्त्वस्याविवक्षया स्त्रिया अप्यधिकारो ऽस्ति, नहि लिङ्गं प्रातिपदिकार्थः किंतु टाबाद्यर्थः । नच

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । इति–

स्त्रिया धनाभावेन यागासंभव इति वाच्यम् । पित्रादिदत्तस्य धनस्य संभवात् । किञ्च "क्षौमे वसानावग्निमादधीयाताम्"

इत्यत्र कर्तृद्वित्वस्य क्षौमस्य च विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गः। तस्माद् दम्पत्योः सहाधिकारात् तद्द्वित्वमनूद्य क्षौममात्रं विधीयते इति मीमांसकसिद्धान्तात् कथं स्त्रिया नाधिकार इत्याशङ्क्याह *न यजमानसाम्यमिति । तथाच जैमिनिसूत्रम् "तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यमतुल्यत्वाद्"इति । (पू० मी० अ० ६ पा० १ अधि० ६ सू० २४)। आशीरिति—'इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनमनुसंतनुत'इत्यादिराशीः, "अगन्म सुवः"इत्यादिमन्त्रकरणकादित्योपस्थानादिकं यजमानेनैव कार्यं न पत्न्या,अध्ययनाभावात् । आज्यावेक्षणादिकं वचनाद्भवतीति सिद्धान्तः। *कर्मचोदनाः—कर्मविधयः । ननु आधानं विना क्रतुर्न संभवतीति अर्थादाधानमाक्षिप्तं किंतु कालविशेषं विधातुं ब्राह्मणादयोऽनूद्यन्ते इति कथं कर्मविधित्वम् ?। सत्यम्, लौकिकाग्नौ होमस्य संभवान्न सर्वथा ऽग्नेराक्षेपोऽस्तीति अप्राप्तमेव वसन्तादिकाले आधानं विधीयते। *दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । यद्यपि "आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति" इत्येतद्विधिविहितस्य कर्मणः फलसम्बन्धं "दर्शपूर्णमासाभ्याम्" इति वाक्यं विधत्ते इत्यधिकारविधित्वमेवास्य, यदि तु अस्यैवोत्पत्तिविधित्वं स्यात् "तदा आग्नेयोऽष्टाकपालः"इतिवाक्यस्य वैयर्थ्यं स्यात्,तथाऽपि फलार्थं कर्मबोधनात्कर्मचोदनात्वे बाधकाभावः । अत एवाधिकारविधित्वमेव बोधयितुमधिकुर्वन्तीत्युक्तम् । *न पत्नीमिति । तस्याः साहित्यमात्रेणोपयोगेऽपि न स्वातन्त्र्यमिति भावः। *अनेनाचारेण—भीष्माचारेण । ननु—

श्रुतिस्मृत्युदितो यश्च साधुभिर्यश्च सेवितः।
तमाचारं निषेवेत धर्मकामो जितेन्द्रियः॥ इति—

विष्णुस्मृतिवचनात्स्वातन्त्र्येणानुष्ठितानां कथं सदाचार-

त्वम्। यत्तु—

नोल्लङ्घनीयाः कुलदेशधर्मा मूलं हि तेषां च्युतवेदशाखा। इति।

तन्न।

यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः।

श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशधर्मः स उच्यते॥ इति—

बृहस्पतिविरोधादिति चेन्न। श्रुत्याद्यविरोधिसदाचारेणापि मूलभूतश्रुतेरनुमानात्। तत्रानुमानं स्मृतिद्वारेति मीमांसकाः। साक्षादिति तार्किकाः। ननु ज्योतिष्टोमादिश्रुतयः स्वबोधितयागनिष्पादकमाधानं प्रयोजयन्तीति मीमांसकसिद्धान्तस्तथाच तदर्थिनामेवाधानादौ प्रवृत्तिरस्त्विति चेत्। सत्यम्। स्मृतिष्वनाहिताग्निताया दोषश्रवणान्नित्यश्रुतयो ऽप्याधानस्य प्रयोजिकाः। अत एव दर्शपूर्णमासादिभिरेवाधानस्याक्षेप इत्यपि नाशङ्क्यम्॥ *नेदिष्ठमिति। सत्रे हि यजमाना एव ऋत्विजो भवन्तीत्येकस्य मृतावन्येन समाप्यते। *कुण्डपायिनामिति। तत्र हि "उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति" इति श्रूयते। तत्र नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासरूपो गुणो विधीयते इति पूर्वपक्षः। नित्याग्निहोत्रस्य प्रकरणान्तरस्थत्वात्कर्मान्तरमेवेदम्, अग्निहोत्रशब्दस्तु तद्धर्मातिदेशार्थ इति सिद्धान्तः। *अनाश्रमित्वेति।

अनाश्रमी न तिष्ठेत क्षणमेकमपि द्विजः।

इति स्मरणात्। अत एव "अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः" (उ० मी० अ० ३ पा० ४ अधि० ९ सू० ३६) इति सूत्रेण विधुरादीनामाश्रमकर्माभावे ऽपि विधुराधिकारोऽस्तीत्युक्त्वा "अतस्त्वितरज्ज्यायः" इति सूत्रितम्। (उ० मी० अ० ३ पा० ४ अधि० ९ सू० ३९)। अनाश्रमित्वापेक्षया आश्रमित्वं ज्याय

इति तदर्थः । किञ्च विधुरादीनामपि जपोपवासादिविशेषैरेव विद्यानुग्रहः इति "विशेषानुग्रहश्च" इति (उ० मी० अ० ३ पा० ४ अधि० ९ सू० ३८) सूत्रेण लभ्यते । विधुरो मृतपत्नीकः ।

अत्रेदं चिन्त्यते-मृतभार्यस्य पुनर्विवाहाशक्तौ "निर्मन्थ्येन पत्नीम्" इतिभरद्वाजोक्तेर्निर्मन्थ्येन पत्नीं दग्ध्वाऽग्निहोत्रेत्यादि निर्वाह्यम् । तथाच विष्णुः—गृह्योत्तरपरिशिष्टं च—

मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निं न हि त्यजेत् ।
उपाधिनाऽपि तत्कर्म यावज्जीवं समाचरेत् ॥

उपाधिश्चसुवर्णकुशपत्न्यादि ।

अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः ।
अग्निहोत्रमुपासन्ते यावज्जीवं समा द्विजाः ॥ इत्यपरार्कोदाहृतस्मृतेः । सौवर्णसीतां कृत्वा रामेणापि तद्विधानाद् ।

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति—

स्मृतिविरोधमाशङ्क्याह *अग्निहोत्रादिनेति । जैमिनिस्तु प्रजोत्पादनं नियममाह "ब्राह्मणस्य सोमविद्याप्रजानृणवाक्येन संयोगाद्"इति । सोमपानं विद्याध्ययनं प्रजोत्पादनमित्यर्थः । परे तु अधीतवेदान्तस्य कर्मावबोधात्प्रागपि ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः "त्रिभिर्ऋणवान्"इत्यत्र 'गृहस्थः सम्पद्यमानः' इति व्याख्येयमित्याहुः । *तपो बलेनेति । मानसोत्पत्तौ हेतुः । *अत एव—कण्वस्यापत्ययोगादेव । आजीवं ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । *नतदिति । अत एव "अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः"इति व्याससूत्रमुपादाय "अनाश्रमिणामपि भीष्मादीनां ब्रह्मविद्याधिकारदर्शनाद्"इति शारीरकभाष्यकारा व्याचख्युः । *अलमिति । "तस्याश्रमविकल्पमेके"इति गौतमः, "ब्रह्मचर्य-

थान् प्रव्रजेद्'' इति बौधायनः, 'एषां महर्षिचर्याणान्त्यक्त्वा ऽन्यतमया तनुम्' इति याज्ञवल्क्यः, 'सर्वेषु यथोपदेशं वर्तमानः क्षेमं गच्छति' इत्यापस्तम्बः, 'सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः' इति मनुश्च समुच्चयमाह ॥ ३५ ॥

(कु० टी०) यद्यपीयं श्रुतिर्विद्यारण्यैर्मृतपत्नीकपरतया व्याख्याता 'यदा पुरुषे जीवति भार्या मृता तस्याश्चाहितान्येनाग्निना दाहः कृतः 'आहार्येणाहिताग्निं पत्नीं च' इत्याश्वलायनोक्तेस्तदा स विवाहेच्छारहितत्वादद्रव्यत्वाच्चापत्नीक एव तत्परेयम्' इति, तथाऽपि तन्न युक्तमित्याह *नचेयमिति । रुद्रदत्ताशयेनाह *सामान्येति । मानाभावादिति भावः । विद्यारण्यसम्मतमपीदमेवेति ध्वनयन्नाह *अत एवेति । तस्यार्थस्यायुक्तत्वादेवेत्यर्थः । *उक्तमिति । दाशरथेरित्यन्तेन । तदेवाह *अवहन्तीति । योवेत्युत्तरत्रेति भावः । स्वोक्तेऽर्थे सूत्रसम्मतिमाह *वक्ष्यति चेति । अविशेषादित्यत्राप्यन्वयः । ननु 'पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवति' इत्यादिना कर्मणः पत्नीवत्त्ववचनात्तदभावे कथं कर्मेति आह *किञ्चेति । 'अत्र 'अस्य' इतिवचनाद्यजमानस्यैव कर्मणि स्वाम्यं न पत्न्या इति ख्यापितं भवति' इति रुद्रदत्तः । अङ्गत्वे युक्त्यन्तरमाह *व्रीहीति । *तस्याः—पत्न्याः । तथा चाङ्गत्वादेव नोक्तदोष इति भावः । "जायापती अग्निमादधीयाताम्'' इत्याद्युक्तेराह *सहेति । वाल्मीक्याश्रमगमनेऽपि मरणाभावादाह *असंनिहितेति । द्वयोर्विद्यारण्यीयत्वसाम्येऽपि आचारसंवादेनास्यैव प्राबल्यमाह *अत्रैवमिति । *यायजमानस्येति । तत्सूत्रव्याख्यानावसरे युक्तिभिरुक्तार्थे आचारमुदाहरतेत्यर्थः । *व्याख्यानमिति । "अपत्नीकोऽपि'' इति श्रुतेः स्वयंकृतमपीत्यर्थः । तदेवाह *अनेनेति । नच सा श्रुतिरपि शब्दस्वारस्यात्सपत्नीकस्याग्निहोत्रावश्यकताबोधिकैवेत्येतदुक्तवती । "तदेषाऽभियज्ञगाथा गीयते—

यजेत्सौत्रामण्यामपत्नीकोऽप्यसोमपः ।
मातापितृभ्यामनृणार्थाद्यजेति वचनाच्छ्रुतिः ॥ इति'' ।

यज्ञमभिलक्ष्य गाथा याज्ञिकैर्गीयते इत्यर्थः ।

अपत्नीकोऽपि पुमान्सौत्रामण्यां यजेत सौत्रामणीयागमपि कुर्यात् किमुताग्निहोत्रादिकम् । सोमयागे तु नाधिकारोऽस्य किं तु हविर्यज्ञेष्वेवाधिकार इत्याह असोमप इतीति वाच्यम् । एवं व्याख्याने रामस्याश्वमेधादौ प्रवृत्तेरसाङ्गत्यापत्तेः । तस्मादन्यथा व्याख्यानं तस्याः—यथा असोमपोऽपि सौत्रामणीं करोति तथाऽपत्नीकोऽपि, यथा पत्नीरहितोऽपि मातापितृभ्यां श्राद्धादि ददाति तथाऽग्निहोत्रमपि कुर्यात् । तत्र हेतुरनृणार्थाद् । ऋणपरिहारनिमित्तमित्यर्थः । "त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी च" इति शाखान्तरे श्रूयते । तथा यजेति श्रुतेर्वचनात् । तस्मादनुष्ठानपक्ष एव । तदेतदभिप्रेत्यैवान्वर्थमुपसंहृतं तत्र—"तस्मात्सौम्यं याजयेद्"इति । पत्नीरहितत्वाद्दणानपाकरणदोषासहिष्णुत्वाच्च सौम्यत्वम् । नन्वेवं "पत्नीवद्"इति सूत्रस्य का गतिरत आह *पत्नीवदिति । *आदरेति । अत एव सीताया मुन्याश्रमवासपर्यन्तं भगवतो यज्ञानुष्ठाने सुवर्णपत्नीकरणं ततो गमनानन्तरं तत्र तदकरणं पुराणे स्पष्टम् । *तच्चेति । "या यज"इतिसूत्रव्याख्यानावसरे इत्यर्थः । *इतिस्तदुक्तिसमाप्तौ । *श्रुतिः—'अपत्नीकः' इति । *अत्रत्यम्—'पत्नीवदस्य'इतिसूत्रस्थम् । इत्यर्थमित्यत्रान्वयः । *नेदिष्ठम्—निकटवर्तिनम् । *एवमपि—तेषां तत्राधिकारेऽपि । एतेनेत्यस्यार्थमाह *विनाबाधमिति । एतेन पत्नीवदिति वचनादपत्नीकस्याग्निहोत्रेऽनधिकारः । बह्वृचब्राह्मणोक्तं तु जलपटलोक्तदारकर्मणि यद् 'यशआत्मार्थमग्न्याधेयम्' इत्येतद्विषयम् । तत्रासामर्थ्याद् अग्निहोत्रार्थमग्नीनिति धूर्तभाष्योक्तमप्यपास्तम् । उक्ताशयेनैव *किञ्चैतदिति । नित्यसापेक्षत्वेनास्योद्धारे दोषान्तरमाह *मृतस्येति । मरणस्येत्यर्थः । *अत एव—अपत्नीकस्याधिकारादेव । ब्रह्मचर्यसत्त्वेन ऋषिऋणान्मुक्तेः स्पष्टत्वादाह *अग्निहोत्रेति । *अन्येषाम्—कण्वादीनाम् । पुत्रिकापुत्रस्याप्यसम्भवादाह *दत्तेति । कलौ दत्तौरसान्यनिषेधेऽपि तदा सत्त्वादाह *आदीति । विभाण्डकस्य मृगीपुत्रस्य ऋष्यशृङ्गस्य प्रसिद्धत्वेऽपि अन्येषां तदप्रसिद्धेराह *तप इति । अस्य नेत्यत्रान्वयः । कथनेनेत्यस्य दुष्टत्वमित्यत्रान्वयः । *एवमपि-

तेष न्तत्राधिकारेऽपि । *केनचित्-पित्रर्थं कृतप्रतिज्ञारूपेण । उक्त-रीत्या तस्याग्निहोत्राद्यनुष्ठानं भवत्येवेत्याह *अग्नीति । आदिना श्राद्धादि । *तस्य-भीष्मादेः । इदमन्यत्राप्यावश्यकमित्याह *अ-ग्निहोत्रीति । एतेन कृतसमावर्तनस्याकृतदारपरिग्रहत्वकल्पने मा-नाभावः । नच तस्य स्त्रीसत्त्वे ऽपि न मानम् । अग्निहोत्रसद्भावस्यैव तत्सत्त्वे मानत्वात् । नच विधुरे ऽपि तत्कल्पनापत्तिः । मृतपत्नीका-ग्निहोत्रस्य भाष्यकारैरेवाभ्यनुज्ञानेन तदसम्भवात् । नचाप्रमा-णं भाष्यकारवचनम्, निरंकुशेन तथा वक्तुं शक्यत्वे ऽप्यन्येन विदुषा तथा दुर्वचत्वादित्यपास्तम् । उक्तयुक्तेः, तेनैव तथा-ध्वनितत्वस्योक्तत्वाच्च । उक्तार्थे पाणिन्यादिसम्मतिमप्याह *अ-त एवेति । दत्तकादिपुत्रादिसद्भावादेवेत्यर्थः । द्वितीयमानमाह *गर्गादिष्विति । उक्तार्थे श्रुतिविरोधमापाततो भासमानमुक्ताश-येनैव परिहरति *यद्यपीत्यादि । आदिना कृतसमावर्तनप्रागुक्त-परिग्रहः । *तत्-ऋणम् । *तदृणेति । त्रिविधऋणेत्यर्थः । आदिना तत्रोक्तनिमित्तसङ्ग्रहः । एतेन नैष्ठिकब्रह्मचारिणो नाग्निहो-त्राद्यनुष्ठानमिति सूचितम् । *इदानीमिति । चतुःशताधिकचतुः-सहस्रवर्षान्तर्गतानामित्यर्थः। *तदिति । अग्निहोत्रादीत्यर्थः । तथे-ति पाठे तद्वदित्यर्थः । अत एवाह *तथाचारेति । पृथ्वीबाहु-ल्यादाह *त्राय इति । सांप्रतं तु निषिद्धत्वान्नैवाधिकार इत्यनुपद-मेव प्रतिपादितम् । देवऋणमुक्तिस्तु पञ्चमहायज्ञादिनैवेति बोध्यम् । तदाह *इत्यलमिति ॥ २५ ॥

नित्यनैमित्तिकयोरपि प्रत्यवायपरिहारः फ-लम् । वेदसहस्रैरपि बोधिते निष्फलत्वज्ञानदशा-यामप्रवृत्तेः । उक्तरीत्या विधिबलेन प्राप्तस्य प्रत्यवा-यस्य तत्करणे परिहारावश्यंभावात् ।

नच—

'अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

स सात्त्विकः' इति गीतावचनविरोधः । यज्ञादी-

न्युपक्रम्य—

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् !
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ॥
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ।

इत्यष्टादशे गीतायामेव पावनत्वोक्तेः । सङ्गः, कर्तृत्वाभिमानः । तस्मादनुद्दिष्टोऽपि प्रत्यवायपरिहारः फलमिति स्वर्गादिफलं त्यक्त्वाऽपि क्रियमाणस्य पावनत्वमिति तदाशयः । नित्ये शुचिजीवत्वमेवाधिकारः । नित्यत्वं च प्रत्यवायहेत्वभावप्रतियोगित्वम् । अहरहरित्यादिवीप्सायावज्जीवसदापदादिकं च तत्तात्पर्यग्राहकम् । चैत्रनिष्ठसन्ध्यावन्दनविषयकृतिसामान्याभाववतस्तत्तत्सन्ध्याकालस्य पापहेतुत्वाद् न कृतसन्ध्यावन्दनस्य कृतौ नष्टायां पापोत्पत्तिः ।

सन्ध्यामुपासते ये तु सन्ततं शंसितव्रताः ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ इति–

क्वचिन्नित्ये फलश्रवणमप्यस्ति । नन्वयमर्थवादः स्तावको न तु फलबोधकः,प्रशस्तत्वरूपश्रुतिश्च प्ररोचनद्वारा पुरुषप्रवृत्त्यर्थेति चेन्न । "सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ" इत्यादेरपि तथात्वापत्तेः । चतुर्थी तु "ऊर्जो ऽवरुद्ध्यै" इत्याद्यर्थवादस्थचतुर्थीवन्नार्थसाधिका । "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादितः फलाकाङ्क्षानिवृत्तेश्च ।

तत्तत्फलजनकत्वरूपं च प्राशस्त्यम् । धर्मान्तररूपं प्राशस्त्यं तु न प्रवृत्त्युपयोगि । विधित

इष्टावगमे ऽपि तस्यावान्तररूपेण बोधनद्वारा क्वचित्काचिच्छीघ्रोत्पत्तिज्ञापनद्वारा त्वरितप्रवृत्तयेऽर्थवादा इतीदृशार्थवादानां फलबोधकत्वमपीति बोध्यम्।

अत एव सर्वशक्त्यधिकरणे काम्यं यथा फलायोपदिष्टं तथा नित्यमपीति भट्टैरुक्तम् ।

कर्मविपाकप्रायश्चित्तप्रवर्तनया दुःखानुत्पादरूपेष्टसाधनताऽनुमानम् । अन्यत्र पापध्वंससाधनतानुमानम् । अनुमाने पक्षश्च धात्वर्थे करणीभूतो यागस्तत्करणको व्यापारो वा ।

यत्तु तद्विषयकृतिपक्षकं तद् इति । तन्न, क्रियेष्टसाधनताज्ञानादपि प्रवृत्तिदर्शनात् । पाकादेरिष्टसाधनताज्ञानं विना तत्कृताविष्टसाधनत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३६ ॥

(कुं० टी०) ननु नित्ये सन्ध्यावन्दनादाविष्टाभावात्कथं प्रवृत्तिः, ब्रह्मलोकादिफलकल्पनायां काम्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह *नित्येति । *प्राप्तस्येति । अकरणे इत्यादिः । *तस्मादिति । "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन" इत्यादिश्रुत्या यज्ञादीनामन्तःकरणशुद्धिद्वारा विद्योत्पत्तिसाधनत्वादेवेत्यर्थः । *स्वर्गादिफलमिति । तस्मान्नात्र विश्वजिन्न्यायः । *तदाशय इति । अत एव "कुर्वन्नेवेह कर्माणि" इति श्रूयते । जातायां च विद्यायां क्रियाकारककलापलक्षणस्य प्रपञ्चस्याविद्याकृतस्य विरोध एव । "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येद्" इति श्रुतेः । अत एव "किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः" इति प्रजादिभ्य-

तिरेकेणापि विद्योत्पत्तिः श्रूयते। "ब्रह्मचर्यादेव परिव्रजेद्" इत्यादिना चाश्रमान्तरपरिग्रहोऽपि। अधिकारिणैव कर्मानुष्ठानादाह *नित्ये इति। *शुचिजीवित्वमेवेति। नतु काम्यकामनावत्त्वमपि। अत एव तत्कामनारहितस्यापि तत्र प्रवृत्तिः। अशुचेरनधिकारित्वेन सन्ध्याद्यकरणे प्रत्यवायाभावादुक्तम् *शुचीति। *प्रत्यवायेति। प्रत्यवायहेतुरभावः सन्ध्यावन्दनाद्यभावः। अथ कथमभावरूपस्य सन्ध्याद्यकरणस्य भावरूपदुरितादृष्टजनकत्वम्, 'नाभावाद्भाव उत्पद्यते' इति प्रवादाद् इति चेत्। सत्यम्। नावश्यमयं नियमः। तार्किकाणां प्रागभावस्य कार्यजनकत्वात्, मीमांसकानामनुपलब्धेरभावप्रमाजनकत्वात्। किञ्च कार्यमात्रं कृतिजन्यमित्यपि न नियमः, ध्वंसे व्यभिचारात्। संशितं सन्न्यकूसम्पादितम्। *फलश्रवणमपीति। ग्रहणश्राद्धादौ नित्यनैमित्तिकत्वयोरिव नित्यस्य काम्यत्वेऽपि बाधकाभावादिति भावः। *सर्वेभ्यः कामेभ्य इति। नन्वत्र लिङाद्यभावान्न फले विधिः सम्भवति, तस्माद्वाक्यान्तरविहितफलस्यानुवादोऽस्तु। नच "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः" इत्यनेन स्वर्ग एव फलं प्राप्तं नान्यादिति वाच्यम्। तदङ्गफलानां प्राप्तत्वात्। सामिधेनीप्रकरणे "एकविंशतिमनुब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य" इत्यादिश्रुतेरिति चेन्न। तादर्थ्यचतुर्थ्यैव फलत्वप्रतीतेः। *सन्ध्यामिति। "सन्ध्यामुपासीत" इतिविधिना इष्टावगमेऽपि शीघ्रोत्पत्तिज्ञापनद्वारा प्रवृत्तिविशेषार्थमर्थवादः। अथ किमिदं नित्यत्वं यदकरणे प्रत्यवायो भवति तन्नित्यमिति चेत्। नैमित्तिकेऽतिप्रसङ्गात्। ननु नियतकालकर्तव्यत्वेन विहितं नित्यमिति चेत्। ग्रहोपरागादिरूपनियतकालविहितस्नानादेरपि नित्यताप्रसङ्गात्। उपरागो न नियत इति चेत्। एका-

दश्यादेरपि वृद्धिह्रासाभ्यामनियतत्वात् । अत्रोच्यते । वीप्सादिलिङ्गवत्त्वे सति यदकरणे प्रत्यवायस्तन्नित्यम् । वीप्सा, नित्यपदम्, सदापदम्, यावत्पदम्, अकरणे दोषश्रुतिः, अत्यागचोदना, फलाश्रुतिश्चेत्यादीनि नित्यतालिङ्गानि । एतल्लिङ्गराहित्ये सति अकरणे प्रत्यवायजनकत्वं नैमित्तिकत्वम् । "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यत्रापि वीप्साश्रवणान्नित्यत्वे इष्टापत्तिरेव । यद्यपि निसमफलं काम्यं तु सफलं तथाऽपि सन्ध्योपासनादिवदेकस्योभयरूपत्वमविरुद्धम् । एकस्यैव खादिरस्य वीर्यकामार्थत्वयागार्थत्ववत् । *ऊर्जोऽवरुद्ध्या इति । "औदुम्बरो यूपो भवति" इत्यस्यानन्तरम् "उर्जं पशून् आप्नोति ऊर्जोऽवरुद्ध्यै" इति श्रूयते । अत्यन्तसारभूतोऽन्नरस ऊर्क् । अध्वर्युर्यजमानायौदुम्बररूपयोर्जा पशुरूपामूर्जमाप्नोतीत्यर्थः । तत्र ऊर्जोऽवरुद्ध्यै इति चतुर्थीश्रवणादौदुम्बरतासाध्यं फलं गम्यते इति पूर्वपक्षः, अविहिताया औदुम्बरतायाः फलं न सम्भवति । नहि द्रव्यमात्रात्फलं भवति । तस्मात् स्तुतिद्वारा विधिः कल्प्यः । *धर्मान्तरेति । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वादिरूपेत्यर्थः । *विधित इति । "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इत्यनेनैव फलबोधनेऽपि "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति" इत्यर्थवादेन वायुदेवताककर्मस्तुत्या शीघ्रफलदातृत्वं बोध्यते । वायुः शीघ्रगामिनी देवता । यो वायुं स्वेन भागेनोपधावति तं स भूतिं प्रापयतीति तदर्थः । *सर्वशक्त्यधिकरणे इति । तत्र हि सर्वाङ्गानुष्ठानसमर्थस्यैवाधिकार इति पूर्वपक्षे नित्यमशक्याङ्गपरित्यागेनाप्यनुष्ठेयमिति सिद्धान्तितम् । *नित्यमपीति । तथा च दर्शपूर्णमासयोः फलश्रवणेऽपि नित्यत्वम-

विरुद्धम् । वस्तुतस्त्वत्र स्वर्गशब्दोऽपरिमितश्रेयोनिःश्रेयसद्वयपरः। "पञ्चहोतारमपाग्नीध्रे स्वर्गकामस्य" इत्यत्र भाष्यकारैस्तथैव व्याख्यानात् अकरणे ऐन्द्राग्नपश्वादिविधानायेति ? । यस्मिन् क्षणे सूर्येण सङ्गतश्चन्द्रः स दर्शः, तद्युक्तत्वात्सम्पूर्णोऽप्यहोरात्रो दर्शस्तत्र दर्शेष्टिः, सा प्रातिपदि यद्यपि क्रियते तथाऽपि प्रातरन्वादधाति श्वोभूते यजेतेत्यादिना दिनद्वयसाध्यत्वावगमाद् दर्शशब्दोऽहोरात्रद्वयपरः, एवं पूर्णमासशब्दो ऽप्यहोरात्रद्वयपरो बोध्यः । यद्यपि पौर्णमास्यामुपक्रम्य दर्शयागः क्रियते तथाऽप्यल्पाच्तरत्वाद्दर्शशब्दस्य पूर्वप्रयोगः ॥ ३६ ॥

(क० टी०) ननु काम्यस्थले भवदुक्तरीत्या प्रवृत्तिसम्भवे ऽपि न नित्यादौ, तत्र फलानुद्देशादत आह *नित्येति । ननु वेदबोधितत्वान्निष्फले ऽपि प्रवृत्तिरिति किमर्थं तस्य तत्त्वकल्पनमत आह *वेदेति । पामरादेरपीति भावः । ननु तत्रैव न मानमिति कथं तस्य तत्त्वमत आह *उक्तेति । नित्यादौ प्रेरणया ऽवश्यानुष्ठेयत्वमपि बोध्यते तेन तदभावे प्रत्यवायासिद्धिरिति प्रागुक्तेत्यर्थः । *सइति । 'यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय' इत्यादिः । *उपेति । 'यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तद्' इत्यनेन । द्वयोरविरोधायाशयमाह *तस्मादिति । नन्वेवं तदनिच्छोरनाधिकारापत्तिरत आह *नित्यइति । अत एव अफलत्वं नित्यत्वमित्यपि नेत्याह *नित्यत्वं चेति । ननु साम्यात्कथं विवेको ऽत आह *अहरहरिति । *तत्त्वे–नित्यत्वबोधने । ननु सन्ध्यावन्दनविषयकृत्यभावस्य पापहेतुत्वे तत्तत्कोले कृतसन्ध्यावन्दनस्यापि कालान्तरे तदभावसत्त्वात्पापापत्तिरत आह *चैत्रेति । अवच्छेदकतासम्बन्धेनेति भावः । नित्ये सर्वत्र स एव फलमिति नियमो नेत्याह *सन्ध्यामिति । *शंसितव्रताः–अनुष्ठितव्रताः । ननु का सा स्तुतिः क उपयोगश्च तस्या अत आह *प्रशस्तत्वेति । आदिना "सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोमः" इत्यस्य परिग्रहः । *तथात्वेति । स्तावकत्वेत्यर्थः । ननु 'सर्वेभ्य' इति चतुर्थ्याः फलसमर्पकत्वमिति वषम्यमत

आह *चतुर्थीत्विति । नन्वेवं तयोः फलाकाङ्क्षानिवृत्तिर्न स्यादिति तस्य फलबोधकत्वमावश्यकमत आह *दर्शेति । आदिना "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यस्य परिग्रहः । किञ्चार्थवादत्वे ऽपि स्तुतिवैयर्थ्यमेव । नच प्ररोचनार्थं सा । तस्या अपि व्यर्थत्वात् । नच प्रवृत्तिस्तत्फलम् । अर्थवादाप्रामाण्यं जानतस्तदनुपपत्तेः । 'बहुदुग्धेयं गौः' इति वाक्याप्रामाण्यं जानतस्तद्वाक्यादिव अर्थवादस्य स्वर्गाद्यर्थकतायामप्रामाण्ये ऽपि प्राशस्त्यबोधकत्वद्वारा स्तावकत्वमित्यभ्युपगते ऽर्थे प्रामाण्यमिति चेत् तत्राह *तत्तदिति । तदन्यप्राशस्त्यस्य क्वाप्यकल्पनात् । प्राशस्त्यं तु ज्ञातं सद् एतत्तात्पर्यमाह *विधित इति । एवं चेत्यादिः । "सन्ध्यामुपासीत" "सर्वेभ्यः कामेभ्यः" इत्यादाविति भावः । *क्वचित्, द्वितीये । आद्ये आह *क्वचिदिति । *अत एव-नित्यादिस्थले फलसत्त्वादेव । *सर्वेति । "सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशाद्" इति तदधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे पुरुषार्थस्य भाव्यस्योभयत्रापि तुल्यत्वादित्युक्तं तैः । तद्व्याख्यानग्रन्थमाह *काम्यमिति । नैमित्तिकविशेषे विशेषमाह *कर्मेति । *अन्यत्रेति । तद्भिन्ने नैमित्तिके नित्ये च । *धात्वर्थे-व्यापारे । प्राधान्यादाह *तदिति । येषां मते कृतिरेव भावनेति तन्मतरीत्योक्तं दूषयति *यत्त्विति । आवश्यकत्वेन तदेव युक्तमित्याह *पाकादेरिति । तस्मात्प्रवर्त्तनैव विध्यर्थो नान्यद् इति प्रागुक्तं युक्तमिति । अन्येषामुक्तिरन्यथाऽयुक्तैवेति बोध्यम् । तदाह *इत्यन्यत्रेति । गुरुमञ्जूषादावित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तत्र लिङ्रूपा शाब्दी भावना त्र्यंशा भाव्यकरणेतिकर्तव्यताभिः । तत्र तस्याः सविषयत्वेन विषयाकाङ्क्षायां समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्यांऽशत्रयविशिष्टाऽऽर्थी भावना प्रवृत्तिरूपा विषयः । इयमेव भाव्याकाङ्क्षा साध्याकाङ्क्षेति चोच्यते । साध्यत्वाख्यविषयतयैव तस्या विषयत्वात् । साध्यत्वं च साक्षात्परंपरासाधारणम् । एवं तस्याः साध्यत्वे ऽस्वग-

ते केनेत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारबोधकत्वेन ज्ञातपदज्ञानं करणत्वेनान्वेति । करणत्वं च भावनाभाव्यानिर्वर्तकत्वम् । एवं कुठारादेरपि पुरुषव्यापारनिर्वर्त्यच्छेदनिर्वर्तकत्वेनैव करणत्वात् । भावनाभाव्यकरणाकाङ्क्षैव च भावनाकरणाकाङ्क्षेत्युच्यते । तत्र 'कष्टं कर्म' इतिन्यायादुपाये द्वेषेणालस्यादिना वा अप्रवर्तमानं पुरुषं प्रशस्तफलवत्ताज्ञापनेन द्वेषाद्यपसारणद्वाराऽर्थवादवाक्यजन्या पूर्वोक्तप्राशस्त्यवत्तारूपा स्तुतिः सहकारिकारणमिति इयमितिकर्तव्यतोच्यते ।

ननु शब्दानुपस्थितकरणादेः कथमन्वय इति चेन्न । शब्दोपस्थितप्रवर्तनाया उक्तत्रयाकाङ्क्षायाः शब्दादुपस्थितैस्तत्सहकारेण मनसोपस्थितैश्च पदार्थैस्तद्विषयमानसबोधस्य तात्पर्यवशेनाङ्गीकारात् । तथाहि लिङादेः श्रोत्रेणोपस्थितिः । तस्य भावनाबोधकत्वेन ज्ञातत्वमपि मनसोपस्थितम् । एवं चार्थीं भावनां प्रवर्तनाबोधकतया ज्ञातपदज्ञानेन भावयेदिति बोधः ।

एवमर्थवादानामुपस्थितिः श्रोत्रेण, प्राशस्त्यस्य तु लक्षणया, ज्ञाततायास्तु मनसेत्यर्थवादैः प्रशस्तत्वेन ज्ञात्वेतीतिकर्तव्यतासंबन्धः । प्राशस्त्यं तु शीघ्रफलदातृत्वरूपम् ।

यत्तु स्वतः फलतो वा बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपप्राशस्त्यमर्थवादैर्बोध्यते इति । तन्न । श्येनफलस्य शत्रुवधस्यानिष्टहेतुत्वेन फलतोऽनिष्टहेतौ श्येने रागौत्कट्येन प्रवृत्तिदर्शनेन तदर्थवादैस्तद्बोधनासंभवात् ।

प्राशस्त्यज्ञानजननेन विधेः प्रवृत्तिजनने साहाय्यमर्थवादैः क्रियत इति विधिस्तत्साकाङ्क्षः । एवमर्थवादा अपि भूतार्थानुवादकाः स्वाध्यायविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वस्य लाभाय विध्याकाङ्क्षाः । तत्रार्थवादानां प्रयोजनांशो विधिना पूर्यते, विधेः शब्दभावनाया इतिकर्त्तव्यतांशोऽर्थवादैरिति उभयश्रवणे सम्पूर्णं वाक्यमेकश्रवणे त्वन्यस्य कल्पनेति बोध्यम् ।

एवमार्थी भावनाऽपि त्र्यंशा यथा, यजेतेति, अत्र 'यज देवपूजायाम्' इत्युक्तेर्देवपूजाकरणकव्यापारो यजेरर्थः । देवपूजा च मन्त्रकरणको देवतोद्देश्यको द्रव्यविषयस्त्यागः । अयमेव यागः । भाव्यस्तु स्वर्गकामादिपदोपस्थाप्यः स्वर्गोऽर्थतो लभ्यते । यद्यपि स व्यापारस्त्यागविषयोऽपि, तथाऽपि तस्य करणत्वेनैवोपस्थित्याऽसुखरूपत्वेनापुरुषार्थतया च न भाव्यत्वमिति बहिर्भूतस्वर्गस्यैव साध्यत्वम् । अत एव ज्योतिष्टोमेनेत्यादौ तृतीया । करणभूते धात्वर्थत्यागेऽभेदेन अन्वयात् ।

यत्तु भाव्याकाङ्क्षा 'किम्' इतिशब्देन मीमांसकैर्दर्शिता, तदयुक्तम् । 'भावयेद्' इति पदस्योत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचितया सकर्मकत्वेन तदुपस्थितौ तथाऽऽकाङ्क्षोन्नित्येऽपि यजेतेत्यादितस्तेन रूपेणाबोधात्तदुपस्थाप्ये तथाऽऽकाङ्क्षानौचित्यात् । ततोऽपि तथा बोधाङ्गीकारे भावयेदितिवत् 'स्वर्गं यजेत' इत्यापत्तेः । अतः 'किमर्थम्' इत्येव तदाकार उचितः । अत एवेदृशानां कामा-

न्तपदेन चतुर्थ्या वोल्लेखः । अत एव "धर्मं जैमिनिः" इति सूत्रे वाचस्पतिमिश्राः—'स्वर्गस्य भावनाऽव्याप्यत्वाभावेऽपि तदुद्देश्यत्वम्' इत्याहुः ।

करणन्तु धात्वर्थयागः । करणत्वं भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वमुक्तमेव । सहकारिकारणाकाङ्क्षारूपकथंभावाकाङ्क्षा तु संनिधिपठिताश्रूयमाणफलक्रियाजातरूपेतिकर्तव्यतया निवर्तते । तैर्विना यागेनापूर्वाजननात् । पचतीत्यादौ सकर्मकस्थले तण्डुलादिरूपकर्माकाङ्क्षाऽप्यधिका । करणाकाङ्क्षाऽत्र बहिर्भूतकाष्ठादिपदैर्निवर्तते । बाह्यफलाकाङ्क्षायां 'तृप्तये' इत्याद्यपि प्रयुज्यते ।

नच विशिष्टस्य धात्वर्थत्वात्तदर्थस्वर्गभावनोद्देशेन यागस्य विधेयत्वं न स्यादिति वाच्यम् । विधिप्रत्ययबोध्यप्रवर्तनाविषयत्वरूपविधेयत्वस्य प्रकृत्यर्थे सम्पूर्णधात्वर्थे शब्दाद्बोधेऽपि स्वर्गस्य सुखरूपत्वेन स्वत एवेष्टतया तद्व्यापारे स्वरसत एव प्रवृत्तेः सिद्धत्वेन च विशेषणे फले तत्त्वप्रतीत्याऽदोषात् । यथा "लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति" इत्यादौ । उपपादयिष्यामश्चेदं समासे ।

इदञ्च 'भावनायाः प्रत्ययार्थत्वम्' इति मीमांसकमतेऽप्यावश्यकम्, तेषामपि समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या लिङर्थप्रवर्तनायाः प्रथमतस्तदुपात्तभावनायामन्वयादिति दिक् ॥ ३७ ॥

---

(१) कर्मविपाकेत्यारभ्य 'इत्यर्थः' इत्यन्तो ग्रन्थः षट्त्रिंशदङ्कतः प्राग् ज्ञेयः ॥

(कुं०टी०) *कर्मविपाकेति । दुरितविपाक एव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । *पक्षश्चेति । 'याग इष्टसाधनम्' इत्यनुमाने इत्यर्थः ।

*अंशेति । तथाहि यजेतेत्याख्यातसामान्यस्य शक्त्या प्रेर्यपुरुषप्रवृत्तिरूपा भावनाऽर्थः । लिङादिविशेषशक्त्या च प्रवर्तनारूपा भावनोच्यते । प्रवर्तना च पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः । सच वेदे लिङादिप्रयोगः । तस्यैव प्रवर्तकत्वात् । इयमेव शाब्दी भावना । सा चेयमंशत्रया । तत्रार्थी भावना साध्यत्वेन संबध्यते । लिङादिज्ञानं तु करणत्वेन संबध्यते, प्राशस्त्यज्ञानं त्वितिकर्तव्यतात्वेन संबध्यते । तच्च प्राशस्त्यज्ञानं "वायुर्वै क्षेपिष्ठा" इत्याद्यर्थवादैर्जन्यते । अर्थवादा हि स्वार्थःप्रतिपादने प्रयोजनमलभमाना लक्षणया क्रतोः प्राशस्त्यं प्रतिपादयन्ति । *परेति । एकप्रत्ययोपात्तत्वादार्थभावनैव शाब्दभावनायां साध्यत्वेनान्वेतीत्यर्थः । *इयमेवेति । शाब्दी भावनैव । *भाव्येति । भाव्यामार्थभावनामाकाङ्क्षति । *तस्याः—आर्थभावनायाः । *साक्षात्परम्परेति । भावनायास्तत्साध्ययागस्य च साध्यत्वात् । *ज्ञातपदेति । प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवाचकत्वेन ज्ञातं यल्लिङादिपदं तज्ज्ञानं करणम् । ननु भट्टमते लिङादीनां करणत्वात्तन्निष्ठो ऽभिधैव व्यापारः । स्वमते तु लिङादिज्ञानस्य कथं करणत्वं व्यापारादिमत्त्वाभावादत आह *करणत्वं चेति । शाब्द्या भावनया भाव्या आर्थी भावना तन्निर्वर्तकत्वाल्लिङादिज्ञानं करणमित्यर्थः । लोकेऽपि हि एवंविधमेव करणत्वं दृष्टमित्याह *कुठारादेरपीति । *स्तुतिरिति । इदं च निन्दादेरुपलक्षणम् । तद्यथा—"एष वाव प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वा अन्येन यजते स गर्ते पतति" इति निन्दारूप एवार्थवादः । तथा "तस्माद्वा एतेन

पुरा ब्राह्मणा अस्तौषन्थज्ञं प्रतन्महे" इत्यादिः पुराकल्पो ऽप्यर्थवादः इतिकर्तव्यताशब्देनोच्यते । नन्वार्थी भावना शब्दोपस्थिता भाव्यत्वेनान्वेतु शब्दादनुपस्थितं तु करणं कथमन्वेतीत्याशङ्क्याह *शब्दानुपस्थितेति । शब्दानुपस्थिताः शब्दसहकारेण मनसा उपस्थिता ये पदार्थास्तेषां मानसो बोध इत्यर्थः । *एवं चेति । प्रवर्तनाबोधकत्वेन ज्ञातं यल्लिङादिपदं तज्ज्ञानेनार्थीं भावनां भावयेदित्यन्वयः । कथं भावयेदित्याकाङ्क्षायामर्थवादोक्तप्रशस्तत्वं तत्रान्वेति–संबध्यते, तेन चेतिकर्तव्यतात्वं लभ्यते । वेदो द्विविधः मन्त्रो ब्राह्मणं च । ब्राह्मणं द्विविधं विधिरर्थवादश्च । तत्र विधिः साक्षात्प्रवर्तकः । अर्थवादानां तु स्तावकत्वेनोपयोग इत्याह *एवमर्थवादानामिति । ननु भूतार्थानुवादकत्वे ऽप्रामाण्यं "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यनेन सप्रयोजनाध्ययनस्य लाभात् । यद्यपि विधिविहितस्यानुवदनमनुवाद इति सूत्रेणार्थवादापेक्षयाऽनुवादः पृथगुक्तः । स चद्विविधः विध्यनुवादो विहितानुवादश्चेति । द्विविधस्यापि विभागस्य विधिसमभिव्याहारे, भूतार्थवादरूपाणां वेदान्तवाक्यानां तत्रानुवादकानां च प्रामाण्यम् , याहीत्युक्त्यपेक्षया याहि याहीत्युक्तौ शीघ्रप्रत्यायनवत्, तथाऽपि अनुवादतुल्यत्वादर्थवादानामनुवादत्वम् । तत्राह *अर्थवादैरिति । *एवमार्थी भावनाऽपीति । अयम्भावः–"यजेत स्वर्गकामः" इत्यादौ धात्वर्थलिङर्थयोः परस्परमन्वये भावयेदित्यर्थः सम्पद्यते । तत्र किं भावयेदित्याकाङ्क्षायां फलं स्वर्गादि संबध्यते, केनेत्याकाङ्क्षायां तु यागादिर्धात्वर्थः, कथमित्याकाङ्क्षायां तु सोमादिद्रव्यदेवतादीनीति । पुरुषप्रवृत्तिरूपा आर्थी भावना ऽपि अंशत्रयवती । ननु लिङर्थभावनायां धात्वर्थस्यैव भाव्यत्वमुचि-

तम्, समानपदोपात्तत्वरूपश्रुतेः प्रबलत्वात् । स्वर्गादिफलं तु वाक्यलभ्यं दुर्बलमत आह *अर्थत इति । पुरुषप्रवर्तनैव लिङर्थः, पुरुषश्च स्वाभिलषिते प्रवर्तते इति अर्थात्स्वर्गस्य भाव्यत्वमिति भावः । *तथाऽपीति । यागस्य करणत्वाद् दुःखत्वाच्च न भाव्यत्वमित्यर्थः । कथं तर्हि "दध्ना जुहोति" इत्यादौ दध्ना होमं भावयेदित्येव धात्वर्थस्य साध्यत्वमिति चेत्सत्यम् । तत्र होमस्य "अग्निहोत्रं जुहुयाद्" इति वाक्येन प्राप्तत्वाद्दधिरूपगुणमात्रं विधीयते । "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" इत्यत्र तु अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थो भवत्येव । "सोमेन यजेत" इत्यत्र तु सोमयागयोरुभयोरप्राप्तत्वादुभयोरपि विधानं 'सोमवता यागेनेष्टं भावयेद्' इति । पृथग्विधाने तु वाक्यभेदप्रसङ्गः । नाऽपि सोमेन यागम्, यागेनेष्टं भावयेदिति वैयधिकरण्येन संबन्धः । साधनत्वेनोपस्थितस्य यागस्य साध्यत्वेनान्वयासम्भवात् । तस्मान्मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेत्यर्थः । स्यादेतत् । "दध्ना जुहोति" इतिवत् "सोमेन यजेत" इत्यत्रापि गुणविधिरेवास्तु किं मत्वर्थलक्षणया ? । नच यागस्याप्राप्तत्वान्न तदुद्देशेन सोमविधानं सम्भवतीति वाच्यम् । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इतिवाक्येन यागस्य प्राप्तत्वादिति चेत्सत्यम् । ज्योतिष्टोमेनेत्यस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वाभावात् । कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः फलविशेषसंबन्धबोधकत्वं चाधिकारविधित्वम् । *अतएवेति । धात्वर्थस्य करणत्वादेव । *किमिति शब्देनेति । 'किं भावयेद्' इत्याकारिका भाव्याकाङ्क्षा दर्शितेत्यर्थः । *तथाकाङ्क्षेति । कर्माकाङ्क्षा । *तेनरूपेणेति । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारत्वरूपेण । *ततोपीति । यजेतेत्यतोऽपि ।

*धर्मं जैमिनिरिति । जैमिनिराचार्यः धर्मं फलदातारं मन्यते इति तत्सूत्रार्थः । *अपूर्वाजननादिति । यागेनेत्यादिः । यथा कुठारेणाप्युद्यमनानिपतनादीतिकर्तव्यतारहितेन विना द्वैधीभावो न जन्यते । *विशिष्टस्येति । देवतोद्देश्यकत्यागविशिष्ट-व्यापारस्य यज्यर्थत्वादित्यर्थः । *विधिप्रत्ययेति । विशिष्टे विधेयत्वप्रतीतावपि विशेषणांशे फलतीत्यर्थः । *फले-यागे । *तत्त्वेति । विधेयत्वेत्यर्थः । *लोहितोष्णीषाइति । अत्र ऋत्विक्प्रचारणस्यान्यतः प्राप्तत्वाल्लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधीयते यथा "दध्ना जुहोति" इत्यत्र होमस्य प्राप्तत्वाद्दधि-विधानं तद्वत् ॥ ३७ ॥

(क० टी०) बोधप्रक्रियामाह *तत्रेति । विधिघटितवाक्ये इत्यर्थः । *त्र्यंशेति । तदुक्तम्—

लिङो ऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः ।
सम्बन्धबोधः करणं तदीयं प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते ॥ इति ।

*तत्र—उक्तांशानां मध्ये । प्रेरणात्वेन सविषयत्वस्य प्रागुक्तत्वादाह *तस्या इति । शाब्दभावनाया इत्यर्थः । *इयमेव—विषयाकाङ्क्षैव । ननु विषयत्वमतिप्रसक्तमिति कथमिदमत आह *साध्यत्वेति । *तस्याः—आर्थभावनायाः । एवमग्रे ऽपि । *एवम्—उक्तप्रकारेण । ननु तस्य न तत्साधनत्वमत आह *करणत्वं चेति । लोकसिद्धमपीदमित्याह *कुठारादेरपीति । नन्वेवं शाब्दभावनाया न करणाकाङ्क्षा ऽत आह *भावनेति । *तत्र—यागादौ । अप्रवृत्तावन्वयः । *पूर्वोक्तेति । तत्तत्फलजनकत्वरूपेत्यर्थः । आर्थभावनायाः शब्दोपस्थितत्वेन भाव्यतयाऽन्वयसम्भवादाह *शब्दानुपेति । आदिनेतिकर्तव्यता । *आकाङ्क्षयेति । आकाङ्क्षाया इति पाठे हेतुपञ्चमी । तेषामुपयोगस्य तथोक्तत्वादाह *प्राशस्त्यश्चेति । तद्बोध्यं तदेव प्रवृत्त्युपयोगीति भावः । भूषणादिमतं खण्डयति *यत्त्विति । तस्योत्तेजकत्वादाह *रागोत्कटत्वेनेति । इतिकर्तव्यतासम्बन्ध उभयाकाङ्क्षया । तत्रार्थवादकृ-

तस्तु उपकार उक्त एवेत्याह *प्राशस्त्येति । *तत्र—तयोर्मध्ये । *एवम्—शाब्दभावनावत् । उदाहरति *यथायजेतेति । तत्र तामुपपादयति *अत्रेत्यादिना । त्रितयान्यतमाभावे न तत्त्वमिति सूचयन्नाह *अत्रेति । चतुर्थ्यन्तानुल्लेखात्प्रत्यासत्तेश्चाह *स्वर्गेति । तस्य च तत्र तत्त्वेनान्वयस्तत्र तस्या इत्यादि प्रागुक्तरीत्या वाच्यः । तत्र समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या शङ्कते *यद्यपीति । हेत्वन्तरमाह *असुखेति । उक्तयुक्तेराह *स्वर्गस्यैवेति । आद्ये मानमाह *अत एवेति । करणत्वेनोपस्थितेरेवेत्यर्थः । ननु तावताऽपि कथं तृतीया तत्र, अत आह *करणेति । *अभेदेनेति । इतरसंसर्गानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावेनेत्यर्थः । *ततो ऽपि—यजेतेत्यादितोऽपि । तथाऽनिष्टत्वादाह *आपत्तेरिति । *अत एव—तथाऽऽकारौचित्यादेव । ततस्तस्य साध्यत्वे ऽवगते केनेत्याकाङ्क्षा समानाभिधानश्रुत्योपस्थितयागेन निवर्तते इत्याह *करणंत्विति । प्रत्यासत्तिं तदाकाङ्क्षां चाह *संनिधीति । *जातेति । कलापेत्यर्थः । विधेरपि तदाकाङ्क्षामाह *तैरिति । स्वर्गसाधकपरमापूर्वेत्यर्थः । समस्तापूर्वाणामेव तज्जनकत्वाद्, अन्यथा तदानर्थक्यापत्तेरिति भावः । सकर्मकधातुस्थले आह *पचतीति । *बाह्येति । धात्वर्थभूतविक्लित्त्याद्यन्येत्यर्थः । *विशिष्टस्य—यागविशिष्टभावनारूपस्य । *तदर्थेति । धात्वर्थभूतस्वर्गफलकभावनेत्यर्थः । तथाऽन्वये भेदेनोपस्थितेस्तन्त्रत्वादिति भावः । युक्त्यन्तरमाह *तदिति । *फलेत्यागरूपे । *तत्त्वेति । विधेयत्वेत्यर्थः । ननु दृष्टान्ते कथं तथा पर्यवसानमत आह *उपेति । *इदं च—उक्तरीत्या पर्यवसानम् । *तदुपात्तेति । लिङुपात्तेति पश्चादुक्तरीत्या तथेति भावः । वस्तुतस्तथाऽन्वये भिन्नपदोपस्थितेस्तन्त्रत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वेन शब्दतोऽपि आदावेव तथाऽन्वयः सुवचनशङ्केति तथाऽङ्गीकारो वृथैवेति बोध्यम् । तदाह *इतिदिगिति ॥ ३७ ॥

औपनिषदास्तु त्यागानुकूलो व्यापार एव यजेर्थः पच्यादेरिव । तत्र याग एव भाव्यः, स्वर्गस्तु पु-

रुषव्यापाररूपभावनाव्यवहितोत्तरवर्तित्वाभावान्न तद्भाव्यः, यागद्वारा तु स साध्यः। तथाहि विधिरप्रवृत्तप्रवर्तकत्वे सति प्रेर्यमाणेष्टप्रयोजनसाधनाविषयोपदेशरूपः। तस्य धर्मस्य ज्ञापक उपदेशो विधिरित्यर्थकात् "तस्य ज्ञानमुपदेशः" इति जैमिनिसूत्रात्। तत्र ज्योतिष्टोमादिवाक्ये प्रेर्यस्वर्गकामस्येष्टप्रयोजनसाधनतया यागावगतिर्विधिस्वभावात्। यागस्तु कर्मणां दुःखत्वेन चेतनसमीहाविषयत्वाभावान्नोक्तस्वरूपविधिबोध्यभावनोद्देश्यः किन्तु स्वर्गादय एव, तेषां नामपदोपात्तत्वेऽपि कामपदात्साध्यत्वप्रतीतिः। प्रवृत्त्यव्यवहितप्राग्वर्तीच्छाविषयत्वेनोपस्थितेश्च प्रीत्यात्मकत्वेन समीहितत्वाच्च। एवं च स्वर्गायेत्यध्याहृत्य स्वर्गाय यागं भावयेत् स्वर्गकाम इति बोधः। यागे भावनाभाव्यत्वरूपसाध्यत्वस्य स्वर्गसाधनत्वेन विरोधाभावात्। अनेकविशेषणविशिष्टक्रियाविधिसत्त्वेनोभयोर्भाव्यत्वे ऽपि न वाक्यभेदः। अत्र करणाकाङ्क्षा बाह्यैर्व्रीह्यादिभिर्निवर्तते।

यत्तु धात्वर्थस्य त्यागरूपस्य भावनां प्रति करणत्वमुक्तम्। तन्न। कारकाधिकारे "साधकतमं करणम्" इति सूत्रस्य क्रियाजनकेषु क्रियायाः प्रकृष्टं जनकं करणसंज्ञकमित्यर्थो भाष्यादिसम्मतः। अत एव वृत्तिकृदादिभिः क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणमित्युक्तम्।

हरिरप्याह—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥ इति–

अत एव करणस्य व्यापारः "कारके" इति सूत्रे भाष्ये दर्शितः । तद्व्यापारस्य धात्वर्थत्वे करणस्य कर्तृत्वं च तद्भाष्ये उक्तम् । त्यागश्च न भावनाजनको नापि व्यापारवानिति तस्य करणताया दुरुपपादत्वम् । भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वं करणत्वमित्यर्थस्य सूत्रभाष्यादितो ऽलाभात् । व्यत्ययानुशासनमपि उक्तेष्वर्थेष्वेव व्यत्ययबोधकम्, नतु यस्मिन्कस्मिंश्चिदर्थे तद्बोधकमिति स्पष्टमेव ।

किञ्च "स ब्रह्महत्यान्तरति योऽश्वमेधेन यजते" इत्यादौ यच्छब्दयोगादनुवादके वाक्ये तृतीयानापत्तिः । नहि तत्र यजते इत्यस्य यागेन भावयतीत्यर्थः, भाव्यानुपस्थित्या साकाङ्क्षत्वात् । "स ब्रह्महत्याम्" इतिवाक्यान्तरेण हि ब्रह्महत्यातरणरूपभाव्योपस्थितिः । तस्यानुवादकवाक्ये भाव्यत्वेनान्वयस्तु न युक्तः । तच्छब्दयोगेन तस्य विधेयसमर्पकत्वात् ॥

किञ्च तस्यैवान्वये 'यो घटमुत्पादयति स घटं लभते' इतिवाक्यवदस्य वैदिकवाक्यस्य विसंष्ठुलतापत्तिः । किन्तु वाक्यद्वयजबोधोत्तरमेतत्कामो ऽश्वमेधेन यजेतेति विधिः कल्प्यते इत्येव वृद्धमर्यादा ।

यदपि वाजपेयादिपदानि सुराद्रव्यादिगुणविधायकानीति पक्षे एककरणावरुद्धे नेतरकरणान्वय इति तदन्वयानुपपत्तिरिति, तदपि न । अस्यार्थस्य श्रुतिस्मृतिबोधितत्वाभावात् ।

किञ्चैवं फलरूपकर्मावरुद्धायां भावनायां बाह्यकर्मान्तरयोगानापत्तिः, तव सर्वकारकाणां भावना-

न्वयनियमात् । तत्र फलद्वारैव भावनान्वये स्वत्रापि त्यागद्वारैव भावनान्वये बाधकाभावः । त्यागेऽपि सुराद्रव्यस्य जनकत्वात् । अवदानग्रहणमेव च तद्व्यापारः ।

किञ्च वाजपेयेनेत्यादेर्विशिष्टेनेत्यध्याहारेण वाक्यैकदेशन्यायेन वा यज्यर्थयागेन गुणविधावपि संबन्ध उपपद्यते । नच लक्षणा, नापि वाक्यभेदः, विशिष्टविधेरिति विभाव्यताम् । तस्माद्धक्तृपरंपरोपदेशेन क्वचिद् "यो ऽश्वमेधेन यजते" "सप्तदशदीक्षो वाजपेयः" इत्याद्यनुवादेनच ज्योतिष्टोमेनेत्यादेः पदपरस्य स्वज्ञानद्वारा करणत्वेनान्वयो भावनायाम् । तस्यापि संकल्पद्वारा यागभावनाकरणत्वात् । पदस्य करणत्वं चोपस्थितयागविशेषणत्वेनैव संकल्पादिद्वारेति यागनामधेयत्वमपि सिद्धम् । स्पष्टं चेदं "धर्मं जैमिनिः" इत्यधिकरणे भाष्यभामत्योरित्याहुः ॥ ३८ ॥

(कुं० टी०) *यागानुकूलइति । द्रव्यत्यागस्य यागत्वाद्यागानुकूलव्यापार इत्यर्थः । अत एव समानपदोपात्तत्वाद्यागो भाव्यः । *प्रेर्यमाणेति । प्रेर्यमाणस्य इष्टं प्रयोजनं स्वर्गस्तस्य साधनं यागः । *तस्य ज्ञानमिति । अपौरुषेये वेदे आज्ञारूपविधेरसंभवात्तज्ज्ञानमेवोपदेश इति सूत्रार्थः । ननु स्वपदोपात्तत्वात् साक्षाद्भावनाभाव्यत्वाच्च यागे एव विधिबोध्यभावनोद्देश्यत्वमस्तु इत्यत आह *यागस्त्विति । *इतिबोधइति । स्वर्गसाध्यिका स्वर्गसाधनयागानुकूला भावना तद्विषया प्रेरणेत्यर्थः । ननु साध्यस्य यागस्य सिद्धत्वाभावात्कथं स्वर्गफलं प्रति साधनत्वं सिद्धत्वसाध्यत्वयोर्विरोधादत आह *यागेइति । विध्यु-

पात्तभावनाभाव्यत्वरूपसाध्यत्वस्य स्वर्गसाधनेत्यनेन विरोधा-भावात्। ननु यागस्वर्गयोरुभयोर्विधेयत्वे वाक्यभेदापत्तिरत आह *अनेकविशेषणेति। स्वर्गोद्देश्यकयागकर्मकभावनेत्यर्थः। ननु यजेतेत्यत्र यागभावनयोःकरणत्वं कर्मत्वं चोभयं बोधयितुमशक्यमिति चेन्न। सम्बन्धमात्रमेव ह्यत्र श्रुतं तत्र भावनां प्रति यागस्य साध्यत्वं फलं प्रति च साधनत्वमित्युभयोरपि संभवात्। करणाकाङ्क्षया यागः सम्बध्यत इत्येतन्निराकरोति *अत्रेति। करणत्वं व्यापारनियतमिति दर्शयितुमाह *कारकाधिकारे इत्यादिना। *एककरणावरुद्धे इति। यागरूपकरणावरुद्धायां स्वर्गभावनायां वाजपेयस्य करणत्वासंभवाद् गुणविधिरयम्। "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयाद्"इत्यत्र दध्यादिवदित्यर्थः। *अस्यार्थस्येति। एककरणावरुद्धे अन्यस्य करणतया नान्वय इत्येतस्येत्यर्थः। *सर्वकारणमिति। फलं कर्मकारकं यागस्तत्करणम्। नच क्रियायोगमन्तरेण कारकाणां परस्परमन्वयः सम्भवति। तस्माद्भावनायामुभयोरन्वय इति भावः। *अत एवेति। "स्रुवेणावद्यति""द्विरवत्तं गृह्णाति"इति वचनात्। *विशिष्टेनेति। वाजपेयविशिष्टेन यागेनेत्यर्थात्॥३८॥

(क० टी०) भाष्यसंमतवाचस्पतिमिश्रोक्तमतं प्रागुक्तं मीमांसकरीत्येति सूचयितुं सिद्धान्तत्वेनाह *औपनिषदाइति। तत्त्वज्ञा इत्यर्थः। अत एव तुः। एवेन स्वर्गानुकूलव्यापारव्यवच्छेदः। अत्र वैरूप्यं नेत्याह *पच्यादेरिति। भाव्याकाङ्क्षायामाह *तत्रेति। व्यापारे इत्यर्थः। समानपदोपात्तत्वात्। एवेन भिन्नपदोपात्तपुरुषविशेषणस्वर्गव्यवच्छेदः। तस्य तदभाव्यत्वे युक्त्यन्तरमाह *स्वर्गस्त्विति। तुश्चार्थे। सच किञ्चेत्यर्थे आदौ योज्यः। *न तद्भाव्यः-साक्षाद्भावनाभाव्यो न। अत एवाह *यागेति। ननु विनिगमनाविरहो ऽत आह *तथाहीति। प्रेरणाविषयपुरुषसम्बन्धी प्र-

फलसाधनेत्याद्यर्थः । उपदेशस्वरूपं प्रागुक्तम् । ज्ञानशब्दे करणे ल्युडित्याह *ज्ञापकइति । *तत्र–तस्य तद्रूपत्वे सति । *इष्टेति । बहुव्रीहिः । सतिसप्तम्या सूचितमाह *विधीति । ननु यागस्यैव भावनाभाव्यत्वात्स्वपदोपात्तत्वाच्च भावनोद्देश्यत्वमुचितं न स्वर्गादेरत आह *स्वर्गस्त्विति । स्वर्गश्चेत्यर्थः । ननु तेषां सिद्धबोधकनामपदोपात्तत्वात्कथं तत्त्वमत आह *कामेति । नन्वेवमप्युक्तदोष एवात आह *प्रवृत्त्येति । उक्तव्यतिरेकमाह *प्रीत्येति । *एवं च–स्वर्गस्यैव तदुद्देश्यत्वे च । परमतेनाह *स्वर्गायेतीति । स्वर्गोद्देश्यिका स्वर्गसाधनयागानुकूला या भावना तद्विषया प्रेरणेति यावत् । नन्वेवमेकत्र यागे साध्यत्वं साधनत्वं च विरुद्धमिति मीमांसकाद्युक्तमेवात आह *यागेइति । *स्वर्गेति । विधिपदार्थस्वरूपनिरूपणलब्धेनेत्यर्थः । नन्वेवमपि एकत्र भावनाया यागस्वर्गयोर्विधेर्वाक्यभेदापत्तिरत आह *अनेकेति । *क्रिया–भावना । नियमतः स्वर्गादेरुद्देश्यत्वसत्त्वात्स्वर्गसाधने यागादौ स्वर्गकामादेरधिकारः सिद्ध इति बोध्यम् । नन्वेवं केनेति करणाकाङ्क्षानिवृत्तिर्न स्यादत आह *अत्रेति । मीमांसकादिमतं प्रागुक्तं खण्डयति *यत्त्वित्यादिना निषेधत्वादित्यन्तेन । हेतुमाह *कारकेत्यादिना । *सूत्रस्य–कारकपठितस्य । *क्रियाजनकेषु–तेषां मध्ये । *क्रियायाः–फलस्य । *अत एव–करणस्य सव्यापारत्वात्तदनन्तरं फलनिष्पत्तेरेव । अस्योभयत्रान्वयः । *व्यापारः–उद्यमननिपतनादिरूपः । चो व्युत्क्रमे उक्तश्च । नन्वेतावता किमत आह *त्यागश्चेति । चस्त्वर्थे । स्वर्गजनकत्वे आह *नभावनेति । कारकाधिकारपाठात्तत्त्वावश्यकत्वमिति भावः । भावनाजनकत्वे आह *नापीति । ननु प्राकरणत्वमन्यादृशमेवोक्तमत आह *भावनेति । ननु व्यत्ययानुशासनलब्धः सोऽर्थोऽत आह *व्यत्ययेति । अभ्युपेत्य दोषान्तरमाह *किञ्चेति । यद्यपि "तरति ब्रह्महत्यां यो ऽश्वमेधेन" इति तैत्तिरीयश्रुतौ पठितम्, तथापि य इत्यस्य साकाङ्क्षत्वादाह *सब्रह्मेति । ननु तस्यानुवादत्वेन भावयेदित्यर्थाभावे ऽपि लडन्तार्थसम्भवेनोक्तरीत्यैव तृतीया ऽत आह *नहीति । ननु तद्धरस्ववाक्यानुपस्थितावपि वाक्यान्तरोपस्थित्या तस्य तत्त्वमत आह *स ब्रह्मेति । *वाक्ये–तदर्थभावनायाम् । *योगेन—आर्थिकेन । ननु तथाऽप्युभयाकाङ्क्षा-

यामन्यथाऽनुपपत्त्या तथाऽङ्गीकारो ऽत आह *किञ्चेति । अनुत्पादकस्याऽपि घटलाभवत्तत्तरणलाभसत्त्वाद्विसंष्ठुलत्वम् । एवं परमते ऽनिर्वाहमुक्त्वा सिद्धान्तमुक्तरीत्या तत्राह *किन्त्विति । रात्रिसत्रादिवदिति भावः । *हयजेति । अश्वमेधकरणिका यत्कर्तृका यागानुकूला भावना तत्कर्तृकं ब्रह्महत्याकर्मकन्तरणमित्येवमित्यर्थः । प्रसङ्गादन्यदपि मीमांसकोक्तं खण्डयति *यदपीति । वाजशब्दस्यान्नपरत्वेऽपि पेयपदसमभिव्याहारादाह *सुरेति । तस्या अन्नविकारविशेषत्वात् । तत्र कर्मधारय इति भावः । *पक्षे—पूर्वपक्षे । *एकेति । समानपदोपात्तयागरूपेत्यर्थः । *इतरेति । भिन्नपदोपात्तसुरादीत्यर्थः । *तादिति । वाजपेयेनेत्यादीत्यर्थः । ननु न तस्य स्वार्थे तात्पर्यं किं तु तस्य करणाकाङ्क्षायामुक्तप्रत्यासत्त्या तस्यैवान्वयेन तन्निवृत्तौ न तदन्वय इत्याशयो ऽतो लौकिकवाक्ये दोषमाह *किञ्चैवमिति । तत्र तदनन्वये इत्यर्थः । इष्टापत्तावाह *तवेति । *तवापीति । एवं च तदुपादानमुभयत्रानर्थकमेव स्यादिति भावः । फलस्यापि प्रागुक्तरीत्या क्रियात्वेनाह *यागेऽपीति । ननु तत्र को व्यापारो ऽत आह *अत्रदानेति । उक्तदोषमभ्युपेत्यापि अन्यथा तत्र पक्षे तदन्वयसम्भवात्तदनुपपत्तिरूपदोषो ऽयुक्त एवेत्याह *किञ्चेति । परमतेनाह *विशिष्टेनेति । सिद्धान्तेनाह *वाक्यैकेति । भावनया ऽसम्बन्धेऽप्याह *यज्यर्थेति । तत्पक्षेऽपि तेन स वाजपेयेनेत्यादेः सम्बन्ध इत्यर्थः । विशिष्टविधिपक्षे तदुक्तदोषमुद्धरति *नचेति । लक्षणाभावश्चेत्यर्थः । प्रागुक्तरीत्या दोषान्तरमपि नात एवेत्याह *नापीति । ननु एवं सिद्धान्ते तत्र कथं तृतीयाऽत आह *तस्मादिति । क्वचिदित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । नच वाजपेयपदेन सुराद्रव्यस्यैव विधानापत्तिः, प्रकरणे द्रव्यान्तरविधिवैयर्थ्यात् । तत्सामर्थ्याद्विकल्पकल्पनापेक्षया पदपरत्वकल्पनाया एवौचित्यात् । सुराद्रव्यस्यापि मानान्तरेण लाभाच्च । अत एव सोमेनेत्यादौ न पदपरता । तत्र द्रव्यस्य मानान्तरेणालाभात् । तदेतदभिप्रेत्याह *ज्योतीति । साक्षादसम्भवादाह *स्वक्षानेति । ननु पदस्य तद्द्वारा ऽपि न यागभावनाकरणत्वमत आह *तस्यापीति । अपिर्व्रीह्यादिसमुच्चये । 'ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये' इत्यादिसङ्कल्पेत्यर्थः । नन्वेवमधिकरणसिद्धान्ता-

सिद्धिरत आह *पदस्येति । द्वितीयाभावादाह *सङ्कल्पेति । आदिना को याग इत्युत्तरपरिग्रहः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यादाह *यागेति । *धर्ममिति । तृतीयाद्वितीये "धर्मं जैमिनिरत एव" इतिपूर्वपक्षसूत्रम् । "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिश्रुतेराशुनश्वरात्फलायोगेनावश्यकल्प्यापूर्वमेव यागोऽन्तरावस्थारूपम् फलदातृ । फलदातृत्वे वैषम्यनैर्घृण्यापत्तेः । यत एव श्रुत्युपपत्तिभ्यामीश्वरस्य फलदातृत्वं सिद्धान्तिसंमतमत एव श्रुत्युपपत्तिभ्यां धर्मं फलदातारं जैमिनिराहेत्यर्थः । *भाष्येति । तत्रहि "स्वर्गकामो यजेत" इत्येवमादिषु वाक्येषु विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादकोऽन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत उपदेशवैयर्थ्यं स्यादित्युक्तम्भामत्यामिति ॥ ३८ ॥

"न हिंस्यात्सर्वा भूतानि" इति निषेधाद्यागीयपश्वालम्भे पापं भवत्येव। नचाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिर्यागीयहिंसाविधिर्निषेधस्य विहितेतरहिंसापरत्वं बोधयतीति वाच्यम् । विधिना प्रकरणेन च तस्या आप्तप्रेरणाविषयत्वेनेष्टहेतुत्वक्रत्वर्थत्वबोधनेऽपि उक्तरीत्याऽनिष्टाहेतुत्वबोधने मानाभावेन निषेधस्य हिंसायां पुरुषानिष्टहेतुत्वबोधकत्वेन विरोधाभावात् । परकीयसुन्दरीगमनादौ समावेशदर्शनात् ।

किञ्चालम्भनमत्र स्पर्शः । अग्निहोत्रप्रकरणपठिते "वत्समालभेत" इतिवाक्ये तदर्थकत्वनिर्णयात् । हिंसात्वङ्ग्यागविशसनप्रकारोपदेशाभ्यामाक्षेपलभ्या । एवं चाक्षेपलभ्यार्थेन विरोधे ऽपि वेदस्याप्रामाण्यप्रसक्त्यभावेन तत्सङ्कोचे न मानम् । अन्यतराप्रामाण्यभ्रान्त्या हि सङ्कोचः । पापसत्त्वेऽपि तद्दोषसहिष्णोरेव श्येनादाविव रागवशीकृतस्य ज्योतिष्टोमादावपि प्र-

प्तिरुपपद्यते । एतेन तक्रकौण्डिन्यन्यायेन अविरोधेऽपि निषेधस्य विहितेतरहिंसापरत्वं विशेषविधिना बोध्यते इत्यपास्तम्, हिंसाविधेरभावात् ।

नच निषेधस्य पुरुषार्थत्वेन 'यदर्थो निषेधस्तदर्थमेव निषेध्यम्' इति नियमेन पुरुषार्थहिंसाया एव स निषेध इति वाच्यम् । पुरुषार्थस्त्र्युपगमादिनिषेधस्य क्रत्वर्थत्वदर्शनेन त्वदुक्तनियमस्य व्यभिचरितत्वात् । क्रत्वर्थहिंसाया अपि परम्परया पुरुषोपकारकत्वेन पुरुषार्थत्वाच्च ।

नच—

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।
यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥
या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे ।
अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ । इति—

मनुवाक्यादिभिः पापाभावप्रतिपादकैर्निन्दाप्रायश्चित्तोपदेशाद्यसमभिव्याहृतविधिवाक्यबोध्यप्रवर्तनायाः स्वविषयप्रवृत्तिविषये धात्वर्थे सामान्यतोऽनर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपकत्वकल्पनेन सामान्यनिषेधस्य तदतिरिक्तपरत्वम् । आक्षेपलभ्याया अपि विधितात्पर्यविषयत्वेन तत्राप्यनर्थहेतुताप्रतिक्षेपात् । अतएवान्यत्र "हिंसा चैवाविधानतः" इति अविधानेन हिंसैव पापजनिकोक्ता । श्रुतिरपि "अहिंसन् सर्वभूतानि अन्यत्र तीर्थेभ्यः" इत्याह । तीर्थं यज्ञः । तीर्थं शास्त्राध्वरेति कोशात् । अतएव मरणान्तप्रायश्चित्ताहवाभिमुखहननोचितदण्डरूपचोरहननादीनां न पापजन-

कत्वम् । शुद्ध्यर्थं मरणे तस्यायुक्तत्वात् । 'न दोषो हिंसायामाहवे-' इत्युक्तेश्च । चोराद्यवधे राज्ञो दोषश्रवणाच्च । तस्मादगर्हितहिंसातिरिक्तविषयोऽयं निषेधः । अगर्हिता चानुपदिष्टप्रायश्चित्तिका हिंसा । एवं सर्वनिषेधेषु द्रष्टव्यमिति वाच्यम् । मनुवचने ऽवध इत्यत्र 'अनुदरा कन्या' इत्यादाविवाल्पार्थे नञः सत्त्वात् । अन्यथा 'घटोऽघटः' इतिवदस्याबोधकत्वेनावधपदस्य पापाजनकत्वलक्षणापत्तेः । यज्ञानुपक्रम्य—

अहिंसा परमो धर्मो गीतो वै मनुना पुरा । इति—

ब्रह्मवैवर्त्ते प्रथमखण्डे उक्ततया च मदुक्तस्यैवौचित्यात् । परमत्वं च पापाजनकत्वेनास्य अल्पीयःप्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यत्वात्, न तत्र द्वेषः । किंच महतः फलस्य कामनया क्षुद्रे न द्वेषः, तत्र पशुहिंसाजन्यस्य पातकस्याल्पप्रायश्चित्तोपदेशेन बहुवित्तव्ययायाससाध्ययागजन्यस्वर्गात्प्रथममप्यल्पस्य मनुना यागविषयेऽप्यल्पत्वबोधनात् । एवंच न तद्बलेन विधेः स्वविषयेऽनर्थहेतुताप्रतिक्षेपकत्वम् ॥ ३९ ॥

(कुं० टी०) *नाहिंस्यादिति । अत्र प्राभाकराः रागतः प्राप्ताया एव हिंसाया निषेधः, क्रत्वर्थसंज्ञपने तु न रागतः प्रवृत्तिरस्ति किन्तु विधिबलादिति व्यवस्थापयन्ति । अत्र कौमारिलतार्किकाः—रागं विना प्रवृत्त्यसम्भवान्नेयं व्यवस्था युक्ता किन्तु विधिबोधितस्य निषेधायोगात् "पदे जुहोति" इत्यनेनाहवनीयहोमादेः संकोचवत् क्रत्वर्थसंज्ञपनातिरिक्तविषयो निषेध इति वदन्ति । तान् दूषयति *पापंभवत्येवेति । *विधिनेति । क्रतुप्रकरणे विहितत्वादग्नीषोमीयपश्वालम्भस्य क्रतूपकारकत्वमेव,

"न हिंस्याद्"इत्यनेन चाधर्मजनकत्वबोधनेन विरोधाभावात्समावेश एवेत्यर्थः ।

अत्र केचित् क्रत्वर्थमारणं हिंसिधातुवाच्यं न भवति, यथा हि रोषादिकृते शरीरच्छेदादौ निग्रहो भवति न रागादिकृते तद्वत् । किञ्च "न वा उ एतन् म्रियसे न रिष्यसि न देवां इदिदेषि यथा सत् । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतस्तत्र देवस्त्वा सविता दधातु"इति श्रुत्या पशुस्वर्गार्थितयाऽनुग्राहकत्वमित्याहुः ।

अन्येतु मरणफलोपहितक्रियाकरणत्वं हिंसिधातोः प्रवृत्तिनिमित्तम् । मरणकारणत्वमात्रस्य योग्यतारूपस्य ग्रहणे लक्ष्योद्देश्यकखड्गादिप्रक्षेपादन्यस्य वधेऽतिव्याप्तिः । मरणफलकत्वमात्रस्य निवेशे गवादिमरणकतडागादिनिर्माणेऽतिव्याप्तिः । नच क्रत्वर्थहिंसाया अपि हिंसात्वे पश्वनुग्रहत्वानापत्तिः । व्रणशान्त्यर्थच्छेदादेः छिदिधातुवाच्यत्वेऽप्यनुग्रहत्ववत्पशुहिंसायाः हिंसात्वेऽप्यनुग्रहत्वसम्भवादित्याहुः । तन्न । तस्या अपि हिंसात्वे स्वीकृते "न हिंस्याद्"इति निषेधस्य दुर्वारत्वात् । नच रागप्रयुक्तहिंसाया एव निषेधो न विधिबोधिताया अपीति वाच्यम् । विधिना क्रत्वर्थत्वबोधनेऽपि हिंसात्वप्रयुक्तनिषेधस्य दुर्वारत्वात् । *स्पर्श इति । "विशये प्रायदर्शनाद्" इत्यधिकरणे मीमांसकैरालम्भशब्दे स्पर्शार्थकत्वोक्तेः । आलम्भपिञ्जविसरघातोन्माथवधा अपीत्यमरे तु भाविवधाभिप्रायेण । अत एव ब्रह्मचारिणां निषेध्येषु स्त्रीप्रेक्षणालम्भनेति गौतमेन सूत्रितम् । आलम्भनं स्पर्श इतिच हरदत्तः । अत एव त्रिवृदर्थाधिकरणे "त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः"इत्यत्र त्रैगुण्यवाची उत स्तोत्रीयानवकार्थ इत्युपक्रम्य त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्युक्तेः स्तोत्रीयाणां नवकवाचीति संशये स्तोत्रीयानवके तत्र

प्रयोगदर्शनात् "त्रिवृदाग्निष्टुदग्निष्टोमः"इत्यत्रापि तदेव ग्राह्यमिति सिद्धान्तितम्। *अङ्गयागेति । "प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं वा बर्हिषि उत्तरपादं निधाय प्राग्नाभेस्तृणवानमन्तर्धायातिंपरु दित्वा वपामुद्धरेद्"इत्यादिविधानात्। वधं विना देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागरूपयागासम्भवाद् । विशसनं वधः। एवंच समानार्थत्वाभावान्न बाधसम्भवः। नचैवमन्यतः सिद्धेरेतत्सिद्धौ हिंसाया यागाङ्गत्वं न लभ्येत पत्नीसंयाजानां जाघनीवदिति वाच्यम् । पशुत्वसाधकैः प्राचीनपशुसंस्कारैर्यागाङ्गत्वनिर्णयात् । *पुरुषार्थत्वेनेति । अयं भावः—"न हिंस्याद्"इति निषेधः पुरुषार्थहिंसायाः शीघ्रोपस्थितिकत्वात् न क्रत्वर्थाया विलम्बोपस्थितिकत्वात् । आख्यातस्यैव कर्तृवाचकतया पुरुषार्थत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । भावनार्थकत्वेऽपि तया कर्तुराक्षेपः । नच क्रत्वाक्षेपकं किंचिदस्ति येन "अथातोऽग्निष्टोमेन यजति"इत्यत्राग्नेर्यजिवाच्ययागशेषत्ववदिह स्यात् । तत्रापि पर्णताया जुह्वाक्षिप्तक्रतुशेषत्ववत् । नापि "नानृतं वदेद्" इत्यत्र प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमाङ्गत्ववदिह स्यादिति। *पुरुषार्थेति। "न स्त्रियमुपेयाद्"इत्याख्यातेन पुरुषार्थत्वं प्रकरणात्क्रत्वर्थत्वम्। *आक्षेपलभ्याया अपीति । अत एव जुह्वा क्रतोराक्षेपेण पर्णतायाः क्रत्वर्थत्वम् । गौतमसूत्रमाह *नदोषइति । *आहवे—यथोचितयुद्धे। हिंसायां न दोष इत्यर्थः । *अल्पार्थेइति । अल्पत्वं चाल्पपापजनकत्वात् । ननु प्रकारान्तरेण नद्यादितरणेन त्वां नावं मन्ये इत्यत्र तस्मिन्नपि तद्भिन्नत्वं प्रत्याय्यत एवेत्यत आह *लक्षणापत्तेरिति । *अहिंसेति । अत एव याज्ञवल्क्येनापि अहिंसा सत्यमस्तेयमितिधर्मसाधनमुक्तम्। गृहेऽपिनिवसन् विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनादितिवत्तत्राविहितस्य पृथगेव निषेधाद्विहितस्यापि त्यागार्थमिदम् ॥ ३९ ॥

(कुं० टी०) निषेधविधिप्रसङ्गादाह *नहिंस्यादिति । एतेन मा हिंस्यादिति पाठः प्रत्युक्तः । पापाभावे सकलतान्त्रिकोक्तयुक्तिं खण्डयति *न चेति । आदिना "सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते" इत्यादि । विधिनेत्यस्याक्षेत्यादौ, प्रकरणेन चेत्यस्य क्रत्वर्थत्वेऽन्वयः । *तस्याः-यागीयहिंसायाः । *इष्टेति । पुरुषेष्टेत्यर्थः । *उक्तेति । निषेधविषयतया पापभवनेनेत्यर्थः । ननु विरुद्धार्थकत्वेन तदौचित्यमेवात आह *परकीयेति । इदं च तस्य हिंसाविधित्वमभ्युपेत्य । वस्तुतस्तदेव नेत्याह *किंचेति । *स्पर्शः-स एव । *अग्नीति । तत्र तस्योत्सर्गसत्त्वात् । "विशये प्रायदर्शनाद्" इत्यधिकरणे इदं सिद्धान्तितम् । तथाच त्रिवृदर्थाधिकरणन्यायेन सर्वत्र स्पर्शार्थकत्वं सिध्यति । नन्वेवं कथमत्र हिंसालाभोऽत आह *हिंसात्विति । ननु पत्नीसंयाजादियागाङ्गजाघनीवदन्यतः सिद्धाङ्गैरेव तत्सिद्धेर्न प्रयोगान्तः सा लभ्याऽत आह *विशसनेति । नन्वेवं कथं तत्र प्रवृत्तिरत आह *पापेति । बाह्यहिंसाजन्यपापतुल्येत्यादिः । सहिष्णुत्वे हेतुगर्भविशेषणमाह *रागेति । भाष्यसिद्धान्तमाह *तक्रेति । एतेनेत्यस्यार्थमाह *हिंसेति । पापाभावे प्राभाकरोक्तयुक्तिं खण्डयति *न चेति । अयं भावः—फलसाधनेऽपि रागत एव प्रवृत्तेर्न विधेः प्रवर्त्तकत्वं साक्षात् किन्तु मदिष्टसाधनताज्ञानलिङ्गकमत्कृतिसाध्यत्वज्ञानद्वारा, तेन श्येनस्य रागजन्यप्रवृत्तिविषयत्वेन विधेरौदासीन्याच्च तस्यानर्थहेतुत्वं विधिनाऽपाक्रियते । अग्नीषोमीयहिंसायां तु अङ्गभूतायां फलसाधनत्वाभावेन विधिरेव प्रवर्तकः । सच स्वविषयस्यानर्थहेतुतामुक्तरीत्या प्रतिक्षिपतीति प्रधानभूता हिंसा दोषाय न क्रत्वर्थेति । अनारभ्याधीतत्वादाह *पुरुषेति । एवेन क्रत्वर्थहिंसाव्यवच्छेदः । *सः-न हिंस्यादिति । तथा स्मृतौ पाठादाह *पुरुषेति । आदिना मांसभक्षणादि । श्रुतौ तत्प्रकरणपाठादाह *क्रत्वर्थेति । तद्रीत्या प्रकृतेऽपि समावेशमाह *क्रत्वर्थेति । तत्र तदभावे प्रकारान्तरं भाट्टानुसार्युक्तं खण्डयति *नचेति । बाध्यमित्यत्रान्वयः । *अस्य-सर्वस्याधिकारिणः । तत्र हेतुमाह *वेदादिति । आदिना निषेधः । ननु नात्र हिंसा शाब्दी किन्त्वार्थीति प्रागुक्तत्वेन शाब्द्यां विधितात्पर्यविषयभूतायां तत्कल्पनेऽपि आर्थ्यामत्र तदतात्पर्यविषयभूतायां कथं तत्कल्पनमत आह *क्ले-

पेति । या वेदविहिता हिंसेत्युक्तेरिति भावः । आदिपदार्थमेव विशदयन्नाह *अत एवेति । ततस्तस्य तदन्यपरत्वादेवेत्यर्थः । *अन्यत्र–स्मृत्यन्तरे । स्कान्दे दशपापगणनावसरे । *अत एव–विधाने पापाभावादेव । तत्प्रकारमाह *आहवेति । आहवेऽभिमुखस्य लक्ष्यीभूततया विज्ञाप्य स्थितस्य हनने इत्यर्थः । अन्यदाह *उचितेति । अन्यथाकरणे दोष एवेति सूचितम् । तथा च स्मृतिः—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राड् ब्रह्मनिष्ठश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥
राजभिर्धृतदण्डश्च कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥
स्तेनः प्रकीर्णकेशो मुशली राजानमियात्कर्म चाचक्षाणः ।
फलतो वधमोक्षाभ्यामघ्नन्नखी राजा ॥ इति ।

अत एवेत्यस्यार्थमाह *शुद्ध्यर्थमिति । ननु हिंसकस्य न विधिरिति तस्य दोष एवात आह *न दोष इति । द्वितीये आह *चोराद्येति । पूर्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिति । *अयम्–न हिंस्यादिति । निन्दायाः सर्वत्रासत्त्वादाह *अगर्हितेति । उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति *एवमिति । सामान्यनिषेधेष्वित्यर्थः । सांख्यपातञ्जलाद्यनुरोधेनाह *नन्विति । ननु लक्षणायामिष्टापत्तिरत आह *यज्ञानिति । एतेन तदन्यहिंसाया अधर्मत्वपरमिदमित्यपास्तम् । उपक्रमविरोधापत्तेः । चो व्युत्क्रमेऽन्ते योज्यः । *अस्य–अहिंसारूपधर्मस्य । पूर्वं बाह्यसमपापत्वे द्वेषोत्पत्त्या रागस्योत्तेजकत्वेन प्रवृत्तिरुपपादिता । अत्र पक्षे तु द्वेष एव नेत्याह *अल्पायि इति । बहुतरसुखानुविद्धतया दुःखनान्तरीयकभ्रमे इव तदभाव इत्यपि बोध्यम् । पशुहिंसाया अहिंसात्वमिति तु शबरभाष्येऽप्येवं बोध्यम् । प्रमादतः प्रायश्चित्तानाचरणेऽप्याह *किन्त्विति । क्षुद्रत्वमेवाह *पश्चादिति । *एवंच–मनुवाक्यस्योक्ततात्पर्यं च ॥ ३९ ॥

अत एव गीतायां 'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि' इत्यादिना जपयज्ञस्याहिंसारूपत्वेन प्राशस्त्यमुक्तम् ।

तथा—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥

इत्युपक्रम्य—

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥

इत्यनेन विहिते ऽपि युद्धे पापं वदता ऽतादृशस्य यज्ञे ऽपि तद् उक्तप्रायमेव ।

नचापशब्दज्ञानजाधर्मस्य कूपखानकन्यायेन सुशब्दज्ञानजधर्मेण नाशः फलान्तरं चेति भाष्ये पस्पशायामुक्तम् । कूपखानकस्तत्खननवेलायां मृदा लिप्तस्ततो जलं लब्ध्वा तं लेपं दूरीकरोति फलान्तरं च लभते । तेन न्यायेन तत्पापनाशः, फलान्तरं चेति न दोष इति वाच्यम् । अपशब्दज्ञानादधर्मस्य वाचनिकत्वेन केवलं वैपरीत्यमात्रेण कल्प्यस्यातिस्वल्पत्वाद् उत्कृष्टेन साधुशब्दज्ञानजधर्मेण नाशे ऽपि 'न हिंस्याद्' इतिवचनबोधितपापस्य तेन धर्मेण वचनं विना नाशायोगात् । उक्तगीतावाक्याच्च । अत एव चेन्द्रादेः शताश्वमेधफलस्वर्गभोगसमये ऽनेकशो रावणमहिषासुरादिभ्यो दुःखधारा श्रुतिपुराणादिषूपवर्णिता । यज्ञान्तर्गतहिंसादिजन्यपापफलस्य यज्ञफलभोगान्तरुत्पत्तेरुपपत्तिसिद्धत्वात् । एतेन "अध्वर इति यज्ञनाम ध्वरतिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधो ऽध्वरः" इति निरुक्तम्, 'अहिंस्रः' इति तद्भाष्यमपि व्याख्यातम् । नञोऽल्पार्थत्वात् ।

अत एव 'तस्मादभ्युदययोगादहिंस्र इत्युपपद्यते' इति तद्भाष्ये उपसंहृतम् ।

उक्तं च—

स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः ॥ इति ।

"अहिंसत्सर्वं–"इतिश्रुतिस्त्ववैधहिंसात्यागस्येष्टसाधनत्वं वैध्याश्च तत्त्वमाह नतु वैध्या अनिष्टसाधनत्वाभावम् । हिंसाविधयो ऽपि हिंसायाः स्वर्गसाधनत्वमात्रमाहुर्न त्वनर्थहेतुताप्रतिक्षेपमपि । अल्पायुष्ट्वाद्यनिष्टबोधकस्मृतिविरोधात् । तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये "यदि कथं चित्पुण्यपापगता हिंसा भवेत् तदा तत्र सुखप्राप्तावप्यल्पायुर्भवेद्"इति । अत एव क्षत्रियाणामपि युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मयुद्धेन जातज्ञातिहिंसायां प्रायश्चित्तश्रवणम् । तथा च भागवते मुचुकुन्दं प्रति कृष्णवाक्यम्—

क्षत्रधर्मस्थितो जन्तून्न्यवधीर्मृगयादिभिः ।
समाहितस्तत्तपसा जह्यघं मदुपाश्रितः ॥ इति ।

आदिना युद्धम् ।

मार्कण्डेयेऽपि—

तस्माद्यास्याम्यहं तात दृष्ट्वेमं दुःखसन्निधिम् ।
त्रयीधर्ममधर्माढ्यं किंपाकफलसन्निभम् ॥ इति ।

किम्पाको निम्बः । इन्द्रवारुणीत्यपरे ।

मोक्षधर्मे भारते पितापुत्रसंवादे—

तातैतद्बहुशोऽभ्यस्तं जन्मजन्मान्तरेष्वपि ।
त्रयीधर्ममधर्माढ्यं न सम्यक् प्रतिभाति मे ॥ इति ।

तथा केनचिदुञ्छवृत्तिना मृगरूपिणो धर्मस्य प्र-

लोभनावाक्यैर्वधे कृते उक्तम्—

तस्य तेनानुभावेन मृगहिंसात्मनस्तदा ।
तपो महत्समुत्सन्नं तस्माद्धिंसा न यज्ञिया ॥ इति ।

यज्ञियाऽपि हिंसा न केवलं धर्मायेत्यर्थः । एवं चौषधीयज्ञे एव सात्त्विकब्राह्मणस्याधिकारः ।

नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः ।
स्वं यज्ञं ब्राह्मणा हित्वा क्षत्रयज्ञमिहास्थिताः ॥
यदेव सुकृतं हव्यं तेन तुष्यन्ति देवताः ।
नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथा ॥ इति—

वनपर्वणि जाजलिसंवादे उक्तेश्च ।

अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैः परैः ।
संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता ।
सर्वकर्मस्वहिंसां हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत् ।
कामकाराद्धि हिंसन्ति बहिर्वेद्यां पशून्यथा । इति—

हिंसायुक्तयज्ञनिन्दापूर्वकम्—

विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयागेषु ब्राह्मणाः ।
पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्मृतम् ॥ इति—

मोक्षधर्मेषु विचख्युवाक्याच्च ।

सा यथा पापाय तथा वेद्यन्तर्गन्तापीतितदर्थः । नास्तिकैरिति करणे तृतीया । तैः करणभूतैस्तानुद्दिश्येति यावत् । विष्णुमेवेति विष्णुत्वेनैव सर्वदेवता जानन्तीत्यर्थः । अत एव यागेषु ब्राह्मणानां पायसपुष्पैरेव तद्भागकल्पनेत्यर्थः । एतेनेदं स्वातन्त्र्येणापूर्वविष्णुयागविधायकमित्यपास्तम् ।

तैत्तिरीयश्रुतावपि—"परागावर्तते ऽध्वर्युः पशोः

संज्ञप्यमानाद्" इत्युक्तम् । तत्र पापसत्त्वे एव हि ततः परागावर्तनं युक्तं नान्यथा "रिच्यत एव वा एष प्रैव वा रिच्यते यो याजयति प्रति वा गृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वा ऽनश्नन् त्रिः स्वाध्यायमधीयीत" इति ऋत्विजां प्रायश्चित्तोपदेशाच्च । सोऽपि पापसत्त्वे एव युक्तः । एतेनोक्तपुराणानि अपशुचातुर्मास्यस्तावकान्येवेत्यपास्तम् । सर्वकर्मस्वहिंसामिति विचख्नुवाक्ये श्रवणाच्च । हिंसामयानां नित्यत्वोक्तिरपि तामसं मांसभक्षणादिरागान्धं वेदमार्गे प्रवर्तयितुं न तु तत्त्वदृष्ट्या ।

अत एव भागवते—

मुन्यन्नैस्तु परा प्रीतिस्तथा न पशुहिंसया ।

इत्युपक्रम्य—

द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणान् दृष्ट्वा भूतानि बिभ्यति ।
एष माऽकरुणो हन्यादतज्ज्ञो ऽसुतृपो भृशम् ॥
तस्माद्यथोपपन्नेन मुन्यन्नेनैव धर्मवित् ।
सन्तुष्टोऽहरहःकुर्यान्नित्यनैमित्तिकीःक्रियाः॥इति।

द्रव्यमत्र पशुः। पशुयज्ञैरिति पाठान्तरम् । तेन मुन्यन्नेन तुष्टस्य तेनैव यज्ञोऽर्थात्तेनासन्तुष्टस्य मांसादिलुब्धस्य तेनेति सूचितम् ।

तेषान्तामसाधिकारिकत्वं कपिलस्यूमरश्मिसंवादे मोक्षधर्मे स्पष्टमेव। लोके व्यवायामिषमद्यसेवेतिश्लोके भागवते ऽपि स्पष्टमेतत् ।तच्चैवकारवादे निरूपितम् ।

स्थलान्तरेऽपि भगवद्वाक्यम् ।

हिंसायां यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न चोदना ।

हिंसाविहाराद्यालब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया ।
यजन्ते देवता यज्ञैरिति ।

हिंसायां तत्फलमांसभक्षणे यदि रागस्तर्हि यज्ञ एवेत्यनुज्ञाद्वारा तादृशरागवतः प्रति परिसंख्येयं न तु सर्वान् प्रत्यावश्यकत्वेनेयज्ञोदनेत्यर्थः । नित्यत्वादिकमपि तान् प्रत्येवेत्यर्थकमुक्त्वा,

वेदस्य हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ।

इत्युक्तम् । मत् मत्तोऽन्यो न वेदेत्यर्थः । अत एव पतञ्जलिना योगसूत्रे एषां शुक्लकृष्णत्वेन व्यवहारः कृतः । गीतायामपि—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचिद् ॥

इत्युक्तम् । कर्मण इति जातावेकवचनम् । कस्यचित्कर्मण इष्टं सुखमेव फलम्, कस्यचिद् अनिष्टं दुःखमेव कस्यचिन्मिश्रम् ।

एतत्सर्वमत्यागिनां कर्मफलात्यागिनां प्रेत्य देहान्तरसंबन्धे भवति न तु सन्न्यासिनां तत्फलत्यागिनाम् । यत्तु अत्यागिनां कर्मफलत्यागे ऽपि कर्मानुष्ठायिनां सत्त्वशुद्धेः प्रागेव मृतानां तत्तत्कर्मफलं कर्मत्रैविध्यात्त्रिविधशरीरग्रहणरूपं भवति, पापस्यानिष्टं तिर्यगादिदेहरूपम् । पुण्यस्येष्टं देवादिदेहलक्षणम् । मिश्रस्य पापपुण्ययुगलस्येष्टानिष्टयुक्तं मनुष्यदेहलक्षणम् । सन्न्यासिनां मुख्यसंन्यासिनाम् । तेषां ज्ञाननिवृत्त्या देहसम्बन्धाभावाद् इति । तन्न । तिर्यगादिदेहस्याप्युभयारब्धत्वात् । तत्रापि सुखदुःखोभयानुभवात् ।

नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥

इत्युक्तश्लोकस्थत्यागस्यैवात्र त्यागपदेन ग्रहीतुमौचित्याच्च । उक्तत्यागफलकथनपरत्वात् । एतञ्ज्ल्यैकवाक्यतया मदुक्तार्थस्यैवौचित्याच्च । संन्यासिपदेनाप्युक्तश्लोकस्थत्यागिन एव ग्रहणमुचितम् । तस्य गृहीतदेहस्यापि जीवन्मुक्तदशयाऽवस्थानात् कर्मफलप्राप्तिजन्यहर्षविषादाभाव इति तात्पर्यात् ।

यत्तु "ये इष्टापूर्तादिकर्मणा चन्द्रलोकं गतास्तत्र भुक्तभोगाः पुनरवतारसमये व्रीह्यादावन्याधिष्ठितेऽनुशयिनः संसर्गभाज एव न तु तत्र भोगस्तेषां भोगप्रापककर्माभावात्" इति सिद्धान्तिनोक्ते पशुहिंसादियोगादिष्टस्याशुद्धत्वात्तस्य तत्र भोगप्रापकत्वमस्त्विति पूर्वपक्षे सिद्धान्तप्रबोधकं व्याससूत्रम् "अशुद्धमिति चेन्न शब्दाद्" इति । तस्यायमर्थः- अशुद्धमेवेति चेन्न । धर्मत्वाधर्मत्वयोः शब्दैकगम्यत्वाद्वैधहिंसाया धर्मत्वेनोक्तेर्न सा अधर्म एवेति । अल्पपापत्वादेव वैधहिंसा न पूर्णदोषायेत्येव मीमांसकाशयः । अत एव तस्याल्पपापस्याल्पायुष्ट्वादिकं फलमुक्तम् । स्थावरभावो हि सर्वथाऽशुद्धस्यैव कर्मणः फलमिति व्यासाशयः ।

किञ्च यत्राल्पं सुखमधिकं दुःखं समे वा ते तत्रापि रागान्धास्तिकस्य परकीयसुन्दरीगमने इव तत्सुखे उत्कटेच्छावशात्प्रवृत्तिरुपपद्यते । दुःखस्याल्पत्वे तु सुतराम् । अत एव मरणरूपानिष्टसाधने

ऽपि सहगमनवेणीप्रवेशादावात्माहुत्यङ्गके सर्वस्वारयज्ञादौ च प्रवृत्त्युपपत्तिः । पुरुषस्य प्रत्यवाये ऽपि यागस्य साङ्गत्वमक्षतमेव ।

यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् ।
न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितः॥ इत्युक्तेः।

तदुक्तं पञ्चशिखाचार्यैः—'कुशलं ह्येव बह्वन्यदल्पमस्ति स्वर्गेऽप्यल्पममर्षमनुभवति' इति ।

किञ्च जैमिनेरेव सर्ववस्तुतत्त्वज्ञत्वाभावो मार्कण्डेयपुराणादवगम्यते सुतरान्तदीयानाम् । तत्र हि व्यासशिष्यो जैमिनिर्भारतविषयेषु केषुचित्पदार्थेषु सन्दिहानो मार्कण्डेयं प्रपच्छ स च न मेऽवसरस्तस्मात्सर्वज्ञान् विन्ध्याचलवासिनश्चतुरः पक्षिणः पृच्छेत्युक्तवान् ।

तस्यायमाशयः—व्यासशिष्योऽप्ययमशुद्धचित्ततया व्यासोक्तं न साधु मन्यते सर्वम्, फलदं परमेश्वरं तत्त्वेन न मनुते किन्तु कर्मैव फलदमिति । तथा देवातिर्यगादीनां व्यासोक्तं ज्ञानाधिकारं न मन्यते असम्भवाद् । "अनधिकारं जैमिनिः" इति व्यासोक्तेः । अतस्तिरश्चां शिष्यो भूत्वा तेषां ज्ञानाधिकारे ज्ञाते सर्वत्र व्यासोक्ते विश्वस्तो भवेदिति देवासुरसङ्ग्रामादेस्तन्मुखतः श्रवणे तेषामविग्रहत्वाभिमानं च त्यक्ष्यतीति । तस्मात्पातञ्जले भाष्ये व्यासोक्तमेव श्रद्धेयमिति ।

अत एव रामायणे वाल्मीकीये वालिवधे कृते तेन भगवतो रामस्याधिक्षेपे कृते भ्रातृजायापहारेण तस्य पापित्वमुक्तं भगवता । अज्ञातिरश्चां तु

कर्मानधिकारः । तथा पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवाचार्यो जैमिनिमतानुसारिणो जहास—

ईशासिद्धिभयाद्वेदशास्त्राप्रामाण्यमीयुषाम् ।
शास्त्रकृज्जैमिनिमुनिः केन मानेन सिध्यति ॥ इति।

ईशासिद्धीत्युपलक्षणम् देवताविग्रहादेरपि । इत्थं हि तदीयानामुक्तिः—प्रबलाध्यक्षाविषयं भेदं दुर्बलवेदगीर्मिथ्यात्वान्निःस्वरूपाच्च न निषेद्धुमलं किलेति, इति दिक् ॥ ४० ॥

(कुं०टी०) वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते । इति—अर्जुनोक्ते—

उत्तरमाह *स्वधर्ममपि चेति । चकारेणात्मनो नाशाभावः । नच श्रेयो ऽनुपश्यामीत्योत्तरमाह *धर्म्याद्धीति । *अवाचनिकत्वेनेति । 'यावद्वचनं वाचनिकम्'इतिन्यायेनापशब्दप्रयोगस्यैवाधर्महेतुत्वं न तु ज्ञानस्येति भावः। *दुःखघोरेति। अत एवाकृते प्रायश्चित्ते परिपच्यत एव तद् दुःखमिति सांख्याः । *तत्त्वम्—इष्टसाधनत्वम् । इष्टं च यागादिकमेव । *प्रतिक्षेपम्—निवृत्तिम् । *त्रयीधर्ममिति ।

त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायां वैतानिके महति कर्मणि वर्तमान इति भागवतेऽपि । *यज्ञानिन्देति।

किञ्च—

त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद् द्विजः । इति—धनवत एव यज्ञेऽधिकारः ।

जीवेद्वाऽपि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः ।

इति स्मृत्या चोञ्छस्यैव मुख्यत्वबोधनान्नास्ति पापसम्भवः।

*अपशिवति । पशुरहितेत्यर्थः । *नचोदनेति । न विधिः, रागत एव प्राप्तत्वादित्यर्थः । एवमृतौ स्त्रीगमनस्यापि परिसंख्यात्वमेव । तत्र चान्यत्र च प्राप्तत्वात् । नियमार्थत्वे तु ऋतौ गच्छेदेवेत्यर्थः स्यात् । न च "द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचर्यम्"इति तदा स्मृतिविरोधः । संवत्सरात्प्राग् ऋतौ तत्र गमनापत्तेः । तस्मादृतावेव गच्छेदिति परिसंख्यैवेति । नियमेन च प्राप्तबाधादिदोषत्रयापत्तेः । फलत्यागस्य फलमाह *अनिष्टमिति । इदं सर्वमत्यागिनां सकामानां प्रेत्य परत्र भवति न तु संन्यासिनां कर्मफलत्यागिनाम् । अत्यागिनामित्यस्य सकामानामित्यर्थमपहाय निष्कामकर्मात्यागिनामित्यर्थमाह*फलत्यागेऽपीति । अत एव संन्यासिनामित्यस्य मुख्यसन्न्यासिनामित्यर्थं वक्ष्यति । फलत्यागो ऽतो गौणसंन्यासिनः ।

ननु कर्मफलत्यागाद्वरं सर्वकर्मत्यागस्तथा सति कर्मविक्षेपाभावेन ज्ञाननिष्ठत्वमत आह *नहिदेहभृतेति । *कर्मफलत्यागीति । तत्त्वज्ञानस्यैव मुक्तिं प्रति सन्निपत्योपकारककर्मत्वेऽपि कर्मणामपि सत्त्वशुद्धिद्वारा उपकारकत्वमस्त्येवेति भावः । *इष्टेति । इष्टं यागम्, आपूर्तं तडागादि । *चन्द्रलोकामिति ।

यज्ञेन तपसा दानैर्ये हि स्वर्गगता नराः ।
धूमं निशां कृष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च ॥
पितृलोके चन्द्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीम् ।
क्रमात्ते संभवन्तीह पुनरेवं व्रजन्ति च ॥ इति स्मृतेः ।

अयं भावः—"अथ परमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते-धूममभिसम्भवन्ति"इति "आकाशाच्चन्द्रमसम्"इतिच श्रुतेर्धूमादिना पितृयानेनाकाशाच्चन्द्रमसं प्राप्य भुक्तभोगा अवरोहन्ति । तथाच श्रुतिः—

"अथैतमेवाध्वानं निवर्तन्ते पथेतमाकाशो भूत्वाऽऽकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वा अभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवाः ओषधिवनस्पतयः तिलमाषा इति जायन्ते" इति। पथेतमित्यस्य पथाऽऽगतमित्यर्थः। तत्राकाशो भूत्वेत्यस्याकाशादिसदृशो भूत्वेत्यर्थः। आकाशस्वरूपापत्तौ तु वायुर्भूत्वेति रूपान्तरापत्तेरसङ्गतेः। तत्राकाशसादृश्यं सूक्ष्मत्वात्। वायुर्भूत्वेत्यस्य वायुवशो भूत्वेत्यर्थः। धूमादिभिस्तु संपृच्यत इत्यर्थः। *अन्याधिष्ठितेइति। अन्यैर्जीवैरधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संसर्गमात्रं प्रतिपद्यन्ते न तत्सुःखदुःखभाजो भवन्ति। यथा हि धूमादिभावस्तत्संश्लेषमात्रं तथा च पारमर्षं सूत्रम्—"अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापाद्" इति। पूर्ववत् धूमादिवत्। *अनुशयिनः—कर्मशेषवन्तः। कृतात्यये ऽनुशयवानिति व्याससूत्रात्। कृतस्य कर्मणोऽत्यये सतीति तदर्थः। अत्र केचित् स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलशेषोऽनुशय इति। तदसत्। स्वर्गार्थस्य कर्मणः स्वर्ग एव फलजनकत्वात्। यदि तु तस्यैव लेशो ऽनुशयः स्यात्तदाऽनुशयविभागश्रुतिर्विरुध्येत। "तद्य इह रमणीयचरणा अभ्यारोहन्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्यारोहन्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा" इति। चरणमाचारः। कपूयः कुत्सितः। तत्र तस्यैव शेषे रमणीय एवैकोऽनुशयः स्यात्। तस्मात्पारलौकिककर्मफले भुक्ते अवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरमनुशयः। *न तुतत्र भोगइति। तस्मिन्विधौ शरीरानिष्पत्तेरुपभोगासंभवात्। *पशुहिंसादीति। हिंसादियुक्तकर्मणो ऽशुद्धत्वादनुशयिनां मुख्यमेव व्रीह्यादिजन्मास्त्वित्यर्थः। *अशुद्धमेवेति। पक्षि-

हिंसाया अपि हिंसात्वेन पापजनकत्वाद् दुःखहेतुत्वमिति भावः । *शब्दैकगम्यत्वादिति । न हि हिंसायाः पापहेतुत्वे हिंसात्वं प्रयोजकं किन्तु निषिद्धत्वं तच्चात्र नास्ति "वायव्यं श्वेतम्"इत्यादिशब्दैर्विहितत्वादिति भावः । *इत्येव मीमांसकाशयइति । नतु सर्वथा दोषाभावः । *व्यासाशयइति । अशुद्धमित्यादिसूत्राशयः । *सहगमनेति ।

तिस्रः कोट्यो ऽर्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।
तावत्कालं वसेत् स्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति ॥ इति—

स्मृतेः ।*कुशलमिति। कुशलं बहु, अन्यदकुशलम् अल्पम्। कुशलाकुशलोभयमिश्रत्वं च स्वर्गेऽप्यमर्षश्रवणादित्यर्थः । अत एवोक्तं भागवते—

यथा पङ्केन पङ्काम्भः सुरया वा सुराकृतम् ।
भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्माष्टुर्महतीति । *किन्तुकर्मैवेति ॥

अयं भावः—यजेतेति पदेन यागस्यैव साध्यत्वं प्रतीयते तस्यैव सम्बन्धो न्याय्यो न सिद्धाया देवतायाः, प्रत्यक्षस्य हविषो देवताभोगः प्रत्यक्षविरुद्धश्चेति । देवतायाः फलदातृत्वप्रवादस्तु मन्त्रिणा ग्रामो दत्त इतिवत् । देवतानामपि तपश्चरणश्रवणेन कर्मण एव फलदातृत्वम् । किंचैकैव देवता दध्नेन्द्रियं ददाति पयसा पशुमित्यत्र सुरभाव एव हेतुरिति । "एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते" इति ईश्वरस्यैव फलदातृत्वाश्रवणात् । *असम्भवादिति । आदित्यादीनामुपास्यत्वश्रवणात् तेषामुपासकत्वासम्भवादित्यर्थः । *अतइति । आदित्योपासनादेरसम्भवेऽपि ब्रह्मविद्यायां देवानामधिकारोऽस्ति । ननु तेषामुपनयनादि नास्तीति चेन्न ।

उपनयनार्थत्वेन तेषां स्वत एव वेदावभासात् । *तेषामिति । कर्मवैजात्येन जातिस्मरत्ववत् ॥ ४० ॥

(क० टी०) अत एव यागीयहिंसाजन्यपापसत्त्वादेव । अन्यदप्याह *तथेति । *अतादृशस्येति । तत्रासमदृष्टेरित्यर्थः । अन्यथा निषेधोक्तिरसङ्गतैव स्यादिति भावः । अत्रोत्तरोत्तरं हेतुता बोध्या । प्रकारान्तरेण तद्रूपेण तन्निरासं परोक्तं निराचष्टे *नचेति । न्यायस्वरूपमाह *कूपेति । अभ्युपगमे आह *उक्तेति । स्वधर्ममपीत्याद्युक्तविरोधापत्तेश्चेत्यर्थः । *अतएवेति । तत्र स्वल्पपापसत्त्वादेव । ननु सा ततः पूर्वमनन्तरमुचितेति तत्र कथमुपवर्णिता ऽत आह *यज्ञान्तरिति । एतेनेत्यस्यार्थमाह *नञइति । भाष्यसम्मतमपीदमेवेत्याह *अतएवेति । अल्पपापसत्त्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा स्वत एव तत्त्वेन तथोक्तिरसङ्गतैव स्यादिति भावः । *उक्तं चेति । नन्वेवं प्रागुक्तश्रुतिविरोधो ऽत आह *अहिंसन्निति । न दोषो हिंसायामित्यपि नञो ऽल्पार्थपरं समदृष्टिपरं वा । अभ्युपेत्याप्याह *हिंसेति । स्मृतेः खपुष्पायमाणत्वं निराचष्टे *तदुक्तमिति । *पुण्येति । बीजवद्धर्मक्षेपमध्यगतेत्यर्थः । सर्वत्र तदभावाद्यदीत्युक्तम् । कथंचिदित्यनेन तस्याविहितत्वमाक्षेपलभ्यत्वं चेति सूचितम् । *अतएवेति । अनर्थहेतुताप्रतिक्षेपकत्वाभावादेव । प्राग्वदाह *तथाचेति । त्रयीधर्मस्य विशेषणद्वयम् । भारतान्तरमाह *तथेति । *उक्तम्—व्यासादिना । *समुत्सन्नम्—अत्यन्तं नष्टम् । उपक्रमाद्यविरोधाय तुर्यपादं व्याचष्टे । प्रागुक्तसर्वतात्पर्यमाह *एवं चेति । तत्र पापसत्त्वे चेत्यर्थः । अन्यस्य तत्राधिकारस्योक्तत्वादाह *सात्त्विकेति । मानान्तरमाह *नमइति । *सुकृतं हव्यम्— अधर्म-

---

१ एतद्विवरणादहिंसन्निति नान्तः पाठः प्रतीयते मूलत्रितये अहिंसदिति तान्तपाठोपलब्धेः श्रौतत्वाच्चास्य प्रयोगस्य श्रुतिस्थलविशेषस्य चाज्ञातत्वेन यथावत्पाठदर्शनस्याशक्यत्वात् श्रुतेश्चाविपरिवर्तनीयत्वाद्यथादृष्टमेव मूले तान्तमवस्थापितम् ।

जनकत्वानाक्रान्तम् । तदेवाह *नमस्कारेति । मानान्तरमाह *अव्यवस्थितेति । एतेषां कर्तृत्वेऽर्थासङ्गतेराह *नास्तिकैरिति । अन्यान्यस्य विशेषणानि एतद्विवरणपराणि । तथा च तत्तुल्या रागान्धा आस्तिका एव तादृशा विवक्षिता न तु वास्तवनास्तिकास्तेषामहिंसाया एव परमधर्मत्वात् । करणत्वमपि तेषां न वास्तवं किं तूद्देश्यस्य तत्त्वविवक्षेति वैवक्षिकमित्याह *तानिति । बाह्यहिंसापरमेवेदमिति भ्रमनिरासायाह *सायथेति । सादृश्यादेवाल्पत्वसिद्धिरिति न पूर्वविरोधः । पूर्वार्द्धं भिन्नं वाक्यमित्याह *विष्णुत्वेनैवेति । अग्रिममेतत्सिद्धार्थपरमेकमित्याशयेन तत्तात्पर्यमाह *अतएवेति । तत्त्वेन ज्ञानादेवेत्यर्थः । पूर्वानुषङ्गादिना आह *सर्वेति । *तत्तदिति । यथा चैतत्तथा पाखण्डखण्डनावसरे पिष्टपशुप्रतिपादनावसरे प्रतिपादितं तत एव बोध्यम् । *एतेन—उक्तसर्वैकवाक्यतालाभेन । अन्यथा श्रुतिद्वयकल्पनापत्त्या गौरवमिति भावः । तत्र पापसत्त्वे तैत्तिरीयश्रुत्युक्तमेव हेत्वन्तरमाह *रिच्यत इति । *एतेन—उक्तश्रुतिद्वयविरोधेन । *उक्तेति । भागवतादीनीत्यर्थः । प्रागुक्तमेव दोषान्तरमाह *सर्वेति । ननु तत्र पापसत्त्वे कथं तेषां भिन्नत्वं सात्त्विकाननुष्ठेयत्वादत आह *हिंसेति । *तत्त्वेति । वस्तुतस्त्वेत्यर्थः । *उपक्रम्य—उक्तमिति शेषः । *भूतानि—प्राणिनः । *अतज्ज्ञः—अतत्त्वज्ञः । *असुतृपः—प्राणशोषकः । यथाश्रुतासङ्गतेराह *द्रव्यमिति । तत्फलितमाह *तेनचेति । यदन्नादः स्वयं तदन्नादस्तस्य देवता इति न्यायेनाह *समुत्पन्नेनेति । तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह *मांसादीति । उक्तेऽर्थे मानान्तरमप्याह *तेषामिति । हिंसामयानामित्यर्थः । *तत्रैव—भागवत एव । यथाश्रुतासङ्गतेराह *तत्फलेति । *विहाराः—क्रीडाः । अन्यदपि तत्रत्यमाह *नित्येति । *तान्—अतामसान् । *इत्यर्थकम्—वाक्यम् । *अतएव—पापसत्त्वादेव । मिश्रत्वे संमत्यन्तरमप्याह *गीतायामिति । यथाश्रुतासङ्गतेराह *कर्मेति । सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाह *सुखमेवेति । तद्व्याख्याकारोक्तं खण्डयति *यस्त्विति । तत्र लिङ्गमाह *तत्रापीति । तत्र दोषान्तरमाह *नहीति । *शक्यमिति । जातावेकवचनम् । *अशेषतः—अशेषाणि । नहि कश्चित्क्षणमपीत्युक्त्या निःशेषेण क-

मेस्यागस्य दुःशकत्वादिति भावः । *उक्तेति । अव्यवहि-तोक्तेत्यर्थः । एवं सत्येकवाक्यतामाह *उक्तेति । युक्त्यन्त-रमाह *पतञ्जलीति । शुक्लकृष्णत्वकथनपरेत्यर्थः । तत एव-वाह *सन्न्यासीति । नन्वेवं कर्मफलस्य तेषामपि सत्त्वा-त्कथं तन्निषेधो ऽत आह *तस्येति । त्यागिन इत्यर्थः । वैदिकाहिंसाया अपि पापहेतुत्वे दुःखं भवत्विति शङ्कते *अ-शुद्धेति । नहि हिंसायाः पापहेतुत्वे हिंसात्वं प्रयोजकं किन्तु निषिद्धत्वं तच्चात्र नास्ति, "वायव्यं श्वेतम्" इत्यादिशब्दैर्विहित-त्वादित्याह *शब्देतीति । यद्यपि व्याख्यातं भूषणकारादिभिस्तथा-पि नेदं व्यासाभिमतमित्यन्यथा तद्विरोधमुक्तार्थे परिहर्तुमाह *यत्त्विति । "अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापाद्" इति । ततः पूर्वसूत्रार्थ-माह *य इत्यादि । छान्दोग्ये स्पष्टमेतत्सर्वम् । *अन्ये-जीवान्तरे-त्यर्थः । अन्वित्यस्य व्याख्या *संसर्गेति । कण्डनादिना ऽधि-ष्ठातुर्नाशस्ततस्तदन्नद्वारा तस्यानुशायिनो रेतःसिग्योगस्ततस्त-द्योगाद्योनिसम्बन्धेन पुनः शरीरमिति प्रक्रिया । आदिना सुरा-पानम् । *इष्टस्य-ज्योतिष्टोमादियागकर्मणः । सर्वं वाक्यमितिन्या-येनाह *अशुद्धमेवेति । एवं च मिश्रत्वं सिद्धमिति न त-द्विरोधः । मीमांसकविरोधो ऽपि नेत्याह *अल्पेति । *अत एव-अ-ल्पपापसत्त्वादेव । व्यासोक्तमेवोक्तमाह *तस्येति । नन्वेवमपि मिश्रस्य तत्र भोगप्रापकत्वं कुतो नात आह *स्थावरेति । वि-शेषं वक्तुं प्रागुक्तमेव सविशेषमाह *किञ्चेति । आदिना भृ-गुपतनादि । यत्त्वेवं सति साङ्ग्यागाननुष्ठानापत्तिरिति तत्खण्डय-ति *पुरुषस्येति । कर्त्रधिकरणस्थभट्टोक्तिमाह *योनामेति । पातञ्जलभाष्ये भगवता व्यासेनोदाहृतमाह *कुशलमिति । स्या-त्स्वल्पः सङ्करः सुपरिहरः कुशलस्य नापकर्षणायालं कस्मादि-त्यादिः । अस्यार्थो भूषणे स्पष्टः । जैमिनीयानां पापाभाव-कथनं मूलाज्ञाननिबन्धनमेवेत्याह *किञ्चेति । *तस्य—मार्क-ण्डेयस्य । सामान्योक्तमेव विशिष्याह *सर्वेति । *तत्त्वेन—फ-लदातृत्वेन । अत एवाह *किन्त्विति । "धर्मं जैमिनिरत एव" इति व्यासोक्तेरुक्तत्वात् । विशेषान्तरमाह *तथेति । अत्र हेतुमनुक्त-माह *असम्भवादिति । *च त्यक्ष्यति-त्यक्षति चेत्यर्थः । *इति-

राशयसमाप्तौ । उपसंहरति *तस्मादिति । तच्च प्रागुक्तम् । *अतएव—तिरश्चां ज्ञानाधिकारसत्त्वादेव । तस्माज् ज्ञानिनामेव तेषां कर्माधिकार इति सिद्धम् । तत्फलितमाह *अज्ञेति । जैमिनीयानामज्ञाने मानान्तरमाह *तथेति । न्यूनतां निराचष्टे *ई-शेति । ननु तदप्रामाण्यप्रतिपादिका का तेषामुक्तिरत आह *इत्थं-हीति । *अध्यक्षम्-प्रत्यक्षम् । दौर्बल्ये हेतुर्मिथ्यात्वादिति । एवं च वेदविहितहिंसा न दुष्टेति सकलतान्त्रिकोक्तं भूषणकृदाद्युक्तं चायु-क्तमेवेति बोध्यम् । तदाह *इतिदिगिति ॥ ४० ॥

एवं च—

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ इति ।

एतेनापि सूचितमेतत् । आद्यपादेन तत्रैहिक-रत्यन्तकालदुःखसदृशदुःखसमानदुःखनिरासः । नच-ग्रस्तमित्यनेन तदधिकदुःखनिरासः । अनन्तरमित्य-नेन निद्राकालवद्वैषयिकोभयरहितादिनरूपकालनि-रासः, अन्यथा सकलदुःखाभावस्याद्यपादेनैव प्रति-पादने सिद्धे नचग्रस्तमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अभि-लाषोपनीतत्वेन विषयसम्पादनक्लेशनिरासः । स्वर्गे-पि वैषयिकमेव सुखमिति "अप्सरस एतं जायाभूत्वो-पशेरते" इत्यग्निष्टोमादिफलकथनेन "एकः पूर्वपरयोः" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तम् । एवं च विजातीयसुख-त्वमेव स्वर्गत्वम् । तस्मान्महिषासुरादिजन्यं दुःख-मस्त्येवेति सूचितम् । यद्वा स्वनान्तरीयकाव-श्यंभाविदुःखान्यदुःखजनकाधर्मानारब्धदेहोपभोग्य-सुखत्वं तत् । सहगमनादौ मरणान्तप्रायश्चित्तादौ चोक्तरीत्या न पापजनकत्वम् ।

अन्ये तु तत्र अल्पं पापं भूयान्धर्मो ज्योतिष्टोमन्यायेनेति वदन्ति इति दिक् ।

श्येनफलीभूतस्य शत्रुवधस्य रागतः प्रवृत्तिविषयस्य विधिविषयत्वाभावेन "न हिंस्याद्" इतिनिषेधविषयत्वं पूर्णमेव । यज्ञान्तःपातिवधस्यैव मनुनाऽल्पवधत्वबोधनात् । अत एव तज्जन्यपापे बलवद्द्वेषवतां शिष्टानामपेक्षितवैरिवधसाधनत्वे ऽपि न तत्र प्रवृत्तिः । श्येनस्तु मरणानुकूलव्यापारो ऽपि न हिंसा मरणोद्देशेन प्रवृत्तस्य श्रौतविधिबोधितस्य तदनुकूलव्यापारस्यैव हिंसात्वात् ।

तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन् द्विजः ।
श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् ॥
क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ।
धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमाः ॥

इत्यादिना श्रौतस्य मनुनाऽभ्यनुज्ञानात् । श्रुतीरित्यस्य तद्बोधिताभिचारकर्माणीत्यर्थः । कूपादौ विनष्टे गवि कूपकर्तुर्हिंसकत्ववारणाय मरणोद्देशेनेति। मरणकामनयेत्यर्थः । एवमन्योद्देशेन प्रक्षिप्तनाराचहते ब्राह्मणे न तत्क्षेप्तुर्ब्रह्महन्तृत्वम् । ब्राह्मणमरणकामनया तदप्रक्षेपात् । तथा काशीमरणोद्देशेन कृतशिवपूजनादेर्न हिंसात्वम् । 'यदा मे मरणं भवति तदा काश्यां भवतु' इत्येवं कामनया मरणस्य काश्यधिकरणत्वविषयतया तदाचरणे ऽपि मरणकामनया ऽनाचरणात् । एवं चात्र हिंसात्ववारणाय दृष्टाद्वारकत्वविशेषणं

वदन्तो मान्या एव । मरणोद्देशेन कृतस्य तु हिंसात्वं भवत्येव । श्रौतविध्यबोधितेत्युक्तेस्तन्त्राद्युक्ताभिचाराणां हिंसात्वमेव । श्येनादावपि शिष्टानां विगानं तु श्येनाद्वधो वधाच्च नरक इतिप्राप्तिसन्धानेन बोध्यम् । श्येनानुष्ठानकाले शत्रून् हन्तीति प्रयोगस्तु गौण एव । उपपातकेष्वभिचारगणनं तु वैदिकेतराभिचारपरम् । स्मृत्यपेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वात् । एवं च श्येने कृते प्रतिप्रयोगादिना दैवाद्रिपोरमरणे श्येनकर्तुर्न किञ्चिदपि प्रायश्चित्तम् । शत्रोर्मरणे तु तत्र तस्य प्रयोजककर्तृत्वात्प्रयोजकस्य यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तावदेव न संपूर्णम् । मरणजनकरोगादिकं प्रति अन्यकर्तृकखड्गाभिघातादिकं प्रति च श्येनस्य हेतुताया वेदेन बोधनात् । श्येनवधप्रयुक्तमत्यल्पं भवत्येव । तान्त्रिकाभिचारकर्तुर्मरणसिद्धौ तत्तद्वधप्रयोजकत्वप्रयुक्तमुपपातकप्रयुक्तं च प्रायश्चित्तम् । कृतेऽभिचारे दैवादमरणे तु उपपातकप्रयुक्तमेव । ब्राह्मणविषये त्वभिचारस्य मन्वादिस्मृतौ निषेधात्तत्राधिकं प्रायश्चित्तम् । श्येनादिश्रौताभिचारकरणेऽपि प्रायश्चित्तं तद्विषये । भाट्टा अपि श्येनो विहितत्वादिष्टसाधनत्वाच्च धर्म एव तत्फलं वैरिवधस्त्वनर्थहेतुत्वादधर्म एवेति प्रतिपन्नाः ।

परे त्वेवं सति "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इत्यत्रार्थपदं व्यर्थं निषिद्धकलञ्जभक्षणादि तु न चोदनालक्षणमिति न तद्व्यावृत्तिफलकं तत् । तस्मात् श्येनो विहितत्वान्नाधर्मः नरकसाधनहिंसाफलक-

त्वाच्च न धर्म इति प्रतिपन्ना इत्यलम् ॥ ४१ ॥

(कुं०टी०)*यन्नदुःखेनेति। अत्र "सुखदुष्ख तत्क्रियायाम्" इति मूर्धन्योपधपाठेन दुष्खेणेति णत्वं पितृचरणा वदन्ति। मूलकृता तु तत्रापि विसर्गोपधपाठ एव स्वीकृतः। *संभिन्नम्—मिश्रम्। *स्वःपदास्पदम्—स्वर्गपदवाच्यम्। *यद्वेति। दुःखाजनकोऽधर्मानाश्यो यो देह इत्यर्थः। *सहगमनेति। यत्तु आत्ममरणस्य निषिद्धत्वेऽपि प्रवृद्धस्वर्गाभिलाषाया निषेधशास्त्रमालोचयन्त्याः सहगमनोपदेशः श्येनादिवद् इति। तन्न। तथा हि ये वदन्ति श्येनकरणिकायां हिंसारूपभावनायां विधिसंस्पर्शो नास्तीति प्रतिषेधसंस्पर्शस्यानर्थत्वमिति। तन्मते सहगमनशास्त्रेणात्महिंसाया एव स्त्रिया विधानेन प्रतिषेधसंस्पर्शो नास्ति। ये तु वदन्ति-मरणानुकूलव्यापाररूपत्वात् श्येनोऽपि हिंसैव श्येनश्च रागादिप्रयुक्तहिंसारूपत्वात्प्रतिषिद्ध इति तन्मते ऽपि मरणस्यैव स्वर्गसाधनतयाऽनुगमनशास्त्रेण विधानाद् रागप्रवृत्तेऽपि मरणे निषेधस्पर्शाभावात्। *अथर्वाङ्गिरसीरिति। आथर्वणवेदीयाङ्गिरसशाखायां मारणादिप्रयोगानां विधानात्। *कूपादाविति। तत्र हि कूपोऽनेन खानितोऽतोऽहमात्मानं व्यापादयामीत्येवं कूपखनननिमित्तव्यापादने तस्मात्कूपकर्तुः कारणकारणत्वमेव। औषधादियत्नानन्तरं मरणे तु वचनादेव प्रायश्चित्ताभावः। *प्रयोजकस्य यदिति। कथं पुनः प्रयोजकव्यापारस्य हिंसात्वम्। तन्मरणाननुकूलत्वात्। अन्यथा मातापित्रोरपि हिंसकत्वापत्तेः। सत्यम्। यत् खलु स्वरूपव्यतिरिक्तकार्योत्पत्त्यनुकूलव्यापारं तत्कारणम्। "यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयाद्" इत्यत्र हि यथा नैन्द्रवायवाग्रतायां सोम-

यागः स्वरूपेण कारणमेवं मातापितरावपि । *प्रायश्चित्तमिति । ननु प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेदिति स्मृतेः कामकृतस्य कथं प्रायश्चित्तेन नाशः । अत एव गौतमेन नहि कर्म क्षीयत इति प्रायश्चित्तानाश्यत्वमुक्तमिति चेत्सत्यम् । "तरति ब्रह्महत्यां यो ऽश्वमेधेन यजते" इति विधिप्रामाण्यमाश्रित्य कुर्यादित्यपरे इति गौतमेनैव सिद्धान्तितम् । योगीश्वरोऽपि विहितं यदकामानां कामात्तद् द्विगुणं भवेदिति । अत एव श्रोत्रियवधादौ मरणान्तिकप्रायश्चित्तम् । *विहितत्वादिति । श्येनयागाङ्गभूतपशुहिंसाविधिनिबन्धनास्ता न निषिध्यन्ते । या तु तेनाभिचारयागेन शत्रुवधात्मिका हिंसा सा द्वेषनिबन्धनैवेति विध्यसंस्पर्शान्निषिध्यत इत्यर्थः । *चोदनालक्षणइति । चोदना विधिः लक्षणं यस्य तादृशो ऽर्थः । बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनं य सः धर्मः । अर्थो धर्म इत्युक्ते भोजनादावतिव्याप्तिः । तस्य विधिप्रमाणकत्वाभावान्निरासः । श्येनस्यापि विधिप्रमाणकत्वात् तद्वारणायार्थ इति । श्येनस्तु हिंसाजनकत्वाद्बलवदनिष्टनरकानुबन्धीति तन्निरासः । सचायं क्रियारूपो यागहोमादिः द्रव्यरूपो गोदोहनादिः गुणरूपो नीचैस्त्वोच्चैस्त्वादिः । एवं च धर्मे प्रमाणं चोदनेति सिद्धम् । तथाहि विधिवाची लिङादिश्चोदनेत्युच्यते ।तदुक्तं वार्तिके—

प्रवर्तते इति ज्ञानं येन शब्देन गम्यते ।
स चोदनोच्यते शब्दः प्रवर्तनफला मतिः ॥ इति ।

चोदनाया वैदिकवाक्यनिष्ठत्वात् घटं कुर्वित्यादिलौकिकवाक्यव्युदासः।लिङादिश्च प्रवर्तनारूपविधिबोधकः । प्रवर्तना च इष्टसाधने भवतीति यागादेरिष्टसाधनत्वं गम्यते ॥ ४१ ॥

(कं० टी०) उक्तेऽर्थे परसंमतिमप्याह *यन्नेति । *एतत्—अ लप-

पापसत्त्वम् । तदेवाह *आद्येति । *तत्र-स्वर्गे । *सदृशेति दुःख-विशेषणम् । *तदिति । सुखेत्यर्थः । *उभयम्-सुखं दुःखं च । आद्यार्द्धस्योक्तानाशयकत्वेन दुःखसामान्याभावाशयकत्वम् । ननु स्वर्गे विषयसुखस्यैवाभावात्कुतस्तत्संपादनक्लेशो ऽत आह *स्वर्गेऽपीति । *एवं च—द्वयोरेव निरासेनाल्पदुःखसत्त्वे च । उपसंहरति *तस्मादिति । उक्तार्थस्य ततो ऽस्पष्टतया प्रतीतेर्विनिगमकाभावाच्चाह *यद्वेति । *स्वम्-स्वर्गसुखम् । *उक्तेति । पञ्चशिखाचार्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । वैपरीत्यनिरासायाह *ज्योतिष्टोमेति । एतेन तत्र तद्भिन्न पापमिति पूर्वोक्तम् । एवं 'यन्न दुःखेन'' इत्यर्थवाद एवेत्यपि तथा । एवं चोक्तवाक्यतः पापस्याल्पत्वकल्पनमयुक्तम् । सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनपटेनेति न्यायेन निषेधकल्पपापस्य समांशे एव संकोचकत्वासंभवात् संकोचस्याप्येकदेशबाधकत्वादिति अनयैवानुपपत्त्या इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वमपि विधिशक्तौ प्रवेशयन्त इष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वम्—इत्यादित्रयम् विधिशक्यम् ज्योतिष्टोमादौ पशुहिंसाजन्यपापापत्त्या शिष्टानामप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय तृतीयमिति चायुक्तमेवेति स्पष्टं भूषणे । तदाह *इतिदिगिति । ननु श्येनेनेत्यादिविधेस्तज्जन्यारिमरणस्यापि वैधहिंसात्वेन निषेधाविषयत्वं न स्यात् । या वेदेविहितेत्यादिस्मृतिबोधितमल्पहिंसात्वं वा स्यादत आह *श्येनेनेति। *विधीति । विधिजन्यप्रवृत्तिकर्मत्वरूपविधेत्यर्थः । तथाच तत्र विधिना ऽनर्थहेतुत्वाप्रतिक्षेप इति भावः । द्वितीये दोषमाह*यज्ञान्तरिति । *अत एव-पूर्णनिषेधविषयत्वादेव । *तत्-वधरूपम् । *तत्र-श्येने । तस्याधर्मत्वापत्तिरत आह *श्येनस्त्विति । ननु वदतो व्याघातो ऽत आह *मरणोद्देशेनेति । प्रकृते श्रौतेत्यनेन तत्त्वनिरास इति तस्य तल्लक्षणाक्रान्तत्वाद्धर्मत्वमेव । एतेन नहिंस्यादिति हिंसिधातुप्रवृत्तिनिमित्तं मरणान्तत्वविशिष्टं तदिति अन्योक्तम्, तदन्यत्वरूपपुरुषार्थप्रतियोगित्वविशिष्टं तदिति अन्योक्तम् । पुरुषार्थनिषेधप्रतियोगित्वमात्रविशिष्टं तत् वैधस्य विधिविरोधान्न निषेधविषयतेत्यप्पदीक्षितोक्तमप्यपास्तम् । नन्वदृष्टाद्वारकेति विशेषणमेवोक्तेष्टसाधकं कुतो न दत्तमत आह *तस्मादिति ।

न ब्राह्मणो वेदयीत किञ्चिद्राजनि धर्मवित् ।

स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ।
स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् ॥ इत्यादिः ।

स्ववीर्यमेव द्विजस्याह *श्रुतीरिति । प्रकारान्तरमाह *क्षत्रियइति । *श्रौतस्यैवेति । प्रायश्चित्ताल्पत्वात् । एतेन तान्त्रिकव्यवच्छेद इत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । अतस्तथोक्तम् । यथाश्रुतासङ्गतेराह *श्रुतीति । *गवि–बलीवर्दे । अस्य फलान्तरमाह *एवमिति । अस्यार्थमाह *ब्राह्मणेति । तथाव्याख्यानफलमाह *तथेति । नन्वत्र तथा वारणे ऽपि मरणकामनया कृतस्यापि तत्त्ववारणाय तद्विशेषणमावश्यकमत आह *मरणोद्देशेनेति । मरणकामनयेत्यर्थः । यद्यप्यदृष्टाद्वारकेति विशेषणेनापि श्येने न दोषस्तथापि मन्वनुरोधेन तथोक्तस्य फलान्तरमप्याह *श्रौतेति । उक्तमानवे श्रुतीरित्युक्त्या तन्त्राद्युक्ताभिचाराणामुपपातकत्वाद्धिंसात्वाद्यधर्मत्वलाभेनेदमेव विशेषणं ज्याय इति भावः । नन्वेवं श्येने ऽविगानेन शिष्टानां प्रवृत्तिः स्यादत आह* श्येनादाविति । नन्वेवं श्येनकरणकाले शत्रुं हन्तीति प्रयोगो न स्यात्तस्याहिंसात्वादत आह *श्येनेति । ननूपपातकप्रकरणे 'अभिचारो हीनकर्म च' इति मनूक्तेरभिचारत्वेनोपपातकत्वान्नरकजनकत्वेन कथं तस्य धर्मत्वम् । न च तद्वैधेतराभिचारपरम् । सर्वेषामभिचाराणां वैधत्वादत आह *उपेति । *एवं च—तस्योपपातकत्वाभावे च । ननु साक्षात्कर्तृत्वमेव कुतो नात आह *मरणेति । एवं च किञ्चिन्निमित्तं विना तदसंभवेन तेनान्यथासिद्ध्या न तस्य तत्त्वमिति भावः । तदधिकरणपूर्वपक्षमतेनाह *श्येनेति । तस्य वधेत्यर्थः । सिद्धान्ते तु अग्नये रुद्रवते पशुरिति पशुवधो बोध्यः । तत्रैवाह *कृते इति । *ब्राह्मणेति च । *मन्वादीति ।

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुक्तां गिरमीरयेद् ॥ इति मनुः ।

अकुशलं अकुशलसंपादकाभिचारम् । शुक्ता गीराक्रोशवाक्यम् । *तद्विषये–ब्राह्मणविषये । परसंमतमपीदमित्याह *भाट्टाइति । तत्रार्थपदव्यावर्त्यं तु निषिद्धकलञ्जभक्षणाद्येवेति भावः । शिष्टाशिष्टयोस्ते तु प्रागुक्ते एव । इदं दूषयति *परेत्विति । ननु व्यावर्त्यमु-

क्तमेवात आह *निषिद्धेति । *तस्मादिति । एतेनार्थपदव्यावर्त्य-त्वाद्धर्मत्वमेवेति गुरूक्तमप्यपास्तम् । तदाह *इत्यलमिति ॥ ४१ ॥

यत्तु मीमांसकैः "वाजपेयेन यजेत"इत्यादौ वाजपे-यपदे न द्रव्यं सुराख्यं स्वपदोपात्तयागरूपकरणावरु-द्धायां स्वर्गभावनायां बहिर्भूतद्रव्यस्य करणत्वेनान्व-यासम्भवाद्, वाजपेयवतेति बोधे तु मत्वर्थलक्षणा, वाजपेयेन यागं भावयेद् यागेन स्वर्गं भावयेदिति बोधे वाक्यभेदापत्तिस्तस्माद् तन्नामधेयमिति सिद्धान्त इत्युक्तम्। तत्र मत्वर्थलक्षणेत्यस्य तत्कृतासाधुत्वं दोष इत्यर्थः। तदर्थे तेषां प्रत्ययानां साधुत्वबोधकव्या-करणेन तत्रार्थे लक्षणया प्रकृतिप्रयोगस्यासाधुत्वबोध-नात्। 'कुन्ताः प्रविशन्ति'इत्यादावपि कुन्तत्वादीनां तत्संयोगिन्यारोपो नतु कुन्तसंयोगित्वेन लक्षणा। अत एव बाभ्रव्य इत्यर्थे बभ्रुरित्यादीनामसाधुत्व-मुक्तं "परश्च"इति सूत्रे भाष्ये। नच तद्भाष्यं शक्तिभ्रमे-ण बोधेऽप्यसाधुत्वपरम्। शक्तिभ्रमस्य दुरुपपादतायाः प्रागुक्तत्वात्। तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थे ऽणादिप्रत्ययस-मासयोः साधुत्वस्य सूत्राद्बोधेन तत्रार्थे ऽन्यशब्दस्य लक्षणया ऽप्यसाधुत्वमित्यर्थस्य सूत्रस्वारस्येन लाभा-च्च। एतन्मूलक एव 'विभक्तौ न लक्षणा'इति प्रवादः। रघूणामन्वयमित्यादौ तदपत्ये रघुत्वारोपो बोध्यः। "सोमेन यजेत"इत्यादौ छान्दसी मत्वर्थलक्षणेति बोध्यम्। अर्शआद्यजन्तं वा सोमपदम्।

अत एव "प्रोक्ताल्लुग्" इति सूत्रे प्रोक्तार्थकप्रत्य-यान्तादित्यर्थे प्रौक्तादिति भाष्यमित्याशङ्क्य सौ-

त्रो निर्देश इति भाष्ये समाहितम् ।

अत एव "गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः" इति वचनं वार्त्तिककृताऽऽरब्धम् । अन्यथा तद्वति लक्षणयैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । लुगपि समानाधिकरणद्रव्यवाचकसत्त्वे एव । लक्षणाऽपि तत्सत्त्वे एव । तत्रैवानुपपत्तिप्रतिसन्धानात् । नच लुकाऽपि लक्षणैवान्वाख्यायत इति वाच्यम् । शास्त्रबोधितत्वेन तत्र साधुत्वस्य निर्बाधत्वात् । गुणगुणिनोरभेदस्यापि सत्त्वेन तत् प्रत्याख्यातमित्यन्यत् । "गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि" इत्यनेन तत्र पक्षे लिङ्गादिसिद्धिर्बोध्या । अन्यत्रापि नामधेयत्वबीजं पूर्वमीमांसायां स्पष्टम् । नामधेयत्वे च वाजपेयादिपदं पदपरम् । मत्वर्थलक्षणायामसाधुत्वे ऽप्यस्यां तत्त्वाभावात । स्वरूपस्यापि पदशक्यत्वाच्च । पदतदर्थयोश्चाभेदाध्यवसायस्य पूर्वमुपपादितत्वेन 'वाजपेयपदाभिन्नो यागः' इति बोधे पश्चात्साङ्गोपाङ्गविधिपर्यालोचने प्रवृत्तिनिमित्तरूपवैजात्योपस्थितौ 'विजातीयोऽयं यागो वाजपेयपदशक्यः' इति शक्तिग्रहे ऽन्यत्र तेन पदेन यागविशेषोपस्थितिः । 'इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौति' इत्यादौ सहकारतर्वधिकरणकं मधुररवणं यत्कर्तृकं स पिकपदाभिन्न इति बोधे सहकारे कोकिलत्वजातिमत एव मधुररवणं जानतस्तद्वैजात्योपस्थितौ तदवच्छिन्ने पिकपदशक्तिग्रहे तेनरूपेण बोधः ।

यत्तु पदस्य वाच्यतासम्बन्धेन यागेऽन्वय इति

तन्न। सम्बन्धाप्रसिद्धेः पूर्वमनुपस्थितसम्बन्धस्य भानाङ्गीकारे ऽपि सर्वथा ऽप्रसिद्धस्याज्ञातस्य संबन्धस्य भानाननुभवात् । वाजपेयपदोत्तरतृतीयाया असाधुतापत्तेश्च । करणाभेदेन हि सेति सिद्धान्तः ।

यदपि वाजपेयपदं क्वचिच्छक्तमिति सामान्याकारशक्तिग्रहेण सामान्यतो वाजपेयपदशक्य इत्युपस्थित्या ऽभेदान्वय इति । तदपि न । तथोपस्थितेः कारणाभावात् । किंचिदित्येवोपस्थितेश्च । नहि किंचिदभिन्नो याग इति बोधो ऽनुभवसिद्धः ।

किंच वाजपेयपदस्य योगेन सुराद्रव्ये शक्तिग्रहसत्त्वेनेह शक्तिग्रहासम्भवादित्यलम् ॥ ४२ ॥

(कुं० टी०) *सुरारूपमिति । विधीयत इति शेषः । तथा च गुणविधिरयम् । *असम्भवादिति । यागस्य तु त्यागरूपस्य क्रियात्वाभावेन तत्र कारकान्वयासम्भवात् । *वाजपेयेनयागमिति । ननु यदि यजेतेत्याख्यातेन कर्मत्वं यागस्योच्येत तदा वाजपेयगुणेन यागं कुर्यादिति वाक्यार्थः स्यात् । यदि तु करणत्वं स्यात् तदा यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति स्यात् तत्कथमुभयसबन्धसम्भव इति चेत् । सत्यम् । यागभावनयोः संबन्धमात्रं यजेतेति श्रुत्या उच्यते । तच्चाविशेषाद्वाजपेयगुणं प्रति यागस्य कर्मता, फलं प्रति करणताऽपि । *वाच्यभेदापत्तिरिति । विधेयभेदादिति भावः । नच तन्त्रेण यागस्य उभयान्वयः शङ्क्यः । गुणं प्रति विधेयत्वं फलं प्रत्यनुवाद्यमिति विरुद्धत्वापत्तेः । तस्माद् वाजं सुराद्रव्यं पेयमस्मिन्निति सुराग्रहविधानान्नामधेयत्वम् । *तदर्थे

इति । मतुबर्थे । मतुबादिसाधुत्वबोधकव्याकरणेन लक्षणया प्रकृतिमात्रप्रयोगस्यासाधुत्वं बोध्यत इत्यर्थः । *दुरुपपादताया इति । शक्तेः पदतदर्थघटितत्वात् । कथं तर्हि सोमेनेत्यस्य सोमवतेत्यर्थस्तत्राह *छान्दसीति । सोमादिपदानां द्रव्ये प्रसिद्धतया सामानाधिकरण्यासम्भवात् । *अन्यत्रापीति । तद्यथा "चित्रया यजेत"इत्यत्र चित्रत्वस्त्रीत्वयोर्गुणयोर्विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गाच्चित्राशब्दो नामधेयम्, एवम् "अग्निहोत्रं जुहोति"इत्यत्र वाक्यान्तरेण कर्मणो विहितत्वाभावेन तदनूद्य गुणविध्यसम्भवाद् नामधेयत्वम् । "श्येनेनाभिचरन्यजेत"इत्यत्र "यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते" इत्युपमया स्तुतिदर्शनात् श्येनो नामधेयम् । ननु "अग्निहोत्रं जुहोति"इत्यस्य कथं कर्मविधित्वं द्रव्यदेवतयोरभावात् । तस्माद्दध्यादिवाक्यविहितकर्मणो ऽनुवादोऽस्तु इति चेत्, सत्यम् । तथा सति कर्मणो विहितत्वाभावेन दधिरूपगुणविधानं कुत्र स्यात् । ननु वाजपेयादिशब्दानां पदपरत्वे लक्षणापत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह *मत्वर्थेति । वस्तुतो लक्षणा नास्तीत्याह *स्वरूपस्यापीति । अन्यत्राप्येषैव गतिरित्याह *इहसहकारेति । अत्रापि हि प्रथमं सामान्यरूपेण शक्तिग्रहः पश्चाद्विशेषबोधः । *पदस्येति । वाजपेयादिपदस्य *वाच्यतासंबन्धेनेति । वाजपेयपदवाच्येन यागेनेत्यर्थः । *संबन्धाप्रसिद्धेरिति । वाजपेयपदवाच्यस्य ज्ञातत्वाभावात् । शाब्दबोधे योग्यताज्ञानस्यापि हेतुत्वात् । तदहेतुत्ववादे ऽपि संसर्गांशे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वात् । *अनुपस्थितस्येति । श्रुत्यादिभिः संबन्धसामान्योपस्थितौ प्रकरणादिवशाद्विशेषोपस्थितिरिति भावः । *सर्वथा प्रसिद्धस्येति । उपस्थिता-

नामेव संबन्धानां मध्ये प्रकरणादिवशाद्विशेषावसायः । इह तु वाजपेयपदवाच्यस्याज्ञातत्वान्न तत्संभव इति भावः । ये वदन्ति तात्पर्यग्रहो न शाब्दबोधे हेतुरपितु प्रामाण्यग्रह एव, तद्रीत्याऽपि दोषमाह *साधुतापत्तेश्चेति । वाजपेयपदोपात्ततृतीयया यागस्य करणत्वबोधासम्भवात् । *अभेदान्वयइति । वाजपेयपदशक्याभिन्नेन यागेनेत्याकारकः । *तथोपस्थितेः—सामान्योपस्थितेः । *कारणाभावात्—उत्पादकाभावात् । *सुराद्रव्ये इति । वाजं सुराद्रव्यं पेयं यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । तत्र च सुराग्रहा गृह्यन्ते इति श्रुतिर्मूलम् ॥ ४२ ॥

(कु० टी०) प्रसङ्गान्मीमांसकोक्तिं यथाश्रुतां सङ्गतां तत्सिद्धान्तस्य सम्मतत्वात्परिष्करोति *यस्त्विति । *मीमांसकैर्भट्टानुयायिभिः । वाजो ऽन्नं तद्विकारः सुरा वाजं च तत्पेयं चेति व्युत्पत्तिस्तदाह *तद्द्रव्यमिति । *यागनचेति । तादृशेत्यादिः । *वाक्यभेदेति । विधेयानेकत्वात् । *तस्माद्-गुणविधावुक्तदोषत्रयात् । *नामेति । वाजं पेयं यत्रेति योगेन तत्प्रख्यन्यायेन । सुराद्रव्यस्य वचनान्तरेण विधानात् । लक्षणाया जघन्यवृत्तित्वेऽपि स्वतो दुष्टत्वादाह *तत्रेति । ननु गङ्गामित्यादौ न तत्कृतासाधुत्वं दृष्टमत आह *तदर्थे इति । नन्वेवं कुन्तादिपदस्य तत्संयोगिनि लक्षणेत्यसङ्गतं स्यादत आह *कुन्ताइति । तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तानामित्यर्थः । निरूपितं चैतच्छक्तिवादे । *अत एव-व्याकरणस्यासाधुत्वबोधकत्वादेव । *इत्यर्थे-इत्याद्यर्थे । *दुरुपपादतायाइति । पदतदर्थघटितत्वात् । तत्रैव दोषान्तरमाह *तत्सम्बन्ध्येति । अपिना भ्रमः । एवंच सङ्कोचो न युक्तः । *एतदिति । असाधुत्वेत्यर्थः । दीक्षिताद्युक्तेरसाङ्गत्यायोक्तैव गतिरन्यत्रापीत्याह *रघूणामिति । इत्यादावपीत्यर्थः । नन्वेवं सोमद्रव्यस्यान्यतो ऽप्राप्तत्वात् तत्र का गतिरत आह *सोमेनेति । अगत्येति भावः । इदमपि मीमांसकमतेन न सिद्धान्ते इत्याह *अर्शआद्यजिति । *अत एव-प्रकारद्वयाङ्गीकारा-

देव । सौत्र इत्यस्य तत्त्वेन छान्दस इति अर्शआद्येतिसूत्रकृत इति वेत्यर्थः । *अत एव–तया तत्र प्रयोगे ऽसाधुत्वादेव । तदेवाह *अन्यथेति । तदसत्त्वे इत्यर्थः । ननु पदान्तरसमभिव्याहारे लक्षणायाः सिद्धावपि न केवले इति तदर्थं वार्तिकमावश्यकमत आह *लुगपीति । केवले मतुप एवाभावात् । गमकाभावाल्लघवादाह *न चेति । अपिनोक्तभाष्यसमुच्चयः । सम्भावनायां वा । तावताऽपि नोक्तदोष इत्याह *शास्त्रेति । ननु सिद्धान्ते वार्त्तिकं प्रत्याख्यातमिति कथं प्रकृते तत्साधकमत आह *गुणेति । अपिना भेदः । ननु प्रत्याख्याने तेषां गुणवाचकत्वेनाजहल्लिङ्गत्वम्, तस्य चैकत्वात्कथं लिङ्गादिसिद्धिरत आह *गुणेति । *तत्र पक्षे–प्रत्याख्यानपक्षे । आदिना द्विवचनादिः । *अन्यत्रापीति । अयं भावः–उक्तरीत्यैवोद्भिदत्पदमपि फलोद्भेदनकारित्वयोगेन तथा, अग्निहोत्रपदमपि 'यदग्नये च'इत्युक्तेरग्निदेवताप्राप्त्या देवताविध्यसम्भवाद्देवताकत्वयोगेन तथा, श्येने तु "यथा व" इति वाक्यशेषदर्शितोपमानोपमेयभावेन तथा इत्यादि बोध्यम् । तत्र तत्त्वं न तदुक्तरीत्या किन्त्वौपेतिप्रागुक्तसिद्धान्तरीत्येत्याह *नामेति । नन्वेवं लक्षणातादवस्थ्यमत आह *मत्वर्थेति । *अस्याम्–पदे लक्षणायाम् । वस्तुतो नात्र सेत्याह *स्वरूपेति । *पूर्वम्–आरम्भे । *पर्यालोचने–प्रवृत्तिनिमित्तविशेषपरिचये सति । *अन्यत्र–सङ्कल्पादौ । इयं गतिरन्यत्राप्यावश्यिकेत्याह *इहेति । नैयायिकनव्योक्तिं खण्डयति *यत्त्विति । ननु वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन तत्र कथमत आह *पूर्वमिति । ननु योग्यताज्ञानवत्संसर्गांशे तात्पर्यग्रहो ऽपि न शाब्दबोधहेतुः किन्तु प्रामाण्यज्ञान एवेति नोक्तदोषो ऽत आह *वाजेति । जीर्णनैयायिकोक्तिं खण्डयति *यदपीति । शक्तिग्रहोपस्थितिबोधानां समानप्रकारत्वनियमादाह *तथा ऽपि । इष्टापत्तावाह *नहीति । अभ्युपेत्येदम् । वस्तुनः स एव नेत्याह *किञ्चेति । तत्र पूर्वपक्षे आह *सुरेति । किञ्च तेनाभेदेनान्वयस्य बाधाद् बहुव्रीहिरूपयोगेनापि न निर्वाहस्तथा सति 'द्रव्यं घटः' इतिवत्सामान्यविशेषभावेन ततो वैजात्यरूपेण बोधानापत्तिस्तस्मादुक्तरीतिरेव शरणम् । तदाह *अलमिति ॥ ४२ ॥

प्रवर्तना च लिङादेर्द्योत्या पचेत्यादौ विनाऽपि लिङादिकं प्रवर्तनाप्रतीतेः । अन्तर्भावितण्यर्थे प्रवर्तनाया धात्वर्थत्वस्य दृष्टत्वाच्च । कर्म्मादिष्वपि द्योत्यताया एव दृष्टत्वाच्च । अत एव 'निमन्त्रयेय भवन्तम्'इत्यादौ धातुना निमन्त्रणस्योक्तत्वे ऽपि लिङ्सिद्धिः । यद्वा ऽत्र "अर्हे कृत्यतृचश्च"इति लिङ्लोटौ निमन्त्रणादिनिष्ठमर्हत्वं चावश्यकर्तव्यतालक्षणम् ।

किञ्च तस्या वाच्यत्वे तस्या एव विशेष्यत्वेन तत्रैकत्वेन द्विवचनानापत्तिः । संख्यायाः स्ववाचकप्रत्ययान्तजबोधविशेष्य एवान्वयात् । कर्तृगतसंख्यायास्तन्निष्ठधात्वर्थ इव तद्विषयकप्रवर्तनायामध्यारोपणात्तत्साधुत्वमित्यपि क्लिष्टम् । तत्र धातूपस्थितव्यापाराणां मध्ये प्रयोजकव्यापारस्य विषयितया विशेषणत्वम् । इतरेषां तु विषयतया विशेष्यत्वम् । एवंच पचेदित्यादावेककर्तृका प्रवर्तनाविषयीभूता पाकानुकूला क्रियेत्यादिरीत्या बोधः ।

यत्तु द्योतकत्वे ऽपि प्रवर्तना विशेष्येति तन्न । द्योत्येऽर्थे विशेषणताया एव न्याय्यत्वात् ।

किंच तस्या विशेष्यत्वे देवदत्तादेः प्रधानभूतधात्वर्थानाश्रयत्वेनाकर्तृत्वे कर्तरि लिङाद्यनापत्तिः ।

किंच "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः"इत्यादौ सत्त्वप्रधाने कृदन्ते प्रवर्तनाया विशेषणत्वमावश्यकमिति सर्वत्र तथैवोचितम् । तत्र हि प्रवर्तनाविषयाध्ययनकर्म स्वाध्याय इति बोधः । प्रवर्तनाविषयत्वेन बुद्धस्य धात्वर्थस्य भाव्यत्वेन ग्रहात् । कथंभावाकाङ्क्षा गुरूपसदना-

दिविधिना निवर्तते । करणाकाङ्क्षा च बाह्यैरध्ययननियमविधिभिर्निवर्तते । फलाकाङ्क्षा च यज्ञादिविधिभिः ।

यद्वा गुरूपसदनं करणं नियमश्चेतिकर्तव्यता । अयं विधिः सम्पूर्णवेदस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वबोधकः । निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति वाक्यान्तरादध्ययनस्य नित्यत्वमपीति नित्यकाम्यमेतदित्याहुः । तत्र सकलकारकविशिष्टे धात्वर्थे प्रवर्तनाया विशेषणत्वे विधिप्रत्ययस्तात्पर्यग्राहकः । एवंच प्रवर्तनाऽऽक्षिप्तमज्ञातज्ञाप्यत्वं श्रेयःसाधनत्वं च विशिष्टे एव । धात्वर्थस्य प्राप्तत्वे तु तात्पर्यतो गुणांशे पर्यवस्यति । प्रवर्तनाऽत्र वर्तमानकालैव भासते शब्दशक्तिस्वभावात् । इतरधात्वर्थस्तु भविष्यत्काल एव तत एव । एतेन प्रेरणाप्रयोज्यपाकवर्तमानतादशायां पचेदिति स्यादित्यपास्तम् ।

विधिलिङादावुत्तमस्तु न । स्वप्रवृत्तौ स्वप्रेरणाया अकारणत्वेन तज्ज्ञानानुपयोगात् । इदमेवाभिप्रेत्योत्तमपुरुषो विधिशक्तिप्रतिबन्धक इति तान्त्रिकाः । एवं यच्छब्दयोगैवकारादियोगो ऽपि विधिशक्तिप्रतिबन्धक इति बोध्यम् । इति तिङर्थविचारः ॥ ४३ ॥

(कुं० टी०) *अतएव—द्योतकत्वादेव । *विशेष्य-

१ अयं-आहुः-अयं पाठः कलानुरोधी एकस्मिन्नेव मूलपुस्तके उपलब्धोऽत्रावस्थापितः ।

त्वेनेति । पचेदित्यादौ पाकविषयिका प्रेरणेत्यर्थात् । ज्ञानेच्छादीनामेव सविषयकत्वमिति नियमे तु मानाभावः । अन्यत्रापि तदनुभवात् । *स्ववाचकेति । कर्तृगताद्दित्वादेः क्रियायामारोपात् । *विषयतयेति । प्रेरणाविषयः पाकः इत्यर्थात् । *देवदत्तादेः—प्रयोज्यस्य । *करणाकाङ्क्षा—प्रवर्तकाकाङ्क्षा । *तत एव—शब्दशक्तिस्वभावादेव । *इतिस्यादिति । पाकस्य वर्तमानत्वात् । *अकारणत्वेन—अनपेक्षितत्वेन । *यच्छब्दयोगेति । तेनानुवाद्यत्वप्रतीतेः । इति तिङर्थविचारः ॥ ४३ ॥

(क० टी०) एवं साधिते प्रवर्तनाया लिङर्थत्वे परसंमतवाचकतापक्षनिरासेन सिद्धान्ते द्योतकतापक्षमाह *प्रवर्तनाचेति । अपूर्वकल्पना नेत्याह *अन्तरिति । पञ्चभिर्हलैः कृषतीत्यादावित्यर्थः । एकवाक्यताऽप्यत्रेत्याह *कर्त्रादीति । *अत एव—द्योतकत्वादेव । तत्समुच्चयस्यान्यत्र दृष्टत्वात् । संभवात्पक्षान्तरमाह *यद्वेति । *लक्षणम्—लक्षणमेव । एवमदुष्टं द्योतकत्वमुपपाद्य पक्षान्तरे दोषमाह *किञ्चेति । तद्विषयमादाय न तदित्याह *संख्याया इति । ननु तत्र यथा निर्वाहस्तथा ऽत्रापीत्यत आह *कर्तृगतेति । प्रत्यासत्तिं सूचयन्नाह *तन्निष्ठेति । प्रत्यासत्तेरेव आह *क्लिष्टमिति । बोधप्रक्रियामाह *तत्रेति । द्योतकत्वे सतीत्यर्थः । लिङाद्यन्ते वा । प्राचीनमतं खण्डयति *यत्त्विति । *तस्याइति । यतो द्योतकत्वे इत्यादिः । ऐकरूप्यायाह *किञ्चेति । *सर्वत्र—पचेदित्यादावपि । नन्वप्रधानत्वे तस्याः कथं ऽयंशात्वमत आह *प्रवर्त्तनेति । *भाव्यत्वेन—साध्यत्वेन । आकांक्षायां हेतुरयम् । आद्ययोर्विनिगमनाविरहादाह *यद्वेति । अर्थवादपादे सकलमीमांसकोक्तं सिद्धान्तमाह *अयम्—विधिरिति । *पर्यवेति । पर्यवसाय्यध्ययनकर्मत्वबोधक इत्यर्थः । एवं च काम्यत्वं सिद्धम् । अत एवाह *निष्कारणेति । *वाक्यान्तरात्—श्रुत्यन्तरात् । आहुरित्यरुचिबीजं तु प्राक् प्रतिपादितं ध्येयम् । *नित्यामिति । तादृशविधिना संपूर्णवेदस्य स्वरूपतः प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वबोधने ऽप्यध्ययनस्य तत्त्वाबोधनात् । अत एव न-

तद्विरोधोऽपीति। अत एवायमित्याहुरित्यन्तः पाठो न दृश्यते क्वचित्। *तत्र—तयोर्विशेषणविशेष्यभावे सति। *विधीति । तेन कर्तृबोधनात्कारकान्वयं विना धात्वर्थस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । *एवं च—कारकविशिष्टक्रियाया एव प्रवर्तनाविषयत्वे च । *गुणांशेइति । यथा "दध्ना जुहोति" इत्यादौ । *अत्र—लिङादौ । *तत एव—शब्दशक्तिस्वभावादेव । *एतेन—तत एव तस्य तत्त्वेन । *तान्त्रिकाः—मीमांसकाः । स्पष्टं चेदं "विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्द्याद्"इत्यधिकरणे द्वितीयाध्यायादिभागे। "देवांश्च याभिर्यजते, अग्नीदग्नीन्विहर, बर्हिर्देवसदनं दामि, यस्योभयँहविः" इति तत्रोदाहृतम्। *एवकारेति। अत एव "औदुम्बरो यूपो भवति" इत्यादेः "यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनम्"इत्यादेश्चार्थवादत्वं सिद्धान्तितं पूर्वमीमांसायाम् । एवं च 'तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम्'इत्यभियुक्तोक्तं चिन्त्यमेव । आदिना वाऽपिशब्दादिपरिग्रह इति स्पष्टम्। लक्षणं मिताक्षराव्याख्यायाम्। सम्बोधनविभक्तेरपि इति तत्त्वं बोध्यम् । इति तिङर्थविचारः ॥ ४३ ॥

पिपठिषतीत्यादौ सनर्थ इच्छा । तस्याः प्राधान्यानुभवात् । तत्र धात्वर्थस्य कर्मत्वसमानकर्तृकत्वैतदुभयसम्बन्धेन विशेषणता । "धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा"इति सूत्रस्वरसात्। "गमेर्ग्रामः कर्म इषेस्तूभे कर्मणी"इति सन्सूत्रस्थभाष्योक्तेः । अस्मात्कर्मण्यपि लादयः ।

अत एव निदिध्यासितव्यो विजिज्ञासितव्य इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते ।

ननु ज्ञानस्वभावत्वाद्वर्त्तमानाऽप्याशंसा विषयभविष्यत्वाद्भविष्यत्कालेति "आशंसायां भूतवच्च"इति सूत्रे उक्तम्, तद्रीत्या वर्तमानाया अपीच्छाया विषयभविष्यत्वेन भविष्यत्कालत्वात्सन्नन्ताद्वर्तमानप्रत्ययास-

ज्ञतिरिति चेन्न । सन्प्रत्ययार्थेच्छायाः प्रधानत्वेन गुणभूतप्रकृत्यर्थाननुयायित्वात् । आशंसा तु न प्रत्ययार्थ इति प्रधानार्थानुयायिन्येव । आबाधादिवत् । प्रयोक्तृधर्मो ह्याशंसा । आशंसे इत्यादिशब्दप्रयोगे प्रयोक्तृधर्मः सा गम्यत इत्यन्यत्र विस्तरः ।

श्वा मुमूर्षति, कूलं पिपतिषतीत्यादौ आशङ्कायां सन् । श्वकर्तृकमरणविषयाऽऽशङ्केति बोधः । इच्छाऽऽरोपेणात्र प्रत्यय इति भाष्यसम्मते पक्षे उक्तोऽर्थः पश्चान्मानसबोधविषय इति बोध्यम् ।

सन्नन्ते पिपठिषति गन्तुमित्यादिवारणायैकार्थीभावः । तस्य पदविधित्वाभावे ऽपि "वावचनानर्थक्यं नित्यत्वात्सनः । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । तत्र स्वभावत एतद् भवति वाक्यं वृत्तिश्च" इति भाष्यात्सः । वृत्तेरेकार्थीभावविषयत्वाद्वाक्यस्य व्यपेक्षाविषयत्वाद्भिन्नार्थत्वेन बाध्यबाधकभावाप्रसङ्ग इति कैयटाच्च ।

पुनःपुनरतिशयेन वा पचति पापच्यत इत्यादौ यङा प्रकृत्यर्थगतं पौनःपुन्यं बाहुल्यं वा द्योत्यते । बाहुल्यं कार्त्स्न्यम् । क्वचित्कौटिल्यगर्हाद्यपि । "नित्यं कौटिल्ये गतौ" "लुपसदचर-"इत्यादिशास्त्रप्रामाण्यात् । तद्विषये क्रियासमभिहारे यङ् न । अनभिधानात् ।

पाचयतीत्यादौ णिज्वाच्या प्रेरणा न तु द्योत्या । विशेषणत्वापत्तेः । एवं च तदाश्रयस्य कर्तृत्वानापत्तौ पचन्तात्प्रयोजककर्तरि लाद्यनापत्तिः ।

अत एव द्योतकतापक्षस्य तत्र भाष्ये प्रकृत्यर्थ-

विशेषणशब्देनोल्लेखः कृतः ।

किञ्चैवमपि प्रयोजकस्य कर्तृत्वाङ्गीकारे गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्रयोजकव्यापारस्य गमिवाच्यत्वात्प्राधान्येन गत्यर्थत्वाच्च प्रयोजककर्तरि क्तस्यापत्तिः । द्योत्यस्य विशेष्यत्वाङ्गीकारे ऽपि पाचयति देवदत्तश्चैत्रेणेत्यादौ प्रधानीभूतव्यापारानाश्रयत्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वानापत्तिः । मम तु धातुभेदान्न दोषः ।

नच स्वतन्त्रपदेन शब्दतः प्रधानस्यैवार्थतः प्रधानस्यापि ग्रहादुभयोः कर्तृत्वं तत्र प्रेरणायाः विशेषणत्वेऽपि तस्या अन्यानधीनत्वलक्षणमार्थं प्राधान्यमिति वाच्यम् । प्रयोज्ये कर्तरि तृतीयेव ण्यन्ताल्लादेरप्यापत्तेः । दुहादीनामप्रधाने कर्मण्यपि लादिस्वीकारेण लादिविधौ कर्त्रांद्यंशे प्रधानन्यायाप्रवृत्तेः । तत्रार्थप्राधान्यस्य सत्त्वाच्च ।

किञ्चैवमन्तर्भावितण्यर्थे ऽप्युभयोः कर्तृत्वापत्तिः।

स्वसाध्यक्रियाजनकप्रयोक्तृत्वं स्वतन्त्रत्वमिति पक्षे ऽपि स्वतन्त्रं कारकं क्रियाजनकं कर्त्रेत्यर्थे बाधकाभावेन क्रियायाः प्रधानभूताया एव ग्रहणान्नोभयोस्तत्त्वम् ।

मम तु तत्र प्रयोज्यकर्तुः प्रायेण करणत्वेन विवक्षा तत्क्रियाया अपि धातुना प्रायेण करणत्वेनैव बोधान्न तदाश्रयस्य कर्मत्वम् । क्वचित्तु तदपि । यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ ।

तत्र प्रयोज्यव्यापारानुकूलव्यापारो धात्वर्थ इति

बोध्यम् । अत एव चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य संकुलयानीत्यादौ प्रयोज्यकर्तुश्चारादेः करणत्वमुक्तं भामत्याम् । चारेणेत्यस्यानुप्रवेशनान्वये ऽपि करणे एव तृतीयेति बोध्यम् । वाचकत्वे तु न दोषः । प्रयोज्यस्य ण्यन्तप्रकृत्यर्थकर्तृत्वेऽपि ण्यन्तार्थकर्तृत्वाभावात् । "ण्यन्तात्प्रधानकर्तरि लः" इति भाष्ये प्रधानत्वं लप्रकृत्यर्थकर्तृत्वरूपम् । स्पष्टं चेदं "हेतुमति च" इति सूत्रे भाष्ये । इति सनाद्यर्थविचारः ॥ ४४ ॥

(कुं०टी०) ननु पुत्रीयतीत्यादौ पुत्रकर्मिका इच्छा इत्यर्थाद्धातुनैव कर्माभिधानात् कर्मणि न प्रत्ययः । एवं पिपाठिषतीत्यत्रापि पाठकर्मिका इच्छा इत्यर्थेन कर्मणि लकारो न स्यादित्याशङ्क्याह *इषेस्तूभे इति । गमेर्ग्रामः कर्मेत्युक्तेर्ग्रामं ग्रामाय वा गन्तुमिच्छतीति गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्योः सिद्धिः । इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यत्र तु इच्छाकर्म ग्रामो ऽपीति प्रथमा । तस्मिन्नेव च कर्मणि लादयः । एवम् "आत्मा जिज्ञासितव्यः" इत्यत्रापि इच्छाकर्मणि कृत्यप्रत्ययः । *ज्ञानस्वभावत्वादिति । आशङ्कासंभावनयोरविशेष इति तत्सूत्रे वार्तिककृता आशङ्कितत्वात् । आशंसा अभिमतविषयिणी इच्छा, भवितव्यमनेनेति ज्ञानं संभावनमिति तु तयोर्भेदः । ज्ञानस्वभावत्वादित्यनेन ज्ञानवद् इच्छाया अपि भविष्यद्विषयत्वं सूचितम् । *वर्तमानाऽपीति । इच्छारूपाऽऽशंसा यद्यपि वर्तमाना तथाऽपि इच्छाविषयस्य भविष्यत्वाद्भविष्यत्काला अतस्तत्र भूतवद्वर्तमानवच्च लाभार्थम् "आशंसायां भूतवच्च" इति सूत्रमिति भावः । *सन्नन्तादिति । उक्तरीत्या पाठस्य भविष्यत्त्वेन पाठविषयकेच्छाया अपि भविष्यत्त्वाल्लुडाद्यनुपपत्तिरित्यर्थः ।

*प्रधानत्वेनेति । लडाद्युपस्थाप्यकालस्य प्रकृत्यर्थे एवान्वयात् । *गुणभूतेति । नहि गुणानुरोधि प्रधानम् । पूर्वोक्तभाष्यविरोधं परिहरति *आशंसात्विति । तत्र हि आशंसा विषयभूता । आशास्यमानक्रियावचनाद्धातोर्भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यय इत्यर्थः । *आबाधादित्वदिति । यत्रहि पीडाविशिष्टः कर्ता तत्र द्वित्वं विधीयते अन्यथा तु पीडितादिशब्द एव स्यादिति भावः । *आशङ्कार्थ इति । सा च प्रयोक्तृधर्मः । शङ्के कूलं पिपतिषतीत्यर्थात् । अत्र स्वार्थे प्रत्यय इति कैयटोक्तेः । आशङ्काविषयभूतं स्वकर्तृकं मरणमिति बोधः । *इच्छाऽऽरोपेणेति । यथाहि प्रवृत्तिरूपमिच्छाकार्यं चेतनेष्वस्ति एवमचेतनानामपीच्छाकार्यसादृश्यादिच्छाऽऽरोप्यते । 'यथा हि संनद्धरज्ज्वादिपाणिं दृष्ट्वा अद्धा अयं कटं चिकीर्षतीत्यनुमीयते, एवं लोष्टानां शीर्णतां भिदां च दृष्ट्वा कूलस्य पिपतिषाऽनुमीयते' इति भाष्योक्तेरिति भावः । *पश्चान्मानसेति । स्वकर्तृका मरणविषयिणी इच्छेत्येव तु शाब्दो बोधः । तच्च मरणस्याप्रियत्वादाशङ्कायां पर्यवसानम् । ननु क्यजादीनां सुबन्ताद्विधानेन पदविधित्वान्महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादौ सापेक्षे अस्तु वृत्त्यभावः । सनस्तु पदविधित्वाभावाद् गन्तुं पिपतिषतीत्यपि स्यादत आह *पदविधित्वाभावेऽपीति । अत एव प्रकर्तुमिच्छति प्रचिकीर्षतीत्यादावुपसर्गस्य द्योतकत्वात्स इति स्पष्टं भाष्यकैयटयोः । एतेन सनापि एकार्थीभावविषय एवेति भावः । *पदविधित्वाभावेऽपि–पदविधित्वाभावेऽपि उक्तप्रयोगवारणाय एकार्थीभाव इत्यन्वयः । अत्रैव मानमाह- *वावचनेति । *सः—एकार्थीभावः । वाग्रहणं विनाऽपि कैयटो विकल्पमुपपादयति *वृत्तेरिति ।

यङन्तं निरूपयति *पुनःपुनरिति । *बाहुल्यं चेति ।

पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहार इत्युक्तेः । *गर्हाद्यपीति । *द्योत्यन्त इति पूर्वेणान्वेति । *तद्विषये-कौटिल्यादिविषये । णिजर्थं निरूपयति *णिज्वाच्यप्रेरणेति । पाचयतीत्यस्य पाकविषयिका प्रेरणेत्यर्थः । *विशेषणत्वापत्तेरिति । प्रेरणाविषयपाके एव प्रयोजकस्य कर्तृत्वेनान्वयात् । द्योत्यत्वे विशेषणत्वापत्तिरित्यत्र मानमाह *अतएवेति । *किञ्चैवमिति । प्रेरणाया अपि गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः स्यादित्यर्थः । *प्रयोज्यस्येति । प्रेरणाया एव प्रधानत्वात् । *धातुभेदादिति । णिजन्तस्य णिप्रकृतेश्च धातुत्वात् । *उभयोरिति । स्वव्यापारे उभयोरपि स्वतन्त्रत्वात् । चारो दूतः । इति सनाद्यर्थविचारः ॥ ४४ ॥

(क० टी०) अथ धातुप्रकृतिकसनाद्यर्थं निरूपयति *पिपठीति । *सनर्थः–सन्वाच्यः । *तत्र-इच्छायाम् । *लादय इति । तच्च न धात्वर्थकर्मणि तत्सङ्गृहीतकर्मत्वेन अकर्मकत्वात्, किन्तु ग्रामादिकर्मणि तदाह *अत एवेति । द्वितीयकर्मसत्त्वादेवेत्यर्थः । *ज्ञानेति । तथात्वे हेतुमाह *आबाधेति । *इत्यन्यत्रेति । आशङ्कायामिति वार्त्तिकविषये आह *श्वेति । एककोटिकं ज्ञानमाशङ्का । वार्त्तिकप्रत्याख्यानप्रकारमाह *स्वकर्तृकेति । इदं पक्षान्तरस्याप्युपलक्षणम् । *अत्र-कुलं पिपतिषतीत्यादौ । *पश्चादिति । तत्र चेदृशसमभिव्याहारः कारणम् । ननु फलसत्त्वे ऽपि सनो ऽपदविधित्वात्सूत्राप्राप्तेः कथं सो ऽत आह *तस्येति । सन इत्यर्थः । भाष्यमाह *वावचनेति । तत्रत्यकैयटमाह *वृत्तेरिति । यङर्थमाह *पुनरिति । तस्य तद्विशेषणत्वादाह *द्योत्यत इति । अपौनरुक्त्यायाह *कात्स्न्र्यमिति । प्रायिकमिदमित्याह *क्वाचिदिति । *गर्हाद्यपि-द्योत्यमादिग्राह्यं चिन्त्यम् । *तद्विषये-कौटिल्यादिविषये । दीक्षिताद्युक्तेरसाङ्गत्यायाह *अनभीति । णिजर्थमाह *पाचयतीति । *कर्तृत्वेति । तल्लक्षणे प्रधानी-

भूतेति विशेषणात् । *अत एव-तत्र तस्य तत्त्वेन विशेषण-त्वादेव । *एवमपि—द्योत्यत्वे ऽपि । *अङ्गीकारे-स्वतन्त्रत्वविवक्षया । दोषान्तरमाह *द्योत्यस्येति । सिद्धान्ते आद्यदोषाभावे ऽपि चरमदोषमुद्धरति *ममत्विति । तस्मादुभयं दुर्वचमित्युक्तदोषापत्त्या वाच्यत्वमेव न द्योत्यत्वमिति भावः । तत्र हीति पाठः । धात्वर्थे शब्दत इत्यर्थः । ननु प्रधानाप्रधानन्यायेन नायं दोषो ऽत आह *दुहेति । अवैरूप्यायाह *कर्त्राद्यंशे इति । सूत्रैकदेशे इत्यर्थः । तदभावमभ्युपेत्येदम् । वस्तुतस्तत्सत्त्वमेवेत्याह *तत्रेति । *एवम्-तत्रोक्तरीत्या । उभयोः कर्तृत्वे स्वत्वानिवेशे ऽपि नापत्ति-रित्याह *स्वसाध्येति । अधिकारादाह *कारकमिति । तदर्थमाह *क्रियेति । नन्वेवं कथं सिद्धान्ते तत्रान्तर्भावितण्यर्थे तृतीया ऽत आह *ममत्विति । प्रायेणेत्यस्य फलमाह *क्वचित्त्विति । प्रधान-क्रियान्वये प्रोक्तरीत्या दोषाभावादाह *अनुप्रविश्येति । अपिना ण्यर्थः । ननु सिद्धान्ते प्रयोज्यकर्तरि तृतीयावण्ण्यन्ताल्लादेरप्याप-त्तिरेवात आह *वाचकेति । ननु किमेतावता प्रधानन्यायस्य तु असंचार उक्त एवात आह *ण्यन्तादिति । *स्पष्टमिति । तत्र हि द्योतकतापक्षे उभयोरविधानापत्तिमुक्त्वा वाचकतापक्षे उक्तरीत्या समाहितम् । तस्योक्त एवाशयो न कैयटोक्त इत्युद्द्योते स्पष्टम् । इति सनाद्यर्थविचारः ॥ ४४ ॥

कर्तृकर्मविहितकृतां कर्तृकर्मणी वाच्ये । तयोरेव च लिङ्गाद्यन्वययोग्ययोः प्राधान्यम् । "सत्त्वप्रधानानि नामानि" इत्युक्तेः । कर्मकृति च फलव्यापारयोर्व्य-त्यास इत्युक्तम् ।

तत्र शतृशानजन्तार्थस्याख्यातार्थक्रियाविशेषण-त्वमित्यर्थो 'लिखन्नास्ते भूमिम्' इत्यत्र चतुर्थोल्लासे स्पष्टः काव्यप्रकाशे ।

हरिरप्याह—

चङ्क्रम्यमाणो ऽधीष्वात्र जपंश्चङ्क्रमणं कुरु ।

ताद्रूप्यस्याविशेषेऽपि शब्दाद्भेदः प्रतीयते ॥ इति।

अध्ययनमत्र जपः । उभयत्रापि जपस्यैव विधिः । शब्देन त्वाद्ये जपस्य प्राधान्यमन्ते तस्य गुणभाव इति तदर्थः ।

क्वचित्तु शत्रन्तार्थस्याबुद्धिपूर्वकत्वादिरूपमप्राधान्यं प्रकरणादिवशाद्व्यञ्जनया वा प्रतीयते । यथा 'लिखन्नास्ते' इत्यादौ । एवं च तदर्थे समानाधिकरणनामार्थस्य विशेषणत्वमेव । अन्यथा तत्र विशेषणतामापन्नस्याख्यातार्थे विशेषणत्वं न स्यात् । गलद्रक्तधारेत्यादौ समासे तद्विग्रहवाक्ये च विपरीतमिति न गलदित्यादेः पूर्वनिपातासिद्धिः ।

भावार्थानां कृत्यसंज्ञकतव्यादीनां खलर्थानां नपुंसके भावे क्तस्य च साध्यावस्थापन्नधात्वर्थानुवादकत्वमेव । साध्यावस्थस्यापि पचतिरूपमित्यादाविव लिङ्गयोगः । अत एवैधितव्यमित्यादौ न क्रियान्तराकाङ्क्षा । अतस्तेष्वेकवचनमेव । "सत्त्वप्रधानानि नामानि" इत्युक्तेः । तत्र लिङ्गान्तरासम्भवाल्लिङ्गसर्वनामत्वाच्च नपुंसकत्वमेव । लिङ्गान्वयित्वमेव च तत्र सत्त्वम् । शयितव्याद्यर्थे विभक्त्या लिङ्गान्वयोपयोगिसिद्धत्वावेदनमिति कश्चित् ।

घञादिवाच्यस्तु सिद्धावस्थापन्नः । पाक इत्यादौ क्रियान्तराकाङ्क्षादर्शनात्, सर्वसंख्यादियोगदर्शनाच्च । तत्रापि प्रकृत्या साध्यावस्थापन्नस्यैवोपस्थित्या 'ओदनस्य पाकः' इत्यादौ न कारकान्वयहानिः ।

अध्याहृततिङन्तार्थक्रियायां तत्र कारकान्वय इति तु न युक्तम् । "नलोक-"इतिनिषेधेन कृद्योगषष्ठ्यनापत्तेः । "कर्तृकर्मणोः"इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । 'काष्ठैः पाकः' इति त्विष्टापत्तिग्रस्तम् ।

नचैकस्यैव सिद्धत्वसाध्यत्वाभ्यामुपस्थितिः कथम्, विरोधादिति वाच्यम् । यथा सम्बन्धिभेदेनैकत्रैवाचार्यत्वं मातुलत्वं च, तथा कारकलिङ्गादिसम्बन्धिभेदेन साध्यत्वस्य सिद्धत्वस्य चैकत्र विरोधस्यैवाभावात् । यथा वा 'मृगो धावति पश्य'इत्यादौ धावनस्य मृगं प्रति साध्यत्वं दर्शनं प्रति च साधनत्वं तद्वत् । एकस्यैव धात्वर्थस्य साध्यत्वेन प्रकारता सिद्धत्वेन विशेष्यता । एकनिष्ठत्वाच्च तयोर्न स्फुटं ग्रहो बोधे ।

एतेन घञ्वाच्यो भावः प्रधानमिति ग्रन्था व्याख्याताः ।

तदुक्तं "कर्तरि कृद्"इति सूत्रे भाष्ये "घञादिवाच्यो भावो बाह्यः प्रकृत्यर्थात्" इति ।

"तुमुनादिवाच्यस्त्वभ्यन्तरः"इति "तुमर्थे"इति सूत्रे भाष्ये । तत्र शोभनाद्यर्थस्य धात्वर्थफलान्वये'शोभनं पाकः' इत्येव । "कर्तृकर्मणोः"इति षष्ठी तु न । कर्तृसाहचर्येण कर्मणां धात्वर्थे भेदेनान्वयिन एव तत्र ग्रहणात् । स्पष्टं चेदं "पूजनात्पूजितम्" इत्यत्राष्टमे भाष्ये ।

एतच्च निरूपितम्-"कर्तृकर्मणोः"इति सूत्रे शब्दे-

न्दुशेखरे ।

व्यापारान्वये तु 'शोभनः पाकः' इत्येव । तस्य कर्मत्वाभावेन तद्विशेषणे द्वितीयाया अप्राप्तेः । तिङन्तार्थव्यापारान्वये तु नपुंसकतैव ।

एतेन घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रमित्यपास्तम् ।

तदुक्तम्—

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता ।
प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥
साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।
सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥ इति ।

सिद्धभावः सिद्धत्वम् । यथा पचतीत्यादौ कल्पितान्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुभागः क्रियायां प्रत्ययः कारके इति कल्पनाऽऽश्रीयते, तथा प्रकृतिः साध्यस्वभावमाचष्टे, घञ् तस्याः सत्त्वभावमित्यर्थ इति हेलाराजः । अनेनात्रापीयं शास्त्रकृत्कल्पनैवेति दर्शयति । स्पष्टं चेदं "भावे" "सार्वधातुके यक्" इति सूत्रयोर्भाष्ये । साध्यत्वेन भानादेव क्रियार्थक्रियोपपदे विधीयमानतुमुनादिसिद्धिः—'भोक्तुं पाकः' इत्यादि, क्रियापदस्य साध्यत्वविशिष्ट एव वृत्तेः । 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति' इति न्यायस्तु क्रियातिरिक्तविषय एव । 'भोक्तुं गतो' 'देवदत्तेन ग्रामो गतः' 'कृतपूर्वी कटम्' इत्यादौ कारकाणां गुणभूतक्रियायामन्वयात् । साध्यावस्थस्य प्रकारतया भानात् तस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपनञर्थे ऽन्वयेन तेन द्वित्वावच्छिन्नपा-

काभावकर्तृका सत्तेति बोधाभिप्रायेण पाकौ नास्तीति न ।

वस्तुतो भोक्तुं पाको भोक्तुं गत इत्याद्यसाध्वेव । क्रियार्थायां क्रियायामित्युक्त्या प्रत्यासत्त्या क्रिययोरेकजातीयत्वलाभेन स्वप्रकृतिकप्रत्ययार्थे प्रत्यगुणीभूतायाः साध्यावस्थमात्राया एव क्रियार्थक्रियाया ग्रहणात् । ध्वनितं चेदम् "उपपदमतिङ्" "गतिकारकोपपदात्कृद्"इतिसूत्रयोर्भाष्य इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

किञ्च यत्र कार्ये क्रियावाचकशब्दग्रहणं तत्रोक्तक्रियाया एव ग्रहणम्, यत्र तु क्रियारूपार्थग्रहणं तत्र गुणीभूतादेरपि ग्रहणम् ।

अत एव गतपाकादियोगे कारकविभक्तिकृत्वसुच्क्त्वादीनां साधुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ४९ ॥

(कुं०टी०) *कर्तृकर्मणीइति । नामार्थयोरभेद इति न्यायात् । *व्यत्यासइति । पक्व इत्यत्यत्र व्यापारजन्यविक्लित्त्याश्रय इति बोधात् । *लिखन्नास्तेइति । अतिमानवतीं प्रति सख्या इयमुक्तिः । दयितः भूमिं लिखन् बहिरास्ते इत्यन्वयः । *अध्ययनमिति । जपान्नित्यस्य पठन्नित्यर्थः । *अबुद्धिपूर्वकत्वादीति । अत एव तत्र लिखतीति नोक्तम् । *गलद्रक्तेति । रामसैन्येन परिवृतां लङ्कां वीक्ष्य रावणस्येयमुक्तिः । छिन्नगलक्षरद्रक्तधाराप्रक्षालितशंभुचरणप्रसादस्य किमिदं फलमित्यर्थः । भावार्थानामित्यस्योत्तरत्र सर्वत्रान्वयः । धातोर्भावना-

र्थत्वे काष्ठैः पाक इत्यपि स्यादिति मीमांसकोक्तं निराकरोति *इष्टापत्तिग्रस्तमिति । *आचार्यत्वमिति । तदुक्तं भाष्ये "मातुलस्य भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यमाह मातुलं भवानभिवादयतामिति स गत्वोपाध्यायमभिवादयते"। *बाह्यइति। तस्य लिङ्गसंख्यादियोगात् । *शोभनं पाक इति । व्यापारं प्रति फलस्य कर्मत्वात् । मन्दं गच्छतीति प्रयोगं साधयति *नपुंसकतैवेति । तुमुनादिसिद्धौ हेतुं दर्शयति *क्रियापदस्येति । साध्यस्यैव क्रियापदशक्यत्वादित्यर्थः । *पदार्थःपदार्थेनेति । पदार्थैकदेशसाध्यक्रियायां कथमन्वय इत्यर्थः । *एकजातीयत्वेति । तच्च साध्यस्वभावत्वेन । एवंच तिङन्तयोगे एव तुमुनः साधुत्वमिति भावः । *ध्वनितमिति । अतिङ्ग्रहणस्य क्रियावाचिनि लक्षणया कारको गत इत्यत्र समासनिषेधायातिङ्ग्रहणमित्युक्त्वा नैतत् क्रियावाचीति तत्रोक्तेः । *उक्ताक्रियाया एव—साध्यावस्थक्रियाया एव । *कृत्वसुजिति । यद्यपि अभ्यावृत्तिः क्रियाया एव भवतीति "संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति—"इति सूत्रे क्रियाग्रहणं साध्यस्वभावक्रियालाभार्थं तथाऽपि "द्विर्वचनेऽचि"इति निर्देशात्सिद्धक्रियाया अपि ग्रहणम् । क्रियाग्रहणं तूत्तरार्थम् । "कर्तृकर्मणोः"इत्यादिसूत्रं च कारकान्वये मानम् ॥ ४५ ॥

(क० टी०) अथ धातुप्रकृतिककृदर्थं निरूपयति *कर्तृकर्मेति। वाच्यत्वे बीजमाह *तयोरिवेति । आदिना संख्या । *तत्र—तेषां मध्ये । *लिखन्निति । तत्र हि पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादय इत्यस्य व्याख्यावसरे तिङ्सुपोर्व्यङ्ग्यस्य द्वितीयोदाहरणत्वेन—

लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो
निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः ॥

परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकैः

स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥ इति-

संलिख्यात्र लिखन्निति नतु लिखतीति, तेन शत्रा लेखनस्या-प्राधान्यमबुद्धिपूर्वकत्वरूपं, आस्ते इति-न त्वासीदिति, तेन त-थावस्थानस्य प्रसादपर्यन्तता, भूमिमिति न तु भूमाविति तेन बुद्धिपूर्वकं भूमौ न किञ्चिल्लिख्यते इति व्यंग्यमित्युक्तम् । अग्रिमानुरोधेनाह *अध्ययनेति । तादर्थ्यस्येत्यस्य चंक्रमणे जपार्थत्वस्येत्यर्थः । तदाह *उभेति । तुर्यपादार्थमाह *शब्देन-त्विति । तत्राऽपि विशेषमाह *कचित्त्विति । उक्तमिदम् । *एवं च—तस्य तत्र विशेषणत्वे च । तत्र नामार्थे व्युत्पत्तिवैचि-त्र्यादाह *गलदिति । कर्मधारयः । भावेत्युभयविशेषणम् । अत एव भेदेनाह *नपुंसक इति । *अतः—क्रियायां स्वत एक-त्वाद्, आरोपनिमित्ताभावाच्च । ननु तत्रे कथं लिङ्ग-योगो ऽत आह *सत्त्वेति । दृष्टान्तदानेन तस्यादृष्टच-रत्वं निरस्तम् । तन्मूलकमेवानतिप्रसङ्गायाह *तत्रेति । लिङ्गानां मध्ये इत्यर्थः । लौकिकशास्त्रीयलिङ्गाभावादाह *लिङ्गान्तरेति । बीजं तूक्तरीत्या निर्वाहे एतत्कल्पनमफलमिति । विशिष्योक्तेः फलमाह *घञादीति । आदिना क्तिनादि । *क्रियान्तराकाङ्क्षेति । सर्वसंख्यादियोगेति पाठान्तरम् ! यत्किञ्चिद्योगस्य पूर्वत्रापि सत्त्वा-त्सर्वेत्युक्तम् । विवक्षया शास्त्रीयसम्भवे त्वाह *लिङ्गेति । सर्व-लिङ्गसाधारणत्वाच्चेत्यर्थः । ननु सत्त्वस्यान्याद्दरात्वे ततः कथं तत्सिद्धिरत आह *लिङ्गेति । *तत्र—निरुक्ते । एकदे-शिमतमाह *शायतव्येति । आदिना लिङ्गत्वावच्छिन्नम । नन्वोदनस्य पाक इत्यादौ कारकान्वयो न स्यात् । सा-ध्यावस्थापन्नक्रियास्वेव तदन्वयव्युत्पत्तेरत आह *तत्रापीति । घञन्तेऽपीत्यर्थः । परमतं खण्डयति *अध्याहृतेति । *क्रियायाम्—तस्यामेव । *तत्र—ओदनस्य पाकइत्यादौ । तद्वत्तत्रापि तथैवेत्याह *इत्यस्येति । नन्वेवं काष्ठैः पाक इत्यपि स्यादत आह *काष्ठैः पाक इति । *कथम्—एकदेत्यादिः । *सम्बन्धीति । शिष्यभा-गिनेयेत्यर्थः । क्रियाविषयमेव दृष्टान्तमाह *यथावेति । एतेन

पाक इत्यादौ वारद्वयं बोधः स्यादित्यपास्तम् । ननु प्रत्ययार्थान्वये स्तोकः पाकः प्रकृत्यर्थान्वये स्तोकं पाक इति विरुद्धम् । सिद्धत्वान्वये पुंस्त्वस्य दुरुपपादत्वादत आह *एकस्येति । तयोः प्रकारताविशेष्यतयोः । बाह्यत्वस्य अन्यथाऽसम्भवादुक्तमेव तत्तात्पर्यम् । तत्र विशेषणोक्तिफलमाह *तुमुनादीति । तथा तत्र भेदाभावात् । तदेवाह *तत्रेति । घञाद्यन्त इत्यर्थः । इत्येवेति । पाकादिपदेभ्यो ऽपि फलस्य साध्यत्वेनैवोपस्थापनात् । कथं स्पष्टमत आह *एतच्चेति । *तस्य–व्यापारस्य । *नपुंसकतैवेति । ज्योतिष्टोमेन भक्तिपूर्वं यजेतेत्यादौ परं तु प्रथमा नतु द्वितीया उक्तहेतोः । नैयायिकनव्योक्तिं खण्डयति *एतेनेति । उक्तप्रयोगाणामिष्टत्वेनेत्यर्थः । *घञादीनाम्–संख्यावर्तमानत्वाद्यबोधकानाम् । *तदुक्तम्–हरिणा । पूर्वानुरोधेनाह *सिद्धत्वामिति । तदर्थमाह *यथेति । सिद्धान्ते तयोरप्यसत्त्वस्य प्रागुक्तत्वादाह *कल्पितेति । प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनाह *सत्त्वभावमिति । तस्य फलान्तरमाह *साध्यत्वेनेति । नन्वेवं पदार्थः पदार्थेनेति न्यायविरोधो ऽत आह *पदार्थइति । तत्र मानमाह *भोक्तुमिति । नन्वेवं पाकादिपदोपात्तस्य प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञर्थेऽन्वयापत्तौ पाकौ नास्तीत्याद्यपि स्यात्तथा बोधसम्भवादत आह *साध्येति । एकत्र विशेषणतयेति व्युत्पत्तेः । *तस्य–प्रकृत्यर्थस्य । घञ्द्योत्यस्तु न क्रियेति न तत्र तस्यान्वयः ।

इदं प्राचीनमतमिति सूचयन्सिद्धान्तमाह *वस्तुतइत्यादि । यद्यप्याद्येनैवोभयनिरासस्तथाऽपि तस्याः स्वरूपमाह *साध्येति । *अन्यत्र—शब्देन्दुशेखरे । नन्वेवं पञ्चकृत्वः पाक इत्याद्यपि न स्यादत आह *किञ्चेति । अभ्यर्हितत्वादाह *कारकेति । आदिना वतिः । अत एव द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनेऽचीत्यादिप्रयोगसङ्गतिः । अतिप्रसङ्गस्त्वभिधानान्न तदाह *इत्यन्यत्रेति । उद्द्योतादावित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तुमुन्नादीनामसत्त्वभूतो भाव एवार्थः । "अव्ययकृतो भावे" इत्युक्तेः । पाक इत्यादाविव तुमुनर्थे वैलक्ष-

ण्यानुभवात् । एवं चायं धात्वर्थानुवादक एव । तत्र "तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" इत्युक्तेरुद्देश्यत्वरूपं तादर्थ्यमपि तुमुन्नर्थोऽस्यम् । तच्च संसर्गः । प्रकृत्युपपदार्थयोस्तादर्थ्यवत्समानकर्तृकत्वमपीहाभिधानबललभ्यः संसर्गः ।

क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकवैजात्येन तु न भानम् तदाकाङ्क्षादर्शनात् । कारकान्वययोग्यतावच्छेदकवैजात्येन तु भानमस्त्येव ।

एतद्विहितण्वुल् तु कर्तर्येव । 'कृष्णं द्रष्टुं याति' 'तं दर्शको याति' इत्यादौ कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनोद्देश्यकं दर्शनकर्तृकर्तृकं यानम्, कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनकर्तृकर्तृकं तद्दर्शनोद्देश्यकं गमनमित्यादिरीत्या बोधः ।

एवं क्त्वाणमुलादीनामपि असत्त्वभूतभाव एवार्थः । तुमुन्वत् क्त्वाप्रकृत्यर्थक्रियाऽपि क्रियान्तरे विशेषणम् । धातुसम्बन्धाधिकारात् । तयोः संबन्ध एककर्तृकत्वं पूर्वकालत्वोत्तरकालत्वं च । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वेत्यनुशासनात् । समानकर्तृकयोरिति निर्धारणे सुप् । पूर्वकाले इति बहुव्रीहिः । समानकर्तृकयोः क्रियारूपार्थयोर्मध्ये पूर्वकालसंबन्ध्यर्थवाचकाद्धातोः क्त्वेत्यर्थः । एवं वाक्यशक्त्योक्तसम्बन्धतात्पर्यग्राहकाः क्त्वादयः । सूत्रबलादेव तयोः क्रिययोरेककर्तृकत्वबोधः ।

कश्चित्तु जन्यत्वव्याप्यत्वादिकमप्यधिकं भास-

ते । तत्तु मानान्तरगम्यत्वान्न क्त्वाद्योत्यम् । यथा भुक्त्वैव तृप्तो न पीत्वा, अधीत्य तिष्ठतीत्यादौ । अत एवाध्ययनकालिकस्थितिमादायैवाधीत्य तिष्ठतीति प्रयोगो न तदभावकालिकस्थितिमादायेति बोध्यम् ।

तदपि संसर्गमर्यादयैव भासते ।

एतेन समानकर्तृकत्वं क्त्वावाच्यमित्यपास्तम् । संसर्गमर्यादयैव लाभेनान्यलभ्यत्वात् ।

"कर्तरि कृद्" इत्यस्य तु नात्र प्रवृत्तिः, 'अव्ययकृतो भावे' इत्युक्तेः । तत्राव्यवहितपूर्वकालत्वाद्येव संसर्गः । अत एव वर्षान्तरीयभोजनमादाय भुक्त्वा व्रजतीति न ।

अव्यवधानं च तात्पर्यवशाद्दण्डमुहूर्ताहरादिभिर्यथायथं बोध्यम् । तेनाद्य भुक्त्वा श्वो गन्तेत्याद्युपपत्तिः ।

नच पूर्वकालत्वादेः संसर्गत्वे मुखं व्यादाय स्वपितीति न स्यात् । व्यादानस्य स्वापपूर्वकालत्वाभावादिति वाच्यम् । व्यादानोत्तरमपि स्वापानुवृत्त्या तमादाय तदुपपत्तेः ।

अत्र कालिकसम्बन्धेन व्याप्यत्वमपि भासते । तेन व्यादानोत्तरं स्वापे कृते तदनुवृत्तावेव तथा प्रयोगो न तु मुखमीलने तथाप्रयोगः । तदातननिद्रायास्तद्व्याप्यत्वाभावात् ।

"दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत" इत्यादौ

दर्शादियागवैशिष्ट्यस्य सोमयागे विधानम् । अतो दर्शादितः प्राक् सोमकरणे प्रत्यवायासिद्धिः । दर्शमात्रकरणे सोमाकरणे च तदभावासिद्धिः । आधानोत्तरं तावत्कालं संदिग्धजीवनस्याग्निश्रद्धावतस्तु ततः प्राक् सोमानुष्ठानेऽपि न प्रत्यवायः । 'प्रागपि सोमेनैके' इत्याश्वलायनोक्तेः ।

उत्तरकालमात्रं पूर्वकालमात्रं वा संबन्ध इति तु न युक्तम् । संबन्धस्योभयनिष्ठताऽऽवश्यकत्वात् । तत्रोत्तरकालवृत्तित्वं न तद्ध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वं स्थित्वा परयतीत्यादावभावात् किन्तु तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयोत्पत्तिकत्वम् । उत्तरकालस्य प्रत्ययार्थत्वं तु न युक्तं कृति प्रत्ययार्थस्य विशेष्यत्वदर्शनात्तस्य विशेष्यत्वापत्तौ क्रियाप्राधान्यविरहेण भीक्ष्ण्ये द्वित्वाभावापत्तेः । गुणभूतक्रियामाश्रित्य तत्प्रवृत्तौ पाचक इत्यादावतिप्रसङ्ग इति प्राञ्चः ॥ ४६ ॥

(कुं० टी०) असत्त्वभूतवाचकत्वे युक्तिमाह *पाकइत्यादाविवेति । यथाऽत्र लिङ्गसंख्यान्वयित्वरूपं वैलक्षण्यमनुभूयते न तथा तुमुनादावित्यर्थः । *अयमिति । तुमुनित्यर्थः । *द्वयोः—वाक्ययोः । क्रमेण शाब्दबोधं दर्शयति— *कृष्णकर्मकेत्यादि । *वाक्यशक्येति । संसर्गस्य वाक्यलक्ष्यत्वात् । एतेनैषां पराभिमतं क्त्वावाच्यत्वं निराकृतम् । तत्र चैत्रभोजनोत्तरं मैत्रस्य गमने चैत्रेण भुक्त्वा मैत्रो गच्छतीति प्रयोगवारणाय समानकर्तृकत्वस्य संसर्गता ।

ननु—

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥

इत्यत्र भिन्नकर्तृके कथं क्त्वाप्रत्यय इति चेत्, तत्रानाराध्य स्थितस्येति क्रियान्तराध्याहारात् । ननु भुक्त्वैव तृप्तो न पीत्वेति प्रयोगानुपपत्तिः । तृप्तौ भोजनात्तृप्तस्येव पानात्तृप्तस्याप्यविशिष्टत्वादत आह *जन्यत्वेति । कदाचिदध्ययने अधीत्य तिष्ठतीति न प्रयोगः, किन्तु निरन्तराध्ययने एवेत्यभिप्रेत्याह *व्याप्यत्वादिकमपीति । व्याप्यत्वं चात्र कालिकम् । तथा च स्थितिसमानकालिकाभावाप्रतियोगित्वमध्ययने लभ्यते । तत्र चैत्रीयाध्ययनसमानकालिकमैत्रस्थितौ कालिकव्याप्यत्वसत्त्वादुक्तप्रयोगवारणाय सामानाधिकरण्यविशिष्टव्याप्यत्वमेव संसर्गो बोध्यः । *मानान्तरेति । तात्पर्यादीत्यर्थः ।

एतेन क्त्वो नानार्थत्वं वदन्तः परास्ताः । अधिकमित्युक्त्या पूर्वार्थसमुच्चयलाभेन नानार्थत्वाभावात् ।

व्याप्यत्वप्रतीतेरेव मुखव्यादानशून्यकाले मुखं व्यादाय स्वपितीति न प्रयोगः । "वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत" इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययेन वाजपेयाङ्गत्वं बृहस्पतिसवस्य बोध्यत इति मीमांसकाः ।

*व्यवधानान्तरीयेति । न केवलं पौर्वापर्यं सम्बन्धः किन्तु अव्यवधानगर्भमिति भावः ।

एतेन पूर्वकालत्वं क्त्वावाच्यमभ्युपेत्य व्यवधाने तथाप्रयोगमभ्युपगच्छन्तः परास्ताः ।

ननु क्रियान्तरानुकूलक्षणविलम्बाभावत्वमव्यवधानम् । तत्र च क्षणे विषयान्तरसञ्चारे ऽपि भुक्त्वा व्रजतीति प्रयोगात्तादृशमव्यवधानं दुर्वचमतस्तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिकालत्वमेवाव्यवहितपूर्वकालत्वं वाच्यम्, तत्र च कालस्यानुगतस्य विशेषयितुमशक्यत्वमत आह *तात्पर्यवशादिति । *वैशिष्ट्यस्येति । दर्शाद्युत्तरकर्तव्यतायामावश्यकत्वेन तात्पर्यमिति भावः । *नमत्यवाप्यइति ।

अत्रेदं चिन्त्यते—एकस्यैव कर्मणः कथं मतभेदेन धर्माधर्मजनकत्वम् । नहि षोडशिग्रहणाग्रहणयोः कदाऽप्यधर्मजनकत्वम् । अत एवोदितानुदितहोमयोः सूत्रभेदेन विकल्पः । तस्मात्स्मर्तृभेदादुभयोरपि धर्मत्वमेव न्याय्यमिति ।

पूर्वकालत्वं न क्त्वावाच्यम् । भोजनपूर्वकालिकं गमनमिति बोधापत्तेः किन्तु उत्तरकालिकत्वमिति मणिकारमतन्निराकरोति *उत्तरकालस्येति ॥ ४६ ॥

(कं० टी) पूर्वत्र सत्त्वरूपताप्रतिपादनाद्विशेषमाह *तुमुनेति । द्वितीये मानमाह *अव्ययेति । आद्ये मानमाह *पाक इति । *एवं च—तस्यैव तदर्थत्वे च । *तत्र—तुमुन्नन्ते । तादर्थ्यस्यानेकविधत्वादाह *उद्देश्येति । तस्यात्र न प्रकारत्वम्, अनन्यलभ्य इति न्यायादित्याह *तच्चेति । *इह—तुमुनन्ते । *अभिधानम्—सूत्रम् । भूषणादिमतं खण्डयति *क्रियान्तरेति । स्वमते इष्टसिद्धिमाह *कारकेति । आदिपदग्राह्यो न ण्वुलित्याह *एतद्विहितेति । तत्र तुमुन्प्रकृत्यर्थ उपपदार्थं प्रति विशेषणं नात्रेत्याह *कृष्णमिति । आदिसंग्राह्यमेव विशदयति *एवमिति । अत्रादिग्राह्यं चिन्त्यम् । *एवार्थ इति । हेतुरुक्त एव । *तुमुन्वत्—तुमुन्प्रकृत्यर्थक्रियावत् । अपिना णमुल्प्रकृत्यर्थक्रियासमुच्चयः । तत्र मानमाह *धात्वेति । प्रत्यया इति तु प्रत्याख्यातमेव । अन्यत्र विशे-

षणत्वेनेति व्युत्पत्तिस्त्वसति गमके इति भावः । *तयोः— धात्वर्थयोः । तत्र मानमाह *समानेति । एकेत्यर्थः । ततस्तल्लाभे साधनमाह *समानेति । षष्ठीसप्तम्योः संग्रहायाह *सुबिति । *एवं च-तथा सूत्रार्थे च । *उक्तेति । एककर्तृकत्वादीत्यर्थः । इदमन्यदेव द्योतकत्वं प्रागुक्तेभ्यः । नन्वेतावता द्वितीयसंबन्धबोधेऽपि कथमाद्यसंबन्धबोधः, तस्य तदवाच्यत्वादत आह *सूत्रेति । *समानेति । तद्विशेषणबलादेवेत्यर्थः । तयोस्तद्वत्तदपि सर्वं क्त्वद्योत्यामिति । भूषणाद्युक्तेरसांगत्यायाह *क्वचित्त्विति । आदिना व्यापकत्वम् । *मानान्तरेति । एवकारतात्पर्यादीत्यर्थः । *यथेति । आद्ये जन्यत्वम्, द्वितीये व्याप्यत्वम् । आदिना यथाक्रमं भुक्त्वा व्रजति ईश्वरो ज्ञात्वा तिष्ठतीत्यादि । *अतएव-तयोः कालिकव्याप्तेर्भानादेव । प्रकारत्वादिनिरासायाह *तदपीति । जन्यत्वादिकमपीत्यर्थः । मीमांसकमतं खण्डयति *एतेनेति । अस्यार्थमाह *संसर्गेति । भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ बाधलक्षणे एकैकाधिकरणे ऋत्विगभ्युच्चयाधिकरणेच समानकर्तृकत्वमर्थमादाय पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कृतौ तत इतिसमानकर्तृकता पूर्वकालता च प्रतीयत इति देवताधिकरणे भामत्युक्तिस्तु सिद्धान्ते नानुपपन्ना । तत्प्रकारकबोधानुभवस्तु नास्त्येव । एतेनापूर्वकालिकत्वमात्रं शक्यमिति जीर्णनैयायिकोक्तम्, अव्यवहितपूर्वकालिकत्वमात्रं शक्यमिति वक्ष्यमाणोपपत्तिकं ततो नव्योक्तम्, पूर्वकालिकत्वं न शक्यं भुत्वा व्रजतीत्यादौ भोजनोत्तरं व्रजतीत्यन्वयबोधात् व्रजनपूर्वकाले भोजनमित्यबोधाच्च तस्मादुत्तरकालरूपमानन्तर्यं शक्यमिति ततो नव्योक्तमप्यपास्तम् । तदेतद् ध्वनयन्भूषणकारादिमतमाह *तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । अनतिप्रसङ्गायाह *अव्यवेति । दण्डो घटी । आदिना दिनादि । *तनेति । तत्र दिनकृतव्यवधानाभावात् । *तदुपपत्तेः–तथाप्रयोगोपपत्तेः । नन्वेवं मुखव्यादानोत्तरं स्वापानुवृत्तावेव मध्ये मुखमीलने सति तथा प्रयोगापत्तिरत आह *अत्रेति । उक्तप्रयोग इत्यर्थः । दैशिकनिरासायाह *कालिकेति । *तदिति । व्यादानानुवृत्तावेवेत्यर्थः । ननु पूर्वकालत्वादेः संसर्गत्वे सोमयागप्रकरणस्थवाक्ये सोमयागपूर्वकालत्वस्य दर्शादौ विधानात्तथा सोमाकरणे दर्शादिमात्रकरणे प्रत्यवायापत्तिरत आह *दर्शेति । विनिगमनाविरहेण

तयोरत्यागादाह *दर्शादीति । विशिष्टविधावपि प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनेति भावः। अत्र मतान्तरमाह *आधानोत्तरमिति। *तावत्कालं दर्शादिपर्यन्तम्। उक्तार्थसिद्धेरन्यथोपपत्त्या न तत्र तद्दैशिकविधानमिति भूषणाद्युक्तं खण्डयति *उत्तरेति ।इदं चारम्भे प्रपञ्चितम्। नैयायिकनव्योक्तं खण्डयति *तत्रोत्तरेति। विशिष्टसंबन्धमध्य इत्यर्थः। *तत्-पूर्वक्रिया। *स्थित्वेति। स्थितेर्दर्शनकालेऽपि सत्त्वात्। *तदधीति। पूर्वक्रियोत्पत्त्यधिकरणक्षणध्वंसेत्याद्यर्थः । नैयायिकनव्योक्तिं खण्डयति *उत्तरेति। तद्रूपानन्तर्यस्येत्यर्थः। इष्टापत्तावाह *क्रियेति । ननु तत्र यथाकथंचित्क्रियाग्रहणमत आह *गुणेति। *प्राञ्चः—भूषणकृदादयः ॥ ४६ ॥

परे तु समानकर्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तेर्धातोः क्त्वेति सूत्रार्थात् पूर्वकालः क्त्वाप्रकृत्यर्थे प्रकारः, तद्बलादानन्तर्यसम्बन्धेन तस्य धात्वन्तरार्थे ऽन्वयः ।

अत एव भाष्ये समानकर्तृकत्वेन पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीत्यत्र क्त्वाप्रत्ययमाशङ्क्य स्वशब्देनोक्तत्वान्नेति परिहृतम् । पूर्वशब्दस्यात्र पूर्वकालो ऽर्थो न तु धातोस्तत्र वृत्तिरिति तदर्थः । नतूक्तार्थानामप्रयोग इति तदर्थः । तथा सति "इह कस्मान्न भवति आस्यते भोक्तुम्" इति शङ्कापरभाष्यासङ्गतेः। तत्रापि फलार्थकतुमुना पूर्वकालत्वस्यासिक्रियायां द्योतितत्वेन तदप्राप्तेः । तत्र पूर्वकालत्वस्याप्रतीतौ तु कथं क्त्व आपादनम् । वासरूपन्यायेन लटा साधितमित्यन्यत । यदा त्वासेः क्त्वा तदा भुजेस्तुमुननभिधानान्नेति कैयटः । पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद्व्रजतीत्यादावन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा अन्येभ्यो व्रजितृभ्यः प-

श्चाद्व्रजतीत्यर्थ इति । साधनोत्तरक्रियापेक्षपौर्वका-र्ल्यमिति "विभाषाऽग्रे" इति क्त्वा आनन्तर्यसम्बन्धे-न पूर्वकालिकदर्शादिवैशिष्ट्यं च सोमे विधीय-त इति न तत्र दोषः ।

एवंच पूर्वकाल इति कर्मधारय एव । भूत इति तु नोक्तं लाघवानादरात्, तत्त्वेन बोधाननुभवाच्च । एवं च षष्ठ्याः सम्बन्धवाचकत्ववदेषामपि समान-कर्तृकत्वादिरूपसम्बन्धवाचकत्वं वक्तुं शक्यमिति प्राहुः ॥ ४७ ॥

(कुं०टी०) *परेत्विति । समाने कर्तरीति वाच्ये निर्धारण-विभक्त्या द्योत्यत्वं लभ्यते । निर्धारणविभक्तिबलादेव च पूर्व-काल इति बहुव्रीहिः । निर्धारणस्य च समानविषयत्वात् क्रिया लभ्यते । अत एवोक्तम्—*विशिष्टार्थवृत्तेर्धातोरिति । *प्रका-र इति । भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र पूर्वकालभोजनकर्तृकर्तृकं व्रजनमि-त्यर्थात् । *तद्बलादिति । पूर्वकालत्वेनानन्तर्याक्षेपात् । *अत एवेति । पूर्वकालविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्धातोरित्यर्थकरणादेवेत्य-र्थः । *फलार्थकेति । भोजनस्य फलत्वे आसनस्य पूर्वकालत्वं दुर्वारमिति भावः । *विभाषाग्रेइति । साधनपौर्वापर्ये तेन क्त्वोऽभिधानात् । *आनन्तर्येति । "वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पति-सवेन यजेत" इत्यत्रानन्तर्यमात्रबोधान्न वाजपेयकाले शरदि कार्यं किंतु स्वकाले वसन्त एव । ननु पूर्वकाल इत्येतावतैव गता-र्थता, भूतत्वं हि समभिव्याहृतक्रियापेक्षमेवेति पूर्वकालत्व एव पर्यवसानादत आह *भूतइतितुनोक्तमिति । *एवं चेति ।

अत्र प्राभाकराः—समानकर्तृकत्वस्य नियमेन प्रतीतेस्तद्

वाच्यमेव, पूर्वकालत्वं तु न वाच्यमाक्षेपादेव लाभात् । भोजनव्रजनकर्त्रोरेकत्वे ऽवगते हि अर्थादेकस्य पूर्वत्वलाभात् । यद्यपि यज्ञोपवीतं वहन् सभ्यान् पश्यन् व्रजतीत्यत्र युगपदनेकक्रियाकर्तृत्वं सम्भवति तथाऽपि अनेकप्रधानक्रियाकर्तृत्वं युगपदेकस्य न सम्भवतीति युक्त एवाक्षेप इत्याहुः ।

तन्न । भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र व्रजनस्यापि पूर्वत्वसम्भवेन भोजने नियमतः पूर्वकालत्वाक्षेपासंभवात् । नहि पूर्वोपस्थितक्रियाया एव पूर्वत्वमिति नियमः सम्भवति । न व्रजति भुक्त्वेत्यत्र व्यभिचारात् । अत एव पूर्वभाविक्रियावाचकपदं प्राक् प्रयुज्यत इत्यस्यापि न नियमः ।

अन्ये तु समानकर्तृकत्वं न वाच्यं भोजनव्रजनकर्त्रोरभेदस्य विशेष्यविशेषणभावमहिम्नैव लाभात् भोक्तुं व्रजति पश्यन् व्रजतीत्यादिवत् । नहि तत्रापि समानकर्तृकत्वं वाच्यम् ॥ ४७ ॥

(कं० टी०) एतत्सूचितामरुचिं प्रकाशयन्सिद्धान्तमाह *परेत्विति । *तद्बलादेव-तस्य तत्र प्रकारत्वबलादेव । आनन्तर्यं चोक्तरूपं न तु तथेति नोक्तदोषः । *अत एव-तस्य तत्र प्रकारत्वादेव । कैयटाद्युक्तेरसांगत्यायाह *पूर्वेति । *शंकापरेति । तदाग्रिमेत्यर्थः । अर्थग्रहणलब्धमाह *फलेति । क्रियारूपेत्यर्थः । *तदेति । उक्तार्थत्वेनेत्यादिः । वैपरीत्येऽनिष्टमाह । *तत्रेति । नन्वज्ञानेन शङ्कायामपि सिद्धान्तस्तथैवाभिमत इति नोक्तदोषो ऽत आह *वास्तेति । *विधिना न्यायेनेति पाठान्तरम् । कैयटमपि तत्र साधकत्वेनाह *यदात्विति । ननु पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीतिवदन्यत्रापि इष्टं तदनापत्तिरत आह *पूर्वमिति । इत्यादावित्यस्य क्त्वा इत्यत्रान्वयः । स्पष्टं चेदं भाष्ये । दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादावुक्तदोषोऽत्रापि मते इत्याह *आनन्तर्येति । *एवं

च—तस्य तत्र प्रकारत्वे च। लाघवादाह *कर्मेति। एवेन प्रागुक्तबहुव्रीहिव्यवच्छेदः। ततोऽपि लाघवादाह *भूत इति। पर्यायेति परिभाषया आह *लाघवेति। *तत्त्वेन-भूतत्वेन। प्राचां मते आह *एवञ्चेति। तस्य तत्र प्रकारतया भाने चेत्यर्थः। *एषाम्-क्त्वादीनाम। आदिना पूर्वकालत्वोत्तरकालत्वम्, सिद्धान्तपरत्वे त्वस्य आदिना आनन्तर्यम्। अस्योत्कृष्टत्वादाह *प्रेति ॥ ४७ ॥

नन्वेवमिष्टकाः पक्त्वा ऽहं भोक्ष्ये,अहं भुक्त्वा व्रजामीत्यादौ तृतीयापत्तिः। नच तिङन्तेन कर्तुरभिधानान्न सेति वाच्यम्। तिङन्तार्थकर्तुरुक्तत्वेऽपि क्त्वान्तार्थकर्तुरभिधानाभावात्। अनभिहिते भवतीति पर्युदासात्। अत एव प्रासादे आस्ते इत्यत्र सद्क्रियाधिकरणस्याभिधाने ऽप्यासिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात्सप्तमीति भाष्यादौ स्पष्टम्। तथा पक्त्वौदनो भुज्यत इत्यत्र द्वितीयापत्तिरिति चेन्न। कर्त्रादेरुक्तत्वे प्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितशक्त्यभिधाने क्त्वान्ताद्यर्थगुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिहितत्वस्य भाष्यादिप्रामाण्येनाङ्गीकारात्।

तदुक्तं हरिणा—

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥
प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते।
यदा गुणे तदा तद्वदनुक्ताऽपि प्रतीयते ॥

क्रियान्तरसम्बन्धस्य बुद्धिविषयत्वे एव क्त्वः साधुत्वम्।

एतेन पूर्वं क्त्वान्तार्थमात्रस्य बुद्धिविषयत्वे

तस्य कर्तृकर्माकाङ्क्षासत्त्वाद् अन्तरङ्गत्वेन द्वितीयादिकं दुर्वारमित्यपास्तम् । ओदनं पक्त्वा ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेत्यादौ द्वितीया भवत्येव कर्मशक्त्योरेकनिष्ठत्वाभावात् ।

अत एव "स्वादुमि"इति सूत्रे भाष्ये क्त्वातुमुण्णमुलादयः समभिव्याहृतेनानुप्रयुज्यमानेन समानाधिकरणे तद्वाच्यकारके वक्तव्याः, तेनोक्तविषये तृतीयादि नेत्युक्तम् । "अव्ययकृतो भावे"इत्याश्रित्य च प्रत्याख्यातम् । तत्र समानशब्द एकपर्यायः ।

एवं च क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्यामिति कैयटोक्तं चिन्त्यम्, वचनारम्भे ऽसिद्धेः ।

क्षुधः प्रतिघातमात्रविशेषणत्वमपि न युक्तम् । "गमेर्ग्रामः कर्म इषेस्तूभयम्"इति सन्सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । अत एव ग्रामो गन्तुमिष्यत इत्येव न तु ग्रामाय ग्रामं वेति ।

एवं चावृत्त्या उभयत्रापि शाब्दान्वय एव । ग्रामो गन्तुमिष्यत इत्यत्र गमिक्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थ्यौ न कदाऽपि भवतस्तदपेक्षकर्मत्वस्याप्यभिहितवत्प्रकाशादिति कैयटोक्तेः ।

हरिरपि—

इषेश्च गतिसंस्पर्शाद् ग्रामे यो लो विधीयते ।
तत्रेषिणैव निर्भोगः क्रियते गतिकर्मणः ॥ इति ।

संस्पर्शात् इषौ क्रियामुखेनैव द्रव्यसम्बन्धात् ।

निर्भोगः, अभिधानम् । इषिणा तद्विहितलादिना ।
अत एव—

पक्त्वा भुज्यत इत्यत्र केषांचिन्न व्यपेक्षते ।
ओदनं पचतिः सोऽसावनुमानात्प्रतीयते ॥

इत्यत्र केषांचिदित्युक्तम् । प्रथमान्तौदनपदवाच्यस्यायोग्यत्वान्न पचिक्रियया सम्बन्धः, किन्तु भुजिनैवेति न पचिनिरूपिता शक्तिरुपात्ता ओदनपदार्थे किन्तु सामर्थ्याद् द्वितीयान्तौदनपदार्थस्तत्र गम्यते इति केषांचिन्मतमिति तदर्थ इत्यलम् ।

आख्यातवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तां प्रत्येव क्त्वान्तोपस्थिताः सर्वा विशेषणं न तु तासां परस्परं सम्बन्धः, गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् । अत एवानियतः प्रयोगः स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति पीत्वा भुक्त्वा स्नात्वेत्यादि च ।

आवाह्य षोडशोपचारैः पूजयेदित्यत्रोक्तसम्बन्धेनावाहनविशिष्टे पूजने षोडशोपचारैरित्यस्य करणत्वम् । तेनावाहनस्य षोडशोपचारान्तर्गतत्वेऽपि न दोषः ।

दक्षिणदेशस्थैरप्राप्य गङ्गां पर्वत इत्यादौ "परावरयोगे च" इति क्त्वा । प्राप्यत इत्यध्याहारः । अप्राप्येत्यस्य दक्षिणदेशस्थपुरुषकर्तृका नदीकर्मिका आरोपितप्राप्तिरर्थः । सा चोत्तरकालिकत्वेन पर्वतकर्मकप्राप्तिक्रियान्वयिनी । अत्र परभू-

नद्या नद्या अप्राप्त्येत्येतद्द्वारकः सम्बन्धः ।

एवमतिक्रम्य पर्वतं नदी इत्यत्रावरयोगः । उत्पत्तिकालावच्छिन्नदक्षिणदेशस्थपुरुषकर्तृकपर्वतकर्मकप्राप्तिध्वंसोत्तरकालिकी नदीप्राप्तिरिति बोधः । तेनोभयत्र क्रमेण प्रागभावसमानाधिकरणत्वं ध्वंससमानाधिकरणत्वं चेतरप्राप्तौ फलति ।

क्वचित्साक्षात् क्रियाया एव परावरयोगः । यथा अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिरित्यत्र । तत्र विग्रहो विभिन्नत्वेन ज्ञानं तदुत्तरकालिकी अविकशब्दाबाधिका प्रत्ययकर्तृकोत्पत्तिरित्यर्थः । परत्वादिकमत्र लोकव्यवहाराद्वैवक्षिकमित्यन्यत्र विस्तरः । इति कृदर्थविचारः ॥ ४८ ॥

(कुं० टी०) *नचैवमिति । क्त्वादीनां भावार्थकत्वे इत्यर्थः । *तृतीयापत्तिरिति । भोक्ष्ये इत्यादिना कर्तुरभिधानेऽपि पक्त्वा इत्यादिभिरनभिहितत्वात्तृतीयापत्तिरित्यर्थः । *प्रधानेतरयोरिति । प्रधानगौणक्रियानिरूपिता यत्र द्रव्ये शक्तिर्भिन्ना तत्र गौणक्रियानिरूपिता शक्तिः प्रधानमनुरुध्यते । अनुरोधमेवाह *प्रधानविषयेति ।

यदा प्रधानक्रियानिरूपिता शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते तदा गुणनिरूपिता शक्तिरनुक्ताऽपि तद्वदेव उक्तवदेव भासत इत्यर्थः । एवं च न गौणक्रियाऽनुरोधेन कारकमिति भावः ।

*अनुप्रयुज्यमानेनेति । अनुप्रयुज्यमानक्रियावाच्ये कारके भवतीत्यर्थः । तेन पक्त्वौदनो भुज्यत इत्यत्र न द्वितीयेति भावः ।

अत्र वचनारम्भे प्रथमामात्रप्राप्त्या प्रत्याख्याने ऽपि तथैव व्याख्येयम् । नन्वेवं क्षुधमुपहन्तुमिति कैयटप्रयोगासङ्गतिः शक्यमित्यनेनाभिधानादिति सर्वतः प्रधानभूताया आख्यातवाच्यक्रियाया एव ग्रहणात् । एवं च क्षुदुपहन्तुं शक्यमित्यपि भवतीति मतं तद् निराकरोति *चिन्त्यमिति । *इषेश्चेति । इच्छतेर्गतिसम्बन्धाद् ग्रामे कर्मणि यो लकारो विधीयते तत्रेष्यत इत्यनेनैव गतिकर्म अभिधीयत इत्यर्थः । *न दोष इति । आवाहनोत्तरकालिके पूजने षोडशोपचाराणाङ्करणत्वात् । *परावरयोगेचेतीति । अवरशब्दोऽत्र पूर्ववृत्तिवाची । परावरशब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वाद्यदपेक्षं परावरत्वङ्गम्यते तयोः परावराभ्यां योग उच्यते । अप्राप्य गङ्गामित्यत्र गङ्गाप्राप्तिप्रागभावसमानाधिकरणः पर्वत इत्यर्थः । अतिक्रम्येत्यत्र तु पर्वतप्राप्तिध्वंससमानाधिकरणा नदीत्यर्थः । अव्यविकन्यायस्य स्वरूपं भाष्यकारो दर्शयति अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दात्प्रत्ययोत्पत्तिरेवेति आविकं मांसमिति । अत्राविकशब्दादेव प्रत्ययस्तेनैव च विग्रह इति न्यायाशयं दर्शयितुं विगृह्येत्यस्यार्थमाह—विभिन्नत्वेन ज्ञानमित्यर्थः । प्रकृत्यर्थादिविभागस्याताात्त्विकत्वादाह *वैवक्षिकमिति । अतात्त्विकद्वाराश्रयेणैव शास्त्रप्रवृत्तेः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्देवीदत्तात्मजरामसेवकसून्वाचार्यकृष्णमित्रकृतायां मञ्जूषाकुञ्चिकायां कृदर्थविचारः ॥

(कु० टी०) यत्तु परिमले अप्पदीक्षितैरुक्तं समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इति स्मरणात्कर्त्ता क्त्वाद्यर्थः, अन्यथेष्टकाः पक्त्वेत्यादि, तत्व-

ण्डयति *नन्वित्यादिना। *एवम्-पक्षद्वयेऽपि तस्य क्त्वाद्यर्थत्वाङ्गीकारे। सिद्धान्तेनाह *तिङन्तेनेति। शक्तिमतोऽभेदेनाह *तिङन्तार्थेति। नन्वेतावताऽपि निषेधः कुतो नात आह *अनभीति। ननु प्रसज्यप्रतिषेधः एवायमास्तामत आह *अत एवेति।पर्युदासाश्रयणादेवेत्यर्थः। दोषान्तरमाह *तथेति। धर्मभेदेऽपि न धर्मिभेद इत्याह *कर्त्रादेरिति। वैपरीत्यनिरासायाह *प्रधानेति। शक्तिरित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः। क्रियाद्वयनिरूपिता एकाश्रयनिष्ठा भिन्ना शक्तिरित्यर्थः। *तत्र-विषये। तयोर्मध्ये वा। अनुरोधमेवाह *प्रधानेति। तत्क्रियानिरूपितेत्यर्थः। *यदेति। पूर्वान्वयि। विशेषमाह *क्रियान्तरेति। समानकर्तृकयोरित्युक्तेरिति भावः। *बुद्धीति। पूर्वमित्यादिः। कैयटाद्युक्तिं खण्डयति *एतेनेति। तथा सत्यन्तरङ्गत्वाभावेनेत्यर्थः। मात्रपदेन क्रियान्तरसम्बन्धव्यवच्छेदः। आदिना तृतीया।*दुर्वारमिति। नहि तत्काले प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेर्ज्ञानमस्ति नापि तदभिहितत्वस्येति भावः। एकनिष्ठेत्यस्य फलमाह *ओदनमिति। *कर्मेति। प्रधानक्रियागुणक्रियानिरूपितशक्त्योरनेकत्वेन तदभिधानेनैतदभिधानाभावादित्यर्थः।भाष्यादीत्युक्तभाष्यकैयटग्रन्थं प्रकाशयन् क्रियान्तरेत्युक्तार्थे भिन्ननिष्ठत्वे तदिष्टत्वे च मानमाह *अत एवेति। उक्तरीत्या प्राप्ततदभावस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः। तस्य व्याख्या *तद्वाच्येति। अन्यथा पचिक्रियाकर्मत्वादेरनभिधानात्तत्स्यात्। नन्वज्ञानेन तथोक्तावपि प्रत्याख्यानाशयः स एवात आह *अव्ययेति। प्रत्याख्यातं चेत्यर्थः। एतत्प्रतीकमुपादाय तत्र तृतीयाद्याशंक्याख्यातार्थः क्रिया प्रधानं क्त्वान्तार्थो गुणभूतः। तत्र प्रधानशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहितैव प्रधानानुरोधात्। गुणानां तद्विरुद्धकार्यारम्भकत्वाभावादिति कैयटेनोक्तम्। अन्त्यलाभोपायमाह *तत्रेति। भाष्यीयवार्त्तिके इत्यर्थः। तद्वाच्यकारकाभिन्नं यत्र क्त्वान्तादि कारकं तदेव तत्र क्त्वादीति तदर्थः। एवंचेत्यस्यार्थमाह *वचनेति। कैयटस्याशयान्तरमपि व्याख्याकृदुक्तं खण्डयति *क्षुध इति। मात्रपदेन शक्यार्थव्यवच्छेदः। *अत एव-उभयकर्मत्वादेव। *एवं च-तथा प्रयोगाभावे च। सकृदुपात्तस्य तदसंभवादाह *आवृत्त्येति। तत्र मानमाह

*ग्रामइति। *हरिरपि–आह। अधिकरणस्य सम्बन्धित्वविवक्षया तत्र षष्ठीत्याह *इषाविति। लक्ष्यार्थमाह *क्रियेति। अन्यथा तत्र ल एव न स्यात्। यथाश्रुतासंगतेराह *तद्धीति। प्रकृतत्वादाह *अभीति। इदमेव तत्संमतमिति सूचयन्नाह *अत एवेति। तत्र तस्य तेनाभिधानादेवेत्यर्थः। पचतिरित्यन्तस्यः प्रागन्वयः। *सोऽसौ–ओदनः। अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यतेति सिद्धान्तेनाह *अयोग्येति। *पचीति। तदर्थेत्यर्थः। तत एवाह *सामर्थ्यादिति। योग्यत्वादित्यर्थः। एतेन शब्दार्थान्वयभेदेनोभयं स्वीकुर्वन्तः सकलग्रन्थकाराः परास्ता इत्यन्यत्र स्पष्टम्। तदाह *इत्यलमिति। अत्र सिद्धान्तमाह *आख्यातेति। एवव्यवच्छेद्यमाह *नत्विति। एतेनामीषां पूर्वमानयेत्युक्ते यथा मध्यमो नानीयते एवमत्रापि बहुक्रियासमभिव्याहारे मध्यमक्रियावाचकात्प्रत्ययो न स्यादित्यपास्तम्। गुणानामिति न्यायस्त्वनित्यत्वे नाऽसति गमके, इत्थं सति तासां मिथः सम्बन्धोऽपि, गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायोऽप्यत्रानुकूलः। अत एव हुत्वा दत्वा च धारयेदित्यत्र न दोषस्तत्र गमकानि स्युयज्ञोपवीतानि नवानि कृत्वा तदुक्तमन्त्रेण हुनेद्थाग्नौ स्वयं तु देवात्मापितृभ्य इत्थं दद्यात्ततो धार्यमिति।

वेदारम्भणतः पूर्वं सक्तुप्राशनतः परम्।

नवयज्ञोपवीतानि हुत्वा दत्वा च धारयेद्। इति च।

नवानि द्विजैः प्रथमं हुत्वाऽऽदौ गुरवे दत्त्वा पितृभ्यो धारयेत् इति च सप्तव्रतकार्ष्णाजिनिशालववचांसि। वक्ष्यमाणादोषायाह *आवाह्येति। *इत्यत्र–इत्यत्रतु। सूत्रान्तरविषयमाह *दक्षिणेति। सिद्धान्तेनाह *आरोपितेति सूत्रस्यार्थद्वयमिति सूचयन्नाह *अत्रेति। *एतादिति। अर्थेत्यर्थः। पर्वतस्येति भावः। अत एव द्वितीयोदाहरणमाह *एवमिति। एतद्द्वारक इत्युक्तेः फलमाह *कचिदिति। ननु देशकालादिकृतमत्र परत्वमत आह *परत्वादीति। एतेनान्यथाऽत्र शाब्दबोधं वर्णयन्तः प्राचीनाः परास्तास्तदाह. *अन्यत्रेति। शेखरादावित्यर्थः।

इति कृदर्थव्याख्या॥ ४८॥

अथ प्रातिपदिकार्थो निरूप्यते। तत्र घटादिपदेभ्यो घटत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधोऽनुभूयते तत्र यद्यपि शक्तिपरिच्छेदकेषु मुख्येन नयनानयनाद्यात्मकव्यवहारेण व्यक्तावेव तत्परिच्छेदः। तथापि व्यक्तिमात्रे शक्तिग्रहोऽसंभवी। तासामानन्त्यात्। यत्किञ्चिद्व्यक्तौ शक्तिग्रहात्तद्विषयव्यक्त्यन्तरस्यापि शाब्दे भाने गोपदादश्वस्यापि भानापत्तिः। तद्विषयकशाब्दे तद्विषयकशक्तिग्रहस्य कारणत्वाभ्युपगमे तत्र व्यभिचारश्च। किंच हस्तिपकव्यक्त्यन्तरे हस्तिसंबन्धग्रहाद्यत्र हस्तिपके स न गृहीतस्तस्यापि हस्तिदर्शने स्मरणापत्त्या व्यक्त्यन्तरे संबन्धज्ञानस्य व्यक्त्यन्तरज्ञानाहेतुत्वात्।

किंच सर्वेषां शब्दानां व्यक्तिमात्रबोधकत्वे गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्येषां सहप्रयोगानुपपत्तिस्तस्माज्जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टासु तज्जात्याद्यनुगतीकृतव्यक्तिषु शक्तिग्रहो वाच्यः तादृशशक्तिग्रहेण सकलव्यक्तिबोधदर्शनात् व्यक्त्यंशे शक्यतावच्छेदका-

---

अथेति। कृदन्तस्य प्रातिपदिकत्वात्तन्निरूपणानन्तरं प्रसङ्गस्तस्येत्यर्थः। तत्र निरूपणीयेतस्मिन्सति। तत्र तयोर्मध्ये। केषु व्याकरणादिषु। तदिति शक्तीत्यर्थः। एवेन विशेषणव्यवच्छेदः एवमग्रेपि। अनन्तव्यक्तीनामेकपदोपस्थितेरभावादाह तासामिति। ननु यत्र क्वचिद्व्यक्तौ शक्तिग्रहस्य व्यक्त्यंतरबोधेपि कारणत्वमस्त्वत आह यत्किंचिदिति एतद्दोषाभावायाह तद्वीति। तत्र तदविषयव्यक्त्यंतरस्यापि भानमभ्युपेत्येदं, वस्तुतस्तदसंभवएवेत्याह किंचेति। तथा चागृहीतशक्तिकायाव्यक्तेर्भानमनुचितमेवेति भावः। दोषान्तरं तत्राह किंचेति। उपसंहरति तस्मादिति। आनंत्यव्यभिचाराभावायाहतज्जात्येति। नन्वेवमपिव्यक्त्यंशेजात्यादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिशक्तिग्रहेतौदोषौतदवस्थावेवात आह तादृशेति। घटोघटपदशक्य इती-

तिरिक्तानवच्छिन्नविशेष्यताशालि जातिप्रकारकः शक्तिग्रह इति जात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधसंभवः। एवं चैतदर्थसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यङ्गीकारोऽपि व्यर्थ एव

किंच तदङ्गीकारे प्रमेयत्वसामान्यलक्षणया धर्माणां धर्मिणां विशिष्टस्यच सर्वस्य तद्रूपेण ज्ञानापत्तौ सार्वज्ञ्यापत्तिः। नच स्ववृत्तिधर्माश्रयत्वरूपया तया सामान्यधर्मप्रकारकमेव ज्ञानमिति नदोष इति वाच्यम्। प्रत्यासत्तेः प्रकारतया भानस्य क्वाप्यदृष्टत्वात्।

किंचाविद्यमानेन संबन्धिना संबन्धस्योपपादयितुमशक्यत्वेन भाविषु शक्तिग्रहासंभवस्तदवस्थ एव। भाविजात्याश्रयत्वमादाय तदुपपादने चक्षुः संयुक्ते भाविपाकजरूपादेर्भाविचक्षुःसंयुक्तसमवायात्प्रत्यक्षापत्तिः। विनश्यदवस्थघटप्रत्यक्षवारणाय संनिकर्षाणां कार्यसहभावित्वेनैव कारणतावश्यकत्वेनात्रैव दृष्टविपरीतकल्पने मानाभावः। समवेतगुणनाशश्चाश्रयनाशक-

---

त्यर्थः। एवं च उक्तरीत्यासकलव्यक्तिबोधसंभवे च। एतदर्थं तद्बोधार्थं अजहल्लिङ्गत्वात्पुंस्त्वं न तत्र दोषमाह किंचेति। इमं दोषमुद्धरति न चेति। तया सामान्यलक्षणया, अगत्याऽत्र तथा स्वीकारेऽपि तयापि अनिर्वाह एवेत्याह किं चेति। सामान्यलक्षणयापि न भाविज्ञानं प्रत्यासत्तेरभावादित्याह। विद्येति। एवं च घटंकुर्वित्यतो बोधानुपपत्तिः। ननु स्ववृत्तिधर्माश्रयत्वमपि भावि गृह्यत इति नायंदोषोऽत आह भावीति। नन्वयं प्रकारोऽत्रैवागत्यास्वीक्रियते इति नायं दोषोऽत आह विनश्यदिति। नन्वेवं विनश्यद्घटाप्रत्यक्षेपि तत् गत रूपादिप्रत्यक्षं स्यादेवात आह समेति। द्रव्यनाशकसामग्र्याद्रव्यतत्समवेत गुणोभयनाशकत्वकल्पनात्, तवत्वाश्रयनाशस्य गुणनाशकत्व कल्पने गौरवं॥ एवं च तदपि विनश्यदवस्थमेवेति न स दोष इति भावः। नुन विनश्यदवस्थघटप्रत्यक्षवारणाय कार्य-

सामग्र्यैव। प्रत्यक्षे विषयस्यापि कार्यसहभावेन हेतुत्वे गौरवम्। विनाशकाले द्रव्यस्य सत्त्वे तेनापि कार्यकारणभावेन न निर्वाहः। तत्काले तदसत्त्वे तु संनिकर्षस्याप्यभावः सम्बन्धिद्वयाश्रितसंनिकर्षस्यान्यतरासत्त्वे उपपादयितुमशक्यत्वात्।

वस्तुतो विनश्यदवस्थघटः प्रत्यक्ष एव। सत्यां सामग्र्यां घटो नास्तीत्यादौ प्रसक्तियोग्यवर्तमानघटानामेवाभावप्रतीतिरित्यलम्।

एवंच जात्यवच्छिन्नविषयकशक्तिमान् जातिशब्दः गुणाद्यवच्छिन्नविषयकशक्तिमान् गुणशब्दादिरिति व्यवस्था। अत्र विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि शक्तिः शक्यतावच्छेदकत्वं च शक्यैकदेशे प्रकारत्वं हस्तिपकत्वादावप्यारोपेण गृहीतहस्तिसंबन्धात् हस्तिदर्शने

कारणभावान्तरमेवांगीक्रियते नायमित्यत्र भाविजात्याश्रयत्वमादाय निर्वाहः उक्तदोषेपि तत एवनात आह प्रत्यक्ष इति। तत्र प्रत्यासत्त्यंगीकारजमाह गौरवमिति। ननु तेन तत्र वारणा संभवादगत्या गौरवा श्रयणमिति चेत्किंतदाद्रव्यस्य सत्त्वमसत्त्वं वा तत्राद्ये आह विनाशेति अपिनास्वीयसमुच्चयः अपिना द्रव्यं सोपि न सिद्धांत इत्याह वस्तुत इति।

नन्वेवं घटो नास्तीत्यादौ भूतभाविसकलघटाभावप्रतीतिर्नस्यादत आह घट इति। वर्तमानमध्येप्याह प्रसक्तीनि। एतेन ज्ञानलक्षणया चात्र निर्वाह इत्यपास्तम् ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तेः खंडितत्वात् घटपदस्य तद्व्यवहारविषये लक्षणायां मानाभावाच्च तथानुभवाच्च तदाह इत्यलमिति। अत्रपक्षे नप्रकाशोक्तदोष इति सूचयन्नाह एवं चेति तादृशव्यक्तिशक्तिग्रहेचेत्यर्थः आदिभ्यां क्रियाक्रियाशब्दादि। तत्र तादृशव्यक्तिषु शक्तिग्रहेऽवश्यं वक्तव्ये कदाचिज्जातेः प्राधान्यं कदाचिद्व्यक्तेरित्युभयसंग्रहायाह विशेषणेति। अपिना वक्ष्यमाणपक्षांतरसमुच्चयः। शक्तिरेका। अत एवाह शक्यतेति।

हस्तिपकत्वेनोपस्थितिः । विशेषणविशेष्ययोरन्यतर धर्मस्यान्यतरत्रारोपे विशेषणत्वादिकमेव बीजम् । अतएव शिखीध्वस्त इत्यादौ विशिष्टस्य ध्वंसेऽन्वयः कारकविशेषणे च गुणादौ कारकत्वम् ।

यद्वा संबन्धग्रहविशेष्यत्वस्य संबन्धिभाननियामकत्ववत्तदवच्छेदकत्वस्य धर्मभाननियामकत्वं, यथा हस्तिपकादौ हस्त्यादिसंबन्धग्रहस्य हस्तिपकत्वादिनोपस्थितौ नियामकत्वम् । अतएव दण्डाद्घटत्वेन घटस्य घटाच्च दण्डत्वेन दण्डस्योपस्थितिः । एतेन शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिरित्यपास्तम् । फलाभावात् । यथा च शक्तिग्रहे शक्यतावच्छेदकानुगतीकृतसकलव्यक्तिभानमेवं शाब्दबोधेऽपि तदनुगतसकलव्यक्तिभानं। न ब्राह्मणमित्यादावेकवचनं तु शक्यतावच्छेदकगतसंख्यां विशेष्ये आरोप्य प्रयोगान्नानुपपन्नम् ।

शक्यतावच्छेदकत्वं शक्यनिष्ठा या विशेष्यता तदवच्छेदकताख्यप्रकारतया भासमानत्वम् । घटादिपदशक्तिग्रहेच घटत्वादेरेव तत्त्वं नद्रव्यत्वादेरिति न तेभ्यो द्रव्यत्वादिप्रकारको बोधः । द्रव्यादिपदाच्च न

नन्वेवं कचिन्नोपस्थितिरितिकिमर्थमुभयत्र शक्तिरतआहातएवेति । तत्र तदारोपे तस्य बीजत्वादेवेत्यर्थः गुणादौ शोभनत्वादौ, विशेष्ये एव शक्तिर्नोभयत्रेति ततो लाघवादाह यद्वेति । सर्वसंमतत्वाद्दृष्टांतमाहसंबंधेति । तत्विशेष्यत्वं । पक्षांतराश्रयणबीजमाहैतेनेति । अस्यार्थमाह फलेति । उक्तरीत्यातद्भानसंभवात तदेव विशदयति यथाचेति घटत्वादेः शाब्दबोधप्रकारतायां तदंशे तत्पदशक्यतावच्छेदकत्वस्यैव प्रयोजकत्वेनादोषादिति भावः ।

नन्वेवं न ब्राह्मणमित्याद्यसिद्धिर्विशेष्यनानात्वादत आह न ब्राह्मणमिति । प्रयोगात् प्रयुज्यमानत्वात् । नन्वेवमप्यत्र पक्षे प्रागुक्तदूषण-

घटत्वादिप्रकारको बोधः। अत एवाकाशपदस्य शब्दाश्रयत्वे शक्त्यभावेऽपि ततस्तद्रूपेण बोधः। तद्विशिष्टविषयकसंबन्धग्रहस्यैव तद्विशिष्टविषयकज्ञानहेतुत्वादिति मणिकृतोक्तम्।

वस्तुतस्तुआकाशत्वमखण्डोपाधिरूपं तत्तत्पदरूपं वा जातिरूपं वा शक्यतावच्छेदकम्। तेनाकाशः शब्दाश्रय इति प्रयोगोपपत्तिः। तदुक्तं सरूपसूत्रे भाष्ये—द्रव्याभिधानं व्याडिरिति। एतत्पक्षे जातेरुपलक्षणत्वेनाश्रयणात्परित्यक्तभेदं द्रव्यमात्रं विशिष्टं जातियुक्तं शब्देनोच्यते इति कैयटः। श्येनचितिं चिन्वीतेत्यादौ श्येनाकारां चितिमिति मध्यमपदलोपिसमास इति न तत्रानुपपत्तिः। अत्र पक्षे योयः शब्देनोच्यते स सर्वोऽपि द्रव्यधर्मयुक्तः, कश्चिन्मुख्यतद्धर्मयुक्तः। कश्चिदुपचरितद्धर्मयुक्तः। तदुक्तम्।

तावच्छेदकत्वं दुर्वचमतआह शक्येति तत्त्वित्यर्थः। शक्तिग्रहे तन्निष्ठप्रकारतानिरूपितेति शेषः। ततोन साऽतिरिक्तेत्याहताख्यप्रेति। अतिप्रसंगो नेत्याहघटादीति। दाश्चदादपि। अत्रपरसंमति माहातएवेति। उक्तरीत्याव्यक्तिमात्रशक्त्यङ्गीकारादेवेत्यर्थः। तद्रूपेणशब्दाश्रयत्वरूपेण। तद्विशिष्टेति शब्दाश्रयत्वविशिष्टेत्यर्थः। तत्रांशिकायुक्तमाह वस्तुत इति। परमतेनाहाखंडोपेति तदनंगीकारात्संज्ञाशब्दत्वेनाहतत्पदेति त्रयीपक्षेसिद्धांतमाह जातीति। नन्वेवं चतुर्थः सोपि पक्षोस्त्वत आहतेनेति। परमते तु तदनुपपत्तिः स्पष्टैव एवं यद्वेत्यादिनोक्तशुद्धव्यक्तिपक्षे भाष्यसंमतिमाह तदुक्तमिति॥ कैयटसंमतमपीदमित्याहैतदिति। जातेर्द्रव्येपि पदार्थेऽनभिधेयाया इत्यादिः मात्रपदेनजातिव्यवच्छेदः विशिष्टेत्यस्य वस्तुत इत्यादिः अनेन विजातीयव्यक्तिनिरासः नन्वत्रपक्षे श्येनव्यक्तीनां चितेरसंभवात् षष्ठीसमासानुपपत्तिरतआह श्येनेति। ननुव्यक्तिपक्षे व्याडिसंमतिरयुक्ता गुणादिव्यक्तेर्द्रव्यत्वाभावात् अत आहात्रपक्षे इति। मु-

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित इति ॥

इदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं द्रव्यमित्यर्थः। अत इति यत्प्रतीयते तद्द्रव्यमिति निरुक्तोक्तेः।

लक्षणान्तरमाह। भेद्यत्वेनेति । किंचिन्निरूपितविशेष्यत्वेनेत्यर्थः। विवक्षितइत्यनेन शब्दार्थस्येदं लक्षणमित्युक्तम्। एवंच जात्यादेरपि विशेष्यत्वविवक्षायां द्रव्यत्वमेव। तिङन्तार्थक्रियाया अपि किमादिभिः परामर्शात्सुखमित्यादिभिर्विशेष्यत्वाच्च सिद्धान्ते संख्यया विशेषणाच्च द्रव्यत्वमेव। विप्रतिषिद्धं चेत्यादौ तु सामर्थ्यात्तन्त्रान्तरप्रसिद्धद्रव्यग्रहणमिति हेलाराजः ।

अन्ये तु जातिरेव शक्योभयत्र शक्तिकल्पने व्यक्तौ शक्तेर्जातौ तदवच्छेदकत्वस्य वा कल्पने गौरवात्। युक्त्यन्तरमपि शक्तिवादान्ते उक्तम् । व्यक्तिभानं तु शक्तिग्रहविशेष्यत्वात्, तत्र तत्रावच्छेदकत्वेन जातिभानवत्। शक्तिग्रहस्तु गौर्गोपदशक्य इत्येव। सच स्वर्गीध्वस्त इतिवत् नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायत इति न्यायसहकृतलाघवेन जातिमात्रे।

द्व्यक्तिपक्षे इत्यर्थः। तत्र विशेषमाह कश्चिदिति। तदुक्तंहरिणाहेलाराजीयमाहेदमिति। अतइतिसर्वनामोपलक्षणं, शब्दार्थस्य तज्जन्यप्रतीतिविषयस्य। एवंचतस्यलक्षणान्तरत्वेच। प्रसंगा दाह तिङन्तेति। पूर्वलक्षणाक्रांतत्वमाह किमेति। द्वितीयाक्रांततामाह सुखेति। सिद्धलक्षणाक्रान्तत्वमप्याहसिद्धान्ते इति। भूषणादिमतनिरासायेदं। नन्वस्य द्रव्यस्य विप्रेत्यादौ ग्रहणे तदानर्थक्यमतआहविप्रेति। गुणाश्रयोद्रव्यमित्यादावित्यर्थः। लाघवादाहान्येत्विति। आद्येदोषमाहोभयत्रेति। द्वितीयेतमाहव्यक्ताविति। नन्वेवं कथं व्यक्तिभानमत आहव्यक्तीति।

यद्वा जातिविशेष्यक एव शक्तिग्रहो गौर्गौपदशक्य इति जातावेव शक्तावप्येवमेवाभिलापात् । जातेराश्रयावियोगेऽपि तस्याः केवलायाः शब्दवाच्यत्वम् । यथामुखस्य स्वस्थानावियोगेऽपि जलादौ दृश्यमानस्य मुखपदबोध्यत्वं तद्वत् । शक्यतावच्छेदकं तु शब्दगता जातिः । शब्दार्थयोस्तादात्म्येन तद्गतजात्योरपि तत्त्वात् ।

यद्वा जातिगतो धर्मस्तथा । विनापि संकेतविषयतां सामान्येन संबन्धनियमात् स्वसहचरिता व्यक्तिर्जातिं विशिनष्टि । यथा चक्षुरादीनि रूपादिज्ञानागृहीतान्यपि चाक्षुषयामीत्यनुव्यवसायेन गृह्यन्ते तद्वदिति हरिग्रन्थे स्पष्टम् ।

मास्तु वा व्यक्तेर्भानमित्याहुः तदुक्तं तत्रैव भाष्ये । आकृतिं वाजप्यायन इति व्यक्तेरभानेऽप्यानयनादिक्रिया तत्र केवलायामसम्भवन्ती व्यक्तिसाहित्येन नि-

---

प्रागुक्तदृष्टांतप्रकारमाह शक्तीति । प्रागुक्तदार्ष्टांतिकप्रकारमाह तवेति । द्वितीयमतवादिन इत्यर्थः । नन्वत्र पक्षे शक्तिग्रहेगोत्वत्वादिप्रवेशो गौरवमत आह शक्तीति । नन्वेवं कथं तन्मात्रेऽत आह जातावेवेति मीमांसकमते इति भावः । ननुनित्यसंबंधे केवले वाच्यत्वं न दृष्टमिति प्रथमपक्षासंगतिरतआह जातेरिति । नन्वत्र पक्षे शक्यतावच्छेदकाकिमत आह शक्यतेति । ननुतस्याः कथंतद्वृत्तित्वमत आह शब्दार्थयोरिति शब्दव्यक्तिरूपयोरित्यर्थः । तत्त्वात् तादात्म्यात् एवमपि तादात्म्यं न वृत्तिनियामकमत आह यद्वेति । जातौ जातिर्नेति परमतं नासिद्धांत इति प्रागुक्तं । नन्वत्र पक्षे उक्तरीत्या सम्भवात्कथं व्यक्तिभानमिति द्वितीयपक्षासंगतिरत आह विनापीति । शक्तिग्रहे ऽभानेपि शाब्दबोधे भानमिति भावः । मतांतरमाह मा स्तुवेति । बोधोपीति भावः । अत्र शुद्धव्यक्तिपक्षेभाष्यसंमतिमाह तदुक्तमिति ।

ष्पाद्यते। तदुक्तम्—सरूपसूत्रे ताद्धितार्थेतिसूत्रेच भाष्ये। आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीतिकृत्वा तत्सहचरिते द्रव्ये भविष्यतीति। यथा अग्निरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनासंभवाद्चोदितमपिपात्रमानीयते एतदेवाग्नेरानयनं यत्पात्रस्थस्य तथाकृतावारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात्साहचर्याद्द्रव्यमभिनिविशन्ते। सर्व एवाकृतेः क्रियायोगोऽन्तर्भावितद्रव्यद्वारकः संपद्यते इति कैयटः। साहचर्यं च संबन्धः। आकृतेरारम्भणादिभिः शाब्दोन्वयस्तु बोधे बाधस्याप्रतिबन्धकत्वादारोपेण वोपपाद्यः। द्रव्यगतलिङ्गसंख्यादिवत्। तद्गतभेदारोपेण गौश्च गौश्चेति समुच्चयोपपत्तिः। कदाचिदेकेनैव शब्देन द्रव्यगतद्वित्वादिमत्त्वेन प्रतीतिरित्याद्यूह्यम्।

हरिश्चाह—व्यक्तौ कार्याणि संसृष्टा जातिस्तु प्रतिपद्यते इति केचित्।

तत्रैव सूत्रे एव। तत्रपक्षमास्तुवेति पक्षे आह व्यक्तेरिति। अपिनातदन्यसर्वमानपक्षसमुच्चयः। तत्र व्यक्तौ। साहित्यं प्रयोजककर्तृ तत्र मानमाह। तदुक्तमिति। आरंभणं क्रमो बन्धनं वाकियदमाह यथेति। साक्षाद्वह्निस्पर्शस्य धर्मशास्त्रनिषिद्धत्वादाहैतदेवेति। नकेवलमत्रैवेदमित्याह सर्व एवेति। अन्यत्र सिद्धांतितं साहचर्यमत्रनेत्याह साहेति एतत्पक्षोपपत्तिस्स्वयमाहाकृतेरिति। परमतेप्याहारोपेणेति व्यक्तिपक्षवाद्युक्तदोषांतरं परिहरति द्रव्यगतेति। अन्यथा भेदाधिष्ठाने समुच्चयस्यतत्रपक्षेऽभावात्तदा भावापत्तिः। प्रत्यर्थमित्यस्यापत्तिरित्याशयेनाह कदाचिदिति। अतएव दाराइत्यादौ नदोषः एकशेषस्तु नानार्थानुरोधेनावश्यकस्तदाहेत्याद्यूह्यमिति। एवमुक्तेर्थे हरिसंमतिमप्याह हरिश्चेति हरिरपीत्यर्थः। व्यक्तावित्यस्य चोद्यमानानीति शेषः। इतिकेचिदितिपाठः केचिदित्यनेनोक्तार्थे सूचि-

वस्तुतस्तु संबन्धात्स्मृतव्यक्तेर्भानमित्येव न्याय्यम्। अतएव सरूपसूत्रादिस्थभाष्येणैकवाक्यता। तस्याश्चैतद्वादे विशेषणतया भानमिति वक्ष्यते। गोत्वादिपदे जातिरेव धर्मो तद्वृत्तिधर्मे च गोत्वादिपदानां शक्तिरतस्तत्र न कदापि गोव्यक्तिविशेष्यको बोधः। नापि तद्विषया क्रिया यतः तैर्गवाद्युपलक्षितगोत्वादौ इतरपदार्थसंबन्धबोधनं। प्रकृत्यर्थस्य च(१)प्रायेणोपलक्षणत्वमेव। अतएवौपगवमानयेत्युक्ते नोपगोरानयनं उपलक्षणत्वं चोपलक्ष्यविषयक्रियाऽविषयत्वमेव। सहचरितां व्यक्तिं जातिर्विशिनष्टि इतिपक्षे जातिप्राधान्ये एकवचनं, तरुशैलमित्यादौ समाहारश्च तात्पर्यग्राहकः। पटस्य शुक्ल इत्यादौ व्यक्तेः प्राधान्यं जातेर्विशेषणता शुक्लः पटः घटः पटो नेत्यादौ च। शावलेयस्य गौर्घटो नित्य इत्याद्यनभिधानान्न, एवमेव घटो न द्रव्यमिति न।

तामरुचिं प्रकाशयन्सिद्धांतमाह वस्तुतस्त्विति एतेन प्रागुक्तसकलमतव्यवच्छेदः। प्रागुक्तभाष्यस्येदमेव तात्पर्यमित्याहातएवेति। तस्याः स्मृतव्यक्तेः। एतद्वादे जातिपक्षे। अत्र पक्षे विशेषमाह गोत्वादीति। कदाचित्कस्मिन्नपि मते। तत् गोव्यक्तिरूपं। अतइत्यस्यार्थमाह यत इति। नकेवलमिदमत्रैवेत्याह प्रकृत्यर्थेति। यज्ञोपवीतिनमित्यादौ तदभावादाहप्रायेणेति। उपलक्षणत्वं च न काकादिवदित्याहोपेति। सिंहावलोकनन्यायेन प्रसङ्गाच्छुद्धव्यक्तिपक्षविशेषआहसहेति। प्रागुक्तजातिपक्षविशेषप्रतिद्वन्द्वयं पक्षविशेषः। जातीति नब्राह्मणं तरुशैलमित्यादाविति भावः। इदमपि बाधाविषयं नसार्वत्रिकमित्याह पटस्येति। प्रागुक्तरीत्या तथैव तात्पर्यादाह घटः पट इतिव्यक्तेरित्याद्यनुषंगः। नन्वेवमतिप्रसङ्गोपीत्यतआह शावेति। एव-

---

(१) प्रकृत्यर्थस्य च प्रत्ययार्थे प्रायेणेतिपाठान्तरम्।

यद्वा जातिव्यक्त्योरव्यतिरेकाज्जातेरेव प्राधान्येऽपि न वाहाद्यन्वयानुपपत्तिः। अत एव गवादिशब्दार्थानामाश्रयगतलिङ्गादिग्राहिता। तदप्युक्तम्—तद्धितार्थेतिसूत्रे भाष्येऽथवाव्यतिरेकाद्द्रव्याकृत्योर्द्रव्यानयनमिति। गोत्वपदजन्यबोधे गोत्वे तु भेदप्रधानतादात्म्येन व्यक्तेर्विशेषणत्वमिति न गोत्वं वाहयेत्यादिप्रयोगः। एवमेव पटः शुक्ल इत्यादौ गुणिगतलिङ्गादिग्राहिता शुक्लादिशब्दानाम्। पटस्य शुक्ल इत्यत्र तु न। भेदस्यैव तत्र सम्बन्धत्वात्।

यदा जातिव्यक्त्योर्भेद एव विवक्षितो वाहाद्यसमभिव्याहारो जातेः प्राधान्यंच तदा भावप्रधानो निर्देश इति व्यवहारः। सच यथाभिधानमिति नातिप्रसङ्गः। तदुक्तं जात्याख्यायामितिसूत्रे भाष्ये जातिशब्देन जातिरप्यभिधीयते द्रव्यमपि। कथं पुनर्ज्ञायते द्रव्यमपीति। एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले आसीनं गोपालकं पृच्छति अस्त्यत्र काश्चिद्गां पश्यसीति, सपश्यति पश्यति चायं गाः पृच्छतिच नू-

---

मेवअनभिधानादेव। प्रागुक्तसर्वपक्षतो लाघवादाह यद्वेति। एवेनोभयव्यवच्छेदः अपिना पक्षांतरसमुच्चयः। अतएव तयोरव्यतिरेकादेव। अर्थानां जात्यादीनां। अत्रापि भाष्यसंमतिमाह तदप्युक्तमिति नन्वेवं गोत्वं वाहयेत्यादिप्रयोगापत्तिरतआह गोत्वेति। आदिसंग्राह्यं विशदयति एवमेवेति। तद्वद्गुणगुणिनोरव्यतिरेकेणेत्यर्थः। शब्दानां तदर्थाना मतिप्रसङ्गमेवं सति प्राप्तं निराचष्टे पटस्येति। एवेन तादात्म्यव्यवच्छेदः।

नन्वत्राभेदैकपक्षे भावप्रधानो निर्देश इतिव्यवहारासंगतिरतआह यदेति। अनतिप्रसंगायाह सचेति। यदेत्याद्युक्ते भाष्यसंमति-

नमस्य द्रव्यं विवक्षितमिति । तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनं यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनमिति । जातिशब्देनेत्यस्य जातिशक्तिग्रहविषयेणेत्यर्थः । द्रव्याभिधानमित्यस्य द्रव्याभेदेनाभिधानं विशेष्यतया द्रव्याभिधानं चार्थः । सामान्याभिधानमित्यस्य द्रव्याद्भेदेन विशेष्यतया तदभिधानमित्यर्थः ।

यत्तु बहुषु बहुवचनमितिसूत्रे भाष्ये उक्तं यदा गुणो गुणिविशेष्यको भवति तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो निर्देशः । यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति तदान्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति । तत्तु भावप्रधानतातात्पर्यग्राहकमात्रोपलक्षणम् ।

तथा सरूपसूत्रेऽपि जातेः पदार्थत्वे तस्याप्येकत्वाद्विवचनाद्यसिद्धिमाशङ्क्य व्यक्तिवादे च नब्राह्मणं हन्यादित्यादावेकं ब्राह्मण महत्वा कृती स्यादित्याशङ्क्योक्तं नह्याकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्य-

---

माह तदुक्तमिति । जातीति तत्वेन प्रसिद्धेन गवादिशब्देनेत्यर्थः आद्ये लाघवादिमानस्य स्पष्टत्वादाह कथमिति । दर्शनं सत्तायां कर्तृ । स गोपालकः । पश्यति विचारयति । इतिर्भाष्यसमासौ अविरोधायाह जातीति यथाकथंचिदिति भावः । यद्वेतिमतेनाह द्रव्याभेदेनेति आद्यमतेनाह विशेष्येति । विशेषणत्वेत्वतद्धिनिष्ठत्वादाह विशेष्यतयेति ।

ननु बहुष्विति सूत्रे गुणगुणिभावमात्रस्थले तथोक्तं नान्यत्रेति कथं सामान्यतः प्रागुक्तमत आह यत्त्विति । मात्रं कार्त्स्न्ये । उक्तेऽर्थे भाष्यांतरसंमतिमप्याह तथेति आशंक्योक्तमित्यत्रान्वयः आदिनानं-

ऽस्य वाऽऽकृतिर्न पदार्थ उभयोरुभयं पदार्थः
यचित् किंचिद्गुणभूतं किंचित्प्रधानभूतमिति ।
। पचते इत्यादौ क्रियाप्राधान्येऽपि साधनसं-
कृतो वचनभेद एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्य-
याकृत इत्यदोष इति कैयटः ।
मतुप्सूत्रेऽपि कैयटः आश्रयगतैकत्व(१)विशिष्टा
तेः कार्ये आश्रीयते यथा पशुना यजेतेत्यादावि-
। पदार्थ इत्यस्य पदजन्यबोधविषय इत्यर्थः । गु-
तमित्यादेः स्वारसिकतयेतिशेषः । कदाचित्तस्या-
प्राधान्यं तु तात्पर्यग्राहकसापेक्षमिति तदाशयः ।
प्राधान्ये च क्वचिज्जातिगतसंख्यया वचनं यथा-
ह्मणामित्यादौ तज्जात्याक्रान्तसकलब्राह्मणानां
इति बोध्यम् । इदं चाभेदेन व्यक्तेर्विशेषणत्वे
व्यम् । भेदेन विशेषणत्वे तु जात्याख्यायामिति
क्तरीत्यैकवचनमेव । व्यक्तेः प्रकारत्वं च निरवच्छि-
। एव । विशेष्यभूतजात्या चानुगमः । नहि प्रका-

भेचारादि (आकृतीत्यादावतद्गुणेतिठन्मते इतिशेषः सर्वत्र)
क्रमाद्यदोषवारणमाह । यथेति । संख्याकृतस्तदारोपकृतः । प्र-
ग्रन्थेस्पष्टकैयटांतरमाह मतुबिति स्वगतैकत्वसंख्याश्रयगं दो-
वस्थ्यमेवातआहाश्रयेति एवंच तत्प्रयुक्तकार्यं स्फुटमेवोक्तं ।
इत्यस्य पदशक्यइत्यर्थनिरासायाह पदार्थ इति । अनियमादाह
ते । अतएव प्रकृतोपयुक्तमाह कदाचिदिति ।
न्वेवं द्रव्यप्राधान्ये नब्राह्मणमित्यादौ दोषोतआह द्रव्येति त-
केतिभावः । अनतिप्रसंगायाह क्वचिदिति यथाऽभिधानमिति
। अन्योपि ततोऽविशेष इत्याह तज्जात्येति । व्यवस्थामाहेदं चेति ।

---

(१) एकत्वसंख्याविशिष्टेति पाठान्तरम् ।

रीभूतमेवानुगमकमित्यत्र मानमस्ति ।

यत्तु समर्थसूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तम् वीरः पुरुष इत्यादौ द्रव्यवादे तस्य भेदाभावान्न भिन्नार्थानामेकार्थीभावरूपसामर्थ्यमित्याशङ्क्यावाच्यमपि द्रव्यं द्वारीकृत्य यथा विशेषणविशेष्यभावो जातिवादे एवं द्रव्यवादेऽवाच्यगुणकृतभेदमाश्रित्य तदुपपत्तिरिति । तत्रावाच्यमित्यस्य शक्त्याविषय इत्यर्थः । शुद्ध द्रव्यवादस्त्वनुपदमेवोपपादयिष्यते घटो घट इत्यादौ विशेष्याविशेषणभावाप्रतीतिः सोऽपि भेदसापेक्ष इति तदाशयः । जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थ इति गौतमीये सूत्रे तद्वार्तिककारोऽप्याह । तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशेष्यते प्रधानोपसर्जनभावस्यानियमेन पदार्थत्वं, यदा भेदविवक्षा विशेषगतिश्च तदा व्यक्तिः पदार्थो (१)न जात्याकृती । यथा गौस्तिष्ठति गौर्गच्छतीति तयोः स्थानादीनामसम्भवात्सा पदार्थः यदा पुनरभेदो विवक्षितः सामान्यगतिश्च तदा जातिः पदार्थ इतरे विशेषणं यथा गौर्न पदा स्प्रष्टव्य इति ।

ननु जात्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽभानेन तस्यविशेष्यत्वे तत्र कथं व्यक्तेः प्रकारताऽत आह व्यक्तेरिति । सनियमो न सिद्धांतः इदं च पक्षांतरेप्यावश्यकमन्येषामिति भावः । नन्वेवमननुगमापत्तिरतआह विशेष्येति । तदेव ध्वनयन्नाह नहीति । उक्तेर्थे भाष्यांतराविरोधं स्पष्टार्थमाह यत्त्विति तस्यार्थानामिति एकीभवनरूपेतिशेषः गुणेति वीरत्वादीत्यर्थः । इत्यर्थइति नतुबोधाविषय इत्यर्थो येन विरोधः स्यादितिभावः । ननु शुद्धद्रव्यवादाशयकमेवेदमस्तु कुतः सरूपसूत्रभाष्यैकवाक्यताऽत आह शुद्धेति । दृष्टांताशयमाह घटइति ।

(१) अङ्ग जात्याकृती इति तद्वार्तिकेपाठः ।

अत्र सर्वव्यक्तिलाभायैकवचनोपपत्तयेच जातिःप्रधानं तस्याः साक्षात्स्पर्शासम्भवात् व्यक्त्यभेदविवक्षा बोध्या। पिष्टकमय्यो गाव इत्यत्राकृतिः वैयाकरणनयेऽप्याकृतिः शक्येति स्फोटवादे निरूपितम्।

केचित्तु पिष्टकमय्यो गाव इत्यत्र शब्दज्ञानानुपाति वस्तुशून्यं विकल्पाख्यं ज्ञानं पातञ्जलोक्तं वस्तुशून्यमित्यस्य बाह्यवस्तुशून्यमित्यर्थः। बाधज्ञानाबाध्यत्वाच्च मिथ्याज्ञानादस्य भेदः। बाधज्ञानसत्त्वेऽपि शब्दव्यवहारस्य तज्जन्यज्ञानस्य च जायमानत्वात्। तदुक्तम्—

अत्यन्तासत्यपि त्वर्थे ज्ञानंशब्दःकरोतिहि।

इत्याहुः।

अपरे तु धर्ममुपलक्षणीकृत्य शक्तिग्रहाद्वस्तुनस्तत्तद्धर्माकृतिविशिष्टा व्यक्तिर्बुध्यते नतु तद्धर्मप्रकारेणेति व्यक्तिवादः। प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्य-

---

सोपिविशेषणभावोपि। सरूपसूत्रभाष्योक्तं परसंमतमपीत्याह जात्येति। कार उद्योतकारः जात्यादेर्विमतत्वादाह प्रधानेपेति। तदेवाह यदेति तयोः जात्याकृत्योः। साव्यक्तिः पुनस्त्वर्थे। नन्वत्रापि जातेः स्पर्शासंभवाद्व्यक्ते रेव तत्वमुचितमत आहात्रेति।

नन्वस्योक्तरीत्या तत्रापि उपपत्तिरत आहैकेति। नचैवमपि भेदविवक्षैव कुतो नेत्याह तस्या इति। आकृतिरिति पदार्थ इत्यादेरनुषंगः। इदं परोक्तं सिद्धांतसंमतमपीत्याह। वैयेति बौद्धस्य तस्य सत्त्वादाह वास्त्विति। नन्वेवं मिथ्याज्ञानादस्य को भेदोऽत आह बाधेति। चस्त्वर्थे तत्रहेतुमाह बाधेति अत्यन्तेति। व्याख्यातं उक्तवक्ष्यमाणरीत्या निर्वाहे इदमयुक्तमतएवगौतमसूत्रविरोधोनेत्यरुचिः केचिदित्यनेन सूचिता तामेव प्रकाशयन्प्रतिज्ञातमाहापरेत्विति नैवंपदस्थलेएवापितुवाक्यस्थले ऽपीत्याह

तोऽपि वस्तुनस्तत्तद्विशेषणाविशिष्टव्यक्तेः स्वरूपेणो-पस्थितिः यथा यः शुक्लवासाः स देवदत्त इत्यादौ शुक्लवासउपलक्षिते शक्तिग्रहेऽपि देवदत्तपदजबोधे न तद्भानं तथा जात्यादेरपि। एतदेव जात्यादेरुपलक्षणत्वं यत्स्वाश्रयाणां सर्वेषां स्वरूपतः शक्तिग्रहविषयत्वं सम्पाद्य स्वयंशक्तिग्रहाविषयो बोधाविषयश्च। यथा काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्यत्र काकः स्वोपलक्षितोत्तृणत्वादिना तद्गृहमितरेभ्यो व्यावर्तयति। तथा जातिर्व्यक्तीरुपस्थाप्य स्वोपलक्षिताभिस्ताभिः शक्तिमितरेभ्यो व्यावर्तयति। घटत्वाश्रयो यः स घटपदशक्य इति शक्तिग्रहस्तत्पदेन विशेष्यमात्रपरामर्शः। घटो घटपदशक्य इत्यस्याप्ययमेवार्थः। एतदेवाभिप्रेत्य ध्रुवमपाये इति सूत्रे धावतः पतित इत्यादावध्रुवत्वमाशङ्क्य सतोऽप्यविवक्षया समाहितम्। सरणोपलक्षितं द्रव्यमाश्रमत्र विवक्षितमिति कैयटः। तदुक्तम्।

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम्।
शब्दः सुकरसम्बन्धो नच व्यभिचरिष्यतीति।
हरिरप्याह—अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तो गृहं यथा।

प्रकृष्टेति अयमेवाखंडार्थबोधः। उक्तमेवोपपादयति यथेति नन्वसद्यावर्तकत्वरूपं नोपलक्षणत्वं जात्यादेरत आहैतदेवेति। एतावताऽसत्त्वं प्रतिपाद्य व्यावर्तकत्वमाह यथेति। तांत्रिकायुक्तेरसांगत्यं ध्वनन्नाह काकेति। आदिनावेदिकापुंडरीकादि एवंचाजातेः शक्तावुपलक्षणत्वं सिद्धं। अत्रपक्षे प्रोक्तप्रकारासंभवादाह घटत्वेति। सर्वनाम्नामितिनियमादाह तत्पदेनेति। तस्यापि संग्रहमाह घट इति। अत्र भाष्यसंमतिमाहैतदेवेति। आशंक्येत्यनेन वस्तुतोध्रुवत्वमेवेति सूचितं मात्रमवधा-

गृहीतं गृहशब्देन शुद्धमेवाभिधीयते इति ॥

शुद्धमेव नतु उपलक्षणीभूतकाकविशिष्टमित्यर्थः। तथाऽसत्योपाध्युपलक्षितं सत्यमुपाध्यनादरेणैव शब्दैरभिधीयते इति हेलाराजः। न ब्राह्मणमित्यादौ ब्राह्मणत्वोपलक्षितत्वस्य सर्वव्यक्तिषु सत्त्वान्न दोषः।

यद्वा रूपसामान्यात्सर्वव्यक्तिषु हनननिषेधादिति तदुक्तम्। अइउण् सूत्रे भाष्ये रूपसामान्याद्वा सिद्धम्। बालस्याद्यशक्तिग्रहोऽपि ईदृशो गोपदवाच्य इति। अत्रापि पक्षे शक्तिग्रहे भासमानोपलक्षकरूपेण द्रव्यभेदमाश्रित्य वीरपुरुष इत्यादौ समासः। वीरपदेनापुरुषस्याप्युपस्थित्या तयोर्न पर्यायता तद्बोध्यव्यक्तिमात्रबोधकत्वं हि पर्यायत्वमिति वदन्ति। अयमपि पक्षः समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्ट इति समासवादे निरूपयिष्यते।

रणे। तदुक्तंभट्टैररुणाधिकरणे। गृहत्वेनाभिधानादाह शुद्धमेवेति हरिन्यूनतां निराचष्टे तथेति। अतएवप्रकृतसंगतिरस्य

ननु अत्रपक्षे न ब्राह्मणमित्यादौ कागतिरतआह नब्राह्मेति। नन्वेवं कथंनियतैकवचनमतआह यद्वेति। वार्तिकार्थस्तत एव बोध्यः नन्वत्र पक्षे कथमाद्यशक्तिग्रहः नहि तदा तस्य तत्र तदुपलक्षणत्वादिग्रहोऽतआह बालस्येति।नन्वेवमपि अत्रपक्षे समासो न स्यादिति दोषएवातआहात्रापीति काव्यप्रकाशाद्युक्तदोषमुद्धरति वीरेति मात्रं कात्स्न्र्यैवधारणे च अस्यापि भाष्यारूढत्वमाहायमपीति।

भूषणकाराद्युक्तिं खण्डयति यत्त्विति उभयत्रेति। अयंभावः उभयत्रैका शक्तिः अन्यथा जातौ वाहाद्यन्वयानुपपत्तिः। नचसाक्षात्संबंधेन जातौ तद्बाधेपि परंपरया तदन्वयोपगमान्नदोषः गौर्जातेत्यादौविशेष्यभूते गोत्वेऽन्वयितावच्छेदकतया गोत्वत्वादिभानापत्तेः जातेरपि प्रकारतयैव स्वरूपतोभानमितिनियमात् एवं च व्यक्तिशक्तिरावश्य-

यत्तु जातिपक्षेऽपि गवादिपदानामुभयत्र शक्तिः। शक्तिग्रहकार्यकारणभावे च जातिप्रकारकत्वस्यैव निवेशो नतु व्यक्तिविशेष्यकत्वस्य निवेशः। अतएव व्यक्त्यंशे कुब्जाशक्तिस्तदंशे तज्ज्ञानानपेक्षणादेतावतैव जातौ शक्तिरिति व्यवहार इति तदपि न। गौरवात्।

किञ्च सामान्यलक्षणाखण्डनायायं प्रकारस्तत्त्वावाक्यं, कार्यतावच्छेदककोटौ विशेष्यांशानिवेशे गोत्वेनाश्वादिबोधापत्तेः। नच प्रकारताविशेष एव निवेश्यते इति वाच्यम्। तस्य गोनिष्ठाविशेष्यतानिरूपितेति शब्देनैव बोधनीयतया दुर्ज्ञेयत्वात्। तन्निवेशे तु गोव्यक्त्यन्तरबोधो न स्यात्। तन्निष्ठविशेष्यतायां तान्निरूपकत्वाभावात्।

का यद्यपिजातेर्विशेष्यतयापि तथाभाने बाधकाभावस्तथापि सर्वत्रैवं कल्पनापेक्षया व्यक्तावपि शक्तिकल्पनैव लघीयसीति। एवं व्यक्तिशक्ता वस्माकं न वैमत्यं किंतु व्यक्तिशक्तिभानहेतुतायामेव। जातिविशिष्ट व्यक्तिबोधकत्वमिति नतु व्यक्तिविषयकत्वनिवेशो गौरवादत एव जातिशक्तगोत्वादिपदान्न व्यक्तिबोधः। तत्र जातिप्रकारकशक्तिग्रहाभावात् अत एव व्यक्त्यंशे कुब्जा शक्तिरितिगीयते तदंशेतज्ज्ञानानपेक्षणात् यथान्वयांशे शक्तिसत्त्वेऽपि तद्विषयकत्वं बोधजनकतायां नावच्छेदकमिति नान्वयो वाच्यताव्यवहारभाक् तथा व्यक्त्यंशे तत्सत्त्वेऽपि तद्विषयकत्वं बोधजनकतायां नावच्छेदकमिति नव्यक्तौ वाच्यताव्यवहारः। गोत्वविषयकत्वस्यैव च निवेशाद्गोत्वादेर्वाच्यताव्यवहारभाक्त्वमिति तदाह शक्तिग्रहेति। ननूक्तरीत्या गौरवं तुल्यमत आह किंचेति। तच्च तत्खंडनं हि। ननु तत्र किंविशेष्यांशनिवेश उत न तत्रांत्ये आह कार्यतेति बोधापत्तिरितिपाठः पत्तेरितिपाठे ह्यर्थस्यैवकथनं। दुर्ज्ञेयेति तन्निवेशं विनेत्यादिः। द्वितीयपक्षे आह तन्निवेशे त्विति प्रागुक्तसिद्धांतरीतिमाह।

यदि तु विशेष्यांशे विशेष्यतायाः प्रकारातिरिक्तानवच्छिन्नतया निवेशात्तन्न न दोष इति विभाव्यते तदा वृथायं प्रयासः। किञ्च घटत्वावच्छिन्नं सर्वं प्रति दण्डकारणताग्रहो मदुक्तरीत्यैव सुलभो न भवदुक्तरीत्येत्यलम्।

यत्तु कुत्सित इति सूत्रे भाष्ये उक्तं स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतमिति तस्यायमर्थः। स्वार्थं जात्याद्यभिधाय तद्विषयकाभिधाग्रहविषयो भूत्वा शब्दः प्रातिपदिकरूपस्तादितरानिरपेक्षः समवायेन सम्बद्धं द्रव्यमाहेति। अभिधायेत्यस्य प्रतिपाद्येत्यर्थकत्वे क्त्वोऽनुपपत्तिः। शब्दतो जातिद्रव्ययोः क्रमेण बोधाननुभवात्। प्रत्यक्षदृष्टक्रमस्यात्रारोप इत्यपि न युक्तम्। आश्रयानालिङ्गितजाति-

---

यदित्विति तत्र द्वितीयपक्षे उक्तरीत्यैव निर्वाहादाह तदेति सामान्यलक्षणास्वीकारफलांतरस्यापि मद्रीत्यैव सिद्धिर्नभवन्मते इत्याह किंचेति। एवंच फलद्वयस्यापि अनन्यथासिद्ध्या तदावश्यकत्वेनास्य प्रकारस्य निष्फलत्वमेवेति प्रागुक्तरीतिरेव साध्वी (व्यक्त्यनुपरक्तकेवलजातौ शक्यभावसाधकः अप्रयोजकत्वात्)। गोपदज्ञानस्य तच्छक्ति ज्ञानस्य च जातिविशिष्टविषयकज्ञानत्वं कार्यतावच्छेदकमितिनजातिविशेष्यत्वाभिप्रायेण गौर्नित्येत्यादिप्रयोगः पदविशेष्यकशक्तिग्रहपक्षेऽपि गोपदं गवि शक्तमित्येव शक्तिग्रहः गोपदं गोत्वे शक्तमिति शक्तिग्रहवादिनां तु गोत्वविषयकशक्तिज्ञानं तद्विशिष्टबोधकमिति स्वीकुर्वतां गोत्वपदाद्विशिष्टबोधापत्तिर्दुर्वारा ममतु तत्रगोव्यक्तिप्रकारकगोत्वविशेष्यक एव शक्तिग्रह इति नदोषस्तदाहेत्यलमिति।

यन्मूलकत्वेनेदं तैरुक्तं तस्यान्य एवार्थो न भवदभिमत इति तद्विरोधंसिद्धांते परिहरति-यत्त्विति। वक्ष्यमाणरीत्याह समवायेनेति। तदुक्तिं खंडयति अभीति। प्रत्यक्षेति च। सरूपसूत्रभाष्यादेरा-

प्रत्यक्षस्याप्यनुभवविरुद्धत्वेन तत्रापि वस्तुतः क्रमाभावात् ।

भाट्टास्तु जात्या व्यक्त्याक्षेपः विशेषणत्ववैशिष्ट्येनैव जातौ पदानां शक्तिग्रहाद्विशेषणत्वानुपपत्त्या विशेष्यव्यक्तेराक्षेपः, त्वादिरहितपदबोध्या जातिर्व्यक्तिविशेष्यकबोधविषया विशेषणतया गृहीतशक्तिकत्वादित्यनुमानम् ।

यत्तु जाते निर्विकल्पकोपस्थितिर्निर्विकल्पके इन्द्रियवच्छब्दोऽपि करणं शक्त्यनुभवोऽपि जात्यंशे निष्प्रकारक एव। गोत्वं क्किञ्चिदाश्रितं जातित्वादित्यनुमानम् । पदप्रयोज्यायाश्चोपस्थितेः शाब्दकारणत्वान्न व्युत्पत्तिभङ्गः । सति तात्पर्ये धूमोऽयं ज्वलतीत्यतोवह्नि र्ज्वलतीति बोधो भवत्येवायमेवाक्षेप इति । तन्न । तादृशहेतूपस्थितेरसार्वत्रिकत्वात् । शब्दतो जातित्वेनानुप-

---

कृतावालंभेनेत्यादेराशयः प्रागुक्तः। यत्तु तद्भाष्यस्वरसादेव पदा द्व्यक्तेर्न स्मरणं नाप्यनुभवः नापि तत्र कुब्जा शक्तिः किंत्वाक्षेप इतिभट्टास्तन्मतमाह भाट्टास्त्विति । नन्वनुपपत्त्यभावे कथमाक्षेपोऽतआह विशेषणेति सचानुमानमिति तत्प्रयोगमाह त्वादीति । तत्सहितपदबोध्याया विशेषणत्वावैशिष्ट्येन तदभावेनाक्षेपाभावादिदं पदविशेषणं ।

तेष्वेकदेशिमतं खंडयति—यत्त्विति । आक्षेपिका च निर्विकल्पकस्मृतिविषया जातिरेवेत्याह जातेरिति । पुंवत्कर्मेति पुंवद्भावः । ननु-नशब्दात्तदतआह निर्वीति । निष्प्रेति निर्विकल्पक एवेत्यर्थः। तथाच न तत्समानाकारताविरोध इति भावः। सचानुमानमित्याह गोत्वमिति नन्वाक्षेपितव्यक्तेरपि शाब्दे भाने पदजन्यपदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधेकारणमिति व्युत्पत्तिभंगोऽतआह पदेति । नन्वेवमतिप्रसंगोऽतआह सतीति । एवेनोक्तव्यवच्छेदः तादृशेति जातित्वेत्यर्थः । तत्रहेतुमाह शब्दत इति । गोपदादितस्तादृशरूपेण गोत्वादेरनुपस्थितेरित्यर्थः ।

स्थितेः। अर्थापत्ते रपि नावसरः। अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि बोधात्। समानसंवित्संवेद्यत्वमाक्षेप इत्यपि न युक्तम्। सुवर्णकरकादिषु गृह्यमाणेषु तैजसत्वजलत्वपृथिवीत्वसंशयदर्शनात्। द्रव्यमिति घटज्ञाने घटत्वभानाभावात् घटत्वपदजन्यजातिभाने विशेष्यतया व्यक्त्यभानाच्च।

किञ्च गवा वैशिष्ट्येनच गोत्वस्य समानवित्तिवेद्यत्वेऽपि गोगोत्ववैशिष्ट्यानीति समूहालंबनमेव स्यात् न विशिष्टबुद्धिरित्याहुः।

तन्न। व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानं विनापि बोधात्। एतेन जातिशक्तस्य व्यक्तौ लक्षणेत्यपास्तम्। अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि बोधात् क्वचिच्छक्यार्थबोधकस्यैव पदस्यान्यत्र लक्षणाया दृष्टत्वाच्च। नचैवं प्रकृते, अन्यथोपपत्तेश्चेत्यलम्।

तत्रगवादिशब्देन गवादीनां प्रतीतौ या कदाचित्सास्नादीनां प्रतीतिः सानुमानिक्येवेत्यन्ये। शाब्दे-

---

अर्थापत्तिरेवाक्षेपइति मतं खंडयति अर्थापत्तेरितिबोधादितिगांद्यादित्यादित इति भावः। मतांतरं खंडयंति समानेति। करकः करवेति प्रसिद्धः तेष्वपिदोषांतरमाह द्रव्यमितीति न(च सह)विशिष्टेति गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकसंसर्गमर्यादापन्नवैशिष्ट्यविषयकबुद्धिरित्यर्थः एतेनेत्यस्यार्थमाहानुपेति। नत्वेवं नह्येवं। नन्वगत्या तथा स्वीकारोऽतआहान्यथोपेति:।सिद्धांतमतेनेत्यर्थः। (न)निरूढलक्षणायां न तत्पूर्वकत्वानियमो मानाभावात् रूढिशक्तिरूढिलक्षणयोर्भेदानापत्तेः प्रयोजनानपेक्षत्वमात्रेण निरूढलक्षणेति प्रकाशादौ उक्तेश्च एतेन तया निर्वाह इति भूषणोक्तमपास्तंतदाहेत्यलमिति।

विशेषमाह तत्रेति जातिपक्षादावित्यर्थः। नियमेनतत्सामग्र्यभावादाह कदाचिदिति। येषांमते नाकृतिः शक्या तन्मतमाह सानुमे-

वेत्यपरे । जलतैलादयः शब्दास्त्ववयवावयविसाधारणाः । यदात्वौषधिपरिच्छिन्ने तैलादयो व्यवस्थितास्तदापि तेऽवयवं समुदायारोपेणाहुस्तदभिप्रायेण भाष्ये उक्तं समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते यथातैलंशुक्तमित्यादिना । एवं गुणिपरशुक्लादिषु गुणः शक्यः । नचानन्त्यं शुक्लादिगुणानाम् । एकत्वनित्यत्वस्वीकारात् । आश्रयभेदौपाधिकस्तु भेदव्यवहारः । एकोऽपि सावयवः अतएवाल्पत्वमहत्वकृतो भेदः ।

यद्वैकमखण्डंनैर्मल्यादिगुणान्तरसंमिश्रणे महत्वमन्यथाल्पत्वमिति तमपूसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । क्रियाप्येवमेका नित्या चोत्पादविनाशौ (शक्यस्यैव) संबन्धस्यैव । पच्यादि शक्यापि याऽव्यवधानेन फलजनिका सैकैव । अन्यासां तु तादर्थ्यात्पाकत्वव्यवहारो गौणः । एकपटशुक्लापरपटशुक्लगुणयोः प्रत्यभिज्ञाभावस्तु आरोपितभेदकृतः । क्वचिदस्त्येव तथा प्रत्यभिज्ञागुणपरेषु तद्गता जातिः पाचक इत्यादेः पाकक्रियासम्बन्धवत् कर्तरि शक्तिः । क्रियापचेरकस्य कर्ताशक्यः

ति । सिद्धान्तमतमाह शाब्देवेति । विशेषांतरमाह जलेति । व्यवेति वैद्यकशास्त्रे इतिभावः । तत्रमानमाह तदभीति आदिना घृतं भुक्तमिति एवं जातिशब्दस्थले जातिवत् ॥ गुणपरे विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह गुणीति तद्विषये इत्यर्थः । नन्वेवं कथंभेदव्यवहारोऽतआहा श्रयेति । नन्वेवमाकाशस्यापि सावयवत्वापत्तिरत आह यद्वेति इति उभयमेवंगुणवत् नन्वेवंकथमुत्पत्त्यादीत्यत आहोत्पेति । नन्वेवं समूहस्य क्रियात्वेन विशेष्यतया अवयवस्य पच्यादिवाच्यत्वं कथमतआह पच्यादीति तद्रूपारोपेणेति भावः । नन्वेवं प्रत्यभिज्ञातिप्रसंगोऽतआहैकेति । आश्रयाभेदे त्विष्टएवेति भावः । भेदप्राबल्ये तथा अभेदप्राबल्ये त्वाह क्वचिदिति । एवं गुणिपरे उक्तगुणपरे आह गुणेति ।

सम्बन्धो विशिष्टशक्यः। सम्बन्धश्च क्रियाकारकभावः सएव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं, प्रवृत्तिनिमित्तत्वंच यज्ज्ञानाच्छब्दप्रवृत्तिस्तत्त्वं, तस्यभाव इति सूत्रे भावशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमेव अतएव ततः सम्बन्धे भावप्रत्ययः, शब्दप्रवृत्तिश्च क्वचिद्धर्मज्ञानात् क्वचित्सम्बन्धज्ञानात् इति स्पष्टं तस्यभाव इत्यत्र कैयटे।

तत्र जातिगुणयोर्लोकनिरूढया सोयमिति प्रतीत्या भेदनिबन्धनसम्बन्धस्य तिरोधानान्न तत्र सम्बन्धे भावप्रत्ययः। क्रियया तु कृदन्ते भेदस्यैव नियमेन प्रतीतेस्तत्सम्बन्धज्ञानादेव शब्दप्रवृत्तिरिति तत्रैव भावप्रत्ययः। क्रियाकारकयोर्भेदाभेदाविति मते तिङन्ते तु युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे इत्युक्तेर्भेदतिरोधानम्। अत्र च शब्दशक्तिस्वभाव एव बीजम्।

क्रियाशब्दस्थले आह पाचक इति। आदिनापक्तेति तत्रविषयविभागमाह क्रियेति। प्रकारतया शक्येति शेषः। सच सांसर्गिकविषयतावत्त्वेनैव शक्य इतिबोध्यम्॥ एतेनपाचकादेः कथंक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं पचेः क्रियायामकस्य कर्त्तरिशक्त्या ताभ्यामुपस्थितयोराकांक्षावशात्परस्परान्वयेन तस्य शक्तेरेवाभाव इत्यपास्तमेकार्थीभावविवया संसर्गशक्त्यैव तथा व्यवहारात्॥ एकार्थीभावबलादाह संबंध इति तत्स्वरूपमाह संबंधश्चेति।

यत्तु तत्र क्रियां धर्मितावच्छेदकीकृत्यैव तादृशविशिष्टे शक्तिग्रहेण तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वव्यवहारस्तस्यभाव इत्यत्र भावपदेन प्रवृत्तिनिमित्तं तत्संबंधश्चेत्युभयं गृह्यते एवं यस्य गुणस्य भावादित्यत्र गुणपदेनापि तत्र लक्ष्यानुसारेण व्यवस्थेति कृतद्धितसमासोत्तरभावप्रत्ययेन संबन्धाभिधानमुपपद्यत इतिप्राञ्चस्तन्नेत्याह सएवेति। ननु तत्रक्रियायास्तत्त्वमप्रसिद्धमतआह प्रवृत्तीति। एवेनोभयव्यवच्छेदः। एवं यत्किंचिद्गुणपदेनापि ततः पाचकादितः। सर्वसंग्रहायाहशब्देति

अत एव कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेत्युक्त्वा पाचकत्वमित्युदाहृतं हरिणा । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्त इत्यस्य क्रियासम्बन्धप्रवृत्तिनिमित्तक इत्येवार्थः । जातिगुणक्रियायदृच्छेति चतुष्टयी शब्दानांप्रवृत्तिरित्यत्र क्रियापदं सम्बन्धप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दोपलक्षणमिति न न्यूनता । यदृच्छाशब्दा डित्थादयः कादयो भादयश्च । तत्र डित्थादिष्वेकद्रव्योपनिवेशिसंज्ञाभूतेषु व्यक्तिरेव वाच्या । आनन्त्यव्यभिचारयोरभावात् । प्रातिपदिकमात्रादर्थबोधाभावेन सुबन्ताच्च संख्यादेरेव प्रकारतया भानेन ततो न निर्विकल्पकम् । नच डित्थत्वमित्यादौ प्रत्ययार्थाभावेन त्वाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । व्यक्तेरेव प्रकारता विशेष्यतारूपविषयताद्वयेन भानेन प्रकारत्वावच्छिन्नाया व्यक्तेरेव त्वाद्यर्थत्वात् । जात्यतिरिक्तधर्मांशे प्रकारतायाः सावच्छिन्नत्वनियमस्तु भेदसम्बन्धाव-

---

अनतिप्रसंगाय विषयव्यवस्थामाह तत्रेति तयोर्मध्ये इत्यर्थः । तद्धिते विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह कृदन्ते इति । तदेवाहक्रियेति । एवं च तत्र क्रियैव प्रवृत्तिनिमित्तं । अत एव तत्र संबंधस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वादेव नन्वेवं कथं तत्रक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वव्यवहारोऽतआह क्रियेति ।

ननुतद्धितसमासयोरपि संबंधप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन तदसंग्रहाच्चत्र न्यूनताऽतआह जातीति शब्दोपेति तन्मात्रोपेत्यर्थः । इदं चसुबंतशब्दविभागकरणमिति न तिङन्तासंग्रहप्रयुक्तन्यूनता । तत्रतेषांमध्ये । आकडारादेतिसूत्रोक्तं हेतु गर्भविशेषणमाहैकेति । तत्वं प्राप्तेषु तेषु शब्देष्वित्यर्थः । नन्वेवं निर्विकल्पकापत्तिरितिचेत्साकिंप्रातिपदिकाद्वुतसुबंतादापाद्यते नाद्य इत्याह प्रातीति । तस्याप्रयोगात् । नांत्य इत्याह सुबंतादिति । ततः डित्थादितः । ननुजात्यन्यपदार्थानां स्वरूपतो नभानमितिनियमवत् जात्यन्यधर्मांशेप्रकारतायाः सावच्छिन्न-

च्छिन्नप्रकारताया एवेति न कश्चिद्दोषः । यद्वा तत्र प्रकृतिः शब्दपरा विशेष्यभूतोऽर्थ एव त्वाद्यर्थः । डित्थडित्थत्वपदयोश्च पर्यायता ।

यत्तु बालयुवाद्यवस्थाभेदेन शरीरभेदात्तद्वृत्तिडित्थत्वादि सैव त्वाद्यर्थ इति तन्न । लोके तत्र व्यवहाराभावेन तादृशोपाधिभेदेन भेदे प्रमाणाभावात् । आकाशे तु घटाकाशमठाकाशादीति भेदव्यवहारेण तत्रौपाधिकभेदासिद्धिः । अन्यथैकद्रव्योपनिवेशिनीत्यस्यासम्भवापत्तिः । एतच्च तस्यभाव इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति शक्तिवादे निरूपितं तद्धितवादे निरूपयिष्यते च । कादिपदानां कादीनामेकत्वमते पञ्चवर्णव्यक्तिषु तेषामनेकत्वमते पञ्चजातीयवर्णव्यक्तिषु वा शक्तिः । अन्त्ये जातय उपलक्षणमिति व्यक्तिवादोक्तरीत्या बोध्यम् । तत्राप्यानन्त्याद्यभावेन पञ्चवृत्त्येकशक्यतावच्छेदकानुपयोग एव तत्रापि पूर्ववदेव भावप्रत्यय इति कुत्वकुशब्दयोः पर्यायतैव

त्वमितिनियमभंगापत्तिरतआह जात्येति । एवं तन्नियमेऽपिबोध्यं अत्रगौरवाद्भाष्योक्तं पक्षांतरमाह यद्वेति तत्रडित्थत्वमित्यादौ अत्रपक्षे तन्नियमोपपत्तावपि न तन्नियमो मानाभावात् इतिबोध्यं । च येति पर्यायता चेत्यर्थः । कैयटादयुक्तिं खंडयति यत्त्विति । बालत्वयुवत्वाद्यवस्थेत्यर्थः । तत्र अवस्थायां भेदे शरीरस्येत्यादिः । नन्वेवमन्यत्रानिष्टापत्तिरितिदृष्टांतासंगतिरतआहाकाशेत्विति । तद्वत्तत्रापिबालडित्थो युवडित्थ इत्यादिव्यवहारांगीकारे आहान्यथेति ॥

एवमाद्ये उक्त्वा द्वितीये आह कादीति नन्वेवंविशिष्टशक्त्यापत्तिरतआहान्त्येइति । तत्रापि तदुपलक्षणत्वपक्षेपि । तत्रापि कुत्वमित्यत्रापि पूर्ववदेव प्रकारभेदेन द्वितीयपक्षेणोपसंहरति । कुत्वेति । तृतीये आह

भादिपदानां शक्यव्यक्त्यानन्त्येन शक्यतावच्छेद-
कापेक्षणात् भादिपदमेव शक्यतावच्छेदकं तदेव तु
तदुत्तरत्वाद्यर्थः। एतदभिप्रायेणैव च वृद्धिरादैच्सूत्रे
भाष्ये उक्तम्। 'कुत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्ये-
ति। भत्वात्। कथं भसंज्ञे'ति। अनेन कुत्वकुपदयोर्भ-
त्वभसंज्ञापदयोः पर्यायता स्पष्टमेवोक्ता। नच कुत्व-
पदस्य तत्र लक्षणा। मुख्येऽर्थे क्वापि प्रयोगादर्शना-
त्। उपक्रमे लाक्षणिकप्रयोगे बीजाभावाच्चेति दिक्।

परे तु गुणादीनामपि शक्यत्वे आनन्त्यव्यभि-
चारयोः सत्त्वेन गुणादिगतजातिरेव शक्या। रूप-
वान् क्रियावान् इतिपदयोः शक्तिग्रहे सर्वथाऽनयोर्दु-
र्वारत्वात्। शुक्लादीनामप्यनेकत्वमिति पक्षस्यापि
तमप्सूत्रे भाष्ये सत्त्वेन तत्रापि तयोः सत्त्वाच्च। युक्तं
चैतत्। अन्यथोक्तरीत्या पटादीनामपि नित्यत्वाद्या-
पत्तिः। किञ्चैकत्वेऽप्यौपाधिकभेदस्य सत्त्वेन तौ दुर्वा-
रौ। पाचकादिषु सम्बन्धप्रवृत्तिनिमित्तकेषु सम्बन्ध-

भादीति। तुरुक्तवैलक्षण्ये तृतीयान्तार्थमेवाहानेनेति। कौस्तुभादयुक्तिं
खंडयति-नचेति। एतेन तथा सकलग्रंथकारोक्तमपास्तमित्यन्यत्र
निरूपितं तदाहेति दिगिति॥

एवं गुणीत्यादिनोक्तं प्राचामनुरोधेनेति सूचयन् सिद्धान्तमाह-प-
रेत्विति। शक्येति तेष्वपीत्यादिः। ननु तत्र तदभावः प्रागुक्त एवात-
आह-रूपेति। विशेषे एवात्र तात्पर्यात्। रूपत्वानुगतीकृतरूपानुगते
शक्तिग्रहे तु लाघवात्तद्गतजातावेव शक्तिरुचिता तत्राप्याह-शुक्लेति।
सपक्षो भाष्योक्तोऽपि न युक्त इत्याह-युक्तमिति। जगतीतलवर्तिशु-
क्लादेरेकत्वनित्यत्वांगीकारे। आदिना एकत्वं अभ्युपेत्याप्याह-किंचै-
केति। आद्यग्राह्यमेवाह-पाचकेति। शब्देष्वित्यर्थः। ननु तत्सत्त्वे न

प्रतियोगिक्रियागता जातिः शक्या। गुडतण्डुलपाकेषु भिन्नेषु पाकः पाक इति अनुगतव्यवहारेण पाकत्वस्यैकस्य जातिरूपस्याङ्गीकारात्। एवमन्यत्रापि। डित्थादावपि डित्थादिशब्दगता जातिः। शुकाद्युच्चारणभेदेन डित्थादिपदानां नानात्वात्। तदध्यवसायाच्च। गुणादिगतजातेः परम्परया द्रव्यवृत्तितया द्रव्यबोधनिर्वाहः। साक्षादाश्रयवृत्तिजाति बोधजनको जातिशब्दः। गुणादिद्वारकपरम्परया तद्वृत्तिधर्मबोधजनका गुणादिशब्दा, इति न चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरित्यस्य हानिरित्याहुः।

एवंच शुक्लादय उभयत्र शक्ता एव गुणे गुणिनि चाद्ये पुंस्त्वमेवान्त्ये विशेष्यनिघ्नता। 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति' इति कोशात्। गुणिनि लक्षणेति तु न युक्तम्। मानाभावात्। लाक्षणिकानां कोशेऽनुपादानाच्च। रूपादिशब्दवाच्यस्य तु शब्दशक्तिस्वभावान्न गुण्यभेदमापन्नेति बोध्यम्। जातितद्वतो र्गुणगुण्यादेश्च समवायः सम्बन्धः।

मानमतआह–गुडेति। याजकादावाहैवमिति। ननु नानेकत्वं तस्येति कथंलाऽतआह–शुकादीति। ननु सिद्धांते न ततस्तद्भेदोतआह–तदध्येति। नन्वत्र पक्षे कथं ततो द्रव्य बोधोऽतआह गुणादीति। नन्वेवंचतुष्टयी शब्दानामित्यस्योच्छेदोऽतआह–साक्षादिति। पर्यवसित माहैवंचेति। उभयत्रेत्यस्य व्याख्या गुणे इति। परमतं खण्डयति गुणिनीति। ननु शुक्लादीनां गुण्यभेदे विशेष्यनिघ्नता ततो भेदेनोक्तौ तु पुंस्त्वमेवेति फलितं, तथासति रूपादावप्यतिप्रसङ्गोऽतआह–रूपादीति। एवंसर्वं परमतेनोक्त्वा सिद्धान्तमाह–जातितद्वतोरित्यादिना–

समवायोऽपृथग्भावो द्रव्यादीनां गुणैर्मतः ।
स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः ।

इति चरके पतञ्जल्युक्तेः । तत्र समवाय इति लक्ष्यं, अपृथग्भाव इति लक्षणं सच सहैवावस्थानं अयमेवायुतसिद्धिः द्रव्यादीनामाधारभूतानां गुणैराधेयैः स सम्बन्धो मतः तेन पृथ्वीत्वगन्धयोर्न स सम्बन्धः । आधाराधेयत्वाभावात् । आधाराधेयभावश्च तयोरनियतः तन्तुषु पटः पटे तन्तव इति वृक्षे शाखेति च व्य-[illegible]त् । स समवायो नित्यः किं सर्वत्र नेत्याह । [illegible] । नित्यमिति शेषः । तत्र नित्य इत्यर्थः । हि वृत स्तत्रानियतोऽनित्यो गुणो नातो नित्यद्रव्यतद्गुणयोः समवायो नित्योऽर्थादन्यत्रानित्य इत्युक्तम् । एवंचानेकत्वमप्युक्तमेव । एकत्र द्रव्येऽनेकगुणकर्मादिनिरूपितोऽनेकस्तु न । मानाभावात् । किंत्वेक एव । एतावतैकः समवाय इति व्यवहारः केषांचित् । तदुक्तं कणादेन—तत्वं भावेनेति । तत्वमेकत्वं, भावेन सत्तया

आदिना क्रियातद्वदादि । तत्र तदुक्तौ—सच पृथक्भावश्च । सहैवेति जातितद्वदादेः । द्वितीयपादार्थमाह—द्रव्येति । तथोक्तिस्वरसलब्धमर्थमाहाधारेत्यादि । स इत्यस्य मध्यमणिन्यायेन सम्बन्ध इत्याह संबन्ध इति । तथार्थफलमाह—तेनेति । अस्यार्थमाहाधारेति । आधाराधेयभावश्च न परसंमत एवेत्याहाधारेति । उत्तरार्धार्थमाह—स इति । अपकर्षानुषङ्गाभ्यामाह—तत्रनित्यइत्यर्थइति । हीत्युत्कर्षेणाग्रिमवाक्यान्वयीत्याह—हीति । फलितमाहैवंचेति । अन्यत्रानित्यत्वे चेत्यर्थः ।

नन्वाश्रयभेदकृतभेदवन्निरूपकभेदकृतभेदोऽपि कुतो नातआहैकत्रेति । एवेन परमतव्यवच्छेदः । केषांचित्नैयायिकादीनां । सत्तयेति । सायथा त्रितयवृत्तिनी न तत्तद्रूपा किन्तु भिन्नैका तथा तादृशः समवायोऽपीत्यर्थः । नन्वेवं कथं व्यवहारत्रयं तत्प्रयुक्तमतआह

व्याख्यातमिति तदर्थः।सचापृथक्स्थितिरूपः समवायः स्वरूपेणैतेषां भेदव्यवहारनियामकः। अयुतसिद्धिमूलकादभेदारोपाच्चाभेदे व्यवहारनियामकोऽपि पटः शुक्लः पटस्य शुक्लः तन्तुषु पटः पटीभवन्ति तन्तवो वृक्षे शाखेत्यादिव्यवहारात्। तदुक्तं हरिणापि—

तत्तस्तु समवायाख्या शक्तिर्भेदस्य बाधिका।
एकत्वमिव ता व्यक्ती रापादयति कारणैरिति।

ततः कार्यव्यक्त्यनन्तरं भेदस्य भेदमा[illegible] कारणैरयुतसिद्धत्वेनैकदेशास्थित्याऽविभागरूपै[illegible] इति हेलाराजः। तत्र भेदस्थलकोऽवयवावय[illegible] गुणगुणिभावादिश्च संबन्धः षष्ठीवाच्य इत्येतावता समवायस्य सम्बन्धत्वव्यवहारो लोकेऽप्यपृथग्भावारोपात्। तदाश्रये सम्बन्धे समवायव्यवहारः। तत्र च समवायपदमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्।

'समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते'रिति व्याससूत्रं तु समवायस्यैव साक्षात् संबन्धत्वमित्यर्थं खण्डकं तदर्थस्तु समवायाभ्युपगमादपि नेष्टसिद्धिः। अवयवैरत्यन्तभिन्नोऽवयवी समवायसम्बन्धेन तैः

सचेति। तेषां गुणगुण्यादीनां एवंच भेदोवास्तवः अभेदस्त्वारोपित इत्याहायुतेति। आदिना पटे तन्तवः। तस्यापीष्टत्वादाह भेदमात्रेति। ननु तस्यसम्बन्धत्वे उभयत्र षष्ठी स्यात्तदभावे तत्रापि षष्ठी कथमतआह तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। ननु समवायस्योक्तलक्षणकत्वे कथंलोके संबे समवायव्यवहारोऽतआह लोकेपीति। प्रवृत्तिनिमित्तान्तरस्य तत्राप्यभावादाह—तत्रचेति। तत्रापीत्यर्थः। समवायाङ्गीकारे व्याससूत्रविरोधं परिहरति—समेति। खण्डकमिति ननु तत्खण्डकं नाप्युक्तरीत्या तस्य तत्त्वखण्डकमित्यर्थः। तदेवा

सम्बध्यते चेत्समवायोऽपि समवायेनान्येन वा सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बध्येत अत्यन्तभेदसाम्यात् । ततश्च तस्याप्यन्योऽन्यः संबन्धः कल्प्य इत्यनवस्थेति । समवायस्य समवायिभिः सम्मूर्च्छितावभासाद् भेदानवभासेन न मुख्यं सम्बन्धत्वमतो न षष्ठीवाच्यः सः । संयोगोऽपि न षष्ठीवाच्यः । पदार्थयोजनामात्रहेतुः सम्बन्धो हि षष्ठ्यर्थः । संयोगस्तु नैवम् । तस्य स्वतः पदार्थत्वात् । [illegible] पश्येत्यादिव्यवहारात् । परस्परसंयोगेनावय[illegible]मवयव्युत्पादकत्वेन वस्तुभूतकार्यकारित्वाच्च । सम्बन्धस्य तु न तत्त्वमिति स्पष्टमेवेति स्पष्टं हरिहेलाराजग्रन्थयोः ।

कणादोऽपि 'इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः समवाय' इति । इहेति इदमितिच यत इत्यर्थः । कार्यकारणयोरित्ययुतसिद्धानामुपलक्षणम् । आद्यं मृदि घट इति । अन्त्यं मृद्घट इति । क्रियाक्रियावतोरपि चैत्रो गच्छतीत्यादौ अभेदप्रतीतिः

ह–तदर्थस्त्विति । चार्थमाहापीति । भेदाभेदपक्षे तादात्म्येनैव सिद्धेस्तदानर्थक्यमेवेत्यत आहावयवैरिति । तदसम्भवादुक्तरीत्याआहान्येन वेति । साम्यादित्यस्यार्थोऽत्यन्तेति तस्यापि तदादेरपि । इतिरर्थसमाप्तौ । ननु सएव कुतोनषष्ठीवाच्योऽत आह समेति । संमूर्च्छना संमिश्रणं । प्रसंगादाह संयोगोपीति । अत्रहेतुमाह पदार्थेति । हियतः मात्रपदव्यवच्छेद्यमाह–संयोगस्त्विति । पदार्थत्वेहेत्वन्तरमाह–परस्परमिति । पष्ठ्यंतस्योभयत्रान्वयः। तत्त्वं उभयं । समवाये परसंमतिमप्याह–कणादोपीति । प्रतीतिद्वयं यतः स समवायः कार्यकारणयोरित्यर्थः । स्तदाहेहेतीति । न्यूनतांनिराचष्टे—कार्येति । क्वचित्तदसम्भवं

प्रत्ययार्थकर्तुः क्रिययाऽभेदेनैवान्वयात् । भेदसम्बन्धस्य शब्दादनुपस्थितेः । अयं समवायो बौद्धशब्दार्थयोरपि वक्तुं शक्यः । अत एव तयोर्भेदाभेदव्यवहारः । अत्रार्थेऽयं शब्द इति व्यवहारेण तयोरपि आधाराधेयभावसत्त्वात् । विमानखण्डेऽप्युक्तम् । वादमार्गे जयाय द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया ज्ञातव्या इति चरके ।

यत्तु भेदसमानाधिकरणाभेदरूपं तादात्म्यं सम्बन्धः अभेदश्च व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य तादृश एवाभावो नातिरिक्तः । भेदत्वावच्छिन्नाभावश्चेदप्रसिद्धिः भेदप्रतियोगिकाभावश्चेद्वित्यादिना वह्न्यादौ नीलभेदाभावस्य सत्त्वात् । वह्निर्नील इत्यादेरापत्तिरित्यपास्तमिति । तन्न । तदुक्त्यसाधारणरूपार्थयौगिकेन तादात्म्यशब्देन शब्दमर्यादया तावतोऽर्थस्यालाभात् । तत्राप्यर्थे रूढिकल्पनायां तु गौरवमक्लृप्तकल्पना च । समवायान्समवैतीति सूत्रे समवायं समूहं प्राप्य तदेकदेशी भवतीत्यर्थ इति वृ-

---

निराचष्टे—क्रियेति । समानाधिकरणे इत्युक्तेरितिभावः । शब्दात्तस्माच्छब्दात् । अन्यत्रापि तादात्म्यस्य नोपयोग इत्यधिकं ततो लब्धमेवाहायमिति । सिद्धान्तमतेनाह बौद्धेति । शब्दश्चार्थश्चतयोरित्यर्थः । अपिना बाह्यसमुच्चयः । अत एव तत्सत्वे उक्तरीत्या तयोः सम्भवादेव । उक्तबीजमाहात्म्यार्थे इति । स्थलान्तरस्थपतञ्जल्युक्तिमप्याह—बिमानेति चरके । विमानखण्डेऽपीत्युक्तमित्यन्वयः ।

वेदान्तिमतं खण्डयति यत्त्विति । लाघवादाहाभेदश्चेति । तादृश एव व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक एव । एतेन तथातयो र्निवेशेन । तदात्मनो भावस्तादात्म्यमिति व्युत्पत्तेराह तदुक्तीति न-

त्तिव्याख्यानेनोक्तचरकश्लोकेन च समवपूर्वकेण: तत्र शक्तिः क्लृप्ता। सपदार्थश्च क्लृप्त एवेति न किंचित्कल्प्यम्।

किञ्च भेदतदभावयोर्विरुद्धस्वभावत्त्वात्। कथमेकत्र स्थितिः नचैकोऽध्यस्तः तत्त्वं किं भेदस्य तदभावस्य वा। आद्येऽयमध्यासः किमाद्यव्यवहारकृदीश्वरस्येत शुक्तौ रजताध्यासवदाधुनिकस्य ?। आद्ये सिद्धं तस्य व्यावहारिकत्वमिति न तयोर्वैष[illegible] तदध्यासवदेतस्यापि व्यवहारनिया[illegible]त्तिः। स्वर्णकार्यदाने स्वर्णदानाद्धर्माधिक्यश्रवणात्। किञ्चभेदाभावः प्रतियोगितावच्छेदकधर्मरूप इति रूपादौ तस्याध्यास एव वाच्य इति तस्याध्यस्तत्वापत्तौ त्वत्सिद्धान्तभङ्गः। अतिरिक्तत्वे तु गौरवम्। किञ्चातिरिक्तोऽपि तत्समनियत इति नाध्यासं विना निर्वाहः। अतिरिक्तोऽसमनियत इति

न्वन्यदोषः सिद्धान्तेऽपीत्यतआह—समवायानिति। तत्र अपृथक्भावपरमते दोषान्तरमाह—किं चेति। तत्वं अध्यस्तत्वं तयोर्भेदाभेदयोः एवञ्चैकत्र स्थित्यसम्भव एव। तदध्येति शुक्तौ रजताध्यासेत्यर्थः। इष्टापत्तावाह–स्वर्णेति। त्वन्मतेतु तदभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। तदभावस्याध्यस्तत्वे दोषमाह–किं चेति। तस्यावश्यकत्वमप्याह भेदाभावइति तस्य अभेदस्य सर्वथेत्यादिः। त्वदिति भेदो वास्तव इति वेदान्तिसिद्धान्तेत्यर्थः। न न्वखण्डपदार्थः सः न तद्रूप इति न विरोधएवेत्त्येकत्रस्थितिसंभवान्नरूपादावध्यासोऽत आहातीति। सिद्धान्तभङ्गोपिदोष एवेत्याह–किञ्चेति। अनतिप्रसङ्गायाह–तदिति। प्रतियोगितावच्छेदकेत्यर्थः। तत्समानाधिकरणएवाखण्डः सपदार्थ इति भावः। अध्यासमिति रूपादावित्यादिः। एतद्दोषपरिहारा-

चेदक्लृप्तकल्पनायामत्यन्तगौरवम् । अत्र ग्रन्थे य-त्पूर्वं बहुशः तादात्म्यस्य सम्बन्धत्वमुक्तं वक्ष्यते च तत्परवासनयेति बोध्यम् ।

एतेनायुतसिद्धानां स्वरूपमेव सम्बन्धो न सम-वायः । तथाहि । स्वरूपविशेषेषु सम्बन्धत्वमपि ध-र्मः स्वीक्रियते प्रत्येकरूपेण च सम्बन्धिताप्रतीत्यनु-सारात् सम्बन्धत्वेनच तस्य सम्बन्धिद्वयनिरूप्यत्वं विशिष्टबुद्धिनियामकत्वं षष्ठीबोध्यता [illegible] दिनियामकताच तन्तुषु पटः समवेत इति [illegible] बुद्धेस्त्वयाप्येवमेवोपपाद्यत्वात् । एतेना[illegible] न्धत्वकल्पनापेक्षया समवाय तत्सम्बन्धत्वयोः कल्प-ना लघीयसीत्यपास्तम् । समवायनिरूपितमनेके-ष्वनेकसम्बन्धत्वं कल्प्यम् । निरूपकभेदेन सम्ब-न्धत्वभेदात् समवायेष्वनेकं तत्कल्प्यं समवायश्चे-त्यतिगौरवात् । सम्बन्धिभेदेन समवायस्याप्यनेक-

---

याहातीति तदसमनियतत्वेप्यनतिप्रसङ्गाय तद्धति यावद्धर्मसमनि-यतत्वं वाच्यमेवेति बोध्यं । एवं सति स्वपूर्वापरग्रन्थविरोधं परि-हरति अत्रेति । एवमन्यत्रापिबोध्यम् ।

मीमांसकादिमतंखंडयति-एतेनेति। अक्लृप्तकल्पनायात्मत्यंतगौरवेणे-त्यर्थः । सामान्यस्यातिरिक्तस्याभावादाह विशेषेष्विति । अपिना विद्य-मानतद्धर्मसमुच्चयः । सचसमुदितवृत्तिरतएवसंबंधिभेदायाह—प्रत्ये-केति । वैपरीत्यनिरासायाह प्रतीत्येति । समवायस्य संबंधत्वेऽपि स्थल-विशेषे इदमावश्यकमित्याह—तंतुष्विति । तद्विशिष्टेति—समवायविशिष्टे-त्यर्थः । अनेकेषु स्वरूपेषु संबंधत्वेति अनेकेत्यादिः एतेनेत्यस्यार्थमाह समेति । अस्यसाक्षात्संबंधत्वाभावादितिभावः तत्संबंधत्वं यश्च कल्प्यः ।

त्वेऽतिगौरवाच्च। संयोगस्य तु न घटभूतलादिस्वरूपेणान्यथासिद्धिः। वियोगकालेऽपि तत्स्वरूपतादवस्थ्येन विशिष्ट बुद्धिप्रसङ्गात्। समवायस्थले तु सतोः संबन्धिनोर्न कदापि वियोग इति न दोषः। गुणगुण्यादेः सतः कदाप्यवियोगेन लोकानां विवेकाग्रहात् पटः शुक्ल इति। भेदारोपेण तु पटस्य शुक्ल इति। एवंच घटादिशब्दानां जातिशक्तत्वेऽपि जातिव्यक्त्योर्विवेकाग्रहान्न बाहाद्यनुपप[illegible]मास्तम्। कदापि सम्बन्धस्य द्रव्यत्वादिनाऽप्र[illegible]। अतएव द्रव्यस्वरूपातिरिक्तसत्तादिजातिसि[illegible]क्तं कणादेन—द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यात इति। भावः सत्ता यथा—द्रव्यात्मिका तथा समवायोऽपि विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वादिति तदर्थः।

ननु भाविविषयकशक्तिग्रहो बोधश्च कथं, न सामान्यलक्षणया। तदनुपपत्तेरुक्तत्वात्। नच जातिप्रका-

---

नन्वेवं संयोगस्यापि स्वरूपेणान्यथासिद्धिः स्यादत आह—संयोगेति। नैवं प्रकृते इत्याह—समेति। नचसंयोगस्थलेऽव्यवस्थाविशेष एव संबंधिनोः संबंध इति नदोषः तस्यैव संयोगपदेन व्यवहारात्। अत्रपक्षे प्रयोगद्वयोपपत्तिमाह—गुणेति। यथाविवेकाग्रहवतामविभागलक्षणनिमित्तेनाभेदात्पटः शुक्ल इति तथेतिभावः।दोषांतरमाह—कदापीति। अतएव धर्मस्य धर्मिरूपतया अप्रतीतेरेव। द्रव्येति द्रव्यादित्यर्थः।द्रव्यत्वेत्यस्य समायस्येत्यादिस्तदाह—तथेति। तदात्मको नेत्यर्थः। शेषमुभयत्राहाविलेति। कंचिद्विशेषं वक्तुं संक्षेपेणोक्तमसप्रपंचशंकापूर्वकमाह—नन्वित्यादिना

नैयायिकादिमतं खण्डयति—नसामेति। अविद्यमानेन संबंधिनासंबंधाभावस्योपपादनात्तस्यास्तत्वस्यैवाभावाच्चाह—तदनुपेति।

भूषणादिमतं खंडयति—नचेति। शक्तिग्रहाभावे आह—तद्बोधेति।

रकशक्तिग्रहस्य स्वाश्रयविषयकबोधजनकत्वेन तद्बोधनिर्वाह इति वाच्यम्। बोधकालेऽसत्त्वेन तस्य जात्याश्रयत्वाभावात तत्त्वेनाग्रहाच्च। तादृशेन तेनार्थेन शब्दस्यापि संबन्धाग्रहाच्च। नच सत्कार्यवादे कारणे कार्यस्य सूक्ष्मरूपेण सत्त्वान्नानुपपत्तिः सूक्ष्मरूपेण सत्त्वमित्यस्य कारणरूपेण सत्त्वमित्यर्थात्तस्यमृदादिशब्दवाच्यत्वेऽपि घटादिशब्दावाच्यत्वात् घटत्वाद्याश्रयत्वाभावात् तद्ग्रहाभावाच्च।

नन्वेवं शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यताहानिः। [illegible] त्तिकालमेव शब्दसंबन्धेन विद्यमानयोः शब्द[illegible] वियोगात्तज्जातीये व्यवहारनित्यत्वाच्च नित्य[illegible] हाराक्षतेः। अतएव सतः संज्ञासंबन्ध इति वृद्धिरादैच् सूत्रेभाष्ये उक्तम्। 'सावर्णिको नाम मनुर्भवान् भुवि भविष्यती'त्यादौ भावित्वेन बुद्धिस्थस्य भावित्वेन बुद्धिस्थसंज्ञाबोधनमिति नदोषइतिचेन्न। बौद्धस्यैव शब्दतो बोधेनाक्षतेः। घटं कुर्वित्यादेश्च बुद्धिस्थ-

---

ननु तत्र ग्रहस्यैव निवेशः क्रियते न स्वरूपसतस्तस्येति नायंदोषोऽत आह–तत्त्वेनेति। असंभवादेवेतिभावः(१)अतएवाह–तादृशेनेति असतेत्यर्थः। असंबद्धबोधेऽतिप्रसंगःस्पष्टएवेतिभावः। अतएवोक्तरीत्यैवाह घटत्वेति। तदेत्यादिः। तद्ग्रहेति तत्वेन ग्रहेत्यर्थः। एवं तदा तेनार्थेन शब्दस्य संबंधाभावे। कालमिति कालाध्वनोरिति द्वितीया। एवेन पूर्वकालव्यवच्छेदः। वियोगेप्याह तज्जातीति। अतएव उक्तरीत्यानित्यत्वादेव।

नन्वेवमपि सावर्णिक इत्यादौ दोष एवातआह सावर्णीति। नन्वेवं घटं कुर्विति न स्यात्तस्य सिद्धत्वादतआह–घटमिति। अत्रदोषमाह

---

(१) असंबद्धत्वादेवेति पाठान्तरम्।

घटं बाह्यरूपेण कुर्वित्यर्थः ।

यदि तु यत्र क्रियापि बुद्धिस्थैवोपाध्यत्वेन प्रतीयते कंसं घातयतीत्यादौ तत्र बौद्धपदार्थेन निर्वाहो नान्यत्र । किञ्चास्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादौ बुद्धिस्थे एतत्संबन्धाभावादनुपपत्तिः। मार्ष्टीत्यादौ बौद्धाकारस्य बाह्यशब्दे विधानानुपपत्तिश्चेति विभाव्यते तदा घटादिपदानां तत्पदव्यवहरिष्यमाणे लक्षणया यस्य जातस्य घटपदेन व्यवहारो भावी तं कुर्विति तदर्थः । [illegible]वादाभ्युपगमाच्च न तत्र व्यवहरिष्यमाणत्वा[illegible]र्थः ।

[illegible]शबौद्धस्यैव शाब्दविषयत्वं बौद्धसूत्रैतत्सूत्रयोर्भेदाग्रहादेतत्सूत्रसंबन्धो नानुपपन्नः । एवमेव बौद्धाकारस्य बाह्यशब्दे विधानमप्युपपन्नम् । वचनमपि बौद्धमेवेति बोध्यम् । 'इग्यण' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम् । वृद्धिरादैच् इत्यादौ तु सर्वेषां शब्दानां नित्यत्वेन सर्वाकारादिषु विद्यमानेपूक्तरीत्या शक्ति-

---

विधाविति । आद्ये दोषमाह—किंचेति ।एवंच सर्वत्रानिर्वाहः । तस्य सार्वत्रिकत्वेप्याह—किंचास्येति ।बुद्धिस्थशाटके अनुवादे लक्षणा नविधावित्याद्यदोषमुद्धरति—घटादीति ।नन्वसति तदपि कथमत आह—सत्कार्येति ।चस्त्वर्थे । अनुवादेपि लक्षणाभावजलाघवादाह—यद्वेति । ईदृशस्य तत्पदव्यवहरिष्यमाणस्य द्वितीयदोषस्य प्रागुक्तयुक्तिभिरभावं मनसि निधाय तृतीयचतुर्थावुद्धरति क्रमेण बौद्धेत्यादि । एवमेव तयोस्तदग्रहादेव तत्पदवाह वचनमिति । स्पष्टमिति । 'अस्य सूत्रस्य शाटकं वय यदि वातव्योनशाटकोऽथशाटको नवातव्यस्तेन मन्यामहे सवातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवती'ति तत्रोक्तं । नन्वेवमनेनैव प्रकारेण सिद्धे वृद्धिरादैजिति सूत्रभाष्यासंगतिरत आह वृद्धिरादैजिति ।

ग्रहस्य बोधस्य चोपपत्तिः। शास्त्रं तु साधुत्वाख्यानमात्रमिति प्रकारान्तरमपि भाष्ये उक्तम्।

किंच विद्यमानेषु घटेषु गृहीतशक्तिकस्य भाविघटोत्पत्त्यनन्तरं गृहीतशक्तिकघटसादृश्यात्तत्र तत्पदशक्तिग्रहस्तद्बोधश्च। घटो नष्ट इत्यादेरपि तत्पदव्यवहृतो नष्ट इत्यर्थो बोध्यः।

इदं तु बोध्यम्। यत्र कयाचित्संज्ञयोपस्थितमनेकमर्थमुद्दिश्य संज्ञान्तरं बोध्यते यथैच्शब्देनैकारौकारावुद्दिश्य वृद्धिसंज्ञा तत्र प्रदेशेषु वृद्धिप[illegible] नैव तयोर्बोधः। अतएवानुदात्तङित इति[illegible] त्तङितौ द्वावात्मनेपदमित्यस्य तङानौ द्वावर्थौ [illegible] संख्यातानुदेशः प्राप्नोतीति यथासंख्यसूत्रभाष्योक्तं संगच्छते। अन्यथा तङानां तदर्थत्वेनात्मनेपदत्वेन बोधे एकत्वेन च द्वावर्थावित्यस्यानुपपत्तिः स्पष्टैव। ऐच्त्वमैच्पदं जातिविशेषो वा इत्यन्यदेतत्। एवंच वृद्ध्यादिपदानां न पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। यत्र प्रवृत्तिनि-

---

नचैवं शास्त्रानर्थक्यमतआह शास्त्रंत्विति मात्रमितितन्मात्रपरमितितन्मात्रपरमित्यर्थः एवंचोपायस्योपायांतरादूषकत्वान्नतदसंगतिरितिभावः। बौद्धपदार्थानंगीकर्तृ मतेपि सामान्यलक्षणां विना निर्वाहमाह किंचेति। तुल्य न्यायादाह-घटो नष्ट इति। लक्षणानुवादिनाशप्रतियोगित्वमपि तथा व्यवहृतस्य सूक्ष्मरूपेण सत्वादव्याहतमिति भावः

विशेषमाहेदंत्विति। अत्र मानमाहातएवेति सूत्रे। इत्यस्य प्राप्नोतीत्यत्रा न्वयः। अनुगममाहात्मनेइति। संज्ञाशब्दत्वादितिभावः। ननुतत्वं किमत आहैच्त्वमिति। चतुष्टयीपक्षे संज्ञाशब्दत्वादाहैच्पदमिति त्रयीपक्षे आह-जातीति। आद्येऐच्पदमैकारचकारनिरूपितमध्यगत्ववति शक्तमित्याकारः शक्तिग्रहः। अंत्ये एतन्मानसिद्धैच्त्वजातिमत्सु शक्त-

मित्तान्तरासंभवस्तत्रैव पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । यथा भादिपद इत्यन्यत्र विस्तरः ।

एवं लिङ्गमपि प्रातिपदिकार्थः नतु प्रत्ययार्थः । प्राधान्यापत्तेः । वागादिशब्देभ्यो विनापि प्रत्ययं तद्बोधाच्च । लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतावेव दर्शनाच्च । अत एव स्वमोर्नपुंसकात्, ह्रस्वो नपुंसके, नपुंसकस्य झलच, इत्यादि सूत्राणि संगच्छन्ते । तस्माच्छस इत्यत्र पुंसी- [illegible] पुंल्लिङ्गशब्दस्य प्रकृतित्वे इत्यर्थः । स्त्रियामित्य- [illegible] वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । प्रातिपदि- [illegible]ऽपि लिङ्गेत्यस्यापि तत्र वर्तमानादित्य-

---

मिति शक्तिग्रह इति तत्तत्प्रकारको बोध इतिस्पष्टं वृद्धिरादैजित्यत्र कैयटे । एवमन्यत्रापि बोध्यं शक्तिग्रहस्तूकरीत्यैव । एतेन तथासकलग्रंथकारोक्तमपास्तं तदाहेत्यन्यत्रेति गुरुमंजूषादावित्यर्थः । यत्तु अत्र पक्षे पुंल्लिङ्गस्यावाच्यत्वेपि नदोषः तत्तल्लिंगताभ्युपगमात् लिंगबोधिका चप्रथमा लिंगे प्रथमेत्युक्तेः । नचघटेनेत्यादौ तत्प्रतीत्यनापत्तिः । यदुत्तरप्रथमापुंल्लिंगबोधिका तदुत्तरप्रत्ययस्य तत्र लिंगे लक्षणाऽभ्युपगमात् । क्वचित्स्त्रीप्रत्ययोपि तद्बोधकः । अतएवस्त्री इयतीत्यादौ प्रकृतिं विनापि तद्बोध इति भूषणकृदादयस्तत्रेत्याहैवमिति । जातिगुणादिवदित्यर्थः । प्राधेति । व्यक्तिशक्तावपि स्त्रीतादात्म्यापन्नाजाबोध एवानुभवसिद्धो नत्वजातादात्म्यापन्नस्त्रीबोध इतिभावः । प्रत्ययंटाप्ङीबादिकं । नन्विदं तुल्यामियतीत्यादावत आह लिंगेति । एतेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तत्वमित्यपि तदुक्तमपास्तं अतएव तस्य प्रातिपदिकार्थत्वादेव

यत्तुतस्मादित्यनुशासनानुरोधात्तस्य प्रत्ययार्थत्वमिति तत्खंडयति–तस्मादिति । स्त्रियामित्यधिकृत्यैव टाबादिविधेस्तथेतितदुक्तिं खंडयति-स्त्रियामिति । चस्त्वर्थेएवमन्यत्रापीत्याह–प्रातीति॥आदिशब्दः प्रकारे तेन द्वितीयाया अपिसंग्रहः अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापिबो-

र्थः। प्रथमाया लिङ्गार्थत्वाभ्युपगमे तु घटेनेत्यादौ तत्प्रतीत्यनुपपत्तिः।

ननु 'स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृत' इत्यादिलक्षणलक्षितपुंस्त्वादेरचेतने बाधात् खट्वादौ टाबाद्यनापत्तिः। किंच दारानित्यादौ नत्वं न स्यात्तदर्थस्य पुंस्त्वाभावादितिचेद्। अत्र भाष्यकृतः। सत्वरजस्तमसां प्राकृतगुणानां वृद्धिः पुंस्त्वम्, अपचयः स्त्रीत्वं, साम्यावस्थारूपास्थितिमात्रं नपुंसकत्वम्, इति। अत एव 'सामान्येनपुंसक, मित्युद्घोषः। उत्कर्षाप[illegible] साम्यावस्थारूपास्थितिमात्र विवक्षायां नपुंस[illegible] तदर्थः। एतदवस्थात्रयस्य पदार्थमात्रे सत्वा[illegible]लान्वयि इयं व्यक्तिरिदं वस्तु अयं पदार्थ इत्यादिव्यवहाराणां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात अर्थनिष्ठंच तत्।

तथाच भाष्यम्। 'एकार्थे शब्दान्यत्वादृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति पुष्यस्तारका नक्षत्रमितिशब्दनानात्वदर्शनात्स्तनकेशाद्यतिरिक्तमेव लिङ्गमर्थनिष्ठम्। कुटी कुटीर इत्यादौ रेफस्यावयवस्योपजने लिङ्गभेददर्शनाच्चेत्यर्थ इति कैयटः। अत एवोपक्रमभाष्ये रूपरसस्पर्शशब्दानां स्त्यानप्रसवौ लिङ्गमित्युक्तम्। नहि रूपादयः शब्दगताः। पुंल्लिङ्गः शब्द इति तु

धात्वलक्षणेतिभावः। यद्यप्यारोपेण निर्वाहस्तत्र मानं च रात्रान्हाहा इत्यादिलिंगानुशासनमितिकेचित् तथापि सिद्धांतमाहात्रेति। अत एवेत्यस्य तृतीयाविवक्षयैवेत्यर्थंसूचयन्नाहोत्कर्षेति विशेषमाहैतदिति मात्रं कार्त्स्न्यं कैयटमाहपुष्य इति एकस्मिन्नेवार्थे इत्यादिः। अनेनाद्यहेतुर्विवृतः द्वितीयंविवृणोतिकुटीतिभाष्ये–तत्रापि शब्दानां गुणानांअतएवेत्यस्यार्थं सूचयन्नाह नहीति। इतितु इत्यादितु

वाच्यवाचकयोरभेदोपचाराद्बोध्यम् । अर्शआद्यजन्तं वा तत् । आत्मनि सर्वस्याध्यस्तत्वेन परम्परया तत्रापि स्त्यानादिसत्त्वादात्मा ब्रह्मेति व्यवहारोपपत्तिः । नचोपचयादेर्विरुद्धस्य नैकत्र समावेश इति एकस्य द्वित्रिलिङ्गतानापत्तिरिति वाच्यम् । कोशभाष्यादिप्रामाण्येन विरोधस्यैवाभावात् । उपचयादीनां विवक्षैव च व्यवहारनिमित्तमिति तेषां संग्रहः । [illegible] काश्चिदपि स्वास्मिन्नात्मनि क्षणमप्य- [illegible] यावदनेन वर्द्धितव्यमपायेन वा [illegible]यात् । क्षणिकत्वेऽपि न व्यवहारहा- [illegible]च्छन्द एकलिङ्गविशिष्टार्थ एव शक्तः काश्चिल्लिङ्गद्वयविशिष्टे काश्चित्त्रितयविशिष्टे इति लिङ्गानुशासनादिभ्यो निर्णेयम् ।

भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः ।
यद्यद्धर्मं गतामिति तत्तल्लिङ्गं प्रचक्षते ।

इति हर्युक्तेस्तेषां प्रयोगादपि निर्णेयम् । अत्र श्लो-

नन्वेवमप्यविकारिण्येतद्भावेनात्मेत्यादौ दोषोऽत आहात्मनीति ननु गुणानां क्षणिकत्वेन युगपत्तथा व्यवहारो न स्यादत आहोपेति । तेषां गुणानामिति भाष्यात्क्षणिकत्वावश्यकत्वेपि इतिहेतोर्नव्यवहारहानिरित्यर्थः। चस्त्वर्थे एवेन व्यवहारकाले तत्सत्तानिरासः अनतिप्रसंगायाह तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः। प्रागुक्तरीत्या न्यूनतांनिराचष्टे भावेति । भावः पदार्थः पदार्थेष्विति विषयसप्तमी । धर्मं इति तेषांशिष्टानां न्यूनतांनिराचष्टेऽत्रेति

यत्तु भूषणकृतालिंगस्यार्थनिष्ठत्वे चेतनेवक्ष्यमाणरीत्या निर्वाहेऽप्यचेतने मध्वादौ व्यवस्था नस्यादितिशब्दनिष्ठमेवतद्भाष्यसंमतमिति तन्नेत्याह—एवमितितद्वदित्यर्थः । विशेषमाह–तत्रेति तस्मिन्सती-

के शब्दार्थेष्विति लिङ्गमिति च सर्वधर्मोपलक्षणम्।

सप्तर्षयोऽथ मनवः प्रजानां पतयस्तथा।
सदाचारस्य वक्तारः कर्तारश्च महीपते॥

इति विष्णुपुराणात्। एवं मधुशब्देन पुंस्त्वनपुंसकत्वविशिष्टतया मकरन्दादिकमेवोच्यते पुंस्त्वमात्रविशिष्टं तु चैत्रादिकमित्यपि तत एव निर्णयम्। एषु च पुंसादिशब्दानां वृध्यादिवच्छास्त्रीयः संकेतः अवश्यं कश्चित्स्वकृ[illegible] इतिभाष्यात्। तत्र टिघुभादिवल्लौ[illegible] केति गुरुसंज्ञाकरणान्नत्वादिशास्त्रप्र[illegible] पि लिङ्गं निमित्तत्वेनाश्रीयते। पुंसादि[illegible] संख्यासंज्ञाया इवार्थान्तरसंग्रहार्थं प्रवृत्तावपि अर्थान्तरनिरासार्थमप्रवृत्तेश्च तत्र लौकिकेऽसंभवे शास्त्रीय एव तत्संभवे तु सामानाधिकरण्यसंबन्धेन शास्त्रीयविशिष्टे लौकिके नतु केवललौकिके नापि केवलशास्त्रीये। हरिरपि

आविर्भावस्तिरोभावस्थितिश्चेत्यनपायिनः।
धर्मा मूर्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेन व्यवस्थिताः॥

त्यर्थः। आश्रयणेसंज्ञाकर णान्यहेतुमपि संभवादाह पुंसादीतिपाठः एवमग्रेपि। एवंचकर्तव्यत्वेनाभिमतत्वान्नदोषः व्यवस्थामाहतत्रेति तयोर्मध्येअत्रतच्छब्दसंकेतेनोपजीव्यत्वेन तस्य प्राबल्यादाह—लौकीति शास्त्रीयेएवेति। यथास्त्रिगांपशुनेत्यादिप्रयुक्ते नाभावादिकं पुंपशावाह तत्संभवेत्विति। हरिरपीत्याहेत्यन्वयः यथाश्रुताप्रतीतेराह-तत्रेतिहरिपद्ये चस्य मिथः समुच्चायकत्वेपितद्भेलौकिकलिङ्गसमुच्चायकेनापिविशिष्टस्य तत्रनियामकत्वं सूचितं अत्रा-

[illegible] अपायित्वं प्रतिक्षण-
इत्याह । तत्रापिनेदं सूचितं । अपायित्वं प्रतिक्षण-
नश्वरत्वं । अतएव पशुना यजेतेत्यादौ पुंस्त्वस्य वि-
वक्षितत्वान्न स्त्रियायाग इति मीमांसकाः। तत्र पुंस्त्व-
स्येत्यस्य लौकिकपुंस्त्वस्येत्यर्थः । 'पश्वानतायुं' 'पश्वा-
नये'ति ऋग्वेदे दर्शनेन पशुशब्दस्य नित्यपुमर्थक-
त्वाभावनिर्णयात् । 'छागो वा मंत्रवर्णा'दितिषष्ठांत्या-
धिकरणन्यायेन छागरूपपशुविशेषग्रहण इव मंत्रव-
[illegible] लौकिकपुंस्त्वविवक्षायां तात्पर्यग्राहकस्य स-
[illegible] छागस्य वपाया' इति मंत्रे छागस्येत्यस्य
[illegible] स्त्रियामसंभवात् । अदन्तछागशब्दस्य
[illegible] पारिभाषिकपुंस्त्वविशि-
[illegible] समानाधिकरणपारिभाषिकपुंस्त्वविशि-
लौकिकपुंस्त्व[illegible] तद्धितप्रकृतिः
ष्टे शक्तेः । यथासारस्वतौ मेषावित्यत्र तद्धितप्रकृतिः
शब्दः स्त्रीलिंगः पुलिंगो वेति संदेहे 'संदिग्धेषु वा-
क्यशेषा'दितिन्यायेन 'एतद्वैदैव्यमिथुन'मित्यर्थवादा-

यित्वं न घटादिवत्किंतु सांख्यमतेनेत्याह प्रतीति । अतएव तत्राविशि-
ष्टे एव कार्यादेव। पुंस्त्वस्य शास्त्रीयस्य तत्वच्यनिर्वाहादाह तत्रेति। त-
स्यापीत्यर्थः । ननुपश्वर्थस्य नित्यपुंस्त्वादिदमयुक्तमेवात आह पश्वे'
ति । स्पष्टमाह पश्वेति । लिङ्गस्यार्थनिष्ठत्वादाह पुमर्थकत्वाभावेति ।
नन्वेतावता पूर्वपक्षोपपत्तावपिनासिद्धांतोपपातिस्तत्र तद्विवक्षायां मा-
नाभावादत आह छागोवेति । मन्त्रेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः त-
देवोपपादयति छागस्येति । छागत्वसत्वात् । अत्रहेतुमाहाकारान्तेति
स्त्रीव्यक्तावप्रयोगेणेतिभावः । उक्तरीतिरन्यत्राप्यावश्यकेत्याह यथे
ति ।मेषावित्यस्य भवत इतिशेषः । संदेहे इति सरस्वत्यैचरुमिति द्वयो-
रपि दर्शनादिति भावः। एकेतिप्रकृतेरिति भावः। तत्सामग्रीमाहपुंस्त्वे-
ति। जातिपक्षाद्युक्तरीत्याहधर्मितेति । धर्मितावच्छेदकत्वं चतदाश्रयनि-
ष्ठविषयतानिरूपकत्वं घटादिपदजन्यबोधे लिङ्गभाननिर्वाहायाह धर्मि-

देकशेषेण द्वयोर्ग्रहणंनिर्णीयते शास्त्रीयमपि लिंगं लौकिकलिंगवत् शाब्दबोधे भासते तथानुभवात् । पुंस्त्वविशिष्टो घटो घटपदशक्य इत्यादिप्रकारेण शक्तिग्रहः । धर्मितावच्छेदकत्वेन धर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन विशेष्यत्वेन वा शक्तिग्रहविषयस्य बोधविषयत्वं फलबलादिति नातिप्रसंगः । एतेनं शब्दनिष्ठं लिंगमित्यपास्तं । उक्तभाष्यविरोधात् । अर्थे तदन्वये संबन्धगौरवाच्च पुंयोगादाख्या[illegible] स्वारस्याच्च । लौकिके लिंगेऽर्थवृत्तिताया [illegible]

[illegible]

[illegible]तावच्छेदकसमेति ।

भूषणोक्तिं खण्डयति–एतेनेति । इत्थंहि तन्मतं शब्दनिष्ठमेव पारिभाषिकंलिङ्गंपुल्लिगः शब्द इत्यादिव्यवहारस्यासति बाधके गौणत्वायोगात् । तत्र पुंस्त्वस्य नाभावः स्त्रीत्वादेष्टावादिकं द्योतकं । तच्च शब्दनिष्ठमशब्दवाच्यमर्थपरिछेदकतयाऽन्वेति । लिङ्गविशेषविशिष्टस्यैवार्थविशेषवाचकतायालिङ्गानुशासनशास्त्रासिद्धत्वात्स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेन लिङ्गस्यार्थं व्यावर्त्तकत्वोपपत्तेः । अतएव प्रयोगानियमोपि । भाषितपुंस्कादित्यपि अर्थभेदेनैव शब्दभेदादुपपन्नं । लिङ्गभेदस्तु न भेदप्रयोजकः । एकः शब्दोऽयं द्विलिङ्ग इत्यादिव्यवहारादुक्तसम्बन्धेन पुंस्त्वविशिष्टो भाषितो येनेति बहुव्रीहिः । एवंच पशुनेत्यत्र पुंस्त्वस्य परिछेदकत्वान्न पशुस्त्रिया यागः—

नचपशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात्पदार्थादिशब्दोदित लिङ्गवत्साधारण्यात्कथं स्त्रीपशुव्यावृत्तिः । ऋग्वेदे तथा प्रयोगदर्शनात्पशुनेति पुंस्त्वस्य विवक्षितत्वमिति निर्णयेनत्वेतस्य नित्यपुंस्त्वाभावनिर्णयात् छागोवेति न्यायेन निर्वाहाच्च । यथा सारस्वतावित्यत्रेति । एतेनेत्यस्यार्थमाहाकेति । एकार्थेइतीत्यर्थः । सम्बन्धेति स्वाश्रयवाच्यत्वेत्यर्थः । नन्वेवं सूत्रस्य कागतिरत आह–न पुंसकेति । तदेतितदारोपाच्चेत्यर्थः । हरिकैयटावेति पाठः । कैयटोहरिश्चेतिवा एवं ह्रस्वो नपुंस

त्वाच्च । नहि नपुंसकं नाम शब्दोऽस्तीति स्वमोरिति-
सूत्रे भाष्याच्च । नपुंसकार्थाभिधायित्वात्तद्भेदाच्च
शब्दस्य नपुंसकत्वमिति कैयटहरी इत्यन्यत्र विस्तरः ।

वैशेषिकास्तु पुंस्त्वादयो जातयः
तिस्रो जातय एवैताः केषांचित्समवस्थिताः
अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः ॥१॥

इतिहर्युक्तेः । परस्परंविरुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजाति-
[illegible] परस्परमविरुद्धा एताः समवस्थिता इत्यर्थः
[illegible]षिकाणामितिहेलाराजः । अतएवेदं वस्त्व-
[illegible] इयं व्यक्तिरिति व्यवहारः सर्वत्र । क्वचिच्छ-
[illegible] लिंगा नियमो यथा पुष्यस्तारका नक्षत्र-
मिति क्वचिदर्थविशेषेणनियमः यथा महत्वयुक्तहिमा-
रण्ययोः स्त्रीत्वमेव । हिमानीअरण्यानीति । यथा-
ह्रस्वोपाधेः कुट्यादेः पुंस्त्वमेवेति कुटी कुटीरइति
यद्यप्येते शब्दा भिन्ना एव तथापि लाघवेना-
न्वाख्यानाय हिमादिशब्दं सामान्यमाश्रित्यार्थान्त-
रविषयशब्दानुशासनकरणादेवमुक्तम् । एतद्बीजकंच
चेतनेषु स्तनकेशादि । अचेतने तु प्रयोगादवसितस्या-
स्य समारोपाच्छब्दसंस्कारहेतुत्वं, यथा आपो दारा
इत्यादौ निश्चितेऽपि वस्तुन एकत्वे धर्मभेदाश्रय बहु-

के इत्यादावपि बोध्यं । तदाहेत्यन्यत्रेति उद्योतादावित्यर्थः । अतएव
ताभिरविरोधादेवव्यवस्थामुक्तरीत्यैवाह क्वचिदिति । उक्तमेव शब्दांत-
रेणाह क्वचिदिति । भेदज्ञानायाह कुटीति ॥

उक्तयुक्तेर्वैयर्थ्यं परिहरति यद्यपीत्यादिना । करणात् पाणिन्यादिना
अवेति बोद्धस्येत्यर्थः । उक्तमेवसदृष्टान्तंविशिष्याह यथेति । तज्जाति-

त्वाध्यवसायाद्बहुवचनं। तथा बहिरसत्त्वेऽपि तस्य स्व-
रूपादावारोपेण शास्त्रीयं कार्यं। भाष्ये संस्त्यानप्रस-
वादिपदेनापि उत्पत्तिनाशस्थितयः नित्यानामनित्या-
नां वा भावानामनौपाधिकं निजं तत्वं स्थितिर्नपुंस-
कमित्युच्यते। अवयवसाहित्येनोत्पत्तिः पुंस्त्वं, वि-
नाशोऽवयवानामपचयः स्त्रीत्वम्।उपाधिसंसर्गेण तु नि-
त्यस्याप्युत्पत्तिविनाशाविति पुरुषस्त्रीतिरित्याद्युप-
पत्तिः।

एतच्चारोपितं सर्वदा सर्वव्यवहारा[illegible]
अनित्यानामपि सर्वावस्थास्वनुवर्तमानं [illegible]
ज्ञाविषयो यद्रूपं तदेव स्थितिः। एवं [illegible]
पाधिसंसर्गेणैतत्कल्पितमिति स्त्रीत्वं स्त्रीतित्यादेरुप
पत्तिः। शब्दप्रमाणकानां शब्दार्थ एवार्थ इति सर्वत्र
द्रव्यगुणकर्मसामान्यादावपि लिङ्गजातियोगः। गोत्वा-
दयोऽपि भावजातिसामान्यशब्दैर्लिङ्गोपाधय एवा-
भिधीयन्त इति सर्वत्र लिङ्गजातिव्यवस्था।

ननु गोत्वादिभिरविरोधः कुत इति चेन्न। भिन्न-
जातीयेष्वपि स्त्र्याद्याकारबुद्धेरनुगमात्। तदुक्तम्—

स्वरूपमेव भाष्योक्तमिति नतद्विरोधोपीत्याह भाष्ये इति। लौकिक-
क्रमेणाहोत्पत्तीति। त्रयाणां विवक्षितस्वरूपं यथा कथं चिदाहनित्या-
नामिति। ननुनित्येउत्पत्त्यादिकं बाधितमत आहौपाधीति। एतच्च
उत्पत्त्यादिकं च प्राग्वत्। नन्वनित्यस्थले न सार्वकालिकीस्थितिरत-
आहानित्यानामपीति। एवमितियथानित्यादावारोपितंतद्वदित्यर्थः।
एवंच लिङ्गेष्वपि लिङ्गरूपजातियोग इतिभावः। एतच्चत्याद्युक्तमेवा-
हशब्देति। लिङ्गरूपजातीत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। तत्र त्रिषु प्रसिद्धेः सा-
मान्यादावुपपादयतिगोत्वेति। इयुक्तौशङ्कतेनन्विति। तत्संमतिमेवा-

हस्तिन्यां वडवायांच स्त्रीति बुद्धेः समन्वयः ।
अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम्। इति॥

आदिपदेन गुणकर्मसामान्यादिः । अत्रापि कश्चिदेकलिङ्गः कश्चिदुभयलिङ्ग इत्यादिप्रक्रिया पूर्ववदेवेत्याहुः ।

एतत्तु अन्योन्याश्रयग्रस्तं लक्षणबलेनैव शब्दार्थनिर्णयवतां लक्षणैकचक्षुष्कानां प्रयोगाद्व्यवसितलिङ्गारोपेण शास्त्रीयं टाबादि तच्छक्तिग्रहपूर्वकं च [illegible]वसाय इति। बहुत्वन्तु तत्रावयवेषु धर्मेषुच [illegible]मिति तदारोप इति ततोऽत्र वैषम्यं स्पष्टमे[illegible] एव भाष्ये सांख्यमतेनैव संस्त्यानप्रसवौ निरूपिताविति दिक् । एकं प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य जातिव्यक्त्योर्मध्येऽन्यतरदेव तच्छक्यमित्यर्थः । द्विकमित्यस्य प्रथमाविधायके जातिव्यक्तिरूपद्विकं प्रातिपदिकार्थशब्देन गृह्यते इत्यर्थः । त्रिकमित्यस्य यथाकथञ्चिच्छक्तिग्रहविषयोऽपि तदर्थ इत्यभिप्राय इत्याहुः ।

ह-तदुक्तमिति । अत्रापिमते इदं दूषयति एतात्विति । प्रागुक्तदृष्टान्तं विघटयति । एवेनोक्तमतव्यवच्छेदः। किञ्च जातिरूपत्वे सकलभाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । तदाहदिगिति ।

ननु लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वे त्रिकस्य प्रातिपदिकार्थत्वलाभेन एकं द्विकमित्यादिपक्षाणां कागतिरत आहैकमित्यादि । एवेन तदन्यतरस्यैव व्यावृत्तिर्नतु लिङ्गस्य । लिङ्गस्यपृथगुक्तेराहजातीति धर्मितेति । प्रागुक्तरीत्याआह यथाकथं चिदिति । दीक्षितादिमतमाह संख्येति । अन्वयव्यतिरेकादिति भावः । अंशेसिद्धान्तमाहपरेत्विति सएवेत्यर्थः। तथाप्रत्ययत्वेन तदिति । तथाच तद्बोधकारणत्व-

संख्याकारके तु प्रत्ययार्थं इत्येके। परे तु संख्याऽपि प्रकृत्यर्थः। दधिमधिवित्यादौ विनापि प्रत्ययं तत्प्रतीतेः। अनन्तप्रकृतीनां शक्तत्वकल्पने गौरवं तु फलमुखत्वान्न दोषाय। तथागृहीतशक्तिकस्य प्रकृतिमात्रादपि तद्बोधाच्च। अतिप्रसङ्गस्तु व्यवहारानुसारेण तात्पर्यवशात्परिहरणीय इत्याहुः। केचित्तु कारकमपि तथेत्याहुः। केचित्तु संख्यामात्रं विभक्त्यर्थः कारकान्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थ इत्याहुः। तदुक्तम्।

वाचिका द्योतिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभ[illegible]
यद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायोऽभिधायक[illegible]

नच पञ्चानामपि प्रातिपदिकार्थत्वे प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे सुब्जन्योपस्थितिर्हेतुरिति विलीयेतेति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। जातिलिङ्गसंख्याकारकशक्तिविशिष्टस्य द्रव्यस्यैव बोधेन सुबर्थविशेष्यकबोधस्य खपुष्पायमाणत्वात्। सर्वेचैते पक्षा अनभिहितसूत्रभाष्यादौ स्पष्टाः। तत्र पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इत्येव

स्य तत्राप्यावश्यकत्वेन कल्पाभावइति तदेवयुक्तं। नन्वेवमतिप्रसंगोऽत आहातीति। तथा प्रकृत्यर्थएव शक्तिमत्कारकमिति पक्षे दुर्वचमिदं तस्य प्रकारतापत्तेरित्यरुचिः केचिदित्यनेसूचिता।

भूषणादिमतमाह केचित्विति। मात्रमवधारणे अत्रकारकं चशक्तिरूपं। अत्रारुचिवीजन्तु तस्याः प्राधान्यापत्तिरिति अत्रमानमाह तदुक्तमिति हरिणेतिशेषः। सिद्धान्तमाह यद्वेति। शक्तिः कारकमिति (हरिणेतिशेषः। सिद्धांतमाह यद्वेति। शक्तिः कारकमिति) सिद्धान्तें आह नचेति। रितिविलीति पाठः। इत्यादीतिपाठ आदिनाविशेषः कार्यकारणभावः। हेतौहेतुमाह जातीति। पञ्चकपक्षे इत्यादिः। उक्त पक्षाणांनिर्मूलत्वमपाकरोति सर्वेचैते इति। आदिना सरूपसूत्रं·

ज्यायः। सर्वेषां विशेषणत्वानुभवादित्यलम्। ज्ञानमात्रे यथा शब्दभानं तथोक्तम्।

केचित्तु शब्दार्थयोर्भेद एवेति पक्षेऽपि अनुभवबलाज्ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव शब्दभासकत्वकल्पनान्न दोषः। यत्तु अर्थस्मृतशब्दस्य ज्ञाने भानमिति तन्न। प्रत्यक्षे शब्दभानानुपपत्तेः। अर्थज्ञानोत्तरं स्मृतस्य तस्य व्यवसाये भानासम्भवात्। अनुव्य-[illegible]नैवं तज्ज्ञानमुपपादयितुं शक्यमित्याहुः। [illegible]त्यादावनुकरणे भुवोवुगित्यादौ चानु-[illegible]र्थः। आद्ये ध्वनिमयत्ववर्णमयत्वा-[illegible]नुकरणयोर्भेदासिद्धेरन्त्येऽर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां भेदात्।

पाणिनिरप्याह। 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञे'ति। अत एव वृत्त्यर्थावबोधकत्वरूपार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सुबाद्युत्पत्तिः। तदुक्तं 'मतौ छ' इतिसूत्रे भाष्ये योऽसावाम्नायेऽस्यवामशब्दः पठ्यते स छप्रत्ययप्रकृ-

---

भाष्यादिसिद्धान्त माहतत्रेति। तषांमध्ये इत्यर्थः। एतेन यद्यपिलिंगादीनां त्रयाणां प्रत्ययवाच्यता ऽन्वयव्यतिरेकादितो युक्ता। तथापि प्रत्ययवर्जिते दधि पश्येत्यादौ तत्प्रतीतेर्लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतावेव दर्शनाच्च प्रकृतेरपि तत्र शक्तिः कल्प्यते। तथाच वाचकताग्रहस्थलएवतेषामुपस्थितिः सम्भेदे चोभयतोपि। अतएव वाचिका इति वाक्यपदीयं सङ्गच्छते। उक्तहेतुहेतुमद्भावविलयस्तु न विभक्तिद्योत्यार्थमादायोपपत्तेरितिभूषणोक्तमपास्तं। तद्‌हेत्यलमिति।

मात्रेकात्स्र्न्ये। शब्दभाने मतान्तरमाहकेचित्त्विति। नदोषः नातिप्रसङ्गः। दीक्षितोक्तिं खण्डयतियत्त्विति। प्रत्यक्षे व्यवसाये। तामेवाहार्थेति। अत्रारुचिबीजं तूक्तरीत्यातज्ज्ञानसम्भवे तस्यास्तत्वकल्पने गौरवमिति। विशेषमाह पटदित्तीति। लौकिकमिदं। शास्त्रीय-

तेरस्यवामशब्दस्थास्यवामीयमित्यादौ पदार्थः। अतएव प्रातिपदिकत्वाच्छसिद्धिरिति । क्वचिदनुकरणं सादृश्येनोपस्थापकं तथोपस्थितस्यापि शाब्दबोधेऽन्वयस्तात्पर्यवशात् वृत्तिज्ञानस्यानुकरणाजन्यशाब्दत्वमेव कार्यतावच्छेदकम् । अत एव भूसत्तायामित्यादौ विभक्त्यनुत्पत्तिः । वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावात् । तदुक्तं तत्रैव कैयटेन । अनुकरणं तु व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमाणं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्याय[illegible] वतीति। भाष्येऽपिवेदस्थोऽनुकरणस्य पदार्थ [illegible] द्धान्तिनोक्ते किमनयोरन्यत्वमिति प्रश्ने अ[illegible] ह । आम्नायशब्दानां स्वरवर्णानुपूर्वीदेशका[illegible] त्वादित्येवोक्तम् । तस्य क्वचिद्भावेन न सतत्र हेतुरिति तदाशयः । यद्यपि ।

आम्नायशब्दानभ्यासे केचिदाहुरनर्थकान् ॥
स्वरूपमात्रवृत्तींश्च शिष्याणां प्रतिपादनइति ॥

माहभुवइति। ननु तयोरभेद एवेति कथन्तत्वमतआहाद्येइति । अतएव तत्र तस्य बोधविषयतानिर्वाहार्थं शक्तिस्वीकारादेव ॥ आम्नाये वेदे । प्रातिपदिकात् तत्वात् । क्वचित्तथापाठ एव यद्वा कात् तस्मात् एतेना नुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षाऽभेदविवक्षा चेतिदीक्षितादिसकलग्रन्थकारोक्तमपास्तं । तदेव ध्वनयन् तत्रैव प्रकारान्तरं क्वाचित्कं दुर्बलमाह क्वचिदिति । एकं अनुकार्यशब्दस्य । नन्वेवं वृत्त्यविषयत्वेन कथं ततस्तद्बोधोऽतआह तथोपेति। व्युत्पत्तिभेदं सूचयन्नाह वृत्तीति । अत्रमानमाहातएवेति । अस्यार्थमाह वृत्त्येति। तदपि क्वाचित्कमित्याद्युक्तमपि । अपिनोक्तसमुच्चयः । तत्रैव मताइत्यग्रेव वर्णानुपूर्वीति प्रतीकं धृत्वा । आम्नायवदत्रनेत्याहानुकरणमिति। अत्र भाष्यसंमतिमप्याह भाष्येऽपीति उक्तद्वयेऽन्वयः । एतद्व्यवच्छेद्यमाह नत्विति । तावतापि कथं प्रकृतलाभोऽत आह तस्येति । अर्थस्येत्यर्थः ।

तथाप्यर्थं तात्पर्याभावमात्रं। तत्र देशकालादि-नियमस्तु तत्राप्यस्त्येवेति बोध्यम्।

केचित्तु भूसत्तायामिति निर्देशात्क्वचिद्विभक्त्य-नुत्पत्तिः। सादृश्यादर्थोपस्थितिस्तु न। किन्तु वाचक-सादृश्याद्व्युत्क्रमेणोच्चरितशब्दादपि बोधः। प्राग्दी-व्यत इति सूत्रे भाष्येऽप्येवमुक्त मेकदेशविकृतमनन्य-वदिति, तद्वदित्यर्थस्तेन तद्वत्तदर्थोपस्थापकं, अत एव [illegible] दीव्यतिशब्दार्थोपस्थितिं वदन्ति। [illegible] गोशब्दमुच्चारयेत्यर्थः। उच्चारये-[illegible]हाराच्छब्दपरता तत्परत्वेऽप्यात्वादि-[illegible]

उक्तभाष्ये भट्टविरोधं परिहरति। यद्यपीत्यादिना। अभ्यासे घोषणे च नकेचिदाहुरित्यस्यानुषंगः। इतीत्यस्य भट्टैरुक्तमितिशेषः। अत्र-अभ्यासेउक्तप्रकारे दुर्वलत्वमेव प्रकटयन्नाह केचित्त्विति। उक्तरी-त्या भुव इति वक्तस्यार्थवत्वेपीतिशेषः।

ननूक्तरीत्यानिर्वाहे किमर्थं ज्ञापकाश्रयणमतआह सादृश्यादि-ति। दोषस्य प्रागुक्तस्य स्पष्टत्वादेतेन तथाकैयटोक्तमपास्तं। क्वचि-त्प्रकारांतरमप्याह किंत्विति। अत्रमानमाह प्रागिति। अनन्यवदित्य-स्यान्यवन्नेत्यर्थः। तत्रान्यसादृश्यनिषेधेऽन्य त्वाभावः सुतरां। अतएव तादृशादर्थबोधः अन्यथा शक्तावच्छेदकानु पूर्व्यज्ञानात्ततो बोधो नस्यात्तत्फलितमाह तद्वदित्यर्थः। तेन अतिदेशेन।

अत्रारुचिवीजं तु अनेनैव निर्वाहे वृत्यभावादेव तदभावे सिद्धे तद्वान्नि देशाश्रयण मप्यफलमिति। यत्तुतत्र विकृतस्यैवो च्चारणापत्ति स्तादृशस्यैव श्रोत्रेणोपस्थितेरिति तन्न तात्पर्यवशाद्विकृतस्यै व शब्दादुपस्थितेस्तद्ध्वनयन्नाह गोशब्दमिति इत्याद्यर्थः। एतेन तवापि तस्यावश्यकत्वेन पूर्वमतमेव युक्तं न निर्देशाश्रयणमि ति सू चितम्।

नन्वेवं गौणत्वादात्वादि न स्यादतआह तादिति। तस्य पदकार्यविप-

प्रवृत्तिरस्त्येवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । तत्र स्वंरूपमित्यनेनार्थशब्दयोरुभयोः शक्तिबोधनेऽप्यर्थे कार्यस्य बाधे शब्दस्य विशेष्यता यथाग्नेर्ढगित्यादौ । अन्यथा विशेषणता, शब्दस्य विशेष्यत्वे चार्थो विशेषणं । वृद्धिरादैच् इत्यादावपि संज्ञापदानां पदपरता वृद्ध्यादिपदाभेद आदैजादिपदार्थे विधेयः । आदैचां ज्ञातत्वात् । एतेन विपरीतोद्देश्यविधेय भावः परास्तः । प्रसिद्धवृद्धिपदार्थाभेदस्य तत्र बाधाच्च [illegible] नीत्यादौ महासंज्ञाबलादर्थपदोभय[illegible] सर्वादिषु सामानाधिकरणसम्बन्धेन [illegible] स्वरूपार्थविशिष्टसर्वनामपदाभेदो विधेयः । गणपाठत्वं च गणपठित शब्दबोध्यत्वं, नच ज्ञाने शब्दभाने सर्वपर्यायाणां भानापत्तिर्विनिगमनाविरहादिति वाच्यम् । शाब्दे उपस्थितस्यैव पदस्य भानेनादोषात् । प्रत्यक्षादौ उपस्थितयावद्भाने बाधकाभावाच्चेति दिक् ।

परत्वात् । यथाचैतत्तथा परिभाषेन्दुशेखरेप्रतिपादितंतदाहेत्यन्यत्रेति तयोर्मध्ये भुव इत्यादावित्यर्थः । अन्यथा तत्र तस्याबाधे । आद्ये अर्थस्य नेत्याह शब्दस्येति । अन्यत्रापि तत्वमाह वृद्धिरिति संज्ञेति वृद्ध्यादीत्यर्थः । तदाह वृद्ध्यादीति एतेन तेषां ज्ञातत्वेन । ननु कुतस्तेषां पदपरत्वमत आह प्रसिद्धेति । विशेषमाह । सर्वेति । तएवतु ननु गणपठितानामनुकरणत्वेन सर्वार्थवाचकत्वाभावः प्रयोगस्थानां च न गणपठि तत्त्वमिति सूत्रासंगतिरेवात आह गणेति । एवं भूवादिसूत्रादावपि बोध्यं । शब्दभाने इति सिद्धांतमतेन, केचिन्मतेन वा प्रागुक्तेन । तत्र द्वितीयस्यायं भावः वृत्त्या नुपस्थितावप्यभिहितावयवादे वृत्तिं विनैव यथाकांक्षादिवशात्संसर्गस्यभानं तथा शाब्दज्ञानसामग्र्यैव तात्पर्याकांक्षादिवशाच्छब्दस्यापि स्वातंत्र्येण विशेषणत्वेन वा भानं ।

केचित्तु सर्वशब्दानां तत्तच्छब्दस्वरूपमेव प्रवृत्ति-निमित्तम्। अथ कस्माद्गौरुच्यते गौरित्येव हि गौर्गवि वर्तते इत्यौक्थिक्या इति निरुक्तात्। यद्वा स्वरूपं जात्यादि चेत्युभयं प्रवृत्ति निमित्तमित्याहुः। अनुकरणत्वं च शब्दमात्र तात्पर्यकोच्चारणविषयत्वं, पदार्थ विपर्यासकृत् इति समभिव्याहारे गौरित्याहेत्यादौ नवेति सूत्रेभाष्योदाहृतेनानुकरणत्वे विशेषणतयार्थ-[illegible]शब्दमात्रतात्पर्यकत्वाभावात्। अत एव गौरा-[illegible]प्रयुक्ते इतरः सम्यगश्रुत्वा परं पृच्छति-[illegible] गौरित्याहेत्युक्ते तत एवार्थ बोधात्प्रव-[illegible]स्मृताद्बोध इति तु न युक्तम्। उच्चारितस्यैव

किंच पर्वते वह्निरिति शाब्दानुमित्यादितस्तदैव वह्न्यर्थिप्रवृत्तिदर्शनादस्ति भवन्तीपर इतिभाष्याच्च ज्ञानसामान्यसामग्र्या एवार्थविशेषणतया वर्त्तमान कालभासकत्वकल्पनवत्सर्वत्र बोधे शब्दभानानुभवात् ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव शब्दभासकत्वकल्पनात्क्वचिद्विशेष्यत्वं क्वचिद्विशेषणत्वमित्यत्र तूक्तमेव निमित्तं। प्रकृतिप्रत्ययाना मितिव्युत्पत्त्याप्रकृतिज न्यबोधविषयत्वमिते गामुच्चारयेत्यादौ न कर्मत्वाद्यन्वयानुपपत्तिरिति।

सिद्धांतेतु शब्दात्पदप्रकारक एव बोधः सर्वत्रेति प्रागुक्तं(१)ग्राह्यत्वमितिहरिसंमतंचेति। तत्तत्पदप्रकारकशाब्दबोधे तत्पदज्ञानघटितशाब्द सामग्र्या एव हेतुत्वेनाहोपेति। प्रत्यक्षादौ स्मृतिविषययावदघटित सामग्र्यास्तत्वमित्याहोपेति। एवं च साम्यं वदन्तः परास्तास्तदाहेतिदिगिति। मतांतरमाहकेचित्विति। अत्रारुचिबीजंतु आद्ये उक्तभाष्यादिविरोधः। अंत्ये गौरवमुक्तरीत्यानिर्वाहादिति बोध्यं। विशेषं वक्तुमनुकरण लक्षणमाहान्विति तमेवाह पदार्थेति तस्य संमतत्वायाह नवेतीति। अतएव विशेषणतयाऽर्थभानादेव

---

(१)ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा। तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते॥ १॥ इति हर्युक्तेः।

बोधकत्वमिति सिद्धान्तात्। अनुकरणत्वद्योतकोऽपि कदाचिदितिः(१) अनुकरणं चानिति परामिति सूत्रात्। अनुकरणे तु न विशेष्यतया नापि विशेषणतयार्थस्य भानं यथास्यवामीयमित्यादाविति बोध्यम्।

विष्णुर्नारायणः कृष्ण इत्यादौ कोशे कृष्णादिशब्दा अर्थपराः। शक्तिग्रहस्तु पदत्वहेतुकानुमानेन सामान्यत एव पदप्रकारकः। एवंच विष्णुपदार्थाभिन्नः कृष्णपदार्थ इत्यादिक्रमेण बोधः। [illegible] विघ्नराजेत्यादौ द्वन्द्वविषये एते पदा[illegible] कपदार्थाभिन्ना इति बोधः। सर्वपर्यायद्वन्द्वा[illegible] एते पदार्था अभिन्ना इत्यध्याहारेण बोधः। [illegible] मुकवाचकमिति शक्तिग्रहस्तुस्वस्वप्रसिद्धपदार्थमादाय तत्तत्पुरुषस्यानियतः पश्चान्मनसैव।

अंत्येऽस्यान्वयः। परं तटस्थं। तेन तटस्थेन। परमतं खंडयति तेनेति। तटस्थोक्तेनेत्यर्थः। एवंचतत्रेतिर्नानुकरणत्वद्योतकः। अतएवाहान्विति पटदितीत्यादावित्यर्थः। प्रागुक्तसिद्धांतमनेनाहविष्णु रिति।

ननु कथं तत्रशक्ति ग्रहस्तदज्ञानादतआहशक्तीत। नलादिपदं कचिच्छक्तं पदत्वादिति सामान्यतोऽनुमानेन तत्तद्वाच्यः कश्चिदर्थोऽस्तीत्याकारकः सामान्यतः शक्तिग्रह एव वाच्यत्वसंबंधेन पदप्रकारकबोधेहेतुः। अतएव सामानाधिकरण्यमन्यथा घटो घट इत्यत्रेव तन्न स्यातइतिभावः। द्वन्द्वेति आंशिकेत्यादिः। अभिन्ना इतिमिथ इत्यादिः। विशेषशक्तिग्रहोपपत्तिमाहैतदिति। अनियमः अनियमेन। अतएव तेषामर्थपरत्वादेव इतीत्यत्रान्वयः। उक्तमिति तत्रशेषः। द्वितीयतोभेदमाह नहीति। अत्रपूर्वसत्त्वेऽपि न व्यवहारइत्याहात्रहीति। एवंच अत्राध्यासत्वे च। स्वयमाहनेदमिति। अग्रिमतदुक्तमेवाह॥ एतेन तद्विरोधेन। तुर्यं तदुक्तं स्वयमाह विशेषेति। भाष्यसं

---

(१) इति शब्दोऽनुकरणत्वद्योतक इत्यर्थः।

अतएव तृतीयाध्याये तृतीयपादे शंकरभगवत्पादैरुद्गीथाधिकरणे, सामानाधिकरण्यं चतुर्धा अध्यासेन अपवादेनैकत्वेन विशेषणत्वेनच। अध्यासेन यथा इयं प्रतिमाविष्णुरिति। नहि तत्र विष्णुबुद्ध्या प्रतिमा बुद्धिर्निवर्तते इति नागमपवादः। अपवादो यथा इदं रजत मिति। अत्राहि पश्चाद्भाविन्या यथार्थया शुक्तिबुद्ध्याऽस्या बुद्धेर्निवृत्तेरपवादसामानाधिकरण्यमिति[illegible]व्यवहारः। एवंचाध्यासस्य निरपवादत्वसापवाद[illegible]विध्यमुक्तम्। एकत्वेन यथा द्विजोत्तमो [illegible]वः। नेदं लौकिकवाक्यम्। लोकव्यवहारे एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात्। अन्यस्यानर्थक्येन पर्यायाणां सहप्रयोगाभावात्। तस्मात् कोशरूपमेतत्

एतेन कोशस्थपदानांपदपरत्व मित्यपास्तम्। विशेषणत्वेन नीलमुत्पलमित्यादौ। अतएव नामन्त्रिते समानाधिकरणे इतिसूत्रेऽघ्ने देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि तेऽघ्ने नामानि इत्यत्र समानाधिकरणपरत्वप्रयुक्तमविद्यमानवत्त्वनिषेधमाशङ्क्य सामान्य विशेषवचनत्वाभावमाश्रित्य समाहितम्। अन्यथैकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याप्यत्राभावात्तदसंगतिः स्पष्टैव। एकशेषस्तुन। तत्तच्छब्दस्वरूपस्य सम्यग्बो-

---

मतिमप्याहातएवेति। उक्तोर्थः सूत्र इति भाष्ये इतिशेषः। सामान्येति। मात्रस्याभावे इत्यशंकेत्याह सामान्येति। अन्यथा तेषां पदपरत्वे। अत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदो नघटते इति सूचयन्नाहैकार्थेति एतानी त्यादेर्या संबोधितासि एतानि ते वाचकानीत्यर्थः। नन्वेवं कोशे एकशेषापतिरतआहैकेति। अर्थवद्बोधसंभवादाह सम्यगिति। नान्विष्टापातिरत-

धानापत्तेः। कोशस्य चानेकपर्यायाणां स्वरूपबोधनपूर्व-
कमेकार्थत्वबोधने तात्पर्यात्। तदुक्तम्।

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो नसंकरः।

इति। भेदाख्यानायेत्यस्य लिङ्गभेदाख्यानाय स्व-
रूपभेदाख्यानायचेत्यर्थः। लिङ्गभेदाख्यानाय नभः खं
श्रावणो नभ इत्यस्य स्थानं खश्रावणौ तु नभसी इति
न कृतम्। विष्णुर्नारायण इत्यादौ स्वरूपभेदाख्यानाय
नैकशेषः कृतः। तथापूर्वं परत एकलिङ्गानां म[illegible]
लिङ्गपाठ रूपः संकरोऽपि नकृतः। यथास्तकौ [illegible]
तिर्नुतिरिति कृतं, नतु स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो [illegible]
मं कृतम्। कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां [illegible]
इत्यस्यानुक्तानां स्थानान्तरानिर्दिष्टानां द्वन्द्व एकशेष-
श्च नकृतः। अन्येषांतु कृत एव। यथाप्सरोयक्षरक्षो-
गन्धर्वकिन्नरा इति। मातापितरौ पितराविति। भिन्नलि-
ङ्गानामिति भिन्नस्वरूपाणामप्युपलक्षणम्। विरूपा-
णामपीति चैकशेषप्राप्तिरतोऽर्थपरतैव कोशे उचिता।
क्ष्माद्दते इत्यस्य वर्गाः पृथ्वी पुरक्ष्माभृद्वनौषधीत्यादु-
दाहरणम्। तत्र द्वन्द्व संकरौ कृतावेवेत्यलम्।

आह कोशस्य चेति। विनिगमनाविर हादाह स्वरूपेति। एतदनुरोधे-
नोत्तरार्धमपि व्याचष्टे कृतोत्रेति। इत्यस्येति। अर्थ इतिशेषः। विधिल-
क्ष्याण्याह यथेति। उक्तरीत्याऽऽन्यूनतांपरिहरतिभिन्नेति। ननुसरूपसू-
त्रप्राप्तिरेवातआह। विरूपेति। अतः अतोपि। तथातदुक्तितोपि।

नन्वेवं खश्रावणौतुनभसीत्या द्यापत्तिरित्ति चेन्न यथासंख्यसूत्रबला
च्छाब्दे तथान्वये तस्य साधुत्वेप्यन्यत्रासाधुत्वस्यासिद्धांतितत्वात् त-
दाहेत्यलमिति। अथविशेषप्रातिपादकार्थमाहसर्वेति। अनतिप्रसंगाया-
हयावत्त्वमत्रेति नत्वन्यत्रेति भावः। तत्र तस्य तदर्थत्वे। एकेति य-

सर्वशब्दस्य बुद्धि विषयो यावत्त्वावच्छिन्नसमूहोऽर्थः। यावत्त्वमत्रैकत्वद्वित्वभिन्नसंख्याकृतपरिच्छेदवत्त्वं तत्रसमूहस्योद्भूतावयवत्वे सर्वे घटा इति बहुवचनं। अनुद्भूतावयव भेदत्वे एकवचनं, सर्वं ओदनो भुक्त इत्यादेः सर्वावयवक इत्यर्थः। अवयवगतसर्वत्वस्यावयविन्यारोपो बोध्यः। बुद्धिविषयत्वेन बुद्धिविषये तदादेः शक्तिः। अतएव तस्यापत्यमिति सूत्रे भाष्ये सर्वनामनिर्देशे विशेषासंप्रत्ययः सामान्य... ...ति ... शङ्कितम्। तस्यापत्यमित्यर्थे प्रत्यय ... ...ति निर्देशात्सामान्यवाचिनस्तच्छ... ... ...नुपपत्तेरिति शङ्कार्थः कैयटः। सामा... ... चिन उत्पत्तेरसंभवाद्विशेषवाचिन उत्पत्तिरिति ... द्धान्तितम्। अपत्यशब्दस्य सम्बन्धिविशेषाकाङ्क्ष... तस्यापत्यमित्युक्तावपि आकाङ्क्षाया अनिवृत्तेस्तेन द्विशेषणायोगाद्विशेषवाचिन एवोत्पत्तेः। यदा प्रकरणात्तदादयो विशेषे वर्तन्ते तदा तस्मादपि (१)प्रत्ययस्त्यादायनिरिति कैयटः। सामान्यरूपेणैव विशेषणविशिष्टस्य भानं प्रकरणादिवशादिति तदर्थः। विशिष्टेऽपि बुद्धिविषयत्वसत्त्वात्। एवंच तस्यापत्यमित्यादौ तच्छब्दोपादानमपत्याद्यर्थसंबन्ध्युपलक्षणमिति तात्प-

थासर्वोलोक इति तादृक्समुदायद्वयादिविवक्षायां द्विवचनादिसर्वौ व्यूहौ सर्वे व्यूहा इतिकश्चित्। एकवचने सर्वत्वोपपत्तिमाह सर्वइति अस्यतात्पर्यमाहावयवेति। तदादिस्थले आह बुद्धीति। अतएव सामान्यतस्तत्रशक्तेरेव। कैयटः आह। नन्वेवंत्यादायनिरिति नस्यादत आह यदेति। कैयटः सिद्धान्तार्थमाह। स्वयं तदर्थमाह सामान्येति

(१) अत्र बहुवचनस्य न्याय्यत्वेऽपि सामान्यविवक्षयैकवचनम्।

र्थम् । तदुक्तं तस्येदमितिसूत्रे कैयटेन षष्ठ्यन्तमात्रं तस्येतिप्रकृतित्वेन विवक्षितं तत्प्रतियोगिमात्रं च प्रत्ययार्थत्वेन, यत्त्वपरं लिङ्गसंख्याप्रत्यक्षपरोक्षत्वादिकं तदविवक्षितमिति ।

एतदभिप्रायेणैव सूत्रोपक्रमे तस्येदमित्यपत्येऽपि सिद्धमित्युक्तम् । शेष इति सूत्रेच भाष्यउक्तं तस्येदमिति विशेषाह्येतेऽपत्यं समूहो निवास इति । तस्येदमितिसूत्रे इदं पदार्थप्रवृत्तिनिमित्ताश्रया [illegible] शेषा एते इति तदर्थः । अतएव तस्मिन्निति [illegible] सर्वनाम्ना निर्देशः क्रियते सर्वनामच [illegible] [illegible] सामान्ये निर्दिष्टे विशेषाअप्युदाहरणानीति । तत्र [illegible] व्यापकं सामान्यं व्याप्यं विशेषः तत्त्वंच विवक्षाधीनम् । अतएव गोकृष्णयोः परस्परं सामान्यविशेषभाव इति च । तत्र सामान्यवाचीत्यनेन सकलसाधारणसामान्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम् । नच काव्यप्रकाशेऽनेकार्थशब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रित इत्येतदुदाहरणावसरे एतावन्मात्रस्तनिकेत्यादावभिनयेन शक्तिसंकोच इत्युक्तम् तद्विरुध्यते, तदादीनां त्वद्रीत्या नानार्थत्वादितिवाच्यम् । शक्यतावच्छेदकानेकत्व इव

भाष्याविरोधायेतिभावः । अत्रबीजमाह विशिष्टऽपीति । सिद्धांततामर्थमाहैवंचेति । मात्रमुभयत्रकार्त्स्न्ये एतादिति । तत्सूत्रस्य कैयटोक्तार्थे त्यर्थः यथाश्रुतेऽसंगतेराह । तस्येदमिति । भाष्यांतरेऽप्याहातएवेति । उक्तोर्थः तत्र तस्य तत्वे सति । तत्रत्यमेव भाष्यांतरमाह व्यापकमिति । तत्वमपि न नियतमित्याह तत्वंचेति । व्यापकत्वादिकं चेत्यर्थः । प्रकृतेष्टमाह तत्रेति । उक्तभाष्य इत्यर्थः । यत्तु तदादेर्घटत्वपटत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकमिति नानार्थत्वमेव शक्यता-

शक्यतावच्छेदकव्याप्यधर्माणां नानात्वेऽप्यनेकार्थत्वात् ।

परे तु घटमानयेत्युक्ते तैलघटजलघटघृतघटानां मध्ये तत्तत्प्रकरणे तत्तद्घटानयनम् । अतएवा 'क्ताः शर्करा उपदधाती'त्यादौ 'तेजो वै घृत'मिति लिङ्गादक्ता इत्यस्य घृतसाधनाञ्जनपरत्वमितिहेलाराजादिभिरुक्तम् । हरिणा च शब्दार्थस्यानवच्छेदे इत्येवोक्तम् । एवंच संयोगादि शक्यतावच्छेदकानेकत्वे एव निर्णायकमित्युक्तम् । प्रकाशेऽनेकार्थस्येत्युक्तिस्तु तत्र द्वितीयकल्पनायाः स्फुटतया व्यंजनानिरूपणप्रस्तावादित्याहुः ।

यत्तु यद्यत्पदं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नविषयकबुध्या प्रयुज्यते तत्तत्पदबुद्धिविषयतावच्छेदकोपलक्षिततादृशतादृशधर्मविशिष्टे शक्तमिति शक्तिग्रहः । बुद्धि-

---

वछेदकानेकत्वात् अतएव काव्यप्रकाशसंगतिः । तेषां केनचिद्रूपेणानुगमस्तु शक्तिग्रहसौकर्यायैवेति कश्चित्तन्मतं खंडयति नचेति । अत्र मतेऽति प्रसंगापत्तेः ।

सिद्धांतमाह परेत्विति । घृतसाधेति बहुव्रीहिः । योक्तं संयोगो विप्रयोगश्चेत्यादौ । एवं नानेकार्थस्येत्यस्य व्यवछेदः । एवंच उभयसंमतत्वे च । नन्वेवं प्रकाशासंगतिरेवात आह प्रकाशे इति । तत्र अनेकार्थशब्दस्थले । परमतं खंडयति यत्त्विति । सामान्यलक्षणानंगीकारेण तत्पदप्रयोगोत्तरं प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धयोर्बुद्धिप्रकारतया गृहीतघटत्वादिविशिष्टव्यवहारदर्शनात्तत्रतत्पदस्य शक्तिं गृहीत्वा पुनर्वस्त्वंतरविषयः । शक्तीति । सामान्यतइत्यादिः । अत्रबुद्धिविषयत्वस्य शाब्दबोधेऽभानात्तद्विशिष्टस्य धर्मितावछेदकाख्यविषयतयाशक्तिग्रहाविषयत्वेन तस्योपलक्षणत्वमिति भावः । नन्वेवं क्वचित्तथेष्टबोधो नस्यादतआह बुद्धीति । अतएवतथा शक्तिग्रहादेव । प्रकरणा-

विषयत्वस्यापि तदुपलक्षितत्वात् कदाचित्तेन रूपेणापि बोधः। अत एव तत्पदात्कदाचिद्घट इति। कदाचिज्जातिमानिति। कदाचिज्जातिमान् घट इति। कदाचिद्बुद्धिस्थ इति बोधः। तावदर्थनिरूपिता शक्तिरेकैव। हर्यादिपदशक्यतावच्छेदकानां तु न तेनानुगमः। तेभ्य एकस्य नानारूपेण बोधाननुभवात्। अतएव तेभ्यो नकदाचिदपि जातिमान् हरिरित्यादिक्रमेण बोध इति। तन्न। तेषां तेषां धर्माणां विशिष्य ज्ञानाभावेन [illegible] रूपेण शक्तिग्रहाभावात् तथा बोधासं[illegible] तु बुद्धिविषयत्वेन तदाश्रये शक्तिग्रहा[illegible] स्यापि बुद्धिविषयत्वेनैव बोधादिति दिक्। [illegible]

अत्र तदिदमादीनां पर्यायत्ववारणाय परोक्षत्वाद्यपि शक्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम्। एवं यच्छब्दशक्यकोटावुद्देश्यत्वं, तदो विधेयत्वमिति।

दिगृहीततात्पर्यवशादाह कदाचिदिति। तदुपलक्षणफलमाह तावदिति। नन्वेवंहर्यादिपदशक्यतावच्छेदकानामप्युलक्षणीभूतबुद्धिविशेषविषयत्वादिनाऽनुगमसंभवेन नानार्थोच्छेदापत्तिरत आह हर्यादीति। एवं च तेषां नानार्थत्व मेव॥ अन्यथा तेभ्योपि तथा बोधापत्तिरित्याहात एवेति।

एतेन कांचिद्धर्मं प्रकारीकृत्य भासमाने धर्मे भासमानं धर्मितावच्छेदकत्वं तद्विशिष्ट एव भासते अतएव जातित्वावच्छिन्नवच्छक्ताज्जातिमत्पदान्न कदाचित् स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारिका धीस्तस्माद्बुद्धिविषयघटत्वादिनैव बोधः कदाचित् घटत्वादिनापि बुद्धिविषयत्वांशेऽनुद्बुद्धसंस्कारतारूपमोपात्। अतएव रक्तदंडवैशिष्ट्येनानुभवेपि रक्तत्वांशेऽनुद्बुद्धसंस्कारस्य दंडवैशिष्ट्येनैव स्मरणमित्य-

इदं तु बोध्यम्। तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषय उद्देश्यो यत्पदार्थोऽतस्तेनार्थप्रत्यायने नियमतस्तत्पदापेक्षा तत्रोत्तरवाक्यगतयच्छब्दस्य तच्छब्दापेक्षसमर्थत्वेन न तत्र तच्छब्दोपादानापेक्षा। यथा—

'साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके'

इत्यादौ। एवं तत्पदं यत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृ[illegible]विधेये शक्तं तत्र प्रसिद्धानुभूतप्रक्रान्ता[illegible] यच्छब्दापेक्षसमर्थत्वान्न तत्र यच्छ[illegible]ति काव्यप्रकाशादौ विस्तरः। तत्र संनिहितापरोक्षेऽदसो व्यवहिते शक्तिस्तदुक्तम्।

इदमस्तु संनिकृष्टे समीपवर्ति चैतदो रूपम्।
अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात्
इतीत्यलम्। एतच्च तस्येदमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

परंतु परोक्षत्वाद्येव तदादेः शक्यतावच्छेदकं प्रकरणादिवशाच्च तत्तद्विशेषबोधः। वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थत्वमेव हि प्रकरणं एतावतैव सर्वनाम्नां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वमिति प्रवादः। तेषां प्रकरणज्ञानं वि-

---

त्वादि तदः शक्यकोटौ। इतिस्तत्समाप्तौ। सिद्धांतमाहेदंत्विति। तेन यच्छब्देन। तत्रापि विशेषमाह तत्रेति तस्यां सत्यामित्यर्थः। तत्र तत्र शक्तत्वेनिवेश्यस्य विषयविवेकमाह तत्रेति। तदादीनां मध्ये इत्यर्थः। संनिकृष्टे विप्रकृष्टे इति पाठः। यदित्यपिपरोक्षे तदाहालमितिएतच्चेति। इदंच प्रागुक्तकैयटतो व्यक्तं।

सिद्धांतमाह परेत्विति। नन्वेवं कथंविशेषबोधोऽत आह प्रकेति। चस्त्वर्थे। ननु तत्र न प्रकरणमुभयाकांक्षादीत्यतआह वाक्येति। नन्वेवमत्र प्रवादोच्छेदोऽतआहैतेति। अस्यार्थमाह तेषामिति। तदा-

ना सर्वथा विशेष्यबोधाजनकत्वात् । अतएव तस्या-पत्यसूत्रस्थपूर्वोक्तशङ्कापरभाष्यस्थं सामान्यनिर्देशा-ऽदिति प्रतीकमुपादाय तस्येति सामान्यनिर्देशात्तच्छ-ब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्ययः स्यादिति कैयटे-नोक्तम् । अन्यथा तच्छब्दादिभ्य इति वदेदित्याहुः ।

केचित्तु एवं युष्मदः संबोध्यत्वमस्मद उच्चारयि-तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं तेन रूपेणैव बोधानुभवात् । दे-व्युवाच–'मयात्वयि हतेऽत्रैव गर्जिष्य[illegible] इत्यादौ ऋषिवाक्योच्चारणकाले आनु[illegible] देवीवाक्यस्याप्युच्चारणात् देवीमाह[illegible] क्यप्रयुक्तत्व-संबोध्यत्वप्रतिसंधानादेव ताभ्यां [illegible] हिषासुरप्रतीतिः। अनुवादकऋषितत्संबोध्ययोस्तु न प्र-तीतिस्तात्पर्याभावात् । मौनिनापि पदोच्चारणपूर्वक-मेव लिखनेन तल्लिखिताहंपदादुच्चारयितृत्वेन प्रती-तिरविरुद्धा, उच्चारणमनुसंधानोपलक्षणं वेत्याहुः ।

दीनामित्यर्थः । अतएव परोक्षत्वादेर्भिन्नस्य शक्यतावछेदकत्वादेव। अन्यथाबुद्धिविषयत्वस्य सामान्यस्य शक्यतावछेदकत्वे। प्रागुक्ते प्रा-चीनादिमतमाह केचिरिवति । एवं तदादेः परोक्षत्वादाविव संबो-ध्यतावछेदकत्वरूपानुगतधर्मोपलक्षितचैत्रत्वादिकं प्रवृत्तिनिमित्तमि-ति मतनिरासायाहैतेनैवेति ।

नन्वेवं क्वचिद्दोषोनुच्चारणादत आहदेव्युवेति । अनेन ततस्त-ज्ज्ञानेप्यनिर्वाहादाहोच्चारणादिति । ताभ्यां युष्मदस्मभ्द्यां । अतिप्र-सगं निराचष्टेऽनुवादकेति । नन्वेवं मौनिपुरुषालिखिताहंपंडित इति-वाक्यस्थास्मत्पदेन मौनिबोधो न स्यात्तस्योच्चारयितृत्वाभावादत आह मौनीति । कुटादित्वेनाह लिखनेनेति । तदनुभवादाहोच्चेति ।

परंतु क्रियाविनियोगफलकमभिमुखीकरणं संबोधनं, तद्विषयत्वं च संबोध्यत्वं, नचैतत्त्वं पचसीत्यादौ प्रतीयते अभिमुखीभूतेऽपि तत्प्रयोगात् । तस्मात्प्रयोक्तुरहंकारानास्पदचेतनत्वेन युष्मदः शक्तिः । स्पष्टं चेदं पुरुषसमुद्देशे हरिग्रन्थे इत्याहुः । नन्वेवं सति 'युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोः तमः [illegible]वद्विरुद्धस्वभावयो'रिति शांकरभाष्यानुपप[illegible]भाष्याद्धि युष्मदो जडे शक्तिरस्मदश्चेतने [illegible]त्तद्विदाम् । नच तूभयोरपि चेतने शक्तत्वेन [illegible]संगतिरिति चेन्न । तत्त्वज्ञशक्त्या तथोक्ते[illegible]

किंपदस्य जिज्ञासाविषये शक्तिः यत्रच किंपदार्थान्वयस्तत्र वा यदन्वयस्तद्वृत्तिधर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्नो जिज्ञासाविषयत्वेन तच्छक्यः स्वीयजिज्ञासाज्ञापनाय किंपदघटितवाक्यप्रयोगात् । अतएव कः पचतीति प्रश्ने विप्रः पचतीत्याद्येवोत्तरं, नतु प्रमेयं पच-

परंत्विति । न चनहि अभीति क्रियायामित्यादिः । अतएवात्रसंबोधनाप्रयोगः । शक्तिरिति । तस्य तदास्पदचेतनत्वेनास्मदः शक्तिरित्यपि बोध्यं।क्वचित्तथा पाठ एव। स्पष्टमिति । यथाचैतत्तथाप्रतिपादितं प्राक् । एवंसति उभयोश्चेतनशक्तत्वे सति । तस्यभेदाभावादाह तत्त्वज्ञेति । अयं वक्ष्यति तत्स्वरूपमाह यत्रेति । विनिगमनाविरहादाह तत्रवेति । लाघवादाह जिज्ञासेति । तत्तत्किम् तत्र शक्तौ मानमाह स्वीयेति । अतएवउद्देश्यवाचककिंपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यधर्म व्याप्यधर्मावच्छिन्न एव तेन शक्त्यभ्युपगमादेव । व्यवच्छेद्यमाह नत्विति । अन्यथा तज्जन्यज्ञानस्यापि तादृशेच्छाविषयत्वात्तदप्युत्तरं स्यादिति भावः। भतविशेषधर्मप्रकारकज्ञानेनेति पाठः । [illegible]

तीति। जिज्ञासाविषयकर्तृकः पाक इति प्रश्नार्थः। तद्विषयजिज्ञासायास्तदिच्छाविषयीभूतज्ञानजनकादु-त्तरवाक्यान्निवृत्तिः। को ब्राह्मणः पचतीति प्रश्ने-च चैत्रः पचतीत्येवोत्तरं नतु मनुष्यः पचतीति। अयं क इत्यादौ समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यधर्मावच्छिन्न-विशेष्यतानिरूपितविधेयतायास्तद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नो जिज्ञासाविषयतया शक्यः। अतएव तत्रायं ब्राह्मण इत्येवोत्तरं एवंच प्रश्नवाक्यात्समभिव्याहृतप[illegible]-प्यधर्मप्रकारकं ज्ञानमिष्टसाधनमिति ज्ञानज[illegible] दृशज्ञानं मे जायतामितीच्छा जायते, उत्तरेण [illegible] त्वादिरूपविशेषधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालि[illegible]-न्यया तन्निवृत्तिः, इष्टसाधनताज्ञाने तु तादृशधर्मांशे विशेषधर्मानवच्छिन्नप्रकारताशालीत्येव ज्ञानानि वि-षयः।

एवं प्रश्न वाक्ये यत्प्रधानं तत्समानलिङ्गवचनश-ब्देनैवोत्तरं यथाकथंचित् प्रश्नविषयजिज्ञासानिवर्त-

---

प्रः पचतीत्यादित एव तन्निवृत्तिर्नतु प्रमेयं पचतीत्यादित इति तादृ-शप्रश्नानंतरं तदेवोत्तरं न तदित्यर्थक इति। अत्राभेदेन(१)स्वार्थान्वि-तोद्देश्यवाचकपदांतरसमभिव्याहृतकिंपदस्य स्वार्थाभेदान्वयिपदा-र्थतावच्छेदकधर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्नेति न शक्तिरिति भावः। एवमुद्दे-श्यवाचककिंपदस्थले उक्त्वा विधेयवाचककिंपदस्थले आहायमिति। पंचम्यंतस्य ज्ञायते इत्यत्रान्वयः। तद्व्याप्येति समभिव्याहृतपदोप-स्थाप्यधर्मव्याप्येत्यर्थः। हृतधर्मेति। हृतपदोपस्थाप्यधर्मेत्यर्थः। जन्येति प्रयोक्तृगतेति भावः। उत्तरेणेति विप्रः पचतीत्यादिवाक्येन चेत्यर्थः। तादृशधर्मांशे विप्रत्वरूपधर्मवान्पाककर्त्तेति बोधादितिभा-

---

(१) स्वार्थान्वितो इति पा०

कत्वं च एवंच के शिष्या अस्येति प्रश्ने कठा इत्येवो-त्तरं नतु कठ इति। एवं किंशिष्योऽयमिति (१)बहुव्रीहि-समासेन प्रश्ने कठ इत्येव नतु कठा इति। तस्य क-ठत्वे शिष्याणां कठत्वमर्थप्राप्तमित्यार्थमिदमुत्तरमि-त्यनेकमन्यपदार्थे इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। मुखं कि-मिन्दुरित्यादावव्ययकिमो वितर्कोऽर्थः। वितर्कश्च सं-भावनात्मकं ज्ञानं इन्दुप्रकारकसंभावनाविशेष्यं मुख-मित्यर्थः। संभावनाप्रयोजकाह्लादकत्वादिसाधर्म्यप्रती-तित्वार्थात्। धनमिदं किं चैत्रस्येत्यादेश्चैत्रस्वामिकं त-त्त्वेन संभावनाविशेष्यं धनमित्यादिरर्थः। किंगौरि-त्यादौ कुत्सार्थकोऽपि सः।

वः। नन्वेवमिष्टसाधनताज्ञानादेवतज्ज्ञाने तथातस्तद्विषयेच्छात आ-हेष्टेति। तत्र समभिव्याहृत धर्मत्वादिनैव निवेश इति भावः। विशेषांतरमाहैवमिति। यथांत तदेवेत्यादिः। विशेष्य-तया विशेषणतया वेत्यर्थः। तत्राद्ये आह क इति। द्वितीये आह एवमिति। नन्वेतावता न जिज्ञासानिवृत्तिरिति नद्वितीयविषयताऽ तआह तस्येति। इत्यनेकमिति। समासेन तादृशप्रश्ने आर्थमेवोत्तरं वाक्येनप्रश्ने तु शाब्दमेवोत्तरं न कदाचिदार्थमितीत्यर्थः। ज्ञानं प्र-योक्तृः अभेदान्वयादाहेंदुप्रेति शेष्यं मुखमिति पाठः। अस्यविशे-ष्यनिष्ठत्वात्। अतएव योत्तरात्वप्र कारक ज्ञानविशेष्येति। भाव-नैव विशेष्येति। धातूपस्थाप्यातिङर्थं प्रति विशेष्येति। संबोधनं प्रकृत्यर्थंप्रति विशेष्यमिति द्वितीयाथाश्रये आधेयतया फलं विशे ष्यमिति च अभियुक्तप्रयोगो राज्ञा विशेषणं पुरुषो विशेष्य इत्यादि-भाष्यप्रयोग स्त्रीदारादैर्यद्विशेष्यमित्यमरप्रयोगश्च संगच्छते। एवं वि-शेष्यं धनमित्यत्रापि पाठः विशेष्य इत्यपपाठः। विशेष्यं धात्वर्थ इत्यग्रिमप्रयोगे सामान्ये नपुंसकं प्राक् प्रयोगात् इति बोध्यं। दिसेति तद्रूपसाधर्म्येत्यर्थः। शाब्दसंभावनाबोधोत्तरमिति भावः। कंतत्वेनेति।

---

(१) के शिष्या यस्येति बहुव्रीहिणेत्यर्थः।

स्वपदस्य तद्भिनवाक्यघटकक्रियान्विते समभिव्याहृतपदोपस्थाप्ये शक्तिः। तेन चैत्रस्य भ्राता स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ स्वशब्देन न चैत्रप्रतीतिः। स्वपुत्रदर्शितचैत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ तात्पर्यवशाच्चैत्रपुत्रमैत्रपुत्रान्यतरप्रतीतिः। कलशो निजहेतुदण्डज इत्यादावध्याहृतक्रियान्वयिनः कलशस्य स्वशब्दसमानार्थकनिजपदेन प्रतीतिः। सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वमित्यस्य प्रधानान्वयिपरामर्शित्वमित्यर्थः। एवमात्मीयधनज्ञातिवाच्यपि स्वशब्द, ऐश्वर्यवाच्यपि स्वामीति प्रयोगविषय इत्यन्यत्र विस्तरः।

एकशब्दः केवलेऽपि शक्तः कैवल्यं द्वितीयराहित्यं द्वितीयशब्दश्च सजातीयसहाये रूढः। एवंच तत्तत्क्रियाकर्तृत्वादिविशिष्टसजातीयराहित्यं कैवल्यम्। अयमेकोत्र भुङ्क्ते इत्यादावेतद्देशाधिकरणभोजनकर्तृसजातीयरहितो भुङ्क्ते इत्यादिरीत्या बोधः। अतएव एकाकी हयमारुह्येत्यादौ नानुपपत्तिर्हयस्य द्वितीयस्य सत्त्वेऽपि तस्य सजातीयत्वाभावात्। एवं योद्धृत्वेन सजातीयाभावेऽश्वादिपालकमनुष्यसत्त्वेऽ-

---

चैत्रस्वामिकत्वेनेत्यर्थः। स्वामिकत्वेन सामिति पाठांतरं। युक्तं चैतत् कुत्सार्थकोऽपीति पाठः। तदिति स्वेत्यर्थः। समभिव्याहारश्चात्रैकवाक्यघटकत्वं अतएव सकारक एव तदाह तेनेति। शक्तिश्चासत्वेनैवेति बोध्यं।

कारकद्वयसत्वेन प्राप्तातिप्रसंगमिष्टापत्त्या परिहरति स्वपुत्रेति। अव्यवस्थादिनिरासायाह तात्पर्येति। जःकिमुचक्रभ्रमिकारितो गुण इत्यादि ग्राह्यं। नन्वेवं नियमभंगापत्ति रतआह सर्वेति। अन्यत्र उद्योतादौ। अपिना संख्यादिसाजात्यं चवैवक्षिकमित्याह चतादिति। अत-

पि एको रणं गच्छतीत्युपपद्यत इति दिक्।

दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां स स शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तम्। एकस्या अपि दिश उपाधिभेदात्तत्तच्छब्दवाच्यता तत्र मध्याह्नसूर्यसंयोगवान् देशो मध्यं, तत उदयाचलदेशोपाधिका पूर्वा दिक्। ततोऽस्ताचलपर्यन्तदेशोपाधिका प्रतीची, ततएव मध्याह्नसूर्यसंमुखयावद्देशोपाधिका उदक्। तत्पृष्ठस्थयावद्देशोपाधिका दक्षिणा। मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात्। अतएवान्तर्भाविताबधयो दिक्शब्दाः। देशादौ तु शब्दोपात्तावध्यपेक्षेति हेलाराजः।

दिक्चेदमस्मादित्यवध्यवधिमद्भावप्रयोजिकोत्क्षेपणादिक्रियाभेदप्रयोजिका ऋजुवक्रत्वादिव्यवहारप्रयोजिका द्रव्याणां परापरव्यवहारप्रयोजिका च शक्तिः। एकदिक्कमवयवप्रसारणं ऋजुता। अनेकदिक्कं तद्वक्रता। पूर्वमभूत्परतो भविष्यतीति क्रियापौर्वकाल्यमेव कालकृतमिति नदिक्कालशक्त्योरैक्यम्। नापि

एवेत्यस्यार्थमाह हयस्येति। मनुष्यत्वादिनैव साजात्यस्य विवक्षितत्वादिति भावः। अतएवाहैवमिति। आदिना श्वादि एवंच स्वभोजनकाले मार्जारादिभोजनेऽपि एकोऽत्र भुंक्ते इति न प्रयोग इत्यादिबोध्यं तदाहेति दिगिति।

ननु दिश एकत्वात्कथमिदमत आहैकस्या अपीति। उपाधिभेदमेवाह तत्रेति। उपाधीनां मध्ये इत्यर्थः। ततः मध्यात्। एवमग्रेपि। अतएव विशिष्टस्योपाधित्वादेव। अर्थमध्ये इति शेषः। शब्दोपात्तेति। बाह्येत्यादि। दिक्सत्वे मानान्याह दिक् चेदमिति। अत्र सर्वत्र साक्षात्कारणाभिन्नत्वात्प्रयोजकत्वानिर्देशः शक्तिरीश्वरस्य। अन्येषां स्पष्टत्वात्तान्युपेक्ष्यात्राहैकेति। ननु कालशक्त्यैव तत्तद्व्यवहारोपपत्तौ

तयोः स्वतन्त्रद्रव्यत्वम् । परोपाधितयैव सदा प्रतीतेः । सर्वत्र च तत्कार्यदर्शनात्तयोर्विभुत्वं, सर्वत्रकार्यसंपादकत्वमेवामूर्तानां विभुत्वं, देशानां पूर्वापरादिव्यवहारोऽपि दिक्कृत एव । पूर्वदिगादिस्थानां तेषां पूर्वादित्वात् । यस्त्वभिमुखः पूर्वः, पृष्ठस्थः पश्चात् हस्तदक्षिणो हस्तवाम इति व्यवहारः स न दिगपेक्षः । प्रत्यङ्मुखस्य यत्पश्चाद्देशस्थं तस्य प्राङ्मुखत्वे पूर्वदेशस्थत्वेन प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेत्यादावव्यवस्थापत्तेः किन्तु तत्र वक्तृसंमुखदेशत्वाद्येव पूर्वादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । एवं तत्तदवधिकोदयाचलास्ताचलसंनिहितत्वमपि देशवृत्तिपूर्वापरशब्दयोस्तत् । पूर्वदिगभिमुखं स्थितस्य दक्षिणवामहस्तसंनिहितत्वमपि देशवृत्ति दक्षिणोत्तरशब्दयोस्तत् । पूर्वाध्युषितत्वं पूर्वार्जितत्वमपि पूर्वशब्दार्थः पूर्वस्मिन् देशे वसतीत्यादौ तथा प्रतीतेः । सर्वं चेदं हरिग्रन्थे हेलाराजीये च स्पष्टम् ।

विंशत्यादयः स्वभावात्संख्यायां संख्येये च, (१) तेन

किमर्थमेतत्स्वीकारोऽत आह पूर्वमिति । कालमेव कालयादिकमेव एवेनोक्तव्यवच्छेदः । स्वतंत्रेति किंत्वंगद्रव्यत्वं । नन्वेवं कथं विभुत्वमत आह सर्वत्रेति । नकेवलमत्रैव किंत्वन्यत्रापीत्याह सर्वत्रेति । फलांतरमाह देशानामिति । अतिप्रसंगस्तुनेत्याह यस्त्विति । अभिमुखः पूर्व इत्येको व्यवहारः । पृष्ठस्थः पश्चादित्यपरः । अग्रे द्वौ । एवेनोक्तव्यवच्छेदः । एवमन्यत्रापि । तद्भेदानाहैवमित्यादिना । तत्तदिति वैवक्षिकामितिभावः । तत् प्रवृत्तिनिमितं । आदिना पूर्वतनं द्रव्यं भुंक्ते इति । उक्तजातस्य निर्मूलत्वमपाकरोति सर्वंचेदमिति । विंशत्याद्या इत्य-

(१) वर्तन्ते इति पाठोऽधिकः पु० ।

विंशतिर्गवां विंशतिर्गाव इति च। यदाप्येते समुदायवचनास्तदापि समूहस्यानुद्भूतावयवत्वे गवामिति षष्ठी उद्भूतावयवत्वेन संघसंघिनोरभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यमुभयत्राप्येकवचनान्ताः। अन्त्येऽपि शब्दशक्तिस्वभावान्नियमेन धर्मनिष्ठसंख्याया धर्मिण्यारोपेणैव प्रयोगः, वेदाः प्रमाणमितिवत्। तेचानवतेः स्त्रियां, गावोधनमित्याद्येवमेव धर्मनिष्ठसंख्यानारोपे तत्र गावो धनानीत्यपीति विशेषः। संख्यापरत्वं च द्रव्याभेदेन संख्याबोधनम्। यथाऽऽद्ये गवां विंशतिमानयेत्यानयनादिक्रिया द्रव्ये एव धर्मे तस्या असंभवात्। धर्मधर्मिणोरभेदाद्वेति 'पङ्क्तिविंशति' इतिसूत्रभाष्योक्तरीत्या बोध्यम्। अभेदेन बोधने संख्येयपरत्वमिति बोध्यम्। एकशेषेण विंशती विंशतय इत्यादीष्टमेव।

द्रोणप्रस्थादिशब्दाश्चेयत्ताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणजातिविशेषरूपद्रोणत्वाद्यवच्छिन्ने शक्ताः। प्रवृत्तिनिमित्तं

मरोक्तमाह विंशतीति। तेन उभयेन। द्वितीयविशेषमाह यदाप्येते इति। समुदितवचनांतत्वेऽपि कथंसंख्येयपरत्वमत आहांत्येपीति संख्येयपरत्वेपीत्यर्थः। प्रसंगादाह गाव इति। अनतिप्रसंगायाह संख्येत्यादि। अनेन गवामिति षष्ठीत्यस्यापि संग्रहः। अतएवाह यद्याद्ये इति। तत्रापि तत्पक्षेपि बोधने सति। एकवचनांतत्वमुक्तार्थं एवेत्याहैकेति। द्रोणेति। प्रथमासूत्रे उदाहृतत्वेन पूर्वोपस्थितत्वादस्य पूर्वनिपातः। नन्वेवंशक्यतावच्छेदकगौरवमतआह प्रवृत्तीति। एवेन तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वव्यवच्छेदः। भानंतु धर्मितावच्छेदकत्वेनेत्याद्युक्तद्वितीयप्रकारेण, तदर्थमेव लिंगवादित्युक्तम्। प्रातिपदिकार्थेति। तत्राहि

तु द्रोणत्वाद्येव। परिच्छेदकत्वं तु लिङ्गवत्तत्समानाधिकरणमेव प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये ध्वनितमेतदित्याहूह्यम्। गोशब्दस्य स्त्रीत्वसमानाधिकरणं पुंस्त्वसमानाधिकरणं च गोत्वं शक्यतावच्छेदकमिति नानार्थोऽयम्। तत्राद्यं प्रसिद्धमन्त्यं तात्पर्यग्राहकसापेक्षं बोध्यम्। अत एव गौरित्येतन्मात्रात्स्त्रीव्यक्तीनामेव बोधः स्वरसतः। अतएव गोबलीवर्दमित्यादौ सामान्यविशेषभावाभावात् द्वन्द्वः सिद्धः। अन्यस्तु गौर्वाहीक इत्यादौ एतान् गाश्चतुरो बलीवर्दान् पश्येत्यादौ प्रथमयोरितिसूत्रभाष्योदाहृते च।

एतदेवाभिप्रेत्य त्यदादीनीति सूत्रे 'सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो ने'ति वक्तव्यम्। एवं हि सति शूद्राभीरं गोबलीवर्दं तृणोलपमित्यादौ नस्यादित्याशङ्कायामाभीरा जात्यन्तराणि, उलपमित्यपां नामधेयमित्यादिना त्रिधापि सामान्यविशेषभावाभाव उक्तो भाष्ये। गोबलीवर्दमित्यत्र गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्त इत्युक्तम्। वाहाद्यर्थं पृथक्कृतपुरुषाः स्त्रिय एवगोशब्दव्यवहार्यत्वेनावशिष्यन्त इति तदर्थः। लोकव्यवहारेऽप्येवमेवेत्यलम्।

द्रोणादिषु प्रथमार्थपरिमाणग्रहणमित्युक्तं तस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तु प्रातिपदिकत एव तल्लाभात्तदानर्थक्यमेव तस्मात्तथैव तत्तु भासमानमपि लिंगवाद्विशेष्यान्वय्येव। द्रोणः परिमाणमिति तु द्रोणादिशब्दानामनेकार्थत्वान्निर्णयाय। द्वौ ब्राह्मणावितिवद्वेतिबोध्यं। तदाहेत्याद्यूह्यमिति। गोत्वं शक्यतावछेदकमिति पाठः। शक्यमिति पाठे मकारतयेत्यादिः। जातिपक्षे वा। अतएव अंत्यस्य तत्सापेक्षत्वा-

धेनुशब्दस्य धानकर्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम्। धेट् पाने इत्यतः कर्मणि नुप्रत्ययसत्त्वात्। अतएवार्वी द्वे धेनू इत्यादिप्रयोगाः संगच्छन्ते। हविर्धान्यस्मि धेनुषु इतिभागवतप्रयोगश्च हविर्धानी गौः। एतेन गोत्वसमानाधिकरणं धानकर्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यपास्तम्। नचोक्तप्रयोगे लक्षणा शक्त्यैवोपपत्तेः। नचाथैष भूस्त्रिवृद्देव सर्वस्तस्य विश्ववत्यस्तोत्रीया धेनुर्दक्षिणेत्यत्र, द्यावापृथिवीभ्यां धेनुमालभेतेत्यत्र च गवामेव प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम्। अपशवो वान्ये गोऽश्वेभ्य इतिश्रुतेः प्रशस्तत्वेन तत्र गवामेव प्रतीतेः। वडवानां तु न दक्षिणात्वम्। 'भागित्वाद्वा गवा'मिति जैमिन्युक्तेः। भागित्वमुपकारकत्वम्। द-

---

देव। अतएव विशिष्टस्य निमित्तत्वादेव। गोपदव्याख्या बलीवर्दानिति अतएवैतानिति संगतिः एतदेव विशिष्टं प्रवृत्तिनिमित्तमेव। एवंहिनिषधांगीकारे हि। आदिसं ग्राह्यमेवाह गोवेति आदिना विक्रयः। एतेन गोबलीवर्दन्यायो निरस्तस्तदुल्लेखंकुर्वन्तः सकलग्रंथकारा अपीत्यन्यत्र स्पष्टं तदाहेत्यलमिति। धानं पानं न धारणादीतिसूचयंस्तत्र मूलमाह धेडिति। अतएव रूढौ मानाभावेन केवलयौगिकत्वादेव॥ तैत्तिरीयश्रुतौ सोमायेत्यनुवाकस्थप्रयोगमाहार्वीति। वेदभाष्यतत्सूत्रकपर्दिभाष्यसंमतमिदं। एतेनार्वीति पूर्वान्वितमित्याद्विनाकारोक्तमपास्तं। आदिना सौत्रामणीविशेषे तत्सूत्रेऽनुशिशुं च वडवांधेनुंदद्यादित्युक्तस्य परिग्रहः। अनुगच्छन् शीशुर्यस्यास्तांसकिशोरां तामित्यर्थः अन्यथा वडवादिभिः सामानाधिकरण्यासंगतिः स्पष्टैव। सकलमतं निराचष्टे तेनेति। उक्तविरोधेनेत्यर्थः गोत्वेति। गौरेव हि धेनुर्नान्येति शबरस्वाम्युक्तिस्तेषां मूलं। तदुक्तं साधकांतरं निराचष्टे नचेति ज्योतिष्टोमविकृतिभूतो भूराख्य इत्यर्थः।

त्रिवृद्देवेति एवेनतदन्यस्या यस्याः कस्याश्चिद्धानकर्मभूतायाव्या-

क्षिणाहि ऋत्विगुपकारार्थाः । नच ताभिर्दुग्धादिद्वारा-ग्निहोत्राद्युपकारः । नकेसरिणो ददाति, नोभयतो-दतः प्रतिगृण्हातीतिनिषेधाच्च । एतेन धनलाभद्वारा तासामप्युपकारकत्वमित्यपास्तम् । नाश्वं विक्रीणीत इतिस्मृतेश्च । द्यावापृथिवीभ्यां धेनुमालभेतेत्यत्रापि उक्तप्राशस्त्यादश्वजातीयस्याश्वमेधातिरिक्ते पशुत्वाश्रवणाच्च गोरेवालम्भः । किंच तदग्रे वायव्यं वत्समालभतेति श्रुतं तत्रच प्रत्यासत्त्या पूर्वालब्धधेनोरेव वत्सस्य ग्रहणमितिवेदभाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम् । एवंच तत्संयोगात्तत्परत्वम् ।

वत्सशब्दस्तु गोत्वसमानाधिकरणवयः प्रवृत्तिनिमित्तक एवात एव माहिष्यादावपि धेनुव्यवहारो लौकिकानाम् । अतएव हर्यादिभिः सवत्सासकर-

---

वृतिः । विश्वेति विश्वपदघटिता ऋचः । नन्वेवं तत्र वडवानामपि प्रतीत्यापत्तिरत आह वडवेति । विशिष्य किंचित्पदासमभिव्याहृतधेनुपदेनेतिभावः । वडवात्वेन तु तासामपि दक्षिणात्वमन्यत्र स्फुटमेव । तच्चोक्तमेव अतएव वडवा दक्षिणाऽश्वोदक्षिणेति तैत्तिरीयश्रुतिः संगच्छते । पौंडरीकादिष्वन्वहं द्वादशानि शतानि ददाति अश्वसहस्रमुत्तमे इति सूत्रं च । ताभिर्वडवाभिः । सुहृदादिभ्यः क्रियमाणपुरुषार्थाश्वदानादिपरानिषेधानां साधारण्येन तथा विहितभिन्ने संदिग्धोक्तविषयेऽपि प्रवृत्तिरित्याह नकेसेति । प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदितिविहितोष्टस्तु वैदिकाश्वदानानिमित्तेति स्पष्टं जैमिनीय एतेन निषेधस्य तस्य तत्परत्वादिदमयुक्तमित्यपास्तं । एतेन निषेधेन नन्वेतावता आद्ये निर्वाहेपि द्वितीये कथमत आह द्यावेति । उभयसंग्रहापत्त्याह । अश्वेति । इदमेतद्विकारभूतसर्वमेधस्याप्युपलक्षणं युक्त्यंतरमाह किंचेति । तदग्रे द्यावेत्यग्रे । तत्तत्परत्वं गोपरत्वं क्वचिदेवं पाठएव ननु तस्यापि सामान्यार्थत्वे कथं ततो निर्णय इत्यत आह

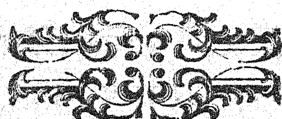
भाऽवत्साऽकरभा धेनुरिति संयोगाविप्रयोगयोरुदाहृतम् वत्ससंयोगादिना गौः करभसंयोगादिनोष्ट्री उच्यते इतिच विवृतम् । अतएवतथा सुवर्णशृङ्गीणां गोधेनूनां चतुःशतमिति कर्णपर्वणि भारते प्रयोगः संगच्छते इत्यलम् ।

अन्योन्येतरेतरत्परस्परशब्दानां क्रियाव्यतिहारविषयमेकमात्रावृत्त्यन्योन्यत्वमखण्डोपाधिरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

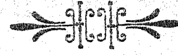
इति प्रातिपदिकार्थ निर्णयः ॥

वत्सेति । अतएव तस्य शुद्धयौगिकत्वादेव एवमग्रेपि उभयत्र । एवंच प्रत्याम्नायस्थलीयधेनुपदेपीत्थंबोध्यमिति न तद्विरोधस्तदाहेत्यलमिति । मात्रमवधारणे तेनानेकवृत्तित्वंसूचितं । अन्यप्रकारासंभवादाहाखंडोपेति । प्राचांमतेनेदं । सिद्धांतेजातिरूपं प्रोक्तरीत्या बोध्यं ।

इति प्रातिपदिकार्थनिर्णयः ।

अथ सुबर्थनिर्णयः ।

अथ तत्प्रकृतिकसुबर्थो निर्णीयते । तत्र प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसप्तमीत्याख्याः सप्त विभक्तयः । तत्र तासां मध्ये प्रथमाविधायकं प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमेति । तत्र प्रातिपदिकार्थशब्देन तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च । अतएव लिङ्गादिग्रहणं चरितार्थम् । तेषां मपि प्रातिपदिकार्थत्वात् । तदाश्रयश्चारोपितप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयोऽपि । तेन सिंहो माणवको द्रोणो व्रीहिरित्यादौ नदोषः । किञ्च शक्यार्थे पदं साधुत्वेनान्वाख्याय पश्चात्पदान्तरसंनिधानेऽन्वयानुपपत्त्या वक्तृश्रोतृभ्यां लक्षणाश्रयणामिति नदोषः । अन्यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रातिपदिकस्यैव लक्षणायां नपुंसकह्रस्वत्वापत्तिः ।

तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेत्यादिना तिङन्तार्थे सामानाधिकरण्येनान्वययोग्यमेव प्रथमान्तं साध्वित्येतावद्बोध्यते । अन्ततो लट्परस्यास्तेः सत्त्वाद् । ननु

संगतिमाहाथेति । तादिति । प्रादिपदिकेत्यर्थः । तत्र निर्णये । सुप्सु तत्र तासां मध्ये । अतएव तत्रतयोरेव ग्रहणादेव । आदिना संख्या ननु तस्य नैव ग्रहणप्रसंगोऽतआह तेषामपीति । श्रयोपीति व्याख्यानात् । अपिना वास्तवतत्समुच्चयः । अभ्युपेत्येदं । वस्तुतो नैतस्योपयोग इत्याह किंचेति । अन्यथोक्तरीत्यातिक्रमे । भाष्यादाहांतत इति ।

तदन्वयबोधोत्तरं प्रत्ययोत्पत्तिर्बोध्यते। एवमन्यैरपि कारकाधिकारस्थसूत्रैः युष्मद्युपपदे इत्यादिभिश्च। अतएवार्थवत्सूत्रे भाष्यं शुक्लामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रिया चानिर्दिष्टे। अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्ता कर्म चानिर्दिष्टे। देवदत्तेत्युक्ते कर्ता निर्दिष्ट इतरदनिर्दिष्टमिहेदानीं गामभ्याज कृष्णां देवदत्तइत्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं गामेव कर्म देवदत्तैव कर्ता अभ्याजैव क्रियेत्युक्तम्। तत्तत्कारकादिमात्र प्रयोगे योग्यसर्वक्रियाद्यध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थस्तत्तत्प्रयोग इति तात्पर्यम्।

एवं च सामान्यतः क्रियान्वययोग्यताबुद्धिरेव कारकविभक्तिप्रयोजिका नतु विशिष्येति लभ्यते। कारकत्वं क्रियाजनकत्वयोग्यताबुद्धिविषयत्वमेव। वृद्धिसूत्रे भाष्येऽप्युक्तं संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्य-

---

इत्येतावादित्यस्य व्यवच्छेद्यमाह नत्विति। बोध्यते इत्यस्याग्रेऽनुषंगः। अतएव उक्तवार्त्तिकस्योक्तार्थकत्वादेव। आद्येअनिर्दिष्टाविति पाठः। देवदत्तेति उक्ते इति पाठः कर्त्ता निर्दिष्ट इति संबोधनविषयनियतक्रियं कर्त्तृमात्रमित्यर्थः। गामेवेति गामितिशब्दवाच्यमेव कर्मेत्यादिक्रमेणार्थः। वाच्यवाचकयोरभेदो वा। दत्तैवेतिपाठः। आदिभ्यां यथाक्रमं क्रियाकारकयोः परिग्रहः। प्रसक्ते इति।

एतेन सर्वत्र वाक्यमेव बोधकमिति पदार्थान्यः कश्चिद्वाक्यार्थोऽस्तीति सूचितं। अतएवेत्यस्यार्थं विशदयति एवंचेति। तथोक्तौ चेत्यर्थः। सामान्यतः क्रियात्वादिना। ननु तस्यां दशायां कारकत्वमपि कथमत आहकारकत्वंचेति। भाष्यांतरसंमतिमप्याह वृद्धीति। संवंधेति तस्यभेदनियतत्वात्। अस्य साधारणत्वादाह विशेष्येति। सकलग्रंथकारोक्तिं खंडयति यत्त्विति। अतएव तस्यासंवंधत्वादेव व्यपेति। औपाधिकभेद इत्यर्थः। यद्यपि तस्य संवंधत्वेपि तद्भाष्यास्त-

न्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति। आहार पात्रं पा-
त्रमाहरेति। द्रोणो व्रीहिरित्यादौ पदद्वयोपस्थाप्य-
व्यक्त्योरेकत्वेन संबन्धाभावेऽपि विशेष्यविशेषण-
भावो बोध्यः। यत्त्वभेदसंबन्धेनान्वय इति तन्न।
तस्य संबन्धत्वे मानाभावात्। संबन्धिभेदनियतत्वा-
त्संबन्धस्य। अतएवाद्यन्तवत्सूत्रे राहोः शिर इत्यादौ
षष्ठ्युपपादनाय व्यपदेशिवद्भाव इति भाष्ये उक्तम्।
किंच तस्य संबन्धत्वे नीलो घट इत्यादौ षष्ठ्यापत्तिः।
भेदमूलकसबन्ध एव षष्ठीत्यर्थस्य सूत्रतो वाच्यवृ-
त्त्याऽलाभात् अतएव तार्किकनव्यैरपि कर्मधारयोत्त-
रभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यव-
चनत्वं कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्य-
त्ययेनेत्यभियुक्तोक्तेरित्युक्तम्।

स्यषष्ठीनिमित्तता नेति सुवचं तथाप्यतिरिक्ततत्संबंधांगीकारे गौ-
रवं फलाभावश्च। अन्यथा भेदसंसर्गस्याप्यतिरिक्तत्वापत्तिर्निर्हेतुक-
वैषम्यस्य निर्बीजत्वात्तथा बोधाबोधाभ्यां तदंगीकारानंगीकाराविति
तु स्ववासनामात्रकल्पितत्वाद्दुर्वचं। एवंचाभेदो न संसर्गइत्यस्य-
नातिरिक्तः सम्बन्धविशेष इत्यर्थो बोध्यः।

दोषांतरमाह किंचेति पतेरितिपाठः। परसंमतमपीदमित्याहा-
तएवेति। तस्यासम्बन्धत्वादेवेत्यर्थः। नव्यैरपि दीधितिकृदादि-
भिः। अतएवेत्युक्तं विशदयति—अभेदस्येति। माने मानेतु। एतेना-
भेदस्य सम्बन्धत्वं वदन्तो न्ये तदीयादयः परास्तास्तदाहेति दिगि-
ति। परमतं खण्डयति नचेति। अभ्युपेत्याह नीलामिति। आदिना धान्ये-
नंधनवानित्यादि तदिति इष्टाभेदेत्यर्थः। तथैवाह नचेति ननु भेद-
वाक्ये तदन्याविशेषसंबंधस्य तत्वमस्त्येवेत्यभेद वाक्येपि तथाऽतआह
राज्ञइति। ननुद्वितीयादेस्तत्कारकार्थकत्वं प्रसिद्धं न सम्बन्धार्थक-
त्वमत आह कारकेति। यथाक्रममाह कारक इतीति। अग्रे द्वितीया

अभेदस्य संबन्धत्वेन भाने तस्यैव तदुत्तरभावप्रत्ययवाच्यता वक्तुं युक्ता। राजपौरुष्यमित्यादौ पूर्वोत्तरपदार्थयोः संबन्धस्यैवेति दिक्। नच प्रथमार्थः स इत्यदोषः। अनुशासनाभावात्। नीलं घटं पश्येत्यादौ तद्भानानापत्तेश्च। नचाकाङ्क्षालभ्यः सः। वाक्ये विशेषणविशेष्यभावातिरिक्तस्याकाङ्क्षालभ्यत्वाभावात्। राज्ञः पुरुष इत्यादावाकाङ्क्षितसंबन्धस्य षष्ठ्या, रामं श्रयतीत्यादौ क्रियाकारकयोः संबन्धस्य द्वितीयादिना लाभात्। कारकविभक्तीनां तत्तच्छक्तिः तत्तत्क्रियाकारकभावसंबधश्चार्थ इति कारक इति सूत्रभाष्यात्समर्थसूत्रभाष्याच्च लभ्यते इत्यग्रे निरूपयिष्यामः। नच सम्बन्धसम्बन्ध आकाङ्क्षालभ्यस्तज्ज्ञाने मानाभावादनवस्थापत्तेश्च।

यदपि वीरः पुरुष इत्यादौ गुणभेदेनैकस्यापि द्रव्यस्य भेदारोपेण भेदाभेदगर्भं तादात्म्यं सम्बन्ध इति तदपि न। वास्तवभेदमूलक इवारोपितभेदमूलकसम्बन्धेऽपि षष्ठ्यापत्तेः। तत्र विभक्तिवाच्यस्यापि सबन्धस्य संसर्गतयैव भानम्। अत एवार्थवत्सूत्रे भाष्ये एषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषेऽव-

---

प्रकरणे तथैवाह नचेति। मतांतरं तत्र खण्डयति यदपीति इत्यादावित्यस्य भेदगर्भमित्यत्रान्वयः तत्र भेदः कथमितिशङ्कायामाह गुणेत्यादित्यंतेन भेदाभेदगर्भमित्यपपाठः। तस्य तदर्थत्वेन तद्गर्भत्वाभावात्। मूलके स्वस्वामिभावादिसम्बन्धे। ननु तेषां ततो लाभे प्रकारत्वाद्यौचित्येन कथं तस्य सम्बन्धत्वमतो भाष्यसंमतं विशेषमाह। तत्रेति। रामं श्रयति राज्ञः पुरुष इत्यादावित्यर्थः। इदमप्यग्रे स्फुटीभविष्यति। [illegible]

स्थानं स वाक्यार्थ इत्युक्तम्। विशेषे इत्यस्य विशेषणविशेष्यभावरूपपदार्थसंसर्गरूप इत्यर्थः। सम्बन्धान्तरस्य समर्थसूत्रभाष्ये षष्ठयादिवाच्यतोक्तेः।

अतएव प्रातिपदिकार्थसूत्रे वीरः पुरुष इत्यादौ विशेषणविशेष्यभावस्याधिक्यस्य प्रतीत्या प्रातिपदिकार्थमात्राभावात्प्रथमा न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य यदत्राधिक्यं स वाक्यार्थ इत्युक्तम्।

अत्र कैयटः वीरप्रातिपदिकात् वीरः क इत्येवमाकाङ्क्षया प्रापितं विशेषणत्वमनपेक्ष्य स्वार्थमात्रनिष्ठात प्रथमा पश्चात्त्वाकाङ्क्षावशाद्विशेषणविशेष्यभावावगतिरिति। षष्ठी शेषे इति सूत्रे भाष्येऽपि स्फुटमेतत्। घटो घट इत्यादौ विशेष्यविशेषणभाववारणाय सोपि धर्मभेदमूलकारोपितभेदसापेक्ष इति बोध्यम्। हरिणाप्युक्तम्।

विशेषणविशेष्यत्वं पदयोरुपजायते॥

न प्रातिपदिकार्थश्च तत्रैव व्यतिरिच्यते। इति॥

पदयोः संबद्धयोरिति शेषः। वीरः पुरुष इत्यादौ परस्परसम्बन्धेन गुणप्रधानभावापन्नार्थकत्वेन वाक्यार्थभूतविशेष्यविशेषणभावयुक्तार्थकत्वात्पदयोरपि तत्वम्। एवं राज्ञः पुरुष इत्यादौ प्रातिपदिकार्थस्य राज्ञो विशेषणत्वं, पुरुषस्य विशेष्यत्वं

ननुसएवकुतोऽतआह। सम्बन्धांतेति उक्तरूपेत्यर्थः। आदिना द्वितीयादि अतएव तस्यैव आधिकमिति। आधिक्यमिति पाठे स्वार्थे ष्यञ्। ननु विशिष्टस्य न तथापि प्रातिपदिकार्थत्वमिति शङ्काप्ययुक्तैवातआहा त्रेति। षष्ठीति यथाचैतत्तथाऽन्यत्र स्पष्टं। प्रयोगद्वयलत्वस्य भावप्रकाशप्रतिपादितत्वादाह विशेष्यविशेषणभावो

स्वामित्वेन स्वत्वेन च यथा तयोरर्थातिरेकः रूपान्तरेण परिवर्तनान्न तथा प्रकृत इति तदर्थः ।

अतएव जात्याकृतीतिसूत्रे न्यायवार्तिककारेण यदुक्तं 'विशेषण विशेष्यभावस्यैकाविषयत्वात् यदि गोशब्दातिष्ठातिशब्दयोरेकमभिधेयं भवति ततो विशेष्यविशेषणभावापन्नयोः तिष्ठति गोशब्दयोः सामानाधिकरण्यं युज्यते' इति तत्संगच्छते । अन्यथा राज्ञः पुरुष इत्यादौ भेदेऽपि तस्य सत्वेनैकाविषयत्वादित्यसङ्गतिः । अत्रैकमभिधेयमित्युक्त्या क्रियाक्रियावतोरभेदः सूचितः । अभिधेयपदस्य विशेष्ये एव प्रसिद्धेस्तस्माद्द्वेधा स द्वयोर्धर्मिणोः सम्बन्धेन वैकत्वेन वेति । एवंच विना सम्बन्धं विशेष्यविशेषणभावस्यैकविषयत्वादिति तदर्थो वाच्यः । एवंचाभेदस्यसम्बन्धत्वाभावः स्पष्टमेव तदभिहितः ।

पि । तस्यैव तत्वे हरिसंमतिमप्याह । हरिणापीति तत्र वीरः पुरुष इत्यादौ । एवं सति पूर्वार्धोक्तप्रकार सति । तदर्थमाह पदयोरिति । अनतिप्रसङ्गायाह सम्बद्धयोरिति । स अभिव्याहृतयोरित्यर्थः । ननु तस्यार्थनिष्ठत्वेन कथं पदयोस्तत्वमत आह वीरइति । सम्बन्धेन समभिव्याहाररूपेण एवं अभेद उक्तप्रकारेण । उत्तरार्धार्थमाह स्वामित्वेनेति । प्रकृते वीरः पुरुष इत्यादौ । परग्रंथासाङ्गत्यं ध्वनयन् तन्मूलसंमतमपीदमित्याहातएवेति । अभेदस्य सम्बन्धत्वाभावादेवेत्यर्थः । अन्यथा अभेदस्य सम्बन्धत्वे । अपिना त त्समुच्चयः ।

परग्रन्थासाङ्गत्याय सिद्धांतरीत्या प्रसङ्गादाहात्रैकमिति । ननु विशेषणांशमादायैव तथा कुतो नात आहाभीति । तत्तात्पर्य माह तस्मादिति । सः विशेषणविशेष्यभावः । एवंच द्वैविध्ये च तदर्थो वार्तिकार्थः । एवंच तथावश्यं वाच्यत्वे च । नन्वेवं भवत्वभेदस्य तत्वाभावस्तथापि धर्मिणोरेकत्वं तन्नियामकमिति तदभिमतं न

यद्वा तत्र प्रवृत्तिनिमित्तयोः साहित्यरूपः सम्बन्ध एव तदाश्रययोः विशेषणत्वादिनियामकः सोपि वाक्यार्थ एव। एतदेवाभिप्रेत्य कर्मधारयविषये द्वन्द्वापादनं चार्थे द्वन्द्व इति भाष्ये कृतम्। एवंच वीरत्वपुरुषत्वसमूहवान् वीरः पुरुष इति बोधः। सामानाधिकरण्यं चैकधर्मिबोधकत्वमेव। एतेन प्रकारता विशेष्यते सांसर्गिकविषयतानिरूपित एवेति नियम इत्यपास्तम्। मानाभावात। अभेदान्वय इत्यस्याभेदेऽप्यन्वयो विशेषणविशेष्यभाव इत्येवार्थो नत्वभेदसंसर्गको बोध इतीत्यलम्।

युक्तं घटो घट इत्यादौ तथात्वापत्तेस्तत्रापि तथाभेदाङ्गीकार एकत्वस्यातत्वेन भेदे सम्बन्धस्यैव तन्नियामकत्वेन तदावश्यकत्वादत आह यद्वेति। तत्र वीरः पुरुष इत्यादौ एवेनाभेदस्य तत्वनिरासः। तस्यापि वाक्यान्तराभावादाह सोपीति। अपिना तत्समुच्चयः। अत्र मानंध्वनयन्नाहैतदेवेति। अन्यथोभयत्रापि साहित्ये द्वन्द्वविधानात्तत्र तदभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति व्यक्तीभविष्यत्यग्रे।

नन्वेवमपि कथं तयोः सामानाधिकरण्यं तस्यार्थनिष्ठत्वेन शब्देस्वपरान्यतरासंभवात् अत आह सामेति। एवेन तद्वृत्प्रवृत्तिनिमित्तभेदगर्भस्यापि व्यवछेद इत्यन्यत्र स्पष्टं। एतेनेत्यस्यार्थमाहमानेति तत्र तदभावादितिभावः। नन्वभेदस्यातत्वे कथंनामार्थयोरभेदान्वय इत्यादिघंटाघोषास्तत्रहि कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वातआहाभेदेति। किंचाभेदस्यातत्वे राजपौरुष्यभावस्य तु नभावप्रत्ययवाच्यता कृत्तद्धितसमासेभ्य इत्यभियुक्तोक्त्या संबंधविशेषाभिधायकत्वप्रतिपादनात् अन्यथा भावप्रत्ययानां कृत्तद्धितसमासेभ्यः परेषां तुल्यार्थतापातिः नीलोत्पलत्वराजपुरुषत्वादिनाविशेष्यभूतानांतुल्यत्वापातिश्च एवं तस्य षष्ठीप्रयोजकतापि न प्रागुक्तविशेषसंबंधान्यबोधकशेषपदस्वारस्यात् इत्यन्यत्र विस्तरस्तदाहेत्यलमिति।

तत्राव्ययानि स्त्रीपुमान्नपुंसकमित्यादिशब्दाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् । कृष्णः श्रीर्ज्ञानं तटस्तटी तटमित्यादि लिङ्गाधिक्यस्य । द्रोणः खारी आढकमित्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तजातिरूपद्रोणत्वाद्यपेक्षया परिच्छेदकत्वस्याधिकस्य तेभ्यो भानेन प्रातिपदिकार्थमात्राविहितप्रथमाया अप्राप्त्या परिमाण ग्रहणम् । एको द्वावित्यादौ संख्याया उक्तत्वात्तदप्राप्त्या वचनग्रहणम् । अत्रानुवृत्तस्यानभिहित इत्यस्य संख्याविशेषणत्वात् ।

यद्वा प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यात्र विभक्तिवाच्या । नच तद्द्वयबोधानुभवः । एकत्वस्य प्रचितस्य ततो बोधात् । सजातीयसंवलनं हि प्रचयः द्वित्वाद्युपजनयोग्यत्वं हि प्रचितत्वम् । प्रातिपदिकस्य तु प्रचिताप्रचितसाधारणं तदर्थः । तत्प्रतीतिश्चैकपुत्र इत्यादौ । एवं द्वौ बहव इत्यत्रोद्भूतावयवभेदसमूहप्रतीतिर्विभक्त्या, तदभावे तु द्विपुत्रो बहुपुत्र इत्यादावनुद्भूता-

---

कैयटादिसकलग्रंथासंगत्याह । तत्रेति सूत्रोक्तनिमित्तानांमध्ये-इत्यर्थः । आदिना क्लीबादि तन्त्रलिंगविशिष्टपरिभाषया स्त्रीत्युदाहरणं वोध्यं । ननु तत्र संख्याया उक्तत्वेपि सूत्रस्य तत्राप्राप्तिः कुतः प्रातिपदिकार्थमात्रस्य सत्वादत आहात्रेति । सर्वत्र प्रकृत्या तस्याभिहितत्वेन तद्विशेषणत्वासंभवादाह संख्येति । तत्खंडनप्रकारमाहयद्वेति । प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकत्वादेर्या संख्या एकत्वादिरूपा सेत्यर्थः । अत्र एक इत्यादौ । ततः विशिष्टात । ननुप्रचितत्वं पुष्पादिवत्कथमतआह सजेति । नन्वेवमपि प्रकृते किं तत्त्वमतआह द्वित्वेति वस्तुतोत्रतत्रभावादाहयोग्यत्वमिति ननु तस्यापि प्रकृत्यैव लाभोऽतआह प्रातीति । तत्एकत्वं । तत्मेति अप्रचितैकत्वप्रेत्यर्थः । एवं एक

वयवभेदसमूहरूपाद्वित्वादिभानम् । एतन्मूलकमेव सं- भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति पद्यते । यदा न केवलेति नि- यमेन स्वाभाविकं सहाभिधानमत्र लुग्विधानारम्भे- ण केवलेनाप्यभिधानं ज्ञाप्यते । एवंच प्रकृत्यर्थानु- वादिका विभक्तिः ।

यद्वा प्रकृतिप्रत्ययसमुदायवाच्यः सोऽर्थ इत्यनुक्त- त्वादेव विभक्तिरत्र । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ह्यत्र प्र- कृतिप्रत्ययार्थावधारणमर्थवत्सूत्रादौ भाष्ये उक्तम् । एकशब्दादौ च वचनान्तराभावाद्व्यतिरेकाभावेऽन्व- यस्याप्यनिश्चयात्केवलप्रकृत्यर्थानवधारणमेव । वृत्तौ तु वृत्तिस्वभावादेवान्यार्थसंबद्ध उपसर्जनार्थः केवलप्रकृ- तेरेव गम्यते इति न तत्र विभक्तिः सैव चानुत्पत्ति- र्लुकान्वाख्यायते ।

यद्वा एकत्वादिविशिष्टः प्रकृत्यर्थो विभक्तिवाच्ये- नैकत्वादिना विशिष्यते । एकत्वादिविशिष्ट एवार्थो

इत्यत्रैव तदेतिविभक्त्यभावेत्वित्यर्थः । अत्र संमतिं ध्वनयन्नाह एत- दिति । तादृशबोधस्याप्यननुभवात्प्राचोक्तमेवाह यद्वेति । नन्वेवं वृत्तौ कथमत आह लुगिति । नापि प्रातिपदिकेन । अपि स्तत्समुच्चये तथा सति तात्पर्यार्थमाहैवंचेति । अतएवाविरुद्धविभक्तिर्न । तन्न्यायप्रवृ- त्तिमभ्युपेत्य तन्न्यायेन समाहितं । वस्तुतः सैवेति । तदर्पितेति लाघवादाह यद्वेति । लोकप्रयोगे आह प्रकृतीति । ननु सर्वत्रैवं सत्वे- ऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थावधारणस्यान्यत्रेवात्रापि सत्वात्कथं- तथाऽतआहान्वयेति । हि यतः । अत्र सुबन्ते । चस्त्वर्थे । स्वरूपतस्त- त्सत्वेन ततोवैषम्यादाहानिश्चयादिति । नन्वेवं वृत्तौ दोषोऽतआह वृत्तौ त्विति । वादेवेत्यव्यवहिते एवान्वेति । एवेन कारणांतरनिरा- सः । एवेन विभक्तिव्यवच्छेदः । एवंचोक्तप्रकारस्तदन्यार्थविषयः । नन्वेवं कथं तत्र तत्प्रयुक्तं कार्यमतआह सैवचेति । संभवात्प्रकारांतरमाह

नतु गुणान्तरविशिष्ट इति । एवंच वचनग्रहणं न कार्यम् । स्पष्टं चेदं सर्वमनभिहितसूत्रे भाष्ये संख्यासमुद्देशे हरिग्रन्थे चेति दिक् ।

इदमपि सूत्रं क्रियायोग एव प्रवर्तते कर्मणि द्वितीयेत्यादिसाहचर्यात् । तथैवाकाङ्क्षितत्वाच्च 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमे'तिवार्तिकाच्च । क्रियान्वयिकर्त्रादौ अभेदान्वयाच्च क्रियायोगो बोध्यः । यत्र क्रिया न श्रूयते तत्राध्याहारः । अन्ततोऽस्तीत्यस्य । अस्तिर्भवन्तीपरो प्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यात् ।

'संबोधने च'त्यनेन संबोधनाधिक्ये प्रातिपदिकार्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्प्रथमा । तत्र संबोधनमभिमुखीभावः, तत्फलं प्रवृत्तिनिवृत्ती । तेन संबोधनविभ-

---

यद्वेति । एवंच प्रकारचतुष्टये च । एवंच यदत्र कैयटादिभिरुक्तं स्वाश्रयादिकं तत्प्रत्युक्तमेवेत्यन्यत्रस्पष्टं । तदाहेतिदिगिति ।

प्रथमा न कारकविभक्तिस्तदधिकारापाठादिति प्राचां ग्रंथासांगत्यायाहेदमपीति । अपिना तदधिकारस्थसूत्रविहित संज्ञाहेतुकविधिसमुच्चयः । अतएवाह कर्मणीति । साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वादाह तथैवेति । तस्या अपि सर्वासंमतत्वादाह तिङिति । ननु प्रथमांतार्थस्य नसाक्षात्क्रियायोगोऽतआह क्रियेति चस्त्वर्थे अतएव प्रथमांतार्थस्यापि क्रियाजनकत्वादस्याः कारकविभक्तित्वेन व्यवहारो भाष्ये । भाष्यादिमतेन नीलमिदं नतु रक्तमित्यादावन्यनिवृत्तिपरे वाक्ये क्रियाया अनावश्यकत्वोक्तिः प्राचामपास्ता उक्तभाष्यविरोधात् । एतदर्थकमनभिहित इति सूत्रस्थं भाष्यमप्येकदेश्युक्तिर्नतु सिद्धान्तिन इति तन्नार्थसाधक मतएव तत्राभ्युपगमवादेन त्वेतदुच्यते इति कैयटेनोक्तम् ।

पूर्वसूत्रेणागतार्थत्वमाह । सम्बोधेति । तत्र सूत्रे । वक्ष्यमाणहरिसम्मतमाहाभिमुखीति । तेन तस्य तद्रूपत्वेन । इन्द्रशत्रोविवर्धस्वे-

क्तिरनुवाद्यविषया संबोध्यतावच्छेदकरूपेण संबोध्यस्य सिद्धिं विना तत्त्वासंभवात्। तेन राजा भव युध्यस्व'इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यादौ न संबोधनविभक्तिः। राजत्वादेरसिद्धत्वेनानुवाद्यत्वाभावात्। अतएव राजन् युध्यस्वेत्यस्य कुमारावस्थायां, राजा भव युध्यस्वेत्यस्य राजावस्थायां न प्रयोगः।

केचित्तु संबोधनं सम्यक् ज्ञापनं संबोध्यज्ञापनार्थमेव संबोधनविभक्त्यन्तपदघटितवाक्यप्रयोगात्। तत्फलं प्रवृत्तिनिवृत्ती इति पूर्ववत्। ज्ञापने सम्यक्त्वं चावश्यकर्तव्यत्वादिविषयकज्ञानानुकूलत्वम्। तादृशज्ञानानुकूलव्यापारश्चैतद्विभक्त्यन्तपदघटित वाक्यप्रयोग एव।

यत्तु प्रयोक्त्रिच्छाविषयकत्वं ज्ञानेसम्यक्त्वमिति तन्न। तस्य वाक्यप्रयोगानुमेयत्वेन विभक्तिबोध्यतावच्छेदककोटौ निवेशे मानाभावात्। संबोधनपदाघटितवाक्यप्रयोगेऽपि बोध्यबोधे प्रयोक्त्रिच्छाविषयत्वा-

---

ति भागवतं त्वार्षं। तेनेत्यस्यार्थमाहराजत्वादेरिति। प्राचां दीक्षितादीनां मतमाह केचित्त्विति। सम्बोधनं न प्रकृत्यर्थः किन्तु प्रत्ययार्थ इत्याह सम्यगिति। तत्रमानमाह सम्बोध्येति। सम्बोध्यस्य यत् त्राणादिज्ञापनं तत्फलकमेवेत्यर्थः। एतेन कस्येत्याकांक्षानिरस्ता। तत्फलं सम्यक्ज्ञापनफलं। ननु तथा ज्ञापनं कुतोऽतआह तादृशज्ञापनेतिः ज्ञापनेतिपाठः ज्ञानेत्यपपाठः पूर्वविरोधापत्तेः सम्यक्त्वमेकदेशे ज्ञाने विशेषणं नतु ज्ञापने इति मतं खण्डयति यत्त्विति। इच्छाविषयत्वमिति पाठः। विषयकत्वमित्यपपाठः। दोषग्रन्थविरोधापतेः। तस्य प्रयोक्त्रिच्छाविषयत्वस्य सम्यक्ज्ञापनं वाक्यश्रवणरूपं विभक्तिबोध्यं तदवच्छेदकं सम्यक्ज्ञानं तत्कोटाविति तदर्थः अनन्यलभ्य इति

नुमानात्। अन्यथा तस्य तत्प्रयोक्तृत्वमेव न स्यात्। त्वं पचेत्यादौ प्रयोज्यप्रवृत्तेस्तदिष्टत्वस्य प्रवर्तनानुमेयत्वदर्शनाच्च। हेशब्दादि संबोधनतात्पर्यग्राहकं। अचेतने तु चेतनत्वारोपेण गौणः प्रयोगः। संबोधनं चाभिमुखीकृत्याज्ञातार्थ ज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः। तद्व्यापारजन्यज्ञानानुकूलव्यापाराश्रयत्वं संबोध्यत्वम्। तत्त्वेन बुद्धश्च स्वनिष्ठज्ञानविषयज्ञेयसाकाङ्क्ष इति ज्ञेयेऽर्थे तस्यान्वयः। स एवच ज्ञाप्योर्थस्तेन राम त्रायस्वेत्यादौ रामसंबोधनविषयत्राणमिति बोधः। अभिमुखीकरणं स्ववचनार्थग्रहणे सादरत्वकरणम्। तद्व्यञ्जकंच मुखपरावृत्त्यादि। हे राम त्वं सुन्दर इत्यादा-

न्यायादितिभावः। ननुविनिगमनाविरहोऽतआह सम्बोधनेति। सम्बोधनविभक्त्यंतपदेत्यर्थः। अतएवाहबोध्यति तेनैवेति भावः। ननु तत्रैवकिंमानमतआहान्यथेति। तत्र तेन तदननुमाने इत्यर्थः। यतइत्यादिः। अन्यत्राप्येवं दृष्टमित्याह त्वमिति। तदितिप्रयोजकेत्यर्थः। नन्वेवं हेशब्दादिप्रयोगो व्यर्थोऽत आहहेशब्देति। सिद्धस्य गतिरितिन्यायेन द्वौ ब्राह्मणावित्यादिवदितिभावः। नन्विदमचेतने बाधितमत आह चेतने त्विति। एवमसंनिकृष्टे संनिकृष्टत्वारोपेण तथा प्रयोगः यथा हा देवि धीरा भवेत्यादि। सम्बोधकनिष्ठोक्तताहशज्ञापना नुकूलव्यापारमाह सम्बोधनं चेति। कृत्येत्यस्यविशिष्टप्रयोक्तुरितिशेषः। अज्ञातार्थस्त्राणादिः। व्यापारः तत्प्रयोगरूपः। जन्यत्वादि व्यापारविशेषणं। नन्वेवं तस्मान्यत्रान्वयापत्तिरत आह तत्वेनेति सम्बोध्यत्वेनेत्यर्थः। बुद्धिश्चेति पाठे साकांक्षे इति सप्तम्यंतं बुद्धश्चेति पाठे साकांक्ष इति प्रथमांतं। ज्ञेये त्राणादौ अत्र पक्षे तस्य विभक्तिवाच्यत्वेन प्राधान्यादाह रामसम्बोधनेति। अत एव सम्बोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणमिति तेषां सिद्धांतः। प्रागुक्तलयबंतार्थमाहाभीति। ननु वक्ष्यमाणरीत्याऽस्य क्रियान्वयनियमेन तच्छून्ये कथमतोमूर्खादिकर्तृकत्वमेव तदभावे इति

वसीत्यस्याध्याहारः। एवंच धिङ्मूर्खेत्यादौ क्रियाध्याहारे प्रथमा। तदभावे द्वितीयेत्याहुः।

तन्तु सिद्धस्याभिमुखीभावेन्यादिवक्ष्यमाणहरिग्रन्थविरुद्धम्।

संबोधनपदं यच्च तत्क्रियायां विशेषणम्।
व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति॥

इति हरिः। अत्र पुञ्जराजः। 'आख्यातं सविशेषणं वाक्य'मिति समर्थसूत्रभाष्योक्त वाक्यलक्षणस्य संबोधनपदार्थे क्रियाविशेषणत्वाभावे व्रजानिदेवदत्तेत्यादावभावेन समानवाक्ये इति प्रकृत्य विहितो निघातो न स्यादिति संबोधनपदार्थोक्तेरनुवाद्यविषयतयाऽनुवाद्यस्यच विधेये एवान्वयेन विधेयतायाश्च क्रियानिष्ठत्वेन तस्याभेदान्वय इत्युक्तम्। एतच्च नडीतिसूत्रे भाष्यध्वनितमिति समानाधिकरणसमासप्रकरणे समासवादे निरूपयिष्यामः। तदुक्तं हरिणा।

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः।
प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते॥
संबोधनं न वाक्यार्थ इति वृद्धेभ्य आगम इति।

मूर्खसम्बन्धिनिंदेति बोधः तत्खंडयति तन्त्विति। तस्य क्रियां प्रति विशेषणत्वमात्रं तु युक्तमेव तदुक्तमिति सूचयन्नाह सम्बोधनेति। तथा सति व्रजानि देवदत्तेत्यत्र निघातः सिध्यतीत्युत्तरार्धार्थः। त्वाभावे इति अहंपदार्थादिकर्त्राद्यन्वयादिति भावः। तदुक्तं तस्य तदन्वयं समर्थयते सम्बोधनेति। उक्तहेतोरितिभावः। विधेये एवेति तत्रैव साकांक्षत्वात् अत्र भाष्यसम्मतिमाहैतच्चेति। तदुक्तमिति। भाष्येध्वनितं स्पष्टमुक्तमित्यर्थः।

केचिन्मतस्यैव तद्विरुद्धत्वं प्रागुक्तमाहैवंचेति। तेन तथोक्तौ चे-

एवंच केचिन्मतोक्तसंबोधनपदार्थफलभूतोऽभिमुखीभाव एवात्र संबोधनपदार्थः। नतु सर्वः। तदुक्तमभिमुखीभावमात्रमिति। एवंच क्रियासु विनियोगफलकोऽभिमुखीभावः संबोधनमिति सूचितम्। अत्र सिद्धस्येत्यनेन तस्यानुवाद्यत्वं, विनियुज्यते इत्यनेन प्रवर्तनाविषयक्रियासंबन्धस्तस्येति बोधितम्। एवंचाभिमुखीभवद्ग्रामाग्रुद्देश्यकप्रवर्तनाविषयो रक्षणमिति बोधः। व्रजानि देवदत्तेत्यादावपि जानीहीत्यध्याहारो वाक्यैकदेशन्यायेन। तत्र व्रजनस्य कर्मत्वाद्देवदत्तस्योद्देश्यत्वादुभयोः समानवाक्यस्थत्वं उद्देश्य-

---

त्यर्थः। केचिन्मतोक्तः सम्बोधनपदार्थः फलभूतो यस्येत्यर्थः। अत्र सिद्धांतमते एव व्यवच्छेद्यमाह नतु सर्व इति। इदमेव तत्र मात्रपदव्यवच्छेद्यमित्याह तदुक्तमिति। अनभिमुखः अभिमुखः संपद्यते तथाभावः अभिमुखीभावः सन्मुखीभावस्तन्मात्रं। प्रयोक्तृवचनार्थग्रहणे सादरत्वभवनं तत्सम्बोधनं विदुरित्यर्थः। यदर्थं संमतिरुक्ता तदाहैवंचेति। तुर्यपादोक्तौ चेत्यर्थः। विनीति गुरुकुलवत्समासः। भावः स एव।

प्रागुक्ते तत्संमतिमप्याहात्रेति हरिपद्ये इत्यर्थः। तस्येति सम्बोधनस्यानुवाद्यविषयत्वमित्यर्थः। तत्फलमाह प्राप्तेति। प्राप्तमाभिमुख्यं संमुखता येन मुखपरावृत्यादिना सः अर्थात्मा अर्थपूर्ण आत्मा शाकपार्थिवादिः। प्रयोक्तृवचनार्थज्ञानवान्। यद्वा शब्दरूपत्वव्यावृत्तये अर्थात्मेति कर्म सम्बोध्यमानस्वरूपः क्रियासु प्रयोक्तृज्ञाप्यक्रियासु वाक्यप्रयोगानुमेयत्वमपि तस्य न किन्त्वदृष्टप्रवर्त्तनानुमेयत्वमेवेति। प्रागुक्तं विशेषमाह विनीति। प्रेर्यत इत्यर्थः। अत्र मते तस्य प्रकृत्यर्थत्वात् तत्र प्रकारत्वमेवेत्याहाभिमुखीति। लोडर्थमाहप्रवर्तनेति एतेन दीक्षिताद्युक्तमपास्तम्।

नन्वेवं व्रजानीत्यादावेतदसम्भवेन तत्र निघातासिद्ध्योक्तहर्यादिग्रन्थासङ्गतिरत आह व्रजानीति। अध्याहारस्य खण्डितत्वात्त-

विधेयभावो वाक्यार्थः । अभिमुखीभवनानुकूलस्य संबोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगरूपव्यापारस्येतरनैरपेक्ष्येणैव प्रतीतेस्तत्र वाक्यार्थ इति तदर्थ इति बोध्यम् । तत्र वाक्यैकदेशन्यायेन अजानि देवदत्तेत्यनेनैव जानीहीत्येतद्घटितवाक्यार्थबोधः इति एकतिङ्वाक्यमिति वाक्यलक्षणमपि तत्रास्त्येवेति निघातसिद्धिः ।

एतन्मूलकमेव संबोधनस्यकर्तृकारकत्वव्यवहारो वृद्धानाम् तस्यैवत्वंपदार्थत्वेन विनियोज्य क्रियाकर्तृत्वात् । अतएव तिङ्समानाधिकरणेप्रथमेति वार्तिकमते प्रथमासिद्धिः । 'संबोधने' तन्न्यासे हि प्रातिपदिकार्थेति सूत्रवदस्याप्यकरणमेव ।

स्याप्यनिघातसिद्धेश्चाह वाक्यैकेति । प्राप्तकाले लोट् । तदेव ध्वनयन्नाह तत्रेति । ज्ञाने इत्यर्थः । समानेति लौकिकोक्तलक्षणसत्वात् पारिभाषिकस्यापि वक्ष्यमाणरीत्या सत्वात् । अन्यथा तिङंतद्वयसत्वेन तन्नियामकपारिभाषिकैकवाक्यत्वस्याभावात्तदसिद्धिरेव । नन्वेवमप्युद्देश्यत्वलाभः कुतोऽत आहोद्देश्येति । सम्बोधनं नेत्यर्थोर्थमाहाभिमुखीति । इतरेति पदांतरेत्यर्थः । प्रतीतेर्ज्ञननात् । तत् सम्बोधनं । नन्वेवमपि तिङंतद्वयसत्वेन पारिभाषिकं न तदत आह । तत्रेति उक्तवाक्ये इत्यर्थः । अपिना लौकिकं । अयमेवोक्तहरिपुञ्जराजयोराशयः । तयोरपि क्रियाशब्देन प्रयोक्तृज्ञाप्यक्रियाया एव ग्रहणादेवं च न तद्विरोधोपि । वृद्धसम्मतमपीदमित्याहैतन्मूलेति अस्यार्थमाह तस्यैवेति । वार्तिकसम्मतमपीदमित्याहातएवेति । तस्य तत्रैवान्वयादेवेत्यर्थः । ननु तदभावेपि तत्रापि मते सूत्रेणैवात्र प्रथमेति आह तन्न्यासे हीति । नन्विदं न स्पष्टं भाष्यादितो लभ्यतेऽत आहातएवेति तन्मते तद्वत्तस्याकरणादेवेत्यर्थः । मात्रेति । सूत्रमते इति भावः । तदेव स्पष्टयति तेन हीति ज्ञापके तत्प्रत्याख्यानेन हीत्यर्थः । तत्र मते अभ्युपेत्याप्याह वार्त्तिकेति । सूत्रेति स-

अतएव संबोधनेचेति सूत्रं कर्मादिविशिष्टे प्रथमाभावे ज्ञापकमाश्रित्य प्रातिपदिकार्थसूत्रे मात्रग्रहणं प्रत्याख्यातम्। तेन हि संबोधनाविषयेऽपि प्रातिपदिकार्थ इत्यनेन सिद्धिः सूचितेति तत्खण्डनवार्तिकेनैव तत्र सिद्धिरुचितेति बोध्यम्। वार्तिकनये सूत्रसत्त्वेऽपि संबोधनाधिक्ये तिङ्समानाधिकरणेऽर्थे वर्तमानात्प्रथमेत्येव तदर्थस्यौचित्याच्च। तस्मात्कर्तृकारकत्वं संबोधनस्येति वृद्धोक्तं साध्वेव। व्रजानि देवदत्तेत्यादौ व्रजनक्रियान्वयेनैवैकवाक्यत्वमिति न युक्तम्। तस्यां तस्य नियोगाभावेन क्रियासु विनियुज्यते

म्बोधने चेतीत्यर्थः। संकोचे मानाभावादाह तिङिति। उक्तमुपसंहरति तस्मादिति।

यत्तु दीक्षितादयः उक्तहरिपुंजराजाभ्यां व्रजनक्रियान्वयेनैवैकवाक्यतेति निघातसिद्धिरन्यथोक्तरीत्या न स्यादिति सैव तस्य क्रियान्वयसाधिकेति तन्मतं खण्डयति व्रजानीति। तस्यामिति व्रजनक्रियायां देवदत्तस्येत्यर्थः। किञ्च एवं सति नद्या यत्कूलं तत्र तिष्ठतीत्यर्थके(१) शालीनां ते ओदनं ददामीत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य क्रियाविशेषणत्वाभावेन तद्घटितस्य वाक्यत्वानापत्तौ समर्थ इति सूत्रभाष्यसम्मतनिघातस्यतत्रानापत्तेस्तस्मात्सविशेषणमित्यस्य साक्षादन्यद्वारा वा यद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थोऽवश्यं वाच्यः एवंचैतत्प्रकृते न क्रियान्वयनियमसाधकं। एतेन यत्पदात्परस्य पदस्य निघातादयः क्रियंते तयोः परस्परान्वयनियम इत्यप्यपास्तं। एवंच सपुंजराजस्य बोधनमिति हरेरेतद्द्वयैकवाक्यतयोक्तरीत्योपपत्तौ तेषां मते संबोधनान्तस्य क्रियायामेवान्वये साधुत्वे दृढतरं मानं चिन्त्यं तेषां तथानुभवश्चेदस्तु एवं च देवदत्त बहुते सौन्दर्यमित्यादौ सौन्दर्येऽप्यन्वयेऽनुभवातिरिक्तं न किञ्चित बाधकम्।

---

(१) नद्यास्तिष्ठतीति वाक्ये इति शेषः।

इति हरिग्रन्थविरोधापत्तेरिति दिक् ।

यत्तु संबोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे भो ब्राह्मणाः त्वं पचेति प्रयोगापत्तिरिति तन्न । शब्दशक्तिस्वाभाव्येन संबोधनविभक्त्यन्तपदसमभिव्याहारे युष्मदस्तत्पदबोध्ययावत्परामर्शकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेनैकवचनस्यासाधुत्वादित्यलम् ।

इति प्रथमा ।

एतेन तथा भूषणाद्युक्तं सम्बोध्यसम्बोधनभावसम्बन्धः प्रथमार्थः ण्यर्थकर्म सम्बोध्यः । तत्प्रकृत्यर्थकर्म सम्बोधनं तस्यैव करणत्वेन विवक्षणात् सूत्रे कर्मणिल्युट् कर्मादिविहिताद्वितीयादीनां यथाक्रियाकारकभावः सम्बधो वाच्यस्तथास्या अयं । सम्बोध्ये वर्त्तमानात्प्रत्यय इति सूत्रार्थः । एवञ्च संबोध्यरामबोधविषयस्त्राणमितिबोध इत्यन्योक्तं चापास्तं तदाहेति दिगिति । असाधुत्वादिति । अतएव हे देवदत्तायं पचतीत्यादौ सम्बोध्यमानस्य पाके कर्तृत्वं न शब्दशक्तिस्वाभाव्येन सम्बोध्यमानातिरिक्तस्यैवेदंशब्दार्थत्वात् । एतेन राम त्रायस्वेत्यत्र सम्बोध्यरामकर्तृकं रक्षणमर्थः सम्बोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणं प्रकृत्यर्थश्चाख्यातार्थेऽभेदेन विशेषणं । नचैवं रामेत्यादौ प्रथमपुरुषापत्तिः । युष्मद्युपपदे इत्यत्र युष्मदीत्यस्यार्थपरत्वेन युष्मदश्च सम्बोध्यमानार्थकतया रामेत्यस्यापि तदर्थत्वादक्षतेः उक्तरीत्या बोधे तु भो ब्राह्मणास्त्वं पचेति प्रयोगापत्तिरित्यपास्तम् ।

किञ्च हे राम शिवो गच्छति काशीमित्यादावनन्वयापत्तेः किञ्च युष्मदीत्यस्यार्थपरत्वे हे राम भवानागच्छतीत्यत्र मध्यमपुरुषापत्तेः भवदर्थस्य सम्बोध्यासंम्बोध्यसाधारणत्वेपि प्रकृते संबोधनसमभिव्याहारेण सम्बोध्यमानमात्रार्थत्वात् । तत्र प्रथमान्तत्वमित्यध्याहारेण सुशकवारण मिति दिक् तदाहेत्यलमिति ॥

इति प्रथमा ॥

द्वितीयादयो द्विविधाः । कारकविभक्तय उपपद-विभक्तयश्च कारकं क्रियाजनकत्वशक्तिः । भाष्ये करोति क्रियां निर्वर्तयति इति व्युत्पत्तिप्रदर्शनात् । ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वम् । पुत्रेणान्यथासिद्ध्या तत्वाभावात् । हरिरप्याह ।

स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे ।

क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः। इति

द्रव्यगता क्रियाजनकत्वशक्तिरेव कारकं साधन-मिति चोच्यते । सिद्धस्य द्रव्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्याविष्टस्यैव तत्त्वं वाच्यमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शक्तिरेव साध-नम् । तदुक्तमनभिहितसूत्रे भाष्ये गुणाः साधन-मिति शक्तिरेव पारतन्त्र्याद् गुणत्वेनोक्ता । तत्र क-र्तृकर्मणोः स्वाश्रयसमवेत क्रियाजनकता करणादी-नामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता । किञ्च द्रव्यस्य

शक्तेः स्वरूपमाह क्रियेति । इदमेव भाष्यसंमतमित्याह भाष्ये इति । नन्वेवं परंपरया क्रियाजनकत्वस्य ब्राह्मणे सत्वा त्तत्रातिव्याप्ति-रत आह ब्राह्मणस्येति । तत्वेति क्रियाजनकत्वेत्यर्थः । कुलालपितृव-दितिभावः । सति तु तस्मिन्पुत्ररूपपृच्छिक्रियाकर्मणो निमित्तस्य ब्राह्मणस्याकथितं चेति कर्मत्वापत्तिः । तच्च सूत्रं प्राप्तापादानत्वाद्यवि-वक्षायां सर्वथा तदप्राप्तौ च प्रवर्त्तत इत्यन्यत्र स्पष्टं । सैव कारकमि-त्यत्र हरिसंमतिमप्याह हरिरपीति । समेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्व-यः । भाष्याद्याशयमाह द्रव्यगतेति । नमित्ति चेति नंचेतीत्यर्थः । नन्वत्र मानाभावः द्रव्यस्यैव कारकत्वसम्भवादत आह सिद्धस्येति असिद्धस्य सर्वथाऽसम्भवादेवमुक्तं यत इत्यादिः । तदुक्तं तदेतदभि-प्रेत्योक्तं । ननु तत्र गुणा इत्युक्त्या न तत्प्रकृतार्थसाधकमत आह-

कारकत्वे तस्यैकरूपत्वेन कार्यवैचित्र्यानुपपत्तिः । दृश्यते च घटं पश्य घटेन जलमाहर घटेन जलं निधेहीत्यादौ कार्यवैचित्र्यम् । सर्वस्य च सर्वशक्त्याश्रयतेति कदाचित्कस्याश्चिद्विवक्षया तत्तद्विचित्रानेककार्योपपत्तिः । कचिच्छक्त्याविष्टद्रव्यस्यापि साधनत्वेन व्यवहारः शक्तिशक्तिमतोरभेदस्यापि सत्त्वात् । शक्त्या करोतीत्यादौ शक्तेरपि द्रव्यायमाणतया शक्त्यन्तरयोगः । अतएव विभक्त्यर्थेनाव्ययेनाव्ययीभावः संगच्छते । द्रव्यस्यैव साधनत्वे तु तस्यशब्देनैवोक्तत्वाद्द्रव्यस्य प्रयोग एव नेति कथं तेन समासः स्यात् । पशौ कर्त्तरीत्यादेश्च कर्तृशक्त्याश्रये इत्यादिप्रकारेणार्थ इत्यलम् ।

शक्तिरेवेति । अत्र उक्तभाष्ये । हर्यर्थमाह तत्रेति कारकाणां मध्ये इत्यर्थः । विपक्षे बाधकमप्याह किंचेति । ननु सिद्धांते शक्तिभेदेपि द्रव्यस्यैकरूपत्वेन तत्रैकस्मिन्कथं कार्यवैचित्र्यं बाधितत्वादत आह सर्वस्येति द्रव्यस्येत्यर्थः । इतीति तत्स्वरूपसत्ताप्रयुक्तकार्यस्य विनिगमकाभावेनासम्भवादित्यर्थः । कार्योपपत्तिरितिपाठः । नन्वेवं दण्डो घटसाधनमित्याद्युच्छेदापत्तिरत आह कचिदिति । तत्र बीजमाह शक्तीति । अपिना भेदसमुच्चयः । नन्वेवमपि शक्त्या करोतीत्यादौ दोष एव शक्तेः शक्तियोगासम्भवादत आह शक्त्येति । पारिभाषिकद्रव्यत्वेपि प्रसिद्धद्रव्यत्वाभावादाह द्रव्यायेति । अतएव शक्तेरेव साधनत्वादेव । निपातानामत्र वाचकत्वादाहार्थार्थकेनेति । अव्ययेनेत्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह द्रव्यस्यैवेति एवेन पक्षद्वयनिरासः ।

नन्वेवमपि पशावित्यादौ दोष एवात आह पशाविति । एतेन शक्तिमत्कारकमिति सकलग्रन्थकारोक्तमपास्तं तदाहेत्यलमिति । उक्तं सर्वत्रोपपादयति सर्वेषांचेति । अतएवेत्यस्यार्थमाह क्रियेति ।

सर्वेषां च कारकाणां स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वम्। अतएव तेषां भावनायामेवान्वयः क्रियाजनकत्वावगतौ का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन तत्रैवान्वयौचित्यात्। असन्निहितसम्प्रदानस्यापि दातृबुद्धिस्थत्वे सति दातृज्ञानपूर्वकालत्वेनैव जनकत्वं तावतैव दानक्रियानिष्पत्तेः। घटं स्मरति घटं करोतीत्यादौ बौद्धघटादेः पूर्वकालत्वात्स्मृत्यादिनिष्पादकत्वमित्यूह्यम्। क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति तु न, कारकाणां भावनान्वय इ-

---

यत्तु क्रियाजनकत्वं न कारकत्वं पूर्वोदाहरणे पुत्रस्य कारकत्वाभावापत्तेः। तं विना प्रश्नक्रियाया अनिष्पतेस्तस्यापि जनकत्वमिति चेत्तथापि संप्रदानेऽव्याप्तिरविद्यमानसंप्रदानकस्यापि दानस्य जायमानत्वेन तस्य नियतपूर्ववृत्तित्वाभावात् नच यागस्य पूर्ववृत्तित्वाभावेपि अपूर्वद्वारा जनकत्ववत्संप्रदानादिज्ञानस्य पूर्ववृत्तित्वेन तद्द्वारा तस्यापि जनकत्वं सूपपादमिति वाच्यं क्रियानिष्ठविषयताश्रयत्वरूपक्रियान्वयित्वापेक्षयाऽनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वघटितक्रियाजनकत्वस्य गुरुत्वात्। आश्रयत्वरूपकृदर्थोपपत्तिस्तु जनके इवान्वयिन्यपि सूपपादा। असदुत्पत्तिवादे घटो जायते घटं करोतीत्यादौ कर्तृकर्मणोरव्याप्तेश्चेति दीक्षितभूषणकृदादयः तदसदित्याहासन्नीति। आदिना घटो जायते इत्यादि क्रियानिष्ठजन्यतानिरूपकजनकत्वमखंडोपाधिरूपं तत्र निविष्टमिति न गौरवं तदाहेत्याद्यूह्यमिति।

यत्तुदीक्षितभूषणकृदादयः क्रियान्वयित्वमेव कारकत्वं अतएव तत्र ब्राह्मणस्य न कारकत्वं क्रियान्वयित्वाभावात्। अन्यथा सुंदरं पुत्रं पृच्छतीत्यादौ सुंदरादिविशिष्टस्य पुत्रस्यक्रियाव्याप्यत्वेन सुंदरादीनां कर्मकारकत्ववत् ब्राह्मणसम्बन्धिपुत्रस्य विशिष्टस्य क्रियाव्याप्यत्वेन तस्यापि तत्त्वं स्यादिति तत्खण्डयति क्रियेति। संगत्यति पौनरुक्त्यापत्तेरुद्देश्यविधेयभावस्येष्टस्याप्रतीत्यापत्तेश्चेतिभावः। प

त्यस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्याऽसंगत्यापत्तेः। अधिकरणस्य कारकत्वेन क्रियान्वय इत्यादिभवदीयव्यवहारासंगत्यापत्तेश्च।

(१)कश्चित्तु प्रत्यक्षादिनार्थं ज्ञात्वा परं प्रति संस्कृतेन बोधनेच्छायां संस्कृतस्य व्याकरणत एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा यस्य ज्ञानं तेन पूर्वं क्रियान्वयानवगत्या कारकत्वज्ञानाभावात्तदीयसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्या भाष्योक्तमेव साधु इत्याह।

यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वमिति तन्न पक्व ओदन इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्तेः। कारकाणां भावनान्वय इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च। उक्तदोषाच्च। नच कारकशब्दस्य कर्तृप्रयोज्यत्वेन कारकं कारणमित्यादि विरुद्धं कारकं कर्तेति पुनरुक्तंचेति वाच्यम्। हरिणैव समाधानात्। तथाहि।

त्तेश्चेति। किञ्चक्रियाजन्यफलाश्रयत्वरूपस्य क्रियाव्याप्यत्वस्य ग्राहणेऽभावादित्यपि बोध्यं। पूर्वं व्याकरणज्ञानात्पूर्वं। कश्चिदित्यरुचिबीजं तु तदनभिज्ञं प्रति तत्प्रयोगे भ्रांतत्वापत्तिस्तदभिज्ञं प्रति तु प्रयोगे इष्टापत्तिर्व्याकरणस्य कल्पनाद्वारा धर्मनियमे उपयोगोपि न तत्रेत्यन्यत्र स्पष्टमिति। कर्मत्वेति तदादीत्यर्थः। कारकस्य प्रत्ययार्थेऽन्वयादाह कारणमिति क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयिकारकाणां क्रियान्वयाभावनाहोक्तेति।

एतेन क्रियान्वितविभक्त्यर्थान्वयित्वं कारकत्वमित्यप्यपास्तं पक्व ओदन इत्यादावोदनादेस्तत्त्वानापत्तेः। कर्त्तरि ण्वुलित्याह कर्त्रिति। कारकं कर्म करणमिति पाठः। आदिना संप्रदानं निष्प-

(१) केचित्तु अग्र इत्याहुः इति च पाठान्तरम्।

निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके।
व्यापारभेदापेक्षायां करणादित्वसंभवः॥

इति तेनोक्तम्। सर्वेषां तद्व्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात्कर्तृत्वेन कारकत्वम्। ततः कः केन किं क्व पचतीति विवक्षायां स्वस्वव्यापारवशेन करणादित्वम्। तत्र साधनान्तरानियोगव्यापारः कर्ता। तद्व्यापार एव सर्वत्र प्रधानधात्वर्थः। कर्तुः क्रिययेप्सिततमव्यापारं कर्म। कारकान्तरसाध्यव्यापारं करणम्। प्रेरणानुमत्यादिव्यापारं सम्प्रदानम्। अवधिभावोपगमव्यापारमपादानम्। कर्त्रादिव्यवहितक्रियाधारोऽधिकरणम्। स्वतन्त्रं प्रेरयन् हेतुः। तत्र सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति करणं कारकमित्याद्युपपत्तिः।

यथा पुत्रजन्मनि पित्रोः कर्तृत्वेऽपि विवक्षयाऽयमस्याम्, इयमस्मात्पुत्रं जनयतीति व्यवहारस्तथैवमीदृशे स्थलेऽपादानस्य कर्तृत्वेऽपि ग्रामादागच्छतीत्येतद्विषये ग्राम आगच्छतीति प्रयोगो न। अनभिधा-

---

स्तीति निष्पत्तित्वावच्छिन्ननिरूपितकर्तृत्वं सर्वत्रैव कारकेऽस्तीत्यर्थः। भेदो विशेषः तदर्थमाह सर्वेषामिति। प्रागुक्तमेवाह स्वस्वेति। एवेनेतरापेक्षानिरासः। क्रियेति प्रधानेत्यादिः। सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासाजनकत्वादाह तत इति। तदेव स्पष्टयति तत्रेति तेषां मध्ये इत्यर्थः। साधेति कर्मादिप्रेरणारूपव्यापारक इत्यर्थः। तदिति कर्त्रित्यर्थः। एवं सर्वत्राग्रे बहुव्रीहिः। साध्यव्यापारमितिपाठः। आदिना कर्म क्रिया फलं व्यापारश्च। आधारशब्दोऽजहल्लिङ्गः। शंकोक्तदोषद्वयाभावमाह तत्रेति। सर्वत्र कर्त्रादावित्यर्थः। आदिना पौनरुक्त्याभावः अस्यादृष्टचरत्वानिरासायाह यथेति। विवेत्यस्य विशेषेत्या-

नात् । करणत्वाद्यवस्थायां कर्तृसंज्ञा तु न कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे स्वतन्त्रः कर्तेति पुनः स्वतन्त्रग्रहणं स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृत्वार्थं नतु पारतन्त्ययुक्तस्वातन्त्र्ययुक्तस्य । सा कारकसंज्ञा तु वस्तुसत्स्वातन्त्र्य स्थितिमात्रेण करणादीनां विधानसामर्थ्यात्प्रवर्तते इत्यलम् ।

यद्वा प्रधानक्रियाजनकपूर्वोक्तस्वस्वव्यापारे कर्ता- रः प्रधानकर्त्रा न्यक्कृतेऽपि स्वगततद्व्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात् । अकुर्वतः साधनत्वानुपपत्तेः । एवं च तत्तद्व्यापारलब्धकरणत्वादिमन्त एव कर्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात्तद्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रियाकर्तृत्ववन्तोऽपीति तदुपपत्तिः । विभक्तिस्तु करणादिनिमित्तैवानवकाशत्वात् करणत्वादेरेवोद्भूतत्वात् । कर्तृवियोगेन तदीयव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वेनोद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां तु कर्तृविभक्तिरेव सर्वत्र ।

दिः । नन्वेवमेतीतिप्रसंगापत्तिरत आह एवमिति । उक्तप्रकारेण तादृशव्यापारकापादानस्थले इत्यन्यत्र तथा प्रयोगस्येष्टत्वादाह ग्रामादिति । कारकत्वादेवेति यत इत्यादिः । अधिकारादिति भावः इति इत्यत्र सेत्यस्येतीति शेषः । ननु तत्रापि ण्वुलः कर्त्तरि विधानात्कथमेवमत आह विधानेति कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादौ कारकशब्दः स्वर्यते तेन कारकाधिकारोक्तं कर्त्रादिषट्कमेव गृह्यते इति नाति प्रसंग इत्यन्यत्र स्पष्टं तदाहेत्यलमिति ।

स्वतन्त्रपदसामर्थ्यलभ्यप्रकारान्तरमाह यद्वेति । न्यक्कृतेऽभिभूतेपि करणादौ स्वव्यापाराभावे बाधकमाहाकुर्वत इति । एवं च स्वस्वव्यापारावश्यकत्वे च । तत्तदिति प्रागुक्तस्वस्वेत्यर्थः तदुपेति कारकं कर्मत्याद्युपपत्तिरित्यर्थः । नन्वेवं तत्प्रयुक्तापि ।विभक्तिः कुतोना-

क्वचित्संप्रदानापादानयोस्तु न सा । अनभिधानादित्युक्तम् । यथा युद्धकर्तारोऽपि योद्धारो राजनियोगापेक्षणादस्वतन्त्रा अपि नियोगोत्तरं पुनः स्वतन्त्रा एव । नियोगमात्रात्तु तन्निष्ठजयादिभाक् राजा । तथा कर्तृनियोगोत्तरं यत्करणादिषु स्वव्यापारद्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत्करणत्वादिकालेऽबाधितमेवेत्यदोषात् । नियोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृव्यवहारोऽपीति दिक् ।

यद्वा ज्वलनादिरूपस्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्तेषां धात्वर्थत्वे एधाः पचन्तीत्यादिदर्शनाच्च । तत्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वस्वव्यापारद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि । संप्रदानापादानयोरपि स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमादायैव ग्राम आगच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्वं बोध्यम् ।

त आह विभक्तिरिति । ननु विनिगमनाविरहो त आह करणत्वादेरिति । तत्पारतंत्र्येण स्वातंत्र्यस्यानुद्भूतत्वात् पारतंत्र्यमेव हि तत्रोद्भूतं । तत्वं च प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वरूपत्वमेव । इदमपि वैवक्षिकमिति सूचयन्नाह कर्तृत्वीति तदीयेतिकरणादीयेत्यर्थः । स्वातंत्र्ये उद्भूतत्वं च विवक्षिते प्रकृतप्रधानसंपूर्णधात्वर्थाश्रयत्व रूपत्वमेव । सर्वत्रेत्यस्य कर्मकरणाधिकरणेष्वत्येवार्थ इति सूचयन्नाह क्वचिदिति । अस्य व्याख्या संप्रेति। पूर्ववदत्रापि दृष्टांतेन प्रोक्तं द्रढयति यथेति पूर्वयुद्धेति । अस्य प्रतिपादितत्वादाह पुनरिति । मात्रपदेन युद्धव्यवच्छेदः । इत्यदोष इतिपाठः । तत्रैव मुख्यकर्त्तृत्वेत्र । यद्यपि ण्वुल् कर्त्तर्येव तथापि कारकसंज्ञाविधानसामर्थ्यादन्यत्रापि तद्राहेति दिगिति । प्राग्वदाह यद्वेति । धात्वर्थत्वे प्रकृतेत्यादिः । तात्कालिकेति पाठः । चकेति करणत्वा चेत्यर्थः । प्राग्वदाह संप्रेति वेऽपीति । अनभिधानाद्व कारकेति विधानसामर्थ्यात् ॥ पक्षत्रयेपि तदंशे

तदुक्तं भाष्ये पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वनिदर्शनमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनायेति वृक्षोऽवधिभावमुपगच्छति विप्रोऽनुमन्यते इत्यादौ स्वस्वव्यापारप्रवृत्तयोः कर्तृत्वं दृश्यते। दाधातुवाच्यता तु न तद्व्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम्। कारकत्वं चोपलक्षणं सदेव तत्तत्संज्ञोपयोगीति। स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये सूक्ष्मदृशाम्।

ये तु क्रियान्वयित्वं कारकत्वं वदन्ति तेषां कर्तृसमवायेऽपि कारणं कारकमित्यादेरनुपपत्त्यभावात्तदाशङ्कासमाधानपरभाष्यासङ्गतिः। तदर्थे कारकशब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेति बोध्यम्।

मानमाह तदुक्तमिति। भाष्ये द्वयोरेवोल्लेखात्कर्मण उपलक्ष्यत्वेन ग्रहादाह करणेति तेषां निदर्शितं कर्तृत्वं तेषां तत्वनिदर्शनाय पर्याप्तमित्यर्थः। इतिभाष्यसमाप्तौ तदेव कैयटोक्तमाह वृक्ष इति। अनतिप्रसंगमाह पत्नीति। उक्तक्रमविवक्षया एवमुक्तं। नन्वत्र पक्षे यदा कदाचिद्विद्यमानस्वनिष्ठतत्क्रियोपयोगिक्रियानिरूपितस्वातंत्र्यमादाय कारकत्वमिति करणत्वादिकाले तदभावेन कथं तन्निमित्तककरणादिसंज्ञा तत्स्वय माह कारकत्वं चोपयोगीति बोध्यमिति पाठः। सर्वत्र स्वोक्तार्थे संमतिमाह स्पष्टं चेदमिति। साधारण्यनिरासायाह सूक्ष्मेति।

तदेवं स्पष्टयन् सिंहावलोकनन्यायेन खंडितमपि अन्यथापि खंडयति येत्विति दीक्षितभूषणकृदादय इत्यर्थः। कारकशब्दः सप्तम्यंतः क्रियापरः करोतिकर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः। अन्वेतीत्यध्याहारेणोक्तार्थलाभ इति तद्भावः। तत्र प्रागुक्तवाक्ये आशंकाया अज्ञानतोपि सम्भवादाह समेति। अतएवाह तदर्थे इति। यद्यपि भाष्येपियावत् ब्रूयात् क्रियायामिति तावत्कारके इतीत्युक्तं तथापि विषयसप्तम्या तद्विषयस्य कर्मादिसंज्ञेत्यर्थः। विषयत्वं च जनकत्वेनेति न दोष इत्यन्यत्र स्पष्टं। तत्र द्वितीयादिविभक्तीनां मध्ये द्वि-

तत्र कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे। तत्र कर्मत्वं व्याकरणशास्त्रे बोधितकर्मसंज्ञकत्वम्। तत्र कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति सूत्रबोधितं कर्मत्वं कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यव्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वेन कर्तुरुद्देश्यत्वम्। तण्डुलं पचति इत्यादौ विक्लित्त्याश्रयत्वात्कर्मत्वम्। विक्लित्तिरूपफलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात्तत्त्वम्। अतएव तत्समानाधिकरणे स्तोकं पचति इत्यादौ कर्मत्वम्। उद्देश्यत्वं च सत्ता गर्भितम्। अतएव कर्मणा यमभिप्रैति इति सूत्रे कर्मणेत्यस्याभावेऽपि कर्मण एव संप्रदानसंज्ञा पर्यायेण स्यात् इत्यापादितं भाष्ये।

तीयायाः कर्मणि शक्तिग्राहकमिति शेषः। तन्त्रे सकलसंग्रहायाह व्याकेति। तत्र एतद्बोधितकर्मसंज्ञकानां मध्ये प्रयोज्यत्वं फलविशेषणं तत्वेन यः कर्तुरुद्देश्यस्तद्गतमित्यर्थः। ननु तल्लक्ष्ये तंडुलं पचतीत्यादौ तादृशं किं फलं यदाश्रयत्वेन तस्योद्देश्यत्वात्तद्गतत्वं तस्यात आह तंडुलमिति विशेषमाह विक्लित्तीति। तत्वं कर्मत्वं अस्य फलमाहातएवेति। तस्य कर्मत्वादेवेत्यर्थः। तस्याप्रातिपदिकत्वादाह तदिति इत्यादिघटकस्तोकादावित्यर्थः।

ननु तत्सूत्रात्तस्य तत्वं कथं लब्धमिति चेत् शृणु ईप्सितशब्दस्तत्रक्रियापरो नाभिप्रेतपरो रूढः व्याख्यानात्। स्पष्टं चेदं वारणार्थानामित्यत्र भाष्यकैयटयोः। कर्तुरिति कस्य चेति कर्त्तरि षष्ठी आप्नोतेः सन्नतान्मतिबुद्धीतिसूत्रेण कर्मणि क्तः मतिरिक्तेति तत्राकरः। एवं च कर्त्राआप्तुमिष्यमाणं कर्म। आप्तिश्चात्र सम्बन्धः तत्र कर्त्रा कर्मणः साक्षात्सम्बन्धस्यासम्भवात्कर्मत्वादीनां क्रियोपाधिकत्वाच्च क्रियाद्वारकः परंपरासम्बन्धो गृह्यते प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयरूपकर्तृपदार्थविशेषणतया तस्या उपस्थिततयोपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पनायां मानाभावाच्च। एवंच कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापार

उद्देश्यत्वं च साक्षात्फलरूपे धात्वर्थे क्रियायाः फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात् तदाश्रयत्वात्तण्डुलादीनामपि तत्त्वम् । फलस्यापि क्रियाजनकत्वम् । तज्ज्ञानपूर्वकं क्रियोत्पादनात् । रथो ग्रामं गच्छतीत्यादौ तु उद्देश्यत्वारोपेण निर्वाहस्तस्य न कालिकादिसंबन्धेन फलाश्रयेऽतिव्याप्तिः । फलतावच्छेदकसंबन्धेन तदाश्रयस्य ग्रहणात् ।

प्रयोज्यफलेनसम्बन्धुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः । एवंच कर्त्तृव्यापारप्रयोज्यफलसम्बन्धी ईप्सितपदेनोच्यते । फलसम्बन्धश्चातता क्तप्रत्ययोपात्त वर्तमानत्वं तु न विवक्षितं तेन कटं कृतवान् करिष्यतीत्यादिसिद्धिस्तदेतदभिप्रेत्याहोद्देश्यत्वमिति । तद्भिन्नेच्छाविषयत्वासम्भवात्तद्प्यभ्यंतरीकृतमित्यर्थः । तदुपलक्षितमिति यावत् । अत्रमानमाहातएवेति । तस्योपलक्ष्यत्वादेवेत्यर्थः । द्वयोरनवकाशत्वादाहापर्यायेणेति । अन्यथा तस्य चतुर्थ्यर्थत्वेनात्र तदभावेन तदसंगतिः । अन्यथा प्रयोगस्यापि देवदत्तव्यापारजन्यविभागाश्रयत्वेन स दुर्वार एव तस्य प्रकृतधात्वर्थोद्देश्यता तु नेति स्पष्टमेव अवध्यन्वयाय तत्र विभागस्यापि धात्वर्थत्वात् ।

ननु फलस्योक्तरीत्या फलाश्रयत्वेपि न कर्मत्वं क्रियाजनकत्वाभावेनाकारकत्वादत आह फलस्यापीति । नन्वेवं रथो ग्राममित्यादौ कर्त्तुरचेतनत्वेन तत्रेच्छाया असंभवात् कर्मणः कर्त्तृगतेच्छाविषयत्वाभावेनानुद्देश्यत्वात्कर्मत्वं न स्यादतआहोद्देश्यत्वारोपेति । (१)बन्धेन तदाश्रयस्य एवं च तत सम्बन्धनिवेशो नैवातिलाघवमिति भावः) नन्वेवमपि चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ संयोगादिरूपफलाश्रयचैत्रादेः कर्मत्वापत्तिरत आह गच्छतीति । नन्वेवमात्मान मित्यादि नस्यादत आहात्मानमिति तदुपालब्धमाहकर्त्तृगतेति । अन्यथा तदनिवेशे । अस्य कर्त्तुरिति सूत्रस्य । नचाग्नौ तद्धारितार्थे तस्यापि तदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वप्राप्तेः । तदाह

---

(१) अत्र किंचित्पाठस्त्रुटित एव सर्व पुस्तके ।

यद्वा तस्य नोद्देश्यतेति न दोषः। गच्छतियोगे गम्यर्थसंयोगरूपफलाश्रयस्यापि कर्तुर्न कर्मत्वम्। परया कर्तृसंज्ञया बाधात् आत्मानं आत्मा हन्तीत्यत्र तु शरीरान्तः करणरूपावच्छेदकभेदेनात्मनि भेदमारोप्य कर्मत्वकर्तृत्वोपपादनं भाष्ये कृतम्। कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थ व्यापारप्रयोज्यफलेत्युक्तेरग्नेर्माणवकं वारयतीत्यादावग्न्यादेर्न कर्मत्वम्। अन्यथा वारणार्थानामिति सूत्रमस्यापवादः स्यादिति माणवकस्यापि कर्मत्वं न स्यात्। वारयतेश्च संयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलो व्यापारोर्थः।

चैत्रं ग्रामं गमयतीत्यादौ ग्रामस्य कर्मत्वाय प्रयोज्यत्वनिवेशः। प्रयोज्यता च जन्याजन्यसाधारणी विषयताया अजन्यत्वे च स्वविषयज्ञानसामग्रीप्रयोज्यज्ञानविषयसाधारणी च निवेश्या

धारेति। एष एव प्रवृत्तिविघातः। ईप्सितशब्देनोभयत्रापि क्रियाशब्द एव नच संयोगो नतत्कर्तृव्यापार जन्य इति तत्रकर्मत्वाप्राप्तिरिति वाच्यं कर्तृव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयत्वमित्यर्थस्यैव तेन लाभात्। आदिना गां दोग्धीत्यादौ विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थक दुहित्वेन पयसः कर्मत्वसंग्रहः। ननु तावतापि कथं संग्रहोऽत आह प्रयोज्येति चोह्यर्थे। नन्वेवमपि जानातीच्छतीत्यादौ विषयतानिरूपकज्ञानेच्छादि रेव व्यापार इति पक्षे विषयताया ज्ञानाजन्यत्वेन कथं फलाश्रय त्वमतआह विषेति। चस्त्वर्थे तेनारुचिः सूचिता।

वस्तुतो जन्यत्वमेवेति नैतस्या उपयोग इति। स्वं व्यापारः चेन पूर्वसमुच्चयः।

ननु माषेषु प्रसक्तमश्वं माषनाशो मा भूदित्यन्यत्र बध्नातीत्यर्थके माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्र कर्मण ईप्सिता माषा न कर्तुरिति कर्तृ-

माषेष्वश्वं बध्नातीत्यादौ बन्धनप्रयोज्यभक्षणाश्रयमाषाणां तत्त्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थेति फलस्यापि विशेषणं बोध्यम्। पयसौदनं भुङ्क्ते इत्यत्र पयसः करणत्वस्यैव विवक्षणेन प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनाविवक्षणेनच न कर्मत्वम्। उभयविवक्षायां परत्वात्कर्मत्वमेव। नच पयसः कर्त्रुद्देश्यत्वाभावादेव तदप्राप्तिः यदा कृतभोजनोऽपि पयोलाभेन भोजने प्रवर्तते तदा तत्क्रियाया पयउद्देश्यकत्वसत्त्वात्।

फलत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयतद्धात्वर्थत्वम्। पश्य मृगो धावतीत्यादौ धावनादेः फलत्ववारणाय तद्धात्विति। अन्यथा प्राधानानुरोधिकर्मत्वस्य बलवत्त्वान्मृगस्य कर्तृत्वं न स्यात्। कर्मणि विहितद्विती-

ग्रहणेन वारणेपि यदा पुष्ट्यर्थंमाषभक्षणाय माषक्षेत्रे एवाश्वबन्धनं तदा तेषां तत्त्वापत्तिर्बंधन प्रयोज्यभक्षणरूपफलाश्रयत्वादिति चेन्न फलव्यापारयोः प्रकृतधात्वर्थत्वस्य प्रत्यासत्तिलभ्यत्वात्तदाह माषेष्विति। भक्षणेति तद्रूपफलेत्यर्थः। तदाश्रयत्वेन तस्योद्देश्यत्वान्न तेन वारणमिति भावः। अतएव पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्यादौ नेति स्फुटीभविष्यत्यग्रे सूत्रे विशिष्टस्येदं फलं न तमपः। पयोऽन्युभयव्यावर्त्तकैकप्रकर्षस्य दुर्वचत्वात्तस्य तदुक्तामिति सूचयन्नाह पयसौदनमिति। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थपक्ष आहोभयेति। ननु कर्त्तुरुद्देश्यं कर्मेत्येवास्तु किमीप्सितग्रहणेनेत्याशयेनाह न चेति। कर्त्रेति। सामान्ये नपुंसकं ईप्सितेत्यादेः क्रियाशब्दत्वेन विवक्षा लब्धेतिभावः। यद्यपि धात्वर्थव्यापारनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यताश्रयत्वं फलत्वमिति प्राचोक्तं तथापि विषयतादीनामजन्यत्वमत विषयतायास्तत्वनिर्वाहायाह कर्तृप्रेति। आदिना चैत्रकर्तृकपाककर्मकोत्पत्त्यनुकूलयत्नस्त्वत्कर्तृक

थायाः कर्मत्वशक्तिमानर्थः। कर्मणीति सूत्रस्वरसात्। एवं सर्वविभक्तीनां तत्तत्कारकशक्तिमद्धर्मि बोधकत्वं बोध्यम्। तत्रच प्रकृत्यर्थो विशेषणम्। विशेष्यं धात्वर्थस्तच्छक्तिनिरूपकत्वसंबन्धेन। एवंच हरिं भजति इत्यादौ हरिरूपं यत्कर्म तन्निष्ठशक्तिनिरूपकप्रीत्यनुकूलो व्यापार इति बोधः। प्रीत्यनुकूलो व्यापारश्च भजेरर्थः।

यत्तु फलाश्रयः कर्म तत्र फलस्य धातुना लाभादाश्रयो द्वितीयार्थस्तत्र प्रकृत्यर्थो विशेषणमाधेयतया

इत्याद्यर्थकस्य देवदत्तः पचति करोषीत्यादेः संग्रहः।

हेतुमतीतिसूत्रभाष्यसिद्धांतमाह प्रधानेति। पक्त्वौदनो भुज्यत इतिवत् प्राचीनमतखंडनायाह कर्मणीति। सूत्रेति अन्यथा कर्मत्वे इत्येव वदेत्। तत्रच कर्मत्वशक्तिमति च। सामान्ये क्लीबतया आह विशेष्यमिति एतेन पूर्वविरुद्धमिदमित्यपास्तं। अभेदस्यातत्वादाह रूपमिति ननु प्रीत्येत्यादि कस्यार्थोऽत आह प्रीत्येति।

दीक्षितभूषणकृदादिमतं खण्डयति यत्विति। तत्र तयोर्मध्ये। तत्र द्वितीयार्थाश्रये। ननु कथं तस्य तत्वं गुरुभूतत्वान्नच गुरुण्यपि तत्वं निरूपितमिति वाच्यं। एवमपि निरूपकभेदेन सम्बंधिभेदेन च सा भिन्ना अन्यथा घटाश्रयतादिग्रहे पटाश्रयतादिग्रहापत्तिरितिशक्तिग्रहासौकर्यात्। अतएव तस्य नाखण्डोपाधित्वमत आहाखण्डोपेति तदादिन्यायेनेतिभावः। यत्तु आश्रयत्वं शक्यं अखण्डोपाधिरूपमाश्रयतात्वं च शक्यतावच्छेदकं तत्र शक्यतावच्छेदकेपि शक्तिरशक्यस्यैव वावच्छेदकत्वमित्यन्यत। तस्य च निरूपकतया फलेऽन्वयः। हरिवृत्त्याश्रयतानिरूपकप्रीत्यनुकूलेत्यादिक्रमेण बोधः। आश्रयस्य शक्यत्वे आधेयत्वस्य संसर्गत्वमुपेयं। तथाच तंडुलः पचतीत्यतोपि बोधापत्तिः।

नच द्वितीयासमभिव्याहारस्तादृशबोधे कारणं प्रथमायाः कर्मत्वे शक्तिभ्रमदशायां ततोपि तथा बोधेन व्यभिचारादिति प्राञ्च-

फलं विशेष्यमाश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकमखण्डोपाधिरूपमाश्रयतात्वं वा तदनुगमकम्। आश्रयत्वस्य निरूपकतया फलेऽन्वय इति तु न युक्तम्, कर्मणि इति सूत्रस्वरसभङ्गात्। नचाधेयत्वस्य संसर्गत्वाङ्गीकारे तण्डुलः पचतीत्यतोऽपि बोधापत्तिरिति वाच्यम्। विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयाव्युत्पत्तेः। अन्यथा कर्मतासंसर्गकबोधस्याप्यापत्तिरिति तत्र। सप्तमी पञ्चम्यौ कारकमध्ये इत्यत्र कारकशब्दस्य शक्तिपरत्वेन शक्तिशक्तिमतोश्चाभेदेन शक्तिमत एव द्वितीयाद्यर्थताया भाष्यादिसंमतत्वात्।

किंच त्रयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्यसंमतमुख्यपक्षे संज्ञाशब्दैरारोपितस्वप्रवृत्तिनिमित्तबोधो यथा डित्थादिपदैः पूर्वपूर्वडित्थादिगुणारोपेण तत्तड्डित्थादिबोध इति ऋलृक्सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। एवंचात्रत्यसंज्ञाशास्त्रैस्तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तशक्तेः संज्ञिनि बोधनमेवोचितम्। उद्देश्यतावच्छेदकस्यैव तत्तत्संज्ञाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे फलाश्रयत्वात्कर्मत्वमित्यादिव्यवहारासंगत्यापत्तेः। नचास्य तत्त्वात्कर्मसंज्ञेत्यर्थः। लक्षणापत्तेः। संज्ञामजानतामपि तथा व्यवहाराच्च। त्रयीपक्षे कर्मादिशब्दानां पदप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावेन तदुत्तरत्वप्रत्ययेन पदानभिधानाच्च। अनादित्वा-

---

स्तन्मतं खण्डयति आश्रयत्वेति। तदुक्तं दोषमुद्धरति नचेति। दोषांतरमाह किंश्चेति। तस्यैव आश्रयत्वस्य। नन्वादौ तत्रशक्तेरज्ञानात्कथं शक्तिग्रहोऽत आहानादित्वादिति। अर्थसंज्ञैकवाक्य

व्यवहारस्य पूर्वपूर्वव्यवहारेण कर्मादिपदानां तत्तच्छ-क्तिमति ग्रहः।

केचित्तु वृद्धिरादैजित्यादावप्येवमेव। तत्तत्प्रवृत्ति निमित्तं च क्वचिद्वास्तवं क्वचिदारोपितमित्यपि व्यवहारतो निर्णयम्। यत्र टिघुभादिषु प्रवृत्तिनिमित्त-ज्ञानासंभवस्तत्र पदप्रकारक एव बोधो नलपदादाविवेति प्राहुः।

किंचाश्रयत्वस्यातिप्रसक्तत्वान्न तच्छक्यतावच्छेदकमुचितम्। नच फलनिरूपितत्वाविशिष्टमाश्रयत्वं तथा। तद्रूपेणावच्छेदकत्वे गौरवात्। वैकुण्ठमध्यास्ते इत्यादौ तदभावेन तस्य न्यूनवृत्तितया द्वितीयाशक्यतावच्छेदकत्वानौचित्याच्च। तत्र शुद्धाश्रयत्वस्य शक्यत्वेऽमादेर्नानार्थत्वापत्तिः। हरिपदात्तस्य लाभेऽपि शक्तिमत्त्वेनालाभान्न दोषः। कर्मादिपदवत्त्वेन शक्यत्वे तु

तया। शब्दसंज्ञास्थलेपि नारायणाद्युक्तिमाह केचित्त्विति। एवमेव संज्ञाशास्त्रैः संज्ञिषु तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तबोधनमेव। पूर्वतो विशेषमाह तदिति। क्वचित् वृध्यादौवर्धते रूपं। क्वचित् गुणादौ। ननु त्वयीपक्षे किं पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभाव एव नेत्याह यत्रेति। तस्य सत्वेप्याह ज्ञानेति अस्यावश्यकत्वं लोकेपीत्याह नलेति। केचिदित्यरुचिबीजं तु वृध्यादौ नतथेतीदं तु बोध्यमित्यादिना प्रागुक्तमेवेति तदुक्त्य-संगतिमाह किंचेति। यद्यपि तेन रूपेणानुगमात्तत्र शक्तिग्रहसौकर्यं तथापि आहातीति तत् आश्रयत्वं इमं दोषं परिहरति नचेति। एवमनतिप्रसक्तत्वेपि न्यूनवृत्तित्वात्तस्य तत्वमनुचितमेव। अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैव तत्वांगीकारादिति दोषांतरमाह वैकुण्ठमिति फलनिरूपितत्वविशिष्टाश्रयत्वाभावेनेत्यर्थः। यस्य शक्यत्वे इति प्रकारत इति शेषः। शक्यतावच्छेदक इत्यर्थो वा। तृतीयार्थस्य

गौरवम् । आकृत्यधिकरणरीत्या शक्तिरेव वाच्येत्य-न्यदेतत् ।

परे तु कर्मत्वादिशक्तिमान् तद्गतं विशेषणत्वं क्रियाकारकभावः सम्बन्धश्च द्वितीयार्थः । तद्द्योत्यो वा प्रातिपदिकार्थ एवं हि नानाशक्तियोगात्कर्मादि-शब्दवाच्य इति स एव विशिष्टशक्तियुक्तो विभ-क्त्यन्तवाच्य इति प्रशस्यस्य श्र इति सूत्रे कैयटो-क्तेः । विभक्त्यन्तरवाच्य इति पाठेऽपि प्रथमाति-रिक्तविभक्त्यन्तवाच्य इत्येवार्थः । अर्थाद्विभक्तिवि-

---

सम्बन्धित्वेन विवक्षया षष्ठीवा ।

ननु कर्मत्वशक्तिमानपि न शक्योऽन्यलभ्यत्वादतआह हरीति सकलसंग्रहाय संभावितप्राचोक्तप्रकारांतरं खण्डयति कर्मादीति । आश्रयस्य कर्मत्वादिशक्तिमतो वेति भावः । नन्वेवमाकृत्यधिकरण-विरोधः । उक्तविभक्तीनां तत्तच्छक्तिश्चेति प्रागुक्तविरोधश्चात आहा-कृत्येति । कर्मादिपदानां च शक्तिवाचकत्वमेव सप्तमीपंचम्यावि-त्यत्र कारकपदस्य शक्तिपरत्वात् शक्तिशक्तिमतोरभेदाद्गुणमत्समाना-धिकरणे इत्यपि नानुपपन्नं । अनभिहिते इत्यस्य तत्तच्छक्त्यनभि-धाने इत्येवार्थः । जात्या व्यक्त्याक्षेपवत्तया स्वाश्रयव्यक्त्याक्षेपः । तत्प्रकारकशक्तिग्रहस्य तद्विशिष्टविषयकोपस्थितित्वं कार्यतावच्छे-दकं वा अभेदाद्वा आश्रयबोधः । एवंच तिङ्क्तोरपि तत्रैव शक्ति-रस्तु स्पष्टं चेदं सार्वधातुके यगिति सूत्रे कैयटे । तथा च तत्तदाश-यकमिति न विरोध इति भावः ।

इदमपि प्राचामनुरोधेनोक्तमिति सूचयन् सिद्धांतमाह परेत्विति तत्रादौ प्रागुक्तमाह कर्मत्वादीति विशेषमाह तद्गतमिति । प्रागेत-दनुक्तिस्तु अनुपयोगात् । अर्थः वाच्यः । अयमपि न सिद्धान्त इति सूचयन्नाह तद्द्योत्योवेति । तत्रोभयसाधारणमाद्ये मानमाह प्रातीति । ननु पाठान्तरे वाचकत्वस्यैव लाभोऽतआह विभक्त्यंत-रेति । अन्तरेति । अन्तरशब्दस्यान्यार्थत्वे तदुक्तिरेव मानमित्याहा-

परिणामो भविष्यतीति भाष्यमुपादाय विभक्ति-शब्देन विभक्त्यन्तार्थ उच्यते इत्युपक्रमात्। कष्टं श्रितो भवतीत्यत्र क्रियाकारकयोरभिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवतीति समर्थसूत्रभाष्याच्च।

यत्तु कैयटेनोक्तं अत्राभिसम्बन्धपदेन शक्तिरेवोच्यते तयोरभिसम्बन्धनिमित्तत्वादिति तन्न। राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यस्तयोरभिसम्बन्धस्य षष्ठी वाचिका, तथा कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोरित्यादि संदर्भेण षष्ठीवदस्या अपि संबन्धवाचकत्वस्यैव प्रतीतेः। भाष्यस्थसम्बन्धपदस्य लाक्षणिकत्वे मानाभावाच्च। क्रियात्वकारकत्वसमूहः सम्बन्ध इति तद्भाष्यार्थः। भेदसमानाधिकरणविशेषणत्वज्ञान एव सम्बन्धाकाङ्क्षेति तदपि द्वितीयावाच्यं। विशेषणत्वं च शक्तिमत्त्व एवेति सापि तद्वाच्या।

र्थादिति। आद्ये तृतीयांशे मानमाह कष्टमिति। इति इत्यत्र तत्संबन्धस्वरूपं भाष्याभिमतं तद्वदाह क्रियात्वेति। प्रागुक्तहेतोराह समूह इति। ननूक्तभाष्यात्तावत एव लाभ इति आद्ययोर्निर्मूलत्वमतो द्वितीयं युक्तिमाह भेदेति। अभेदस्थलनिरासार्थमिदं सम्बन्धेति। तद्विशेषेत्यर्थः। तदपि विशेषणत्वं चेति। अपिना तद्वतः संग्रहः। ननु तस्य विशेष्यत्वमेवेत्थं सति स्यादतआह शक्तेश्चेति। नन्वेवमपि पक्षान्तरं दोषएवात आहकारकेति। अत्र दृष्टान्तमाह संख्यावदिति नकेवलं दृष्टान्तमात्रमपितु वाचनिकोप्ययमर्थ इत्याह सत्त्वेति। ननु तत्प्राधान्येपि न सत्त्वप्रधानताहानिरत आह विभक्त्यर्थश्चेति। तदेवाह तत्र हीति। असत्त्वेति तादृशाव्ययार्थस्येति भावः।

शक्तेश्च पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे विभक्ति द्योत्यतया विशेषणत्वमुचितम्। कारकस्य विभक्त्यर्थत्वपक्षेऽपि तथैव संख्यावत्। सत्त्वप्रधानानीति निरुक्ताच्च। विभक्त्यर्थश्चासत्त्वभूत इति तद्धितश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि विभक्त्यर्थप्रधानाव्ययस्य विभक्त्यर्थप्रधानत्वादसत्त्वभूतत्वमुक्तम्। विशेषणभूतत्वेऽपि कर्म हरीतिवत् हरिकर्मकेत्यप्युल्लेखः। कर्मशब्दस्य समासघटकस्य संज्ञाशब्दत्वेन तत्र विशेष्यविशेषणभावे कामचारात्। काण्डे इत्यादि विभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिस्तु तदर्थसम्बन्धे प्रकृत्यर्थस्य प्रकारकत्वमात्रेण' संसर्गभानेन संसर्गविशेष्योभयनिरूपितत्वस्य प्रकारतायां स्वीकारात्। अतएवानेकमन्यपदार्थे इति सूत्रभाष्ये विभक्त्यर्थमुपक्रम्य तत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तते इत्युक्तम्।

नन्वेवं हरिकर्मकेति प्रसिद्धबोधोच्छेदापत्तिरत आह विशेषणेति शक्तेरित्यादिः। उल्लेख इत्यनेन आनुपूर्वीमात्रभेदो नत्वर्थभेद इति सूचितम्। तत्र मानमाह कर्मेति। अनति प्रसङ्गायाह हरीति। संज्ञेत्यनेन क्रियाव्यवच्छेदः। तत्र तेन समासे। नन्वेवं कांडे इत्यादेर्विभक्त्यर्थप्रधानत्वंतत्रैव भाष्योक्तं विरुध्येतात आह कांडे इति। संबंधे क्रियाकारकभावरूपे। मात्रपदेन शक्तिप्राधान्यनिरासः। ननु प्रकारताया विशेष्यतानिरूपितत्वमेवेति सूचितं। अत्र मानमाहातएवेति। तत्र (?)तकारादेवेत्यर्थः। विभक्त्यर्थमिति। अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते इत्यस्य समर्थनायेतिभावः। भाष्यमाह तत्रहीति। पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थः संबंधरूपोऽभिधीयत इतिविभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यादन्यपदार्थपदेन ग्रहणं सर्वपश्चादित्यत्र भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययेनापि षष्ठीसमास इति कैयटः। पूरणगुणेत्यत्राव्ययशब्देन कृदव्ययमेव गृह्यत इति गुरुचरणाः।

अत्र द्योतकतापक्ष एव मुख्यः। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे तस्यैवोचितत्वात्। कुत्सिते इति सूत्रभाष्येऽपि।

स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतं।
समवेतस्य च वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तिं च॥
अभिधाय तान् विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानं।
प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः॥

इत्यनेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इत्येवोक्तम्। सर्वत्र स्वार्थाभिधायकशब्दस्यैवाभिधानकर्तृत्वप्रतीतेः कर्मणि द्वितीया द्व्येकयोरित्यादीनां भाष्ये नियमत्वं युज्यते। तदुक्तं बहुष्विति सूत्रभाष्ये सुपो विशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते इति। कैयटेन च

वर्त्तत इत्यस्यास्येति शेषः। सिद्धांतमध्येऽपि सिद्धांतमुपपादयितुमाहात्रेति अनयोर्मध्ये इत्यर्थः।

सिद्धांतपक्षेणाह पंचकमिति भाष्यमप्यत्र मानमित्याह कुत्सित इतीति। अस्योक्तमित्यत्रान्वयः। आर्याद्वयेन निरपेक्षो निमित्तांतरनिरपेक्षः शब्दः स्वार्थं प्रवृत्तिनिमित्तमभिधाय समवेतं तत्संबद्धं द्रव्यमाह समवेतस्य द्रव्यस्याभिधाने सति लिङ्गं वचनं संख्यां विभक्तिं कारकं त्वाह तानेतान्विशेषान् लिंगादीनामभिधाय स्वार्थादिपंचकवृत्तं कृत्स्नमात्मानमपेक्षमाणः शब्दः प्रियकुत्सनादिषु विभक्त्यंतः पुनः सतु वर्त्तत इत्यर्थः। अनेन अथवेत्युपक्रम्योक्तेन ग्रंथेन। ननु कथं ततस्तल्लाभोऽतआह सर्वत्रेति। द्रव्याविषये इत्यर्थः समानेतिक्तः। सत्वादिति भावः।

भाष्यान्तरमप्याह कर्मणीति। भाष्ये बहुषु बहुवचनमित्यादिसूत्रस्थे। (तदा हि यतसात्पक्षे) एवमुपपादने मानमाह तदुक्तमिति कैयटेन चेति। एतदग्रिमं यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते इति भाष्य प्रतीकमुपादाय सुपस्तावत्स्वार्थे विधीयमानाः स्वार्थद्रव्यलिङ्ग-

स्पष्टमेवोक्तम् । अतएव दधि राजेत्यादौ प्रातिपदिकमात्रात्सर्वबोधः सङ्गच्छते । लुप्तस्मरणं तु लोपमजानतोऽसम्भावि । एकशेषसूत्रे प्रत्ययलक्षणकार्यं लोपफलं वदता भाष्यकृता तिरस्कृतं च । अतएव क्रीतात्करणपूर्वादिति सूत्रे गवाक्रीतेत्यत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य विभक्त्या व्यवधानान्नेत्युक्तम् । अन्यथा विभक्त्यन्तस्यैव करणवाचकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

सम्बन्धस्तु वाच्य एव । अतएव प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसम्बन्धेन नामार्थधात्वर्थयोरन्वय इति वृद्धाः । हरिकर्मकप्रीतीत्यादिक्रमेण बोधः प्रकारीभूतो विभक्त्यर्थः । कर्मत्वादिशक्तिस्तद्घटितेन क्रियात्वकारकत्वसमूहरूपसम्बन्धेन तयोरन्वय इति वृद्धोक्त्यर्थः । प्रकारीभूतस्यापि सम्बन्धघटकत्वं दृष्टम् राज्ञः स्वामित्यादौ । अतएव घटमित्येतावन्मात्रोक्तौ क्रियाविशेषजिज्ञासा ॥ तत्रापि वाक्यैकदेशन्यायेन घटकर्मिकेत्येव बोधः ।

संख्याकर्मलक्षणः पंचकः प्रातिपदिकार्थ इति दर्शने संख्यायां सिद्धा इति तेनोक्तं । उक्तं द्रढयति । अतएवेति । तत्पक्षस्यांगीकारादेवेत्यर्थः । परोक्तिखंडनं दार्ढ्याय स्मरति नकेवलं तावन्मात्रं किंतु दुष्टमपीत्याहैकेति । सरूपेतीत्यर्थः । दोषांतरमपि प्रागुक्तं अत एव द्योतकतापक्षस्य मुख्यत्वादेव । उक्तसिद्धांत्येकदेशिना पंचम्यर्थे बहुव्रीहिरितितद्भावः ।

सिद्धांतस्तु करणादिति वाच्ये पूर्वपदादनुवृत्तप्रातिपदिकरूपान्यपदार्थावयववाचिपूर्वशब्देन बहुव्रीहिरिति तत्र नैवातिप्रसंगो मनसाक्रीतीत्यस्य सिद्धिश्चेति बोध्यं । अन्यथा वाचकत्वं । उक्तं द्योतकत्वमुभयनिरूपितं तृतीयनिरूपितमित्याह । संबंधस्त्विति । क्रिया-

यदा तु प्रातिपदिकार्थं इतराविशेषणत्वेनैव विवक्षितः शक्तिश्चतदभेदेनैव विवक्षिता तदाद्यः कर्मेत्याद्येव। यदा शक्तिर्भेदेन विवक्षिता तदा द्वितीयादयः स्पष्टं चेदं षष्ठीशेषे इति सूत्रे भाष्ये। तदुक्तम्—

स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते।
विभक्त्यादिभिरेवासौ उपकारः प्रतीयते इति॥

स धर्मः शक्तिरूपः विभक्त्याभिरित्यादिनांतरेत्याद्यव्ययग्रहणं। दधि तिष्ठति इत्यादौ प्रातिपादि-

---

कारकभावरूप इत्यर्थः। तस्य प्रकारतया अभानात् तदेवाहात एवेति। तस्यवाच्यत्वादेवेत्यर्थः। पूर्वं बोधानुक्तत्वादाह हरीति कर्म हरिकर्मकप्रीतीत्याद्यर्थः। ननु यस्य प्रकारत्वं न स संबंधो यश्च सः नस प्रकार इति विरुद्धेवेयमत आह प्रकारीति। त्त्यर्थः तद्घोषः। प्रत्येकं तस्यासत्वादाह समूहेति। ननु प्रकारीभूतस्य संबंधघटकत्वमपि विरुद्धमत आह प्रक्रेति अतएव तेन संबंधेनान्वयादेव। अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैव। ननूत्थापकाभावात्कथं सा ऽतआह तत्रापीति सिद्धांतमतेनाह वाक्यैकेति तथाच तयोर्नित्यसंबंधेन तदुत्थापकं सामान्यज्ञानमस्त्येवेति भावः।

विशेषमाह यदात्विति। धात्वर्थनिष्ठविशेष्यता उपजायंते तत्कृताश्चाख्याः प्रादुर्भवति कर्त्ता कर्मेत्यादि। ताश्च पुनर्विभक्तीनामुत्पत्तौ कदाचिन्निमित्तत्वेनोपादीयंते कदाचिन्न यदा व्यभिचरंति प्रातिपादिकार्थं तदा आद्यं यदा हि न व्यभिचरंति आख्याभूता एव तदा भवति कर्म करणमित्यादीत्युक्तं। तत्रत्य कैयटमूलं हरिमाह तदुक्तमिति स्वशब्दैः कर्मादिशब्दैः। नाभीति। सामान्यतोविशेषतो वा पृथक् नाभिधीयत इत्यर्थः। फलाश्रयत्वादिनैव ततो बोधादिति भावः। अत्रकर्मादिशब्दै र्नाभिधीयते इत्युक्त्या कृदंते सर्वत्र तदनभिधानमिति लभ्यते। नहि कृतकर्मशब्दयोः कश्चिद्विशेषः। उभयत्रापि कर्माणि प्रत्ययात्। ग्रहणं चेति आदिशब्द आश्रयवाचीति। उद्योतस्तु प्राचामनुरोधीति बोध्यं। प्रातीति स्वप्रकृत्यर्थस्येत्यर्थः।

कग्रहणं च। उपकारशब्दोऽर्थआद्यजन्तत्वेन प्रातिप-दिकार्थस्य स्वावेशेन विशिष्टद्रव्यवाचकानि ननूद्भू-कारकशक्तिप्रतिपादकानि इति गतिकारकोपपदा-दिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्।

अनभिहितसूत्रे तु अनुद्भूतशक्तिककर्मादिग्र-हणं नेत्येतत्तात्पर्यकमेव। तिङोक्तावपि घटोऽस्ती-त्यादौ प्रातिपादकस्योद्भूतकर्त्रादिशक्तावृत्तेः।

विशेषणेति। इतरेत्यादि किं परमकारकं कृतेपि तत्रात्र प्राप्नोति ए-तदपि कारकं एवं तर्हिचैत्रस्य कारकं इदमप्युदाहरणं। परमं कारकं परमकारकमिति नैतद्धि कारकं कारकविशेषणमेतत् यावत् ब्रूया-त्प्रकृष्टं कारकमिति तावदेतत्परमं कारकमितीत्युक्तं। यथा संप्रदा-नादयः शब्दा न कारकरूपतां प्रतिपादयंति तथा कारकशब्दोपि इति कृदंता हि क्रियायोग्यताविशिष्टद्रव्यवाचिनो नतूद्भूतां कार-कतां प्रतिपादयन्ति परममित्येतच्च न करोति क्रिया विशेषणं यतः कर्मकारकमेतत्स्यादपितु द्रव्यविशेषणं तथाचसमानाधिकरणसमा-स उपपद्यते इति च कैयटस्तत्र।

नन्वेवमनभिहित इति सूत्रं व्यर्थं अतआहानभीति। मेवेति तथा त द्विषये प्रातिपादिकस्योद्भूततच्छक्तौ वृत्त्यभाव इति उद्भूते कर्माणि वर्तमानात् द्वितीयेत्यर्थः सूत्रस्य फलितः। एवंच तिङ्कृत-द्धितसमासैरभिधाने इत्यस्यापि तैरुक्तरीत्या बोधनविषये तत्त-च्छक्त्यावेशेन न भानमिति विभक्त्यप्रसक्तिरिति। ननु पंचकपक्षे च प्रातिपदिकेनोक्तेपि कर्मत्वादौ यथा द्वितीया भवति तथा क्रियते कट इत्यादौ तिङादिभिरुक्तेपि तत्रेयं दुर्वारा विभक्तीनां द्योतकत्वेन तत्समभिव्याहारं विना प्रातिपदिकमात्रस्य तद्बोधक-त्वात् प्रं विना जयतेः प्रकृष्टजयाबोधकत्ववत्। किंच दार्ढ्यार्थं समासस्येति सूत्रभाष्योक्तेन द्विर्बद्धं सुवद्धं भवतीति न्यायेनोक्तार्थ-प्रयोगोपि स्यादत आह तिङाद्युक्तावपीत्यर्थः। ननूद्भूतत्वं तद्वृत्त-त्राप्यस्त्येव तुल्यत्वादतआह शक्ताविति। तद्वेपेति शक्तावनुद्भूतत्व

शक्त्याद्युभ्दूतत्वं च सर्वत्र प्रतीयमानप्रातिपदिकार्थभेदेन प्रतीयमानत्वं तद्वैपरीत्ये निमित्तं चाकाङ्क्षादि प्रतिपाद्यत्वं तत्समानाधिकरणत्वं च। तदुक्तमभिहितः सोर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति। अन्तर्भूतत्वं भेदेनाप्रतीयमानत्वमेव। प्रथमापि विशेषणत्वबोधिका। अस्तिक्रियायाः सर्वत्र सत्त्वात्। अतएव प्रथमायाः कारकाविभक्तित्वव्यवहारो भाष्ये इत्याहुः।

कारकान्वययोग्यक्रिया च धातूपस्थितैव न तु तद्धिताद्युपस्थिता। स्पष्टं चेदं कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे भाष्ये। अतएव शतेन क्रीत इत्यर्थकशत्यपदोपात्तक्रियायां न कारकान्वयः। शत्यो देवदत्तेनेत्यादि।

इत्यर्थः। तदुक्तमिति अनेकमित्यत्र भाष्ये इति भावः। चित्रगुरित्यत्र षष्ठ्यर्थस्य नियमेन भानात् षष्ठी प्राप्नोतीत्याशंकायामाहाभीति। संपन्न इतीत्यस्य प्रथमेतीतिशेषः। अभिहित इति अनेनाशेषत्वरूपं षष्ठ्यप्राप्तिबीजमुक्तं अंतर्भूतइत्यनेन चित्रग्वादौ संबंधस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणयोग्यतोक्तेति बोध्यं।

ननु तत्र भेदेनाप्रतीत्या प्रथमास्थले को विभक्त्यर्थोऽतआह प्रथमापीति आद्यस्यासंभवादाह विशेषणेति। नन्वेवं क्रियाशून्ये कथमत आहास्तीति अतएव तत्समानाधिकरणप्रथमेति वार्तिकं संगच्छते अस्तिर्भवंतीपर इति भाष्यं च। अतएव तस्याः सर्वत्र सत्वादेव भाष्ये द्वितीयपादादौ विशेषमाह कारकेति। तदन्वययोग्यतावच्छेदकरूपेण साध्यत्वेन तत एवोपस्थितेरिति भावः। एवव्यवच्छेद्यमाह नत्विति। आदिना अतएव तद्योगे न कर्मादिसंज्ञा हिरुगादिसमासश्च स्पष्टमिति। तत्रहि कृतिकिं कृतोये कर्तृकर्मणी तत्रैव यथा स्यात्तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र माभूदित्युक्तम्। अतएव तेन रूपेण तत्र क्रियादेरभानादेव। तमेवाह शत्यइति। नन्वेवं भाष्यप्रयोगविरोधोऽत आहाधिकेति। क्रियायोगाभावेन कर्त्तुः कर्तृत्वाभावे जनकत्वरूप-

अधिका खारी द्रोणेनेत्यत्र तु हेतुतृतीया। विषवृ-क्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतमित्यत्र तु पुनः सा-धुत्वाय इष्यते इत्यध्याहारावश्यकत्वेन तेन कर्मण उक्तत्वेन न दोषः। विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमि-ष्यते इति यत्तदसांप्रतमन्याय्यमित्यर्थः। तादृशेच्छाया अन्याय्यत्वं च तद्विषयस्यापन्नाय्यत्वेन। एवंच इच्छार्थेषु इति तुमुन्। अमुं नारद इत्यबोधीत्यादौ नारद इतीति श्रीकृष्णीयज्ञानाकारानुकरणं नारद इत्येतच्छ-ब्दाभिलप्यमानाकारो बोध इत्यर्थ इति प्रथमान्तस्या-प्रातिपादिकात्वान्न द्वितीयेत्यन्यत्र विस्तरः।

हेतुत्वसत्वात्। नन्वेवं विषेत्यादौ दोषोऽत आह विषेति। परमते-नाहेत्यध्येति। अन्यथा क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावाच्छकादियोगा-भावाच्च न स स्यादिति भावः

यद्यपि सांप्रतमितीदानीमित्यर्थकममरे उक्तं तथापि निपातानां-मनेकार्थत्वादाहान्याय्यमिति। ननु नेच्छायाः स्वतोऽन्याय्यत्व मतआह तादृशेच्छेति। यत्तु युज्यत इत्यध्याहारान्नदोषः साम्प्रतं इदानीं। अस-मर्थसमासः इदानीमेव संवर्ध्येदानीमेव च्छेदनमयुक्तमित्यर्थ इति तदसदिति ध्वनयन्नाहैवं चेति। तदध्याहारे चेत्यर्थः अन्यत्रापेव माहामुमिति सच शब्दो विभक्त्यंत इत्याह प्रथमेति। अतएवाधिहरी-त्यादौ समासः एतेन क्वचिन्निपाते नाप्यभिधानमिति सकलग्रंथ-कारोक्तमपास्तं भाष्ये तिङित्यादेः परिगणनतया एव स्पष्टत्वाच्च। तद्वचनसामर्थ्येनापि तत्वकल्पनाया एव युक्तत्वाच्च। अतएव अभ्र आँ अप इत्यादौ सप्तमी। किंच निपातेनाभिधानेपि प्रातिपदिकादु-द्भूतत्तच्छक्तिमत्वेनैव भानमिति तत्र विभक्तिः सुलभा शब्दशक्ति स्वभावादस्यैवार्थस्य द्योतको धिर्निपातः। अतएव परिगणनप्रत्या-ख्यानेऽपि न दोषः। तत्सत्वे तद्धिताद्युदाहरणं तु औपगवश्चित्रगुरि-ति नतु रासः। प्रासानंद इति। एतेन तथा सकलग्रंथकारोक्तमपास्तं

तण्डुलानोदनं पचतीत्यत्र विक्लेदनं निर्वर्तनं च पचेरर्थः। तण्डुलान् विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयति इत्यर्थ इत्यनेनैव द्वयोःकर्मत्वम्। तण्डुलानामोदनं पचतीत्यादौ विकारयोगे षष्ठी निर्वर्तनेच पाकस्य करणत्वं तण्डुलविकारमोदनं पाकेन निर्वर्तयतीत्यर्थः। शेषषष्ठ्यन्तार्थस्य स्वान्वययोग्यनामार्थसमभिव्याहारे तेनैवान्वय इति व्युत्पत्तेर्न तदर्थस्य क्रियान्वय इति कर्तुरीप्सिततेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। काष्ठं भस्म करोतीत्यादौ विकृत्यनुकूलव्यापारानिर्वर्तनं धात्वर्थोऽन्वयः प्राग्वत्। अत्र प्रधानकर्मणि लादयः।

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ॥

वस्तुतस्तयोरपि न प्रत्युदाहरणत्वमित्यन्यत्र स्पष्टमिति तत्प्रत्याख्यानपक्ष एव ज्यायानितिबोध्यं तदाहेत्यन्यत्रेति। उद्योतादावित्यर्थः।

नन्वेवं तण्डुलानोदनं पचतीति कथं प्रसिद्धार्थेऽनेनोभयत्र कर्मत्वाप्राप्तेःभाष्ये दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञ्ब्रूशासामेव अकथितंचेत्यस्याप्यप्राप्तेरत आहतंडुलानिति। एवेनाकथितमित्यस्य व्यवच्छेदः। एवं द्व्यर्थत्वमन्यत्रापीत्याहतंडुलाना मिति विशेषमाह विकारेति। ननु क्रियान्वयेऽपि कर्मत्वाविवक्षायां षष्ठी सूपपादाऽत आह शेषेति षष्ठ्यंतस्येति पाठः षष्ठ्यंतार्थस्येति पाठे बहुव्रीहिर्बोध्यः। तदर्थस्य शेषषष्ठ्यंतार्थस्य। इति उक्तं सर्वं तत्र हि द्व्यर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे षष्ठीत्येवोक्तं एवमन्यत्रापीत्याह काष्ठमिति। उक्तक्रमेणाह विकृत्येति काष्ठं विकारयन् भस्म निर्वर्त्तयतीत्यर्थ इत्याहान्वय इति भाष्यमते इष्टसिद्धिरेवेत्याहात्रेति। उभयविषय इत्यर्थः ननु विक्लित्याद्यनाश्रयत्वात्कथमोदनादेः प्रधानकर्मत्वमत आह प्रधानेति व्यापारस्य विशेषणेत्यर्थः। अस्यावश्यकत्वमाह ण्यंतेति तत्सूत्रेति कर्त्तरीति सूत्रेत्यर्थः।

इति भाष्योक्तेः। प्रधानकर्मत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानभूतव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वं ण्यन्ताविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्राह्यत्वात्। तद्वोक्तोदाहरणयोर्निर्वर्त्यमानौदनभस्मनोरेव तन्निष्ठफलविशेषणकव्यापारस्यैव तत्सूत्रस्थभाष्येण शाब्दप्राधान्यस्य प्रतीतेः। तण्डुलरूपे कर्मणि लादय इति तु नव्यानां प्रमाद एव। दुहादिषु भाष्ये गणनाभावाच्च।

नीहृकृष्वहामुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकानामनेनैव द्विकर्मता। संयोगस्य फलतावच्छेदकसम्बन्धो ग्रामनिष्ठस्तदनुकूलव्यापारश्चाजानिष्ठः प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वादजा प्रधानं तत्र लादयः। उक्तभाष्यात्। 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा

दीक्षितायुक्तिं खंडयति तंडुलेति उक्तं भाष्यविरोधात्। ननु दुहादिस्वाशयात्तदुक्तिरतो दोषांतरमाह दुहादीति एवमन्यत्रापीत्याह नीति यद्यपि वहेः स्कंधग्रहणादिपूर्वः सोर्थः नत्वनुकूलव्यापारविशेषः। कृषेर्बलात् ग्रहणपूर्वकंदेशांतरप्रापणं हरतेर्नयतेर्मौल एवेति भेदस्तथापि सामान्यस्य सर्वत्रानुस्यूतत्वादाहेतरेति।

वस्तुतस्तु काचित्कमिदं न सार्वत्रिकं उत्सर्गस्तु नीवह्योः प्रापणार्थत्वं एवंहृकृषोरप्यन्यार्थत्वं यथायथं प्रसिद्धमिति नशब्दरत्नादिविरोध इतिस्पष्टमन्यत्रेति बोध्यं।कर्तर्यनेनातिप्रसंगायाह संयोगस्येति संबंधअनुयोगित्वं तत्र अजारूपप्रधानकर्मणि। उक्तेति प्रधानेतीत्यर्थः नन्वेवं दध्नः प्रधानकर्मत्वेन तत्परामर्शापत्तौ मीमांसकसिद्धांतविरोधोऽत आह तप्ते इति। आर्थतद्रूपं। नन्वेवमपि ग्रामवत् पय सोपि द्वितीयापत्तिरत आह दधीति। इदं संयोगविशेषणं तदनुकूलो व्यापारः कर्तृनिष्ठः सएव धात्वर्थो नतु पूर्ववद्व्यापार द्वयं तथा च कर्मद्वारा क्रियाधारत्वमिति भावः धातोरिति पूर्वान्वयि। नेया इत्यनेनारुचिः सूचिता अप्राधान्येपि तत्परामर्शसंभवरूपा।सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्व-

वैश्वदेव्यामिक्षा' इत्यत्र दध्यानयनेन पयसः संस्कार्यतयार्थप्राधान्यमादाय तच्छब्देन पयसः परामर्श इति मीमांसकग्रन्था नेयाः। दधिनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापारार्थत्वाद्धातोः पयसः सप्तमी।

दुहेरप्ययमाश्रितद्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थत्वे गां दोग्धि पय इत्यत्र गोपयसोरुभयोरप्यनेन कर्मत्वम्। गोः कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात् पयसः तत्प्रयोज्यफलाश्रयत्वात्। गोर्विभागाश्रयत्वेन तु न कर्मत्वम्। पयोनिष्ठविभागीयसम्बन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वात्। तत्त्वेनानुद्देश्यत्वाच्च। उक्तप्राधान्यं च गोरिति तत्र लादयः। एवमन्येषामपि दुहादीनां जिदण्ड्यादीनां च द्विकर्मकत्वं बोध्यम्।

गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यत्रोक्तं प्राधान्यं गर्गा-

स्यौत्सर्गिकस्य भाष्यादिसंमतत्वादिति एवमन्यत्रापीत्याह दुहेरपीति गौः पयस्त्यजति गवा पयस्त्याजयतीत्याद्यर्थप्रतीत्या पयोनिष्ठविभागानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वे इत्यर्थः। क्रमेणोपपादयति गोरिति। संबंधविशेषनिवेशेऽपि नात्र दोष इत्याह तत्त्वेनेति फलाश्रयत्वेनेत्यर्थः। इदंचावश्यकमिति प्रागुक्तमेव उक्तेति। प्रधानेत्यादिना। गोः गोरेव। तत्र तत्रैव। अस्यैव द्विकर्मकत्वमाकडारसूत्रे भाष्ये उक्तं उपसंहरति एवमिति व्यापारद्वयार्थकत्वेनेत्यर्थः दुहादीत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणायाच्यादिग्रहणं दण्ड्यादीत्यादिना चुदिः। भाष्या विरोधं वक्तुं दाण्डिस्थले उपपादयति गर्गा इति।

नन्वेवं भाष्यविरोधोऽत आहोद्देश्येति आदिना शकारमासि चोदित इत्यादि परिग्रहः एवं सतियथाऽकथितंचेत्यस्य न वैयर्थ्यं

णामिति तत्रैव लादयः । उद्देश्यत्वरूपमार्थं प्राधान्यं तु शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधान्न शता- वृत्तिरिति न वृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधः । अमृतमम्बु- निधिर्ममन्थ इत्याद्यप्येवमेव ॥

मासमास्ते इत्यादावास्यादेरासनादिकरणके व्या- पने वृत्तिर्व्याप्तिर्मासादिनिष्ठा फलं, मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः ।

तथाग्रे स्फुटीभविष्यति । अकर्मकेत्यस्याविधायकत्वस्यान्यत्र स्पष्ट त्वात्तल्लक्ष्येष्वनेनैव कर्मत्वमाह मासामितिफलतावफलछेदकसंबंधो मासादिनिष्ठ इति व्याप्तिरूपफलाश्रत्वेन त्त्वमित्याह व्याप्तिरि- ति । इत्यर्थः इत्याद्यर्थः । विनिगमनाविरहादाह यद्वा व्यापनेति ।कर्त्तु- रिति अत एव कालाध्वनोरित्यत्र 'कालाध्वनोः कर्मवदिति वार्तिक प्रत्याख्यानाय प्राकृतमेवैतत् कर्म यथा कटं करोतीत्युक्तं अकथितं चेत्यत्रत्यस्य अकर्मक प्रकृतिकण्यन्तानां कथंद्विकर्मकत्वमिति शंका- या मुक्तस्य ।

कालभावाध्वगंतव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणां ।

देशश्चे त्यस्य हिशब्दघटितत्वेनाविधायकस्य वचनत्वे उक्तंवा प्राकृतं वेति वदेत् इति भावः ।

एतेन तत्कर्मसंज्ञाविधायकमिति सकलग्रन्थकारोक्तमपास्तम् । ननु एवमपि नासनजन्यत्वं व्याप्ताविति कथं तत्वमत आहासनेति- उभयथापीत्यस्यादावनुषंगः । अस्यावचनत्वमन्यथाप्याहानयेति । पक्षद्वयेनेत्यर्थः । तुल्यन्यायात् वचनत्वे तु तत्कर्मत्व मस्यात्तथा- च तेषामपि कालादिकर्मणासकर्मकत्वं तत्र कालादिकर्माप्रधानं द्रव्य- कर्म तु प्रधानं कालस्याप्रधानत्वेनद्रव्यद्वारैव क्रियासंबन्धात् । किंच कठिणपाक्यस्य महा परिमाणस्य बहुसंख्यस्य च चिरेण पाकोन्यस्या चिरेणेति द्रव्यधर्मपर्यालोचनया क्रियासु कालयोग इतिस वहिरंगः । अपिच साधन संबंधे जाते क्रियायाः परिच्छेदक वाह्यकालाकांक्षे- ति स वहिरंगः अकर्मक व्यवहारस्तुधातूनां द्रव्यकर्माभावनिमित्त-

यद्वा व्यापनपूर्वके आसने वृत्तिः मासं व्याप्नुवन्नास्ते इत्यर्थः। उभयथापि कर्तुरिति सूत्रेण कर्मत्वम्। आसनजन्यत्वस्य व्यासावारोपेण तस्याः फलत्वं अनया रीत्या मासमोदनं पचतीत्यपि भवत्येव। आसनादिमात्रे वृत्तौ त्वधिकरणत्वात्सप्तमी। समायां समायां विजायते इति यथा॥

ननु यद्यपि पराधीनतया विषं भुङ्क्ते इत्यादौ भुजिक्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वादनेन सिद्धम्। आतश्च विषमीप्सितं यत्तु द्वन्द्वयतीति भाष्योक्तेः। तथापि चोरान् पश्यति ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति इत्यादौ कर्मत्वं न स्यात् तेषामनुद्देश्यत्वात्। चोरा विषयेंद्रियसम्बन्धाद्दृश्यमाना अपि न दर्शनोद्देश्याः। अ-

---

क एवेत्यन्यत्र स्पष्टं।

मात्रपदेन व्यापनव्यवच्छेदः। एतेन तथा सतीयं न स्यादित्यपास्तम्। अत्र दृष्टांतमाह समायामिति। इदंच समां समामिति सूत्रे भाष्यीय विग्रहकथनं इतोपि तस्य न वचनत्व मन्यथा तेन द्वितीयाया एव साधुत्वेन तत्र तदसंगतिः स्पष्टैव। एवंकर्तुरित्यस्य विषय मुक्त्वा तथायुक्तमित्यस्य विषयं वक्तुंशंकते ननुयद्यपीति। आतश्च इतोपि द्वेष्यमाह चोरानिति। उदासीनमाह ग्राममिति। एतेन द्वेष्येतदुदाहरन्तः सकल ग्रन्थकाराः परास्ताः। भाष्योक्तं तत्वमेवोपपादयति चौरा इति यथा स्पृश्यमानस्य गंगादेरीप्सितस्य स्पर्शादि जन्यसंयोगादि फलाधारत्वं तथैव तृणादेरपि तथेत्यनेन तदाह तथेति। अनेक कर्मत्वस्य अनति प्रसंगायाह तत्वंचेति अनुद्देश्यत्वं चेत्यर्थः। तेनेति तत्र तस्यानुद्देश्यत्वेपि माणावकस्योद्देश्यत्वमेव तद्धात्वर्थफलाश्रयत्वेनैवाहि तत्र कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः। अपिना कर्तुरिति सूत्रसमुच्चयः। श्रयत्वमिति तथाच विषेणौदनं भुंक्त इत्यादौ करणत्वमात्रविवक्षायां विषस्य न तत्वं अत्र विषस्य स्वव्यापारजन्यत्वसंबंधेन व्यापार एवान्वय-

प्सित्वनिष्टदर्शना एवेति द्वेष्याः । तृणेऽप्यौदासीन्या-दनुद्देश्यत्वमिति चेन्न ।

तथायुक्तं चानीप्सितमित्यनेन सत्वात् । अनी-प्सितत्वमनुद्देश्यत्वम् । तत्वं च प्रत्यासत्त्या यद्धा-त्वर्थफलाश्रयत्वेन कर्मत्वं तद्धात्वर्थकर्तुरेव बोध्यम् । तेन वारयति योगेऽग्न्यादेर्नानेनापि कर्मता । तथा-युक्तत्वं प्रकृतधात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयत्वम् ॥

यत्तु परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थफलाश्रयत्वं क-र्मत्वम् । परसमवेतेति विशेषणाच्चैत्रश्चैत्रं गच्छती-ति न प्रयोगः । तत्र द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया परत्वं बोध्यते । आख्यातेन तु स्वार्थसंख्यान्वय्यपे-क्षया । परसमवेतत्वं च धात्वर्थक्रियान्वयि गमिप-

---

विवक्षेति न फलाश्रयत्वं प्रयागात्काशींगच्छति चैत्र इत्यत्र प्रया-गस्य च नेतिबोध्यं।

सूत्रद्वयार्थयोरेकलक्षणेन क्रोडीकार इति लाघवात्तदेव युक्तं न सूत्रद्वयमित्याशयेन जीर्णनव्यनैयायिकोक्तंखण्डयति यत्त्वित्यादि क्रि-येति धात्वर्थक्रियेत्यर्थः । धात्वर्थेति धात्वर्थतावच्छेदकेत्यर्थः । त-त्रैतद्रहितं प्राचोक्तमेतत्सहितं नव्योक्तं । चैत्रमिति इदमुपलक्षणं चै-त्रेण चैत्रो गम्यते इत्यपि प्रयोगे न द्वितीया • कर्माख्यातयोस्तुल्या-र्थत्वात् ।

तयोर्विशेषमाह तत्रेति लक्षणे इत्यर्थः । तयोर्मध्ये वा कर्त्राख्या-ते आह द्वितीति । कर्माख्याते आहाख्येति । फलस्य धात्वर्थत्वेन स्वा-र्थफलाश्रयापेक्षयेत्यस्य दुर्वचत्वादाह स्वार्थसंख्येति त्वयापि तथैव कार्यकारणभावांतरकल्पनात् । तथा च चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चै-त्ररूपग्रामान्यनिष्ठक्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकसंयोगरूपफलशालि-त्वात् द्वितीया । धात्वर्थतावच्छेदके त्यस्य फलमाह गमीति । एवंच गमेः संयोगः पतेरधः संयोगस्त्यजेर्विभाग स्तथास्यंदेर्नांकिंचित्फलं

त्योः पूर्वदेशे, त्यजेरुत्तरदेशे, स्पन्देश्च पूर्वपरयोः कर्मत्ववारणाय धात्वर्थेति । तत्र क्रियाफलस्य धातुनैव लाभादाधेयत्वं भेदश्च द्वितीयार्थः । तत्र फले आद्यान्वयोऽन्त्यस्य सामानाधिकरण्येन व्यापारे भेदे प्रकृत्यर्थस्य फलान्वयि व्यक्तिविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितयान्वयः । एवंच ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामाधेय फलानुकूलग्रामभेदसमानाधिकरणव्यापारवानिति बोधः ।

एतेन प्रतियोगितासामान्येनान्वये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकचैत्रभेदस्य चैत्रे सत्त्वेन चैत्रश्चैत्रं ग-

---

तथेति नदोषः । अतएव त्यागो गमनमित्यनयोर्न पर्यायता । इदंच सर्वं द्वितीयावाच्यम् ।

तथा च ग्रामसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकसंयोगानुकूलग्रामान्यसमवेतक्रियाजनककृतिमांश्चैत्र इति बोध इति तदनुवादो भूषणे तदसदिति सूचयन्नाह तत्रेति लक्षणघटकपदार्थानां मध्ये इत्यर्थः । तत्र आधेयत्वभेदयोर्मध्ये । आद्येति आधेयत्वस्येत्यर्थः । फलस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थविशेष्यकबोधप्रकारत्वं अतएव कर्माख्याते फलस्य विशेष्यत्वेऽपि नक्षतिः ।

वस्तुतस्तदीया वच्छेदकत्वनिवेशो मास्तु अस्तु चेत्तस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं च गम्यादौ विभागादेरधात्वर्थत्वादेव नदोषः । अतएवात्रगुरुचरणैस्तत्त्यक्तमिति नैव दोषः । धात्वर्थफलशालित्वमेवाच्यतां धात्वर्थफलत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रकारतासम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारान्वयिधात्वर्थत्वमिति बोध्यम् । अंत्यस्य भेदस्य । उभयसाधारणमाह प्रकृत्येति । व्यापारेति क्रियानुकूलकृती त्यर्थः । तस्या अपिव्यापारविशेषणत्वात् ।

एतेन सम्बन्धविशेषानिवेशेन । एवं कर्माख्याते ऽपि भेद आधेयत्वं चाख्यातार्थः । तत्र फलांशे आधेयत्वं क्रियायां चयथोक्तसम्बन्धेन भेदः । भेदे च फलाश्रयस्तथेति बोध्यम् । भेदे शक्तिश्चैत्रश्चैत्र-

च्छतीत्यस्यापत्तिः । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितयान्वये देवदत्तो द्रव्यं गच्छतीत्यस्यानापत्तिरिति निरस्तमिति ।

तन्न । परया कर्तृसंज्ञया बाधेन(१)तत्प्रयोगापत्तेरसंभवेन भेदे शक्तिकल्पनस्य व्यर्थत्वात् । किंच द्वितीयार्थाधेयत्वान्वितफलप्रकारकबोधं प्रति द्वितीयान्तार्थवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकव्यापारोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनेन तद्वारणात् । फलान्वयानुरोधेन तवावश्यके कार्यकारणभावे तादृशव्यापारप्रवेशेन न मे गौरवम् । तव तु भेदशक्तेः सामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबोधे धातुजोपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावान्तरस्य च कल्पने गौरवं स्पष्टमेव । चैत्रमैत्रौ परस्परं गच्छत इति तूभयोः समम् । तव चैत्रमैत्रयोः परस्परपदार्थभेदवन्मम परस्परपदार्थे व्यापारवद्भेदस्य सत्त्वात् ।

मित्यस्य साधुत्ववारणाय ततो बोधवारणाय वा तत्र नाद्य इत्याह-परयेति । प्रागुक्तरीत्या आद्योद्देश्यत्वेति तत्त्वेनेत्यादि नांत्य इत्याह नचेति । मम तु न तथा बोध इत्याह किंचेति । ततोऽविपरीतमाह तार्थवृत्तिभेदेति । कर्माणि कर्तृभेदात् तव विपरीतवत् । तादिति बोधेत्यर्थः । नन्वेवमेतत्प्रयुक्तमेव गौरवमत आह फलेति । तादृशेति । जनकतावच्छेदककोटौ द्वितीयांतार्थवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकेत्यर्थः । सामेति तस्य शक्यत्वेपि तथान्यत्रान्वयवारणायेत्यादिः । तदिति भेदेत्यर्थः । धातुजोपेति । तज्जव्यापारो नेत्यर्थः । अवान्तरस्य तत्कार्यकारणभावतो भिन्नस्य । ननु चैत्रमैत्रौ मिथो गच्छत इत्यत्र व्यापारस्य द्वितीयान्तार्थवृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेव

---

(१) उद्देश्यत्वाभावेन चेतिपाठान्तरम्

किञ्च घटं जानातीत्यादौ द्वितीयानापत्तिः। उक्तकर्मत्वाभावात्। नच तत्र विषयत्वे लक्षणा। कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिनियमैरन्यत्र लक्षणयाप्यसाधुत्वात्। अतएव सुब्विभक्तौ न लक्षणेति त्वद्वृद्धव्यवहारः। वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादौ अव्याप्तिश्च त्वदुक्तलक्षणस्य। संज्ञाया एव तन्नियामकत्वे तु किं भेदनिवेशेन। अनया रीत्या व्यापारव्यधिकरणधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वमित्याद्यपि खण्डनीयमित्यलम्।

यत्तु मीमांसकाः साध्यत्वं द्वितीयार्थः। व्रीहीनवहन्तीत्यस्यावहननेन व्रीहीन् भावयेदित्यर्थः। य-

---

विवक्षित मतएव भेदेत्येवोक्तम्।

अभ्युपेत्य दोषांतरमाह किञ्चेति। आदिना घटमिच्छति घटं करोतीति। तथाच त्वदुक्तकर्मत्वस्य द्वितीयोत्पत्तौ तत्साधुत्वे वा न प्रयोजकत्वं सविषयकधातौ तदभावापत्तेः। नच सविषयान्यत्रैतत्तत्र तु विषयतायाऽन्वय एव तथेति वाच्यम् कृष्णाय रोचत इत्यादावतिप्रसंगापत्तेस्तदेतद्धृदि निधायाह नचेति। अतएव तत्र तद्व्यवहारो भाक्त इति तदुक्तिः। आदिना शक्तिः। इदं तवापि संमतं इत्याहातएवेति। असाधुत्वादेवेत्यर्थः। प्राग्वदाह वैकुण्ठमिति आदिना क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यादि तदिति द्वितीयेत्यर्थः।

दीक्षिताद्युक्तिखण्डयति अनयेति चरमदोषेणेत्यर्थः। आदिना धात्वर्थफलशालित्वं॥ एतेन तथाभूषणकाराद्युक्तमन्यसकलग्रन्थकारोक्तं चापास्तं तदाहेत्यलमिति।

यत्तु मीमांसका इति पाठः। यदपीति पाठेऽपि स्त्वर्थे। सकत्वधिकरणे इति शेषः। कर्तुस्तथेति सूत्रद्वयानुरोधादुभयसाधारणमाह साध्यत्वमिति तदुक्तं तैः।

श्रुत्या साध्याभिधायित्वं द्वितीयायाः प्रतीयते।
कर्तुर्यदीप्सितं यच्च तथायुक्तमनीप्सितं॥

द्यपि व्रीहयः सिद्धा एव क्रियायाः साधनानि च तथाप्यदृष्टविशेषसाधानत्वरूपसंस्कार्यत्वमेवात्र साध्यत्वं बोध्यम्। सक्तून् जुहोतीत्यत्र सक्तूनां भूतभाव्युपयोगाभावेन प्रागुक्तसाध्यत्वासंभवेन तत्र व्यत्ययो बहुलमिति वचनात् तृतीयार्थे द्वितीया सक्तुभिर्भावयेदित्यर्थ इत्याहुः।

तेषामयं भावः वेदे कर्मत्वशक्तिः प्रागुक्तसंस्कार्यत्वसमानाधिकरणैवेत्येतावता तस्य द्वितीयार्थत्वमिति।

तत्कर्म तत् द्वितीयार्थ इत्येवं पाणिनिस्मृतिः।
बलीयसी च साचारात्प्रयोग आस्ति तादृशः॥

इति व्रीहीनित्यस्यैवं चेत्यादि। उक्तवैलक्षण्यमाह सक्तूनिति। अतएव तु यतः सक्तुकरणकहोमानुकूलव्यापारप्रतीतये तृतीयार्थः करणत्वं द्वितीयया लक्ष्यते तदुक्तं भट्टैः।

भूतभाव्युपयोगे हि संस्कार्यं द्रव्यमिष्यते।
शक्तयो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते क्वचित्॥
प्राधान्यमेव तत्रापि द्वितीया वदति स्वतः।
विरोधात्तेन सम्बन्धी गुणभावस्तु लक्ष्यते॥

इति भूषणकृदादयस्तन्न प्रागुक्तरीत्या लक्षणयापि तत्रासाधुत्वात्। तद्ध्वनयन्नाह तत्रेति। तत्र साध्यत्वं शक्तिविशेष एवेति न कश्चित् कर्मशक्तिर्वाच्येत्यनेन प्रागुक्तेन विरोध इति। भूषणाद्युक्तेरसांगत्यायाह वेदे इति अनेन लोके नैवमिति सूचितं।

यद्यपि दुहादीनां व्यापारद्वयार्थत्वेन द्विकर्मत्वं प्रागुक्तमित्यकथितं चेति सूत्रं व्यर्थं तथापि पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारादेरेव धात्वर्थत्वे गवादीनामपादानत्वाद्यविवक्षायामन्येनासिद्धकर्मत्वार्थमावश्यकमिति कैयटदीक्षितादिसकलग्रंथासांगत्यमिति च सूचयन् नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गमाख्यातोपयोगे इति सूत्रभाष्योक्त परिगणनताकेन—

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिब्रूशासां योगेऽपादानत्वसंप्रदानत्वाधिकरणत्वानां विषयाभावे कारकं कर्माकथितं चेति सूत्रात्। तद्विषयाभावश्च सर्वथा तदप्राप्त्या प्राप्तस्याविवक्षया चेति बोध्यम्। तत्रण्यन्तानां योगे कर्तुरिति विहितकर्मसंज्ञकेन धात्वर्थव्यापारात्प्रागपि यत्संबद्धं तदेव कर्म तेन कांस्यपात्र्यां गां दोग्धि पय इत्यादौ कांस्यपात्र्यादेर्न कर्मत्वं ब्रूशासियोगे तु तद्धात्वर्थव्यापारोत्तरं यदुक्तकर्मणा संबद्धं तत्कर्म। एतद्विहितं कर्म गौणं कर्मेत्युच्यते। पूर्वोक्तप्राधान्यानाश्रयत्वात् तत्वं च फलानाश्रयत्वात्। गां दोग्धि पयः। द्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः। अपादानत्वं गोस्तदविवक्षायामनेन कर्मत्वम्। अत्र गौणकर्मणि गवादौ लादयः।

दुहि याचि रुधि प्रच्छि भिक्षि चिञा मुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना।

इत्यनेन वारयन् तदुक्तक्रमेणैव तद्विषयमाह दुहीति। तत्र पूर्वविधिशब्देनापादानसंप्रदानाधिकरणान्येव न करणं हस्तादेः करणस्य पयआदिकर्मयुक्तत्वाभावात्। भाष्यस्वरसोऽप्येवमेव। तदाहापादानेति विषयेति तत्वेत्यर्थः। एवमग्रेपि विशेषमाह तत्रेति। दुहाद्यष्टकमध्ये इत्यर्थः। अत्र दुहाद्यष्टकयुक्तमेवाकथितं कर्म तत्राप्युपयोगनिमित्तमेवेति द्वेधा परिगणनं। तत्रोपयोगनिमित्तमित्यस्य धातूनां स्वार्थफलाश्रयाकांक्षानिवर्त्तकत्वेनोपयुज्यत इत्युपयोगः कर्त्तुरिति सूत्रविहितं कर्म तस्य निमित्तमिव निमित्तं धात्वर्थव्यापारात्प्रागेव सम्बद्ध मित्यर्थस्तदेतदाभिप्रेत्याह कर्त्तुरिति प्रागपीति पाठः। अपिना याचिविशेषे रुधिप्रच्छिविषये च तदनंतरसमुच्चयेन सर्वत्र तत्र संभवात्प्राक्तनमेव ग्राह्यमिति तत्वं। पात्र्यादेरिति अधिकरणत्वाविवक्षायामपीति शेषः। तदनंतरं तत्सम्बन्धेऽपि ततः

बलिं याचते वसुधाम् स्वामिस्वत्वनिवृत्तिस्वस्व-स्वोत्पत्त्युभयानुकूलो दीयतामित्यभिलापादिरूपो व्यापारो दिदापयिषाव्यंजको याचेरर्थः । अत्र बलौ पूर्वविषयस्य कस्यापि नप्राप्तिरिति कर्मत्वं, याचनामात्रादपायाभावेन बलेर्वसुधां याचत इतिनेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम् ।

यत्तु स्वोद्देश्यकदानेच्छा याचनमिति तन्न पुत्रार्थं कन्यां याचते इत्यनापत्तेः । स्वसंप्रदानकदानेच्छावति-फलालाभशङ्कया देहीत्यवदत्यपि तथा प्रयोगापत्तेश्च । अवनीतं विनयं याचते । स्वीकारानुकूलो व्यापारोऽत्र याचेरर्थः स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामीत्य-

---

पूर्वं तत्सम्बन्धाभावादिति भावः । तदनन्तरमेव उक्तेति कर्तुरिति विहितेत्यर्थः । तद्वदेव विशेषमाहैतदिति । तत्वं च प्राधान्यानाश्रयत्वं च ।

अथोद्देशक्रमेणोदाहरणान्याह गां दोग्धीत्यादि द्रवेति अन्तस्थितपयोनिष्ठविभागेत्याद्यर्थः । गोः पयस्यन्वये षष्ठीति प्राग्वत् बोध्यं । अप्रधाने दुहादीनामिति भाष्योक्ते राहात्रेति एतत्सूत्रविहितकर्मविषय इत्यर्थः । स्वामीति अत्रेन्यादिस्तन्निरूपितस्वत्वेत्यर्थः । आदिना चेष्टादि । न प्राप्तिरिति वसुधया स्वामित्वसम्बन्धश्चेत्यपि बोध्यम् ।

नन्वत्रापादानत्वप्राप्तिरेवात आह याचनेति विभागस्य धात्वर्थत्वाभावात् मात्रपदेन दाननिरासः । स्पष्टमिति । तत्र हि न याचनादेवापायो भवति याचितोऽसौ यदि ददाति तदापायेन युज्यते इत्युक्तं । याचिता याचनकाले प्रयोक्ता वाप्रयोगकाले नाध्यवस्यति । नूनमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मामेनं वा प्राप्नोतीति कैयटस्तत्र । असंकीर्त्तितपर्यायाकथितग्रहणे गां दोग्धि गोर्दोग्धि च । याचिपृच्छिभिक्षियोगे कर्मसंज्ञैवेत्येषा व्यवस्थेति सिद्धान्ते कैयटश्च । एतने-

भिलापादिजनको ज्ञानविशेषः। फलतावच्छेदकसं-
बन्धो विषयता। अत्रापादानादिविषयाभावादनेन कर्मत्वम्। याचनामात्रेण विनयसंबन्धाभावान्नात्र संप्रदानत्वमिति स्पष्टं भाष्ये। विनयेन च तद्विषयज्ञानवत्त्वं संबन्धः।

व्रजमवरुणद्धि गाम्। निर्गमप्रतिबन्धद्वारा व्रजाधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलव्यापारो रुधेरर्थः। व्रजे गौस्तिष्ठति। तत्र तां निर्गमप्रतिबन्धेन चिरं स्थापयतीति संप्रत्ययात्। तस्याधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम्।

माणवकं पन्थानं पृच्छति। जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिलापादिरूपो व्यापारः पृच्छेरर्थः। माणवकस्य व्यापारे सम्बन्धसामान्येनान्वयः ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम्। माण-

---

स्वत्ववत् द्रव्यीयविभागाश्रयत्वविवक्षायामपादानत्वं बलेरित्यपास्तं। अतएव पौरवात् गां याचत इति प्रयोगो नेति बोध्यम्. तदाहेत्यन्यत्रेति। उद्यातादावित्यर्थः।

परमतं खण्डयति यत्त्विति पुत्रार्थमिति पुत्रोद्देश्यकं ह्यत्र दानं तथेति चैत्रो याचत इतीत्यर्थः। विशेषाल्लक्ष्यांतरमाहावीति तमेवाहस्वीकारेति कर्तर्यनतिप्रसङ्गायाह फलतेति। नन्वत्रसम्प्रदानत्वप्राप्तिरवात आह याचनेति। मात्रपदेन तदनुष्ठाननिरासः। अवश्यं कर्मणा सम्बन्धवानेव स्वोद्देश्यो भवति अतएव संदिग्धसम्बन्धे तव दातुमिच्छतीति षष्ठ्येव। नन्वेवं कथमत्र ततः प्राक् तत्सम्बन्धत्वमत आह विनयेनेति। तदिति विनयेनेत्यर्थः। तदनुकूलतामेवाह व्रजेति। तस्य व्रजस्य सम्बन्धत्वेनेत्यर्थः। जनकत्वनेति यावत्।

प्राग्वदाह ज्ञानेति माणवेतिच। अपादानत्वं तु नात्र न प्रसना-

बकेन च तज्ज्ञानाश्रयत्वं संबन्धः। कस्यापि पूर्वविष-यस्याप्राप्त्याऽनेन कर्मत्वम्।

भिक्षिर्याचिना व्याख्यातः।

वृक्षमवचिनोति फलानि। विभागपूर्वकमादानं चेरर्थः। वृक्षात्फलानि आदत्ते इत्यर्थात्। अवधि-त्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम्। माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा।

ब्रूञो विषयतया ज्ञानानुकूल शब्दप्रयोगरूपोऽर्थः प्रवृत्तिपर्यवसायी स शासेः। सच धर्मं कुर्वित्यादि विधिघटितोपदेशरूपः। अत्रोभयत्रापि कर्तृव्यापारा-नन्तरं तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपो माणवकेन सम्बन्धः वचना-दिकर्मणा धर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात्। प्राप्त संप्रादनत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वमिति स्पष्टं भाष्ये। अनयोर्योगे सर्वथा पूर्वविधिविषयाप्राप्तियोग्ये विषये-नानेन कर्मत्वमनभिधानात्। तेन माणवकाय धर्मोप-देशकालं शूद्रेणापि श्रवणे शूद्रं धर्मं ब्रूते इति न प्रयो-गः अनभिधानं च ततः शिष्टलोकस्य बोधाभावरूप-मिति तदस्य तदस्मिन्नितिसूत्रेभाष्ये स्पष्टम्।

देवापायो भवति पृष्टोऽसौ यद्याचष्टे तदा ऽपायेन युज्यते इति भाष्यात्। सम्प्रदानत्वमपि न कर्मसम्बन्धत्वेनेच्छाविषयत्वाभावात् तदाह कस्यापीति सः उक्तो व्यापारः। सच द्विविधश्च। विषयताच फलतावच्छेदकः सम्बन्धः। अत्र व्यंतभिन्नके। नस धर्मस्येतिशेषः। आदिना शासिः। विशेषमाहानयोरिति ब्रूशासोरित्यर्थः। तदेवाह तत्रहीति आद्याया अपि द्वितीयात्वेन यथाश्रुतभाष्यासङ्गतेः। कैयटमाह प्रयोक्त्रिति श्रोतापि तादृशएवेत्याह परेति। ननु किं

तत्र द्विविधा विवक्षा प्रायोक्त्री लौकिकी चेत्युक्तम् । प्रयोक्तृशब्देन व्यवहारार्थं प्रयोगकर्तारस्ते चापभ्रंशानपि प्रयुञ्जतेऽतस्तद्विवक्षा न शास्त्रे प्रवृत्तौ नियामिका। लोकशब्देन शिष्टलोकः स हि यत्रार्थे यं शब्दं धर्मबुद्ध्या परशिष्ट बोधनाय प्रयोक्तुमिच्छति तद्विवक्षा शास्त्रप्रवृत्तौ प्रयोजिकेति तदर्थइति तत्र कैयटे स्पष्टम् । शिष्टाश्च शब्दतत्त्वविदः साक्षात्कृत परावरा इति पृषोदरादिसूत्रे भाष्येस्पष्टामिति भाष्येप्रदीपोद्योतादौ विस्तरः ।

अत्रापि कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव द्वितीयया बोधः । कर्मसंज्ञाविधायकशास्त्रैस्तत्तदर्थं कर्मत्वशक्तिमत्त्वबोधनात् । अतएवाकथितंचेति सूत्रशेषे भाष्येऽनेनैव

नाम शिष्टत्वमत आह शिष्टाश्चेति एवं चार्थनिबन्धनेयं संज्ञेति कैयटादेः पच्यादीनामधिकानामत्र गणनं चनेति नव्यादेश्च प्रमाद एव । अतएवाख्यातोपयोग इति सुत्रभाष्योक्तपरिगणत्वभंगो भिक्षिग्रहणवैयर्थ्यं च नान्यथोभयार्थकयाचिग्रहणेनैव सिद्धे तदानर्थक्यं तद्भंगश्च स्पष्ट एवेति दिक् तदाह विस्तर इति ।

नन्वत्र सर्वत्र गौणकर्मत्वात्कथं बोधोऽत आहात्रापीति । अत्र मानमाहात एवेति । तेनैव बोधादेवेत्यर्थः । अनेनैव अकथितमित्यनेनैव। आद्येति कर्तुस्तथेतीत्यर्थः । त्वेनेति (त्वेति त्वेनेति) त्वे इति पाठांतरं ईप्सितमिति एवं सति तथेत्यप्यावश्यकं अन्यथा बोधवैलक्षण्यात्तयोरावश्यकत्वे तथा समाध्युक्त्यसंगतिः स्पष्टैव । तत्राधारो द्वितीयार्थ इति प्राचामाधारत्वमाधेयत्वं वा द्वितीयार्थ इति परोक्तस्य चासांगत्यायोक्तमेवान्यत्रापि विशिष्याहैवमिति । आदिभ्यामभिनि उपाद्येति सूत्रयोस्तल्लक्ष्याणां च ग्रहः । विशेषमाहादीवेति एतेन क्रीडार्थकदिवुधातुयोगे शतं दीव्यतीत्यादौ तृतीयांतपदानुपस्थाप्यतज्ज्ञात्वर्थसाधकतमत्वमेव तत्कर्मत्वमिति परोक्तमपास्तं कर्मत्वशक्तीति ।

सर्वत्र कर्मत्वसिद्धेः आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशङ्क्यैवं सति वारणार्थानामिति सूत्रस्यानवकाशत्वेन माणवकादपि पञ्चमी स्यादितीप्सिततमामित्याद्यारब्धव्यमित्युत्तारितम् ।

एवं वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादावपि बोध्यम् । अधिशीङ् स्थासामित्यादिभिराधार इत्यनुवृत्त्या तस्य कर्मत्वशक्तिमत्त्वबोधनात् । दिवधातुयोगे दिवः कर्मचेति सूत्रात्तद्दात्वर्थं साधकतमस्य कर्मत्वकरणत्वोभयशक्तिमत्त्वं बोध्यम् । शतं शतेन वा दीव्यति । एवंच सर्वसाधारणकर्मत्वं कर्मत्वशक्तिमत्वं । धातूनां सकर्मकत्वमपि कर्मत्वशक्तिमदर्थान्वय्यर्थकत्वमिति दिक् ।

उपपदविभक्तीनां सबन्धोऽर्थः । विशिष्यानुक्तेः षष्ठ्यपवादकत्वाच्च । उभयतः कृष्णं गोपाः । कृष्णसंबन्धिपार्श्वद्वयवर्तिनइति बोधः । धिक् कृष्णाभक्तम् । कृष्णाभक्तसंबन्धिनी निन्देत्यर्थः । धिगर्थो निन्दा । उपर्युपरि अधोऽधः अध्यधि वा लोकं हरिः । द्विरुक्तोपर्यादेः समीपोर्ध्वभागसमीपाधस्तनभागसमीपदेशवृत्तित्वानि क्रमेणार्थः । सामीप्यरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः सामीप्यं न षष्ठ्यर्थ इति त्वन्वयिपदावा-

---

एतेन संकेतविशेषसम्बन्धेन कर्मशब्दवत्वमेव तत्वमिति तदुक्तमपास्तं । अर्थकत्वमिति एतेन व्यापारव्यधिकरणेत्यादि भूषणाद्युक्तमपास्तं अध्यास्ते इत्यादेः सकर्मकतानापत्तेः अकर्मकतापत्तेश्च नचेष्टापत्तिः ।

अन्तः कंचुकिभिर्लसन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ।

इत्यादौ दीव्यते ऽक्षा इत्यादौ च कर्मणि प्रत्ययानापत्तेर्भावे तदापत्तेश्चेतिदिक् । प्रतिपादितमिदं मूल एवादौ तदाहेति दिगिति ॥

कथं सामीप्यं न षष्ठ्यर्थ इत्येवं परम्। अतएव वृक्षस्य समीपमित्यादौ तत्र संबंधे षष्ठी। लोकसमीपोर्ध्वभाग वृत्तिरित्यादिक्रमेण बोधः।

अभितः परितो वा कृष्णं गोपाः। अनयोः समीपसर्वदेशावच्छेदेनेत्यर्थः। सामीप्यरूपः संबन्धो द्वितीयार्थः। अभित इत्याभिमुख्येऽपि कृष्णसंमुखे इत्यर्थः। समया निकषा वा ग्राममित्यत्राऽव्यये समीप इत्यर्थकेऽधिकरणशक्तिप्रधाने द्वितीयार्थः सामीप्यरूपः सम्बन्धः। ग्रामसमीपदेश इति बोधः। हा कृष्णाभक्तमित्यत्र हाशब्दः शोके। तत्संबन्धी शोक इत्यर्थः। बुभुक्षितं न प्रतिभातीत्यादौ बुभुक्षितसम्बन्धी यत्किञ्चिन्‌विषयप्रतिभाभाव इत्यर्थः। प्रतिभा झटिति स्फूर्तिः। अन्तरा त्वां मां च हरिरित्यत्रान्तरेति मध्ये इत्यर्थकम्। अवधित्वसंबन्धो द्वितीयार्थः। त्वन्मदवधिकमध्यवृत्तिर्हरि रिति

अथोपपदविभक्तिभूतद्वितीयार्थं निरूपयन्सामान्यत आहोपेति नन्वेवमनिर्दिष्टार्था इति न्यायेन स्वार्थे स्युरतआह षष्ठ्यर्थेति। देशाति देशानां वृत्तित्वादीत्यर्थः। सामीप्ये द्वित्वविधानात्प्रतियोगित्वरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थ इति कश्चि त्तन्नेति सूचयन् कैयटोक्तमाह सामीति। ननु सामीप्यमषष्ठ्यर्थ इति सिद्धान्तात्कथं तदपवादभूताया अस्या अयमतआह सामीप्यमिति। तत्र सामीप्यरूपे। अतएवाह सामीप्येतिकृष्णसमीपदेशावच्छिन्ना गोपा इति बोधः। अव्यये समया निकषा रूपे। अधिकरणशक्तिप्रधानत्वादाह मध्ये इति। रूपः सम्बन्ध इति मध्यत्वान्वयीत्यर्थः। त्वदित्यस्यैवंचेत्यादिः। एवमग्रेपि प्रागुक्तसिद्धान्तानुरोधेनाह भाववानिति। अधिकरणप्रधान इत्यर्थः। अत एव वक्ष्यति वृतिरिति। तत् अन्तरेति। गित्वं अभावान्वयि। प्रागुक्तसिद्धान्तानुरोधेनाह सुखसत्ताभाव इति अभावमात्रमर्थः। अ-

बोधः । अन्तरा हरिं न सुखमित्यत्राभा- ववांस्तदर्थः । हरिशब्दस्तद्भक्तिलाक्षणिकः । द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वम् । हरिभक्तिप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तिः सुखसत्ताभाव इति बोधः । एवमन्तरेण शब्दोऽपि उभयार्थः । तद्योगेऽपि द्वितीया ।

तव मम चान्तरा कमण्डलुरित्यत्र त्वन्मत्सम्ब- न्धी कमण्डलुर्मध्ये इत्यर्थादन्तराशब्दयोगाभावेन न द्वितीया । किञ्च यासामुपपदविभक्तीनां तत्तद्विशेष- सम्बन्धे विधानं तत्र तेषां सम्बन्धानां विशेषरूपेणा- विवक्षायां सम्बन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येव । स्पष्टं चेदं चतुर्थीतदर्थार्थेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि तादर्थ्य- स्य सम्बन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्युक्ता । गुरोरिदं गुर्व- र्थमिति । विशेषसम्बन्धे विधानं च क्वचिद्विशेषोक्त्यैव । यथानुर्लक्षणे इत्यादौ ।

क्वचित्तु तत्तदर्थस्य तत्तत्सम्बन्धेन सम्बन्धिनि नि- यताकाङ्क्षया, यथा प्रकृतेऽवधित्व प्रतियोगित्वयोः । एवंच त्वन्मत्संबन्धिमध्ये कमण्डलुरित्यर्थे न द्विती- या । ईदृशस्थले केवलौ तावेव मध्यस्यावधिभूता- वधिभूतामिति न निर्णयः । किंत्वन्यसहितयोरपि त-

---

न्यत्प्राग्वत् तत्प्रतियोगिकाभावसमानाधिकरणः सुखसत्ताभाव इति बोध इति कश्चित् । तत् द्वय मव्ययमेवे त्यन्यत्र स्पष्टं । नन्वेव मतिप्रसंगोऽतआह तवेति । ताद्योगेप्यदोषमाह किंचेति तत्र तदुपप- दविभक्तिविषये तदेवाह तत्र हीति ननु वाचनिकविशेषसम्बन्धे एवं सुबन्तत्वेऽपि न प्रकृते तथा वचनाभावादत आह विशेषेति । प्रका- रान्तरमाह क्वचेति । एवो व्युत्क्रमे इत्येव नेत्यर्थः । महासंज्ञाकर- णमन्वर्थत्वाय कर्म क्रियां प्रोक्तवंतः कर्मप्रवचनीयाः बाहुलका-

त्वप्रतीतिरिति नात्र द्वितीयेति । हलोऽनन्तरा इत्यत्र कैयटे स्पष्टम् ॥

जपमनु प्रावर्षदित्यत्र द्वितीयार्थो लक्ष्यलक्षणभावः संबन्धोऽनुद्योत्यः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्वात् हेतुतृतीया बाधकत्वादत्र विभक्तेर्हेतुरपि द्योत्यः। लक्ष्यत्वं च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वम्। जपज्ञानेन हि जपकालज्ञानद्वारा तदुत्तरकालवैशिष्ट्येन वृष्टिर्ज्ञाप्यते। अत एव कदा वृष्ट इति प्रश्ने इदमुत्तरम्। जपाभिन्नहेतुलक्षणकं वर्षणमिति बोधः। उक्तं च।

क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः।
नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक इति ॥

अस्यार्थः। प्रपचतीत्यादौ उपसर्गवन्नायं क्रियागतविशेषद्योतकः। विभक्त्यैवोक्तत्वात्सम्बन्धस्य न वाचकः। नापि प्रादेशं विलिखतीत्यादौ विशब्दवत् क्रियापदाक्षेपी । तत्र हि विना मानक्रियाक्षिप्यते तथा सति तत्क्रियानिबन्धना कारकविभक्तिरेव स्यात्

त्कर्तरि भूतेऽनीयः । तेन संप्रति क्रियां न द्योतयन्ति किन्तु क्रिया निरूपितं सम्बन्धविशेषं द्योतयंति ये ते तथेति लब्धमिति भावः। द्वितीये मान माह हेत्विति ॥

ननु तस्य द्वितीयार्थत्वे किमर्थं तस्य द्योतकत्व मत आह कर्मेति। लक्षणे इत्युक्तेराह लक्ष्येति। हेतुरपि द्योत्य इति सो पि द्वितीयार्थोऽनुद्योत्य इत्यर्थः। जन्यत्वरूपं न तदित्याह लक्ष्यत्वं चेति तत्र हेतुमाह जपेति। तत्र प्रकृत्यर्थे हेतौ तदर्थे भेदेनान्वेति तदाह जपाभिन्नेति। लक्षणकं तत्ज्ञानजन्यज्ञानविषयः। उक्तंच हरिणा प्रत्ययं कर्मप्रवचनीयः। क्रियापदलक्ष्यार्थमाह क्रियागतेति। वैधर्म्ये दृष्टांतः। एवमग्रेपि। सम्बन्धस्य लक्ष्यलक्षणभावादेः। शब्दार्थयोस्ता-

इति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति व्यर्थं स्यात् किन्तु वि- शिष्टक्रियाजनितोऽयं संबन्धो विभक्त्यर्थ इति द्यो- तकः। यथा प्रकृते निशमनक्रियाकृतः सम्बन्ध इति।
लक्षणपदार्थलक्षणं तु हरिणोक्तं—
आश्रितावधिभावं तु लक्षणे लक्षणं विदुरिति ॥
लक्षणे लक्ष्यवस्तुप्रकाशे आश्रितावधिभावं आश्रित- मर्यादारूपम्। अनु हरिं सुराः। स्वावधिकापकर्षरूप- हीनत्वसंबन्धोऽनुद्योत्यो द्वितीयार्थः। हरिप्रतियोगि- कापकर्षवन्त इत्यर्थः। उपहरिमित्यत्राप्येवम्। उपः स्वावधिकाधिकत्वसम्बन्धस्यापि द्योतकः। उप सुरेषु हरिरित्यादि।

वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युदित्यादौ लक्ष्यलक्षण भावः प्रत्यादिद्योत्यः वृक्षप्रकाशेन हि तत्समीपदे- शावच्छिन्ना विद्युद् ज्ञाप्यते। भक्तो विष्णुं प्रति। अत्र भक्तत्वादिप्रकारविशेषरूपः सम्बन्धः प्रत्यादि- द्योत्यः। भक्तपदार्थे विशेषणस्यापि तस्य सम्बन्ध-

---

दात्म्यादाह क्रियेति। अत्र हेतुमाह तथासतीति यत इत्यादिःत्वर्थमाह किंत्विति अयं बुद्धिस्थः। प्रकृते जपमान्वित्यत्र। इतिरर्थसमाप्तौ। सूत्रे तस्यैवोक्तेराह लक्षणेति। भावे ल्युडित्याह लक्ष्येति तथा च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं लक्षणत्वम्। अधिकेआहोपेति करवेति तद्रूपइति तद्रूपसंबंधेत्यर्थः। अपिः पूर्वसमुच्चये तत्र यस्मादधि- कमिति सप्तमीविधानादाहोप सुरेषु हरिरिति उपसुरान् हरिरित्य- पपाठः आदिनोप परार्धे हरे गुणाः उपखार्यां द्रोण इत्यादि अतएव प्राग्वत् द्वितीयार्थस्येत्यत्र नोक्तं।

लक्षणेत्थमित्यस्य लक्ष्यमाह वृक्षमित्यादि लक्ष्यत्वात्प्राग्वदेवे- त्याह वृक्षं प्रेति। वृक्षलक्षणका विद्युद्विद्योतत इति बोधः। ननु तस्य

त्वम् । लक्ष्मीर्हरिं प्रति हारिस्वामिकेति बोधः । वृक्षं वृक्षं प्रति सिंचति । अत्र वीप्साविषये व्याप्यत्वं द्विर्वचनद्योत्यं व्याप्यत्वविशिष्टवृक्षादीनां व्यापकत्व सम्बन्धेन सेचनेऽन्वयः प्रत्यादिद्योत्यः सेचने वृक्षादीनां कर्मत्वेऽपि तत्त्वेनाविवक्षायां कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाद्द्वितीया अतएव प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इत्यादावर्थस्य निवेशनक्रियानिरूपिताधिकरणत्वेऽप्यर्थमर्थं प्रतीत्येव विग्रहो भाष्यादौ दर्शितः ।

यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम् । अत्र सच्छब्दो बुद्धिस्थत्वेन भागवाची । मत्सम्बन्धियद्भागकर्तृका

प्रकारत्वात्कथं संबन्धत्वमत आह भक्तेति । स्वस्वामिभावसंबंधस्तद्द्योत्य इत्याह हारिस्वामीति वीप्साविषयो व्याप्यत्वमिति पाठः तस्याजहल्लिंगत्वात् वीप्साविषयव्याप्यत्वमिति समस्तपाठोवा द्योत्यत्वादेवाह व्याप्यत्वेति । चस्त्वर्थे । यद्यप्ययं द्विर्वचनबलादेव तथापि प्रत्यादिसत्वे सोपि तन्निर्णायक इति एता वतैव संबंधपरिच्छेदकत्वेन कर्मप्रवचनीयत्वं तदाह प्रत्यादीति । सकल ग्रन्थासांगत्याऽयाह सेचने इति । किंच कर्मणि द्वितीयायां प्रतिनाऽसामर्थ्यात्प्रतिवृक्षमित्यादौ समासानापत्तिः एतेनोपपदविभक्तिरिति न्यायात्कर्मण्येवात्रद्वितीयेति दीक्षिताद्युक्तं कर्मण्येवात्र द्वितीया पर्यादयस्तु क्रियाविशेषका एवेति हरदत्ताद्युक्तं चापास्तं । किंच प्रत्यादेः क्रियाविशेषकत्वेऽन्वर्थतया कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया एवानापत्तिः अतएव भाष्येऽपि किमर्थं पुनरिद मुच्यते नचोपसर्गादिसंज्ञाबाधनार्थं क्रियायोगाभावादित्युक्त्वा द्वितीयार्थमिति सिद्धांतितं वृक्षंप्रतिसिञ्चतीत्यादि क्वचिल्लक्ष्येक्रियान्वये कर्मत्वादेव द्वितीया सिद्धेति प्रश्नः, तदविवक्षायां षष्ठीबाधानार्थमकर्मकार्थं चावश्यकमित्युत्तरं । तदेतदभिप्रेत्योक्तं द्रढयति अतएवेति । वृत्तिविषये प्रतिरेव वीप्साया अपि द्योतक इत्यन्ये । अभिरित्यस्योदाहरणान्युक्तप्रायाणीति प्रत्युदाहरणमाह यदत्रेति ।

एतदधिकरणिका सत्ता प्रेरणाविषयस्तत्कर्मकं दानमिति बोधः।

सर्पिषोऽपि स्यात्। अत्रापिशब्दबलाद्बिन्दुपदाध्याहारेणापेः पदार्थद्योतकता। संभावनायां लिङ्। बिन्दौ सर्पिष इत्यस्यावयवावयविभावेनान्वयः। बिन्दुश्चाख्यातार्थकर्तरि अन्वेति। अपिः क्रियायां स्वद्योत्यबिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यस्यापि द्योतकः। शब्द-

---

अपिः पदार्थेत्यस्य लक्ष्य माह सर्पिषोऽपीत्यादि। पदस्याप्रयुज्यमानस्य पदान्तरस्यार्थं इत्याशयेनाहात्रेति। यद्यपि मात्रा बिंदुः स्तोकमित्यस्यार्थेऽपिर्वर्त्तते इतिवृत्तिकृतोक्तं तथापि तद्द्योतकताभिप्रायमिति सूचयन् पदजन्यपदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणमिति मतेनाह बिन्दुपदेति। प्राचांमतेनाहाध्येति। एतेनापिः बिंदुरूपपदार्थद्योतकः। स्यादिति तिङा कर्त्तृसामान्यवाचकेन बिन्दुत्वेन तद्विशेष उच्यते इत्यपास्तं। लिङितिउपसंवादाशंकयोश्चेति सूत्र भाष्यपाठेनोपसंवादाशंकयोर्लिङित्यनेन। तच्च लोकसाधारणमित्यपि तत्रैव भाष्येस्पष्टं। तत्राशंकोत्प्रेक्षात्संभावनाप्युक्तद्विकोटिका शङ्केवेतिभावः। नन्वेवंकर्मप्रवचनीयद्योत्यार्थे सर्पिषोऽन्वयेन तस्य कर्मप्रवचनीययुक्तत्वात् द्वितीया स्यादत आह बिन्दाविति द्योत्येत्यादिः। क्रियायां स्यात्पदवाच्यक्रियायां। कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योत्यसम्बन्धमाह स्वेति अपीत्यर्थः। बिन्दुदौर्लभ्यमितिषष्ठीतत्पुरुषः अपिर्बिन्दुसमुच्चये ! अत्र मानमाह शब्देति। तथा च तस्यां तस्य कर्त्तृतया तद्द्योत्योक्तसम्बन्धेन चान्वयस्तदाहैवंचेति तथाऽन्वये चेत्यर्थः। बिन्द्विति तदभिन्नैककर्तृकेत्यर्थः। तदिति सर्पिरवयवेत्यर्थः। सत्तेति पाठः विशिष्टसत्तायाः सम्भावनाविषयत्वबोधे दौर्लभ्यस्यापि सम्भावना विषयत्वमनुभवसिद्धं। (१)याया: स्तुतः। तथाच प्रकृतेऽवाङ्मनसगोचरंविष्णुमपि स्तुयादिति शक्त्युत्कर्षाविष्करणमिति बोध्यं। एतेन शक्त्युत्कर्षैत्यस्यौचित्योत्कर्षादेरप्युपलक्षणत्वेन। इदं च

---

(१) अत्र किञ्चित्पाठः खण्डितः।

शक्तिस्त्वाभावात् । एवंच सर्पिरवयवबिन्दुकर्तृका त-द्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती संभावनाविषयः सत्तेति बोधः । अपि स्तुयाद्विष्णुम् । संभावने लिङ् । अपि-र्लिङर्थं संभावनायां क्रियागतशक्यत्वस्य विषय-तया द्योतकः विष्णुकर्मिकैतत्कर्तृका शक्यत्वे-न संभाव्यमाना स्तुतिरिति बोधः विष्णुविष-यायाः शक्यत्वसंभावने चान्याविषया निश्चयेन शक्ये ति फलति । एतेनापिवेदान्तपारगमित्यादावपियोगे स्वार्थे न तात्पर्यमिति धर्मशास्त्रग्रन्था व्याख्याताः । ईदृशेषु संभावनाविषयतया क्रियागतमौचित्यं द्योत्यं संभावितौचित्यस्यानुष्ठानमयुक्तमिति स्वार्थे तात्पर्याभावः ।

मासमधीते । अत्यन्तसंयोगे व्याप्तिरूपे द्वितीया । मासपदेनावयवानतिरेकेण त्रिंशद्दिनसमूह उच्यते । व्यापकत्वं द्वितीयार्थः । तत्त्वं च त्रिंशत्त्ववन्निष्ठप्रति-योगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदका-वच्छिन्नत्वं । प्रतियोगिव्यधिकरणेत्युक्तेर्दिनावान्तर-दण्डादावध्ययनाभावेऽपि न दोषः । एकदिनाध्ययने

अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ।

इतियाज्ञवल्क्यव्याख्यायां मिताक्षरायां स्पष्टं तदेवाहेदृशेष्विति । क्रियेति हननादिक्रियेत्यर्थः । औचित्यं तदुत्कर्षरूपं ।

यत्तु कालादीनामकर्मकाक्रियायोगे कर्मप्रत्ययार्थो विभाषा कर्मत्वमनुशासनादिति केचित् । अन्ये तु क्रियांतरांतर्भा-वेणोपपत्तौ नापूर्वमनुशासनमिति तन्मते मासमास्ते मासम-धीते इत्यादौ कालाध्वनोरिति द्वितीययान्यथा तत्र निर्वाहस्त-थापि गुणादियोगे तत्सिद्ध्यर्थं कालाध्वनोरित्यावश्यकमिति नैया-

च न तथा प्रयोगः। तद्घटकदिनपदेन चावयवाति-रेकेण सूर्योदयावधिसूर्योदयान्तरपर्यन्तक्षणसमूह उ-च्यते। एतेनैकैकक्षणव्यक्तेरपि मासत्वाधिकरणतया तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाध्ययनाभावसत्त्वेन बाध इत्यपास्तम्।

दिनं स्वपितीत्यादौ दिनपदमवयवानतिरेकेण त्रिं-शद्दण्डकूटपरमतो नैकदण्डस्वप्ने तथा प्रयोगः। अवयवानतिरेकेण भानेऽपि एकवचनान्तत्वमेव शा-ब्दशक्तिस्वभावेन तत्त्वेऽपि अवयवगतसंख्यायाः समूहेऽनारोपात् त्रिंशत्त्वादिकं च तात्पर्यवशात्त-त्त्रिंशत्वादिकमेव भासते। एतेनैकमासव्यापका-

---

यिकस्तत्र तत्र तस्याः कारकविभक्तित्वमस्या उपपदविभक्तित्वमि-तिभेदात् तदनुशासनस्य विकल्पस्य च निर्मूलत्वाच्च तदेव तत् ध्वनयन्नाह मासमधीते इत्यादिरूपे अभिव्याप्तिरूपे प्रतिपाद्ये द्विती-या भवति सूत्रेणेतिशेषः। अभिव्याप्तिश्च यावदवयवसम्बन्धः यत्स-मुदायो मासादिपदार्थस्तएवावयवास्तदाह मासेति त्रिंशद्दिनसम्बन्ध-श्च दिनपर्याप्तत्रिंशत्वव्यापकत्वं तत्र त्रिंशत्वादेर्मासादिपदादेव ला-भाद्व्यापकतामात्रं द्वितीयार्थस्तदाह व्यापेति। अत्र त्रिंशत्सु दिनेषु किञ्चित्कालावच्छेदेनाध्ययनसम्बन्धेऽपि तत्प्रयोगोपपत्तिः। व्यापक-त्वं च व्याप्यविशेषाघटितमखण्डं दुर्वचमत आह तत्वं चेति। व्याप-कत्वं चेत्यर्थः। दिनावांतरेति त्रिंशद्दिनेष्वेवाध्ययनेनेत्यादिः। मास-पदं चत्रिंशद्दिनसमूहपरमित्युक्तं। ननु तावत्कालस्थाप्यखण्डवस्त्वं-तरपरमिति तद्भावः। तत्फलमाह केति। अन्यथा तादृशाखण्ड-काले प्रतियोगिव्यधिकरणाध्ययनाभावाभावेन मासमधीत इति प्र-योगापत्तिः स्पष्टैव विरोधमुक्तोपपत्तय आह तदिति मासघट-केत्यर्थः।

प्रागुक्तसिद्धांतेनाह क्षणेति। ननु तद्व्यक्तिरूपस्तत्समूह इत्यर्थः।

ध्ययनस्थलेऽपि मासान्तरेऽध्ययनाभावसत्त्वेन मासव्यापकताया अध्ययने बाध इत्यपास्तम् ।

एवं क्रोशं कुटिला नदीत्यादौ यत्किंचित्क्रोशत्ववन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वं कुटिलादौ भासते क्रोशत्वादिकं तत्तसंख्यावद्दण्डादि परिच्छिन्नदेशत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

इति द्वितीया ।

एतेन तत्र तथा विवक्षणेन। अपिना समूहः। तत्र क्षणव्यक्तौ। बाध इति व्यापकत्वरूपद्वितीयार्थस्य बाध इत्यर्थः। तथा समूहतदवयवैर्भेदाभेदसत्त्वेन तिरोहितावयवभेदस्यैव समूहस्य दिनपदेन तत्र ग्रहणं मासपदेनातिरोहितावयवभेदस्य समूहस्येति नदोष इति तात्पर्यं। तद्घटकेत्युक्तेः फलमाह दिनमिति प्राग्वदाहावयवेति। नन्वेवमुभयत्रापि बहुवचनापत्तिरत आहावयवेति समूहस्येतिशेषः। बीजांतराभावादाह शब्देति। तत्वेऽपि अवयवानतिरिक्तत्वेऽपि। आरोपे सतीति न्यायात्। एतेन विशेषभानेन। वाच इति। तथाच मासमधीत इत्याद्यनुपपत्तिरेवेतिभावः। उक्तमर्थं देशेऽतिदिशति एवमिति। सामान्यत आह क्रोशत्वादिकमिति सच सम्बन्धो गुणक्रियाद्रव्यैस्तदभावेन च तेन मासं भोजनाभाव इत्यादेः संग्रहः। एकादश्यां रात्रौ जागृयादित्यादावधिकरणत्व विवक्षणान्न द्वितीया। एतेन मासत्वादेर्मासादिभेदेन नानात्वेन मासमधीते चैत्र इत्यादावधिकरणतैव द्वितीयार्थः मासादिपदार्थतावच्छेदकदिनपर्याप्तत्रिंशत्त्वादेर्धर्मिविशेषणतापन्नस्य द्वितीयार्थाधिकरणतायां चैत्रकर्तृकाध्ययनाधारत्वव्याप्यधर्मावछिन्नस्वरूपसंबंधरूपमवच्छेदकत्वसंबंधतया भासत इत्यभ्युपगमेन सामंजस्यात्। मासादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतानुगतधर्मे शक्त्यानंत्यप्रसंगभिया स्वीक्रियमाणे चैत्राध्ययनाधारताया व्याप्यत्वस्य शब्दादलाभेऽप्यर्थतस्तल्लाभात्द्वितीयाया अत्यन्तसंयोगार्थत्वमिति नानुशासनविरोध इति नैयायिकोक्तमपास्तं तदाहेत्यन्यत्रेति उद्योतादावित्यर्थः।

इति द्वितीया ।

तृतीयायाः कर्तृकरणे अर्थः । कर्तृकरणयोस्तृतीयेति सूत्रात् । कर्तृत्वं च कर्तृसंज्ञाबोधितकर्तृत्वशक्तिमत्त्वम् । सा शक्तिश्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसंबन्धेन तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयतद्धात्वर्थाश्रये वर्तते । स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रस्वरसात् । उक्तधात्वर्थाश्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यम् । स्थालीस्थे यत्ने पचिना कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति कारक इति सूत्रे भाष्योक्तेः ।

कालिकादिसम्बन्धेन व्यापाराश्रयेऽतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धविशेषनिवेशः । एतेन सामग्रीसाध्यायां क्रियायां सर्वेषां स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् । सूत्रे स्वतन्त्र इत्यव्यावर्तकमित्यपास्तम् । प्रागुक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत्सर्वेष्वभावात् । रूपवन्तं गच्छति इत्यादौ उत्तरदेशसंयोगरूपे फले रूपादौ च न तादृशधात्वर्थत्वमिति तदाश्रये रूपवति नातिव्याप्तिः । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यनेन पक्वस्तण्डुलो देवद-

---

प्रागुक्तसिद्धांतेनाह कर्तृकरणे इति प्राग्वदाह कर्तृत्वं चेति सूत्रे इति भावः । ननु सूत्रे स्वतंत्र इत्युक्तेःकथं तल्लाभोऽत आहोक्तेति । कर्त्रित्यादिनाश्रयेऽस्यंतेत्यर्थः । यत्ने व्यापारतेत्यस्य फलमाह कालिकादीति एतेन तस्य तद्धात्वर्थाश्रये इत्यत्रान्वयः सूचितः । एतेनेत्यस्यार्थमाह प्रागुक्तेति तद्धात्वर्थेति घटितेत्यर्थः । अतएवाह युगपदिति विशेष्यदले दलद्वयनिवेशस्य क्रमेण फले आह रूपेति । तादृशधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयधात्वर्थत्वमित्यर्थः । तत्राद्ये विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावो द्वितीये विशेष्याभावप्रयुक्त इति भावः । तदाश्रये । संयोगरूपफलाश्रये विशेषमाह तत्रेति कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इत्यर्थः । तद्धात्वर्थत्वमुभयविशेषणं

तेनेत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धिः। तत्र सति संभवे तद्धात्वर्थकृतिव्यापारोभयाश्रयत्वसमानाधिकरणैव कर्तृताशक्तिरतो गुरुतरभारोत्तोलनादिविषयकयत्नसत्त्वेऽपि तत्क्रियाया अनिष्पत्तौ न तत्र कर्तृत्वव्यवहारः। तत्र यत्नसत्त्वे न मानमित्यन्ये।

धात्वर्थकृतिश्च साध्यत्वाख्यविषयतया कृतिविषयैव ग्राह्या अतो मत्तो भूतन्नतु मया कृत मिति व्यवहारस्य नानुपपत्तिः नान्तरीयकृतिसाध्यपिष्टकमध्यस्थशर्करा भोक्तरि च न तत्कर्तृत्वव्यवहारः। एतेन कृतिर्नाम न काचिद्व्यापारातिरिक्तेत्यपास्तम्। आन्तरचेष्टाविशेष एव वा कृति रिति दिक्। तत्र व्यापारस्य धातुत एव लाभात्। कर्तृशक्तिमत्त्वेन कर्ता तृतीयार्थः। तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदान्वयः। स च धात्वर्थे आधेयतया अन्वेति तेन चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र चैत्राभिन्नकर्तृवृत्तिः स्वापः इति बोधः इति प्राञ्चः। द्वितीयाप्रकरणोक्तदिशा कर्तृचैत्रीयः स्वापः इति चैत्रकर्तृकः स्वाप इति वा बोध इत्युचितम्।

यत्नस्यातींद्रियत्वेन कार्यानुमेयत्वेन।

उक्तविवक्षाया अनुपयोगं सूचयन् सिद्धांतमाह तत्रेति। ननु मत्तो भूतं नतु मया कृत मिति व्यपदेशान्नांतरीयककृतिसाध्यपिष्टकमध्यस्थशर्कराभोक्तरि तत्कर्तृत्वव्यवहाराभावाच्च तत्रातिव्याप्तिः। कृतौ क्रियाविषयत्वस्यापि निवेशे तु यागादिकृतेरुद्देश्यतया स्वर्गादिकर्तृत्वापत्ति रतआह धात्वर्थेति। तत्वेन विवक्षितकृतिरित्यर्थः। चस्त्वर्थे। अग्रिमचो वाक्यालंकारे। इदं यत्त्वित्यग्रिममतेऽपि बोध्यं। एतेन उक्तविवक्षाया भेदघटिताया आवश्यकत्वेन तन्मतेऽप्युपपत्ति-

यत्तु तत्तत्क्रियानुकूलकृत्याश्रयः कर्ता कञः कृत्यर्थकत्वेन कृप्रकृतिकतृचा तथैव लाभात् तत्राश्रयस्य प्रकृत्या लाभात् कृतिस्तृतीयार्थ इति तन्न। कृतेरपि धातुलभ्यताया उक्तत्वात्। रथेन गम्यते इत्यादावचेतनेऽसंभवाच्च। विभक्तौ लक्षणानौचित्यस्य प्राङ् निवेदितत्वात्। तत्राश्रये लक्षणेत्ययुक्तम्। कृञः कृतिमात्रवाचकत्वाभावाच्चेति दिक्।

यस्तु धात्वर्थश्चेतनमात्रवर्त्येव। तत्राचेतनस्य कर्तृत्वं चेतनत्वारोपेण तन्निष्ठक्रियारोपेण वेति दामहायनान्ताच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

परे तु तद्धात्वर्थाधिकारकचक्रप्रयोक्तृत्वं सूत्रे स्वा

माहांतरेति। दिगर्थस्तु कृतौ क्रियेत्यादिनोक्त एव। तत्र तयोर्मध्ये। तत्र कर्त्तरि अभेदेति। अभेदेपि विशेषणविशेष्यभाव इत्यर्थः। सच तृतीयार्थः कर्त्ता। चैत्रेण सुप्यत इति पाठः। प्राचां मतमाह तेनेति। प्रांचः दीक्षितभूषणकृदादयः सिद्धान्तेऽत्रारुचिं सूचन्नायाह द्वितीयेति।

दिशा रीत्या। नैयायिकमतं खंडयति यस्त्विति। कर्त्तेत्यत्र कृधातोः कृतिवाचकत्वेन तृचश्चाश्रयवाचित्वेन योगार्थबलात्तथैव लाभ इत्याह कृञ इति। गुरुतरभारोत्तोलनादिविषयक यत्नसत्त्वेऽपि तक्रियाया अनिष्पत्तौ तत्कर्तृत्वाव्यवहाराद्विषयत्वमपहायानुकूलत्वमुपात्तं साध्यत्वविषयतया क्रियाविषयैवकृतिर्ग्राह्येत्यप्यत्र प्रागुक्तं बोध्यं। तत्र तयोर्मध्ये उक्तेति आख्यातवादे। ननु तत्र लक्षणाऽस्त आह विभक्ताविति। तत्र दोषांतरमाहकृञ इति। निरूपितमिदमाख्यातवादे। एतेन तत्र गौणं कर्तृत्वमित्यपास्तं तदाह दिगिति।

तदेव ध्वनयन्नन्यत्र तथा आह यस्त्विति। ततो लाघवादाह तन्निष्ठेति। दामेति तत्रहि उद्देश्याभावः। वेत्यत्रानातिप्रसंगाय संख्यादेरित्यावश्यकं। उत्क्रमणादेश्चेतने प्रसिद्धत्वेऽप्यचेतनेऽपि चेतनवदुपचारान्न दोषः। (स्वतस्तान्यस्यावनानीतित्युक्तं) स्वातन्त्र्यांशे सिद्धान्तमाहपरेत्वित्यादिनाहुरित्यन्तेन। अस्यण्यतप्रयोज्येऽसंभवादाहैवमि·

तन्त्र्यम्। तदुक्तं कारक इति सूत्रे भाष्ये प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा, व्यवाये स्वतन्त्रा, किं पुनः प्रधानं, कर्ता, कथं ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति, यत्सर्वेषु कारकेषु संनिहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवतीति। एवं स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमपि स्वातन्त्र्यं, तच्च प्रयोजकसंनिधानेऽपि प्रयोज्यस्य, तत्संनिधानेऽपि स्वार्थसत्त्वे प्रवृत्तेस्तदभावेऽप्रवृत्तेश्च। एतच्च स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रे भाष्ये।

तच्चारोपितमनारोपितं च संज्ञानिमित्तम्। आद्यं स्थाल्यादौ अन्त्यं पुरुषे। यस्य च स्वातन्त्र्यविवक्षा तद्व्यापार एव च धातुना प्राधान्येनोच्यते। शब्दशक्तिस्वभावात्। स्थाली स्वतन्त्रेति भाष्ये आरोपितस्वातन्त्र्यवतीत्यर्थः। तत्त्वं विना तद्व्यापारे धातोः प्राधान्येन वृत्त्यसम्भवात्। प्राधानधात्वर्थव्या-

---

ति तद्वदित्यर्थः। अपिना तस्यैव समुच्चयः। तच्च द्वितीयं च। अपिनाऽसंनिधानं अतएव पूर्ववैलक्षण्यं। तत्रैवान्वयव्यतिरेकावाह तत्संनीति। भाष्य इति तत्रहि कुर्वन्स्वतंत्रोऽकुर्वन्नेति साधीयो ज्ञापकं प्रेषिते च किलायं क्रियां चाक्रियां चष्टाऽध्यवस्यति कुर्वन्स्वतंत्रः अकुर्वन्नेति यदि च प्रेषितोऽसौ न करोति स्वतंत्रोऽसौ भवतीतीत्युक्तं सूत्रे तंत्रेणोभयोरपि ग्रहणमितिभावः।

अचेतने कथं कर्तृत्वं लक्षणातु नेतिचिंत्यमिदमिति भूषणाद्युक्तिखंडनायाह तच्चेति आद्यमित्यर्थः। यथासंभवमितिभावः। तदुपपादयति यस्यचेति। नन्वेवमुक्तभाष्यविरोधस्तत आरोपालाभादतआह स्थालीति। तत्व मारोपितस्वातंत्र्यं। ततस्थालीरूपं। दीक्षित भूषणाद्युक्तिखंडयति प्रधानेति। तत्वं स्वातंत्र्यं। अपरीति कोशव्याकरणयोरतएव दोषांतरमाहलोके इति तादृशकारकचक्रप्रयोक्तरि स्वे-

पाराश्रयत्वमेव न तत्त्वं स्वतन्त्रपदस्य तत्रापरिभाषणात्। लोके उक्तार्थयोरेव तत्प्रवृत्तेरिति। अत एव प्रयोज्यस्यास्वतन्त्रत्वात्कर्तृसंज्ञा न प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे तस्यापि स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिकत्वरूपस्वातन्त्र्यं साधितं कर्तृसंज्ञासूत्रे भाष्ये इति दिक्।

हरिरप्याह।

प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि।
तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां निवर्तनात्॥
अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः अविवेके च दर्शनात्।
आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तुरुच्यते॥

इति। करणादिव्यापारात्पूर्वमेव करणादिसंपादकतया शक्तिमत्त्वेन करणादीनामात्माधीनत्वसंपादनेन च तेषां तदाधत्तव्यापारवत्त्वेनातिप्रवृत्तानां तेषां निवर्तनेन च कर्तुः फलप्राप्तौ स्वत एव निवृत्त्या कर्तुः प्रतिनिध्यभावेन च कारकान्तराभावेऽपि अ-

---

च्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकेच स्वतंत्रपदप्रवृत्तेरित्यर्थः। इतिस्तत्खंडनग्रंथसमाप्तौ। अतएव तत्र तस्याप्रवृत्तिरेव पूर्वेति। 'स्वतंत्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानमस्वतंत्रत्वा'दित्यनेन भाष्ये इति तच्चोक्तमनुपदमेव।

एतेन नाद्यं तत्वं अचेतनेऽव्याप्तेः। किञ्च तत्वं कारकांतरजन्यव्यापारजनकत्वं एवञ्च कर्मजन्यफलजनके करणे कुठारादावतिव्याप्तिः। न च कारकांतराप्रयोज्यत्वे सतीति विशेषणान्नदोषः। ईश्वरप्रयोज्यानां जीवानां कर्तृत्वानापत्तेः। अन्तर्भावितण्यर्थयोगे प्रयोज्यकर्तुः कर्तृत्वानापतेश्चेति परास्तं। माधवसम्मतमपीदन्तदाहेति दिगिति।

क्रमेण हेतूनामर्थानाह करणादीत्यादि। तेषामिति करणादीनां कर्त्रधीनेत्यर्थः। प्रवृत्तपदमतिशयितपरमन्यथा क्रियाविराम एव न-

स्त्यादौ कर्तुर्दर्शनेन च दूरादुपकारित्वेऽपि कर्तुः स्वातन्त्र्यमिति तदर्थः। वस्तुस्थित्या एषां धर्माणां भावेऽपि शाब्देन यस्यैते प्रत्याय्यन्ते स कर्ता। घटो भवतीत्यादौ बौद्धघटस्य कर्तृत्वम्।

यद्वा घटपटेनोपादानकारणं मृदेव कार्यात्मना भवतीत्यर्थः। कार्यकारणयोरभेदस्य स्वीकारात्।

यद्वा ब्रह्मणा एवाविद्यावशादुपचारितनानात्वभावाभावरूपत्वगतत्द्रूप(१)जन्मनाशव्यवहारोऽप्यविचारितरमणीयः सिद्ध इति बोध्यम्। पाचयति चैत्रेण मैत्र इत्यादौ प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापाराधीनत्वेऽपि साधनान्तराविषये उक्तस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् (कर्तृपरतन्त्रकरणात्) कर्तृत्वमव्याहतम्। प्रेरणापारतन्त्र्य उक्तस्वातन्त्र्यस्योपाद्यत्वात् धातुवाच्यस्य क्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात्। कर्तृपरतन्त्रकरणा-

---

स्यात्तदाहातीति। तेषां करणादीनां। व्रीह्यभावे निवारसत्त्वेपि अत्र तथा नेत्याह कर्तुरिति तद्भेदे क्रियान्तरमेवेतिभावः। आरात्पदार्थमाह दूरादिति। अपिर्व्युत्क्रमे इत्याह त्वेऽपीति। तत्तात्पर्यमुक्तमेवाह वस्त्विति। नन्वेवं घटो भवतीत्यादौ घटादेः कर्तृत्वानापत्तिः उत्पत्तेः पूर्वं तेषामभावेन धात्वर्थव्यापारानाश्रयत्वादत आह घट इति तदनङ्गीकारे आह यद्वेति। तदेवाह मृदेवेति। ननु तयोर्भेदात्कथमिदमत आह कार्येति।

परमसिद्धान्तमाह यद्वेति। तस्यैव तद्वशादुपचरितनानात्वकाले भावा अभावाश्च तद्रूपत्ववत् भावाभावरूपगतेत्याद्यर्थः। यद्यपि ण्यन्तस्थले प्रयोज्ये स्वातन्त्र्यं द्वितीयमुक्तमिति न दोषस्तथापि विशेषं वक्तुं आद्यमप्यस्तीत्याह पाचयतीति। तस्य तद्व्यापारस्य॥ उक्तेति

---

(१) तद्द्रूव्येजन्मेतिपाठान्तरम्

देर्नस्वव्यापारमादाय कर्तृत्वम् । किंच करणादीनां कर्त्रधीनत्ववन्न प्रयोज्यस्य प्रयोजकाधीनत्वम् । प्रयोज्यस्य स्वार्थसिध्यर्थं प्रवृत्तेः । नहि करणादीनां तादृशी प्रवृत्तिः । तदुक्तम् ।

निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्वे एव स्वभूतये ।
अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये इति ॥

निमित्तं भृत्यादि तन्निमित्तापि स्वार्थसाधनफलिकैव सेति स्वाम्याशयानुवर्तनमात्रेण तु प्रयोज्यत्वमितिदिक् इत्याहुः ।

केचित्तु धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं साक्षात्परम्परया वा तत्राद्यमसिद्धम् । द्वितीयं पञ्चभिर्हलैः कर्षतीति । तत्र

तादृशकारकचक्रप्रयोक्तृत्वरूपेत्यर्थः । ननु स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यविरोधात्कथमिदमत आह प्रेरणेति तत्कृतपारतन्त्र्ये इत्यर्थः । अन्यथा प्रेरणा निष्फलैव स्यादत एव तदसमर्थं प्रति न सेतिभावः । नन्वेवं करणादावतिप्रसङ्गोऽतआह धातुवाच्येति ।

तन्न तत्वं अभ्युपेत्येदं । वस्तुतस्तयो वैषम्यमेव प्राग्गुक्तरीत्येत्याह किञ्चेति । तादृशी स्वार्थसिद्ध्यर्था । तदुक्तं हरिणा । भृतिर्वेतनं । आदिना दक्षिणादि । तेभ्यो ये प्रवर्त्तते सर्वे स्वभूतये एवेति पूर्वार्धेशाद्बोऽर्थः । तत्फलितमाह तदित्यादीति त्यन्तेन बहुव्रीहिः । प्रयोजकाशयानुसरणमपि न प्रवर्त्तकं । किन्तु स्वार्थसिद्ध्यर्थ मेवेत्युत्तरार्धंशाब्दार्थः । तत्फलितमाह स्वाम्याशयेति । प्रतिपादितमिद 'मात्मनस्तुकामाय सर्वं' मित्यादिश्रुतिमूलकतया भाष्ये इति प्राक् स्पष्टीकृतं मूले एव तदाहेति दिगिति ।

प्राचां मतं खण्डयति केचित्त्वित्यादि । परम्परासम्बन्धमाह स्वाश्रयेति । स्वं कर्षकनिष्ठविलेखनम् । अन्यथा द्वितीयसम्बन्धानिवेशे । अतएवाह प्रयोज्येति । हलानां बहुत्वेनैककर्तृकत्वासम्भवादाह दाश्रयेति । नन्वन्तर्भावितण्यर्थत्वेन निर्वाहोऽत आहान्तरिति । इष्टापत्तावाहेष्यन्ते चेति । अपिना सकर्मकाणां समुच्चयः । नन्वेवं त-

हि स्वाश्रयप्रयोजकत्वसम्बन्धेन कर्तुर्धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम्, अन्यथा प्रयोज्यव्यापारस्य धात्वर्थत्वे तदाश्रयाणां बहुत्वाद् बहुवचनापत्तिः। प्रयोजकव्यापारस्यापि धातुवाच्यत्वे तु णिजापत्तिः। अन्तर्भावितण्यर्थाः इति प्रवादस्याप्ययमेवार्थः इत्याहुः।

तन्न। अन्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वोच्छेदापत्तेः। इष्यते चान्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकाणामपि द्विकर्मकता। तस्माद्धातूनामनेकार्थत्वात् ण्यर्थान्तर्भावेणापि धातोर्वृत्तिः। परन्तु यत्र णिचोऽभावेऽपि तदर्थद्योतकमस्ति तत्रैव, यथा प्रकृते पञ्चभिर्हलैरिति। क्वचित्तु एकान्ते तूष्णीमासीनत्वादिकं तद्द्योतकम्।

यदि तु द्वितीयकर्मरहितोऽपि तत्र प्रयोग इष्टस्त-

स्या उक्तप्रयोगसाधनस्य किं तात्पर्यमत आह तस्मादिति। अपिना तद्राहित्यं। एवं सत्यनति प्रसङ्गायाह परंत्विति। गमकान्तरमाह क्वचिदिति। द्वितीयेति भूमिमितीत्यर्थः। एतदेवाभिप्रेत्य चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य सङ्कल्पानीत्यादौ प्रयोज्यकर्तुश्चारादेः करणत्वमुक्तं भामत्यां मिश्रैर्द्वितीयाध्यायोपान्त्याधिकरणे। यदापि चारेणेत्यस्यानुप्रवेशनक्रियायामन्वयस्तदापि करणे एव तृतीया।

यत्तु क्त्वाप्रत्ययेन कर्त्तुरभिधानात्तत्र कर्तरि ला दुर्लभेति परिमले उक्तं, तन्न तस्य भावमात्रार्थकत्वस्य प्राङ्निरूपितत्वादिति दिक्। प्रागुक्तमपि विशेषं वक्तुं दार्ढ्यायाह कर्त्तृत्वं चेति। अचेतनत्वेन तदसम्भवादाह यत्त इति। अतएव

धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते॥

इति हरिः। तमेवाहैवमिति एकस्येति

धर्मैरभ्युद्यतैः शब्दे नियमो न तु वस्तुनि

कर्त्तृधर्मविवक्षायां शब्दात्कर्त्ता प्रतीयते

दा प्रयोजकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वमाश्रित्य समाधेयः। कर्तृत्वं च विवक्षानिबन्धनं तेन स्थाल्यादिव्यापारस्य धात्वर्थत्वे स्थाली पचतीत्याद्यपि। तदुक्तं कारके इति सूत्रे भाष्ये स्थालीस्थे यत्ने पचिना कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति। यत्नो व्यापारः एवमेकस्यैवोपाधि भेदेन कर्तृत्वकरणत्वकर्मत्वानि भवन्ति। यथा त्मानमात्मना सृजतीति। तदुक्तं हरिणा।

एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदेन परिकल्पने।
कर्मत्वं करणत्वंच कर्तृत्वं चोपजायते॥ इति।

योऽपि पोरणौ इत्यादौ भाष्ये शरीरात्मान्तरात्मेत्यादि भेद उक्तः सोऽपि व्यावहारिको बौद्ध एवेति बुद्ध्यवस्थाभिरित्युक्तम्। बुद्धिकल्पितावस्था-

---

इत्यादिः। भाष्याविरोधमाह योऽपीति। इति त्याशयेन। सम्प्रदानापादानयोस्तु न कर्तृत्वविवक्षा शब्दशक्तिस्वाभाव्येन तद्व्यापारे धातोरवृत्तेरिति प्रागुक्तमेव।

एतेन ज्ञानस्वरूपस्यात्मनः स्वरूपज्ञानविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोधः अभेदे आधाराधेयभावस्य विषयविषयिभावस्य वाभावादिति वाचस्पत्युक्तिः परास्ता शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्याक्षादाद्युक्तिसम्भवाभावात्। यदि तु कर्तृकर्मशब्दयो राश्रयविषयलक्षकत्वं यदि वा स्वप्रकाशत्वे इत्यस्य स्वप्रकाशपदव्यवहार्यत्वे इत्यर्थः। स्वं प्रकाशयतीति हि स्वप्रकाशपदव्युत्पत्तिस्तदा सम्यगेव। अधिकं भावप्रकाशतो ज्ञेयंतमेवार्थप्रकर्षमाह यद्व्यापारेति क्रियाफलं वास्तवत्वस्याभावादाह विवक्ष्यत इति।

एतेन सकृदनेकेषां तदभावेन द्वितीयादेरवकाशत्वेन सर्वेषां कारकाणां करणत्वे सर्वत्र तृतीया स्यादित्युक्तिः परास्ता। अतिप्रसङ्गमेवं सतीष्टापत्त्या परिहरति अधीति। यद्व्यापारादिति अनन्तरशब्दयोगे दूरान्तिकार्थैरिति सूत्रेण पञ्चमी। यत्र येषां कारणानां मध्ये। अत्रैव

भिरित्यर्थकम् । करणत्वं च करणताशक्तिमत्त्वं सा च शक्तिः यद्व्यापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तन्निष्ठा । अधिकरणादिव्यापाराव्यवधानेनापि यदा क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तदा तेषामपि करणत्वमिष्टमेव । तदाह हरिः ।

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥
वस्तुतस्तदनिर्देश्यं नहि वस्तु व्यवस्थितम् ।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः । इति ॥

विवक्ष्यत इत्यनेन विवक्षैव व्याकरणेऽङ्गं न बाह्यवस्तु सत्तेत्युक्तम् । अत एव दात्राद्यनादरेण बलस्य तत्त्वविवक्षायां बलेन लुनातीत्यादि भवति तदाह वस्तुत इति । इदमेव वस्तु करणमिति न नियमः । निश्चिताधिकरणत्वापि स्थाली तनुतरकपालत्वात् शीघ्रतरपाकसाधनत्वेनानुभवति वैवक्षिकं करणत्वमित्यर्थः । प्रकर्षश्च कर्तृपराधीनस्यापि न करणान्तरा-

---

तथेति भ्रमवारणायाह व्याकेति । अङ्गं कार्योत्पत्तौ । त्वेति करणत्वेत्यर्थः वस्तुत इतीति वस्तुनेत्यर्थः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । तत् कर्तृत्वादिकमनिर्देश्यमिदं वस्तु कर्त्रैवेत्यादिक्रमेण न निर्देश्यं हि यतो वस्तु न तत्तद्रूपेण व्यवस्थितमिति शास्त्रार्थस्तत्फलितमाहेदमेवेति । तामेवाव्यवस्थां दर्शितवान् स्थाल्येति । विशेषमाह प्रकर्षश्चेति प्रागुक्तरूप इत्यर्थः । अयमेवाक्षरार्थ इत्याह कारकेति एतत्फलमाहात एवेति ।

यत्तु भूषणकृत् करणतृतीयाया आश्रयव्यापारौ वाच्यौ मूलमुपलक्षणं । तत्र व्यापारे प्रकृत्यर्थस्याधेयतयाऽन्वयः व्यापारस्य च स्वनिष्ठजनकतानिरूपिताव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन धात्व-

पेक्षः किन्तु कारकान्तरापेक्ष एव । कारकसामान्यवाचिनः साधकशब्दादुत्पद्यमानेन तमपा तत एव प्रकर्षबोधनात् । अत एवाश्वेन यथा दीपिकया व्रजतीति भवति ।

करणं तृतीयार्थः प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेनान्वयस्तस्य च स्वानिष्ठव्यापाराव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वय इत्येके । करणबाणीयो वध इति बाणकरणक इति वार्थ इति तत्त्वम् ।

अत्र बहवः । करणस्य व्यापारे एवान्वयो न फलांशे । शब्दशक्तिस्वभावात् । अतएवोद्भिदा यजेतेत्यादौ मत्वर्थलक्षणाभिया नामधेयत्वं सिद्धान्तितम् । अन्यथा व्यापारं प्रति करणत्वेनान्विते धात्वर्थफलांशे करणत्वेनान्वयोपपत्तौ लक्षणाया अप्रसङ्ग एव । अतएव सोमेन यजेतेत्यादौ छान्दसी मत्वर्थलक्षणेति मीमांसकाः । व्यापारे तदन्वये तु फलस्य कर-

---

र्थेऽन्वय इति तन्नेति ध्वनयन्नाह करणमिति । तत्र तृतीयार्थे । एवमग्रेऽपि परमतेनाहाभेदेनेति । अतएवाश्रयोऽवधिरिति मूलं सङ्गच्छते ।

एके इति सूचितारुचिं प्रकटयन् प्रागुक्तरीत्या सिद्धान्तमाह करणेति । तथाच कर्तृत्वशक्तिमान् कर्तृक्रियाभावः सम्बन्धश्च यथा कर्तृतृतीयाया अर्थस्तथाकरणतृतीयाया अपि करणत्वशक्तिमान् क्रियाकरणभावःसम्बन्धश्चार्थ इति बोध्यं । व्यापारे एवेति धात्वर्थव्यापारे एवेत्यर्थः । क्रियाकरणभावेनेति भावः । अतएव तत्रैवान्वयादेव । एवमग्रेऽपि अन्यथा फलेऽप्यन्वयसत्त्वे । व्यापारं प्रति भावनां प्रति । पत्तौ उपपदार्थस्य । लक्षणयाप्यसाधुत्वस्योक्तत्वादाह छान्दसीति । तदाशयमाह व्यापारे इति । तुरेवार्थे व्युत्क्रमे व्यापारे एव तदन्वये इत्यर्थः । ननु समानपदोपात्तत्वस्य तत्र सत्त्वेप्युतातिशिष्टत्वमाविशिष्टमि-

णत्वेनान्वयात् उत्पत्तिशिष्टकरणावरुद्धे करणान्तरस्यान्वयायोग्यतया सावश्यकीति वदन्ति।

फलेऽप्यन्वये युगपत्फलांशस्य भावनानिरूपितं करणत्वं स्वकरणनिरूपितं साध्यत्वं चेति वैरूप्यं स्यादिति सावश्यकीत्यन्ये।

प्रकृत्या चारुरित्यादौ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया सा च सर्वविभक्त्यपवाद इति भाष्ये स्पष्टम्। प्रकृतिर्यावदाश्रयवर्ती (१)धर्मविशेषस्तेन तत्सम्बन्धी चारुत्ववानिति बोधः। प्रायेण याज्ञिक इत्यत्र प्रायशब्दो बह्वर्थः बह्वाचारादि(२)। बह्वाचारज्ञाप्यया-

---

ति नैषा युक्तिस्तदावश्यकत्वसाधिका तस्मात्तस्यैव तत्र तेनान्वयेऽस्य फले तेनान्वयो वाच्यः सचान्यदोषेणायुक्त इति।

सिद्धान्तमाह फलेऽप्येति। एवंच तत्रापि प्रसङ्ग एवेति तत्सिद्धांतितमत्रापि युक्तमेवेति तन्मतं युक्तमेवेति भावः। अथो पपदविभक्तिभूततृतीयासु बोधान्प्रदर्शयान्नादौ वार्तिकविषयमाह प्रायेणेत्यादि। योग्यताया आह बहुश्चेति। ज्ञाप्यज्ञापकभावसम्बन्धस्तृतीयार्थ इत्याह ज्ञाप्येति। एवं सति इत्थंभूतत्वेवसिद्धेराह यद्वेति। दृश्यते च तस्यां सः। प्रायेण निष्क्रामति च क्रयाणामिति। विषयविषयिभावसम्बन्धस्तृतीयार्थ इत्याह। विषयेति वंशादौ तत्र तु क्वचित्तथा पाठ एव प्रथमापवादोऽत्र तृतीया आद्यपक्षादरोऽत्र। गोत्रेण गार्ग्य इत्यत्र गोत्रसम्बन्धिगार्ग्यत्ववानित्यर्थः। सामान्यविशेषभावसम्बन्धस्तदर्थः

समेनैतीत्यादौ समदेशाद्यधिकरणकं यानमिति बोधः। आधाराधेयभावसंबन्धस्तदर्थः। अत्र सप्तम्यपवाद इयं समशब्दस्य मार्गार्थकत्वे द्वितीयापवादतात्र बोध्या। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीत्यत्र द्रोणद्वयपरिच्छिन्नधान्यकर्मकः क्रय इति बोधः। परिच्छेद्यपरिच्छेदक-

---

(१) आश्रयभावीति पाठान्तरम्।

(२) बहुश्चाचारादिः इति पाठः।

ज्ञिकत्ववानिति बोधः ।

यद्वा प्रायशब्दः संभावनार्थः सम्भावनाविषय-याज्ञिकत्ववानिति बोधः । प्रायेणात्र याज्ञिका इत्यादौ बहवो याज्ञिका इति बोधः । नाम्ना सुतीक्ष्ण इत्यत्र नामज्ञाप्यसुतीक्ष्णत्ववानिति बोधः । एवं चारित्रेण दान्त इत्यादौ । सुरथो नामराजेत्यादौ नामेति प्र-सिद्धौ सुरथ इति प्रसिद्धो राजेत्यर्थः ।

यद्वा नामभूतसुरथशब्दाभिन्नो राजेति बोधः । नाम्ना चन्द्रकलेत्यादौ नामभूतचन्द्रकलाशब्दाभि-न्नेत्यर्थः । एवमवच्छेद्यत्वादीनां सम्बन्धत्वविवक्षायां पटत्वेन जन्यत्वं प्रकारकत्वमभाव इत्यादि प्रकृत्या-दित्वात्साधु ।

अत्र सर्वत्र कथंचित्करणत्वहेतुत्वान्यतरारोपेण तृ-

भाव सम्बन्धस्तदर्थः । सुखेन यातीत्यादौ सुखजनकं यानमित्यादि-बोधः । जन्यजनकभावसम्बन्धस्तदर्थः । ज्ञाप्यज्ञापकभावसम्बन्धस्त-दर्थ इत्याह नामज्ञाप्येति ।

यत्तु प्राञ्चः सुरथो नामेत्यत्र सुरथ इत्यस्य तच्छब्दवाच्य इत्य-र्थः नामेत्यव्ययं संज्ञार्थं नामशब्दार्थसंज्ञायाः सुरथशब्दैकदेशे शब्दे ऽन्वयः । तेन संज्ञाभूतसुरथशब्दवाच्य इति बोध इति तन्नेति ध्वनय-न्नाह सुरथ इति । नात्र तृतीया अव्ययत्वात् । प्रागुक्तसिद्धान्तेनाह यद्वेति सुरथ इति शब्दपरं नामेति तत्र तात्पर्यग्राहकं तदाह नामेति । तृतीया तु सर्वथा नेति गूढाकूतं । उक्तरीत्यैवाह नामभू-तेति प्रथमापवादोऽत्र तृतीया अनव्ययत्वात्

उपसंहरति एवमिति । पटत्वेनेत्यस्य सर्वत्रान्वयः । एतेनानेना-भेदे तृतीयेत्यपास्तं तत् ध्वनयन् सिद्धान्तमाहात्रेति । वार्त्तिकलक्ष्ये-षु सर्वेष्वित्यर्थः । कृतपदाध्याहारादिना प्रकृत्या कृतश्चारुरित्यादि-रूपेणेत्यर्थः । असम्भवस्थलेऽपि तथैवेति सूचनाय कथञ्चिदिति ।

तीयेति भाष्यसंमतम् । अह्ना क्रोशेन वानुवाकोऽधीत इत्यत्र तृतीयार्थः सम्बन्धः क्तप्रत्ययार्थातीतत्वकथङ्कृथे क्रियात्यागे फलप्राप्तिपूर्वकत्वंच तृतीयाद्योत्यम्। एवंचानुवाकविषयकमहः संबन्ध्यतीतमध्ययनमिति बोधः। तेन फलप्राप्तिपूर्वकस्तत्त्यागो व्यज्यते ।

पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहयुक्तेऽप्रधाने इति तृतीया सहार्थश्च समभिव्याहृतपदार्थसमकालिकत्व रूपं साहित्यं, तत्समनियताखण्डोपाधिरूपं वा तृतीयार्थश्च क्रियासमभिव्याहारे सहार्थबलात्प्रतीयमान तत्तत्क्रियाकर्तृत्वादिकमेव । द्रव्यगुणसमभिव्याहारे सहार्थबलात्प्रतीयमानस्तत्तत्पदार्थसम्बन्ध एव। एवं च पुत्रेण सह आगतः। पुत्रेणसह पितुर्गौः। पुत्रेण सह स्थूल इत्यादौ पुत्रकर्तृकागमनसमानका-

---

द्रव्यादिसङ्ग्रहाय हेतुत्वेति । इदं चान्यत्र स्पष्टं ।

अपवर्गे तृतीयेत्यस्य विषयमाहाह्नेति । सम्बन्ध इति निरन्तरोऽभिव्याप्तिरूप इत्यर्थः । कालाध्वनोरित्यनुवृत्तेः । च तृतीयेति तृतीयाद्योत्यं चेत्यर्थः । कर्मप्रत्ययसत्वादाह विषयकमिति । अहः सम्बन्धीति अवयवरूपदण्डसमूहव्यापकमित्यर्थः । कालस्य द्योत्यत्वादाहातीतमिति । फलप्राप्तौ सत्यां प्रयोजनाभावादेव न क्रियाप्रवृत्तिरिति सूत्रेऽपवर्गशब्देन फलप्राप्तिपूर्वकस्त्याग उच्यते तदाह तेन फलेति । आदिग्राह्यमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति ।समेति । सहादिसमभिव्याहृतपुत्रक्रियादिसमानकालिकतत्क्रियादिमत्वमित्यर्थः। तथा ततो बोधानुभवादाह तत्समेति तदन्यूनानतिरिक्तवृत्तीत्यर्थः । जातित्वासम्भवादाहाखंडोपेति । परमतेनेदं । सिद्धान्ते तु जातिरूपमेव बोध्यं सर्वत्रैकरूप्याभावादाह क्रियेति । आदिना कर्मत्वादि वक्ष्यमाणस्थले । आदिसंग्राह्यविषयस्थले आह द्रव्येति पुत्रस्वामिकेति । अत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धे एव सहार्थान्वयस्तथैवा-

लिकागमनवान् पुत्रस्वामिकत्वसमानकालिकपितृस्वामिकत्ववती गौः। पुत्रवृत्तिस्थौल्यसमानकालिकस्थौल्यवानित्यादिक्रमेण बोधः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे।

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्।

इति। शब्दशक्त्या एकार्थाभिधायकपदं यत्सहान्वयबलादनेकार्थाभिधायकं यथा कथञ्चिद्बोधकं सा सहोक्तिरिति तदर्थः। तत्रैकस्यार्थस्य वाचकमन्यस्याक्षेपकमिति बोध्यम्।

उदाहरणे आगत इत्येतदुभयवृत्त्यागमनबोधकमिति तद्व्याख्यातारः। पुत्रकर्तृकागमनसहितागमनवानिति बोधः। पुत्रादेः सहार्थयोगश्चागमनादिद्वारक एव बोध्यः। क्वचित्समानदेशत्वरूपं तत्समानियतं वा तदर्थः। यथा माषवापोत्तरं तत्रैव क्षेत्रे तिलवापे तिलैः सह माषान् वपन्ति स्मेति भवति स्पष्टं चेदं भाष्ये।

नुभवात्। बलादित्यस्यार्थमाह सहार्थेति। शक्तिरेव नाभिमतेत्याह यथेति सहोक्तिस्तन्नामालंकारः।

दिगंतमगमत्तस्य कीर्त्तिः प्रत्यर्थिभिः सह।

इत्युदाहरणं तदेव विशदयति तत्रेति तयोर्मध्ये इत्यर्थः। एकस्य प्रधानसम्बन्धिनः उदाहरणे दृष्टान्ते प्रागुक्ते। तादिति प्रकाशेत्यर्थः। प्रागुक्तपक्षान्तरे आह पुत्रेति। एवं सति साक्षात्तद्योगाभावादाह पुत्रादेरिति। पृथग्विनानानाभिरितिवत्सहेनेत्येव सिद्धे युक्तग्रहणं शब्दविशेषानादरेणार्थयोगे भवत्वित्यर्थमित्याशयेनाहआगेति। तस्य प्रायिकत्वादाह क्वचिदिति। प्राग्वदाह तत्समेति। तदर्थः सहार्थः। वापोत्तरमित्यनेन कालमेव(१)तः। भाष्ये अत्रैव सूत्रे। एवमग्रेपि। तेन ते-

---

(१) अत्र किंचित्पाठस्त्रुटितः।

यद्यपि सहागतः पुत्रेणेत्यादौ सहार्थसामर्थ्यात्प्रतीयमानक्रियाकर्तृत्वेन पुत्रात्तृतीया सिद्धा नच क्तेनाऽभिधानं इतरसमभिव्याहारं विनापि प्रतीयमानस्वप्रकृत्यर्थक्रियाकर्तुरेव तेनाभिधानात्। एवं पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्येत्यादावुक्तरीत्या प्रतीयमानकृत्प्रकृत्यर्थान्वयिनोः कर्तृकर्मणोरेव षष्ठी न तत्तत्प्रतीयमानतदन्वयिनोरिति न दोषः।

तथापि पुत्रेण सह स्थूल इत्याद्यर्थं सूत्रम्। स्वान्वयिगुणद्वारा सहयोगस्य पितापुत्रयोरविशेषेऽपि न पितुस्तृतीया। प्रधानत्वात्। अप्रधानग्रहणप्रत्याख्यानेऽपि पितुर्न सा। उपपदविभक्तेरिति न्यायादिति सर्वं भाष्ये स्पष्टम्। गुणद्रव्यक्रियाभिर्गुणप्रधानभावेन द्वयोः सम्बन्धे सहशब्दप्रयोगो भवति। तत्राप्राधान्यं नाम

नैव। पुत्रात्तच्छब्दात् (बहु इत्युत्तराति सयेत्यर्थः।) कर्तुरेव पितुरेव उक्तेति इतरेतीत्यर्थः। कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यत्र तु नैवं वक्तुं शक्यं कृत्पदादिरूपगमकाभावात्। आदिना प्रागुक्तद्वितीयं पितापुत्रौ सहागतावित्यादौ तु तदुपात्तक्रियागतं बुध्यत इति न तृतीया।

अप्रधानग्रहणफलमाह स्वान्वयीति। स्वं प्रधानं। सहेति तदर्थेत्यर्थः। सा तत्सूत्रविहिता तृतीया पूर्वं यद्यपीत्याद्युक्तं विशेषं वक्तुमुक्तमेव विशदयति गुणेति। तत्र सम्बन्धमध्ये। उक्तेषु लक्ष्येषु शाब्दसम्बन्धः पुत्रं (१)स्यतस्य तु एतद्राहित्येनाद्ये तत्वं विशदयति। इतरेति तत्र तयोर्मध्ये वक्ष्यमाणनिरासायाहोक्तेति स इति। तदभावादपि स इत्यर्थः। अतस्तद्योगेऽपि तत्र तृतीया तदाह सहैवेति। साहित्यान्तरमाह पुत्रेणेति विशेषमाहैवमिति। उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। तृतीति सहार्थयुक्तेत्यादिः। आदिना द्वितीया।

---

(१) अत्र मातृकास्थः पाठोयथावदवस्थापितः।

शाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभावः । उक्तेष्वागमनादिभिः पितुः शाब्दः पुत्रस्य सहार्थबलात्प्रतीयमानैस्तैः सम्बन्धादार्थः । इतरसम्बन्धं विना प्रतीयमानत्वं चार्थस्य शाब्दत्वं तत्रोक्तसाहित्यवाचि सहशब्दप्रयोगे शाब्दत्वरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः । विद्यमानतावाचि सहशब्दयोगे तु विशेष्याभावात्सः । सहैव पुत्रैर्दशभिर्भारं वहतिगर्दभीत्यादौ दशसंख्याकपुत्राणां विद्यमानत्वेऽपीत्यर्थः । पुत्रेण सह यः स गत इत्यादौ वैशिष्ट्यादिरूपं साहित्यं सहार्थः पुत्रसाहित्यवान् यः स गत इति बोधः । एवं तृतीयान्तार्थस्य शाब्दाप्राधान्येऽपि प्रथमाद्यन्तार्थस्यान्याधीनत्वरूपमार्थमप्राधान्यं प्रतीयते । अतएव समकक्षयोर्मध्येऽन्यतरस्यापरेण सहागन्तव्यमित्युक्ते दुःखं दृश्यते

यत्तु प्रधानत्वं मुख्यत्वमत्र नगरेऽयं प्रधान मित्यादिवत् । तदभावरूपं चाप्रधानत्वं तृतीयार्थ इति ।

प्राचां मतं खंडयति यत्त्विति मुख्यत्वं सखंडं। अखण्डं सखडंवा यद्व्यवहार इत्याहात्रेति अस्मिन्नगरेइत्यर्थः । प्रधानशब्दस्य नित्यक्लीबत्वादाह प्रधानमिति वाच्यमिति अतएवाप्रधानग्रहणं चरितार्थं । नच प्रधाने तृतीयाव्यावृत्यर्थं तत्प्रातिपदिकार्थमात्रेऽन्तरंगत्वात्प्रथमोत्पत्तेः । उपपदविभक्तीनां षष्ठ्यपवादतया षष्ठीवत्तद्विशेषणादेव प्राप्तेश्चेति भावः । उक्तेति सहयुक्ते अप्रधानवचनमनर्थकं कारकविभक्तेर्बलवत्वात्प्रथमा भविष्यतीति अप्रधानग्रहणप्रत्याख्यानभाष्येत्यर्थः ।

किञ्च अन्तरङ्गत्वं न युक्तं षष्ठ्यपवादत्वमिव प्रथमापवादत्वस्याप्युपपदविभक्तीनामापत्तेः । अनन्तरस्येतिन्यायेन प्रथमापवादत्वस्यैव आपत्तेरेतेन द्वितीयहेतुरपि निरस्तस्तदाहान्यत्रेति शब्द-

तत्र राज्ञा सह सेना गच्छतीत्यादौ तृतीयानापत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः।

पादेन खञ्ज इत्यादौ विकारप्रयुक्तत्वरूपसम्बन्धस्तृतीयार्थः। पादविकारप्रयुक्तसंस्थान वैधुर्यवच्चरणवानिति बोधः। कायेन दशवत्को मुखेन त्रिलोचन इत्यादौ प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। अक्ष्णा काण इत्यत्र चक्षुर्नाशवान् सचक्षुष्कः काणपदार्थः। अक्षिपदार्थो गोलकं। गोलकविकारप्रयुक्त चक्षुर्नाशवान् सचक्षुष्क इति बोधः। अतिशायने तमबिति सूत्रे भाष्ये त्वन्धानां काणतम इति काणिरयं सौक्ष्म्ये वर्तते सर्वे इमे किंचित् पश्यन्ति अयमेषां काणतम इत्युक्तम्। अन्धानामपि वास्तवं काणत्वं वर्तते। तत्रादर्शनप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययः। तथाच प्रसिद्धिरन्धानां काणो राजेति कैयटः।

जटाभिस्तापस इत्यादौ ज्ञाप्यत्वं तृतीयार्थः।

त्वादावित्यर्थः। येनांगेत्यस्य लक्ष्ये आह पादेनेत्यादि। विकारेति पादस्यैव। तल्लक्ष्यत्वासंभवादाह कायेनेति। तृतीयावाच्य एव सम्बन्धः षष्ठ्यपवादोनान्योऽतआह प्रकृत्येति। तृतीयार्थः सएवेत्याह गोलकविकारेति। षष्ठ्यपवादत्व माहान्धानामितिकाणिरयमिति एवं चेत्यादिः। वास्तवमिति नतु लोकप्रसिद्धमिति भावः। एवं स्वार्थेन सर्वथा दृष्टिहीनः काण इति लभ्यते इति पूर्वतो विशेषः इत्थंभूतेत्यस्य लक्षणमाह जटाभिरिति। यद्यपि ताभिस्तापसो ज्ञात इत्यर्थे ज्ञानक्रियायाःकरणत्वात्सिद्धिस्तथापि तदविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावमात्रविवक्षायां तृतीयार्थंतादित्याह ज्ञाप्यत्व मिति इत्थंभूतस्य यत्र लक्षणवाचकात्पृथगुपस्थितिरेव तत्रैव तेन तृतीया तेन कमंडलुपाणिं च्छात्रमद्राक्षीदित्यादौ कमंडलुपदान्न तृतीया कैयटस्येत्यत्र प्रस्पष्टं।

जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इति बोधः। दण्डेन घट इत्यादौ हेतुस्तृतीयार्थः। हेतुत्वमखण्डोपाधिः। दण्डाभिन्नहेतुजन्यो घट इति बोधः। हेतुदण्डीयइत्यादि बोध इति सूचितम्। अध्ययनेन वसतीत्यादौ फलस्याप्यध्ययनस्य ज्ञानद्वारा हेतुत्वम्। उक्तंचहरिणा

अनाश्रिते तु व्यापारे करणं हेतुरिष्यते।

द्रव्यादिविषयो हेतुः करणं नियतक्रियम्॥ इति च।

व्यापारानावेशेऽपि योग्यतामात्रेण हेतुत्वम्। आदिना गुणक्रिये। क्रियाविषयं त्वनाश्रितव्यापारमेव। दास्या संयच्छते। संयच्छतेर्दानपूर्वो भोगोऽर्थः। दास्यै दत्वा तां भुङ्क्ते इत्यर्थः।

इति तृतीया।

हेताविर्त्यस्य लक्ष्ये आह दंडेनेत्यादि हेतुरिति कारणं न शास्त्रीयस्तस्य कर्तृसंज्ञाया अपि सत्वेन कर्तृतृतीययैव सिद्धेः यत्तु अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वरूपकारणत्वमेव हेतुत्वमिति तन्नान्यथासिद्धेरन्यत्रासिद्धेश्चात आह हेतुत्वमिति। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदः संसर्गः प्रत्ययार्थस्य च जन्यतासंसर्गेणेतरत्रान्वयस्तदाह दंडाभिन्नेति। प्राग्वत्सिद्धांतमाह हेत्विति हेतुशब्दस्यासंज्ञात्वेनात्र बोध्यातरं नोक्तं॥

यत्तु हेतावित्यत्र फलमपि हेतुशब्देन गृह्यते अध्ययनफलको वास इति बोधस्तन्न क्वचित्फलमपि हेतुत्वेन विवक्ष्यते इति तदर्थात्। तथाचाहेत्वध्ययनीयोवासः इत्येव बोधस्तत्ध्वनयन्नाहाध्ययेति। तथाच करणत्वशक्तेर्भिन्नैव हेतुत्त्वशक्तिरत्र तृतीयार्थ इति तात्पर्यं। अत्र मानमाहोक्तंचेति पूर्वतात्पर्यमाह व्यापारेति। अविरोधायाह क्रियेति एतेन लौकिकहेतुरपि करणमित्यपास्तं अशिष्टेति वार्तिकलक्ष्यमाह दास्येति तत्र भाष्योक्तप्रकारमाह संयच्छतेरिति। प्रत्यासत्तिलभ्यमाह तामिति।

इति तृतीया॥

कारकचतुर्थ्याः संप्रदानत्वशक्तिमानर्थः । सा शक्तिश्च तत्तद्धात्वर्थकर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वेनेच्छाविषयो यस्तन्निष्ठा । कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानमिति सूत्रात् । कर्मनिष्ठेत्यनेन कर्मणश्चतुर्थीनिमित्तत्वप्रदर्शनात् । कर्मश्रुत्यपेक्षया चतुर्थीश्रुतेर्बलवत्त्वं बोध्यते । अतएव क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीत्यादौ दण्डदानं न प्रतिपत्तिः किन्तु द्वितीयापेक्षया बलीयस्या चतुर्थीश्रुत्या मैत्रावरुणसंस्कारकमिति मीमांसकाः ।

यत्तु तद्धात्वर्थकर्मसम्बन्धजन्यफलं गोलाभकृतसुखादि तभ्दागित्वेन य इच्छाविषयः स संप्रदान-

---

अनतिप्रसंगायाह कारकेति सिद्धांतमतेनाह संप्रेति अयमेवो देश्य इत्युच्यते जीर्णैः । प्राग्वदाह साशक्तिश्चेति कर्मणा संबन्धुं यमिच्छति स सम्प्रदानमिति सूत्रार्थः । कर्मसंबंधश्च कर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वं तदाह तत्तद्धात्वर्थेति । यस्तदिति योयस्तान्निष्ठेत्यर्थः । निमित्तेति तथाच शेषत्वं तस्येति भावः । क्रीते इति प्रयोजकलक्षणे मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानमित्यधिकरणे इत्यादि । उपयुक्तस्याकीर्णतानिवारकं कर्म प्रतिपत्तिकर्म । संस्कारकमिति इदमेवार्थं कर्मेत्युच्यते, अन्यथा श्रुतित्वाविशेषेण तथोक्त्यसंगतिः स्पष्टैव ।

नैयायिकाद्युक्तिं खण्डयति यत्त्विति । इत्थं हि तदाकूतं कर्मत्वस्य क्रियानिरूपितत्वात्कारके इत्यधिकाराच्च तत्क्रियाकर्मणा करणभूतेत तात्क्रियाकर्मसम्बन्धजन्यफलभागित्वेन यमभिप्रैति स संप्रदानमिति सूत्रार्थः । कर्मसम्बन्धजन्यं फलं च गोलाभजन्यं विप्रसुखादि तच्च समभिव्याहारबलात्तात्पर्यतश्चविशेष रूपेण भासते । कर्मसबन्धजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थः एवंच विप्राभिन्नो यो गोसंबधजन्यसुखाश्रयत्वेनोद्देश्यस्तन्निरूपितगोवृत्तिस्वत्वोत्पत्तिस्वस्वत्वनिवृत्त्युभयानुकूलो व्यापार इति बोधः । एवंच कर्मणेत्यस्य चारितार्थ्यं स्पष्टमेव ।

मिति तन्न । सूत्राक्षरैर्वाच्यवृत्त्योक्तार्थालाभात् । तथा शाब्दबोधाभावाच्च ।

यदपीच्छाविषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति । तदपि न देवो रूपवानित्यादौ उद्देश्यविधेयभावेनान्वयाद्देवे उद्देश्यत्वप्रतीतावपि इच्छाविषयत्वाप्रतीतेः तस्मादुद्देश्यत्वमुद्देश्यादिपदशक्यतावच्छेदकतया सिद्धम् पदार्थान्तरमेव । क्वचिदिच्छाविषयत्वसमानाधिकरणमित्यन्यत् ।

विप्राय गां ददातीत्यादौ विप्राभिन्नसंप्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकं दानमिति बोधः । स्वत्वृत्त्युद्देश्यतानिरूपकत्वं सम्बन्धः । संप्रदानविप्रायमिति । विप्रसं-

---

एवं क्रियया य मित्येतत्संपाद्यचतुर्थ्याः क्रियाजन्यफलाश्रयतयोद्देश्योर्थः फलं च सुखलाभादीति यद्यपि अयमर्थो गत्यर्थकर्मणेतिसूत्रभाष्यविरुद्धः तत्राहि ग्रामाय गच्छतीत्यादौ क्रियाया अपि वक्ष्यमाणरीत्या कृत्रिमकर्मत्वमाश्रित्य कर्मेतिसूत्रेण संप्रदानत्वात्संप्रदानचतुर्थ्यैव सिद्धे चतुर्थीग्रहणं न कार्यमित्युक्तं तथापि तदुक्त्यनुरोधेन कर्मणा यमभीत्येव सूत्रे उक्तत्वादाहसूत्रेतिबोधानुभवोऽपि तथा नेत्याह तथेति

भूषणकाराद्युक्तिं खंडयति यदपीति कर्तुरिच्छाविषयश्चतुर्थ्यर्थः फलस्य धातुना निरूपितत्वस्य संसर्गमर्यादया लाभात् अयमेव वोद्देश्य इत्युच्यते एवंच विप्राय गांददातीत्यत्र स्वत्वतन्निवृत्त्युभयानुकूलव्यापाररूपदाधात्वर्थैकदेशे स्वत्वे चतुर्थ्यर्थस्य निरूपिततयाऽन्वयः । एवंच विप्राभिन्नेच्छाविषयानिरूपितस्वत्वतान्निवृत्त्युभयानुकूलो व्यापार इति बोध इति भावः । हेतुमाह देव इत्याद्यप्रतीतेरित्यंतेन । क्वचित्संप्रदानविषये तदेव स्पष्टयति विप्रायेति कर्मणा सम्बन्धमिच्छतीति सूत्रार्थघटकसम्बन्धमाहस्वेति संप्रदानेत्यर्थः । एवं प्राचां मतेन बोधाद्युक्त्वा सिद्धांतमाह संप्रेति । मतद्वये प्रोक्तदोषं

प्रदानकमिति वा बोधः। क्रिया कारकभावः संम्बन्ध इति द्वितीयोक्तादिशोचितम्।

पितृभ्यः श्राद्धं दद्यादित्यादौ स्वत्वे पितृनिरूपितत्वस्य बाधेऽपि स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्रस्वत्वाप-त्त्यनुकूलत्यागरूपे दाधात्वर्थे पितॄणामुद्देश्यत्वसत्त्वान्न दोषः। परस्वत्वहेतुश्च त्याग एव। अत एव विदेशस्थपात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणेऽपि उद्देश्यपुत्रादिभिरेव पितृदायत्वेन तद्धनं विभज्य गृह्यते नान्यैरिति व्यवहारः।

प्रतिग्रहस्तु लब्धाष्टगुणं पुण्यमित्युक्तेः प्रतिगृहीतधनदाने फलातिशयजनकः। अदृष्टार्थदत्तस्वीकार एव प्रतिग्रह इति परितोषदत्ततिलतुरगादिस्वीकारे न दोषः।

प्रतिपादयन्स्वमते निर्वाहमाह पितृभ्य इति बाधेपीति प्रतिग्रहाभावात्॥

दाधात्वर्थं प्रागनुक्तमत्राह स्वत्वेति एवंच पित्रभिन्नसंप्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकः स्वत्वनिवृत्त्याद्यनुकूलो व्यापार इति बोधः। ननु स्वस्वत्वानिवर्त्तकोपि त्यागो न परस्वत्वहेतुः प्रतिग्रहादेरेव तत्वादतआह परेति त्योपीत्यर्थः। विप्रोद्देशेन त्यक्तमात्रायां गविगौरियं विप्रस्य न ममेत्यादि सर्वजनप्रतीतेरितिभाव:। एवेन प्रतिग्रहादिनिरासः। अतएव तस्यैव तद्धेतुत्वादेव। अन्यथा तैरिवोदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यककुशादेरिवोपादाने प्रत्यवायो न स्यादितिभावः

नन्वेवं स्वीकारो व्यर्थोऽतआह प्रतीति। एवं सत्यसत्प्रतिग्रहे स्मृत्युक्तदोषातिप्रसंगं वारयति अदृष्टेति। मात्रपदकृत्यमाह संसृष्टीतिविभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टं। तदस्यास्तीति संसृष्टः सच न यः कश्चित्

संसृष्टिस्थले साधारणस्वत्वोत्पादेऽपि ददातीत्यप्रयोगात्परमात्रस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलेत्युपात्तम्। तत्रापि स्वत्ववति स्वत्वानुत्पत्त्या पूर्वस्वत्वनाशाङ्गीकारात्। उपेक्षा तु न नियमतः परस्वत्वोत्पादिकेति न तत्र ददातीति प्रयोगः। विक्रयोऽपि न तथा मूल्यदानपूर्वकस्वीकाररूपक्रयस्यैव स्वत्वजनकत्वात्। स्वत्वं च दानादि नाश्यं प्रतिग्रहादिजन्यमतिरिक्तपदार्थरूपं तच्च बहिरिन्द्रियवेद्यं पश्यामीत्यादि व्यवहारात्।

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः
पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते

इति बृहस्पत्युक्तेः स्पष्टं चेदं संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यत्र (याज्ञ० स्मृ० अ० २ श्लो० १३८) मिताक्षरायां। साधेति असाधारणस्वत्वनाशोत्तरमित्यादिः। ननु तत्र न स्वत्वनाश इति स्वत्व निवृत्तिपूर्वेत्यनेनैवातिप्रसंगवारणे मात्रपदं व्यर्थमतआह तत्रापीति। इच्छाया उत्तेजकस्यांगीकारे तु गौरवमितिभावः। एतेन न तत्र स्वत्वनाशः किंतु परस्वत्वोत्पत्तिमात्रं स्वस्वत्ववतिस्वत्वोत्पत्तिस्तु स्वेच्छाया उत्तेजकत्वादित्यपास्तं। नन्वेवमप्युपेक्षायां दोष एवात आहोपेक्षेति अतएव विक्रयस्थलेऽपि नतथा प्रयोग इत्याह विक्रेति। तथा न नियमतः परस्वत्वापादकः तस्य परस्वत्वाजनकत्वात् क्रयस्यैव तज्जनकत्वादितिभावः। तत्राप्यनतिप्रसंगाय विशेषमाह मूल्येति

ननु किमत्र स्वत्वमितिचेदत्र प्राचः शास्त्रनिषिद्धयथेष्टविनियोगोपायभूतक्रयप्रतिग्रहादिविषयत्वं। तन्न नबहिरिंद्रियवेद्यं प्रतिग्रहादेर्मानसज्ञानविषयस्य बहिरिंद्रियायोगत्वादिति तन्न प्रतिग्रहादिनाशांनतरमपि स्वत्वव्यवहाराद्दानादितः स्वत्वं नश्यति प्रतिग्रहादितश्चोत्पद्यत इत्यादिव्यवहाराच्च

तदेतदभिप्रेत्याह स्वत्वं चेति सर्वसंग्रहायाह बहिरिति अत एवाग्रे आदिः। अनतिप्रसंगायाह तदिति अतस्तदाग्रहे तदीययथेष्टविनियोज्यत्वेतदीयत्वव्यभिचारित्वाग्रहे चन तद्ग्रह इतिभावः। एतेनानुमेय-

तत्साक्षात्कारे च तदीयस्वत्वव्याप्यतदीययथेष्टविनियोज्यत्ववदिदमिति ज्ञानं हेतुः ।

संप्रदानमनेकधोक्तम्—

अनिराकरणात्कर्तुः त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।
प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते संप्रदानताम् इति ॥

आद्यं देवता। प्रेरणया याचकः । अनुमत्योपाध्यायः । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीत्यत्र संयोगविशेषानुकूलो व्यापारो ददात्यर्थः । चपेटा प्रसृतकरतलम् ।

न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादौ बोधनार्थः सः । मतिशब्देन तज्जनकवेदादिरूपं शास्त्रमुच्यते ।

मेव स्वत्वं स्वं पश्यामीति तु सुरभिचंदनं पश्यामीति वन्न विशेषणांशे लौकिकविषयत्वावगाहीति नव्यतरोक्तमपास्तं तस्यखण्डित त्वात् ॥

अस्यभेदानाह संप्रेति । त्रिधा हरिणोक्तमित्यर्थः । कर्त्तुरित्यादेर्मध्यमणिन्यायेनान्वयः । अनीत्यनेनैकामित्याहाद्यमिति । सूर्यायार्घ्यंददातीत्यादि । नात्र सूर्यः प्रार्थयते नानुमन्यते न निराकरोति । याचक इति । विप्राय गां ददातीत्यादि । आन्विति उपाध्यायाय गां ददातीत्यादि

न च दानादीनां परम्परया तदर्थत्वाताद्दर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे किमनया संज्ञयेति वाच्यं दाशगोघ्नौ संप्रदाने इत्यर्थत्वात् तत्संप्रदानकंदानमिति बोधार्थमावश्यकत्वाच्च अतएव तादर्थ्यचतुर्थ्यां दानकर्मणो गवादेः संप्रदानार्थत्वेपि दानक्रियायास्तदर्थत्वाभावेन चतुर्थ्यर्थतार्थस्य दानक्रियायामन्वयानापत्तिरिति हेलाराजस्तदेतत्सूचितं । कर्मणेप्सितमिति । ध्याय इत्यग्रे त्यागाङ्गमित्युपलक्षणमितिक्वचित्पाठः

नायं दाधात्वर्थः सर्वत्रेत्याह त्यादिना खंडीति लेखनोपाध्याय इत्यर्थः । गत्याद्यर्थनिरासायाह विशेषेति । मते बोधनासंभवादाह मे-

रजकाय वस्त्रं ददातीत्यादावाधीनीकरणं तदर्थः। शेषत्वविवक्षायां रजकस्य वस्त्रमित्यपि भवति। अजां ग्रामं नयतीत्यादौ परया कर्मसंज्ञया बाधान्न दोषः। पत्ये शेते इत्यादौ शयनादि क्रियाया अपि संदर्शनप्रार्थनव्यवसायजन्यारम्भक्रियानिरूपितं कर्मत्वम्। पिण्डीमित्यादौ गम्यमानक्रियापेक्षकारकत्वदर्शनात्। हरिरप्याह—

संदर्शनं प्रार्थनायां व्यवसाये त्वनन्तरा।
व्यवसायस्तथारम्भे साधनत्वाय कल्पते॥
पूर्वस्मिन् या क्रिया सैव परस्मिन् साधनं मता। इति॥

संदर्शनं फलविषयः संकल्पः तत्प्रार्थनायां फलोपायविषयेऽभिलाषे साधनत्वाय कल्पते। व्यवसायः क्रियाविशेषस्य फलसाधनत्वेन निश्चयः। त-

---

ति। अस्याभ्युपगमादाह वेदादीति। एतेन प्रागुक्तसिद्धान्तं वृत्तिमतत्वेन संलिख्य खंडिकोपा न शूद्रायेत्यादिप्रयोगात् भाष्यमते नैतावत्पर्यन्तमर्थ इति भूषण कृदाद्युक्तमपास्तं।

नन्वेवमजा ग्रामं नयतीत्यादौ नयतिक्रिया कर्मभिरजाभिः सम्बन्ध्यमानस्य ग्रामस्यकर्मत्वापत्तिरिति अतआहाजाइति। यद्यपि ग्रामस्याजाकर्मकनयनोद्देश्यत्वाभावात्तत्र नहि ग्रामोऽजासम्बद्धो भवत्वितीच्छा नेतुः। किन्तर्ह्यजा ग्रामसम्बद्धा भवत्वितीति भूषणकृदप्येवं। तथाप्यजातोऽतिप्रसङ्गवारणसमाधिसाधारणशङ्कायामाह परयेति वार्त्तिकादिखण्डकभाष्यसिद्धान्तमाह शयेति। दर्शनादयश्चतस्रः। तदिति व्यवसायेत्यर्थः। कर्मत्वं कृत्रिमकर्मत्वं।

ननु तासां नश्रवण मतआह पिण्डीमिति। परीत्याआह गम्येतिसिद्धान्तस्त्वन्यतो बोध्यः। अस्यार्थमाह संदर्शनामिति तदिति भिन्नं पदं। अनन्तरानिकटवर्तिनी तदाह प्रार्थनेति। तत्रहेतुमाहामीति तादृशेत्यादिः। तथार्थमाह चेति। अस्य तात्पर्यमाह तेन चे-

आनन्तरा प्रार्थना साधनं, अभिलाषे सति निश्चयकरणात्। व्यवसायश्चारम्भे मानस्यां प्रवृत्तौ साधनम्। तेन चाप्यमानत्वेन प्रकृतक्रिया कर्मत्वं लभते। पूर्वस्मिन् काले क्रिया सा परस्मिन्नुत्तरकालभाविनि साधनम्। स्वापेक्षया सिद्धस्यैव तत्साधनत्वात् संदर्शनं तु क्रियासाध्यफलाभिलाषयोग्यताविशिष्टचैतन्यस्यैव तत्साधनत्वात्। एवंच कर्मणा यमिति सूत्रेण संप्रदानत्वम्। पतिसंप्रदानकमारम्भकर्मभूतं पत्नीकर्तृकं शयनमिति बोध इति स्पष्टं भाष्ये। कटं करोतीत्यादौ तु नैवं रीत्या तत्। अनभिधानात्।

क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति वार्तिकमते तु पतिसंप्रदानकं शयनमिति बोधः। तत्तत्संज्ञासूत्रैस्तत्तदर्थे तत्तत्कारकशक्तिमत्त्वबोधनात्।

पशुना रुद्रं यजते इत्यत्र फलाश्रयः करणत्वद्य-

ति साधनेन चेत्यर्थः। प्राकृतक्रियाशयनादिक्रिया कर्त्रीयं। वैपरीत्यनिरासपरं तृतीयार्द्धमित्याह पूर्वस्मिन्निति। कर्त्रादेरैक्यायोग्यतया आह काले इति। कालस्यासाध्यत्वादाहोत्तरेति व्यापारे इत्यर्थः।

तत्र बीजमाह स्वापेक्षेति प्रत्यासत्तिलभ्यमिदं अतएवाहसंदर्शनंत्विति। अतएव तस्य प्रागुक्तिः शुद्धस्य तत्वासम्भवादाह फलेति। तदा त स्याप्यभावादाह योग्यतेति त्वादि त्यस्येतीतिशेषः। एवंच तस्या अपि कृत्रिमकर्मत्वे च सूत्रेण तेनैव चरमोपष्टम्भेनाहारम्भेति। नन्वेवं कटं करोतीत्यादावप्येवं रीत्या कटादेः सम्प्रदानत्वापत्तिरत आह कटमिति तत् सम्प्रदानत्वं उक्तबोधतो वैलक्षण्यमाह क्रियेति। तत्र पूर्वसौत्रकर्मपदावृत्त्या द्वितीयस्य क्रियापरत्वे सिद्धम्।

ननु तत्र सम्प्रदानत्वबोधोऽपि कुतः। पत्युद्देश्यकं शयनमित्येव युक्तोऽत आह तत्तदिति। अतएवाह पशुनेति। तत्कर्मकयागत्वमा-

क्तिमान्। उद्देश्यः कर्मताशक्तिमान् कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य कर्मसंज्ञेति वार्तिकात्। पशुकरणको रुद्रकर्मको याग इति बोधः। अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्रुद्रायोपाह्रियते इति भाष्यम्। हरये रोचते भक्तिः। विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलस्तत्समानाधिकरणो व्यापारो रुचेरर्थः। तत्फलभूतप्रीतेः समवायेनाश्रयो हरिः संप्रदानत्वशक्तिमान्। रुच्यर्थानां प्रीयमाण इत्यनुशासनात्। समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलो व्यापारः प्रीधातोरर्थः। अत एव हरिं प्रीणयतीत्यादिसिद्धिः। एतदभावे हि हरौ षष्ठी प्राप्तेति शेषषष्ठ्यपवादो ऽत्र चतुर्थी।

केचित्तु प्रीतिविषयतामापद्यमानं मोदकं लौल्याद्देवदत्तः प्रयुङ्क्ते तदानुगुण्यमाचरतीति हेतुत्वे प्राप्ते इदम्। एवं च हेतुसंज्ञाभावे णिचोऽभावाद्धेतुगतव्यापाराप्रतीतेर्मोदकः स्वक्रियायां कर्ता भवति न तु देवदत्तः। उपात्तक्रियायां तस्य स्वातन्त्र्याभावादित्याहुः।

ह्यग्नौ किलेति तथा प्रक्षेपो यज्यर्थः।

रुच्यर्थानामित्यस्य विषयमाह हरयेइति। तदिति प्रीतीत्यर्थः। तदिति व्यापारेत्यर्थः। फलतावच्छेदकसम्बन्धमाह समेति चतुर्थ्यर्थमाह सम्प्रेति। तदुपपादयति समेति। रुचेस्तादृशार्थकत्वादाहैतदिति। रुच्यर्थानामितीत्यर्थः। हरौ लौल्यासम्भवादाह मोदकमिति। प्रेरणात्र तृतीयेत्याह तदानुगुण्यमिति। एवञ्च तृतीयापवादत्वं न तु षष्ठ्याः अस्याः हेतुसंज्ञाबाधकत्वेन संज्ञाभावे इत्यकारप्रश्लेषः। क्रियान्तरे तत्वेऽप्याहोपात्तेति केचिदित्यरुचिबीजं तु तत्र तथासम्भवेऽपि प्रकृतोदाहरणे न तथेति तदेव युक्तमिति तमेवोक्तरीत्या विशदयति हरिनिष्ठेति।

हरिसंप्रदानिका भक्तिकर्तृका रुचिरिति बोधः। हरिनिष्ठा या भक्तिविषया प्रीतिस्तदनुकूलो भक्तिनिष्ठो व्यापार इति यावत्।

ये तु प्रीतिसमानार्थो रुचिः कर्मसंज्ञापवादश्चेदं संप्रदानत्वमितीच्छन्ति। तेषां प्रीयमाण इति सूत्रे निर्देशात्प्रीधातुयोगेऽस्याप्रवृत्तिः कल्प्येति गौरवम्। अभिलषतेश्च विषयतासंबन्धावच्छिन्न प्रीत्यनुकूलः प्रीत्यधिकरणो व्यापारोऽर्थ इति न तस्य रुच्यर्थत्वमिति हरिर्भक्तिमभिलष्यतीत्यादौ न हरेः संप्रदानत्वम्।

गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते अत्र श्लाघते बोधविषया स्तुतिरित्यर्थः। बोधस्य फलतावच्छेदकः

नैयायिकादिमतं खण्डयति येत्विति। प्रीयेति अन्यथा कर्मणि शानच् न स्यात्। अतएव प्रागुक्तस्य हरिं प्रीणयतीत्यादेः सङ्गतिः नन्वेव मपि अभिलष्यतियोगे तत्वापत्तिस्तस्य रुच्यर्थत्वादत आहाभीति चस्त्वर्थे लष्यतेरितिपाठः। अतएवाग्रे तथो क्ति सङ्गतिः। ततो भेदकमाह प्रीतिव्यधीति।

श्लाघह्नुङ्स्थेत्यस्य विषयमाह गोपीत्यादि ज्ञापयतित्यर्थ इत्यंतेन। वृत्तिता नतु विषयता अतएवाह बोधाश्रयेति। तदुपपादयति ज्ञीप्स्येति तत्रज्ञापनवचनात् ज्ञपेः सन्नंत्तात्कर्मणि शानजिति णिजंतबलादिति भावः। विशेषमाह सन्निति। तत्रेति तयोर्मध्ये। ण्यर्थकर्मणो ग्रहणे इत्यर्थः गम्यमिति। अतएव कृष्णायात्मानं श्लाघते इत्यपि भवति। अतएव उक्ताभिसन्धानादेव। अयं योगः। उभयवैलक्षण्यमाह कृष्णस्यैवेति कृष्णं श्लाघते इत्यादि तदा हि कृष्णवृत्तिबोधविषया कृष्णकर्मिका स्तुतिरिति बोधः श्लाघादेः स्तुत्यादिमात्रार्थत्वेऽप्येवमेव

अत्र सतोऽसंभवादुक्तरीत्या विनिगमनाविरहात्पक्षांतरमाह

सम्बन्धो वृत्तिता। स्तुतिश्च गुणवत्त्वप्रतिपादकशब्द-
प्रयोगादिः। स्मरादिति हेतौ पञ्चमी। बोधाश्रयस्य
श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमान इति सम्प्रदानत्वम्।
ज्ञीप्स्यमानपदेन प्रधानभूतण्यर्थकर्मणो ग्रहणम्।
अनुस्वारस्याद्यद्विषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्या-
पारस्तस्य प्रकृत्यर्थकर्मणोऽपि तेन पदेन ग्रहणम्। अ-
न्यथा ज्ञाप्यमान इत्येव वदेत्। तत्राद्ये गोपीकर्तृका
स्मरहेतुका कृष्णसम्प्रदानिका अर्थात्कृष्णवृत्तिबो-
धविषया स्तुतिरिति बोधः। स्तुतिश्चात्मनः परस्य वेति
तु प्रकरणादिगम्यम्। अत एव कृष्णाय गोप्या-
त्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति प्राञ्चः। कर्म-
संज्ञापवादोऽयं कृष्णस्यैव स्तुत्यत्वे तु परत्वात्कर्म-
त्वमेव।

यद्वा गुणोत्कर्षेण श्लाघ्यमानः कृष्णो गुणवत्तया
तत्समर्थाचरणेनाध्यारोपितप्रेरणत्वाद्धेतुरिति हेतु-
त्वापवाद इयम्। ह्नुते इत्यत्र ह्नौते बोधविषयमि-
तरादर्शन योग्यदेशस्थापनमर्थः। आत्मानमित्यादे-
रध्याहारः। सपत्नीभिया चात्मादेस्तथा स्थापनं
बोध्यम्। एवंच गोपीकर्तृका कृष्णसंप्रदानिका अर्था-
त्कृष्णवृत्तिबोधविषयात्मकर्मकतथावस्थानानुकूला-
क्रियेति बोधः। तिष्ठतेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलस्थिति-

पक्षेति निवृत्तप्रेषणपक्षसंभवादाहाध्यारोपीति इयं संप्रदानसं-
ज्ञा। आत्मदाहात्मानमिति। परमतेनेदं आत्मानामित्यस्याध्याहारे आ-
त्मकर्मकेति। मिति बोध इति एवंचात्रपक्षे श्लाघादिधात्वर्थ-
बोधरूपफलाश्रयनिष्ठा संप्रदानत्वशक्तिरिति भावः

र्थः । शपेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलशपथकरणमर्थः । कृष्णसंप्रदानकबोधानुकूला स्थितिः । तत्संप्रदानबोधानुकूलं शपथकरणमिति बोधः ।

यद्वा श्लाघ्यादेः स्तुत्यादिपूर्विका बोधनार्थः । स्तुत्या कृष्णमात्मानुरागं बोधयति ह्नुत्या तं कृष्णं बोधयति स्थित्या शपथेन तं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । प्रकृत्यर्थकर्मणो ग्रहणे तु स्तुत्या ह्नुत्या स्थित्या शपथेन कृष्णः स्वसखीजनं ज्ञापयतीत्यर्थः ।

भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । धृङ् अवस्थाने इति धातोर्णि व्यवस्थानानुकूलो व्यापारो धारेरर्थः। तदर्थावस्थित्याश्रयसंबन्धी संप्रदानं धारेरुत्तमर्ण इति सूत्रात् हरिकर्तृको भक्तसंप्रदानको मोक्षकर्मकावस्थित्यनुकूलो व्यापार इति बोधः । शेषषष्ठ्यपवादोऽयम् । अत्रोत्तमर्णो दानक्रियया धारणस्य निमित्तम् । यतोऽसौ तद्दणं ददाति । ददातिश्च नश्यते

विनिगमनाविरहादाह यद्वेति बोधनेति ण्यंतस्य रूपं। अध्याहारमाहात्मेति स्तुतिश्चकृष्णस्यैव। तं आत्मानुरागं। एवमग्रेपि ह्नुतिः सपत्न्यादिभ्यः कृष्णस्यैव । स्थित्येत्यादेः प्रत्येकमन्वयः एवमग्रेपि ।

नन्वेवं सति ज्ञायमान इत्येव सिद्धे सनुक्तिवैयर्थ्यं ण्यंतकर्तुश्च कर्मण इत्युक्त्या ज्ञायमानपदेन तस्यैव ग्रहण सिद्धेरतस्तेन तस्यापि ग्रहणं, तस्यापि ज्ञापनविषयेच्छाविषयत्वाज्ञ्ज्ञानजनुपपत्तिरित्युक्ते तत्पक्षावष्टंभेनाह प्रकृत्यर्थेति अत्रपक्षेऽव्यवहित एव तदर्थ इत्याह स्तुत्येत्यादि प्राग्वदाह स्वेति । स्तुत्यादिः कृष्णस्यैवात्रापि । तस्मादुभयोरपिग्रहणं एतेनान्यतरस्यैव ग्रहणमित्यपास्तम्

धारेरुत्तमर्ण इत्यस्य विषयमाह भक्तायेति अवस्थान मवस्थित्यनुकूलो व्यापारस्तदाह तदर्थेति धार्यर्थः। अवलोपः। तत्समुपपादयन् कार

इत्यश्रूयमाणक्रियात्वाच्छेषे षष्ठी प्राप्ता सर्वत्र। विशेषविवक्षाया अभावे क्रियानिमित्तत्वमात्राश्रयणेन शेषत्वं प्राप्तमितिबोध्यम्। तदुक्तम्।

हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे वापि कारकम्।
रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण संप्रदानाख्यमुच्यते इति॥

ननु ऋणं नाम सजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्तपरकीयद्रव्यादानं तज्जन्योऽधमर्णनिष्ठः परिशोधननाश्योऽदृष्टविशेषो वा, उभयथापि नेह प्राप्तिः। मोक्षस्योक्त रूपऋणत्वाभावेन भक्तस्योत्तमर्णत्वाभावादिति चेन्न। आवश्यकदेयत्वेन तत्रापि ऋणव्यवहारात्।

पुष्पेभ्यः स्पृहयति। स्पृहयतिरिच्छामात्रवाची। इच्छानुकूल मनः संयोगादिव्यापारवाची च फलावच्छिन्नेच्छावाची च। आद्ये स्पृहेरीप्सित इति संप्रदानत्वम्। तत्र हि ईप्सितत्वं धात्वर्थव्यापार-

---

कत्वमाह। अत्रोक्तेति नैवं केवलमत्रैव किंतु शब्दः पुरुषः इत्यादावप्येवामित्याह सर्वत्रेति। तदुक्तं हरिणा रुच्यर्थादियोगे यत्त्रितयान्यतमत्वे सति कारकं तच्छास्त्रैः संप्रदानाख्यमुच्यत इत्यर्थः। चौर्यनिरासायाह परदत्तेति। तस्यापि चौर्यादिनिरासायाह परकीयेति

नन्वादानस्य ऋणत्वेन तदुत्तरं ऋणमस्तीत्यादिव्यवहारो नस्यादतआह तज्जन्य इति आदानजन्य इत्यर्थः अनतिप्रसंगायाह परीति अदृष्टेति दूरदृष्टेत्यर्थः। इह भक्तायेत्यत्र। ऋणेति तत्वेत्यर्थः। कृत्यैर्ऋणे इतिवत्। स्पृहेरीप्सित इत्यस्य विषयमाह पुष्पेभ्य इति। गादीति तद्रूपव्यापारेत्यर्थः। द्वितीये पक्षांतरमाह फलेति आद्य इच्छामात्रार्थकत्वे फलेति यत्नेत्यर्थः। तमपालभ्यमाह कर्मेति द्वितीयाप्रकरणे इति भावः। अंत्ये इति अंत्यान्यतर इत्यर्थः। अतएव स्पृहणीयं पुष्पमिति संगच्छते। षष्ठ्येवेति अतएव

जन्यफलाश्रयत्वं नतु फलस्य धात्वर्थत्वाग्रहः। कर्मसंज्ञा तु धात्वर्थफलाश्रयस्येत्युक्तम् । शेषषष्ठ्यपवाद एतत्संप्रदानविभक्तिः । पुष्पसंप्रदानिकेच्छेति बोधः। अन्त्ये कर्मत्वं पुष्पाणि स्पृहयतीति। संप्रदानस्यापि तत्त्वेनाविवक्षायां षष्ठ्येव ।

हरये क्रुध्यति द्रुह्यतीर्ष्यत्यसूयति। तत्र वधाद्यनुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः क्रुधेरर्थः । दुःखजनकक्रियारूपापकारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषो द्रुहः । धात्वर्थोपसंगृहीतत्वादेतावकर्मकौ । विषयतयैतद्धात्वर्थमूलभूतकोपसंबन्धिनो हरेः 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप' इत्यनेन संप्रदानत्वम्। हरिसंप्रदानको द्रोहः क्रोध इति बोधः। अत्र शेषषष्ठ्यपवादत्वम् । उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेष ईर्ष्या। शौचाचारादिगुणविषये दम्भादिकृतत्वरूप दोषारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषोऽसूया । एते चित्तवृत्तिविशेषरूपकोपमूलकाः । प्ररूढस्य वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयस्य

कुमार्य इव कांतस्य त्रस्यंति स्पृहयंति च
इति संगच्छते ।

क्रुद्धद्रुहेर्ष्येत्यस्य विषयमाह हरये इत्यादि। तत्र क्रुधादीनां मध्ये तत्वात् संगृहीत कर्मकत्वात् ।एतादिति उभयेत्यर्थः। अतएवाहात्रेति उभयत्रेत्यर्थः । हरेः क्रोधद्रोहाभ्यामिच्छाविषयत्वाभावात्क्रियया यमित्यनेन न सिद्धिः। यं प्रति कोप इति साधारणविशेषलब्धमाह एते इति क्रोधादयः सर्वे इत्यर्थः । सामान्येनाह चित्तवृत्तीति अतएव कुपेस्तदर्थत्वाभावेन न तद्योग इदं।एवंच कुप्यति कस्मैचिदित्याद्यसाध्वेवेति बोध्यम् ।

कोपस्यैव क्रोधपदार्थत्वेन तस्यापि कोपमूलकत्वं कुप क्रोधे इति तु तद्वृत्तिकोपत्वसामान्यमादाय ।

कर्मसंज्ञापवादोऽत्र हरिसंप्रदानकोत्कर्षविरोधीत्यादिक्रमेण बोधः । तद्धात्वर्थमूलभूतकोपविषयत्वे सति तद्धात्वर्थफलाश्रयस्यात्र संप्रदानत्वम् । सत्यन्तेन भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राक्षीदित्यादि व्युदासः । मित्राय द्रुह्यति प्रतापोऽपीत्यादौ चेतनत्वारोपो बोध्यः । द्विषस्तु बलवद्दुःखसाधनताज्ञानजन्योऽप्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः । औषधं द्वेष्टीति यथा । एतदेवानभिनन्दनम् । तद्योगे तु नैतत्प्रवृत्तिः । क्रुधाद्यर्थत्वाभावात् ।

कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । अत्र प्रश्नविषयशु-

ननु कुप क्रोधे इत्यनुशासनेन तस्यापि क्रोधार्थत्वेनान्येषां तन्मूलत्वेपि क्रोधस्य कथं तन्मूलत्वमतो नह्यकुपितः क्रुध्यतीति भाष्यमूलकमाह प्ररूढेति । अतएवाह वागिति नन्वेवमनुशासनस्य कागतिरत आह कुपेति । अनयोः सकर्मकत्वादाह कर्मेति । अत्र ईर्ष्याद्युभयत्र । विशिष्टसूत्रलब्धमाह तद्धात्वर्थेति क्रुधाद्यन्यतमेत्यर्थः । अत्र उक्तलक्ष्येषु । भार्यामिति नात्रभार्यां प्रति कोपः किन्तुपरैर्दृश्यमानां तां न सहत इत्येव एवं चात्र न कोपजन्येर्ष्या किन्त्वन्यपुरुषदर्शनजन्येति भावः । एवं सति क्वचिदप्राप्तिं निराचष्टे मित्रायेति ।

यत्तु प्राञ्चः द्वेषो बलवद्दुःखसाधनताज्ञानप्रयोज्यः प्रीत्याख्येच्छाया अभाव एव नतु चित्तवृत्तिविशेषः औषधं द्वेष्टीति प्रयोगादतएव तद्योगे नेदं प्रवर्तते एत दभिप्रायेणैवानभिनंदनं द्विषर्थो द्विष अप्रीताविति धात्वनुसारादिति तन्न तत्साजात्येनैतस्यापि तद्रूपत्वस्यौचित्यात् तत्राप्येतदतिप्रसंगाभावात्तदाह बलवादिति । एवोनोक्तव्यावृत्तिः । ततद्विट् ।

राधीक्ष्योरित्यस्य विषयमाह कृष्णायेति अत्र उभयत्र कर्मणः

भाशुभपर्यालोचनं धातोरर्थः । तदर्थप्रश्नविषयसंब-न्धिनः कृष्णस्य 'राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्न' इत्यनेन संप्रदानत्वम् । कृष्णसंप्रदानकमर्थात्कृष्णसंबन्धि प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनमिति बोधः ।

विप्राय गां प्रतिशृणोत्याशृणोति वा । अत्र प्रवर्तनाजन्योऽभ्युपगमो धात्वर्थः । स्वार्थप्रवर्तनाश्रयस्य 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ते'त्यनेन संप्रदानत्वम्।

होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति चेत्यत्र शंसनाविषय-हर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं धात्वर्थः । धात्वर्थशंसनाश्रयस्यात्रा 'नुप्रतिगृणश्चे' त्यनेन संप्रदानत्वम् ।

शतेन शताय वा परिक्रीत इत्यत्र करणस्य पक्षे संप्रदानत्वम् । शतव्यापारश्च दानम् । फलेभ्यो याति । अत्राहर्तुमिति तुमुनन्तार्थकर्म चतुर्थ्यर्थः । फल-

---

प्रश्नविषयस्य धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकावेतौ । अतएव श्यन् राधोऽकर्मकादेवेत्युक्तः । तदेकदेशे प्रश्नविषये कृष्णस्यान्वयस्तदाह तदर्थेति उभयार्थैकदेशेत्यर्थः । प्रत्याङ्भ्यामित्यस्य विषयमाह विप्रायेति । व्याख्यानात्प्रत्येकंनिमितत्वमितिभावः । प्रकृत्यर्थस्य तत्र प्रवर्तनायामन्वयः । विप्रसंप्रदानको गोकर्मकोऽर्थात् विप्रनिष्ठप्रवर्तनाजन्यो देवदत्तनिष्ठाभ्युपगम इति बोधः । तत्र विप्रस्य कर्तृ(प्रेप्सा)जनकत्वेन हेतुत्वे प्राप्ते इदं । तदेतदभिप्रेत्याह स्वार्थेति ।

अनुप्रतीत्यस्य विषयमाह होत्र इति । अनु प्रतीतिभिन्नं पदं लुप्तपंचम्यंतं । गृण इति श्नांतानुकरणात् षष्ठी । शंसनेति शंसितुरित्यादिः । होतृसंप्रदानकोऽर्थाद्धोतृनिष्ठशंसनविषयहर्षानुकूलो व्यापार ओथामोदैवेत्यादि शब्दप्रयोगरूप इतिबोधः । कर्मत्वापवादत्वमस्य तदाह धात्वर्थेति ।

परिक्रयणे इत्यस्य विषयमाह शतेनेति अत्र करणस्यैव पक्षे संप्रदानत्वेन भानमित्याह करणेति नन्वेवं कस्तद्व्यापारोऽत आह

कर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः। एतद्बोधोपपत्तिराकाङ्क्षावादान्ते प्रदर्शिता।

यत्तु फलेभ्य इत्यत्राहरणाक्रिया चतुर्थ्यर्थः। कर्मत्वप्रयोजकत्वे पूर्वपरयोः संसर्गाविति तन्न। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति सूत्रसत्त्वेनेदृशेऽर्थे साधुत्वे मानाभावात्।

यागाय याति। अत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमापवादश्चतुर्थी घञयं तुमुना समानार्थः। यागफलकं यानमिति बोधः।

न त्वां तृणाय तृणं वा मन्ये। अत्र कर्म द्वितीयाचतुर्थ्योरर्थः तृणपदं तृणसदृशपरम्। त्वत्कर्मकतृण-

---

शतेति।

क्रियार्थोपेत्यस्य विषयमाह फलेभ्य इति कर्मेति फलाश्रयरूपमित्यर्थः। दर्शितेति यथा वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोगस्थले प्रविश पिंडीमित्यादौ तस्यैव पदस्य संपूर्णवाक्यार्थशक्तता तथास्य समुदायस्याहरणघटितोक्तार्थे शक्तिरेतच्छास्त्रबलात। स्थानिन इत्युक्तेस्तत्प्रयोगे नेति बोध्यं।

नैयायिकाद्युक्तिं खंडयति यत्त्विति। यत्तु फलकर्मकाहरणे फलपदस्य लक्षणा चतुर्थ्याश्च फलमर्थयुक्ति तन्न गौरवात् अतआहाहरणेति तन्मात्रमित्यर्थः। यथाक्रमान्वयेनाह कर्मत्वेति कर्मणीत्युक्तिविरुद्धमित्याह क्रियार्थोपेति।

तुमर्थादित्यस्य विषयमाह। यागायेति बोधोपपत्तये आह घञयमिति भावे ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते क्रियायामुपपदे भविष्यति स्युरित्यर्थकेन भाववचनाश्चेतिसूत्रेण विहित इत्यर्थः।

मन्यकर्मणीत्यस्य विषयमाह नत्वामिति अनादरे इति मन्यकर्मविशेषणं तद्द्योतकं यत्कर्मेत्यर्थस्तेन युष्मच्छब्दाच्चतुर्थी न तद्ध्वनयन्नाह तृणेति अनादरश्च नादराभावमात्रं अपितु नञोऽधर्मा-

सदृशकर्मकमद्वृत्तिज्ञानाभाव इति बोधः। त्वद्वि-शेष्यकतृणसदृशप्रकारकेति यावत्। एवंचात्यन्ताप-कर्षः फलति तत्रैव चेयं चतुर्थी साधुरिति भाष्यस्पष्टम्।

ग्रामं ग्रामाय वा याति। अत्र द्वितीयाचतुर्थ्यौ कर्मैवार्थ इति सूत्रमतम्।

भाष्ये तु यातेरेवारम्भपर्यन्तमर्थेन गम्यमानं प्रारम्भं प्रति यात्याद्यर्थस्य कृत्रिमकर्मतया तेनाभिप्रे-यमाणत्वाद्ग्रामस्य संप्रदानत्वम्। फलाश्रयत्वेऽपि तत्त्वस्याविवक्षा। एवंच ग्रामसंप्रदानकोत्तरदेशसं-योगानुकूलव्यापारविषयक आरम्भ इति बोधः। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः। ग्रामं यातीत्यादौ तदर्थाभावः कर्मत्वविवक्षा च।

द्वाविव प्रतिपक्षवाचित्वात्तिरस्कारः सच व्याख्यानादपकृष्टनिरूपि-तोपमेयत्वस्याभावरूप उपमेयेऽत्र गृह्यते नत्वपकृष्टसादृश्यरूपः तत्प्र-तीतिश्च मन्यतेर्तत्समभिव्याहारे एव तृणतुल्यमपि न मन्ये इत्यर्थः। तदाह त्वत्कर्मकेति ज्ञानाभाव इति तस्याप्यभाव इत्यर्थः। तृणायमत्वा रघुनंदनोपीत्यादौ नञोध्याहारादि बोध्यं विशेष्यताप्रकारतो-भयावच्छिन्नज्ञानमत्र मनेरर्थ इत्याह त्वद्विशेष्यकेति उक्ताशयादेवा-हैवंचेति।

गत्यर्थकर्मणीत्यस्य विषयमाह ग्राममिति सूत्रप्रत्याख्यानप्रका-रसिद्धांतमाह भाष्ये त्विति सिद्धांतितमिति शेषः। अध्याहारस्या-भावादाह यातेरेवेति। प्राग्वदाहारंभेति। नारंभं प्रतीति न गम्यमान मारम्भामिति पाठान्तरं। तेन तद्रूपकर्मणा। संप्रेति कर्मणायामित्यनेन। नन्वेवमपि फलाश्रयत्वेन परत्वात्कर्मत्वमेव स्यादत आह फलाश्र-यत्वेपीति तत्त्वस्य कर्मत्वस्य एवंच स एवात्र चतुर्थ्यर्थइत्याह एवं चेति तस्य तदर्थकत्वेन तदुपपादनेचेत्यर्थः। नन्वेवं कटं करोती-त्यादावतिप्रसंगोऽतआहातीति नन्वेवं कथंपाक्षिकस्य ग्रामं याती-

विप्रायादनै इत्यादौ तादर्थ्ये चतुर्थी। तादर्थ्यमुपकार्योपकारकभावः संबन्धः। विप्राय दधीत्यादौ विप्रकर्तृकभोजनोपकारके विप्रोपकारकत्वारोपाद्विप्रोपकार्योपकारकं दधीतिबोधः। मुक्तये हरिं भजति। मुक्तिरूपोपकार्योपकारकं हरिकर्मकं भजनमितिबोधः। एवमध्ययनाय वसती त्यादिष्वपि। तादर्थ्यस्यापि संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येव यथा गुरोरिदं गुर्वर्थमिति स्पष्टं भाष्ये। तादर्थ्यस्य हेतुत्वानुगतत्वेऽपि कारणवाचकान्न तृतीया। कुण्डलाय हिरण्यमित्यादौ कार्यवाचकादुत्पद्यमान चतुर्थ्यैव कारणगतसंबन्धस्य बोधनात्। तस्मै इदं तदर्थम्। तच्छब्द उपकार्यवाची इदमर्थ उपकारकं तत्रोत्तरपदार्थस्य कारणरूपस्य ज्ञापनीयत्वेन प्राधान्यात्तच्छब्दवाच्ये गुणे सम्बन्ध उद्भूत इत्याहुः। सुखाय पुण्यं नरकाय पापमित्यादिसाध्वेव। तुमर्थघञन्ते पाकाय यातीत्यादौ घञा ताद-

---

त्यादेः सिद्धिरतआह ग्राममिति। इत्यादौ तत्र तु तदर्थेति आरम्भपर्यंतेत्यर्थः। किन्तु संयोगानुकूलव्यापारार्थकत्वमेव तदाह कर्मत्वेति इतीतिशेषः। अथोपपदविभक्तिचतुर्थीमध्ये तादर्थ्ये इत्यस्य विषयमुक्तरीत्या यस्य नासिद्धिस्ताद्दशमादावाह विप्रायेति अत्रोपकारारोपाद्दित्यर्थः। एवं बोधः प्रागपि। विशेषमाह तादर्थ्येति करणत्वस्याक्रियामात्रविषयत्वादाह हेतुत्वेति वाचकात् यथासम्भवमोदनादेः स्पष्टार्थमाह कुंडलायेति ननु विनिगमनाविरहाद्वैपरीत्यमेव कुतो नात आह तस्मा इति तत्र समासे तथात्वोद्भूतत्वमेव तत्र विनिगमकमितिभावः।

यत्तु तदर्थेत्यत्र बहुव्रीहिरवधारणगर्भस्तत्रार्थशब्दार्थप्रयोजनस्य जन्यतावच्छेदकविषयकत्वे दुःखाय पापमित्यापत्तिस्तदर्थेतिसूत्रवैय-

र्थस्योक्तत्वादेतदप्राप्त्या तुमर्थाच्च भाववचनादित्यारब्धम् ।

भक्ति र्ज्ञानाय कल्पते । कृपेरुत्पत्तिरत्रार्थः । प्रथमापवादोऽत्र । क्लृपि संपद्यमाने चेत्यनेन विकारवाचकाच्चतुर्थी विकारेच प्रकृतिरूपारोपः भक्तिरूपज्ञानकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः । भक्तिरत्र निदिध्यासनरूपा । प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां तु प्रकृतिविकृतिभावाप्रतीतेर्जनिकर्तुरित्यपादानत्वेन भक्तिपदात्पञ्चमी भक्तेर्ज्ञानंकल्पते इति । ज्ञानस्य कर्तृत्वेन कारकविभक्तेर्बलवत्वेन च ततः प्रथमेति कैयटे स्पष्टम् । भक्तिर्ज्ञानात्मना परिणमत इत्यादावात्मशब्दस्तद्वृत्तिधर्मपरः ज्ञानत्वविशिष्टरूपान्तरप्राप्तिर्भक्तिकर्तृकेत्यर्थः अत्र प्रकृतिविकृतिभावाप्रतीतेर्न चतुर्थी किन्तु प्रकृत्यादित्वात्तृतीया ।

र्थे चेति नैयायिकास्तन्नार्थेन नित्यसमास इति विशेषवचनसत्वात् तद्ध्वनयन्नाह सुखायेत्यादि । तुमर्थेति विशेष्यम् ।

क्लृपीत्यस्य विषयमाह भक्तिरिति अनुशासनाबाधायाहात्रेति नतु सर्वत्रेतिभावः । यत्वत्रदीक्षितादयः सम्बन्धोत्र चतुर्थ्यर्थः भक्तिकर्तृका ज्ञानसम्बन्धिनी उत्पत्तिरितिबोधः । प्रकृतिविकृत्योर्भेदाविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी अभेदविवक्षायां तु कर्तृत्वात्प्रथमैवेति तदसदिति सूचयन्कैयटोक्तमाह प्रथमेति अत्रउक्तलक्ष्ये संपत्तिरुत्पत्तिः कृपीत्यर्थग्रहणं सप्तम्यन्तं क्लृप्यर्थकधातुयोगे उत्पद्यमानेर्थेवर्तमानाच्चतुर्थी नि वार्तिकार्थमभिप्रेत्याह विकारेति अन्यभक्तेस्तत्वासंभवादाह निदीति ।

ननु तदपि ततोऽनेन कुतो न चतुर्थी अत आह ज्ञानस्येति नन्वस्याः प्रथमापवादत्वमुक्तमेवातआह कारकेति । कैयटे इति तेन हि क्लृतस्य लक्ष्ये विकृतेः प्रकृतिरूपारोपात्सामानाधिकरण्यं वदताऽ

वाताय कपिला विद्युत् । उत्पातेन ज्ञापितेऽत्यनेन चतुर्थी । प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः । ज्ञाप्यज्ञापकभावश्चतुर्थ्यर्थः । वातरूपज्ञाप्यज्ञापिका कपिला विद्युदिति बोधः

विप्राय हितम् । इष्टसाधनं हितपदार्थः संबन्धश्चतुर्थ्यर्थः । विप्रसबन्धि हितमिति बोधः । एवं सुखयोगेऽपि विप्राय सुखमित्यादौ ।

हरये नमः । अत्र 'नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्चे' ति चतुर्थी । अपकृष्टत्वज्ञानबोधनानुकूलो व्यापारः स्वरादिपठितनमः पदार्थस्तत्रापकर्षः प्रयोक्तृपुरुषविशेषनिष्ठो नमस्कार्यावधिक एव प्रतीयते ।

भेदविवक्षायामेव चतुर्थ्युक्तरीत्याऽभ्युपगता एवंच भक्तिर्ज्ञानमित्यसाध्वेवेतिभावः । नन्वेवमतिप्रसङ्गोऽतआह भक्तिरितिइत्यादौ । धर्मेपरः नतुस्वरूपपरः अतएवाहाभ्रेति करणत्वाद्यभावादाह प्रकृत्येति ।

उत्पातेनेत्यस्य विषयमाह वातायेति अनतिप्रसंगायाह भूतेति पृथिव्यादि पञ्चेत्यर्थः हितयोगेचेत्यस्य विषयमाह विप्रायेति अत्रविप्रायेति पूर्वान्वयि ।

नमः स्वस्तीत्यस्य विषयमाह हरये इति । निपातस्थले विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह स्वरादीति इयमेव नतिः । तत्रविशिष्टधात्वर्थमध्ये । क्वप्रतीतिपाठः । सर्वत्रमानमाह शब्देति । अत्रैवमानमाहान्योच्चारीति मात्रपदेनान्यसमभिव्याहारनिरासः । क्वाचित्कमाह दशेति । अवधित्वमवधिमत्वं वा चतुर्थ्यर्थ इतिनैयायिकाद्युक्तेरसाङ्गत्यायाह चतुरिति उद्देश्यकः । नतुतदवधिकः उक्तेति स्वनिष्ठापकृष्टत्वज्ञानबोधनानुकूलः प्रयोक्तृनिष्ठस्तादृशव्यापार इत्यर्थः । ननूद्देश्यत्वं नेच्छा विषयत्वरूपं प्राग् दूषितत्वात् । किन्त्वतिरिक्तं तदपि संबद्धे एव नासंबद्धे इति कथमत्रत त्वमत आहोद्देश्यत्वमिति स्वं त्यागः । प्राग्वदाह शब्देत्यादि । अंत्ये व्यभिचार मुद्धरति ऋत्विग्भिरिति चो ह्यर्थे ।

व्यापारश्च प्रयोक्तृनिष्ठः प्रतीयते शब्दशक्तिस्वभावात्। अन्योच्चारितेन नमः पदमात्रेणान्यदीयनत्यबोधनात्। स च व्यापारः करशिरःसंयोगादिरीदृशशब्दप्रयोगश्च। चतुर्थ्यर्थ उद्देश्यत्वम्। एवंच हर्युद्देश्यक उक्तव्यापार इति बोधः।

एषोऽर्घ्यः शिवाय नमः इत्यादौ त्यागो नमः शब्दार्थः। त्यागश्च स्वस्वत्वनिवृत्त्यनुकूलो व्यापारः, उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थः। शिवोद्देश्यकत्यागविषयोऽर्घ्य इति बोधः। उद्देश्यत्वं विषयताविशेषरूपम्। त्यागश्च वेदबोधितोद्देश्यकत्वस्वप्रयोगकर्तृकर्तृकत्वोपरक्त एव प्रतीयते। शब्दशक्तिस्वभावात्। अन्योच्चारितनमःशब्देनान्यदीयद्रव्यत्यागाप्रतीतेः। ऋत्विग्भिश्च यजमानीयतत्तद्द्रव्ये स्वीयत्वमारोप्यैव नमः शब्दः प्रयुज्यते। वेदबोधितेत्युक्तेर्न नीचोद्देश्यके त्यागे नमः शब्दप्रयोगः। अहं ममेत्यभिमानरहितानां शिवादीनां द्रव्ये स्वत्वाभावेऽपि शिवस्वं न प्रतिगृह्णीयादित्यादेः शिवोद्देशेन त्यक्तमित्यर्थो बोध्यः। संप्रदानचतुर्थी

यत्तु शिवस्वत्वोत्पत्ति स्वस्वत्वनिवृत्त्युभयानुकूलव्यापारविशेषस्त्यागः शिवस्वं न प्रतिगृह्णीयादितिस्मृतिप्रामाण्येन द्रव्ये देवताया अपि स्वत्वस्वीकारादिति केचित् तदसदिति ध्वनयन्नाह।इमिति अत्र एषोऽर्घ्यः शिवायेत्यत्र। उभयत्र प्राग्वाद्विशेषमाहोद्देश्यत्वेति षष्ठ्यपि षष्ठ्येव। न्यायादिति अयं वाचनिक एव नतु अन्तरंगप्रधानन्यायमूलकः भाष्यादिविरोधात् उत्कृष्टनिष्ठो यः स्वानिष्ठापकृष्टत्वबोधस्तदनुकूलव्यापाररूपनमस्कारफलस्य तादृशबोधस्याश्रयतया देवानां कर्मत्वं स्वशब्देन प्रयोक्ता नमः शब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषूर्यादिषु वा पाठेन गतित्वात्सत्वं।

त्वत्र न, नमः शब्दार्थस्य क्रियात्वाभावात्। उद्देश्य- त्वसंबन्धेन विवक्षायां षष्ठ्यपि।

नमस्करोति देवानित्यत्रोपपदविभक्तेः कारकवि- भक्ति र्बलीयसीति न्यायात् कर्मणिद्वितीयेति श- ब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। अत्रायं नमः शब्दो निपातो द्योतकः उक्तनमः पदार्थोऽत्र कृधातोरेवार्थः स्वविष- यावधित्वसमानाधिकरणसमवायरूपेण फलतावच्छे- दकसंबन्धेन स्वनिष्ठापकृष्टत्वज्ञानबोधरूपफलाश्रय- त्वाद्देवानां कर्मत्वं नतु तटस्थस्य प्रेक्षितुरिति बोध्य- म्। स्वविषयेत्यत्र स्वशब्देनापकृष्टत्व ज्ञानबोधरूपं फलं नमः शब्दयोऽत्यार्थान्वयमात्रेण चात्र नमः स्व- स्तीत्यस्यापि प्राप्तिः।

यदा त्वत्रापि नमः शब्दस्य वाचकत्वं तदा च- तुर्थ्येव। तेन नमस्कुर्मो नृसिंहायेति सिद्धम्। नमः स्वस्तीति सूत्रे चोभयोरपि नमः शब्दयोर्ग्रहणमि

एकस्या एवोपपदविभक्तित्त्वे कारकविभक्तित्वे चायं न्याय इति तु न युक्तं नमस्यति देवानित्यत्रैतत्परिभाषोपन्यासपर भाष्यविरो- धात् सहयुक्ते इत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च तदाह शब्देन्द्विति। ननुहरये नम इत्याद्यनुरोधेन नमः शब्दस्य वाचकत्वान्नमः शब्दा- र्थबोधाश्रयत्वेपि धात्वर्थफलाश्रयत्त्वाभावात्कथं कर्मत्वमत आहा- त्रेति नमस्करोतीत्यत्रेत्यर्थः। उक्तसूत्रद्वयान्यतरसूत्रेणाह निपात इति तत्र तु स्वरादिपठितो नैवमत्रात एव सत्त्वसिद्धिर्नमस्पुरसो- रित्यनेन।नन्वेवमपि देवानामुक्तरीत्याकर्मत्वे प्रेक्षितुस्तटस्थादेरपि क- र्मत्वापत्ति रत आह स्वविषयेति।

नन्वेवमपि नमः शब्दार्थान्वयाभावेनोपपदविभक्तेः कथंप्राप्तिर- तआह नमः शब्देति। अत्रनमस्करोतीत्यत्र। एवमग्रेपि। विशेषं

ति दिक् ।

प्रजाभ्यः स्वस्तीत्यादौ स्वस्तिशब्दो मङ्गलार्थः। सम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थः। प्रजासम्बन्धिमङ्गलमित्यर्थः। मङ्गलाशंसास्थले 'स्वस्त्यस्तु गोभ्य' इत्यादौ स्वस्तिशब्दार्थ एवान्वयेन चतुर्थ्येव। गोसंबन्धिमङ्गलकर्तृकमाशंसाविषयो भवनमिति बोधः।

यत्त्वाशीः स्वस्त्यर्थः सा च परहितेच्छान्वयी। सबन्धश्चतुर्थ्यर्थ इति तन्न। भूयादित्याशीर्लिङादेः प्रयोगानापत्तेः। प्रत्यभिवाद इति सूत्रस्थभाष्यात् शूद्रे आशिषोऽभावेन स्वस्ति वृषलायेत्यादौ चतुर्थ्यनापत्तेश्च। मङ्गलाऽर्थो हि तत्र स्वस्तिशब्दः मङ्गलाङ्गीकारार्थत्वस्यैव प्रामाणिकैरुक्तेश्चेतिदिक्।

भाष्यसिद्धान्तेनाह यदात्विति उक्तरीत्या कर्मत्वाभावेन द्वितीयाया अप्राप्तेराह तदेति। ननुस्वरादि पठितस्यैव तत्र ग्रहणेन कृच्छ्रुतेः कथमिदमत आह नम इति विनिगमनाविरहात् तंत्रांगीकारात्। यदातु कर्मणः सम्बन्धत्वेन विवक्षा एवं हरये नम इत्यत्रापि सम्बन्धत्वेन विवक्षा, नोद्देश्यत्वेन तदोभयत्र षष्ठ्येव सूत्रे तदनुरोधेन तस्यैव ग्रहणं न निपातस्य तंत्रांगीकारे मानाभावात्।

नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थें फलेभ्यो यातीतिवत्तत्र चतुर्थी एवं चात्रवाचकत्वे न मानं एवं सति नमः स्वस्तीत्यनेन नसिद्धिरुपपदविभक्तेरिति न्यायेन द्वितीयापत्तेः। एतेनात्र कृञाव्यापार बाधः स्वापकर्षावधित्वप्रकारकबोधविषयतामात्रं निपातार्थः। अत्र स्वसमभिव्याहृतः कर्त्ता तथाच तादृशबोधविषयताप्रयोजकव्यापारानुकूलकृतिमात्रमिति समुदायाधीनो बोधः। तादृशविषयताश्रयतया कर्मत्वमितिनैयायिकाद्युक्तमपास्तं किञ्च वाचकत्वे धातोरानर्थक्यापत्तिस्तदाहेतिदिगिति। मंगलाशंसेतितथाचात्राकुशलार्थत्वान्न चतुर्थीचाशिषीत्यस्य प्राप्तिरितिभावः।

स्वाहास्वधावषट्शब्दास्त्यागार्थकनमः शब्देन व्याख्याताः। दैत्येभ्यो हरिरलम् प्रभुः समर्थः। अलमाद्यर्थः सामर्थ्यवान् मारणादिसम्बन्धित्वरूपः सम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थः। दैत्यमारणादिसबन्धिसामर्थ्यवानितिबोधः।

इति चतुर्थी।

पञ्चम्या अपादानत्वशक्तिमानर्थः। अपादाने पञ्चमीति सूत्रात्। सा शक्तिश्च प्रकृतधातूपात्तविभाग-

---

नैयायिकाद्युक्तिं खण्डयति यत्त्विति हितेच्छा तद्विषयेच्छा भवदीयहितविषयिणी मदीयेच्छेतिबोधः। ननु समुच्चयस्यान्यत्र दृष्टात्वादत्रापि स्यादत आह प्रत्यमीति। ननु तत्र नैव चतुर्थीत्यत आह मङ्गेति। हि यतः। ननु तत्रोक्तरीत्या चतुर्थीचाशिषीत्यस्य कुशलार्थेऽप्राप्तावपि सुखार्थे वार्तिकेन चतुर्थ्यत आहमङ्गेति एतदुभयार्थत्वस्यैवेत्यर्थः। एतेन कुशलार्थत्वमपिनेति चः पुनर्विधानार्थ इत्यादि कौमुदीग्रन्थः सकलतद्व्याख्यातृग्रन्थश्च परास्तः। शब्देन्दुशेखरस्तु तदाशयमात्रप्रदर्शक इति न तद्विरोधः।

सूत्रे साहचर्यादव्ययस्यैव स्वस्तिशब्दस्य ग्रहणं सचानव्ययमपि।

प्रतिगृह्णामि ते धेनुं कुटुंबार्थे विशेषतः।
स्वस्तिर्भवतुमे नित्यं सुखं चानुत्तमं तथा॥

इतिभविष्योत्तरप्रयोगात् अतएव तत्रषष्ठी तत्रांगीकारार्थः प्रतिग्रहे प्रसिद्धः अतएवस्वस्तिदक्षिणायां तु बहुदेयं चनोस्त्विति बौधायनः स्वस्ति भवन्तो ब्रुवंतित्वत्यस्योत्तर मों स्वस्तीप्यपि तत्रैव स्पष्ट मित्यन्यत्र विस्तर स्तदाहेति दिगिति।

अर्थद्वयस्योक्तत्वादाह त्यागेति व्याख्यानादलमित्यर्थग्रहणमित्याह प्रभुरिति तेन शक्त इत्यादेरपि ग्रहणं॥

इति चतुर्थी॥

सिद्धान्तमतेनाह पंचम्या इति अपायपदार्थमाह प्रकृतेत्यादिव्यापारान्तेन। अस्याश्च प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वसामानाधिकरण्य-

जनकव्यापारानाश्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयो यस्तद्वृत्तिः। ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रात्। कर्तृवारणाय सत्यन्तम्। अयमेव च सूत्रे ध्रुवपदार्थः। विभागश्च न वास्तवसम्बन्धपूर्वक एव किन्तु बुद्धिकल्पितसंबन्धपूर्वकोऽपि। अतएव जुगुप्सापूर्वकनिवृत्तिलक्षकतामाश्रित्य जुगुप्साविरामेत्यादिप्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते। सूत्रेऽधोदेशसंयोगानुकूलव्यापाररूपंपातमात्रंतु नापायः वृक्षमजहत्यपि पर्णे भूमिं स्पृशति सति वृक्षात्पर्णं पततीत्यप्रयोगात्।

गतिं विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते।

इति हर्युक्तेश्च। अवध्यन्वययोग्यविभागं विनेति तदर्थः। तत्र मानमुक्तं वृक्षस्य पर्णं पततीत्येवं भाष्ये निदर्शितमिति। तत्र हि वृक्षः पर्णविशेषणमिति अपायस्याविवक्षणात् षष्ठीभाष्ये उक्ता इति हेलाराजः। धावतोऽश्वात्पतति कुड्यात्पततोऽश्वात्पततीत्यादौ पततीत्युपात्तक्रियानाश्रयत्वेन तां प्रत्यश्वस्यापादानत्वमक्षतम्। तदुक्तं हरिणा।

मित्यपादानसमभिव्याहारे विभागोपि धात्वर्थ इति सूचयन्नाह प्रकृतधात्वर्थेति।

यत्तु सत्यन्तं परया कर्तृसंज्ञया तदाश्रयपर्णादावपादानसंज्ञाबाधमूलकं वस्तुत स्तन्निवेशो फलंचिन्त्यमेवेति भूषणकृदादयस्तन्नअस्या स्तदपवादत्वापत्तेः। अपाये विभागानुकूलव्यापारविषये यत्कारकं तद्रूपक्रियाश्रयत्वेन तज्जनकं तदपादानमित्यर्थसंभवात् कर्तृसंज्ञा तु पत्यादियोगे चरितार्था। तदेतद्ध्वनयन्नाह कर्तृत्वेति पर्णादीत्यर्थः। ननु ध्रुवपदेनैव तद्वारणमिति तद्व्यर्थमेवातआहायमेवेति प्रकृतधातूपात्तविभागजनकव्यापारानाश्रय एवेत्यर्थः।

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वा ऽचलम् ।
ध्रुवमेवातदावेशात् । इति ।

परेतु एवं सति धावतः पततीत्यादौ अपादानत्वं कथमित्याशङ्क्य ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्सतोऽप्यविवक्षा भवतीति समाधानपरभाष्यासंगतिः । पतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वरूपस्य त्वदुक्तध्रुवत्वस्यात्रासत्त्वेन सतो ध्रौव्यस्याविवक्षेत्यस्यासङ्गतेः । तस्मादवधिभावोपगमातिरिक्तावधित्वोपयोगिव्यापारानाश्रयत्वे सति इतिवक्तव्य मयमेव ध्रुवपदार्थः । अपाये गतिविशेषे सत्युक्तध्रुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थः । त्रासादेरवधित्वोपयोगित्वाभिमानेन शङ्का । वृक्षात्पर्णमित्यादौ तदभावान्न तस्य तदुपयोगिता प्रकृते विद्यमानस्यापि तस्य तत्त्वेनाविवक्षितत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्येत्युत्तरमित्याहुः ।

परमतं खंडयति सूत्रे इति । स्पृशतिसति इतिवृक्षस्यपर्णं पततीत्येव हि तत्रोक्तार्थेन प्रयोग इति भावः । तत्र नियामकमाह गतिरिति यथा श्रुतासंगतेराहावध्यन्वयेति तत्र स्वार्थोक्तौ उक्तं तनैवोत्तरार्धेन तस्य तात्पर्यमाह तत्रहीति प्रकृत त्वनिवेशफलमाह धावत इति अत्रमानमाह तदुक्तमिति अपाये विश्लेषजनकक्रियायां उदासीनमनाश्रयः अतदावेशात् तत्क्रियानाश्रयत्वात् स्पष्टं चेदं कैयटादौ ।

परेतु भाष्यानुसारिणस्तु । कथमिति ध्रुवत्वाभावात् तत्वात् सिद्धं इतिशेषः । तत्र हेतुमाह सतोपीति यत इत्यादिः । अतिरिक्तत्वं व्यापारविशेषणं तदाश्रयतापेक्षासूचनाय । एवं सत्यानर्थक्यं परिहरति अयमेवेति । एतेनोक्तव्यवच्छेदः । एवंच ध्रुवमिति कारकांतराणामिवापादानस्यावधिभावोपगमातिरिक्तव्यापाराभावबोध-

नचाद्यपक्षे परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र दोष इति वाच्यम् । तत्र मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेवेत्यदोषात् । अत एव देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यमाश्लिष्यतइत्यादौ तयोः कर्मत्वासिद्धिः । अन्यथा परत्वात्कर्तृत्वमेव स्यात् । आत्मानमात्मना हन्तीत्यादावन्तः करणाद्युपाधिभेद-वत प्रकृते शब्दरूपोपाधिभेदेन भेदः, शब्दालिङ्गितार्थस्यै-व भानात् । स्पष्टाचेयं रीतिः कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे भाष्ये । हरिणा तु ।

उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मजे ।

विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते ॥ इति ।

तत्तद्व्यक्तित्वेन विभागस्य बुध्या प्रविभागे तत्त-द्विभागानुकूलक्रियावत्त्वस्यापरत्राभावादुभयोरपि ध्रु-वत्वमित्यर्थः । तदेवोक्तम् ।

मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वंच पृथक् पृथक् ॥ इति ।

धनार्थमिति तात्पर्यं । अपाये इति तु कारके इत्यस्य क्रियाजनक-त्वेन विवक्षित इत्यर्थे तात्पर्यग्राहकं बोध्यं ध्रुवमपाये इति तु वृक्षस्य पर्णं पततीत्यादौ वस्तुतस्तस्यैव पर्णपातजनकत्वात्प्राप्तापादानत्व-वारणाय । तदेतदभिप्रेत्याहापाये इति । उक्तध्रुवत्वेति । अवधिभावो-पगमाश्रयत्वे सति तदतिरिक्तस्यावधित्वोपयोगिव्यापारस्यानाश्र-यत्ववदित्यर्थः ।

नन्वत्र पक्षे कथं भाष्यसंगतिरतआह त्रासादेरिति सिद्धांता-शयमाह प्रकृते इति त्रस्तादश्वादित्यादावित्यर्थः । अत्र पक्षे विव-क्षयैव सिद्धेराहाद्यपक्षे इति । अत एव शब्दकृतभेदेन भेदादेव । अन्य-था भेदानंगीकारे । अत्र मानमाहात्मानमिति । अत्र तदसंभवादाहाप्र-

अत्र वदन्ति । वस्तुतस्तन्निष्ठयोर्भेदेऽपि स्वधातुना निवृत्तभेदस्यैवो पादानादुभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन परत्वात्कर्तृत्वापत्तेः । अतएवैकशेषसूत्र भाष्ये उक्तं नवै तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वादिति । अपसरणं विभागपूर्वकं पृष्ठतो गमनमित्यन्यत्र विस्तरः ।

धात्वर्थे प्रकृतत्वं च नशब्दोपात्तत्वं किन्तु विवक्षितत्वमात्रम् । अतएव धनुषा विध्यतीत्यत्रापादानसंज्ञां बाधित्वा करणसंज्ञेति भाष्यं संगच्छते । शरनिःसरणं प्रत्यवधिभावोपगमेनैव व्यधने करणताभ्युपगमेनोभयोरपि निमित्तभावेन स्थित्या युगपदुभयविवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तेः । एवमन्यत्रापिबोध्यम् । कांस्यपात्र्यामन्नं भुङ्क्ते इत्यस्य तत्रास्थितमन्नं तत उद्धृत्य भुङ्क्ते इत्यर्थ इति तत्राप्युभयविवक्षा । अपादानत्वश-

---

क्षणे मानाभाव इति भावः । स्पष्टेति तत्रह्युपाधिभेदादेव भेद उक्त इति प्राक् प्रतिपादितं । एवंच चैत्र आत्मानं हंतीत्यादौ शब्दभेदादेव कर्मतोपपत्तिरिति बोध्यम् ।

खंडयितुमनुवदति हरिणा त्विति उक्तमितिशेषः । अस्यार्थमाह तत्तदिति । निष्ठयो र्व्यापारयोः । स्यैव अपायस्य । सूत्रे सरूप इत्यत्र । इतिःखंडन समाप्तौ । उभयोपपत्तये आह एतेन तादृशे विषयेमेषः स्वस्मादपसरतीति स्यादित्यपास्तं स्वपदवाच्ये तदविवक्षणात् प्रयोगानुसारित्वाद्विवक्षायाः एतेनसिद्धान्ते त्वत्रापि दोष उद्धृतः । मेषपदोपात्ते तदविवक्षणादेतेन तथाभूषणाद्युक्तमपास्तं तदाहान्यत्रेति गुरुमंजूषादावित्यर्थः ।

विशेषमाह धात्वर्थे इति व्यधेर्निःसरणजन्यवेधार्थत्वादाह शरेति उभयोः निःसरणव्यधनयोः । एवमिति करणस्थले इति भावः ।

त्तयाश्रय एवावधिरित्युच्यते ।

यत्तु विभागः पञ्चम्यर्थः । आश्रयत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गः । विभागस्य च जन्यजनकभावेन धात्वर्थेऽन्वयः । यद्वा विभाग आश्रयश्च पंचम्यर्थ इति तन्न । वृक्षापादानकेत्येवं बोधानुभवात् । वृक्षाद्विभजत इत्यादौ विभागस्य बोधावृत्त्यापत्तेश्च । तत्रापादानस्यैव पञ्चम्यर्थत्वे किमर्धजरतीयेन । आद्ये प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोस्तत्क्लृप्तस्याभेदान्वयस्य त्यागापत्तिश्च ।

वृक्षात्पर्णं पतति।पतेर्विभागजन्यः संयोगोऽर्थः। तत्र विभागे पञ्चम्यर्थो विशेषणम् । प्रकृत्यर्थश्च प्रत्ययार्थे वृक्षरूपापादानकविभागेत्यादिरीत्या बोधः । वस्तुतोऽपादानवृक्षीयपर्णकर्तृकं पतनमिति बोधः । वृक्षाद्भूमिं पर्णं पतति । अत्र विभागजन्य संयोगानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । विभागश्च फलतावच्छेदकः

एवं करणस्थले उक्त्वाऽधिकरणस्थले आह कांस्येति नन्वेवमाश्रयोवधिरिति विरुद्धमतआहापेति ।

नैयायिकभूषणकारादिमतं खंडयति यत्त्विति । नचैवं प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोरभेदान्वयसिद्धांतहानिरतआह यद्वेति । तत्र विप्रतिपन्नं प्रत्याह वृक्षादिति । तदुक्तमेवाह तत्रेति । एवं सामान्येनोक्त्वोदाहरणान्यर्थभेदसत्वादाहवृक्षात्पर्णमित्यादि तत्रतयोर्मध्ये नित्यसाकांक्षत्वादाह विभागे इति ।

एवं प्राचां मतेनोक्त्वा सिद्धांतमाह वस्तुत इति पूर्वत्रसंयोगमात्रस्य सत्वादाहानुकूलेति तद्याधिक रणेत्यर्थः व्यापारव्याधिकरणाविभागस्यैव धात्वर्थत्वेन कर्मसंज्ञयाऽपादानत्वस्य बाधस्तदाह कर्मत्वमेवेति वृक्षात्फलमिति अत्र वाय्वादिः कर्त्ता अत्र फलतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोगिता । नन्वेवं वृक्षात्स्पंदत इत्यपि स्यादतआह स्पंदेरिति ।

वृक्षं त्यजति इत्यादौ विभागानुकूलो व्यापारोऽर्थ इति कर्मत्वमेव । वृक्षात्फलं त्यजतीत्यादौ विभाग-जन्यसंयोगानुकूलव्यापारोऽर्थः स्पन्देर्नविभागोऽर्थ इति वृक्षेस्पन्दते इत्येव ।

चलतेस्त्वासनाच्चलित इति प्रयोगादस्त्येव वि-भागार्थकत्वम् । वृक्षाद्विभजते इत्यादौ विभागजन्य-पूर्वदेशसंयोगनाशोऽर्थः । बलाहकाद्विद्योतते विद्यु-दित्यत्र विद्योततेर्विभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियारूप-निःसरणपूर्वकविद्योतने वृत्तिः । बलाहकापादानक वि-भागजन्यसंयोगानुकूलक्रियोत्तरकालिकं विद्युत्कर्तृकं विद्योतनमिति बोधः ।

इदमुपात्तविषयमित्युच्यते । बलाहको नाम धू-मज्योतिः सलिलमरुतां संघातः । ततोऽवयवभूतज्यो-तिषो भेदविवक्षया विभागविवक्षणात्सोऽवधिः । य-दा तु तेजस आधारत्वेन स विवक्ष्यते तदा बलाह-के विद्योतते इति सप्तमी । यदा त्वभेदेन विवक्षा । तेजोमयत्वात् प्रकाशनसामर्थ्ये उदकधूमादेस्तत्प्रका-शप्रतिबन्धकत्वाविवक्षणात् तदा बलाहको विद्योतते इति । यदातु प्रत्यक्षासिद्धमागमनं मनसि निधाय

निर्दिष्टविषयं किंचिदुपात्तविषयं तथा ।

मेघदूताद्युक्तिमभि प्रेत्योक्तमुपपादयति बलेति ततः समुदायात् सः समुदायः । इदमपि भेदविवक्षायामेवेति सूचयन्नाह यदात्विति सं-घसंघितेजसोरित्यर्थः । अतएवाह तेजेति । नन्वेवमपि तत्र तत्प्रति-बन्धकमप्यस्तीत्यत आहोदकेति अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । यदा तु यत्र तु । निधायेत्यस्य प्रश्नेऽन्वयः । अतएव तथैवोत्तरमाह पाटलीति

कुतो भवानिति प्रश्ने पाटलिपुत्रादिति उत्तरयति त-त्राकाङ्क्षावादोक्तरीत्या वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः। एतदपेक्षितक्रियमित्युच्यते।

वृक्षात्पततीति तु निर्दिष्टविषयम्। घटाद्भिन्न इ-त्यादावप्यनेनैवापादानत्वं सूत्रेऽपायशब्देन भेदस्यापि ग्रहणं। पञ्चमी विभक्ते इत्यत्र विभक्तशब्देनैव तन्मूलकसम्बन्धविवक्षायां घटीयो भेद इत्यपि। भिदिर् विदारणे इत्यत्र भेदज्ञानविषयत्वमपि वि-दारणम्। एकत्वेन गृहीतस्य तथाबोधे बुद्धिविदार-णस्य तत्रापि सत्त्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

अधर्माज्जुगुप्सति। तत्रानिष्टसाधनताज्ञानरूपा

रीतिमेवाह वाक्यैकेति। एतदपेक्षितेति स्पष्टोर्थः। एतेनात्रान्य-थाभूषणाद्युक्तमपास्तं एतदेवाभिप्रेत्याहुर्गम्यमानापि क्रिया कारकावि-भक्तौ प्रयोजिकेति।

निर्दिष्टेति यत्र साक्षाद्धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयमि-त्यर्थः। अन्यारादित्यत्रार्थग्रहणस्य भाष्यादावुक्तत्वात्तत्रत्यसकलग्रं-थासांगत्यायाह घटादिति। अपिः पूर्वसमुच्चये। अनेनैव ध्रुवमपाये इत्य-नेनैव। अपि ना प्रोक्तगतिविशेषसमुच्चयः। अत्र व्याख्यानमेव बीजमि-ति सूचयन्दृष्टांत माह पंचमीति। विभक्तेति विभागार्थकेत्यादि। तन्मूलकेतिभेदमूलकेत्यर्थः। ननु तत्राविदारणात्कथं प्रयोगावत-आहभिदिरिति अपिना प्रसिद्धं। तस्य तत्वे युक्तिमाहैकत्वेनेति। अत-एव घटाद्भेद इति सिद्धं तद्योगेप्यपादानत्वात्। अन्यशब्दार्थस्याक्रि-यात्वात्तद्योगे नास्य प्रवृत्तिः। अतएव घटः पटो नेत्यादौ न पंचमी नञो भेदवदर्थकत्वेपि तस्याक्रियात्वात् घटादेक इत्यादित्वसाधु। अतएवेतरग्रहणं तत्र चरितार्थं तदाहेत्यन्यत्रेति शेखरादावित्यर्थः।

वार्त्तिकविषयमाहाधर्मादिति अधर्मविषयकानिष्टसाधनताज्ञान-

निन्दा जुगुप्सतेरर्थः। विषयता पञ्चम्यर्थः। जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानमिति वार्तिकात्। अनिष्टसाधनताज्ञानपूर्वकं ततो निवर्तते इत्यर्थ इति भाष्यकृन्मतम्। तेन ध्रुवमपाये इत्येवापादानमिति वार्तिकप्रत्याख्यानात्। धर्माद्विरमति। प्रागभावसाधारणकृत्यभावानुकूलो व्यापारो विरमतेरर्थः। योगक्षेमसाधारणी चात्रानुकूलता स च व्यापारो धर्मविषयोऽपेक्षाविशेष एव। तदुक्तं भाष्ये य एष मनुष्यो नास्तिकबुद्धिर्भवति स पश्यति नेदं किञ्चिद्धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या संप्राप्य ततो निवर्तते इति तेन हि कदापि धर्मानाचरणेऽपि तथा प्रयोग इति लभ्यते।

एतेन जीवनकालावच्छिन्नः कृत्यसमानाधिकरणकृतिध्वंसो विरमतेरर्थः। कृतिश्च सर्वत्रैकविषयैव। जीवनमपि कर्तृसम्बन्ध्येव सामानाधिकरण्यं च समभिव्याहृतकर्तृपदबोध्यशरीरजातीयशरीरघटितं। चैत्रादिपदैः शरीरविशिष्टात्मबोधनात्। साजात्यं च चैत्रादिपदोपस्थापितचैत्रत्वजात्यैव तेन भाविदेहा-

---

मिति तन्मते बोधः। अतएव सिद्धांतमाहानिष्टेति तावतो धात्वर्थत्वात् तेन भाष्यकृतां प्रागभेति अत्रेत्यादि अतएवाह योगेति अवश्यंनिवर्तनीयेत्यर्थः। वस्तुतस्तत्त्वाभावादाह बुद्धिरिति। तेनाहि भाष्येण हि। अपिना तत्रापि तथापि पंचम्यंतघटितः।

नैयायिकादिमतं खंडयति एतेनेति उक्तभाष्यविरोधेनेत्यर्थः। एवेति व्युत्पत्तिवशाद्भासत इत्यर्थः। तत एवाहजीवनमपीति विशिष्टेति तैर्विशिष्टात्मबोधनेन शरीरस्यापि बोधनादित्यर्थः। प्रत्यासत्तेराह पदोपेति। उभयत्रहेतुमाहतत्कृतीति। एवंच तद्विशेषणं सफलं

न्तरावच्छेदेन धर्मकरणेऽपि वर्तमानशरीरावच्छिन्नचरमकृतिध्वंसमादाय विरमतीति प्रयोगसिद्धिः। युवशरीरावच्छेदेन धर्मं कुर्वत्यपि बालशरीरावच्छिन्नकृतिध्वंसमादाय न विरमतीति प्रयोगः। नापि पूर्वपरकालयोर्धर्मकरणे मध्ये मुहूर्तमात्रमकरणे विरमतीति प्रयोगस्तत्कृतिध्वंसस्य कृतिसमानाधिकरणत्वात् पञ्चम्यर्थो विषयतेति परास्तम्।

धर्माद्विरतोऽपि पुनः प्रवृत्त इत्यादेरनापत्तिश्च। धर्मात्प्रमाद्यति। अत्रेष्टसाधने वस्तुनि समानदेशत्वसमानकालत्वोभयसम्बन्धेनाधिकारविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावज्ञानमनिष्टसाधन त्वज्ञानं वा धात्वर्थः। पञ्चम्यर्थो विषयत्वं ज्ञानान्वयि जुगुप्सादीनां यद्विषयकत्वेन विवक्षा तदपादानं तत्पूर्वकनिवृत्तिपर्यन्तं सर्वत्र धात्वर्थ इति भाष्यमतम्।

चोराद्बिभेति त्रायते वा। अनिष्टज्ञानं भयं, अनिष्टपरिहारस्त्राणं अनिष्ट हेतुरत्रापादानं भीत्रार्थानां भयहेतुरिति सूत्रात्। चोरापादानकानिष्टज्ञानं तदपादानकानिष्टपरिहार इति बोधः। सूत्रे भयहेतुरित्य-

---

बोधश्चात्र मते स्वजीवनकालावच्छिन्नो धर्मविषयकृत्यसमानाधिकरणकृतिध्वंसश्चैत्रवृत्तिरिति दोषांतरमाहधर्मादिति ॥ आदिना धर्माद्विरत इत्यस्यकेवलस्य परिग्रहः। वस्तुनि धर्मादौ। लाघवादाहानिष्टेति। वार्तिकमतमाह जुगुप्सेति प्रत्याख्यानप्रकारमाह चोरादिति अत्रक्रमेण बोधमाहचोरेति ननुभयमनिष्टज्ञानमेवंच सूत्रे भयहेतुरित्युक्त्याकथमनिष्टहेतोरपादानत्वमत आह सूत्रे इति।

ननुयत्कंटकादिजन्य भयमेव न प्रसिद्धं ततः पंचमी न स्यादत आहयज्जन्यमिति। तत्र विषये। तस्याः पंचम्याः। प्रसंगादाहैवमेवेति

स्य भयैकदेशानिष्टहेतुरित्यर्थः । यज्जन्यं भयमेव न प्रसिद्धं तत्र पञ्चमी न भवत्येव । तस्या इष्टत्वे तु हेतुत्वारोपेण सा । एवमन्तरिक्षेण जुहोति परमाणुं न पश्यतीत्यादेरुपपत्तिः । आरोपितस्यैव निषेधाद्बोधाच्च ।

भाष्यात्तु भयपूर्विका त्राणपूर्विका च निवृत्तिर्निवर्तना चानयोरर्थः । बुद्धिप्राप्तचोरापादानिका प्रत्यासत्त्या तद्भयपूर्विका निवृत्तिस्तदपादानिका अनिष्टपरिहारफलिका निवर्तनेति च बोध इति लभ्यते । चोरमध्यगतोऽपि तत्संपर्कफलवधादिनिवर्तनात्तेभ्यो निवर्तित इत्युच्यते । एतद्विषयेऽपि हेतुत्वापादानत्वाविवक्षायां षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम् ।

अध्ययनात्पराजयते । कृत्यसाध्यत्वधीसमानाधिकरणस्तद्विषयकोत्साहाभावो धातोरर्थः । विषयोऽत्रापादानम् । पराजेरसोढ इति सूत्रात् । अध्ययनापादानको देवदत्त कर्तृक उत्साहाभाव इति बोधः । तत्पूर्विका निवृत्तिरिति वा । शत्रून्पराजयते इत्यत्र

एवमेवेत्यस्यार्थमाहारोपितस्यैवेति । एतत्प्रत्याख्यानप्रकारमाह भाष्यात्विति लभ्यत इत्यत्रान्वयः । यथासंख्यमन्वयः ।

तदिति बुद्धिप्राप्तचोरेत्यर्थः । नन्वत्र पक्षे स्थलविशेष इष्टस्य चोरात्त्रायते इतिप्रयोगस्यानापत्तिरतआह चोरमध्येतिअपिना तदन्यसमुच्चयो दृष्टांतार्थः ।

पराजेरित्यस्यविषयमाहाध्ययनेत्यर्थः । कर्मणितत्यत्र प्रत्ययादाह विषयोत्रेति उत्साहेति अर्थादध्ययनविषयक इत्यर्थः । एवं सूत्रमतमुक्त्वा प्रत्याख्यानप्रकारमाह तत्पूर्विकेति असोढइत्यस्य प्रत्युदाहरणमाह शत्रूमिति अभिभवतीत्यर्थस्तदाह तिरस्कारेति ।

तिरस्कारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । आद्येऽनिष्टं धात्वर्थः अध्ययनजन्यमनिष्टमिति बोध इति न युक्तम् । तथाबोधाननुभवात् । असोढशब्देन तदर्थालाभाच्च । प्रेक्षापूर्वकारी मनुष्योऽध्ययनस्य दुःखत्वदुर्धरत्वादि पर्यालोच्य बुध्या प्राप्य ततो निवर्तते इति भाष्येण सर्वथाध्ययनाप्रवृत्तावप्यस्य प्रयोगस्येष्टतया तत्रानिष्टस्याध्ययनजन्यत्वासम्भवाच्च ।

यवेभ्यो गां वारयति अग्नेर्माणवकं वारयति कूपादन्धं वारयति । भक्षणसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । अभावप्रतियोगिव्यापारजन्यफलाश्रयोऽत्रापादानम् । वारणार्थानामीप्सित इति सूत्रात् वारणार्थधात्वर्थफलाश्रयत्वमत्रेप्सितत्वम् । तेन भक्षणसंयोगाद्याश्रयत्वाद्यवादीनामपादानत्वम् । अनुकूलता चात्र योग्यतारूपैव तेन प्रतिषिद्धे गवि भक्षयत्यपि अयं वारयति तथापि न निवर्तते

नैयायिकादिमतं खंडयति आद्ये इति अध्ययानत्पराजयते इत्यत्रेत्यर्थः । धात्वर्थ इति जन्यत्वं पंचम्यर्थः । सूत्रे चासोढो ग्लानिविषयः । एवं च पराजेरकर्मकत्वसूत्रोदाहरणतेति तथैवोदाहृतं ग्लायतीति तदर्थः । दोषांतरमाह प्रेक्षेति । इष्टतयेति इष्टत्वानुमानेनेत्यर्थः ।

वारणार्थानामित्यस्य विषयमाह यवेभ्य इति । भक्षणेत्याद्याभिप्रायम् । संयोगेत्यग्रिमाभिप्रायम् । तथाच भक्षणं च संयोगश्च तदादिरूपं यत्फलं तज्जनकेत्यर्थः । धात्वर्थः वारयत्यर्थः । फलेति भक्षणादिरूपेत्यर्थः । तदाश्रयश्च यवादिः एवमग्रेऽपि विशेषमाहानुकूलता चेति । अत्र मानमाह यदीमा इति । तन्मते भाष्यमते ।

इति प्रयोगसिद्धिः। अप्रवृत्तवारणेऽपि अयं प्रयोगः। यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुवं सस्यनाशस्तन्नाशेऽधर्मो राजभयं च बुद्ध्या प्राप्य निवर्तयतीति भाष्यात्। उक्तव्यापारानुकूलनिवर्तना च तन्मते धात्वर्थः। अन्त्येऽभिमुखदेशगमनत्वेनान्धस्य कूपपतनमिच्छाविषयः। एवं नान्तरीयकविषभोजनप्रसक्तौ तद्वारणकर्तरि चैत्रे विषाद्वारयतीति प्रयोगो भवत्येव। विषस्य विषत्वेनेच्छाविषयत्वाभावेऽपि भक्ष्यत्वेनेच्छाविषयत्वात्।

मातुर्निलीयते कृष्णः। स्वकर्मकदर्शनाभावप्रयोजकदेशविशेषस्थितिर्धातोरर्थः। धात्वर्थदर्शनकर्ताऽत्रापादानं तत्पूर्वकनिवृत्तिर्धातोरर्थस्तत्र मातुरपादानत्वेनान्वय इति भाष्यमतम्। दर्शने मातृकर्तृकत्वं प्रत्यासत्तिगम्यम्।

यत्तु नैयायिकाः यत्र नान्तरीयकतया चैत्रादेर्विषभोजनं प्रसक्तं नतु स्वेच्छया तत्र तद्भोजननिवर्तकव्यापारकर्तरि चैत्रं विषाद्वारयतीति प्रयोगवारणाय सूत्रे सम्प्रयोगः। अतएव तत्र सविषादन्नाद्वारयतीत्येव प्रयोगः। नच कूपादन्धं वारयतीति न स्यात् नहि कूपतनमन्धस्येच्छाविषय इति वाच्यं कूपपतनत्वेनेच्छाविषयत्वाभावेऽप्यभिमुखदेशगमनत्वेन तस्यापीच्छाविषयत्वादित्याहुस्तदसदिति ध्वनयन्नाहान्त्ये इत्यादि। अन्त्ये कूपादंधं वारयतीत्यत्र। एवमित्यस्यार्थमाह विषस्येति।

अन्तर्द्धावित्यस्य विषयमाह मातुरिति देशविशेषेति व्यवहितदेशेत्यर्थः। अयमेव सूत्रेऽन्तर्द्धिपदार्थः। पंचम्यर्थो वृत्तिः धात्वर्थैकदेशे व्यापारे चेति। प्रत्याख्यानप्रकारमाह तत्पूर्वकेति तत्रैवाह दर्शन इति।

आख्यातोपेत्यस्य विषयमाहोपाध्यायादिति। उपयोगशब्दस्य

उपाध्यायादधीते। उच्चारणोत्तरकालिको नियमपूर्वको ग्रन्थस्वीकारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः। उच्चारणाश्रयोऽत्रापादानमपादानत्वेनैव बोधः सर्वत्र उपाध्यायान्निः सरन्तं ग्रन्थमधीते इत्यर्थः। अतिप्रसङ्गश्चानभिधानाद्वारणीय इति भाष्यमतम्।

ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। उपादानकारणमत्रापादानम् जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रात्। सूत्रे प्रकृतिरुपादानकारणम्। ब्रह्मापादानिका प्रजाकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः। ब्रह्मणो निःसरमाणा जायन्ते इत्यर्थः। निः सरणं लोकप्रसिद्ध्याश्रयम्। यद्यस्माज्जायते तत्ततो निर्गच्छतीति लोकव्यवहारात्। स च व्यवहार उपादानकारणविषय एवेति भाष्यसंमतम्। पुत्रात्प्रमोदो जायते इत्यादावुपादानत्वारोपेणापादानत्वं बोध्यम्। हिमवतो गङ्गा प्रभवति। प्रथमप्रकाशोऽत्र धात्वर्थः। तदाधारो हिमवदादिरत्रापादानम्।

तत्रैव रूढेराह नियमेति ब्रह्मचर्यादीत्यर्थः। सूत्रमतमुक्त्वा प्रत्याख्यानमाहोपेति नन्वेवमतिप्रसंगो नटस्य शृणोतीत्यादावत आहातीति।

जनिकर्तुरित्यस्य विषयमाह ब्रह्मण इति दीक्षितादिसकलग्रन्थासांगत्यायाहोपेति। ननु सूत्रतो लाभः कथमत आह सूत्रे इति। ब्रह्म च मायाशबलं जगदुपादानकारणं तदाह ब्रह्मेति। एवं सूत्रमतमुक्त्वा प्रत्याख्यानमाह ब्रह्मण इति। निः सरणमिति। अनतिप्रसंगायाह सचेति। नन्वत्र मते क्वचिदिष्टसिद्धिर्न स्यात्पुत्रस्य तत्र निमित्तकारणत्वेनातत्त्वादत आह पुत्रादिति।

भुवः प्रभव इत्यस्य विषयमाह हिमेति। प्रग्रहणादाह प्रथम इति।

हिमवदपादानको गङ्गाकर्तृकः प्रथमः प्रकाश इति- बोधः। हिमवतो निःसरमाणा प्रकाशते इति वार्थः।

प्रासादात्प्रेक्षते इत्यादौ तु वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः। पञ्चम्यर्थो ल्यबन्तक्रियाकर्म। आसनात्प्रेक्षते इत्यादावुपविश्येत्याद्यर्थः। अधिकरणं पञ्चम्यर्थः प्रासादादितो निःसरता चक्षुषा तद्वृत्त्या वा प्रेक्षते इत्यर्थः। प्रासादस्थपुरुषान्निष्क्रमणमेव प्रासादावधि- कत्वेनोपचर्यत इति भाष्यसंमतम्।

वनाद्ग्रामो योजने योजनं वा। अत्राव्यवहितोत्त- रत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वाव्यवहितोत्तरवृत्तित्वं प्रथमासप्त- म्योरर्थः। एवंच वनाव्यवहितोत्तरयोजनाव्यवहितो- त्तरदेशवृत्तिर्ग्राम इति बोधः। कार्तिक्या आग्रहाय- णी मासे इत्यत्र स्वावयवकत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वाव्यव- हितोत्तरकालवृत्तित्वं सप्तम्यर्थः। कार्तिक्यवयवकत्रिं-

---

प्रभवो जलमूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे।
ज्ञानस्य चादिमस्थाने इति विश्वः॥

प्रभवो जन्मकारणम्—
आद्योपलंभनस्थानेऽपां मूले सन्निभिद्ययोरिति हैमश्च। अत्र ना- न्यत्र। प्रभवत्यत्रेति प्रभव इति सूचयन्नाह तदाधार इति प्रत्याख्या- नमाह हिमेति।

ल्यब्लोपे इति वार्तिकविषयमाह प्रासादादिति। प्राचां ग्रन्थासां- गत्याय सिद्धांतमाह वाक्यैकेति। प्रत्याख्यानमाह प्रासादेति आ- दिनासनं। नैयायिकमतेनाहपेति वेदांतिमतेनाह तद्वृत्त्यावेति न- न्विदं बाधितमेवात आह प्रासादस्थेति।

अथोपपदविभक्तिपञ्चम्यर्थनिरूपणं। तत्रादौ यतश्चाध्वेति वार्त्ति- कविषयमाह वनादिति देशस्येदमुदाहरणं तदाहैवं चेति। कालस्यो-

शत्तिथ्यात्मकमासाव्यवहितोत्तरकालवृत्तिराग्रहाय-
णीत्यर्थः। वनान्निःसृत्य योजने गते ग्राम इत्यतः
प्राप्यते इत्यध्याहारेण बोधः। निःसृत्येति परावर-
योगे चेति क्त्वा। वनावधिकविभागानुकूलव्यापार-
संबद्धे योजने गते ग्रामः प्राप्य इति बोधः। योजन-
मित्यस्य प्रथमान्तत्वे गतं चेदिति शेषः। कार्तिक्या-
इत्यादेरपि ततः प्रभृति गते मासे आग्रहायणीत्यर्थ
इति भाष्यमतम्।

अत्र सर्वत्र भाष्यसंमते एवार्थे साधुत्वं यथोत्तरं
मुनीनां प्रामाण्यात्। सर्वत्र तत्तत्कारकत्वाविवक्षायां
षष्ठ्याः साधुत्वमिष्टमेवानभिधानं वेति तत्त्वम्।

घटादन्य इत्यादौ स्वप्रतियोगिकभेदसम्बन्धः पंच-
म्यर्थः। तेन प्रकृत्यर्थस्यान्यस्मिन्नन्वयः। एतेन घटादि-
तरो व्याख्यातः। अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरप-

दाहरणमाह कार्त्तिक्या इति स्वं कार्त्तिकी मासश्च। प्राचीनमतेना-
हाध्याहारेणेति सिद्धांतस्तु प्रागुक्त एव बोध्यः। अतएवाह परेति
प्राग्वदाह गतं चेदिति। एवंच तत्तुल्यत्वेऽपि न तस्य विषयतात्रेति
सूत्रेणैवात्रापादानत्वमेवं सति तत्रापि एवमेवोपपत्तौ वार्त्तिकंनाव-
श्यकं तदेवम् ध्वनयन्द्वितीयेऽप्यन्यथासिद्धिमाह कार्त्तिक्या इति
एवंच वनादित्यादिः प्रत्याख्यानप्रकार एतदन्तः। अत्र साधुत्वे
विनिगमनाविरहं निराचष्टेऽत्र सर्वत्रेति सति प्रयोगे आहेष्टमेवेति
तदभावे आहानभीति।

अन्यारादित्यस्य विषयमाह घटादिति तेन। संबंधेन। दीक्षिता-
द्युक्तिं खंडयति अन्येत्यर्थेति। अन्यत्र शेखरगुरुमंजूषादौ। उक्ता आ-
दावेव। संसर्गेति तादात्म्येतरसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव
इत्यर्थः। प्रागुक्तमत्र तुल्यं तत्र तस्य प्रयोज्यत्वेनान्वयः। सएवात्र

दाजाह्नियुक्ते इति पञ्चमी । अन्य इत्यर्थग्रहणमिति तु भाष्यानुक्तत्वादितरग्रहणाच्चायुक्तमित्यन्यत्र निरूपितम् । घटाद्भिन्न इत्यादौ गतिरुक्ता ।

वनादारात् । आराद्दूरसमीपयोः । ऋते कृष्णान् नोत्पद्यते सुखम् । अत्र ऋतेशब्दार्थः संसर्गाभावः प्रतियोगित्वं पञ्चम्यर्थः । कृष्णशब्दस्तद्भक्तिलाक्षणिकः । कृष्णभक्तिप्रतियोगिकाभावप्रयोज्यः सुखकर्तृकोत्पत्त्यभाव इति बोधः ।

कृष्णादृते दुःखम् । अत्र ऋते शब्दार्थस्य सामानाधिकरण्येनेतरत्रान्वयः । कृष्णभक्त्यभावसमानाधिकरणं दुःखमिति बोधः । कृष्णादृते नरः शोच्यः । अत्राभाववान् तदर्थः । कृष्णभक्त्यभाववान् नरः शोच्य इति बोधः । कृष्णादृते न धनुर्धर इत्यत्र भेदवान् तदर्थः । कृष्णभिन्नो न धनुर्धर इति बोधः । एतद्योगे द्वितीयापि यथा ऋते वातं वृक्षः पतति वाताभाववान् वृक्षः पतति इति बोधः । वृक्षपतने वातजन्यत्वाभावलाभस्त्वर्थः ।

नेत्याहात्रेति । संसर्गाभावस्येत्यर्थः । इतरत्र दुःखे तदेवाह कृष्णेति तद्भक्तिप्रतियोगिकाभावेत्यर्थः । अत्रापि विशेष मात्रमाहात्राभावेति । तदर्थः ऋतेशब्दार्थः । अत्रापि तमाह भेदवानिति तदर्थः ऋते शब्दार्थः अत्र कृष्णश्चतुर्धा प्रतिपादितः ।

कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ।

इत्युक्तेः । विशेषमाहैतदिति तृतीयप्रकारेण बोधमाह वाताभेति प्रसिद्धार्थसंग्रहमाह वृक्षेपति ।

पूर्वो ग्रामात् । उदयाचलसंनिहितदेशः पूर्वपदार्थः पञ्चम्यर्थोऽवधित्वम् । पूर्वत्वं च तदपेक्षोऽखण्डोपाधिः । एवं परत्वाद्यपि । ग्रामावधिकपूर्वत्ववानित्यादिक्रमेणान्वयः । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः प्रतियोगिध्वंसानधिकरणकालभवः पूर्वपदार्थः । तत्तदवधिबोधकपदसमभिव्याहारवशाच्च तद्रूपप्रतियोगि तद्ध्वंसानधिकरणकालस्य तत्त्वेन भानम् । चैत्रावधिकपूर्वकालभवः फाल्गुनः इति बोधः ।

प्रतियोगिध्वंसानधिकरणकालत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवम् । प्रत्येकं खण्डशः शक्तौ शक्त्यानन्त्यम् । चैत्ररूपप्रतियोगिचैत्रध्वंसैतदुभया नधिकरणचैत्रावधिककालभवःफाल्गुन इति बोधाङ्गीकारेएकस्य चैत्रस्यानेकधाऽन्वयाङ्गीकारे गौरवमव्युत्पत्तिश्च। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। कालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वात्तद्भवपर्यन्तं पूर्वादिशब्दानामीदृशेषुलक्षणा। लक्षणाभावेतु चैत्रात्पूर्वः फाल्गुन इत्येव प्रयोगः। अस्तीत्यध्याहारः । पूर्वमिति अधिकरणशक्तिप्रधानम् ।

अस्य व्यवस्थाशब्दत्वादाह तदपेक्ष इति। एवमिति ग्रामापेक्षोऽखंडोपाधिरित्यर्थः। अस्ताचलसंनिहितदेशः पश्चिमः। सूर्योदयमभिमुखावस्थितस्य सव्यहस्तसंनिहितदेशो दक्षिणः। तथावस्थितस्यवामहस्तसंनिहितदेश उत्तरः । शरीरावयवगते सव्यत्ववामत्वे च जातिविशेषौ । प्रतीतिप्रायाच्च । चैत्रादिस्तत् ध्वंसश्च तयोरवधीत्यर्थः। तदेवाह तत्तदवधीति । तत्त्वेन पूर्वत्वेन । इदमेवान्यथानिरासेनाह प्रतीति विशिष्टशक्तिपक्षे इदं अत एवाह प्रत्येकमिति। तत्त्वमेव विशदयति खंडश इति विशिष्ट शक्त्यानानंतस्यापि तत्त्वेनैव भानमिति तत्प्रयुक्तगौरवमित्याशयेनाह चैत्ररूपेति । नन्वेवमपि तादृश काल इत्येव सिद्धे भव इत्याधिकमत आह कालस्येति। अभावे त्विति

चैत्रात्पूर्वं माघ इत्यादौ तात्पर्यवशाद्यथायथं-त्रिंशद्दिन व्यवहितस्योक्तकालस्य तत्त्वेन भानम्। चैत्रात्परः अत्र तत्तद् वधिसमभिव्याहारवशात्तद्ध्वंसाधिकरणकालः परत्वेन परशब्दार्थः। तत्रैव कृष्णस्यावधित्वम्। तथा व्यवहारात्।

प्रयागादुत्तरं काशीत्यादौ संयुक्तसंयोगवद्देशउत्तरत्वेनोत्तरामित्यधिकरणशक्तिप्रधानाव्ययार्थस्तस्यच पूर्वदक्षिणपश्चिमादेस्तात्पर्यवशात्तत्वेन तत्तत्प्रयोगेषु भानम्।

गृहाद्गङ्गा मम परा काश्याः सैवा परामम।

इत्यादौ विप्रकृष्टदेशस्थः संनिकृष्टदेशस्थश्च परत्वादिना परापरशब्दार्थः। अवधिः पंचम्यर्थः। गृहावधिकमत्संबन्धिपरत्ववती गङ्गेत्यादिक्रमेण बोधः। ममेत्यत्र तु न पञ्चमी प्रत्यासत्या यस्य यत्रोत्थिताकाङ्क्षा तद्वाचकादेव तत्पदनिमित्तविभक्तिस्वीकारात्। परादिपदं चावधावेव नियताकाङ्क्षं न संबन्धिनीति स्पष्टमेव। प्राक् प्रत्यक्वा ग्रामादिति पूर्वादिशब्दैर्व्याख्यातम्।

च्छेदः। ननु तत्रापि न क्रियातआहास्तीति तदन्वयमाह अव्ययमिति भावः। विशेषमाह चैत्रादिति। तत्वेन पूर्वत्वेन तथाच पूर्वपरादिशब्दानां नियमेनावधिसाकांक्षपूर्वत्वपरत्वाद्यखंडोपाधिरूपमेव शक्यतावच्छेदकं तदाश्रयश्चात्र प्रतियोगि तत्ध्वंसानधिकरणत्वोपलक्षितः कालः। अन्यथोक्तदोषगणापत्तेरिति बोध्यं। परेति परत्वेनेत्यादिः तत्रैव काल एव। उत्तरामिति उत्तरामित्येवं यदधिकरणशक्तिप्रधानमव्ययं तदर्थ इत्यर्थः। तस्य च देशस्य स्वरूपं। पूर्वेति तत्वेन पूर्वत्वेन।

भवात्प्रभृत्यारभ्य वा सेव्यो हरिः। अत्र प्रभृती-त्यारभ्येत्यर्थकमव्ययं तदर्थयोगे पञ्चमी। अपादाने प-ञ्चमीति सूत्रे यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी। कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इति वार्त्तिकप्रत्याख्या-नाय भाष्ये उक्तमिदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते। कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मासे इति। तेन तदर्थ-योगे पञ्चमीति वचनसत्त्वं सूचितम्। अतएव तदप्र-योगेऽपि पञ्चमीसिद्धिः। अवधिमादायेति तदर्थः।

आरभ्येत्यस्य चैतदर्थकतापि। तस्यावधित्वं च समभिव्याहृतपदार्थापेक्षम्। यथा प्रकृते मरणान्त-कालस्यभवोऽवधिः मरणान्तकालावधि भवकालमादा-य तावत्कालं हरिः सेव्य इति बोधः। आरभ्येत्य-

---

दिना आदिना। काश्यवधिकमत्संबंध्यपरत्ववतीत्यस्य ग्रहणं। नन्वे वमतिप्रसङ्गोऽत आह ममेत्यत्रेति उभयत्रेत्यर्थः। यत्र भाष्य-प्रामाण्यात्पंचमी तंविषयमाह भवादिति। अथ भेदोत्र नेत्याह अत्रे-ति। प्रभृति योग इति। सकलग्रन्थासांगत्यायाह तदर्थेति प्रभृत्यर्थयो-गे इत्यर्थः। सूत्राभावादाहापेति। तेन भाष्येण। ततएवाह तदर्थेति। अत एव तच्छब्दाभावेपि तदर्थसत्तामात्रेण पंचमीति भाष्यतात्पर्या-देव। अन्यथा प्रभृतिपदाभावे पंचम्यर्थवचनावश्यकत्वे तत्प्रत्या-ख्यानासंगतेरेव। तदर्थः प्रभृतीत्यस्यार्थः। वक्ष्यमाणार्थांतरसं ग्रहायापिः। अवधौ पञ्चम्यन्तार्थस्या भेदेनान्वयः। तद्विशेषणत्वेपि न द्वितीया प्रभृत्यर्थयोग पंचमीति भाष्यकृद्बोधितवचनात् तदेतद-भि प्रेत्याह तस्येति भवस्येत्यर्थः। अपेक्षं तन्निरूपितं। तमेवाह मर-णांतेति तावत्कालं।

अपि संग्राह्यमेवाहारभ्येति त्येति मात्रपदेनोक्तव्यवच्छेदः। विषयवाक्यमाहाद्यक्षणमिति। अत एवावीचीमारभ्य मेरुपृष्ठपर्यंतं भूलोको मेरुपृष्ठादारभ्य ध्रुवपर्यंतं ग्रह नक्षत्रतारागणचित्रितोऽत-

स्यगृहीत्वेत्येतन्मात्रार्थकत्वे आग्रक्षणमारभ्येत्यादौ कर्मत्वाद्द्वितीया। प्रभृतिशब्दस्य त्वधातुत्वेन तदर्थस्याक्रियात्वान्न तद्विशेषणे द्वितीया। तदर्थकस्यारभ्येत्यस्यापि वाक्यैकदेशन्यायेन तदर्थकतेति न तद्विशेषणस्य तत्त्वम्।

यद्वा भवावधिके मरणान्तकाले भवकालमादाय हरिः सेव्य इति बोधः। तत्र गम्यमानक्रियापेक्षं भवस्यावधित्वमित्यपादानत्वादेवात्र पञ्चमी। तच्चावधि मादायेत्याद्यर्थयोगेन तद्बोधकप्रभृत्यादियोगेन च गम्यते। अप्रयोगेऽपि वाक्यैकदेशन्यायेन तत्प्रतीतिः। पञ्चमीबलादेव तात्पर्यवशाच्च। एवं कार्तिक्या आग्रहायणी मासइत्यतोऽपि कार्तिक्यवधिके आग्रहायणी घटिते मासे कार्तिकीमादाय गते सति आग्रहायणीति बोध इत्यलम्। यदा त्वारभ्येत्यस्य प्रथमक्रियारूपमारम्भं कृत्वेत्यर्थस्तदा तद्योगे सप्तम्यपि।

आरभ्य तस्यां दशमीं तु यावत्प्रपूजयेत् इति

रिक्षलोक इति पातंजलभाष्ये उक्तं। नन्वेवं प्रभृत्यर्थयोगेऽपिद्वितीयापत्तिरत आह प्रभृतीति प्रकारांतरेणाद्यार्थे द्वितीयां वारयति तदर्थकेति। अवधिमादाय तदर्थकस्येत्यर्थः। नतदिति नावधिविशेषणकर्मत्वमित्यर्थः। भाष्यप्रमाण्यान्नापादानत्वं किंतु सूत्रादेवेत्याह यद्वेति। भक्ते इति शेषः। अत एवाह भवकालेति। शेषादेवाह तच्च तादृशावधित्वं च। हेत्वंतरमाह तात्पर्येति भाष्यप्रयोगेऽप्येवमेवेत्याहैवमिति। कार्तिकीतो विभक्ते इति

यथा—

ग्रामाद्बहिः। बहिः शब्देन समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकानधिकरणतत्संनिहितदेशनत्तत्स्थवस्तु च बहिष्ट्वेनोच्यते। बहिर्योगे पञ्चमीसमासविधानसामर्थ्यात्तद्योगे पञ्चमी। बहिष्ट्वं च नियतमवध्याकाङ्क्षमिति स पञ्चम्यर्थः। अपहरेः संसार इत्यत्रापपरी ऋते शब्दसमानार्थौ हरिशब्दश्च तद्भक्तिपरः

आमुक्तेः संसारः। अत्र मर्यादाऽऽङोऽर्थः। तत्र मर्यादा द्विविधा। कालरूपा देशरूपा च। कालगतमर्यादात्वं च स्वस्योत्तरकालाभावप्रागभावाधिकरणकाल-

---

शेषः अतएवाह कार्तिकयेवेति। एतेन भाष्यप्रयोगात्पञ्चमीति सकलग्रंथकारोक्तमपास्तं तदाहेत्यलमिति।

विशेषमाह यदात्विति। सूत्र ज्ञापितपञ्चमीविषयमाह ग्रामादिति। समासेति अपपरिबहिरञ्चवः पंचम्येति पञ्चम्यन्तेन समासेत्यर्थः। अयं भावः परस्परसाहचर्यात्तत्रापपरीवर्जनार्थौ कर्मप्रवचनीयावेव तद्योगे पंचम्यपाङ्परिभिः इति वचनात् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽपपरिनिमितकसुबंतस्यैव ग्रहणाच्च पंचम्यैव सिद्धः समासस्तत्साहचर्यादुक्तपरिभाषया चाञ्चूत्तरपदेनापि तन्निमित्तपञ्चम्यैव सिद्धः समास इति व्यर्थंत द्बहिः शब्देन पंचम्यंतेन समासविधानद्वारा तद्योगे पंचम्या अपि ज्ञापनार्थमिति। इदमपपरिबहिरितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। पंचमीति सापीत्यर्थः। तेन करस्य करभो बहिरिति सिद्धं। यः अवधिः ग्रामावधिको बहिर्देशस्तत्स्थं वस्तुएवेति बोधः। पंचम्य पाङ्त्यस्य विषयमाहापहरेरिति ध्यन्तादिति वार्त्तिकादाहापपरी इति अतएवाह हरीति हरिप्रतियोगिकभक्त्यभावसमानाधिकरणः संसार इति बोधः। तत्र सूत्रे। स्वं मुक्तिः स्वकालः स्वोत्तरकालश्च समेति संसार इत्यर्थः।

कर्मप्रवचनीयत्वादाह मर्यादेति मर्यादार्थाङ्समभिव्याहारात्तस्य कर्मप्रवचनीयत्वेन संबंधपरिच्छेदकत्वात्सोऽत्र स्वप्रकृत्यर्थप्रागभावा-

भवो यः समभिव्याहृतपदार्थ स्तदनधिकरणत्वं मुक्तिपदं तत्कालपरं मर्यादा मर्यादीभावः संबन्ध आङ्द्योत्यः पञ्चम्यर्थः। आङ्मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रस्वरसात्। मुक्तिमर्यादाकः संसार इति बोधः। संसारे मुक्तिकालप्रागभावाधिकरणनिरूपिततद्भिन्न कालावृत्तित्व विशिष्टव्यापकताबोधस्त्वार्थः।

एतदर्थद्योतकतयावच्छब्दयोगे तु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते इति द्वितीया। कार्तिक्या वैशाखीं यावच्छीतमिति यथा प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी। कार्तिकीप्रभृति वैशाखीमर्यादाकं शीतमित्यर्थः। शीते कार्तिक्यादि वैशाखीपूर्वतिथ्यन्तकालनिरूपिततद्भिन्नकालावृत्तित्वसमानाधिकरणव्यापकताबोधस्त्वार्थः। व्यापकत्वमन्यत्रोक्तदिशोह्यम्।

धिकरणकालनिरूपिता तद्भिन्नकालावृत्तित्वविशिष्टा या व्यापकता तद्रूप इति केचित्तन्न गौरवात्तत् ध्वनयन्नाह संसारे इति निरूपितत्वं विशिष्टत्वं च व्यापकताविशेषणं। बोध इति मुक्ति प्रागभावाधिकरणकाल निरूपितस्वस्वभिन्नकालावृत्तित्वसमानाधिकरण व्यापकतावान्संसार इतीत्यर्थः। एवमग्रेऽपि

ननु तत्र पञ्चमी कथमत आह प्रभृत्यर्थेति। प्राग्वदाह शीतेति तत्प्रभृतिश्च वैशाखी पूर्वतिथ्यन्तः। मर्यादार्थकयावत्पदसमभिव्याहारात् वैशाखीपदस्य तत्पूर्वातिथौ लक्षणा व्यापकता च समभिव्याहृतकालभिन्नकालावृत्तित्वविशिष्टा प्रत्याय्यते तत्समभिव्याहारादेव तदाह कार्तिक्यादीति निरूपितत्वसमानाधिकरणत्वं व्यापकताविशेषणं तद्व्च्छीतमिति बोधाकारः। अन्यत्रेति मासमधीत इत्यत्रेत्यर्थः। स्वदेशस्वोत्तरदेशयोरित्यर्थः। स्वं काशी तदादीति प्रयागादिमध्यवर्तीत्यर्थः। प्राग्वदाह दृष्टाविति प्रयागादिरूपो यः काशीपश्चिमदेशस्तन्निरूपिता स्वाभिन्नदेशता वृत्तित्वसमानाधिकरणा

प्रयागात्प्रभृत्या काश्या वृष्टो देव इत्यादौ देशो मर्यादा देशगतमर्यादात्वं च स्वस्वोत्तरदेशयोः प्रयागतदाद्यन्तराल देशवृत्तिसमभिव्याहृतपदार्थवृष्ट्याद्यनधिकरणत्वं । प्रयागादिकाशीमर्यादाकवृष्टिकर्ता देव इति बोधः। वृष्टौ प्रयागादिकाशीपश्चिमदेशनिरूपितस्वभिन्नावृत्तित्वसमानाधिकरणव्यापकताबोधस्त्वार्थः

आसकलाद्ब्रह्म। आङ्ग्योत्योऽभिविधिरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः। सकलव्यापकं ब्रह्मेतिबोधः। सोऽपि द्विविधः। कालिको दैशिकश्च। आद्ये यथा कार्तिक्याश्चैत्रं यावच्छीतम्। कार्तिकीप्रभृतिचैत्रान्तकालव्यापकं शीतमिति बोधः। चैत्रपदं तदन्तकालपरम्। अन्त्ये यथा काशीतः पाटलिपुत्रं यावद्वृष्टो देवः काशी प्रभृतिपाटलिपुत्रान्तदेशव्यापकत्वं वृष्टौ प्रतीयते। अनयोस्तात्पर्यवशात्कदाचिद्व्यापकत्वं तद्भिन्नकालावृत्तित्वविशिष्टं तद्भिन्नदेशावृत्तित्वविशिष्टंच प्रतीयते इति बोध्यम्

प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति। सदृशः प्रत्यर्थः। कृष्णसदृश इति बोधः। तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान्। अन्नग्रहण पूर्वकं

च या व्यापकता तद्वती या वृष्टिस्तत्कर्त्रेत्यर्थः। प्राग्वदाह सोपीति अभिविधिरपीत्यर्थः। अभिविध्यर्थकयावच्छब्दसमभिव्याहारादाह चैत्रेति अंत्य इति पाठः। प्राग्वदाह काशिप्रभृतीति। अनयोरव्यवहितोदाहरणयोः। तात्पर्येति सर्वं वाक्यमिति न्यायेनेति भावः। शीते वृष्टौ च यथाक्रममाह तद्भिन्नेति।

प्रतिनिधिप्रतीत्यस्य विषयमाह प्रद्युम्न इति।

अकर्तर्यृणे इत्यस्य विषयमाह शतादिति। हेत्विति तेन करणत्वविवक्षायां तृतीयैवेति भावः।

प्रत्यर्पणं प्रतिसमभिव्याहृतयच्छतेरर्थः । तिलग्रहण पूर्वकं माषप्रतिदानमिति बोधः । शताद्बध्दः । हेतुहेतुमद्भावः पञ्चम्यर्थः शतहेतुकबन्धनकर्मेति बोधः । एवं जाड्याद्बध्द इति बोध्यम् । धूमादग्निमानित्यादौ ज्ञाननिष्ठजन्यजनकभावस्य विषये आरोपो बोध्यः ।

पृथग्विनानाना रामं रामात् रामेण वा । पञ्चम्यादीनां प्रतियोगित्वमर्थः । पृथक्त्वं गुणविशेष इत्येके । भेद इत्यन्ये । अन्त्ये इमौ भ्रातरौ पृथक् जाताविति व्यवहारो गौणो बोध्यः । विनानाने ऋतशब्दसमानार्थौ ।

स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । करण मत्र विभक्त्यर्थः । स्तोकशब्दः स्वप्रवृत्तिनिमित्ताल्पत्वधर्मपरः । शुक्लादिवदेते केवलधर्मपरा अपि । एवंचासत्त्ववचनता । सत्वत्वं च सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वम् करणत्वं च त-

---

विभाषा गुण इत्यस्य विषयमाहैवं जाड्यादिति तत्र योगविभागस्य प्राचोक्तभाष्यानारूढत्वेऽपि बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेरिति वार्त्तिकप्रयोगाद्गुणेऽस्त्रियामित्यस्य प्रायिकत्वेन तद्विषयविशेषो विषययोः स्वतो जन्यजनकभावासंभवाल्लक्षणमाह धूमादिति ।

पृथग्विनेत्यस्य विषयमाह पृथगिति प्रकरणादाह पंचम्यादीनामिति । अत्र द्वितीया ततोऽन्यत्रापीत्येवेति स्पष्ट मन्यत्र । एके नैनायिकाः । अन्ये मीमांसकाः । अन्त्ये भेदपक्षे भेदस्योत्पत्तिशिष्टत्वेऽपि द्रव्यगतभेदस्य तत्रारोपेणेति भावः ।

करणे च स्तोकेत्यस्य विषयमाह स्तोकेनेति स्वं स्तोकशब्दः यद्धर्मावेशात् द्रव्ये स्तोकव्यवहारस्तद्धर्मपरः सच धर्मोऽल्पादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेवेति भावः । नन्वेवं कथं स्तोकेन विषेण इत्यत आह शुक्लादीति अपिना धर्मिसमुच्चयः । अत्र मानं सूचयन्नाहैवंचेति धर्मपरत्वेचेत्यर्थः । ननु लिङ्गसंख्याकारकान्विततत्वेन तस्यापि

स्य परम्परया। ईदृशार्थ एव साधुत्वम्। करणे च स्तोकाल्प कृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्येति सूत्रबलात्तेन ह्यत्र तृतीयापञ्चम्यौ। एवंकृच्छ्रादियोगेऽपि। ग्रामस्य दूराद्दूरेण दूरं वागतम्।

अत्र पञ्चम्यादयः प्रातिपदिकार्थे। दूरदेशवृत्तिदूरशब्दार्थः। षष्ठ्यर्थः संबन्धः। ग्रामसंबन्धिदूरदेशवृत्ति गमनमिति बोधः। एतेन ग्रामस्यान्तिकादिति व्याख्यातम्। समीपदेशवृत्त्यन्तिकार्थः

इतिपञ्चमी

षष्ठ्यर्थः संबन्धत्वेन तत्तद्रूपेण च स्वस्वामिभावादिः संबन्धः सबंन्धत्वेन क्रियाकारकभावश्च। अत एवानेकसंबन्धसत्वेऽपि स्वत्वादिसंबन्धविशेषतात्पर्येण चैत्रस्य नेदं वास इति प्रयुज्यते। अत एवैकशतं श-

---

सत्वत्वमेवातआह करणत्वं चेति नन्वन्यथैव कुतो नेति आहेदृशेति। तेन हीति करणे तृतीयायाः सिद्धत्वेऽपि पक्षेऽस्य पंचम्यर्थत्वादिति भावः। अल्पयोगे उक्तप्रायत्वादाहैवं कृच्छ्रादीति
दूरांतिकार्थेभ्य इत्यस्य विषयमाह ग्रामस्येति दूरांतिकार्थैरिति षष्ठी प्राप्नोतीति भावः।

इतिपंचमी।

षष्ठ्यर्थ इत्यस्य सम्बन्ध इत्यत्र भावश्चेत्यत्र चान्वयः। तत्रादौ प्राचीननवीनसाधारणमाह सम्बन्धत्वेनेति। नव्यमतमाह तत्तदिति स्वत्वस्वामित्वसमूहादिरूपेण चेत्यर्थः। अयं भावः शेषे षष्ठीति हि विधिसूत्रं शेषश्चोक्तादन्यः सच तत्तद्रूपेण स्वत्वादिः सम्बन्धत्वेन रूपेणच। अनेनैव कर्मत्वादिश्चेति तदाह सम्बन्धत्वेनेति मध्यमे मानमाह अतएवेति। तद्रूपेण तस्य तत्वादेवेत्यर्थः। एवमग्रेपि एते-

ष्ठ्यर्थो इति षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रस्थं भाष्यं सङ्गच्छ-
ते। द्वितीयादितश्च क्रियाकारकभावस्य तत्तद्रूपेणैव
बोधः। तथैवानुभवात्। मातुः स्मरतीत्यादौ च तत्त-
द्रूपेण बोधे द्वितीयादीनां बाधिकानां सत्त्वात् संब-
न्धत्वेनैव बोधः। मातृसंबन्धिस्मरणमितीति नव्याः।

प्राञ्चस्तु अत्रापि क्रियाकारकभावमूलकं विशेष-
णत्वरूपं विषयत्वमेव निमित्तत्वमेव वा तत्वेन संबन्ध-
त्वेन वा विवक्षितम्। अत एव हरिणा।

संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः।

श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते इति॥

क्रियाकारकपूर्वकत्वमेव संबन्धस्योक्तम्। क्रिया-
कारकसंबन्धः कारणं शेषसंबन्धस्तु फलभूतः। यथा
राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपुरुषौ कर्तृसंप्रदानरूपौ अ-
भूतां राजा पुरुषाय ददातीति तन्मूलकस्वस्वामिभा-

न षष्ठ्या सम्बन्धविशेषाणां तत्तद्रूपेणैव भानात्प्राचोक्तमयुक्तमित्यपा-
स्तं ननु कारकविभक्तिभ्योऽपि क्रियाकारकभावस्य संसर्गविधया-
भानस्योक्तत्वात्कथं स शेषोऽत आह द्वितीयेति चस्त्वर्थे। एवमग्रेपि
अत एव सम्बन्धत्वेनेत्येवात्रोक्तं न तु प्राग्वत्। नन्वयुक्तमेतत मातु-
रित्यादौ तत्तद्रूपेण बोधस्येष्टत्वादतआह मातुरिति। आदिना
छात्रस्य हसितमित्यपि।

नव्या इति सूचितामरुचिं प्रकटयन् व्युत्क्रमेण सिद्धान्तमाह
प्राञ्चस्त्वित्यादि प्राहुरित्यन्तेन। अत्रापि मातुरित्यादावपि अपिना
राज्ञः पुरुष इत्यादिसमुच्चयः। तत्रैव षष्ठ्या इष्टत्वादाह विशेषणे-
ति तस्य स्वतोऽसत्वादाह मिति तत्त्वमिति। तत्वेन क्रियाकारक-
भावत्वेन तथा बोधाननुभवादाह सम्बन्धत्वेन चेति अत्र मानमा-
हातएवेति सर्वत्र सम्बन्धस्य तन्मूलकत्वादेव। तेन इति इत्यन्तेन
तस्य तत्वमेवोक्तमित्यर्थः। ननु सम्बन्धस्यैकत्वात्कथं पूर्वपरभा-

वप्रतीतौ कर्त्रादि विशेषरूपतानवगमः। कारकश-ब्देन च श्लोके करणत्वादिशक्तय उच्यन्ते। अत्राश्रूय-माणा दानादि क्रिया संबन्धलक्षणकार्यानुपपत्त्या-नुमीयमाना संनिहितेति तन्मुखेन समन्वयः। सि-द्धस्वभावानां द्रव्याणां तां विना परस्परं संबन्धाभा-वात्। क्रियाहि निःश्रयणीव संबन्धं करोति। एवंच सबन्धिनो रप्यनुमीयमानक्रियानिमित्तत्वरूपं कारक-त्वमस्ति।

मातुः स्मरतीतिश्रुतायां तत्र क्रियाकर्मत्वमूलक उक्तः सम्बन्धः सामीप्याद्यपि बुद्धिस्थैकदेशाधिक-रणकस्थितिक्रियाकर्तृत्वानिमित्तकामित्याद्यूह्यम्।

अतएव पर्वतस्य वृक्षा इति न। वृक्षपर्वतयोरा-

वोतऽआह क्रियेति द्रव्ययोरेकक्रियाकारकत्वनिमित्तकः कियाकार-कत्वानिमित्तकः कारकस्य तत्राद्यमाह यथेति। आद्येऽसंगतिं परिह-रति कारकेति। तमुपपादयति अत्रेति। राज्ञ इत्यादावित्यर्थः। सम्ब-न्धेति शेषसम्बन्धेत्यर्थः। विपक्षे तन्मते बाधकमाह सिद्धेति तां क्रियां। ननु तत्सत्वेऽपि कथं तयोः सम्बन्धोऽतआह क्रियाहीति। निःश्रयणी सोपानपरम्परा।

प्राचांग्रन्थासांगत्यायाहैवं चेति तां विना तयोरसम्बन्धे चेत्यर्थः। अस्तिना विवक्षितं क्रियेति मातुः स्मरणकर्मत्वे सति तन्मूलको मातृस्मरणयोर्विषयाविषयिभावो निमित्तानिमित्ति भावो वास्तवत्वेने-त्यर्थः। एवं च तद्विवक्षायां न षष्ठी किन्तु तन्मूलकसम्बन्धस्यैव विवक्षायामिति बोध्यं। श्रुतायां मातुः स्मरतीति अत्र हीति पाठां-तरं। अन्यत्रापि तस्य तस्य तन्मूलकत्वमेवेत्याह सामीप्यादीति। वस्तुतः प्रदेशभेदादाह बुद्धिस्थस्यैकेति एवं दंडस्य घटः वृक्षस्य शाखेत्यादावपीत्याहेत्याद्यूह्यमिति।

अतएव तस्य तन्मूलकत्वादेवेति। तदेवाह वृक्षेति न तत्राश्रय-

धाराधेयभावमूलकसम्बन्धाभावात् । संयोगो हि नाधाराधेयभावमूलको विपरीतं तस्यैव तन्मूलकत्वात् । किंच संयोगो नसम्बन्धः । सम्बन्धस्य पदार्थयोजनामात्रहेतुत्वात् संयोगस्य स्वतः पदार्थत्वात् । सांसर्गिकविषयतया तस्याभानाच्च । सम्बन्धश्च षष्ठ्यादिभिरेवोच्यते । सम्बन्धपदेनापि सांसर्गिकविषयतावत्त्वेन नोच्यते इति सम्बन्धः सर्वथा पदागम्यः ।

संयोगस्तु न कदापि षष्ठ्यादिभिस्तया विषयतयोच्यते । इमौ संयुक्तावित्येव तत्र व्यवहारात् । तत्र सम्बन्धव्यवहारस्तु उभयाश्रितत्वरूपसम्बन्धधर्मवत्त्वाद्गौणः । अतएव मतुप्सूत्रे वृक्षवान् पर्वत इत्याद्यर्थं सप्तम्युपादानं गोमान् देवदत्त इत्याद्यर्थं चषष्ठ्युपादानमिति भाष्ये उक्तम् । षष्ठ्यर्थश्च सांसर्गिकविषयतयैव भासते अतएव षष्ठीशेषे इति सूत्रे भाष्ये राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यः इत्युक्तम् । अन्यथा सम्बन्धं विशेष्यतया विशेषणतया वा ब्रूयादिति प्राहुः ।

वाक्यविभावः वृक्षैः पर्वतानारम्भात् अनन्तरादिपदसमभिव्याहारं विना आनन्तर्यादीनां षष्ठ्यर्थत्वाभाव इति भावः । नन्वेवमपि वृक्षपर्वतयोः संयोगसम्बन्धोस्त्येवात आह संयोग इति । हियतः । नहि कथंचित्संयुक्तयोर्घटयोर्घटवान् घट इति भवति संयोगविशेष एव च भवति तत्र चाधाराधेयभाव एवेति भावः। इदं चतस्य तत्वमभ्युपेत्य ।

राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वस्वामिभावः षष्ठ्यर्थः सच स्वत्वस्वामित्वसमूहरूपः । यत्तु स्वामित्वं स्वत्वं वा षष्ठ्यर्थ इति तन्न तस्यैकमात्रवृत्तितया सम्बन्धत्वायोगात् । सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्यां भिन्न उभयसम्बन्धी । नच तदप्येकत्राश्रयतया परत्र निरूपकतयाऽस्त्येवेति वाच्यम् । निरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामकत्वेनोभयत्र सम्बन्धत्वप्रतीत्यनापत्तेः । उक्तंच हरिणा ।

छिष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते ।
तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते इति ॥

परार्थत्वाद्गुणानां परं प्रति विशेषणत्वेन विवक्षितत्वादित्यर्थः । अयंभावः भेदे सति विशेषणतया विवक्षितस्य सम्बन्धं विना विशेषणत्वासंभवेन तदाकाङ्क्षितत्वात्तत्र संबन्धो व्यतिरिच्यते उद्भूततया

वस्तुतस्तस्यतत्वमेव नेत्याह किंचेति ननु समवायस्य तत्वेऽपि तत्ववत्संयोगस्यापि तत्वं सुवचमत आह सांसर्गिकेति युक्त्यन्तरमप्याह संबंधश्चेति । चः किंचेत्यर्थे व्युत्क्रमे च । आदिना तदर्थकोपपदविभक्त्या । ननु व्यभिचारादेवासंगतिरत आह संबंधेति अपिना संसर्गपदं । तावत्वेनेति यतयेति पाठांतरमतएवाग्रेतथोक्तिः । तया सांसर्गिकया । नन्वेवं सकलान्यतांत्रिकतथाव्यवहारोच्छेदापत्तिरतआह तत्रेति संयोगे संबन्ध इति व्यवहार इत्यर्थः । अत्र भाष्यसंमतिमप्याहातएवेति तस्यासत्वादेवेत्यर्थः । सूत्रे तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यत्र अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैव ।

उक्तार्थं द्रढयन् विशेषमाह षष्ठ्यर्थश्चेति । अत एव तस्य तथैव भानादेव । अन्यथा तस्यान्यथापि भाने । विनिगमनाविरहादाह विशेषणेति एवं सामान्यतो निर्णीय तस्य विशेषोदाहरणान्याह राज्ञ इत्यादि तस्य च स्वविशेषणतानियामकत्वादिति नार्थ इत्याह गु-

प्रतीयते इति तत्रैव षष्ठी । विशेष्ये तु पदान्तरासमभिव्याहारे स्वार्थनिरूपितविशेष्यत्वेन भासमानत्वरूपस्वानिष्ठत्वादेव न विशेष्यतानियामकसम्बन्धाकाङ्क्षा। तत्र विशेषणे शब्देन षष्ठयादिनांशतः प्रतीयमानः प्रधानेऽप्युपयुज्यते तस्य द्विष्ठत्वस्वभावत्वाद्राजादिनिरूपितविशेष्यताया राजादिपदसंनिधाने प्रतीयमानाया उपकारको भवतीत्यर्थः।

राज्ञ इत्यादेस्तु पदान्तरसमभिव्याहारं विनाप्यध्याहृतसम्बन्धिसामान्यनिरूपितविशेषणत्वप्रतीतिरिति विशेषः। राज्ञ इति हि स्वामित्वमवगम्यमानमन्यथानुपपत्त्यैव पुरुषे स्वत्वमवगमयति । अतः सम्बन्धस्य बहिरङ्गत्वात् पुरुषादन्तरङ्गा प्रथमैव । एवंच राजस्वामिकमिति ततो बोधः। अतएवाग्रे किं तदिति विशेषजिज्ञासा पुरुषादिपदैश्च तन्निवृत्तिः।

एवंच सर्वत्र संबन्धिद्वयवृत्तिधर्मसमूहः संबन्धिनोर्भेदे संबन्धः। स्पष्टं चेदं 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वर-

---

णानामिति। नीलमुत्पलमित्यादि व्यावृत्त्यर्थमाह भेदे सतीति। तत्र विशेषणे। इतिः पूर्वार्धभावसमाप्तौ।

अथोत्तरार्धार्थं सशेषमाह तत्रेति अस्यैव व्याख्या विशेषेति। अभिधीयेति स्वरससिद्धमाह शब्देनेति तन्मात्रात्सर्वाप्रतीतेराहांशत इति। अस्यैवार्थमाह तस्येति तदसंनिधाने तदप्रतीतेराह राजादीति एतत्प्रयुक्तमेववैलक्षण्यमाह राज्ञ इति। नन्वेवं विशेष्यपदादपि कुतो न षष्ठीत्यत आह राज्ञ इति हीति फलितं तदेवाहैवंचेति। ततः राज्ञ इत्यस्मात्। अतएव सामान्यतो बोधादेव। अतएव नपुंसकोक्तिः तस्यास्तत्पूर्वकत्वनियमादिति भावः

उपसंहरति एवंचेति प्रागवदाह सम्बन्धिनोरिति अत्र भाष्यसंम-

वचन'मिति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः इत्यत्रानेन ब्रह्मदत्ते सप्तम्यां पञ्चालाद् द्वितीया प्राप्नोति । अधेर्द्योत्यस्य ब्रह्मदत्तनिष्ठस्य संबन्धस्य सप्तम्योक्तत्वेऽपि तद्द्योत्यस्य पञ्चालनिष्ठसंबन्धस्य तयाऽसम्प्रत्ययादित्युक्तम् । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति समाहितमित्यन्यदेतत् ।

विशेष्यपदात्षष्ठीवारकयुक्त्यापि तद्वारणं बोध्यम् । अतएव स्वस्वामिभावोऽवयवावयविभावआधाराधेयभावः प्रतियोग्यनुयोगिभावो विशेष्यविशेषणभावः संबन्ध इत्यादि व्यवहारः । तत्राभावप्रतियोगिनोः प्रतियोग्यनुयोगित्वसमूहः सबन्धः । घटाभावभूतलयोस्त्वाश्रयाश्रयिभावः । एवं कालादिभिरपि ।

एवंच षष्ठ्याः संबन्धो विशेषणत्वं चार्थ इति

तिमप्याह स्पष्टंचेदमिति । तत्र हीत्यस्योक्तमित्यत्रान्वयः । अनेन यस्मादधिकमित्यनेन तस्यतत्वेन विवक्षया आह ब्रह्मेति । अधिशब्दयोगे तत्रभूता इति बुद्धिसत्वेन बौद्धाधारत्वसम्भवेन तदाश्रयणे वेति भावः । द्वितीया कर्मप्रति विहिता । तदेवाहाधेरिति तत् द्योत्यस्य तथा सप्तम्या अन्यतरस्यैव सम्बन्धत्वे तु भाष्यासंगतिः स्पष्टैवेति भावः । तामेव दृढयति उपपदेति । भाष्यांतराविरोधमाह विशेष्येति । तद्वेति द्वितीयेत्यर्थः । शिष्टवृद्धसंमतमपीदमित्याहातएवेति । ननु तुरीयः कयोः सम्बन्धोऽत आह तत्रेति तेषां मध्ये इत्यर्थः तृतीयोदाहरणमाह घटाभावेति उपसंहरति एवं चेति समूहस्य संबंधत्वे प्रधानात्प्रथमोत्पत्तौ चेत्यर्थः

अत्र द्वितीये भाष्यसंमतिं भाष्यान्तराविरोधेनाहातएवेति तस्य तदर्थत्वादेवेत्यर्थः । मानत्वमाधिक्ये हेतुस्तत्र च स्वार्थे ष्यञ् । अपिना तत्समुच्चयः । सप्तम्यन्तमात्रार्थस्यैव व्याख्या राज्ञ इति । नके-

विशेषणादेव षष्ठी अतएव राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपदसंनिधाने प्रतीयमानं पुरुषविशेष्यत्वरूपमाधिक्यं वाक्यार्थः। राज्ञि प्रतीयमानं तत्प्रतिद्वन्द्विविशेषणत्वं तु पदान्तरासमभिव्याहारेऽपि राज्ञ इत्येतावन्मात्रेण प्रतीतेः षष्ठ्यर्थ इत्युक्तं षष्ठी शेषे इति सूत्रे भाष्ये। किञ्च राज्ञ इत्युक्ते तत्संबन्ध्याकाङ्क्षोत्थित्या तदुत्थापकस्वामित्वादिशक्तिरपि षष्ठ्यर्थ इत्यपि भाष्ये स्पष्टम्। यदा तु पुरुषस्य विशेषणत्वविवक्षा तदा पुरुषस्य राजेत्यन्यत्र विस्तरः।

ननु मम भ्रातेत्यादौ कः षष्ठ्यर्थःएकस्माज्जन्मेति चेत् एकत्र स्थाने उषितानां पान्थानामपि सम्बन्धापत्तेरिति चेत्सत्यम्।

एकोदरशायित्वमात्रेण व्यवहारनियामकः काल्पनिकोऽवयवावयविभावः यथानयोरर्धं तृतीयमित्यादावेकप्रदेशावस्थाननिमित्तकः काल्पनिकोऽवयवावय-

---

वलं तावन्मात्रमेव स इत्याह किंचेति। अपिः पूर्वसमुच्चये। भाष्ये तत्रैव। विवक्षायानिवेशस्य फलमाह यदात्विति एतेन तथा प्रयोगो नस्यादिति परास्तं तदाहान्यत्रेति उद्योतादावित्यर्थः। स्वस्वामिभावादेरसंभवादाह क इति। चेन्नेतिपाठः। संबंधापत्तेरिति एकता गमनरूपेत्यर्थः। एतद्दोषवारणायैवाहैकोदरेति। मात्रपदेन परस्परोपकारनिरासः अस्यादृष्टत्वनिरासायाह यथेति। इत्यदोष इतिपाठः।

अत्रसंमतिमाहेदमिति। तत्र हि अर्धतृतीया इत्यत्र। कोयं समास इति प्रक्रम्यार्धं तृतीयमेषामित्यत्र समासार्थानुपपत्तिमुक्त्वा स्वीकृतेऽर्धं तृतीयमनयोरित्यत्रषष्ठ्यर्थानुपपत्तिर्देवदत्तस्य भ्रातेति दृष्टांतेन परिहृता भाष्ये सर्वत्र संबंधस्य क्रियाकारकभावपूर्वकत्वमित्युभयत्रापि काल्पनिकोऽवयवावयविभावो व्यवहारनियामक इति कैयटः।

विभाव इत्यदोषात् । इद 'मनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । एतेन सामानाधिकरण्यं न संबन्ध इति सूचितम् ।

अन्नस्य हेतोर्वसति हेतुहेतुमद्भावः षष्ठ्यर्थः हेतुशब्दोऽत्रैव तात्पर्यग्राहकः । अन्नहेतुको वास इतिबोधः । कृष्णस्य कृतिरित्यत्र कर्ता, जगतः कर्तेत्यत्र कर्म षष्ठ्यर्थः । कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रात् ।

यत्त्वनयोरर्थयोर्लक्षणा बोधकं सूत्रमिति तन्न । शक्तिग्राहकत्वस्यैवौचित्यात् । लाक्षणिकार्थानुशासनस्य क्वाप्यभावात् । गङ्गायां घोष इत्यादावारोपिताधारत्वादिमतोऽप्यधिकरणादिसंज्ञेति । तत्र सप्तम्याः शक्तिरेव आधारोऽधिकरणमित्यादावारोपि-

---

संबंधत्वेन संबंधोऽसन्नपि विकल्पात्मकज्ञानविषयः पुरुषस्य चैतन्यमितिवत् षष्ठीप्रयोगनिमित्तमिति तु तत्वम् ।

परादिमतं खंडयति एतनेति उक्तरीत्या तत्र निर्वाहस्य प्रतिपादकभाष्यादिनेत्यर्थः । समेति एकाधिकरणवृत्तित्वं इत्यर्थः ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे इत्यस्य विषयमाहान्नस्येति । वैयर्थ्यं परिहरति हेतु शब्द इति । कर्तृकर्मणोरित्यत्रस्य विषयमाह कृष्णस्येत्यादि कृष्णकर्तृका कृतिरिति जगत्कर्मकोत्पत्त्यनुकूल व्यापाराश्रयः कृष्ण इति च यथा क्रमं बोधः ।

परमतं खंडयति यत्त्विति औचित्ये हेतुमाह लाक्षणिकेति अन्यथा षष्ठी शेषे इत्यादेरपि तत्त्वानापत्तेः विनिगमनाविरहाच्च । व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यापत्त्या सुब्विभक्तेर्न लक्षणेति वृद्धप्रवादाच्च ननु गंगायां घोष इत्यादौ तत् दुष्टमत आह गंगायामिति । तत्र आरोपिताधारत्वादिति । ननु गौणमुख्यन्यायादिदमयुक्तमतआहाधार इति कारकप्रकरणे तन्न्यायस्याप्रवृत्तेर्ज्ञापितत्वात्

ताधारादेरपि ग्रहणमन्यत्रोक्तम्। कृत्प्रकृत्यर्थे कस्येत्येव कर्माकाङ्क्षाप्रदर्शनमनुशासनेन तत्र तस्या एव साधुत्वात्। अत एव पचतीत्यादौ शास्त्रादिप्रकृत्यर्थे किमित्येवाकाङ्क्षाप्रदर्शनं षष्ठीनिषेधात्।

एतेन विजातीयाकाङ्क्षाप्रदर्शनात्तिङ्प्रकृत्यर्थकर्मत्वात्कृत्प्रकृत्यर्थकर्मत्वं विजातीयमित्यपास्तम्। कृतपूर्वी कटमित्यादौ तु कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी। तत्र कृतीत्येतत्सामर्थ्येन कृदन्तशक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थितकृत्प्रकृत्यर्थक्रियायाः कर्तृकर्मणोः षष्ठीति तदर्थात्। अन्यथा तिङ्योगे निषेधेन कृद्योगे एव षष्ठीसिद्धौ वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र निरूपितम्। प्रकृते च कृत इत्यत्र न कर्मणि क्तः। द्वितीयानापत्तेः किन्तु

एवंच यत्रार्थे या विभक्तिरुच्यते तत्रारोपितेऽपि सासाध्वीत्येवंरूपा लक्षणाऽस्त्येवेति गूढाकूतं परमतं खंडयितुं विशेषमाह कृत्प्रकृत्यर्थ इति। त्यर्थस्येति पाठान्तरं। तस्या एव षष्ठ्याएव अतएवेत्यस्यार्थमाह षष्ठीति। नलोकेत्यनेनेति भावः। यत्तु कृत्प्रकृत्यर्थस्य कर्माकाङ्क्षा कस्येत्येव तिङ्प्रकृत्यर्थस्य किमित्येवेति वैलक्षण्यनिर्वाहाय विजातीयं विजातीयंकर्मत्वं द्वितीयायाः षष्ठ्याश्चार्थः कर्मत्वत्वैक्याच्चानुगतकर्मत्वव्यवहारः इतिकेचित्

तन्मतं खंडयति एतेनेति। अनुशासनेन तत्र तत्र तथा प्रयोगस्यैव साधुत्वे नेत्यर्थः। अन्यथा षष्ठ्यां द्वितीयापवादत्वव्यवहारासंगत्यापत्तेरिति भावः। कृतीत्यस्य प्रत्युदाहरणमाह कृतेति ननु तत्रापि कृतेति कृद्योगोस्त्येवेत्यत आह तत्रेति कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे यत्कृतीत्येतत्सामर्थ्येन इत्यर्थः। सामर्थ्यमाहान्यथेति उक्तार्थानंगीकार इत्यर्थः। तिङिति लादेशत्वात्। वैयर्थ्यमित्यस्य तदित्यादि। क्वचित्तथा पाठ एव। कर्तृकर्मभ्यां क्रिया संनिधाप्यते तद्वाची च धातुरेव कारकान्वययोग्यतावच्छेदकरूपेण चसाध्यत्वेन धातु-

फलांशे आहार्याभावारोपमात्रेणास्याकर्मकत्वं स्वी-
कृत्य भावे कार्यः ।

यद्वा कर्मविशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षया-ऽकर्मकत्वाद्भावे क्तः । सच कृतपूर्वी अधीतीत्यादि वृत्तिविषय एव ।

तदुक्तं भाष्ये । यदावाक्यं न तदा प्रत्ययो यदा-प्रत्ययः सामान्येन तदावृत्तिरिति, न तदा प्रत्ययः न तदा भावे प्रत्ययः सकर्मकत्वात् यदा प्रत्ययः भावे इति शेषः तदा वृत्तिरेव साच न कदापि कर्मक्तान्ते-नेत्याह सामान्येनेति उक्तरीत्या कर्महीनार्थकधातु-प्रकृतिकक्तान्तेनेत्यर्थः । अनेन तादृशक्तान्तस्य वाक्ये न प्रयोग इति स्पष्टमेवोक्तम् । किञ्च योऽसौ कृतक-टयोरभिसम्बन्धः सामानाधिकरण्यरूपः स उत्पन्ने तद्धितप्रत्यये निवर्तते इति च भाष्ये उक्तम् । तेन-

---

भिरेव तदुपस्थितेरधिकं शेखरे द्रष्टव्यं तदाहान्यत्रेति । तत्र तद-भावं प्रतिपादयतिप्रकृतेचेति प्रत्युदाहरणे इत्यर्थः। अस्य क्तः अन्य-त्रक्लृप्तत्वादिना

लाघवादाह। यद्वेति सामन्यस्य नांतरीयकतयैव विवक्षितत्वे-नादोषादाह कर्मविशेषेति । अनति प्रसंगायाह सचेति भावक्तश्चे-त्यर्थः । आदिग्राह्यं भावप्रकाशे । एवेन वाक्यव्यवच्छेदः । अत्र भाष्य-संमतिमाह तदुक्तमिति भाष्यार्थमाह नतदेत्यादि । सकर्मेत्यस्य धा-तोरित्यादिः । क्वचित्तथा पाठ एव । सर्ववाक्यमिति न्यायेनाहवृतिरे-वेति। सामान्येनेति हेत्वन्तरमित्याह साचेति किंच स वृतिरित्यर्थः। उक्तेति कर्मविशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षाविशिष्टो योर्थ(१)क-धात्वित्यर्थः । इयमेव कर्मण्यविवक्षा नाम । यदर्थं भाष्यमुक्तं तदाहा-नेनेति भाष्येणेत्यर्थः । प्रयोगानुरोधिनीहिविवक्षेति तद्भावः । न-

---

(१) कर्महीनार्थकधात्वित्यर्थः ।

तद्धितेऽकृते कृतः कटः इत्येवेति ध्वनितम्। अत एव कटं क्रियते इति न ततः पूर्वं कृतमनेनेत्यर्थे पूर्वादिनिरिति तद्धिते कृते पश्चात्फलस्याश्रयाकाङ्क्षायां कटमित्यादेर्विशेषकर्मणोऽन्वयः।

एतेनासामर्थ्यात्तद्धितो न स्यादित्यपास्तम्। तदुत्पत्तिकालेऽसामर्थ्याभावात्कारकान्वयो गुणीभूतक्रियायामपि इति स्पष्टमेव। तदुक्तं हरिणा।

विशेषकर्मसबन्धे निर्मुक्तेऽपि कृतादिभिः।
विशेषानिरपेक्षोऽन्यः कृत शब्दः प्रवर्तते।
अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्ते भावाभिधायिनि॥
ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम्।
अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः॥

चाविवक्षितकर्मतया भावे क्तसाधनयत्नो व्यर्थः। नपुंसके भावे इत्यनेन सकर्मकेभ्योपि सिद्धेरिति वाच्यं तस्याप्यकर्मकेभ्य एवेष्टेः। अत्र चेदमेव भाष्यं मानं

कर्तृकर्मणोरित्यत्रत्य भाष्यान्तरमप्यत्र मानमित्याह किंचेति सामेति एकार्थं बोधकस्वरूप इत्यर्थः। इति भाष्ये उक्तमितिपाठः। तेन भाष्येण तद्धिते अकृते इति तद्धितवृत्तिंविनेति पाठान्तरं ध्वनितंच अतएव तद्धितं विनातदभावादेव। तेन भावक्तकरणानंतरं वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वायाह पूर्वं कृतमिति कर्मणा इति विशेषरूपेणेति भावः। तत्रोक्तरीत्या वक्ष्यमाणरीत्या च षष्ठ्यभावेन द्वितीया एवं रीत्या साधुत्वेऽत्रत्यभाष्यमेव मानमिति तात्पर्यं सापेक्षत्वादाहसेति। एतेनेत्यस्यार्थमाह तदुत्पेति तद्धितोत्पत्तीत्यर्थः। वृत्तेः पूर्वं कर्मान्वयाभावादिति भावः

नन्वेवमपि क्रियाया गुणत्वेन कथं तत्र तदन्वयोऽतआह कारकेति ओदनस्य पाचक इत्यादाविति भावः। एवं भाष्यसंमते हरिसंमतिमप्याह तदुक्तं हरिणापीति अर्थमाह मासे इति। शेषमाह

संबध्यते क्रिया तद्धत्कृतपूर्व्यादिषु स्थितिः॥ इति। निर्भुक्ते प्राप्ते। वाक्ये इति शेषः। विशेषकर्मनिरपेक्षोऽन्थः भावक्तान्तः प्रवर्तते वृत्तिघटको भवति सामान्यकर्म तु नान्तरीयकत्वादविवक्षितम्। तदाह कर्मत्वे इत्यादि। ततः वृत्तेरनन्तरं क्रियाद्वारकसंबन्धेन तद्धितार्थकर्त्रा कटमित्यादेः संबन्धः।

प्रकारान्तरमाह। अविग्रहेति। कर्तुः पृथक् ग्रहणरहितेत्यर्थः। एवंच प्रधानार्थकर्त्रा संसृष्टयापि क्रियया कारकाणामन्वय इति तदर्थः। प्रकृते कृधातुक्तप्रत्ययपूर्वशब्देनिप्रत्ययशक्तिज्ञानसहकृततद्धितान्तशक्त्यैव पूर्वकालक्रियाकर्तॄणां परस्परविशिष्टानां बोधो नतु कृदन्तशक्तिज्ञानमपि तत्र सहकारि।

वाक्ये इति। उत्तरार्धार्थमाहविशेषेति स्पष्टत्वादाद्ये प्रतीकानुल्लेखः। नन्वेवमपि सामान्य कर्मणा सकर्मकत्वमेवात आह सामान्येति इत्यादीति एवमकर्मत्वे क्तांते भावाभिधायिनि सतीत्यर्थः। क्रियावतेत्यस्य कर्तृसमानाधिकरणत्वे वैयर्थ्यापत्तेर्वैयधिकरण्येनाह क्रियाद्वारेति तस्यैव संभवादाह तद्धितार्थेति सहेति शेषः। कर्मणामित्यस्यार्थः कटमिति। योग पदार्थः संबंध इति अन्वय इत्यर्थः। एवंच कटादेः कर्त्रैवान्वयो न क्रियायामिति न पदार्थः पदार्थेनेति न्यायविरोध इति भावः।

एवं सत्याग्रमकारिकाया असंबद्धत्वापत्ते राह प्रकारांतरमिति- तस्यान्वयांशे एवेत्यर्थः। न विविच्य ग्रहो ग्रहणं यस्या इति शाब्दोर्थस्तत्फलितमाह कर्तुरिति। अतएव कर्त्राख्यातानिरासाय गतादिस्थेति। तत्रविशेष्य तादृशीतत्प्रतिपाद्या क्रिया यथातैः संबध्यते तद्धत्तत्रास्थितिर्मर्यादेति शाब्दः सर्वार्थस्तत्फलितमाह एवंचेति। तत्र तथांगीकारे चेत्यर्थः। एवं च तस्य क्रियायामेवान्वयो नकर्त्तरीति तस्य बाध एवेति भावः। नन्वेवमपि कृदंतशक्तिज्ञानस्यापि सहका-

अन्यत्र कृञः क्तस्य भावार्थकत्वाभावेन तदन्तमात्रस्य पृथक् पृथक् शक्तिग्रहे भानाभावात्। चतुर्णामेकार्थीभावे द्वयोरपि सोऽस्त्येवेति नात्र कृतोऽसाधुत्वम्।

तण्डुलानां पाचकतर इत्यादौ तु न दोषः। तत्र पाचकादिशक्तिज्ञानसहकारेणैव समुदायादुपस्थितेः।

एतेन निष्ठान्तत्वादत्र कृद्ग्रहणाभावेऽपि षष्ठीनिषेधेन तदप्राप्तिरित्यपास्तम्। निष्ठान्तपदशक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थितक्रियान्वयिनोरेव तेन निषेधात्।

इतिषष्ठी।

अधिकरणसप्तम्या अधिकरणत्वशक्तिमानर्थः। अधिकरणे सप्तमीति सूत्रात्। साच शक्तिः कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रयनिष्ठा आधारोऽधिकरणमितिसूत्रबलादित्यन्यत्र निरूपितम्।

रित्वमस्त्येवेति दोष एवात आह प्रकृते चेति उक्तोर्थः। शक्त्यैव तज्ज्ञानेनैव। एवव्यवच्छेद्य मेवाह नत्विति अन्यत्र उक्तोदाहरणे

नन्वेवमेकार्थीभावाभावेन तस्यासाधुत्वापत्तिरत आह चतुर्णामिति निष्कृष्यैकार्थी भाव एव निमित्तमित्यस्यान्यत्र दूषितत्वादिति भावः। एवं सत्यन्यत्राव्याप्तिभ्रमं निराचष्टे तण्डुलानामिति तत्रेति पाचकादेः पृथक्प्रयोगेण तच्छक्तिग्रहस्यापि सत्त्वादितिभावः। अत्रेति सूत्रेति सूत्रे कृतोत्यस्याभावेपि कृत पूर्वीकटमित्यत्र नलोकेति निष्ठान्तत्वान्निषेधे षष्ठ्यप्राप्तिरित्यर्थः। एतेनेत्यस्यार्थमाह निष्ठांतेति। नोरेव कर्तृकर्मणोः। तेन न लोकेत्यनेन।

* इति षष्ठी *

उपपदादिसप्तमीस्थले वक्ष्यमाणत्वादाहार्धाति प्रागुक्तसिद्धांतमतेनाह शक्तिमानिति आधार इति कारके इत्यधिकारात् क्रिया-

तदुक्तं हरिणा ।

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियाम् ।

उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥

इति । लोके द्रव्यगुणक्रियाविषयमधिकरण मत्र शास्त्रे कारकाधिकारात् क्रियाविषयमेव तत् । साक्षात्क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोः ते संज्ञे बाधिके । अतस्तद्व्यवहितामिति ।

यद्यपि कालः साक्षात्क्रियाधारस्तथापि कारकाधिकारे तरतमयोगो नास्तीति परम्परया क्रियाधारस्यापि ग्रहणम् किञ्च तस्य तत्वविवक्षायां कालः पचति भूतानीतिवत्कर्तृत्वविवक्षात् । व्यवहिता मित्युक्तेऽपि असाक्षादित्युक्तिर्लोकानुसारेणान्वयोऽपि

जनके तत्प्रवृत्त्योपस्थितत्वादाधारः क्रियाया एव । तत्र यदाभ्यां साक्षात्क्रिया धारयोः कर्मकर्तृसंज्ञाभ्यां बाधात्परंपरा च यद्यपि प्रकरणात् क्रियया सर्वकारकाणामुपस्थित्या तत् द्वारिका प्राप्ता तथापि योग्यताबलेन व्याख्यानेनानुभवबलेन च कर्तृकर्मद्वारिकै वेति भाव स्तदाहान्यत्रेति शेखरादावित्यर्थः । अस्यार्थमाह लोके इत्यादि हेलाराज इत्यंतेन । तत्र तावत् शास्त्रे इत्युक्तेः फलमाह लोके इति । निषेध हेतुमाह कारकेति । यतस्तत्रेत्यादिः नरहितपाठ शास्त्रे इत्यग्रिमान्वयि क्रियाविशेषणफलमाह साक्षादिति क्रिया धात्वर्थः । क्रियाधार इति साक्षात् क्रियापरिच्छेदकत्वेन साक्षात्तदाधार इत्यर्थः

साधकतममिति तमपा ज्ञापितमाह कारकेति असाक्षादित्यस्य पौनरुक्त्यं परिहरति व्यवेति शास्त्रे तन्मात्रविषयत्वं लोके त्रितयविषयत्वमिति वैलक्षण्येनाह लोकेति । अपिना कारकत्वं तथाच शेषपूरणेन भिन्न विशेषणमिदमिति गूढाकूतं । ननु उक्तरीत्या क्रियासिद्धौ तयोरुपकारकत्वेऽपि नाधिकरणस्येति तृतीयपादासंगति-

परम्परयैवेति सूचनाय । कटे आस्ते स्थाल्यां पचती त्यादावघृते कर्तृकर्मणी क्रियां न संपादयत इत्यधिकरणं क्रियाधारमुपकुर्वत्तत्स्थां क्रियामुपकरोतीत्यर्थ इति हेलाराजः ।

यद्यपि तण्डुलं पचतीत्यादौ धात्वर्थफलरूपकर्मद्वारा क्रियाश्रयत्वं तण्डुलादेरस्ति तथापि व्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्य सत्त्वेन परया कर्मसंज्ञया बाधान्न दोषः । फलस्य स्वभिन्नक्रियाश्रयत्वाभावेन तण्डुलस्य सुतरां तदाश्रयत्वाभावाच्च । नच मोक्षे इच्छाऽस्तीतिवन्मोक्षे इच्छति भवानि इत्यस्यापत्तिः । अन्तरङ्गत्वेन परत्वेन च कर्मत्वस्यैव प्रवृत्तेः । मोक्षे इच्छेत्यादौ प्रत्ययोपात्तेच्छाद्वारास्तिक्रियागामन्वयस्य विवक्षितत्वेनाधिकरणत्वम् । प्रकृत्यर्थसाध्येच्छाद्वारातत्रान्वये तु कर्मत्वात्षष्ठ्येव बाध्या ।

एत आह कटे इति फलस्यापि कर्मतायाः प्राक् व्युत्पादनादाह फलरूपकर्मेति । त्वस्य तस्यापि । ननु फलस्य फलाश्रयत्वेन कर्मत्वेपि तदन्यव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वात्तद्वारा क्रियाश्रयत्वात्तत्वमेमेवात आह फलस्येति क्रिया च धात्वर्थभूतेति भावः । अतएव तामादाय तंडुलादेः क्रियाश्रयत्वं कर्तृद्वाराऽसंभवादूदुर्वचमेव । आधारपदसामर्थ्येन साक्षाद्वृति नियामकसंबंधेनैव कर्तृद्वारकत्वस्य विवक्षणात् कालिकादिसंबंधस्य कालव्यवहारातिरिक्तस्थले धिकरणतानियामकत्वास्वीकाराच्चेति बोध्यं

मोक्षे इति मोक्ष इच्छाऽस्तीति वदित्यादिः । प्रागुक्तक्लृप्तप्रकारमेवाह परत्वेन चेति नन्वेवं दृष्टांते कथं सप्तमीत्यत आह मोक्षइच्छेत्यादाविति । प्राधान्यादाह प्रत्ययोपेति । वक्ष्यमाणोपपत्तय आह विवेति नहि तामादाय कर्मत्वप्रवृत्तिस्तस्या अक्रियत्वात । तदेवाह

अधिकरणं त्रिधा । औपश्लेषिकं वैषयिकमभिव्यापकं चेति तदुक्तं हरिणा।

उपश्लेषस्य चाभेदस्तिलाकाशकटादिषु।
उपकारात्तु भिद्यन्ते संयोगिसमवायिनाम् ॥
अविनाशो गुरुत्वस्य प्रतिबन्धे स्वतन्त्रता।
दिग्विशेषादवच्छेद इत्याद्या भेदहेतवः ॥

इत्यौपश्लेषिकाभिव्यापकवैषयिकेषु त्रिष्वपि उपश्लेषोऽस्त्येव उपकारः संबन्धस्तद्भेदात्तु त्रित्वेन व्यवहारः। कटे आस्ते इत्यादौ संयोगिन्याधारे कतिपयावयवव्याप्त्यैव संबन्धः। तिलेषु तैलमित्यादौ समवायिनि समस्तावयवव्याप्त्या एव शकुनय इत्यत्राकाशस्य तात्त्विकावयवाभावात् कल्पितदेशत्वाद्वैषयिकत्वं कल्पितदेशापेक्षया चात्राप्युक्तान्यतर उपश्लेषः।

गुरौ वसतीत्यत्र शिष्यस्य गुर्वधीनायां वृत्तौ वैषयिकाधिकरणं गुरुः उपश्लेषोऽत्र बौद्धः। युद्धे संनह्यतीत्यत्र युद्धोद्देशेन कवचादिसंनहनप्रवृत्तेर्युद्धं विषयः। गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः सामीप्यात् देशवृत्तिरित्यौपश्लेषिकमेव तत्। अत्र गङ्गायां सामीप्याद्देशवृत्त्यधिकरणत्वारोपो बोध्यः। शत्रोरभावे सुखमित्यादौ बौद्धमेव तत।

प्रकृत्यर्थेति। अन्वये तु तद्विवक्षायांतु। तस्याः क्रियात्वात्। एतद्भेदेनाहाधिकरणमिति हेलाराजमाहौपेत्यादिना। तत्राद्ये संयोग्युदाहरणमाह कटे इति। तत्रैव समवाय्युदाहरणमाह तिलेष्विति। अमूर्त्तत्वादाह बौद्ध इति किंचिद्भेदेनैतत्तुल्यमेवाह युद्ध इति। तत एवाह गंगायामिति। एवेनान्यव्यवच्छेदः। एवं सति ह्रस्वत्वापत्तिः

उपकारादाह । अविनाश इत्यादि । अविनाशस्तिलकृत उपकारस्तैलस्य, तिलविनाशे हि तैलं विकीर्णं नश्येत् । पर्यङ्के शेते इत्यादौ शयितृगुरुत्वस्य प्रतिबन्धे पर्यङ्कस्य स्वतन्त्रतोपकारः । खे शकुनय इत्यादौ दिग्विशेषसंबन्धात् स्वापरिवर्तनमुपकारः गुरूणा शिष्यस्य संस्कार इत्येवमाद्य उपकारा ऊह्या इति हेलाराजः

केचित्तु औपश्लेषिकमित्यस्योप समीपे श्लेषः संबन्धः तत्कृतमित्यर्थः । तत्र च दीयते कार्यमिति सूत्रे भाष्ये यन्मासेऽतिक्रान्ते दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणमित्युक्तेः । तदस्मिन्नधिकमिति सूत्रे संहितायामिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमेतत् । तत्रोपश्लेषपदाध्याहारेण सप्तमीत्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ।यत्किंचि-

---

सिद्धांतविरोधश्चात आहात्रेति । तत एवाह शत्रोरिति । गुरुत्वेत्यादिर्द्वितीय इत्याह पर्यंक इति । संबंधात् स्वापरिवर्त्तनप्रीति पाठः । लक्ष्यार्थद्वयमिदं । आद्यसंग्राह्यमाह गुरुणेति उपसंहरति एव माद्य इति

एवं सति प्रसक्तभाष्यविरोधपरिहाराय सिद्धांतमाह केचित्त्वित्यादिना तदस्मिन्निति तत्रह्येकादशाधिकरणेऽस्मिन् शते इत्यत्र शतस्याधिकरणत्वाभावात्कथं सप्तमीत्याशंक्य यद्यपि व्यापकत्ववैषयिकत्वयोरसंभवस्तथाप्यौपश्लेषिकमिदमधिकरणमेकादशकार्षापणा उपश्लिष्टा अस्मिन् प्राप्ते इति शतसमीपे हि ते भवंति नतु तदन्तर्भूतास्तदंतर्भावे हि वृक्षे शाखेति वत्स्यादधिकरणत्वमित्युक्तम् । संहितेति तत्र हि इकोयणचीत्यादावौपश्लेषिके अधिकरणे सप्तमी अच्युपश्लिष्टस्येक इतीत्युक्तं तत्राजादिसामीप्यमेवेगादीनां नन्वेवं कथमुभयत्रोपश्लिष्टपदोक्तिरतआहतत्रेति. तद्विषये सर्वत्रेत्यर्थः । तत्रैव संहितायामिति सूत्रे भाष्ये एव

दवयवावच्छेदेनाधारस्याधेयेन व्याप्तिरप्युपश्लेषः। यथा कटे आस्ते इति। एवमेव गङ्गैकदेशे तरन्तीषु गोषु कूपैकदेशे स्थिते गर्गकुले गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुल-मित्यादौ बोध्यम्।

वैषयिकं तु अप्राप्तिपूर्वकप्राप्तिरूपसंयोग समवा-यैतभिन्नसंबन्धेन यदाधिकरणं तत्। यथा खे शकुन-य इत्यादि।

अन्त्यं तु यत्र सर्वावयवावच्छेदेन व्याप्तिस्तत्। यथा तिलेषु तैलं दाध्नि सर्पिरिति।

अन्त्यमेव मुख्यमधिकरणं, आचार्यः किमधिकरणं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्त इति स्वरितेनाधिकारः, साधकतमं करणमिति सूत्रभा-ष्योक्तेः। अस्य न्याय्यत्वं च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकविशि-ष्टे तद्भानात् नचैकदेशस्ताद्विशिष्टः।

आद्ययोश्च गौणमाधारत्वं तत्रैव भाष्ये उक्तम्। अव्यवहितसामीप्यमेवाधारत्वनियामकं नतु व्यव-

---

नन्वेवं कटे आस्ते इत्यस्यौपश्लेषिकोदाहरणत्वं हर्युक्तमसंगतं स्यादत आह यत्किंचिदिति। एकदेशावच्छेदेन श्लेषेऽपि श्लेषस्य स-मीपमुपश्लेषं तत्कृतमित्यपि व्युत्पत्तेः पूर्वापि (समुच्चयमिदमेतदपि समुच्चेय तत)। यत्तु गंगायां गाव इत्यादौ सामीप्याद्गौणमाधारत्वमि-ति कैयटादय स्तन्न वक्ष्यमाणरीत्या तत्त्वेऽपि भवदुक्तरीत्या अतत्वा-त्। भाष्यस्वारस्येनान्यार्थस्यैव प्रतीतेस्तदेतत् ध्वनयन्नाह एवमे-वेति एतत् उभयं। यथेति अतएवोक्तहर्यादिसंगतिः। उक्तहर्यसं-गत्यायाहान्त्यंत्विति। अभिव्यापकमित्यर्थविशेषमाहात्म्यमेवेति वि-भक्त्यर्थान्वयस्यौचित्यात्। नत्र नहि। आद्ययोरौपश्लेषिकवैषयिक-योः। तत्रैव उक्तोभयसूत्रे एव

हितमिति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। व्यवहितसामीप्यं गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गाशब्दस्य तीरे लक्षणा तदापि गौणमेवाधारत्वं सर्वावयवावच्छेदेन तीरस्य घोषसबन्धाभावात्। कारकाधिकारे गौणाधारादीनामपि स्वरितगुणपाठेनाधिकरणसंज्ञादिबोधनात्सर्वत्र तत्र विभक्तेः शक्तिरेवेति बोध्यम्। वर्णानां सांख्यादिमते द्रव्यत्वात् संयोगवत् पूर्वपरयोर्बौद्धाधारस्याप्युपश्लेषनिरूपितस्य स्वीकारेणकोयणची त्यादावौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमीति संहितायामिति सूत्रस्थभाष्यसंगतिः। कटे शेते इत्यादौ कटाधिकरणकं शयनमित्यादिक्रमेण बोध इत्याहुः।

परंतु अधिकरणस्य कर्त्राद्यन्वये एव कटाधिकरण-

नन्वेवमुक्तरीत्यौपश्लेषिकस्यैवोपपत्तौ गंगायां घोष इत्यादौ लक्षणोच्छेदापत्तिरतआहाव्यवेति। तेनतत्रैव तथाप्रतिपादनात्। हितं तदपि। अतएवाह व्यवेति तत्रापीत्यर्थः। तत्प्रकारः प्रागुक्त एव बोध्यः। गौणत्वं तु मतद्वयेपि तुल्यमित्याह तदापीति। नन्वेवं गौणमुख्यन्यायेन तस्याशक्यत्वं स्यादत स्तमप्यग्रहणखंडनप्रकारमाह स्वरितेति। एवंच सप्तम्या गौणार्थकत्वावश्यकत्वेन प्रकृते लक्षणानुचितत्याशयेन मासातिक्रमे तत्समीपकाले वस्त्वाधिकरणत्वं मासस्यैवोक्तं भाष्ये गौणमुख्यसाधारण्येन च त्रेधा विभागो भाष्ये इति बोध्यम्।

नन्वेवमप्यलादेस्तदाधारत्वासंभवेन तद्भाष्यासंगतिरेवातआह वर्णानामिति। शयनमिति स्ववृत्तिकर्तृकत्वसंबन्धेन मोक्षवृत्तिरिच्छाकर्तृका सत्ता। सर्वमेवं सिद्धांतत्वेपि दीक्षितभूषणादिसंमतम्।

अत्रांशे केचिदिति सूचितामरुचिं प्रकटयन् तदंशेपि सिद्धांत इ परेत्विति आदिना कर्म। एवेन क्रियाव्यवच्छेदः नन्वेवं कारकाधिकारपाठासंगतिरत आह तद्वारेति। सिद्धान्ताभंगमप्याह का-

कचैत्रकर्तृकं शयनमित्यादिरीत्या बोधः। तद्द्वारकमेवास्य क्रियान्वयित्वं कारकाणां भावनान्वयव्युत्पत्तिरप्येतच्छास्त्रबलादीदृशपरम्परान्वयविषयापि। अत एवाक्षशौण्ड इत्यादौ समासः। अतएव भाष्ये तत्रासामर्थ्यशङ्का न कृता। एवंचावान्तर्भूतक्रियाद्वारा सामर्थ्यमिति कैयटादयश्चिन्त्या एव। अक्षशौण्डो अक्षप्रवीण इत्यादौ दध्योदनादाविव क्रियान्तर्भावेण बोधस्याननुभवात्। अक्षविषयप्रावीण्यवानित्येव प्रतीतेः। ध्वनितं चेदं हरिग्रन्थेऽपीत्युक्तमित्याहुः।

मूले वृक्षः कपिसंयोगयस्तीत्यादावव्याप्यवृत्तिधर्मवत्कर्तृकक्रियासमभिव्याहारे मूलाधिकरणककपिसंयोगविशिष्टवृक्षकर्तृका सत्ता इति बोधेऽन्यत्रावयवे तद्विशिष्टवृक्षाभावप्रतीतेः। कपिसंयोगे तदवच्छेद्यत्वं फलतीति बोध्यम्।

शिरसि वेदनेत्यादावनवच्छेदकतासंबन्धस्याप्याधारतानियामकत्वान्न दोषः। ग्रामं प्रविशतीत्यादौ कर्म-

---

रेति। अनतिप्रसंगायाह एतदिति। अत्राभीष्टसिद्धिमाह अतएवेति। तस्य कर्त्रादावन्वयादेव। तत्राक्षशौण्ड इत्यादौ। ध्वनितं असाक्षादित्यनेन उक्तं हेलाराजेन।

यत्तु नैयायिकाः मूल इत्यादौ अवच्छेद्यताविशेषोऽप्याधारसप्तम्यर्थः चकारेण सप्तमी वेति। तन्नेति ध्वनयन्नाह मूले इति सत्तायाः स्वकर्तृकपिसंयोगिवृक्षद्वारा मूलवृत्तित्वादाधारत्वमित्याह मूलाधीति। तदिति कपिसंयोगेत्यर्थः। अश्रूयमाणत्वे क्रियाया अध्याहारादिकं प्रागुक्तमेव बोध्यम्।

नन्वेवमपि शिरसि वेदनेत्यादौ संयोगसमवायादिरूपसंबंधस्याधारतानियामकस्याभावात्कथं सप्तमीत्यत आह शिरसीतिआदिना

णो ग्रामस्य न कदाप्यधिकरणत्वम्। परया कर्मसंज्ञया बाधात्। कर्मद्वारा क्रियाश्रयत्वविवक्षायाः संयोगरूपफलाश्रयत्वं विनाऽसंभवात्। एवं ग्रामं गच्छतीत्यादावपि। इदं चाकडारसूत्रे हृद्‌द्युभ्यांचेत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम्।

अधीती व्याकरणे अत्र कर्म सप्तम्यर्थः क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानमिति वार्तिकात्। अत्रापि कृतपूर्वीवत् भावक्तान्तात् अधीतशब्दादिष्टादिभ्यश्चेति इनिः। व्याकरणकर्मकाध्ययनकर्तेति बोधः।

चर्मणि द्वीपिनमित्यादौ फलं सप्तम्यर्थः। चर्मणः

वीणायां शब्दः कर्णे शब्द इत्यादि। अतिप्रसंगं निराचष्टेग्राममिति। ननु तत्र तत्वमेव विवक्षितं न तत्वमिति कथं बाधेत आह कर्त्तृद्वारेति। इदंचेति तत्रत्याद्ये अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते गेहं प्रविशतीत्युक्तं। द्वितीये हृदिस्पृगित्यादौहृद्युभ्यांचेति ज्ञापकात्सप्तमी साधिता। यदा तु संयोगसमानाधिकरणो व्यापारो गम्यर्थस्तदा कर्मत्वाप्राप्त्या भवत्येव सप्तमी ग्रामे गच्छतीति। एतदभिप्रायेणैव क्व गतः क्व गच्छतीत्यादयः प्रयोगाः। हृदिस्पृगिति तु हृदयवृत्तिसंयोगोद्देश्यकस्पर्शकर्त्रे तीष्टमिति दिक्।

क्तस्येनिति इनो विषयस्येन्प्रकृतेः क्तांतस्येत्यर्थः तेन कृतपूर्वी कटमित्यत्र नाअत्र न। कर्मणि क्तः अनभिहितत्वेन सप्तम्यनापत्तेः किंतु भावे तदुपपत्तिमाहात्रापीति। इनिः कर्त्तरि श्राद्धमित्यतोऽनेनेत्यस्यानुवृत्तेः। अधीतवान् व्याकरणमित्यादाविव गुणभूतक्रियायामपि कारकान्वयः अत्र कर्मशब्देन कालादिभिन्नमेव व्याख्यानात् तेन मासमधीती व्याकरणे इत्यत्र नातिकैयटः।

निमित्तवाचकात्सप्तमी भवति तस्य निमित्तस्य प्रत्यासत्त्यास्वान्वयिक्रिया कर्मणा योगे इत्यर्थकस्य निमित्तात्कर्मयोगेइत्यस्यविषयमाह चर्मणीति। निमित्तं च तत्र क्रियाफलमित्याह फलमिति

फलत्वं च हननक्रियायास्तल्लाभादिविषयकेच्छाधीनत्वादिति बोध्यम् ।

ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गतः, गोषु दुह्यमानासु गतः इत्यत्र यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सूत्रेण सप्तमी । यस्य भावेन क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमीति तदर्थः । गोपददुह्यमानादिपदयोरुभयोरपि तद्वाचकत्वादुभाभ्यामपि सप्तमी । निर्ज्ञातदेशकालक्रिया अनिर्ज्ञातदेशकालक्रियायाः संबन्धिदेशकालपरिच्छेदकत्वेन लक्षणमितिबोध्यम् ।

एतेन भूयोदर्शनाश्रयत्वात् ज्ञाप्यज्ञापकभावस्योदिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेव स्यात् । नत्वत्र कदाचिद्धि गोषु दुह्यमानास्वसौ गत इत्यपास्तम् । तत्र काचित्क्रिया स्वाधारकालेनान्यां परिच्छिनत्ति यथा गोषु दुह्यमानास्वित्यादौ काचित्तु स्वाधारकालाव्यव-

---

ननु हननफलत्वं प्राणवियोगेन चर्मादावत आह चर्मणीति कर्मसम्बन्धश्च स्वरूपसन्नेव निमित्तं न सप्तम्यर्थ इति बोध्यम् ।

कर्त्तर्याह ब्राह्मणेष्विति । कर्मण्याह गोष्विति । भावः क्रियेत्याह-क्रिययेति । अर्थादाह क्रियान्तरमिति। ततः ज्ञापकक्रियाश्रयवाचकात् तत्फलमाह गोपदेति। तदाश्रयः कर्त्ता कर्मचेति भावः। एतेन नीलं घटमित्यादिवद्विशेषणानां विशेष्यसमानतन्त्रत्वाद् दुह्यमानादिपदेभ्योऽपि विभक्तिरिति नैयायिकोक्तमपास्तं ।

ननु ज्ञापकभावो भूयो दर्शनाश्रयो दृष्टो यथाग्निधूमयोर्नैवं प्रकृतेऽइति कथमिदमुदाहरणमत आह निर्ज्ञातेति । तथाच देशादिपरिच्छिन्नत्वेन ज्ञापकत्वमेवात्र लक्षणत्वमितिभावः । एतेन तथा लक्षणत्वस्याश्रयणेन । निषेधे हेतुमाह कदेति । हि यतः । विशेषमाह तत्रेति ज्ञापकक्रियाणां मध्ये इत्यर्थः । ननु प्रसिद्धज्ञापकत्वत्यागः कुतोऽतआ

हितपूर्वकालेन यथा गोषु धोक्ष्यमाणास्वित्यादौ। काचित्स्वाधारकालानन्तरकालेन यथा गोषु दुग्धास्वित्यादौ।

ज्ञापकत्वं च तत्तच्छब्दबोध्यत्वेन विवक्षितमेवैतच्छास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तं नतु तस्य मानान्तरेण नियमतो ग्रहणापेक्षेति नेदं भूयोदर्शनाश्रयं। देशोदाहरणं सति गुणे द्रव्यत्वमस्ति इत्यादि। ज्ञाप्यज्ञापकभावः सप्तम्यर्थः। अस्य च क्रियायामेवान्वयं साधुत्वम्, उक्तसूत्रात्

अत्राधीयानानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां च गवां शब्दतः प्रतीयमानं लक्षकत्वं विशेषणी भूताध्ययनादिक्रियाकालद्वारकं विश्राम्यति। अधीयानब्राह्मणज्ञापक(१) गमनाश्रयो दुह्यमानगोज्ञापकगमनाश्रय इति क्रमेण बोधः। गोषु धोक्ष्यमाणास्वित्यादौ भवि-

---

ह ज्ञापकत्वंचेति। कारकविभक्तीनां विवक्षामूलकत्वादिति भावः। मानांतरेणेति भूयोदर्शनादिरूपेणेत्यर्थः

तत्सत्वेपीष्टापत्तेराह नियमत इति। अनेन तदुदाहरणस्यापि संग्रहः तत एवाह नेदमिति प्रकृतसूत्रीय ज्ञापकत्वमित्यर्थः। ज्ञाप्येति तत्र प्रकृत्यर्थस्य स्ववृत्तिसमभिव्याहृतपदस्यक्रियाद्वारकसबन्धेनान्वयः। अत एवास्य क्रियायामेवान्वयः। भावलक्षणमित्युक्ततः क्रियाद्वारकसंबंधेन यन्निष्ठलक्षकतानिरूपितं लक्ष्यत्वं क्रियांतरानिष्ठं ततः सप्तमीति लब्धसूत्रार्थानुरोधात् इति भाव स्तदभिप्रेत्याहास्यचेत्यादि ज्ञापकत्वस्येत्यर्थः। अत एवं सति। एतेन यद्विशेषणकृदंतार्थविशेषणभूतक्रियया क्रियांतरस्य लक्षणं व्यावर्तनं तद्वाचकपदात्सप्तमीतिसूत्रार्थः समानकालीनत्वादिकमात्रं सप्तम्यर्थः। तत्र दुह्याद्युपस्थितदोहनादेर्निरूपकत्वेनान्वयाद्दोहनसमानकालीनत्वादिकं गमनादौ लभ्यत इति न युक्तं दुह्याद्युपस्थितक्रियायाः कृदर्थविशेषणतयोपस्थितायाः

---

(१) अधीयाना ब्राह्मणा ज्ञापका यस्य गमनस्य तदाश्रय इत्याद्यर्थः।

ष्यद्दोहनादे रपि बुध्द्युपारूढस्य स्वपूर्वकालादिद्वारकं ज्ञापकत्वं बोध्यम् ।

इदं सूत्रं यत्र मानान्तरासिद्धस्यार्थस्य कालविशेषसंबन्धादिप्रतिपादनाय प्रयोगः तत्रैव प्रवर्तते तथैव सूत्रभाष्यस्वरसात् ।

विवाहे नान्दीमुखं कुर्यादित्यत्र विवाहपदेन तत्प्राक्कालो लक्ष्यते । अधिकरणे सप्तमी । राहूपरागे स्नायादित्यादौ राहूपरागपदेन तदाश्रयः काल उच्यते । गवां दोहे आगत इत्यत्राप्येवमेव । अवच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्यौत्सर्गिकत्वाद्राहूपरागकालावच्छेदेन स्नानविधाने तस्य निमित्तत्वं फलति । एवमेवाङ्गादिदेशगमनस्य पुनः संस्कारनिमित्तता ।

समानत्वादिविशेष्यत्वासंभवात् प्रकृत्यर्थगवादिनाऽनन्वितार्थस्य सप्तम्या बोधनासंभवाच्च किंतु समभिव्याहृतदोहनादिक्रियैव सप्तम्यर्थः । तस्याश्च समानकालीनत्वादिकं क्रियांतरसंबंध इति नैयायिकोक्तमपास्तं तथा बोधाननुभवात् सूत्रस्वरसाविरोधाच्च ।

ननु भविष्यद्दोहनादेरसत्वात्कथं ज्ञापकत्वमत आह गोष्विति । अतएव जले पीते तृषा शाम्यतीत्यादावतीतार्थकृत्समभिव्याहारे कार्यकारणभावबोधो मानसः । एतेन तत्र सोऽपि संबन्धतया भासत इति तदुक्तमपास्तं ।

परमतं खण्डयितुं विशेषमाहेदं सूत्रमिति सिद्धस्य ज्ञातस्वरूपस्य । नन्वेवं क्वचित्सप्तमी न स्यादत आह विवाहे इति । एतेन करिष्यमाणे इत्यध्याहार इत्यपास्तं बहुव्रीहिणा शक्तिसंभवादाहोच्यते इति सप्तमी सेत्र । एवमेव लक्षणयाधिकरणसप्तम्येव । एतेन नचैवं गवां दोह इत्यादौ दोहशब्दात्सप्तम्यनापत्तिर्गोशब्दाच्च तदापत्तिरिति वाच्यं सतीत्यध्याहारेण दोहकर्तृकसत्ताया लक्षणत्वेनाक्षतेरित्यपास्तं नह्येवं मध्यमे तस्य तत्र सप्तम्यभावेन तदनुपपत्तिः स्पष्टैव । तथाचोक्तं

सिंधुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यंतवासिनः
अंगवंगकलिंगाद्यान् गत्वा संस्कारमर्हति । इति ।

यत्तु राहूपरागपदं तत्काललक्षकं सतीत्यध्याहारस्य चभावेनेति सप्तमी । राहूपरागादेर्निमित्तत्वं तु सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोपदिश्यते इति न्यायेन फलतीति ।

तन्न प्रवर्तनारूपविधिविषयत्वं क्रियाया एव न दध्यादेरिति दध्ना जुहोतीत्यादौ दध्नः कथं विधेयत्वमित्याशङ्कानेन न्यायेन विधेयत्वमुक्तं न्यायविद्भिः । सिद्धं साध्यायोपदिश्यते इत्यस्याज्ञातं ज्ञाप्यते इत्यर्थश्च व्याख्यातः । एवंच तेन न्यायेन द्रव्यस्याज्ञातज्ञाप्यत्वरूपं विधेयत्वं स्वक्रियोपरागेण च प्रवर्तनाविषयत्वमुक्तमिति प्रकृते तन्न्यायविषयाभावात् । स्नानस्य मानान्तरप्राप्तेरेतत्सूत्राप्राप्तेश्च । राहूपरागस्य निर्ज्ञातकालत्वाभावाच्च ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।

इत्यत्र परं हिरण्यगर्भादि अवरं यस्य तत्र ब्रह्मणि दृष्टे तद्विषये दर्शने दर्शनोत्तरकाले कर्मादिक्षय-

---

परमतं खंडयति यत्त्विति निषेधे हेतुमाह प्रवर्तनेत्यादिना विषयाभावादित्यंतेन । इदमंत्यदूषणं परैरित्यैवेत्याह न्यायेति जैमिन्यादिभिरित्यर्थः । शंकितं तु न साक्षादित्याह स्वेति । विषयेति विषयत्वेत्यर्थः । ननु तैस्तथोक्तत्वेऽपि संभवादयमपि न्यायार्थोऽत आह स्नानस्येति । आद्ये दोषोऽयमेकः । स्वरीत्या दोषांतर माह राहूपेति

एवमन्यत्रापि सतीत्यध्याहारेण सप्तमीति सूचयन्नाह भिद्यत इति । परावरे इति विषयसप्तमी दृष्टं इत्यत्र भावे निष्ठा । लक्षणोक्तकाले सप्तमी प्राग्वदित्याह तद्विषये इत्यादि । अवांतरभेदेनोपादानेपि सर्वत्र क्षयस्यैव विवक्षितत्वात् व्युत्क्रमेणाह कर्मादिक्षय इति । कर्मण्यसंभ-

इत्यर्थः । क्षीयन्ते इत्यादौ कर्मकर्तरि रूपं कर्मस्थ क्रियारूपस्य शरीरादिगतावयवापचयरूपक्षयादेः कर्मस्वारोपात् हृदयग्रन्थिशब्देनाविद्यारागभयद्वेषशोकवासनाः ।

यद्वा दर्शने(१)इति चर्मणि द्वीपिनमिति वत्सप्तमी तेन तद्दर्शनार्थं तदपरोक्षार्थं तत्परोक्षज्ञानादविद्यादीनां शिथिलीभावो भिद्यते इत्यादिनोच्यते । व्याख्याद्वयमपि शांकरभाष्यादिषु स्पष्टम् ।

रुदति रुदतो वा प्राव्राजीदित्यत्र ज्ञाप्यज्ञापकभावः षष्ठीसप्तम्योरर्थः । धातोश्चानादरविशिष्टं प्रव्रजनमर्थः । अत्र षष्ठ्यादि तात्पर्यग्राहकं अनादरश्च प्रत्यासत्त्या पुत्रादिविषयक एव । वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यस्वोत्तरकालिकत्वा-

---

वादाह क्षीयंत इति । मुख्यासंभवाह हृदयेति । स्वसिद्धान्तेनाहाविद्येति । तत्र निमित्तं फलमित्याह तेनेति । तेन सप्तमीकरणेनेत्यर्थः । अस्यैव व्याख्या तदर्थेति अर्थायोग्यतया आह परोक्षेति । परस्परविरोधमपि सूचयन्नुक्तार्थ द्वयं समूलयति व्याख्येति । आदिना भामतीकल्पतर्वादि द्युभ्वाद्यायतनाधिकरणे इति शेषः । 'तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशा'विति सूत्रे इयं श्रुतिर्ज्ञानिनः कर्मक्षये प्रमाणत्वेन भाष्ये उपन्यस्तेति बोध्यं ।

षष्ठीचानादर इत्यस्य विषयमाह रुदतीति । सूत्रेऽनादरे इति विषयसप्तमी । पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तस्मिन्नर्थे यस्य क्रियया क्रियांतरं लक्ष्यते ततः षष्ठीसप्तम्याविर्त्यर्थः । इत्यत्रइत्यत्रापि । अत्र लक्षणायां । तत्रेति पाठांतरं । अनादरस्य प्रव्रजनाविषयत्वादाह सामेति पुत्रेषणादित्यागस्य तत्रहेतुत्वादाह स्वोत्तरेति स्वमनादरः । एवं च तत्का-

---

(१) पद्यस्थ 'दृष्टे' इतिपदाभिप्रायेण दर्शने इति पदं बोध्यम् ।

भ्याम् । एवंच रोदनकर्तृपुत्रादिज्ञाप्यमनादरविशिष्टं प्रव्रजनमिति बोधः ।

नराणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठः इत्यादौ यतश्च निर्धारणमिति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्यौ । यतः स्वेतरेभ्यः स्वघटितसमुदायघटकेभ्यो व्यावृत्तेन धर्मेण समुदायादेकदेशस्य जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टस्य पृथक्करणरूपं निर्द्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः इति तदर्थः । पृथक्करणं च व्यावृत्तधर्मप्रकारकज्ञानविषयीकरणं अस्तिच नराणां विप्रः श्रेष्ठ इत्यादौ विप्रत्वादि विशिष्टस्य विप्रघटितनरसमुदायघटकविप्रेतरव्यावृत्तश्रेष्ठत्ववत्तया प्रतीतिः । एवंच निर्धारकधर्मनिर्धारणावध्योर्व्यावृत्तत्वाख्यः संबन्धो निर्धारणविभक्तेरर्थः ।

नरादिपदं च सामान्यरूपेण विप्रतादितरनरादिघटितसमुदायोपस्थापकं तद्व्यावृत्तश्रेष्ठत्ववानिति क-

---

लिकप्रव्रजनेनेति भावः । तत्रादौ वृत्तिकृन्मतमाह यत इत्यादि केचिदित्यंतेन ।

यत इत्यस्यार्थः समुदायादिति । स्वघटितसमुदायादित्यर्थः । पृथक्करणेऽन्वयोस्या व्यावृत्तेति स्वेतरेत्यादिः । एवंच स्वेतरयद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तधर्मवत्वं जात्यादिविशिष्टस्य प्रतिपाद्यं तद्धर्मावच्छिन्नवाचकात् षष्ठी सप्तम्याविति फलितं निर्धारकधर्मः श्रेष्ठत्वादिः । यत्तु नरादिपदस्य विप्रेतरनरादौ लक्षणा । सामान्यरूपेणापि विशेषभाने तत्स्वीकारादिति तन्नेति ध्वनयन्नाह नरादीनि । सच संबन्धो भेदान्वयिविधेयसमभिव्याहारस्थले विधेयतावच्छेदकेन बुध्यते तदाह तद्व्यावृत्तश्रेष्ठत्वेति भेदान्वयि तत्स्थलं च विधेयेनैव व्युत्त्विवैचित्र्यात् तदाह नराणामिति क्षत्रियेतरेति क्षात्रियतादितरेत्यर्थः ।

सिद्धांतमतेनाह वृत्तशौर्यमिति । विशेषमाहोद्भूतेति क्षत्रियैतद्विषय इति पाठः । बाह्वेति एकवचनान्यवचनमेवेत्यर्थः । अतएव ज-

मेण बोधः। नराणां क्षत्रियः शौर्य मित्यत्र क्षत्रियेतर-नरघटितसमुदायव्यावृत्त क्षत्रियवृत्ति शौर्यमिति बोधः। उद्भूतावयवभेदविवक्षया तद्विषये बहुवचन-मेव साधु। स्पष्टं चेदं कारके इति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि निर्धारणं कारकोऽवीति ब्रूयादित्युक्तम्। मिदचोऽन्त्या-दित्यादिस्तु सौत्रः प्रयोगः। द्वन्द्वः सामासिकस्य चे त्यत्र समूहेऽचित्तेति ठक्। समाससमूहस्य मध्ये ऽहं द्वन्द्व इत्यर्थ इति केचित्।

परे तु अत्र न सूत्रस्वारस्यं न निर्धारणे इति सूत्रेण निर्धारणस्य विभक्त्यर्थघटकत्वबोधनात्। तस्माद्यतश्च सजातीयघटितसमुदायादेकदेशस्य जात्यादिभिः पृथ-क्करणरूपं निर्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ इत्यर्थः सूत्र-स्य। निर्धार्यमाणनिर्धारणावध्योः परस्परमन्वयः। नि-र्धारणावधिस्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तकरणकनिर्धा-रणविषयविषयिभावरूपोऽवयवावयविभावरूपश्च स-बन्धो विभक्त्यर्थः नृसमुदायावधिकद्विजेतरनृव्यावृत्त-श्रेष्ठत्वकरणकनिर्धारण विषयो नृसमुदायावयवो

लपृथिव्योरिति वक्ष्यमाणविरोधो न। एवेन तिरोहितावयवभेदविव-क्षयैकवचननिरासः। तदेवाह स्पष्टमिति निर्धारणे तत्र सप्तम्यां तदाशयमाह मिदिति। एवं सति गीतावाक्यगतिमाह द्वन्द्व इति तथा च मध्ययोगे इयं षष्ठी नेयमिति न दोष इति भावः। केचित् वृत्तिकृतः।

अत्रारुचिं प्रकटयन् सिद्धांतमाह परेत्विति। अत्र उक्तार्थे सूत्रं च न प्रकृतमित्याह ननिर्धेति। अन्यस्यापि सत्वादाह घटकत्वेति स्वे-ति स्वं विप्रादि च सजातीयं चक्षत्रियादि तद्घटितेत्यर्थः। साजा-त्यं च सामान्यरूपेण।

द्विजः श्रेष्ठ इति बोधः। संसर्गघटककरणं च श्रेष्ठत्वरूपमेव प्रत्यासत्तेः। नृणां मध्ये द्विजः श्रेष्ठ इत्यादौ तु मध्ययोगे षष्ठी। न इयम्। नृषु मध्ये इत्यसाध्वेव। नृसमुदायमध्यवर्ती द्विजः श्रेष्ठ इति बोधः। श्रेष्ठत्वादौ द्विजेतरनराद्यवृत्तित्व बोधस्तु मानसो देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते दाक्षिणेन न पश्यतीतिवत्। गोमण्डले वर्तमाना या कृष्णा गौः सा बहुक्षीरेत्याधारसप्तमीघटितवाक्येऽप्युक्तन्यायेन तथाप्रतीतिः

ननु जलपृथिव्योर्जलं स्नेहवदित्यादौ जलभिन्नयोर्जलपृथिव्योरप्रसिद्धेर्जलपृथिव्युभयव्यावृत्तत्वस्य स्नेहे बाधेन च निर्धारणासंभव इति चेन्न। तत्रा-

---

अस्य सूत्रस्य प्रकृतपूर्वतो भेदमाह निर्धार्यमाणेति विप्रादीत्यर्थः। निर्धारणावधित्वं समुदायान्वयि। स्वेतरेति पूर्ववत् घटकश्चार्थात्स्वेतर एव। करणेति इदमेव पृथक्करणं तद्रूपं यन्निर्धारणं तद्विषयेत्यर्थः। निर्धारणावधीत्यनेन पृथक्करणे स्वघटितसमुदायावधिकत्वं लब्धं तदाह नृसमुदेति। ननु बोधे संसर्गमध्ये कथं श्रेष्ठत्वस्य तदनुक्तस्योक्तिरत आह संसर्गेति श्रेष्ठत्वरूपमेव तदादिरूपमेव क्वचित्तथैव पाठः। विशेषं प्रागुक्तोपपत्तये आह नृणामिति। एतेनास्य तदर्थत्वमबुधोच्यमानमपास्तं। मध्ये इत्यनव्ययमित्याह मध्येति। एवं रीत्या संभावितप्राचोक्तं खंडयति। तद्योगे षष्ठ्या एवौचित्यादिति भावः। अत एव तद्बोधमाह नृसमुदायेति तत्राप्युक्तसमानार्थकत्वमार्थिकं नतु शाब्दमित्याह श्रेष्ठत्वादाविति। तत्र बीजं ध्वनयन्नाहदेवेति एतस्यान्यत्राप्यावश्यकत्वमित्याह गोमंडले इति। तथेति बहुक्षीरत्वादौ कृष्णेतरगव्याद्यवृत्तित्वबोध इत्यर्थः। समूहो नातिरिक्तः। द्वन्द्वे च तत्र वर्तिपदार्थस्य प्राधान्यमिति प्राचीनमताशयेनाह नन्विति। तस्यातिरिक्तत्वमिति समाधत्ते तत्रापीति तदितिसमूहेत्यर्थः।

पि समूहे जलभेदस्य तद्व्यावृत्तत्वस्य स्नेहे चाबाधात्। समूहावयवयोश्च भेदाभेदाविति न पञ्चमीविभक्ते इत्यस्यात्र प्रवृत्तिः। इतरेतरद्वन्द्वेऽपि समूह एव विशेष्य इत्यग्रे वक्ष्यते।

एतेन सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणांच पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यादिभाष्यप्रयोगो व्याख्यातः। तत्समूहे पाटलिपुत्रभेदसत्त्वेन वस्तुतोऽवयवाभेदस्यच तत्र सत्त्वेन पञ्चम्यप्राप्तेः समुदायोऽवयवेभ्यो भिन्नाभिन्न इति(१)सिद्धान्तात्। निर्धारणावधिनिर्धायमाणनिर्धारणहेतूनां संनिधाने एव निर्धारणप्रतीतिरिति तत्रैव निर्धारणाविभक्तिः। समासनिषेधश्च। तेन पुरुषाणामुत्तम इत्यादौ शेषे षष्ठीति पुरुषोत्तम इत्यादौ समासो भवत्येवेति द्विवचनाविभज्योपपदेति सूत्रे कैयट इत्याहुः।

माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इत्यत्र निर्धार्यमाणनिर्धारणावध्यो र्भेदस्यैव सत्त्वेन पञ्चमी विभ

नन्वेवमपि समूहभेदस्य जले सत्वेन पंचमीविभक्त इति पंचम्यापत्तिरेवातआह समूहेति। ननु समाहारे तस्य तत्त्वेपि नेतरेतरद्वन्द्व इति तद्व्यापतादवस्थ्यमेवात आहेतरेतरइति। अपिना तत्समुच्चयः। अग्रे द्वन्द्वप्रकरणे। चार्थे इतिसूत्रबलादितः। एतेनेत्यस्यार्थमाह तदिति उभयेत्यर्थः। उक्तमेव दार्ढ्यायाह समुदाय इति। वाक्ये चकारस्य द्योतकत्वे तदर्थसाहित्यस्य विशेषणत्वेपि उभयपर्याप्तसाहित्यावच्छिन्न पाटलिपुत्रभेदस्य सत्वेन साहित्याश्रयाभेदस्य च तत्र सत्वेन षष्ठ्येवेति भावः।

अत्र सिद्धांततत्वमाहानिर्धारणावधीति। तेन तदभावेनैतदप्रवृत्तिरूपहेतुना। कैयट इति सूचितारुचिबीजं तु उत्तमः पुरुष इति गी-

---

(१) समुदायोऽवयवाभिन्न इति सिद्धान्तात्। इति पाठान्तरम्।

क्ते इत्यनेन पञ्चमी । अत्र निर्धारणावधिव्यावृत्तकर-णकनिर्धारणविषयविषयिभावरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः। पाटलिपुत्रकावधिकतद्व्यावृत्ताढ्यतरत्व करणकनिर्धार-णविषया माथुरा आढ्यतरा इति बोधः।

भाष्यकृतस्तु माथुरपाटलिपुत्रकयो राढ्य-त्वेन साम्यं ज्ञातवान् एतत्प्रयुङ्क्ते तत्र बुद्धि-कृतभेदरूपाविश्लेषसत्त्वेन विभक्ता इत्यध्याहारेण अपादाने एव पञ्चमी। विभक्तं भेदः। पाटलिपुत्रका-वधिकभेदवन्तो माथुरा आढ्यतरा इति बोधः । भे-दप्रयोजकं चाढ्यतरत्वमेवोपस्थितेः। गवां कृष्णेत्या-दौ तु संपन्नक्षीरत्वे ज्ञातेऽपि गोत्ववत्ताबुद्ध्यनिवृत्तेर्न विश्लेषप्रतीतिः। अत्र नामार्थान्वयविवक्षया षष्ठी तु न भवति अनभिधानात्। एवमपादानत्वाविवक्षायां म-

---

तोक्तेस्तत्र कर्मधारय एवेति तत्त्वमिति। निर्धारणे सर्वत्र यथाकथंचि-द्भेदस्य सत्वेन विभक्तग्रहणसामर्थ्याद्यत्र भेद एव नतु केनाप्युपात्त-रूपेणाभेदस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिरित्याह भेदस्यैवेति। ननु भेदो न सूत्रारू-ढोऽतआह विभक्तं भेद इति भावे निष्ठा। पूर्वत्रानुवृत्या निर्धार्यमाणस्य निर्धारणावधेर्भेदेन यतो निर्धारणं ततः पंचमीत्यर्थस्तदाभि प्रेत्या-हात्रेति प्रागुक्तसिद्धांत मतेनाह निर्धारणेति विषयभावेति वि-षयत्वरूप एवेत्यर्थः। एवेन प्रागुक्तद्वितीयनिरासः प्रागुक्तरीत्यैवाह पाटलीति। एवं सूत्र मतमुक्त्वा प्रत्याख्यानप्रकारमाह भाष्येति। ज्ञातवान् त्येतादितिपाठः। कृतभेदेति तत्कृतसंबंधाभावरूपभेद रूपेत्यर्थः सत्वेति प्रतीत्यर्थं। परमतेनाह विभक्ता इति। एवेन प्रकृता-र्थनिरासः। प्राग्वद्वाहभेदेति तत्प्रतीतौ हि एकजातीयत्वप्रतीतिर्न जायते एकजातीय धर्माश्रयत्वमेव भेदप्रतियोगिसंबंध इति भावः।

इदमेव ध्वनयन्पूर्वसूत्रोदाहरणं प्रत्याख्यानप्रकारातिप्रसंगं निरा-चष्टे गवामिति। अत्र एत त्सूत्रोदाहरणविषये क्रियान्वयं विनेति शेषः= एवमित्यस्य नामार्थान्वयविवक्षेत्यर्थः। तत एवानभिधानादेव। अत्र

पि षष्ठी न । तत एव अत्र पक्षे आढ्यतरत्वे पाटलिपुत्र-कव्यावृत्तत्वमार्थमित्याहुः ।

मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् ।

मूले श्रवणेवा । अत्र मूलश्रवणशब्दौ तत्तन्नक्षत्रयुक्तकालबोधकौ । आधाराधेयभावःसंबन्धो विभक्त्यर्थः मूलनक्षत्रयुक्तकालाधारकं देवीकर्मकमावाहनमित्यादिक्रमेण बोधः ।

अद्य भुक्त्वायं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता । अत्र विभक्त्यर्थः स्वानन्तरकालवृत्तित्वं । एतद्दिवसाधिकरणकभोजनो त्तरकालिकमेतद्दिवसानंतरद्व्यहानन्तरकालवृत्तिभोजनाश्रय इत्यर्थः । द्व्यहे एतद्दिवसानन्तरत्वं समभिव्याहारबललभ्यम् । इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । अत्र स्वानन्तरदेशवृत्तित्वं विभक्त्यर्थः । एतद्देशाधिकरणकास्थित्याश्रयकर्तृकमेतद्देशानन्तरक्रोशानन्तरस्थितलक्ष्यकर्मकव्यधनमितिबोधः ।

इति सप्तमी समाप्ता ॥

पक्षे प्रत्याख्यानपक्षे । अन्यथा फलभेदापत्तेः ।

नक्षत्रे च लुपीत्यस्य विषयमाह मूलेनेति । नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणो लुबविशेषे इति लुबित्याहात्रेति । विभक्त्यर्थः एवमग्रेपि तदाह मूलेति

सप्तमीपंचम्यौ कारकमध्ये इत्यस्य विषयमाहाद्येति । क्रियाभेदभिन्नकर्तृत्वादिशक्तिरूपकारकद्वयमध्यवर्तित्वं वस्तुसन्निमित्तमित्याहात्रेति लभ्यमिति । एव मग्रेपि । कालस्योदाहरणमुक्त्वाऽध्वन आहेहस्थ इति । कालाध्वनोरित्यनुवृत्तस्य पंचम्या विपारिणाम इति भावः । इतिसप्तमी ॥

एषां सुपां एकवचनत्वादिना तत्तद्रूपेण वा एकत्वद्वित्वबहुत्वव्याप्यरूप संख्याप्यर्थः। द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने, बहुषु बहुवचन मिति शास्त्रात् 'तत्र संख्या प्रकृत्यर्थगता बुध्यते। संपन्नो व्रीहिरित्यादौ व्रीहित्वादिगतसंख्याया व्रीहिव्यारोपेणैकवचन प्रयोगः। प्रकृत्यर्थतावच्छेदके संख्यान्वय इति तु न युक्तं क्लृप्तस्य

संगतिंसूचयन्नाहैषामिति। तेन रूपेण बोधस्याननुभवाच्छास्त्रतोऽप्राप्तेश्चाह तत्तदिति। बहुत्वसामान्यस्य व्याप्यप्रतीतेराह बहुत्वेति त्रित्वादीत्यर्थः। व्याप्यरूपेति पाठः। व्याप्येत्यपपाठः। तत्र संख्यायास्तदर्थत्वे सति तथैवानुभव इत्याह बुध्यते इति। विभक्त्यर्थविषयकबोधे प्रायेण प्रकृतिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात्।

यत्तु समानपदोपात्तत्वस्य प्रत्ययार्थ एवान्वय इति तन्न कार्यकारणभावान्तरकल्पने गौरवात् आख्यातोपात्तसंख्याया अपि प्रकृत्यर्थ एवान्वय इति भाष्यसंमतिपूर्वं प्रागुपपादितं। नन्विदं व्यभिचरितमत आह संपन्न इति। एतेनव्रीहित्वमेव तत्रप्रधानमिदमेवाभिप्रेत्य जात्यभिप्रायेणैकवचनमिति प्राचामुद्घोष इति। तत्रैव तदन्वय इति स्वाश्रयाश्रयत्वरूपपरंपरासंबंधेन प्रकृत्यर्थे एवान्वय इति वेत्यपास्तं। भावप्रत्ययं विना विशेष्यतया धर्मबोधेऽसाधुत्वात् तथाननुभवाच्च। अत एव स्त्रियामिति सूत्रभाष्यसंगतिरित्युक्तं वक्ष्यते च।

परादिमतं खंडयति प्रकृत्यर्थेति। अतएवैवमेवान्यत्रापीत्याह वेदा इति। वतामेव प्रमाणानां। एकेति सर्वेषां वेदानामिति भावः। अत्र भाष्यादिसंमतिं वक्तुमन्यत्राप्याहैवमेवेति उक्तं सर्वमित्यर्थः तदेवाहतदुक्तमिति। तदुभयाशयमाह तत्रेति भाष्ये इत्यर्थः। नापत्तेरिति गवांधनमित्यर्थस्यापत्तेश्च। नापि प्रत्ययोपात्तसंख्यान्वयित्वं तत्र उक्तयुक्तेः तस्य प्राधान्यपदार्थत्वेन लोके प्रसिद्ध्यभावाच्च तदभिप्रेत्याह तस्मादिति। तस्येति अत एव धनमेकमिति कैयटेनोक्तम्।

प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वस्य त्यागे माना-भावात्। वेदाः प्रमाणमित्यादौ प्रमाणपदेन प्रमाण-त्वगतसंख्यारोपवतामेव प्रतीतिस्तत्फलं एकजाती-यप्रमाणत्वोपपादनम्।

एवमेव गावो धनमित्यादावपि। तदुक्तं पंक्तिविं-शतीति सूत्रे भाष्ये गावो धनमित्यादौ प्रीतिहेतुर्ध-नमेको गुणः सच प्राधान्येन विवक्षितोऽतो द्रव्याणां बहुत्वेपि न धनशब्दाद्बहुवचनमिति। समुदायस्य प्री-तिहेतुत्वाद्धनत्वं, नत्वेकैकस्य गोपिण्डस्येति धनमेकं गो-भिर्विशेष्यते इति कैयटः। तत्र गुणस्य प्राधान्यं ना-म न विशेष्यता सामानाधिकरण्यानापत्तेः तस्मा-द्यथा लोके यो यस्य धनादिना धनादिफलं लभते त-स्य तदपेक्षया गुणत्वं, धनिकस्य प्राधान्यं, तथा धन-त्वादिगतसंख्यया तदाश्रयस्यैकत्वादि व्यवहारात्तस्य प्राधान्यं, आश्रितसंख्याविशेषगोपिण्डानां विशे-षणत्वे एव समुदाये एकजातीयप्रीतिहेतुत्वावगम इ-ति तत्र नैकवचनं आरोपितैकत्वेन बहुत्वस्य विरो-धाभावात। विरुद्धविभक्तिराहित्येनाभेदान्वयोपप-

---

नन्वेवमपि तद्विशेषणीभूतत्वाद्वात इत्यत्रैकवचनापत्तिरतआहा-श्रितेति। तत्र गाव इत्यत्र। अतएव नहिगौर्धनमित्युक्ते तथाप्रतीति-रिति कैयटेनोक्तं। नन्वेवं विरुद्धविभक्त्यवरुद्धत्वात्कथमभेदान्वयोऽ तआहारोपीति। विवक्षितं इति भाष्यस्वारस्यादाह यदात्विति। भाष्यस्याशयान्तरमाह बद्धेति। अतएवाह द्यादय इति यदेत्यादिः। सर्वे इत्यर्थः। तदेति तदेत्यादिः। तद्गतेति द्रव्यगतेत्यर्थः। विशेष-माह यदापीति धर्मे तन्मात्रसंख्यारूपं शब्दशक्तिस्वभावात् अतो न कदाचिदपि तत्रैकवचनम्।

त्तिः। यदा तु स्वगतसंख्यावैशिष्ट्येन भानं तदा गावो धनानीत्यपि।

यद्वा धर्म्मभेदेन जातेः प्राधान्यमिति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः द्व्यादयो द्रव्याभेदेनैव संख्याबोधकास्तदभेदादेव तद्गतसंख्याविशिष्टसंख्यारूपधर्मप्रतिपादकाः।

यदापि भेदेन तदापि स्वाश्रय द्रव्यगतसंख्याविशिष्टमेव धर्मं प्रतिपादयन्ति। अतएव किंसंबन्ध्येकत्वे किंसंबंधिद्वित्वे किंसंबंधिबहुत्वे इत्यर्थे कस्यैकास्मिन् कयोर्द्वयोः केषां बहुष्विति प्रयोगो बहुषु बहुवचनमिति सूत्रे भाष्ये। संख्ययाऽव्ययेति सूत्रभाष्योक्तमादशतः संख्याः संख्येय इति तु प्रायोवादः। द्व्येकयोरित्यादौ समासे आरोपितसंख्याभाने मानाभावेन धर्माणां प्रत्येकमेकत्वाद्द्विवचनमेव। एवमेवासेजसी इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः

अत्रमानमाहातएवेति। प्रयोगे इति। जातावेक वचनं भाष्यांतराविरोधमेवं सत्याह संख्ययेति। अनेनामरस्य निर्मूलत्वं निरस्तं। नन्वेवं सौत्रप्रयोगविरोधोऽतआह द्व्येकेति इत्यादावितिपाठः। अन्याश्रयकं धर्माणामिति बहुवचनं इदमन्यत्रावश्यक मित्याहैवमेवेति। अतएवारोपितसंख्याप्रतीतावेकवचनं स्वगतसंख्याप्रतीतौ बहुवचनमित्येवं शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्य जात्याख्यायामिति प्रत्याख्यातं भाष्ये। विंशत्यादौ तु भेदाभेदयोः सत्वेऽपि कोशप्रामाण्यात्सदैकत्वे भेदपक्षेपि धर्मगतसंख्यारोपवत् द्रव्यस्यैव विंशत्यादितः प्रतीतिरिति न कदापि बहुवचनं शब्दशक्तिस्वभावादिति बोध्यं। सिद्धान्ते लक्षणायाः शक्त्यनतिरेकेण युक्त्यन्तरमाह प्रेमेति।

दारा इत्यादौ स्वावयवगतारोपितबहुत्वाश्रयं बहुवचनमेव, नतु स्वनिष्ठैकत्वाश्रयमेकवचनं कोशादिप्रामाण्यात् । प्रेमादिना प्रत्येकं सर्वेष्ववयवेषु दारत्वारोपात् । यत्र कोशाद्युदासीनं तत्र यथेच्छमेकस्मिन्नप्याचार्या आगता, आचार्य आगत इत्यादि प्रयोगात् ।

यत्तु दारा इत्यादौ साधुत्वार्थं बहुवचनमिति तन्न । अनुशासनाभावात् । तत्र गौणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वां संख्यां बाधते नहि द्विपुत्र आनीयतामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते इति छादेर्घे इति सूत्रभाष्यात् । कैयटश्च संख्यान्तरोपजनने आश्रयाविनाशेऽपि पूर्वसंख्याविनाशः । संख्याशब्दानामेष स्वभावो यत्संख्यान्तरस्योत्तरस्य गौणस्य मुख्यस्य वा विषये न प्रवर्त्तते इति अइउण् सूत्रे अचः परस्मिन्नित्य-

---

एतेन सर्वदारोपसत्त्वे मानाभावेन तदभावे एकवचनापत्तिरित्यपास्तं कोशादिप्रामाण्येन नियतारोपस्वीकारात् । यत्रत्विति पाठः । यद्येवमित्यस्यैव स्वरूपमेकस्मिन्निति । अनतिप्रसंगायात्र हेतुमाह प्रयोगादिति । तदनुसारादित्यर्थः । अतएव घटो नील इत्यादितः । अत एव पितरो देवता अग्नीषोमौ देवता इति व्यवस्थित एव प्रयोगः । आद्ये प्रत्येकं तत्वस्य द्वितीये समुदाये तस्य प्रतिपिपादयिषितत्वादितिभावः

परमतं खंडयति यत्त्विति नन्वेवमपि मुख्यस्वगतसंख्याप्रयुक्तकार्यापत्तिरेवात आह तत्रेति रोपेसतीत्यर्थः । संख्याशब्दानामिति यत इत्यादिः । भाष्ये तत्रापि अन्त्याशयमाह निपूर्वादिति । अन्यथा एतदुभयासंगतिः स्पष्टैव । अतएव तस्यास्तदबोधकत्वाद्बाधश्च न तन्त्रादि प्रसिद्ध इत्याह बाधश्चेति । तत्रादावनित्यत्वपक्षे आहपूर्वेति । नित्यत्वपक्षे आहानमीति ।

। भाष्ये ध्वनितमेतत् । आद्ये अकारादीनामेक-
त्वे घटेन तरति घटिक इत्यत्र द्व्यज्लक्षणठनोऽप्रा-
ाशङ्कयावृत्तिसंख्यानात् सिद्ध मित्युक्तम् । अ-
पूर्वविधिग्रहणस्य नैकेष्व इति प्रत्युदाहरणं दत्तं
र्वाङ्गजः किप्रत्यये आतोलोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन
त्वेन द्व्यच्त्वाभावात्तदाश्रयो ठग्नस्यादिति तद्भा-
अतएव द्व्यादिषु सत्सु एकोऽस्तीत्यादिर्न प्रयोगः
श्च पूर्वसंख्यानाशेन, विभक्त्या व्यवहाराप्रयोजक-
ा, द्वितीयाद्यपसारणे द्व्यादिसंख्यानाशादिवत् ।
पञ्चाशदस्तीत्यादि तु ततोऽधिकान् शतसंख्यासं-
ान् पदार्थान् अबुद्धिस्थान्कृत्वा, तेषामबुद्धिस्थ-
ु तेष्वाहार्याभावप्रतियोगित्वारोपेण । एवमे-
ाकपालस्तुत्यर्थः (१)अष्टाकपालाद्यनुवाद इति
म् ।

ाहुत्वं तु त्र्यादिपरार्धान्तसंख्याव्यापको धर्मवि-
। नचैवं कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ चतुरादीनाम-
म्भापत्तिः पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीत्युक्ते

ेवमन्यत्रानिष्टापत्तिरत आह शते इति । ततः पंचाशतः । ननु
ेवमविरुद्धमत आहतेषामिति एवमेव तदन्येषामबुद्धिस्थ-
नैवेत्यर्थः । अष्टाकपालेतिपाठः पञ्चेत्यपपाठः । श्रुताव
।

किं नाम बहुत्वं यदारोपेण निर्वाह उक्तोऽत आह बहुत्वं त्वि-
ाया व्यापक इत्यर्थः । व्याप्य इति पाठेबहुव्रीहिः । एवं बहु
त्वे विनिगमनाविरहात्

---

(१) क्वचित्पञ्चकपालेतिपाठः सोऽशुद्धः

हिंसाप्रसक्त्यभावात्त्र्यालम्भेन कृतार्थं शास्त्रं हिंसाभिया नाधिकालम्भनं बोधयतीति वक्तुमशक्यमिति वाच्यम् । यावत्कपिञ्जलव्यक्त्यालम्भनासंभवेन क्वचिद् विश्रान्तौ स्वीकर्त्तव्यायां प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन व्यक्तित्रयस्यैवालम्भनात् । तदुक्तं जैमिनिना 'प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्या'दिति । नच चतुराद्यालम्भे फलविशेषस्तत्कल्पकाभावात् ।

अतएव यत्र ब्राह्मणभोजनादाधिकब्राह्मणभोजने फलविशेषः श्रुतस्तत्र ब्राह्मणान्भोजयेदिति नोदनायां व्यक्तित्रयभोजनेन शास्त्रार्थनिष्पत्तावपि फलविशेषार्थमधिकभोजनं भवत्येव ।

यत्तु न हिंस्यादिति निषेधानुसारेण विधिसंकोचस्तथाहि बाधता विना विधेरनुपपत्तिस्तत्रैव विधिना निषेधसंकोच कल्पनं कपिंजलनयेन च तत्संकोचं विना शास्त्रानुपपत्तिरत स्तद्व्यतिरिक्ते न तत्संकोच इति तस्य निषेधविषयत्वात्तद्विरोधेन तत्र विधिप्रवृत्तिरिति तत्र तदेकवाक्यतयाहिंसा न कार्येत्येतद् न हिंस्यादिति शास्त्रार्थो ननु कपिंजलत्रयभिन्ने सा न कार्येति मानाभावात् । प्रत्युत विशेषानाक्रांते एव सामान्यप्रवृत्तिर्न्याय्या विधिनिषेधयोर्विरोधाभाववादिनां तु नैवाशंकापि

किंचैवंपरशुना यजेतेत्यादावेकत्वविवक्षाप्रयासो वृथैव उक्तनिषेधविरोधेनैवैकेन यागसिद्धेः । इदमपि सर्वमभ्युपेत्य वस्तुतस्तदेव नेतिपरोक्तसमाधिं खंडयति पर्यन्नीति । खंडने हेतुः आलम्भेनेति समाधिः तत एवाह यावदितिआनन्त्यादिति भावः शास्त्रार्थसंपत्तये आह क्वचिदिति प्रथमेति प्रथमोपस्थितत्रित्वेत्यर्थः एवेनाधिकालंभव्यवच्छेदः आलंभनात् तदालंभनस्यैव शास्त्रार्थत्वात् प्रथमं वेति प्रथमोपस्थितत्रित्वमेव नियम्यते शास्त्रेण प्रथमातिक्रमः कारणाद्भवति नच प्रकृते तथा किंचित्कारणमस्तीति सूत्रार्थः । एवच

लोकेऽप्योदकान्तमनुव्रजेदित्यादौ कारणाभावे प्रथममुदकान्तमेव गच्छन्ति । स्नेहादिरूपकारणसत्वे द्वितीयं तृतीयं चोदकान्तं गच्छतीति प्राग्रीश्वरादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

व्याकरणे तु व्यासिन्यायस्यैवाश्रयणम् । णिजां त्रयाणामिति सूत्रे त्रयाणां ग्रहणादनुदात्तश्चेत्याद्यावादिग्रहणाच्चेति बोध्यम् ।

पशुना यजेतेत्यादौ पश्वन्तरालम्भे प्रयोगप्राशुभावबाधेन यागवैगुण्यापत्त्या गुणानुरोधेन प्रधानाया-

---

प्रथमोपस्थितालंभनेन कृतार्थं शास्त्रं न चतुराद्यालंभं प्रयोजयतीति भावः अतएव कल्पकसत्वे एवाधिकानुष्ठानादेव भाष्ये स्पष्टमित्यन्वयः । तत्र तावद्वैदिकमाह यत्रेति अस्यैवार्थो ब्राह्मेति । लौकिकमाह लोकेपीति इत्यादौ इत्यादिविधिविषये सत्वे तु स्पष्टमिति एवंच कारणसत्वे एवोभयत्र व्यासिन्यायाश्रयणमिति सूचितं तेन । अतएव विशेषमाह व्याकेति सूत्रादावित्यर्थः आदिना निपाता आद्युदात्ता इत्यादि ।

नन्वेवमपि पशुना यजेतेत्यादावेकत्वाविवक्षायामर्थैव एकमहत्वा द्व्यादिहननासंभवात् यावत्पशुयागासंभवाच्च परिच्छेदकाकांक्षायामुक्तन्यायेनैकस्यैव ग्रहणसंभवात् अत आह पशुनेति । प्राशुभावः क्रमः नचैकत्वस्य न्यायेनोपस्थितावपि संख्याया अनंगत्वेन द्व्याद्यालंभने यागस्य न वैगुण्यमिति वाच्यं पशुनेत्यनेन यागसाधनतया बुद्धस्य पशुत्वस्य एकालंभनेपि संपत्त्या व्यर्थत्वेन पश्वंतरालंभे प्रयोगप्राशुभावरूपस्य पदार्थानां संनिधानस्य बाधापत्त्या च तद्वैगुण्योपपत्तेः ।

कपिंजलानित्यादौ तु बहुत्वान्वयानुरोधान्नैकालम्भने निर्वाहः नचायं पशुः सर्वैतिविनिगमनाविरहात् द्व्याद्यालंभापत्तिः । एकत्वविवक्षायां तु तेन पर्याप्त्या पशुत्वावच्छिन्नगतद्वित्वाद्यनाश्रयस्य साधनताबोधनान्न दोष इति वाच्यं एकवचनस्य तथा शक्त्य भावात् एषां

गावृत्तौ प्रधानत्वभङ्गापत्त्या च यावत्पशुयागासंभवे न चोपस्थितविभक्त्यर्थविशिष्टस्यैव विधानमिति न दोषः। विभक्तेः संख्याबोधकत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वाद् विभक्त्युत्पत्तये आश्रितसंख्याया विधिविषयताया एवौचित्यात्।

किंच यथाकृतगर्भाधानार्थसंस्कारायाः पुनः संस्कारोऽनर्थकः तथैकेन पशुना क्रियासिद्धौ पश्वन्तरस्यानर्थक्यम्। तदुपादाने च तत्साधनं तत् क्रियान्तरमेव।

किंच पशुनेत्यस्य विधेयसमर्पकतया तदुपस्थितानां मध्ये कस्यचित्त्यागे मानाभावः प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां विशिष्टस्यैव बोधे विशिष्टविधिसंभवेन न वाक्यभेदः। तदुक्तं सार्वधातुके यगिति सूत्रे भाष्ये पच्यमान इत्यत्र कर्त्तरि शानच्, कर्मणि यगस्तु इत्याशङ्क्य प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति शास्त्रवासनया तत्सच्छक्यत्वेन प्रतीयमानमर्थं तौ सह ब्रूतो न भेदेनेति तदर्थः। एवंचैकस्य धातोर्युगपद्विरुद्धार्थप्रत्ययाभ्यामर्थबोधने सहायत्वासंभवेनैतद्व्युत्पत्तिविरोधात् न

त्रयाणामेषां त्रयाणां वेति विनिगमनाविरहेण बहुकपिंजलालंभनापत्तेश्च। तस्माज्जातिनोदनायामयं विनिगमनाविरहो विधौ न दोषाय निषेधवाक्ये त्वनुगुण एवेतिभावः

उपस्थितेति उक्तन्यायेन तथा कल्पनायां सर्वौचित्यात् ननूपस्थितावपि कथं विधेयत्वमत आह विभक्तेरितिसमानपदोपात्तत्वादितिभावः ननु तद्विवक्षायां वाक्यभेदापत्तिरतआहप्रकृतीति। तदुक्तं तदेतदभिप्रेत्य तच्छंकोत्तरत्वप्रकृतीत्याद्युक्तं तस्य वास्तवत्वाभावा-

तथेति भावः। पृथगुपस्थितौ हि राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेत्या द्वाविव स्यादेवैकस्य विनिगमनाविरहाद् उभयान्वयः। एकोपस्थितौ हि राजपुरुषोऽश्वश्चेतिवद् न तथा प्रयोगः। एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यविशेषणत्वायोगात्।

व्याकरणं तु यौगिकस्थले कल्पितावयवशक्तिबोधनद्वारा विशिष्टशक्तेरेव बोधकम्। समर्थानामिति सूत्रे च भाष्ये किंपुनःसमर्थमभिधाने यच्छक्तं, किंपुनस्तत् कृतवर्णानु पूर्वीकं पदं सौत्थितिरित्युक्तम्। अन्यथादीर्घाभावेपि सुशब्दोत्थितशब्दयोः स्वार्थोपस्थापकत्वस्य तत्र दुर्वारतया कृतवर्णानुपूर्वीकस्यैवाभिधानशक्तत्वोक्त्यसङ्गतिः। संख्याया अतिशदन्ताया इति सूत्रे भाष्येपि नहि लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति।

वासरूपसूत्रेऽपि भाष्ये उक्तम्। तद्धितप्रकृतिः षष्ठयादियुक्ता प्रकृत्यर्थे वर्त्तते, अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोऽभिधीयते कृत्प्रकृतिर्न केवला प्रकृत्यर्थे वर्त्तते नान्यः शब्दोस्ति यस्तमर्थं अभिदधीतेति प्रकृतितिप्र-

---

दाह शास्त्रेति प्रत्ययशब्दो यौगिकः कर्मप्रत्यायांत इत्याह प्रतीयेति शंकानिवारणमाहैवंचेति उक्तमेव तात्पर्यकथनेन द्रढयति पृथगिति एकस्य धातोः उभाभ्यां प्रत्ययद्वयं एकेति तथाबोधस्याव्युत्पत्ते रिति भावः।

नन्वेवं शास्त्राप्रामाण्यापत्ति रतआह व्याकेति अन्यत्र तथैव तेषामप्यावश्यकमित्याह यौगिकेति मानांतरमाह समर्थानामिति सूत्रेपीत्यर्थः। अन्यथा विशिष्टशक्त्यनंगीकारे। एवंच तेन वर्णस्फोटः शास्त्र-

त्ययसमुदाये प्रयुज्यमाने अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्त्तते प्रत्ययस्तु प्रत्ययार्थे इत्युच्यते । अनुत्पन्नप्रत्यया तु न कंचिदर्थं गमयति । केवलायाः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा स्वार्थमात्राभिधाने सामर्थ्यं नास्ति इति च कैयटः । अर्थवतो ग्रहणमित्यादि तु शास्त्रवित् कल्प्यान्वयव्यतिरेकगम्यशास्त्रकल्पितार्थवत्त्वस्य शास्त्रव्यवस्थाहेतुत्वेन नासङ्गतम् । कुत्सित इति सूत्रे कैयटे च स्फुटमेतत् ।

विभक्त्यन्ते एकार्थीभावव्यवहारस्तु न, लोके पृथगुपस्थाकतया दृष्टानां समुदायशक्तिसहकारेण एकोपस्थितिजनकानां तत्स्वीकारात्।न हि विभक्त्यन्तस्थले पृथगुपस्थापकत्वं दृष्टम् । पचति देवदत्त इत्यादौ देवदत्तादेः पचत्यर्थविशेषणत्वेनोपस्थिते कर्त्रादावर्थेऽन्व-

---

व्यवहारमात्रोपयोगी नतु बोधोपयोगीति सूचितं भाष्येपि उक्तमित्यस्यानुषंगः। अन्येन अपत्यादिना। प्रत्ययार्थः तद्धितार्थः नान्यः धातुभिन्नः। तमर्थं प्रत्ययार्थं। कैयटस्पष्टत्वायाह प्रकृतीति। यातु प्रकृतिः केवलेति यत इत्यादिः। दृष्टांतार्थमाह प्रत्ययेति। च कैयटः कैयटश्च।

नन्वेवमर्थवतोग्रहणमित्यादिशास्त्रीयव्यवहारोच्छेदापतिरतआहार्थेति हेतुत्वेन तदाश्रयणेन एतत्सूचनार्थमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति कैयटेनोक्तं स्फुटमिति तत्र हि शास्त्रे संव्यवहाराय कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यामप्रयोगार्हस्य प्रातिपदिकस्य कल्पितामर्थवत्तां नागृहीतविशेषणा बुद्धिरित्यादिकल्पितन्यायवशात्क्रमवतीमाश्रित्येदमुच्यत इत्युक्तम् ।

नन्वेवं विशिष्टशक्त्यविशेषादेकार्थीभावव्यवहारातिप्रसंगोऽत आह विभक्त्यन्ते इति । नन्वेवं पचतिदेवदत्त इत्यादौ देवदत्तादेराख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वाद्विशेषणेन कर्त्रादिनाऽन्वयो न स्यात्

यः कारकाणां क्रियाविशेषणानां च गुणभूतक्रियाया- मिव कारकविशेषणानामपि क्रियाविशेषणकारकेष्व- प्यन्वयस्वीकारात्सामान्यरूपेणैव कर्त्रादेराख्यातार्थ- तया तत्र नियमेन विशेषाकाङ्क्षायाः सत्त्वेन तथा स्वीकारात् । प्रत्ययार्थकर्तृविशेषणेन संबन्धवत् । क्रियान्तरेण पुनः संबन्धः प्रत्ययानां स्वप्रकृत्यर्थे एवान्वयेन तत्रान्वितस्यान्वयानाकाङ्क्षिततयाऽदो- षात् ।

एतेन पचति पचन्तीत्यादावेककर्तृकपाकक्रिया- संबन्धिकर्तृकर्तृका पाकक्रियेति बोधोपपत्तिरिपास्तम् । स्पष्टं चेदं कुत्सने च सुपीत्यत्र कैयटे ।

इदं च प्रथमान्तवाच्यकर्त्रादेः प्रत्ययान्तवाच्यकर्त्रा- दिविशेषणत्वमिति वादिनां मते । क्रिययैवाभेदान्वय

तस्यैकदेशत्वात्तत्र कर्त्रादेः प्रत्ययार्थस्येतरविशेषणत्वेनैवोपस्थि- तेरेतेन पृथगुपस्थितिविषयत्वाद्वृद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यादाविव विशेषणान्वय इति कुत्सने च सुपीतिसूत्रे कैयटोक्तमपास्तमत आह पचतीति । स्वीकारात् तत्र बाधकाभावात् साधकम- प्याह सामान्येति । सत्वेन तथेति देवदत्तादेर्विशेषवाचकस्या- न्वयावश्यकत्वेन तथा कार्यकारणभावांगीकारादित्यर्थः । नन्वेवं प्रत्ययार्थकर्त्तृविशेषणेन संबंधवत् क्रियांतरेणापि संबंधः स्या- देवंच पचति पठतीति स्याद्वक्ष्यमाणबोधसंभवादत आह प्रत्ययार्थेति अदोषात् तथा कार्यकारणभावाकल्पनात् तदेवाहैतेनेति उक्तरीत्या तदसंबंधेनेत्यर्थः । बोधापत्तिस्तदापत्त्यैकवाक्यतापत्तिःपाककर्तृका- पाठक्रियेतितुनबोधः क्रियाप्रधानेति स्मृतिविरोधादित्युक्तम् ।

स्पष्टमिति यथा भार्या पत्युर्वनितान्तरसंबंधं न सहते स्नाना- दिसंस्कारं तु स्वार्थमनुसज्यते तथा क्रियापीत्यविशेषणविशिष्टं

इति मते तु न काप्यनुपपत्तिः। एतेन समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या विभक्त्यर्थकारके संख्यान्वयः। तत्रारुणाधिकरणन्यायेन प्रथमं विभक्त्यर्थस्य क्रियान्वयः पश्चात् प्रकृत्यर्थेन। एवंच पश्वेकत्वोभयकरणको याग इति बोधः। पशुरेक इति तु पार्ष्णिको बोधः। एवंच एकत्वस्य यागाङ्गत्वान्नानेकपशुभिर्याग इत्यपास्तम्। प्रकृत्यर्थं विहाय प्रत्ययार्थस्यान्यान्वयेऽसाधुत्वात्

किंच स्वादि सूत्रस्य कर्मणिद्वितीयेत्यादिभिः संख्या वाच्यैकवाक्यतया प्रातिपदिकादेकस्मिन्कर्मणिद्वितीयैकवचनमित्यादिक्रमेणार्थः। एवंच संख्यायाः क्रियायां कारकत्वेनान्वये विभक्तेरसाधुत्वं स्पष्टमेव। किंच भिन्नपदोपस्थितक्रियान्वयापेक्षया समानपदोपात्तत्वेन प्रथमं प्रकृत्यर्थान्वयस्यैवौचित्यन्तदन्वितस्यैव

साधनमात्मन्यंगमास्तुं विशेषणेनसंबंधः तत्प्रति क्रियांतरांगत्वापत्तिस्तु स्वार्थप्राधान्यविरोधिनी तां नानुजानातीति। इदमपि दीक्षितादिमतेनोक्तमित्याहेदंचेति। सिद्धांते विशेषणान्वय एव नेति प्रागुक्तं तदाह क्रिययैवेति।

पश्वेकत्वाधिकरणस्थं परमतं खंडयति एतेनेति समानेति। तथाच प्रातिपदिकार्थादपि संनिहिततरेण प्रधानेन च कारकेण स्वान्वितत्वेनावगता संख्या प्रातिपदिकार्थमनादृत्य क्रियांगत्वं नियच्छमाना वाक्यसमर्पितेन क्रियाविशेषणत्वेन संबध्य पश्चादरुणैकहायनीन्यायेन योग्यतावशात्पशुविशेषणत्वेनार्थाद्बुध्यते। अङ्गत्वं तु तस्या यज्ञं प्रत्येव पशुस्तु तदन्वये द्वारमितिभावस्तदाह तत्रेति तथासतीत्यर्थः।

क्रियाकाङ्क्षादर्शनात्केवलप्रत्ययात्तदनुपस्थितेश्च। नहि नापदमात्रेण तदुपस्थितिः। प्रातिपदिकात्कर्मणि एकत्वे च एकवचनमित्यर्थेपि प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थान्वय एवोचितः

किंच प्रकृतेरन्यार्थे प्रत्ययो भवतीत्युक्तया प्रत्यासत्त्या परस्परसंबद्धार्थबोध एव तत्तच्छास्त्रेण तयोः साधुत्वबोधनं एतन्मूलिकैव प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिः। ताभ्यां परस्पर संबद्धार्थस्यैव बोधो न केवलस्येति तदर्थः। विभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थे विशेषणतैवेत्युपपादितम्। कर्मणि वर्तमाने एकत्वे इत्यर्थेऽपि तस्य धर्मत्वप्रतीतेः। षष्ठ्यन्ताद्यसमभिव्याहृतपदोपस्थिते धर्मिणि धर्मस्य विशेषणताया एव दृष्टत्वात्तस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणतैवोचिता। एवंच प्रकृतिसुबर्थयोराकाङ्क्षाकार्यकारणभावविचारः परेषा-

---

एतेनेत्यस्यार्थमाह प्रकृत्यर्थमिति। वाक्यैः द्व्येकयोरित्यादिभिः अवान्तरभेदाभिप्रायं बहुवचनम्। एकेति पदैकवाक्यतायां वाक्यैकवाक्यतायां वेत्यर्थः। कारकत्वेन कर्मत्वादिना तदुक्तन्यायेनैवाह किंच भिन्नेति। ननु तत्तत्त्वेऽप्याकाङ्क्षामूलकस्तथा सम्बन्धोऽस्त आह तदन्वीति। तत्र विप्रतिपन्नं प्रत्याह केवलेति। प्रयोगस्यैवाभावात् तदेवाह नहीति नेति पदं ना पदं तन्मात्रेणेत्यर्थः।

नन्वेवमपि पक्षान्तरसंभव एवात आह प्रातीति। तयोः प्रकृतिप्रत्यययोः एवमग्रेऽपि। एवेन मूलान्तरव्यवच्छेदः। ननु ताभ्यां मिथः संबद्धार्थबोधेऽपि विभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यत्वात्तत्रैव तदन्वयास्त्वित आह विभक्त्यर्थेति। द्योतकतापक्षस्यैव भाष्यस्वरसासिद्धत्वात्।

मस्मदादीनां च भ्रममूलक एवेति ध्येयम्। सर्वथा संख्यायाः कर्मत्वेनान्वयो न युक्तः तस्मात्पशुना इत्यादौ विशिष्टविधिसंभवात् ऐकत्वविवक्षायामपि वाक्यभेदः स्पष्टं चेदं हेलाराजीये।

नन्वेवमेकत्वस्य पशुविशेषणतया यागाङ्गत्वाभावात् तदभावेपि यागावैगुण्यात् तदविवक्षितमेव स्यात्। तदुक्तं जैमिनिना—'तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वा'दिति हन्त चेन्न। विशिष्टस्य श्रुत्याङ्गत्वबोधनेन पशुत्वादिविशेषणवैकल्य इव तद्विशेषणवैकल्ये सत्यपि विशिष्टाननुष्ठानात्तद्वैगुण्योपपत्तेः। पशुत्वादिवच्छब्दबोध्यस्यास्यापि विशेषणभूतस्य यागाङ्गत्वोपपत्तेः। तदप्युक्तं जैमिनिना। 'शब्दवत्तूपलभ्यते तदागमे हि तद्दृश्यते तस्य ज्ञानं यथाऽन्येषा'मिति। शब्दवत् शब्दवाच्यम् यथा भवति तथो पलभ्यते एकत्वं हि यतस्तदागमे एकवच-

---

ननु एकस्मिन् कर्मणि वर्तमानात्कर्मण्येकत्वे च वर्तमानादित्यर्थयोस्तत्त्वेऽपि अर्थान्तरे वैपरीत्यमेवात आह कर्मणीति। तस्यैकत्वस्य। एवंच मिथस्ताभ्यां संबद्धार्थबोधे चाभ्यर्हितत्वात्प्रकृतिशब्दस्य पूर्वनिपातः। परेषामिति नैयायिकादीनां भूषणकारादीनांचेत्यर्थः। परमतखण्डनमुपसंहरति सर्वथेति, कस्मिन्नपिपक्षे इत्यर्थः। तण्डुलं पचतीत्यादाविति भावः प्रकृतं विशेषं वक्तुमुपसंहरति तस्मादिति। अपिना पक्षान्तरं स्पष्टमिति अयमनुपदमेवस्फुटीभविष्यति।

अधुना संख्याप्रसंगादुद्देश्यविधेययोः संख्याविवक्षाविवक्षे निरूपयति नन्वित्यादिना। एवं संख्यायाः कारकत्वेन क्रियायामन्वयाभावे। तत् एकत्वं। तत्र पशुनेत्यादौ। अर्थस्य पशोः। अङ्गत्वादाह

नागमे दृश्यतेऽतस्तस्याङ्गत्वज्ञानं यथान्येषां विशेषणानां पशुत्वलौहित्यादीनामपीति तदर्थः । एवं च जैमिनेरपि संख्याविशिष्टप्रकृत्यर्थबोध एव तात्पर्यम् ।

हरिरप्याह—

यजेतपशुनेत्यत्र संस्कारस्यापि सम्भवे ।
यथा जातिस्तथैकत्वं साधनत्वेन गम्यते । इति ॥

न केवला प्रकृतिरिति न्यायात् । विभक्तेः संस्कारार्थसम्भवेऽपि जातिवदेकत्वमपि क्रियासाधनं विशिष्टस्यैवोपस्थितेः इत्यर्थ इति हेलाराजः । अपिच संख्याया अमूर्त्तत्वात् करणत्वासम्भवः । नच परंपरया तस्याः करणत्वम् । अयोग्यतया परंपरया क्रियान्वयकल्पनापेक्षयोक्तयुक्तिभिः प्रकृत्यर्थान्वयस्यैव कल्पयितुमौचित्यात् । अरुणयेत्यादौ तु गुणस्यापि तृतीयाप्रकृत्यर्थत्वात परंपरया करणत्वमुचितम् । एवं च विधेयविशेषणं सर्वमविवक्षाकारणाभावाद्विवक्षितमिति सिद्धम् ।

विशिष्टेति ननु उक्तरीत्या यागांगत्वा भावात्कथमिदमत आह पशुत्वादीति अनतिप्रसंगाय तत्र हेतुं सूचयन्नाह शब्देति । तथाच नोक्तरीत्या तत्त्वमपित्वेवमिति न परमतसिद्धिरितिभावः । एवंच तस्य तथांगत्वबोधनेच । संस्कारस्येत्यत्र गुरोरिदमितिवत् षष्ठी । अपिर्युक्तमेतदित्यभिप्रेत्याह शब्देति ननु संख्याया यागांगत्वेनिर्विवादे परोक्तमेव जैमिन्यादितात्पर्यभूतमस्तु इति नेदं युक्तमत आहापिचेति ।

नन्वेवमरुणयेत्यादौ दोषापत्तिरत आहारुणेति । तुरुक्तवैलक्षण्ये अपिना द्रव्यसमुच्चयः । नन्वेवमित्यव्यवहितशंकासमाधिमुपसंहरति एवंचेति । उक्तरीत्या विशिष्टविधिसंभवेचेत्यर्थः । सर्वं न संख्या-

ग्रहं संमार्ष्टीत्यादौ उद्देश्यग्रहगतमेकत्वं अविवक्षितं तथाहि प्राजापत्या नव ग्रहा इत्यादिवाक्यविहितग्रहोद्देशेन संमार्गो विधीयते तत्रैकत्वविवक्षायां ग्रहोत्पत्तिवाक्यगतसंख्यया एतद्वाक्यगतैकत्वस्य विरोधात् तयोर्वाक्ययोर्भेदोपपत्तिः।

यत्तु परस्परानपेक्षैकाविधनानाकारकान्वयः क्रियायामव्युत्पन्नः एकत्वस्याश्रयविधया ग्रहाकाङ्क्षत्वेपि ग्रहोत्पत्तिवाक्यतो निर्ज्ञातसंख्यतया तदनपेक्षत्वादिति। तन्न। अश्वेन पथा दीपिकया व्रजतीत्यादौ साधकतममिति सूत्रस्थकैयटादिसंमते प्रयोगे तद्दर्शनात्। एवं चानुवादवाक्ये उत्पत्तिवाक्यगतधर्मविरुद्धं विशेषणमविवक्षितम्। अतएव व्रीहीनवहन्तीत्यादौ उद्देश्यविशेषणमपि बहुत्वं विवक्षितमेव।

मात्रम्। अथोद्देश्यविशेषणे आह ग्रहमिति इत्यादौ। तत्रतु प्राजेति तेन नहीत्यादिः। नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशम् लभते इति भाष्येणोत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वमित्युक्तत्वादाह विरोधादिति। भेदापत्तिरिति पाठः। अयमेव वाक्यभेद इत्यस्यार्थ इत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति।

तन्मतमेव खंडयति यत्त्विति नीलं घटमित्याद्योः पश्वेकत्वयोररुणैकहायन्योश्चपरस्परापेक्षयोरन्वयात्तद्ग्रहाय परस्परेति। एकस्यामेव क्रियायां कर्तृकर्माद्यन्वयादेकेति कारकनानात्वम् च नानापदबोध्यत्वं, तेनैकपदबोध्यनानाकारकान्वयेपि दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादौ न वाक्यभेदः। तदिति संख्याकृतपरिच्छेदेत्यर्थः। सापेक्षत्वमेवात आहैकत्वेति संख्यतयेतिपाठः।

इदमुपसंहरति एवंचेति विवक्षायां दोषसत्त्वेचेत्यर्थः। प्राग्वदाह धर्मेति। अतएवतद्विरुद्धमित्युक्तेरेवअत्रोत्पत्तिवाक्ये व्रीहिभिर्यजेते-

नच ग्रहानुवादेन संमार्गः संमृज्यमानग्रहानुवादेन चैकत्वं विधेयमस्त्विति वाच्यम्। एकपदार्थयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाभावात्संमार्गस्यानुवाद्यकोटावलाभाच्च। वाक्यभेदापत्तेश्च। किञ्चोत्पत्तिवाक्ये बहुत्वादिसंख्याश्रवणाद् विधेयगतत्वेन नवादिशब्दोपात्तत्वेन च तस्याविवक्षणात् तत्र तत्संख्याविशिष्टानामेवानुभवाद् ग्रहशब्देन तेन रूपेण स्मृतेषु विभक्त्यैकत्वबोधने उपक्रमस्थस्य बाध इत्यस्य मीमांसको क्तवाक्यभेदपदार्थत्वं'। स्पष्टं चेदं हेलाराजीये।

पशौ तु न तथा विरुद्धसंख्यायाः श्रवणं। तस्मात्पुंस्त्वविशिष्टस्येव संख्याविशिष्टस्यैव तत्र विधानम्। अपिच ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्य संस्कार्यत्वलक्षणं

स्यादावपि बहुत्वस्यैवसत्वात्। एतेन सामान्यत उद्देश्यविशेषणमविवक्षितमित्यभियुक्तोक्तमपास्तम्। एकोद्देशेनानेकविधाने एव वाक्यभेद इत्याशयेनाह नचेति। एकेति अपृथगुपस्थिते। सिद्धांते तथा नियमाभावादाह संमार्गेति सकृदुच्चरित इति न्यायात्सचैकमिति वाक्यशेषाध्याहारादाह वाक्येति। विशिष्टस्य शुद्धात्सर्वथातिरिक्तत्वाभावेन एकोद्देशेनानेकविधानसत्वादेवंच द्विविधो वाक्यभेद इति भावः। ननु तत्रैकत्वाविवक्षायामुप्युक्तरीत्या विशिष्टग्रहोद्देशेन संमार्गविधानेप्युक्तवाक्यभेदोऽत आह किंचोत्पत्तीति। आदिना बहुत्वम्। (१)स्थस्यस्मरणस्य। अस्यैव बाधपदार्थस्य। ग्रहम् संमार्ष्टि तच्चैकमिति शब्देनाभिलाप इति भावः।

तुल्यतानिरासायाह पशौ त्विति। उक्तसिद्धांते संमतिमाह तदुक्तमिति। युक्तं (२)संमार्ष्टि एकस्य ग्रहस्य द्वितीयाश्रुत्या संमार्गसंबं-

---

(१) उपक्रमस्थस्य।
(२) एकत्वयुक्त मितिसूत्रावयवव्याख्यानम्।

प्राधान्यं प्रतीयते एवंच प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायादृविनिगमनाविरहाच्च सोमावसेकनिर्हरणफलकसंमार्गस्य सर्वग्रहैरपेक्षणाच्च विधेयपश्वादिविशेषणवत् क्रियाङ्गत्वाभावेन तद्वैकल्यप्रयुक्तक्रियावैकल्याप्रसक्तेश्च सर्वत्र ग्रहे संमार्गसिध्या विवक्षाफलाभावेन तदविवक्षा। अपिचोत्पत्तिवाक्यगतसंख्यया ग्रहस्य परिच्छिन्नत्वात् परिच्छेदकाकाङ्क्षाभावे तदविवक्षा।

तदुक्तं जैमिनिना 'एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगा' दिति पूर्वपक्षे 'सर्वेषां हि लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षण' मिति। सर्वेषां समार्गः कार्यः ग्रहत्वजातेर्द्रव्यलक्षणत्वाद् द्रव्यबोधकत्वाद् लक्षणं द्रव्यबोधनं अविशिष्टं यत इत्यर्थः। भगवता शबरस्वामिना तु प्रौढिवादेन संख्याया अपि कारकत्वेन क्रियान्वयः पश्चात्प्रकृत्यर्थेन पार्ष्णिकः सम्बन्ध उक्तस्तथा ग्रहं समार्ष्टि तं चैकमित्यादिरीत्या वाक्यभेदः संख्याविवक्षायां दर्शित इति न तत्र तस्य भारः। नव्यमीमांसकैस्तु स एवार्थो वास्तवत्वेन गृहीतः वाक्यार्थविचारार्थमेव तच्छास्त्रस्य प्रवृत्त्या पदार्थविचारस्य तत्रानुचितत्वा-

---

धात्। सिद्धांतसूत्रार्थमाह सर्वेषामिति। आद्यो हिर्निश्चये द्वितीयस्यार्थमाह यत इति प्रौढिवादत्वे हेतुत्वसूचकं भगेति। पशुना यजेतेत्यत्राह संख्याया अपीति आदावितिभावः। अतएवाह पश्चादिति भारः आग्रहः। भर इति। पाठांतरम् ननु प्रौढिवादत्वे एव मानाभावेन तैस्तदादरः कुतोऽतआह वाक्यार्थेति विचारेति तदर्थेत्यर्थः।

त्पदार्थविचारप्रयुक्तव्याकरणशास्त्रनिर्णीतपदार्थस्या-न्यथाकरणे प्रौढेरेव निमित्तत्वात्। तं विना जैमिनि-वाक्यानुपपत्त्यभावाच्च एकत्वयुक्तमितिजैमिन्यक्षरा-स्वारस्याच्चेत्यलम्।

इदं शब्दसंस्कारार्थतयोपात्तविशेषविषयमेव ई-दृशे विषये जातावेकवचनं बोध्यम्। यद्वा न के-वला प्रकृतिरिति न्यायात्। शब्दसंस्कारार्थमेव सं-ख्याविवक्षा नतु प्रकृत्यर्थावच्छेदाय। यत्तु नान्तरी-यकं शब्दोपात्तं तद्विवक्षितमेव यथाप्रकृते ग्रहत्वं यथा च द्वाभ्यां खनति, चतुर्भिरादत्ते, षड्भिर्हरति, इत्या-दौ द्वाभ्यामित्यादि। यस्योभयं हविरार्तिमार्छेत् स प-ञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यादावबयवद्वयारब्धः सङ्घु-

---

ननु सूत्रानुपपत्तिस्तत्र बीजम् न स्यात आह तंविनेति तथाच वादिस्वीकारम् विनेत्यर्थः। एवंच तथा स्वाम्युक्तं तदनुरोधिनव्य-मीमांसकोक्तं चमूलसूत्रविरुद्धत्वाच्चिन्त्यमेवेति बोध्यं तदाहालमिति

उद्देश्यस्थले उक्तस्य प्रकारस्यासार्वत्रिकत्वं सूचयितुं विशे-षं वक्तुमत्र विशेषमाहेदमिति। नन्वेवम् कथं तत्सिद्धिरत आहे-दृशे इति। नन्वेवं कथमविवक्षाऽतआह यद्वेति। नत्विति उक्त एवा-शयः। तमेव विशेषमाह यत्त्विति तत्रापि विशेषमाह शब्दोपात्त-मिति लक्ष्यांतरमाह यथाचेति। सच ऐंद्राग्ने वासूत्रे तथोक्तेरतएव सामान्योक्तिरत्र।

ननु यस्योभयमित्यादावुभयत्वं विवक्षितमनया रीत्या स्यात्त-थाचैकनाशे इदम् नस्यादतआह यस्योभयमिति पंचेति। एकावयवेति एकावयवप्रकृतीत्यर्थः। ऐंद्र एव चरुः श्रुतौ तथैव सत्वात्। आर्त्तिप-दार्थमाह नाशेति। समुदायस्येति दोहाभ्यां समुदायेति सूत्रोक्त्या अवदीयमानावयवद्वयारब्धसमुदायस्य नाशसंपत्तेरित्यर्थः। श्रुत्य-

भयशब्दवाच्यो नतु संख्ये एकावयवनाशेपि समुदायस्य नाशात् निर्वापः क्रियत एवेति हरिग्रन्थे स्पष्टम्।

अपादानसंज्ञासूत्रे भाष्ये तु धावतः पतित इत्यादावध्रुवत्वादपादानत्वाभावमाशङ्क्य सतोप्यविवक्षा भवति तेन पदोपात्तमपि धावनमविवक्षितमिति उक्तं इदं तु दर्शपूर्णमासाङ्गसान्नाय्यप्रकरणे पठ्यते। तत्र हि सायंप्रातर्दोहात्मकं हविर्द्रव्यम्।

कल्पसूत्रकारास्तु प्रत्येकनाशे पृथक्प्रायश्चित्ताम्नानाद् द्वैविध्यस्यापि नाशे इदं प्रायश्चित्तमित्युभयत्वं विवक्षितमेवेत्याहुः।

यत्तूभयत्वविवक्षायां वाक्यभेदः तथाहि नामपदानांपरस्परमसम्बद्धानामाख्यातान्वयोऽरुणाधिकर-

---

भिमतमिदमेव। तथाच तद्वदत्र विवक्षितत्वेपि न दोष इति विवक्षैव एतेन तदर्थमत्र पूर्वयुक्त्योभयत्वमविवक्षितमिति परोक्तमपास्तम् तथाच नेदमस्य व्यभिचारस्थलमिति भावः।

अतएवान्यत्तदाहापेति ध्रुवमपाये इत्यत्रेत्यर्थः। भवतीति समुद्रः कुंडिकेत्यादाविति भावः। इदं यस्योभयमिति। सान्नाय्यपदेन दधिपयसी। सान्नाय्येति सान्नाय्ययागप्रायश्चित्तप्रकरणे छिद्रकांडे इत्यर्थः। तत्रहि सान्नाय्ययागे यतः परीत्यापि परोक्तिरसंगतेति सूचयितुमन्यथा विवक्षामेवाह कल्पेति तथाचापस्तंबः यस्य सायं दुग्धं हविरार्तिमार्छेतींद्राय व्रीहीन्निरूप्योपवसेद्यः प्रातः स्यात्कृतं कुर्यादथेतर ऐंद्रः पुरोडाशः स्यात्तस्य प्रातर्दोहे नास्य समवदाय प्रहरेद्यस्योभौ दोहावार्तिमार्छेतामाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनमग्निपुरोडाशे च यजेतैंद्रंपञ्चशरावेण यो भेद एवते यजेतेति।

तत्परमतमेव खंडयति यत्त्विति। इतिर्हेतौइतीत्यस्य अर्थ इति शेषः। नचार्तिप्राप्तौ निर्वपेत् साऽचार्तिर्हविःसंबंधिनीति तत्रापि वा-

णासिद्ध इति हविरार्त्तौ निर्वपेत् तच्च हविरुभयामिति। ग्रहैकत्वन्यायेन तु न गतार्थता पृथक्पदोपात्तत्वादिति। तन्न। पदोपादानवैयर्थ्यात्। नह्यर्थलाघवानुरोधेन तदुपादानस्य यथाकथं चित् अनुवादकत्वकल्पना युक्ता। अकर्तृके वेदे वक्तुरिच्छारूपे विवक्षाविवक्षे आरोपिते बोध्ये।

वस्तुतः परस्परासम्बद्धानां नामार्थानामाख्यातान्वयो न व्युत्पन्न इत्यग्रे वक्ष्यते उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेत्यादावुपेत्यस्याविवक्षा नञो विवक्षा तु लक्ष्यानुसारादेव।

क्वचिदुद्देश्यगता विभक्त्यर्थसंख्या विवक्षितैव यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ गर्गा इति बहुत्वं ग्रहैकत्वस्येवाविवक्षाबीजाभावात्। एतदेवाभिप्रेत्य संख्याया गुणस्येतिसूत्रे गुणस्येति संख्या विवक्षिता इत्युक्तं भाष्ये। अतएवात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति वृद्धिसूत्रे भाष्यम्

क्यभेदोऽस्त्येवेति हविषोऽप्यविवक्षा स्यादिति वाच्यं। आर्तिमात्रस्यावर्जनीयतया निमित्तत्वासंभवेन तद्विवक्षावश्यकत्वात्।

पृथगिति तस्मादुद्देश्यविशेषणमात्रमविवक्षितमितिभावः। युक्तेति किंचप्रकरणाद्यज्ञांगार्त्तौ विशेषाविषयेऽप्रायश्चित्तसंभवेन तत्रापि तद्दोषतादवस्थ्यात्। नन्विदं वेदे तावद्बाधितमतआहाकर्त्तृके इति।

इदं परमतखंडनमपि अभ्युपेत्य। वस्तुतस्तु तदेवनेत्याह वस्तुत इति। आख्यातेति तदर्थेत्यर्थः। अग्रे समासप्रकरणे अतएव वलादित्वमार्धधातुकविशेषणं विवक्षितमेव। नन्वेवमुपेयिवानित्यादौ दोषोऽप्यत आहोपेयिवानिति। सर्वथा परमतासांगत्याय संख्यास्थलेपि तदभावमाह क्वचिदिति। अनेनातिप्रसंगो निवारितः अपिः पू-

किंचैकवचनेनैवोपपत्तौ बहुवचनकरणेन बहुत्वसंख्या विवक्षिता अतएव यूपाय छिनत्ति, पशूनन्क्ति, अग्नीनादधीतेत्यादावुद्देश्यगतमपि बहुत्वं विवक्षितमेव एवं विधेयविशेषणमपि अविवक्षाबीजसत्वेऽविवक्षितमेव। यथाम्रफलमेनं भोजयेति फलविधेयतापरनोदनायां भोजनफलस्य तृप्तेरेकफलभोजनेऽसंभवात्तात्पर्यानुपपत्त्या विधेयगतैकत्वस्याविवक्षा।

क्वचिच्छब्दोपात्तस्यापि अनुवाद्यविशेषणस्याविवक्षा यथा—

एतौ चेद्व्याधितौ स्यातां देयं स्यादिदमौषधम्।

इत्यादौ। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इत्यत्र न इत्येकत्वविवक्षायामपि चकारेण वाक्यभेदकल्पनायाः स्थाने प्रत्येकमेकैकनकारलाभः। अस्य पूलस्य कटं कुरु अस्य पूलस्य कटं कुर्वित्यादौ वाक्यभे-

---

वसमुच्चये एवंच तदौत्सर्गिकमेवेति भावः। एतदेव विवक्षाबीजाभावरूपमेव। अतएव तत्र बहुत्वस्य विवक्षणादेव अत्र गर्गाः शतमित्यादौ। ननु शब्दसंस्कारार्थैव ग्रहैकत्ववत् बहुत्वमस्त्वत आह किंचैकेति। एवमुद्देश्यस्थलेऽनियमं प्रतिपाद्य विधेयस्थलेऽपि प्रागुक्तार्थस्यौत्सर्गिकत्वं स्वजीर्णसंमतपरमतासांगत्याय प्रतिपादयति एवमिति।

अनयैव रीत्यानुवाद्यस्थलेपि शब्दोपात्तत्वविषये प्रागुक्तार्थस्यौत्सर्गिकत्वेप्युपादानेत्याद्युक्तभाष्यार्थं द्रढयन्नाह क्वचिदिति अत्र द्वितावित्यविवक्षितमन्यथाऽन्यस्यरोगेऔषधदानानापत्तिरिति भावः। नन्वेवमपि पश्वेकत्वन्यायेन रदाभ्या मित्यादौ दोष एवात आह रदाभ्यामिति चकारेणेति पुर्वस्येति विभिन्नविभक्तिनिर्देशेन चेत्यपि

देनानेककटकरणकप्रतीतिवद् आद्गुणइत्यादौ तु पूर्व-परयोरिति द्वन्द्वनिर्देशेनैकवाक्यतयैवोभयोः स्थाने एकगुणविधानाद् न स्थानिभेदेनानेको गुणः विधेयगतसंख्याया अविवक्षायां बीजाभावाद् यथाऽनयोः पूलयोः कटं कुर्वित्यादौएकवाक्यतयैव बोधाद् उभयसंबन्धिनः एककटस्यैव करणप्रतीतिरित्येकः पूर्वपरयोरिति एकग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यानम् ।

ननु यथा आधानेनाग्निं संस्कुर्यादित्याद्यर्थकं वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यादिवाक्यं अग्न्यादिसंस्कारमात्रफलकं प्रति ब्राह्मणं सकृदेव स्वविषये प्रवर्त्तकं चातएव पुनः पुनर्नाधानादिसंस्कारः । तथा आद्गुण इत्यादेः व्याकरणस्यावर्णादचि पूर्वपरयोर्गुणो भवति गुणवच्छब्दरूपं साधु भवति तच्च प्रयोक्तव्यमित्येतत्पर्यंतं व्यापारेऽपि तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सकृदेव बोधकमिति तत्संकुलस्यैकस्य खट्वेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य करणान्मालेन्द्रादिप्रयोगो न स्यात् । अतस्तत्तल्लक्ष्यविषयकाभिन्नसूत्रोपप्लवेन वाक्य भेदोवाच्यः तद्वत् पूर्वपराविषयेऽपि स्यादित्येकपदमावश्यकमिति चेन्न ।

एतच्छास्त्रबोध्यस्य तच्च प्रयोक्तव्यमित्यंशस्य नि-

बोध्यमत एवाहास्येति वाक्यभेद इति पूर्वविशेषणं । तदुक्तिफलमेवाहाद्गुण इति ।

नन्वेवं शास्त्राधिकारिपुरुषान्प्रति प्रवृत्तं तत्तच्छास्त्रं प्रति पुरुषमैकवाक्यतया सकृदेव बोधकं स्यादित्याशयेन प्रत्याख्याने शंकते नन्विति । अग्नि अग्नित्वावच्छिन्नं । तमेवाशयमाह तच्छास्त्रमिति।आद्ययोरंतत्वादाहेत्यंशस्येति अस्याग्रेण्यन्वयः । शास्त्रस्येति जातावेकवचनं

त्यकाम्यत्वेन नित्यनैमित्तिककाम्यधर्मोपदेशकशास्त्रस्येवासकृत्प्रवृत्तिसंभवात् । स्वाभावे पापजनकं नित्यम् । यथा ब्राह्मणहिंसा तद्बोधकं न ब्राह्मणं हन्यादिति ब्राह्मणमात्र विषयम् । नैमित्तिकं राहूपरागादिस्नानं तदप्यकरणेदोष श्रवणाद्राहूपरागमात्रविषयम् । काम्यं ज्योतिष्टोमादि तद्बोधकं वाक्यं कानानामानन्त्यात् आवृत्या वाक्यभेदेन पुनः पुनः प्रवर्त्तते ।

एव मर्थबोधनाय प्राप्ते शब्द प्रयोगे साधुभिर्भाषितव्यं नासाधुभिरित्यनेनासाधुप्रयोगे पापश्रवणान्नित्यसमत्वम् साधुप्रयोगस्य । एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुक् भवतीति भाष्ये पठितश्रुत्या (स्मृत्या वा) काम्यत्वमप्यास्यानेन प्रयुक्तिलाघवात् अर्थ बोधनाय प्राप्ते एव प्रयोगे फल सम्बन्धबोधनं दर्शपूर्णमासयोरिव । एतेनैकस्यैव पुनः पुनः प्रयोगेणानेककामनाफलसिद्धिरिति अपास्तम् ।

धकंशास्त्रं । दिनासंक्रांत्यादि । एवं पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इत्यपि । तत्रापि तदकरणे दोषश्रवणात्तस्य पूर्ववयोमात्रविषयता वाक्यमपि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिकं ।

तस्योक्तं तत्वमुपपादयति एवमिति । तद्बोधकस्य विध्यादेरभावादाह नित्यसमत्वमिति । गस्य तद्विधेरुक्तस्य । भाष्येति एकःपूर्वपरयोरितिसूत्रेत्यादिः । श्रुत्येति श्रुत्या काम्यत्वमप्यस्येति पाठः । स्मृत्यावेत्यपपाठः । अनेन श्रुतिवाक्येन प्राप्ते एवेति अन्यथा सुप्रयुक्त इत्यनुवादासंगतिरेव स्यात् । एतेन उक्तरीत्या तस्यासकृत्प्रवृत्तिसंभवेन ।

अत्र सम्यक्ज्ञातः कोपि अर्थबोधनाय सुप्रयुक्तः शिक्षायुक्तमार्गेण प्रयुक्तः कामधुक् भवति किं वक्तव्यं सर्वैऽपीति सर्वेषां तथा प्रयोगः कार्य इति बोधनात्सर्वशब्दानां आवृत्त्या वाक्यभेदेन शास्त्रविषयता सूचिता। शास्त्रान्वित इत्यनेन शास्त्रस्मरणपूर्वकप्रयोगे धर्मः सूचितः। तत्तल्लक्ष्यविषयोपप्लुतवाक्ये शुणां भवन्तीति अंश आधानादिवद् लक्ष्यसंस्कारक एवेत्यावृत्तौ मानाभावाद् नैकलक्ष्ये पूर्वपरादिभेदेन पुनः पुन स्तस्य प्रवृत्तिः। तस्य प्रयोक्तव्यमित्यंशस्य नित्यकाम्यबोधकस्य तत्तल्लक्ष्यविषयकानन्तवाक्योपप्लवेन सजातीयानां च पुनः पुनः प्रयोगसिद्धिरिति बोध्यम्।

एवं पशुना यजेतेत्यादयोऽपि नैमित्तिका एव। भाविनोऽपि प्रधानस्य बुद्ध्यारूढत्वेन निमित्तत्व मिति विध्यावृत्त्या प्रतियागमेकैकपशुलाभः। एतदेव पठ्यते-

---

ननूक्तश्रुतावेकः शब्दइत्युक्तस्तदेव श्रुतितात्पर्यमितीदमयुक्तमेघात आहात्रेति उक्तश्रुतावित्यर्थः। तत्र बीजमाहार्थेति सारार्थमाहशिक्षायुक्तेति शंककोक्तं निराचष्टे तत्तदिति। आधानोपनयनाचमनादिविधयो नोकान्यतमधर्मोपदेशकास्तत्करणाभ्यां शुभादृष्टानुत्पत्तेः। किन्त्वग्न्यादिसंस्कारफलका एव तत्कार्यमग्निहोत्रवेदाध्ययनादितु करणाकरणाभ्यां धर्माधर्मजनक मित्यन्यत् अतो न तेषां पुनरावृत्तिस्तदिति भावः। एवंचैकग्रहणप्रत्याख्यानं युक्तमेवेति तात्पर्यम्। नन्वेवमप्येकस्य पुनः पुनः प्रयोगो न स्यादतआह तच्चेति प्रत्यवायपरिहाराय फलप्राप्तये चेति भावः। प्लवेनेति वाक्यभेदादिति भावः।

एवं नित्यकाम्यस्थले उक्त्वा नैमित्तिकस्थले आह एवमिति। ननु यागस्यासिद्धत्वेन कथं निमित्तत्वमत आह भाविनो ऽपीति अकरणे

संग्राहकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकाणि वाक्यान्युपप्लवन्त इति प्रति प्रधानं गुणावृत्तिश्च। अतएव विधिवाक्यात्तेन पुरुषेण स्वस्वप्रवृत्त्यनुकूलव्यापाराविषयत्वस्य स्वीयस्वीयभागे ग्रहात् तत्र मदिष्टसाधनत्वस्य मत्कृतिसाध्यत्वस्य ग्रहे तत्तत्प्रवृत्त्युपपत्तिः। व्याकरणे च बालान्प्रति प्रतिप्रयोगं तत्तत्सूत्रयोजनं कार्यमितिव्यवहारात् आवृत्तिः सिद्धैव

भूवादयो धातव इत्यादौ प्रत्येकं धातुत्वपर्याप्तिबोधनाय बहुवचनम्। हरिरप्याह—

एकं ग्रहणकं वाक्यं सामान्येनाभिधीयते
कर्त्तरीति यथा तच्च पश्वादिषु विभज्यते
एकरूपमनेकार्थं तस्मादुपनिबन्धनम्
योनिर्विभागवाक्यानां तेभ्योऽन्यदिव स्थितम्

ग्रहणकवाक्यत्वाभावे यत्किंचिद्योगेन परिक्षीणशक्तित्वात् अन्येन प्रत्ययविधायकेन कर्त्तरि कृदित्यादि न संबध्येत। अतएव पशौ कर्तरीत्यादि उप-

---

प्रत्ययायादेवाह विध्यावृत्त्येति। एतदेव एत न्मूलकमेव। अत एव अनन्ततदुपप्लुत्वादेव। तत्तत्पुरुषे विधिप्रवर्त्तनादेव। नन्वेवमपि व्याकरणे पूर्वाशस्येष्टावृत्तिलाभो न स्यादत आह व्याकरणेचेति। एवंच तथा तदभावेऽप्येवं प्रकारेण सेति भावः।

नन्वेवं धातव इति बहुवचनं व्यर्थमुक्तरीत्यैव सिद्धेरत आह भवेति। उक्तेऽत्रसंमतिमाह हरिरपीति अत्र पूर्वार्धार्थे। यथेत्यन्तो दृष्टान्तः। तच्चेत्यादिर्द्वितीयोर्थस्तस्मादित्यादिस्तृतीयोर्थः। ग्रहणकेति सङ्ग्राहकेत्यर्थः। अनेन व्यतिरेकमुखेनोक्तार्थः प्रदर्शितः यत्किञ्चिदिति प्रत्ययविधीत्यर्थः। परीति बहुव्रीहिः। कर्तरीत्यस्य विषयमाह कर्त्तरि कृदिति विशेष्य अस्य फल माहातएवेति दृष्टान्ततयो-

पद्यते । उपनिबन्धनं बहूनां वाक्यानां निबन्धनं स्था-नं तेभ्यो विभागवाक्येभ्यः अनेकार्थं यथा ण्वुल्तृ-चौ कर्त्तरि अण् कर्त्तरीत्याद्यनेकार्थबोधकमित्यर्थः पुञ्ज राजः।

एवंच विभक्त्यर्थसंख्यारूपमनुवाद्यविशेषणं विरो-धे सत्यर्थापरिच्छेदकमेव । अविरोधि तु तत्परिच्छे-दकतया तत्रान्वय्येव एतेन सुप्सुपेत्यादावेकत्वं विव-क्षितं तेन सुबन्तसमुदाये न समास इति कैयटाद्युक्त-मपास्तम् । किंच तत्रैकत्वविवक्षायां सर्वं सुबन्तैः समासालाभः सर्वप्रातिपदिकाच्च प्रत्ययालाभः । किंच सुबुत्पत्तिवाक्ये तेषां बहुत्वसंख्यावगमेन तद्वि-रोधादत्रैकत्वविवक्षा न युक्ता ग्रहैकत्ववत्

सुबन्तसमुदायेन समासस्तु भाष्यकृतेत्थं वारितः। सुप्सुपेति वर्त्तते। ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्त्त-न्ते प्रातिपदिकात्सुप्सुपेत्युक्तेऽन्यस्मादन्यस्माच्च प्रत्ययः क्रियतेऽन्येनान्येन सुबन्तेन च समासः क्रियते । नैष दोषः । आकृतिस्तु प्रत्येकं समाप्यते । यावत्येतत्समा-प्यते प्रातिपदिकादिति सुप्सुपेति च तावतः प्रत्ययोत्पत्त्या तावता समासेन भाव्यं प्रत्येकं च स

क्तपश्वादीत्यस्य विषयमाह पशाविति हरतेरित्यादिसूत्रे इति भावः। राज इत्यस्याहातिशेषः।

विशेषं वक्तुं प्रकृतमुपसंहरति एवञ्चेति तस्याविवक्षणे चेत्यर्थः। एतेन अनुवाद्यविशेषणत्वेनार्थापरिच्छेदकत्वेन तावुद्दिश्य समास-विधानात् । आदिना प्रातिपदिकादि । अत एवाह सर्वप्रातीति न केवलं तत्वं किन्तु तद्विरोधोपीत्याह किञ्च सुबिति ।

एतेनतेषामुत्पत्तिवाक्यादनेकत्वावगतेर्जातिपक्षे तज्जात्याक्रान्त-तया व्यक्तिपक्षे च विनिगमनाविरहात्सर्वव्यक्तिषु प्रवृत्तिः सिद्धेत्यपा-

माप्यते प्रातिपदिकादिति द्वयोश्चैतत्समाप्यते सुप्स पेतीति। आकृतावित्यस्य तज्ज्ञातयाश्रये सर्वत्रेत्यर्थः।

अतएव सरूपसूत्रे भाष्ये जातेः पदार्थत्वे गौरनुबन्ध्य इत्यत्र सर्वानुबन्धनाभावे कर्मवैगुण्यमाशङ्क्य यद्यपि तत्पक्षेऽनवयवेन साकल्येन चाद्यते तथापि जातिःप्रत्येकं समाप्यते इत्येकानुबन्धनेऽपि कर्मावैगुण्यमुक्तम्। नतु जातावुक्तं कार्यं यत्र क्वचित् व्यक्तौ करणेन शास्त्रस्य कृतत्वाद्व्यक्त्यन्तरे न प्रवर्तेतेत्युक्तम्।

तथानित्यवीप्सयोरिति सूत्रे व्याप्तिप्रतिपिपादयिषारूपवीप्सोपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्ने साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणादिसम्बन्धप्रतिपादनरूपमनवयवाभिधानं तदुपादाने प्रयोजनमित्युक्त्वा यद्येवं जात्याख्यायां द्विर्वचनं प्राप्नोति व्रीहिर्यव इति जातौ पदार्थे साकल्येन सर्वद्रव्यप्रतिपत्तेरिति च कैयटः। न वैकार्थत्वाद् जातेरनेकार्थाश्रया च वीप्सा इति परिहृतमित्यन्यत्॥

स्तं तथा सति तद्द्वन्द्वविवक्षाया एव फलितत्वात्तदाह ग्रहैकत्वेति नन्वेवं सुबन्तसमुदायेन महत्कष्टं श्रित इत्यादौ समासापत्तिरवात आह सुबन्तेति समर्थसूत्र इति भावः। यथाश्रुतासङ्गतेराहाकृतीति आकृति पदवाच्यजातीत्यर्थः। ज्ञातिपक्षे सर्वत्र प्रवृत्तौ भाष्यसम्मतिमाहातएवेति तत्पक्षे सर्वत्र प्रवृत्त्यभिमतत्वादेव। तत्पक्षे जातिपक्षे। अनवयेत्यस्यैव व्याख्या साकेति। स्पष्टार्थमस्य व्यवच्छेद्यमाह नत्विति।

अत्रैव भाष्यान्तरमाह तथेति। सूत्रे इति भाष्ये उक्तमिति शेषः। योग्यतया लक्ष्यार्थमाह प्रतीति। इतिर्भाष्यसमाप्तौ। तदाशयमाह जातावितिं। चो व्युत्क्रमे कैयटश्च। शङ्कोक्तस्यासिद्धान्तिसंमतत्वसूचनायाह नवेकेति। उक्तभाष्यद्वयीयसमाधानतात्पर्यं माहायमिति। स्वांगस-

अयं भावः—यथा स्वाङ्गत्वस्य जनपदत्वस्य च प्रत्येकं समाप्त्या स्वाङ्गसमुदायजनपदसमुदाययोर्न स्वाङ्गग्रहणेन जनपदग्रहणेन च ग्रहणं तथा प्रातिपदिकादिपदप्रवृत्तिनिमित्तप्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वादीनां प्रत्येकं समाप्त्या न तत्समुदायस्य ताभ्यां पदाभ्यां ग्रहणमिति। न च स्वाङ्गादित्यादौ एकत्वविवक्षया तदर्थलाभः। तत्रत्यैकत्वस्य स्वबोधकप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्वाङ्गवाचकशब्दान्वितत्वेऽपि स्वाङ्गानन्विततयैकस्वाङ्गवाचकादित्यर्थलाभेन सुन्दरपाणिपादेत्यादौ ङीषृवारणासंभवात्स्वाङ्गवाचकपाणिपादशब्दस्यैकत्वात्

किंच ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यादौ समासे संख्याया अभानेन प्रातिपादिकसमुदायात् प्रत्ययो दुर्निवारः। श्रूयमाणविभक्त्यर्थैकत्वं तु तत्रसमुदायान्वयि तस्मात् भाष्योक्तं समाधानमेव युक्तम्

किंचैवं स्त्रीभ्योढगित्यादेः स्त्रीप्रत्ययान्तसमुदायादापत्तिः। यथाच बहुवचनसत्त्वेऽप्येकैकस्त्रीप्रत्ययान्तादेव प्रवृत्तिः न तत्समुदायादेवमन्यत्रापि।

पशुना यजेतेत्यादौ त्वविरोधादेकत्वस्य प्रकृत्य-

मुदायस्य जनपदसमुदायस्य चेति पाठः। एवमग्रे तत्पदेन ग्रहणमिति पाठः। कैयटाशयमाह नचेति। स्वमेकत्वं एको यः स्वाङ्गवाचकः शब्द इत्यस्यैव ततो लाभेन तावतेष्टासिद्धिरिति भावः। समासे इति उपसर्जनं इतिशेषः। अभानेनेतिपाठः। तस्मात्कैयटाद्युक्तरीतेस्तत्र न्यायतः सम्भवात्। एवं तत्रैकत्वविवक्षावदत्र बहुत्वाविवक्षया। इत्यादेरिति इत्यादिविहितढगादेरित्यर्थः। इत्यादावितिपाठे विषयसप्तमी।

परमप्रकृतं विशेषायाह पशुनेति। तमेवाह केचित्त्विति। तत्तदिति एकप्रयोगीयानेकयागव्यक्तीत्यर्थः। अतएवाह सकलेति तदेव-

र्थान्वयित्वं इत्येतावता विवक्षाव्यवहारः ।

केचित्तु तत्तद्यागव्यक्तिविषयेणानेन पश्ववयव-साध्यसकलयागव्यक्त्युद्देशेन पशोर्विधानं तत्र याव-ति पशुत्वं समाप्यते प्रत्येकं तस्य विधानं प्राप्नोति अनेकयागानामुद्देश्यत्वात् । तद्वारणायैकत्वविवक्षा अन्यथा रदाभ्यामित्यादाविवोद्देश्यानेकत्वेनानेकपशु-विधानं स्यात् । यद्यपि एकेनैव सकलावयवलाभात् वृथा पशुवधभिया नैवानेकपशोर्विधानं तथापि तदवि-वक्षायां मांसलोभेनाज्ञानेन वानेकपशुकयागकरणे कर्मवैगुण्यं न स्यात् पशुत्वपर्याप्त्यधिकरणेन तदनु-ष्ठानादतस्तद्विवक्षा ।

न चात्रैकत्वविवक्षायामेकपशोरेव यागः स्यान्न पश्वन्तरस्येति शङ्कापि प्रतियागसमुदायात्मकयाग-व्यक्ति एकैकपशो र्विधानात् यागत्वावच्छेदेनैकपशो र्विधानासंभवादित्याहुः ।

एवं लिङ्गस्यापि विवक्षाविवक्षे बोध्ये ।

इति सुबर्थसंख्याविचारः ॥

दृष्टान्तेन द्रढयति अन्यथेति तदविवक्षायामित्यर्थः । उक्तमेव विश-दयति यद्यपीति मांसेत्यादेर्मध्यमणिन्यायेनान्वयः । अत्र पक्षे प्र-तीत्यस्य व्यक्तीत्यत्रान्वयः । ननु एकप्रयोगे इष्टसर्वप्रयोगेपि एकस्य पशोर्विधानापत्तिरत आह यागत्वेति । केचिदित्यरुचिबीजं तु सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन पशुत्वपर्याप्त्यधिकरणकेनैव यागेने-ष्टं भावयेदित्यर्थलाभेनानेकपशुकयागे च तदनधिकरणपशुसमुदा-येन यागानुष्ठानात्तद्वैगुण्यमेव एकत्वविवक्षायामप्येकेनैव नानेकेनेति नियमेनैव कर्मवैगुण्यस्योपपादनीयत्वादिति । उक्तं सर्वमन्यत्र तथै-वातिदिशति एवमिति ।

इति सुबर्थसंख्यानिरूपणम् ।

अथ वृत्तिविचारः।

तद्विषयं समर्थः पदविधिरिति सूत्रं सामर्थ्यं चा- ऽकार्थीभावः। पृथगर्थानामेकार्थीभावः सामर्थ्यं रा- जपुरुष इति समासे एकार्थानीति भाष्यात्। एवञ्च यत्किञ्चित्पदजन्यपृथगुपस्थिति विषयार्थकत्वेन लोके- दृष्टानां शब्दानां विशिष्टविषयैकशक्त्यैवोपस्थितिज- नकत्वमेकार्थीभाव इति फलितम्। तेषां तत्वं तु सादृ- श्याद्बोध्यम्। कार्यशब्दं मन्वतां वाक्यादेव वृत्तिनि- ष्पत्तिबुद्धेर्वा।

एकार्थीभाव इति च्विनिर्देशो गौणमेकार्थत्वं स- मासघटकपदानां बोधयितुं। यथा पदानामसत्त्वात्त- त्सत्ताव्यवहारो गौणः तथा तेषामेकार्थत्वव्यवहा- रोऽपीति बोध्यम्।

विभक्त्यन्ते एतद्वारणाय दृष्टानामित्यन्तं, तेषां लोके तत्वेन दृष्टत्वात्। औपगवादौ प्रत्ययानां तथा दृष्टत्वाभावेन यत् किञ्चित्पदजन्येत्युपस्थितिविशे- षणम्। अपत्यरूपार्थस्योपगोरपत्यमस्तीत्यादौ तथा

अथेति सुबन्तप्रकृतिकसमासघटितत्वादिति भावः। तद्विषयं वृत्तिविषयकं। अत्र उक्तसूत्रे भाष्यमर्थत आह पृथगिति। किं सम- र्थं नामेत्यादिस्तत्रत्यः। एवं च तथा तदुक्तौ च। विशिष्टेति बहुव्री- हिः ननु तयोर्भेदादयुक्तमिदमत उक्तभाष्याशयमाह तेषामिति पदा- नामेकोपस्थितिजनकत्वमित्यर्थः। सादृश्यात् वाक्यीयत्वाध्यवसाये- न अतएवाहकेति नित्यत्वपक्षे इदं। अत एव पक्षान्तरमाह कार्यमि- ति जातावेकवचनं॥

गौणत्वमेव विशदयति यथेति। एतदिति एकार्थी भावेत्यर्थः। तत्वेन तदर्थकत्वेन। प्रत्ययानां तद्धितानां। नन्वेवं पूर्वातिप्रसङ्ग एवा-

दर्शनसत्वात् । विभक्त्यर्थस्य तु न तथात्वं तद्वाच्या-र्थवाचकस्य शब्दान्तरस्याभावादिति निरूपितम् ।

विशिष्टविषयैकशक्त्येति हेतुवचनं, अत एव कैयटः अन्य एवावयवार्थान्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतीति तदपेक्षयैकार्थीभाव उच्यते पांसूदकवदविभागापन्नत्वादिति ।

अयं भावः—वाक्ये यथा पदैः पृथक् पदार्थानां बोधेऽप्याकाङ्क्षामूलकवाक्यशक्तिवशाद्विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टार्थप्रतीति नैवं वृत्तौ । किन्तु अवयवशक्तिभ्यामाकाङ्क्षामूलकसमुदायशक्तिसहकृताभ्यां नियतोद्बोधकवशात्पदार्थबोध एव जायमानो विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टविषयो भवति तत्र विशिष्टशक्तिग्रह इत्थं राजपुरुषादिपदं राजसम्बन्धवत्पुरुषादौ शक्तमिति । तत्र सा विशिष्टशक्तिः प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन सम्बन्धांशे विशेषणत्वाद्यंशे च पर्यवस्यति, राजादेः क्लृप्तावयवशक्त्यैवोपस्थितिसम्भवात् ।

आकाङ्क्षामूलकेति विशेषणात् नित्यघट इत्यादेर्नैकार्थीभावेन साधुत्वम् ।

त आह विभेति । शक्त्यादेर्नयत्किञ्चित्पदजन्यपृथगुपस्थितिविषयत्वमित्यर्थः । निरूपितं कारकप्रकरणे । हेत्विति तत्स्वरूपबोधनायेति भावः । अतएव ईदृशैकार्थीभावाङ्गीकारादेव । उभय तात्पर्यमाहायमिति । तच्छुक्यमाह विशेष्येति सार्वत्रिकत्वायाह नियेति । तत्र तयोर्मध्ये । तत्र वृत्तौ । सम्बन्धेति स्वस्वामिभावादीत्यर्थः । विषयताया अपि शक्यत्वस्य प्राङ्निरूपितत्वादाह विशेषणेति । अतएव वि-

विशेषणत्वेनापस्थितघटत्वादेः स्वविशेषणकाकाङ्क्षाऽभावाद् अतो नित्यो घट इत्यादिवाक्यमपि न। अत एव राजपुरुषैकदेशे राज्ञि वाक्य इव ऋद्धस्येत्यादिविशेषणान्वयो न तस्य पदार्थैकदेशत्वात्।

यद्यपि तस्य राजपदार्थत्वमस्ति। तथापि विशेषणान्वये विशेष्यस्येतरविशेषणत्वविषयकशक्तिग्रहाविषयत्वस्य तन्त्रत्वेनेतराविशेषणत्वेन ज्ञातस्य तन्त्रत्वेन वा दोषाभावः। एतन्मूलिकैव पदार्थः पदार्थेनान्वेति ननु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिः।

दर्शनीयायाः माता दर्शनीयामाता इत्यादौ एकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्यसत्वेऽपि न पुंवत्त्वम्। वृत्तेःपूर्वमपि यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुंवत्त्वप्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्। राज्ञि विशेषणान्वयरूपविशेषस्यैकार्थीभावकृतत्वं भाष्ये दूषितम्। एकार्थीभावसत्वेऽपि देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ तदभावात्।

शिष्टशक्तिस्वीकारादेव। णत्वविषयकेति पाठः।

लाघवादाहतएवेति। तत्र प्रत्येकशक्तिविशेष्यत्ववत एव समुदायशक्तिगम्यविशेषणत्वेनोपस्थितेर्विद्यमानमपि राज्ञिराजपदार्थभूतविशेष्यत्वं विशिष्टशक्तिगम्यया विशेषणतया तिरोभूतं प्रकारभावेनेत्यर्थः। एवं सति प्रसक्तपुंवत्वातिप्रसङ्गं निराचष्टे दर्शेति वक्ष्यमाणभेदार्थं वाक्योपादानं अतएव पट्वीमृद्व्याविति द्वन्द्वे युगपदधिकरणतावचनपक्षे पुंवत्वमापादितं भाष्ये। अपिना वृत्तिसमुच्चयः।

भूषणादिसकलप्राचीनग्रन्थासाङ्गत्यायोक्तमपीदं न भाष्यसंमतमित्याह राज्ञीति तदादाविस्यर्थः। तत्रान्वयव्यभिचारमाहैकार्थीति तद् अनन्वयः। भाष्यीयन्यूनतां परिहरन् व्यतिरेकव्यभिचारम-

इदमुपलक्षणम् । घटादिपदे एकार्थीभावाभावेपि तदेकदेशे घटत्वादौ विशेषणान्वयाभावादित्यपि बोध्यम् । राज्ञः पुरुषोश्वश्चेतिवद्राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यप्यतएव न । एकत्र विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकस्य ज्ञातस्य वा परत्र विशेषणत्वायोगात् । घटः पटश्च द्रव्यमितिवत् तदर्थे द्रव्यपदस्य घटरूपविशेषपरतायां द्रव्यं पटश्चेत्यप्रयोगात । एवं राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेतिवद् राजपुरुषो भार्यायाश्चेति न । एकविशेषणवैशिष्ट्येन गृहीतशक्तिके ज्ञाते वा विशेष्य तत्सजातीयसम्बन्धेन विशेषणान्तरसंबन्धस्याव्युत्पत्तेः । घटो द्रव्यमित्यर्थे घटो द्रव्यत्ववस्येत्यप्रयोगात् ।

तदुक्तंभाष्ये राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्तयति पुरुषोऽपि राजानं स्वान्तरेभ्यो निवर्तयति इति ।

राजसंबन्धविशिष्टे भार्यायाः प्रतीतिविषयत्वादिसंबन्धबोधको राजपुरुषो भार्याया इति प्रयोगस्तु राजपुरुषः सुन्दर इतिवदिष्टः।तत्र सुन्दरनिष्ठप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताया अवच्छेदकं पुरुषत्वमेव नतु राजसबन्धोऽपीत्यभिप्रायेण प्रधानस्य सविशेषणत्वेऽपि वृत्तिरिति व्यवहारः । एवं सर्वत्र विशिष्टाविष-

---

ध्याहेदमिति तदिति तदर्थेत्यर्थः । तस्य फलान्तरमाह राज्ञ इति अत एवेत्यस्यार्थमाहैकत्रेति । प्राग्वत् पक्षान्तरमाह ज्ञातस्यैवेति । अत्र हेतुमाह घट इति । लक्षणया आह घटरूपेति । पक्षान्तरमाहैवमिति अस्यार्थमाहैकेति । प्राग्वदाह ज्ञातेवेति । उभयत्र संमतिमाह तदिति उभयमित्यर्थः । उक्तान्यातिप्रसङ्गमुक्तरीत्या प्राप्तमिष्टापत्त्याऽन्यथा परिहरति राजसम्बन्धेति ।

नन्वेवं प्रधानस्य सविशेषणत्वेऽपि वृत्तिरिति व्यवहारोच्छेदाप-

यकज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकत्वादि विशेष्यनिष्ठधर्म एवेति बोध्यम्। विशिष्टस्य विशेष्यानतिरेकाद् इति कर्मधारयप्रकरणे स्फुटीभविष्यति।

एकार्थीभावबलादेव वृत्तावनुपसर्जनपदार्थे संख्याबोधकप्रातिपदिकाभावे एकत्वादिरूपसंख्याविशेषानवगतिस्तेन द्विपुत्रादौ न दोषः। मासजातादावपि शब्दान्न तद्बोधः। किन्त्वनेकमासजाते द्वित्रिशब्दादिपूर्वं मासजातस्यैव प्रयोगाद् एकमासजातविषय एवायं प्रयोग इति निश्चयः। त्वत्पुत्रो युष्मत्पुत्र इत्यादावपि प्रयोक्तुरहंकारानास्पदचैत्रपुत्र इत्येव बोधः विग्रहवाक्यीयैकवचनत्वारोपेणादेशः। अयं चारोपो न बोधफलकः, किंतु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकः, वृत्तेस्तथाबोधे भाष्यकृताऽसाधुत्वबोधनात्।

यत्तु आदेशतदभावाभ्यां तत्र संख्याविशेषावगतिः भाष्यं तात्पर्यग्राहकाभावे सतीति पूरणीयमिति॥

तन्न। तद्विधायकशास्त्राज्ञानवतः तद्बोधानाप-

त्तिस्तवद्रीत्या वृत्तौ केवलविशेष्ये विशेषणान्वयस्यैवाभावात् अत आह तत्रेति दृष्टान्तवाक्ये इत्यर्थः। एवं च तथा प्राचीनग्रन्थाश्लिष्ट्या एवेति बोध्यं। नकेवलमत्रैवेत्थं किन्त्वन्यत्रापीत्याहैवमिति।

प्राचां ग्रन्थासाङ्गत्यायाहैकत्वादीति। तेन संख्याबोधकेति विशेषणेन नन्वेवमन्यत्राप्रसंगापत्तिरतआह मासेति गमकाभावादिति भावः। तस्यैव तच्छब्दस्यैव। एवमन्यत्रापीत्याहत्वदिति। प्रागुक्तसिद्धान्तमतेनाह प्रयोक्तुरिति। नन्वेवं कथ मादेशतदभावावत आह विग्रहेति नन्वेवं बोधोऽपि स्यादत आहायं चेति।

कैयटयुक्तिं खण्डयति यत्त्विति तत्र उभयो स्तयोः तात्पर्येति ननु संख्याबोधकेतीति भावः। तदिति आदेशेत्यर्थः। पक्षान्तरे प्राप्ति-

त्तेः। विग्रहे द्विवचनबहुवचनान्तत्वेऽपि एकार्थीभावबलाद्वृत्तौ तदबोधः। अतएव प्रगृह्यसंज्ञासूत्रभाष्यप्रयुक्ते कुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यादौ द्विवचनान्तेन विग्रहेऽपि वृत्तौ द्वित्वाबोधः, किन्तु कुमारीत्वादिनैव कुमारीद्वयबोधः। अन्यथा सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाभावेन द्वित्वव्यञ्जकाभावादस्य प्रयोगस्यासाधुत्वेनासाधुप्रयोगे भगवतोऽश्रद्धेयतापत्तिः। एवंच वृत्तौ संख्यानवगमेऽपि अनेकार्थप्रतीत्या तथा विग्रहे बाधकाभावः। अतएव संख्याविशेषानवगतिरेवोक्ता नत्वनेकार्थानवगतिरुक्ता। चित्रगुरित्यादौ गोत्वेनैव शब्दतोऽनेकगोव्यक्तिबोधः नतु बहुत्वेन। तन्मध्य इत्यादौ तत्वेनैव व्यक्तिद्वयबोधो नतु द्वित्ववत्त्वेनैवमन्यत्राप्यूह्यम्।

अतएव कुक्कुटेन्द्रगोपवाचकगोपुचरत्रर्षा[ ]जादौ बहुवचनसत्वेऽपि न संख्याविशेषबोधः। अत्र तादृशस्यैव रूढत्वाद् बहुवचनान्तेनैव विग्रहः। एवं चा-

---

सत्वादाह सिद्धांते इति। ईदूदेदं द्विवचनमित्यर्थे इत्यर्थः। अस्य विग्रहवाक्यस्य। तदुपपत्तिमुक्तां द्रढयति एवंचेति तथाबाधांनगीकारेचेत्यर्थः। अतएव तथातत्प्रतीतेरेव। उक्ता भाष्ये। अन्यत्राप्येवमेवेत्याह चित्रगुरित्यादि इत्यादावपीत्यर्थः। एवमग्रेपि। अनेकत्वं व्यक्त्यन्वयि।

यत्रेति मते दोषान्तरं सूचयन्नाहातएवेति वृत्तौ तद्बलात्सर्वथातदनंगीकारादेवेत्यर्थः। कुक्कुटश्चेंद्रगोपश्चतयोर्वाचकौ यौ तौ तदादावित्यर्थेन समुदितान्वयमात्रे एव तात्पर्यं नतु यथासंख्यान्वये इतिन प्रयोगानुपपत्तिरिति बोध्यं। नन्वेवमन्यवचनांतघटितप्रयोगस्याप्यापत्तिरत आहात्रेति उभयत्रेत्यर्थः।

आरोपितबहुत्वाश्रयो बहुवचनरूपः संस्कारो नतु प्रकृत्यर्थान्वयी। यथाच घटा इत्यादितो बहुत्वेनैव कदाचित् त्रयाणां कदाचित् चतुरादीनां भानं, नतु कदाचिदपि त्रित्वचतुष्ट्वादिना, तथा वृत्तौ राजत्वादिनैवैकानेकव्यक्तिभानं तात्पर्यवशान्नत्वेकत्वद्वित्वादिना।

दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतरा इत्यादौ च संख्याया अभानाद् दन्तत्वेनोष्ठत्वेन दन्तौष्ठलक्षणार्थद्वयस्य प्रतीतेस्तरबेव। अनेकव्यक्तिसत्वेऽपि तासामनेकत्वेन शब्दतो भानाभावादिति बोध्यम्। एतद्दस्तोकाभ्यांमुक्त इत्यादावलुकि न साधु। अनभिधानाद् इति स्पष्टं भाष्ये।

जातौ बहुवचनमिति कैयटोक्तं तु न युक्तम्। जात्याख्यायामित्येतत्सूत्रं प्रत्याचक्षाणेन भाष्यकृता जातौ पदार्थे बहुवचनस्यासाधुत्वबोधनाद यथोत्तरं

यद्यपि वर्षाशब्दस्य नित्यबहुवचनान्तत्वमिति सुवचं तथाप्यार्थमावश्यकमाह तादृशेति। नन्वेवं कथं तावद्बहुवचनमेवात आहैवंचेति तादृशस्यैव रुढत्वेचेत्यर्थः। बहुत्वेति अवयवगतेत्यादिः। तत् बहुत्वं। प्रागुक्तहेतोः बहुवचनप्रसङ्गात्स्मृतदृष्टान्तेनोक्तमर्थं मध्ये सिंहावलोकनन्यायेन द्रढयति यथाचेत्यादिना बोध्यमित्यंतेन। अयं ग्रन्थ ऊह्यमित्यनंतरं सूचितः। व्यवस्थार्थमाह तात्पर्येति।

नन्वेवं तमबापत्तिः क्वचिदत आह दन्तोष्ठस्येति मध्ययोगे षष्ठीयं नतु निर्धारणे। उक्तरीत्यैवाह दंतत्वे चेति। ओष्ठत्वेन द्विवचनत्वमस्तीति सूचितम्। अनेकत्वेन द्वित्वबहुत्वाभ्यां। कृत्यल्युट इत्यादौ त्वारोपितबहुत्वनिमितकं बहुवचनमिति बोध्यं। एतद्वत् गोपुचरादिवत्। गोपुचरादावाह जाताविति। ननु तथापि सूत्रमते साधुत्वमेवात आह यथोत्तरमिति। अत एव मासजातादावुक्तरीत्या निर्वाह-

मुनीनां प्रामाण्यात्। अतएव भाष्यकृताऽस्य विशेषस्योपसर्जनविशेषणाभानरूपविशेषस्य गुरुकुलमित्यादाविव मासजातादावव्यापकत्वं नोक्तं

संख्याविशेषानवगतिरेवाभेदैकत्वसंख्यापदेनोच्यते। भेदसहचरितद्वित्वादेरेकत्वस्य चाभानमिति तदर्थः। संख्याविशेषप्रतीतौ पृथगुपस्थापकपदज्ञानं कारणमिति तत्प्रतीत्यभावस्यैकार्थीभावकृतत्वमन्यथा घटो घटपटावित्यादौ घटत्वादेरपि संख्याविशेषावगत्यापत्तिः। तदुक्तं हरिणा–

वाचिका द्योतिका वापि संख्यानां या विभक्तयः।
तल्लुक्यवयवे वृत्तौ संख्याभेदो निवर्त्तते इति॥

यत्त्वत्र अभेदैकत्वसंख्या भासते, परित्यक्तवि-

देव। यस्य मासेत्यत्रान्वयः। दृष्टांतं व्यतिरेके आहोपसर्जनेति। एवं सति चिरंतनोक्तिं खण्डयितुमभ्युपेत्य तदीयव्यवहारं तावद्योजयति संख्येति। एवेन तन्मतव्यवच्छेदः। ननु न ततस्तत्प्रतीतिरत आह भेदेति भेदश्चैकत्वंच तदर्थसंख्याभानं तस्याभावः। भेदपदं तत्र लाक्षणिकमिति भावः।

ननु तत्र तदनवगतेः कथमेतत्कृतत्वमत आह संख्येति। अन्यथा तस्य तत्र कारणत्वाङ्गीकारे। पात्तिरिति तथाच द्विवचनाद्यापत्तिरिति तथा प्रयोगोच्छेद एव स्यादिति भावः। वाचिका इति-अपिर्व्युत्क्रमे। वृत्तौ तल्लुक्यप्यवयवे उपसर्जनपदार्थे तदभानमित्यर्थः।

कैयटहरदत्तदीक्षितभूषणकृदादिसिद्धान्तं खण्डयितुमनुवदति यत्त्वित्यादि अत्र घटकोपसर्जनपदार्थे। एवेनोक्तव्यवच्छेदः। नन्वेवं निःशेषरूपभेदरहितैकत्वमित्यर्थस्य युक्तत्वेऽपि विशिष्टस्य कथं संख्यात्वमत आह यथैकत्वमिति। अत्र व्युत्पत्तिं प्रदर्शयन् संमतिमाह-द्वित्वेति।

शेषसंख्यासामान्यमेवाभेदैकत्वसंख्या, यथैकत्वं द्वित्वादीनां निमित्तं तथेदमभेदैकत्वं सर्वेषामेकत्वादीनां निमित्तमिति सापि संख्येत्युच्यते द्वित्वाद्यनुस्यूतैकत्वादेकस्वभावत्वेनाभिन्नमिवेति तेन पदेनोच्यते इति-हेलाराजः।

यथा दूराद्रूपमात्रं गृह्यते नतु शुक्लकृष्णादिविशेष एवं राजपुरुष इत्यादौ सत्वभूतत्वात् संख्यावानत्रार्थ इत्येतावत्प्रतीयते न त्वव्ययार्थवद् असंख्यो नापि घटादिवद्विशेषसंख्यावच्छिन्न इति। विशेषपरित्यागश्च तदभानमेव।

यद्वा राजपुरुष इत्युक्ते राजद्वयादिसंबन्धिनोऽपि भानात्सर्वविशेषाणां सामान्यरूपेण भानं मधुनि रसानामिव। अतएव तत्र राज्ञो राज्ञां वेति जिज्ञासा। विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमात्सति तु निमित्ते मासजातादौ तत्प्रतीतिर्भवत्येव।

उक्तं भाष्यं तु राजपुरुष इत्यादिप्रयोगविषयमेव। तदुक्तं हरिणा—

उक्तमर्थं वक्ष्यमाणहर्युक्तदृष्टान्तेनोपपादयति यथेत्यादीत्यंतेन। नन्वेवं सामान्यस्य विशेषानालिङ्गितस्याभावात् कथं तत्त्यागोऽत आह विशेषेति। आदिना बहवस्ते। अपिनैकराजसम्बन्धी। अत्रापि वक्ष्यमाणतदुक्तमेवाह मधुनीति। अस्यावश्यकत्वमाहातएवेति। अस्यार्थमाह विशेषेति। इदमपि गमकाभावे इत्याह सति त्विति तत्प्रतीतिर्विशेषरूपेण विशेषप्रतीतिः।

नन्वेवमुक्तभाष्यविरोधोऽत आहोक्तमिति। यमेव यकमेव। तदुक्तमिति इतीत्यन्तेनेति भावः। वाऽनास्थायां नतूक्तविकल्पे। तत्रेत्यस्या-

अभेदैकत्वसंख्या वा तत्रान्यैवोपजायते ।
संसर्गरूपं संख्यानामविभक्तं तदुच्यते ।

वृत्तावुपसर्जनपदार्थानामपि सत्वभूतत्वात्संख्यायोगावश्यकत्वेन विशेषसंख्याऽभावेन च सामान्यसंख्यारूपं सर्वसंख्याविशेषाणां संसर्गरूपं तदिति तदर्थः ।

यथौषधिरसास्सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।
अविभागेन वर्त्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुः । इति

अनेन यद्वेति पक्ष उक्तः । आद्यमाह

भेदानां वा परित्यागात्संख्यात्मा स तथाविधः ।
व्यापनाज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते ।

पूर्वं समस्तभेदसंसर्गरूपं तदित्युक्तम् । इदानीं तु समस्तभेदानुगतं भेदापोहरूपं तदिति विशेषः । अर्थस्य सामान्यविशेषरूपानेकधर्मवत्त्वेऽपि विचित्रत्वाच्छब्दशक्तीनामुपसर्जनपदेन सर्वविशेषसंसर्गभानं सर्वविशेषाणां संख्यात्वेन वा भानम् ।

अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।
प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपं तु गृह्यते । इति ।

र्थौ वृत्ताविति । अपिना विशेष्यं । अपृथगुपस्थितेराह विशेषेति । अभावेन चेति च्छेदः । अविभक्तमित्यस्यार्थः सामान्येति । तृतीयपादार्थमाह सर्वेति । तदिति सामान्ये नपुंसकं तत्पदवाच्यमिति तदर्थः । एवमग्रेऽपि । हर्यतरमाह यथौषेति स्पष्टोऽर्थः । इतिर्हारसमाप्तौ एवमग्रेऽपि ।

अनेन उक्तपद्यद्वयेन । आह स एव । प्राग्वत् पूर्वतो विशेषस्य स्पष्टतयाऽप्रतीतेरादौ तमाह पूर्वमिति । अथ मतद्वयतात्पर्यमाहार्थस्ये-

तन्न। तथा बोधाननुभवात्। द्रव्यस्य संख्याऽव्यभिचारेण तज्ज्ञानसंभवात्। तत्र तादृशजिज्ञासायाः स्वरसतः सिद्धत्वाभावेन स्ववासनाकल्पितत्वाच्च। अतएव हेलाराजेनैतन्मतद्वयोपपादकहरिकारिका मतान्तरमाहेत्यवतारिता। तस्य चारुचिग्रस्तत्वं तन्मते भाष्यस्य संकोचेन व्याख्यां कुर्वता गोषुचरार्थं प्रत्याख्यातमपि जात्याख्यायामिति सूत्रमावश्यकमिति वदता हरिणा कैयटेन च बोधितम्। नच तत्प्रत्याख्याने द्रव्याभिप्रायेणैव बहुवचनस्य साधुत्वं वाच्यं तत्रैकशेषार्थमेकशेषसूत्रारम्भे गौरवमिति वाच्यम्। द्रव्येऽपि पदार्थे तत्प्रत्याख्यानस्य भाष्ये कृतत्वेनाक्षतेः। निरूपयिष्यते चेदमुपरिष्टात्।

अतएव भाष्येऽभेदैकत्वसंख्येति व्यवहारो भासते इति च नास्ति। वृत्तौ संख्याविशेषो न भवतीत्येतावदेव समर्थसूत्रे भाष्यम्। तेन रूपेण संख्याभानस्यान्यत्रादृष्टत्वाच्च।

नि। हर्यन्तरमाहागृहीतेति। इति एतेन 'भेदापोहस्तु गम्यते' इति भूषणधृतपाठः प्रत्युक्तः पौनरुक्त्यापत्तेः। स्पष्टोऽस्यार्थः। पूर्वपद्यार्थस्तु भावप्रकाशे स्पष्टः। नन्वेवं विशेषजिज्ञासा न स्यादत आह द्रव्यस्येति अव्यभीति च्छेदः। जिज्ञासायां न शब्दजन्यं तज्ज्ञानं नियामकं आम्रफलदर्शनमात्रेण सविशेषजिज्ञासानापत्तेरिति भावः।

अभ्युपेत्येदमतो वस्तुतत्वमाह तत्रेति राजपुरुषादावित्यर्थः। अतएव उक्तार्थस्यानुभवविरुद्धत्वादेव। तस्य च मतान्तरस्य। जातावेकवचनं भाष्यस्य उक्तस्य। ग्रस्तेत्यस्य बाधितमित्यत्रान्वयः समुच्चितस्य प्रत्येकमन्वयो नात्र यथासंख्यं। द्वितीयऽसङ्गतिमाशङ्कते नचेति। तत्र तथा सति। कथमित्याशङ्कायामाह निरूपेति

अतएव कालाः परिमाणिनेति सूत्रे एकवचनान्तानामुपसंख्यानं मासो जातस्येत्याद्यर्थं माभूदिति वार्त्तिकमनभिधानान्नेत्युक्तमिति प्रत्याख्यातम् ।

एवमलुक्सूत्रेऽपि भाष्ये द्विवचनबहुवचनान्तानामसमासोऽनभिधानादित्युक्तम् । अनभिधानादित्यस्य समासेन द्वित्वादिसंख्यावैशिष्ट्येनानेकव्यक्त्यनभिधानादित्यर्थः । द्विवचनेत्यादेश्च द्वित्वादिवैशिष्ट्येन बोधकानामित्यर्थः ।

किंचार्द्धं नपुंसकमिति सूत्रेऽर्द्धं पिप्पलीनामित्यर्थे समासमाशङ्क्यैकाधिकरणेनेत्यनुवृत्त्या समाहितम् । तव तूपसर्जनपदार्थे एकत्वस्यैवाङ्गीकारेण समासप्रसङ्ग एव नास्ति । मम तु पिप्पलीत्वेनानेकव्यक्तिभाने समासशङ्कोचितैव । किंचात्रपक्षे गोषुचरे जात्याख्यायामभेदैकत्वे बहुत्ववदतिदेशाद्बहुवचनमुक्त्वा स्तोकान्मुक्त इत्यादावेकवचनमुत्सर्ग इत्येकवचनमित्युक्तं, तत्परस्पराविरुद्धम् । तदैकत्वे बहुत्वातिदेश-

---

एकशेषप्रकरणे इत्यर्थः । तन्त्रेणेत्यर्थः तन्त्रेणेतिभावः । अतएव मासजातादौ सिद्धान्तरीत्यङ्गीकारादेव । उक्तमितिहैतौ इत्युक्त्येत्यर्थः । तव तु तत्प्रतीतिसत्वात्तदसङ्गतेः स्पष्टैव । एवमग्रेऽपि । उभयत्र स्वमतेनाहानभीति । नन्वेवं कथं तदन्तत्वमत आह द्विवचनेति । तत्र दोषान्तरमाह किञ्चेति । एवमग्रेपि । रणं इत्यन्वितिपाठः ।

अत्र पक्षे मतान्तरे । एवमनेक भाष्यादिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेनात्र विषये हरेरपि महाप्रमाद इति तदनुयायिनामन्येषां प्रमादः सुतरामिति ते सर्वेऽयुक्ता एव किन्त्वभेदैकत्वस्य संख्यात्वे तद्गणनायामादावेकत्ववत्तस्याप्याद्यौ तद्गणनापत्तिः । किञ्च नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यात्वस्य बहुत्वे इव तत्र दुर्वचत्वमिति

वदेकवचनस्यापि प्राप्तिरिति दिक् ।

एवं चकारयोगो वाक्ये राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेत्यादौ भवति, नतु राज्ञो गवाश्वपुरुषा इत्यादौ समासे । वृत्तौ समूहलक्षणैकार्थप्रादुर्भावाद्भेदस्य निवृत्त्या भेदनिबन्धनसमुच्चयरूपस्य द्योत्यत्वाभावेन द्योतकस्याप्यप्रयोग इति कैयटः । पृथगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य चद्योत्यतया चप्रयोगाभावस्यापि समासे एकार्थीभावकृतत्वम् । लोकेऽपि पृथक्ज्ञातयोरेवैकदेशस्थत्वे समूहव्यवहारात् ।

नच समासेन चार्थस्याभिहितत्वात्तदप्रयोगः । समासेन सत्त्वभूतस्य विशेष्यतयाभिधानेऽपि असत्त्वभूतस्य विशेषणतया बोधार्थं चप्रयोगस्य दुर्वारत्वात् । चार्थे द्वन्द्व इति तु साहृश्याच्चार्थत्वारोपेण ने-

---

बोध्यं तदाहेति दिगिति ।

तस्यफलान्तरमाहैवमिति । आदिभ्यां दत्तस्य च गौः दत्तचैत्रमैत्राणां गौरित्यनयोः सङ्ग्रहः । तत्र द्वितीयमुपपादयति वृत्ताविति । नन्वेवमप्येतस्य कथमेकार्थीभावकृतत्वमत आह पृथगिति ननु तत्रैव किस्मानमत आह लोकेऽपीति । अपिना वेदः । अस्य तत्वं विघटयति नचेति । दुर्वारत्वादिति अतएव तस्य तद्विवरणत्वम् ।

नन्वेवं चार्थे द्वंद्व इत्यस्यासङ्गतिरत आह चार्थे इति । नच वस्तुतश्चार्थे सति द्वंद्व इति तदर्थः । भूसत्तायामित्यादावपि तथात्वापत्त्याऽनुशासनस्यार्थनिर्णायकस्य कृप्यभावापत्तेः । सह विवक्षाविरहेऽपि भेरीपटहं वादयेति द्वंद्वापत्तेश्च । यद्यपि समूहस्य द्वबोधानतुभवान्न तत्र चप्रयोग इति मतस्य तत्कृतत्वं तथापिचेनासत्वभूतविशेषणोपस्थितेर्वृत्तौ तद्वैपरीत्यस्यान्यत्र विशेष्यविशेषणभावादिवैपरीत्यवदेकार्थभावकृतत्वमेवेति तस्यापि तद्द्वारोक्तरीत्या तत्कृतत्वम् । यद्यपीदमपि भाष्ये नोक्तमतएव कैयट इत्युक्तं तथाप्युक्त-

थमिति दिक्।

अन्ये त्वेकार्थीभाववशादपृथगुपस्थितेर्वृत्तौ नोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः, पृथगुपस्थितेस्तथान्वये तन्त्रत्वात्। अविमृष्टविधेयांशदोषनिरूपणावसरे यत्रोद्देश्यविधेययोः पदाभ्यां पृथगुपस्थितिस्तत्र तथान्वयः। नच समासे पदात् पृथगुपस्थितिः, अपृथगुपस्थितौ च न तथा व्युत्पत्तिरिति काव्यप्रदीपाद्युक्तेः। अत एव चतुर्थी चाशिषीति सूत्रविहितचतुर्थ्या न समासः। आशीर्विषये हि उद्देश्यविधेयभावो गम्यते, समासे तदवगमाभावादिति हरदत्तादयः। अयमेवैकप्रसरताभङ्गो नाम यद्विशिष्टैकोपस्थितिजनकत्वरूपसामर्थ्यभङ्गः। उद्देश्यविधेयभावेनान्वये पृथगुपस्थितेस्तन्त्रत्वेन तथाऽन्वये तद्भङ्गादिति।

रीत्या युक्तियुक्तमिति दिगिति।

परादिमतमाहान्येत्विति। अत्र भाष्यादिमानाभावादाहाविमृष्टेति। तत्रेति तत्रैवोद्देश्यविधेयभावेनान्वय इत्यर्थः। नच नहि। पदादिति जातावेकवचनं। प्रकाशोऽपि नैवमित्याह काव्यप्रदीपेति। अत्र स्वीयसंमतिमभ्याहात एवेति। हितादियोगे ज्ञापकाच्चतुर्थीति भाष्योपपादकोऽयं तद्ग्रंथः। हि यतः। तदिति उद्देश्यविधेयभावेत्यर्थः।

तन्त्रान्तरसंमतमपीदमित्याहायमेवेति वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्यादौ तथान्वयो मीमांसकैरुक्त इत्यर्थः। तदर्थमाह यदिति। नच एवं स कुतो नात आहोद्देश्येति। तदिति तद्रूपसामर्थ्येत्यर्थः। इतीत्यस्याहुरितिशेषः। क्वचित्तथापाठ एव। नन्विदं व्यभिचारितं किंचैवं तत्र तथान्वयापत्ति रत आह किंचोद्देश्येति। उप बंधः समीपोच्चारणं तदिति यदादीत्यर्थः। ननु नायं नियमः अन्यत्रापि तत्तत्प्रतीतेरत आहैकार्थीति अनेन व्यतिरेकव्यभिचार उक्तः। अन्वयव्यभिचारमाहाभ्यासेति। ननु तथा व्युत्पन्नस्य तथा बोधो दुर्वार इति तस्यावार-

तन्न। भाष्यकृतानुक्तत्वात्। किंचोद्देश्यत्वविधेयत्वे यच्छब्दतच्छब्दोपबन्धव्यङ्ग्ये, वृत्तौ ऋद्धत्वादिवत्तदन्वयासंभवान्न तथान्वयः। एकार्थीभावाभावेऽपि घटमित्यादौ तथान्वयाभावेन, अभ्यासलोपश्चेत्यादौ समासेपि तथान्वयेन च तस्य तत्कृतत्वाभावाच्च। तथान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगेऽपि प्राप्तत्वाप्राप्तत्वादिपर्यालोचनोत्तरं लोहितोष्णीषा इत्यादौ तथा बोधो भवत्येवेति नासाधुतेत्याशयेनायं भाष्ये नोक्तः।

विशेषणं विशेष्येणेति सूत्रे 'उभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धि'रिति वार्तिके उभयमुद्दिश्य विशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीतेश्च। अत एव प्रकाशकृतेदृशसमासवाक्यानि च्युतसंस्कृतिदोषे नोदाहृतानि, किन्त्वविमृष्टविधेयांश एव। एवं च पृथगुपस्थितयोस्तथान्वय इत्युत्सर्गस्य त्यागेन सहृदयहृदयस्य वैमुख्यं तस्य दूषकताबीजम्। प्रदीपेऽपि तत्र तथान्वय इत्यस्य उत्सर्गेणेति शेषः।

आशीर्विषयचतुर्थ्यन्ते तु न समासः। विप्राय

णीयत्वेपि तत्रासाधुत्वं वृत्तेर्वाच्य मिति अयमपि भगवता वक्तव्य एवेत्यत आह तथान्वयेति समस्तान्वयेत्यर्थः।

एवं सूत्रकृत्संमते भाष्यसंमते च वार्तिककृत्संमतिमप्याह विशेषणमिति। काव्यप्रदीपमूलसंमतमपीदमेवेत्याहात एवेति। तथा बोधे समासस्यासाधुत्वाभावादेवेत्यर्थः। ईदृशेति तथान्वयेन बोध जनकेत्यर्थः। नन्वसाधुत्वाभावे किंतस्य दूषकत्वबीजमत आह एवंचेति। तत्र तथान्वयेचेत्यर्थः। तस्याप्यनियतत्वादाहोत्सर्गेति। नन्वेवं प्रदीपासंगतिरेवात आह प्रदीपेति

नन्वेवं दरदतमात्रासांगत्यपर्यवसाने इष्टापत्तावपि तदुक्तदोषवा-

भद्रं भूयादित्यादौ विप्रभद्रार्थयोरुभयोरपि तिङन्तार्थान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात्। चतुर्थी चाशिषीत्यस्य चाशीर्विषयार्थान्वय्यर्थकात् तद्वाचकभद्रादियोगे चतुर्थीषष्ठ्यावित्यर्थात्। भद्रकर्तृकं विप्रसंबन्ध्याशंसाविषयो भवनमित्यादिक्रमेण बोधः। राजकुलं शुभं भूयादिति तु साध्वेव।

किंच समासादावपि तथा व्युत्पन्नस्य तद्बोधो दुर्वारः। नचासाधुत्वम्। भाष्याद्यनुक्तेः। विशिष्टोपस्थितावपि विशेषणादौ प्रकारतादिस्वीकारवदुद्देश्यतादिस्वीकारे बाधकाभावादधिकमग्रे वक्ष्यामः। अतएव कैश्चिदुद्देश्यत्वादि प्रकारत्वादिरूपमेवोक्तमन्यैस्तु तत्समानाधिकरणम्।

किंच अन्वादेशस्य किंचित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरविधानाय पुनरुपादानरूपस्य समासे त्वदुक्त-

---

रणे कथमतआहाशीरिति। आदिना षष्ठी। तार्थान्वेतिक्रियाभित्यर्थः। ननु कथमिदं सूत्रतो लब्धमतआह चतुर्थीति। चो वाक्यालंकारे। यार्थेति क्रियारूपेत्यर्थः। कात्प्रातिपदिकात्। आदिः प्रकारार्थः सौत्रक्रमेणाह चतुर्थीषष्ठ्याविति। उक्त सूत्रार्थफलमाह राजेति। राजकुलस्य संबोधनविभक्त्यंतस्याध्याहृते जानीहीत्यत्र प्रागुक्तरीत्याऽन्वयो न भूयादित्यत्रात एव न तद्द्वारा शुभमित्यत्रेति नतत्प्राप्तिरिति भावः।

तत्रदोषांतरमाह किंचेति। ननु वृत्तौ विशिष्टोपस्थितौ कथमुद्देश्यत्वादिप्रतीतिरतआह विशिष्टोपेति। ननु तदपि कथं विरोधादतआहाधिकमिति। सति प्रकरणे इत्यर्थः। अतएव तद्वृत्तत्स्वीकाराभावभिन्नरूपेण प्रतीतेराहान्यैरिति। दीक्षितादिमतेन दोषांतरमाह किंचेति। अज्ञानेन शंकोपपत्तावप्याहप्रेति। धानामित्युभयपरस्येतिपाठः। आहुरित्यरुचिर्बीजं तु न तत्र तादृशं विधानमिष्टं किंतु बोधनमात्रमित्य-

रीत्या संभवाभावेन एतच्छिन्तक इत्यादौ एनाद्यादेशशङ्कया, अप्रयुक्तत्वेन तत्समाधानपरस्य द्वितीयादौस्येन इति सूत्रस्थभाष्यस्य चासङ्गतिरित्याहुः।

यत्तु निष्कौशाम्बिः गोरथो घृतघटो गुडधानाः केशचूडः स्वर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्णो गौरखर इत्यादिषु क्रान्तयुक्तपूर्णमिश्रसंघातविकारसुच्प्रत्ययलोपवीप्साजातिविशेषाद्यभिधानमेकार्थीभावकृतमित्युक्तम्।

तन्न। भाष्यानुक्तत्वात्। निरादिपूर्वपदानां क्रान्ताद्यर्थवृत्तितयोक्तार्थानामिति न्यायेन तदप्रयोगसिद्धेश्च। गौरखरादेश्च समुदायस्य जातिविशेषे रूढिस्वीकारेण न दोषः पङ्कजादिवत्। एकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावकृतत्वस्य क्रान्तादिलोपे संभवाभावाच्च।

अतएव संख्ययाव्ययेति सूत्रे समासेनाभिहितः सुजर्थ इति कृत्वा समासे सुजन्न भविष्यति। किं च भोऽसुजर्थ इति समास उच्यते, न खलु सुजर्थ इत्युच्यते, गम्यते तु सुजर्थ इति भाष्ये उक्तम्। तत्र

त्यत्र स्पष्टमिति नायंदोष इतीतिबोध्यं

दीक्षितभूषणकृदाद्युक्तिं खंडयति यत्त्विति। यथाक्रममाहक्रांतेत्यादि। प्राग्वदाह निरादीति। नन्वेवमपि चरमे दोष एवात आह गौरेति चस्त्वर्थे। इदंच तत्संभवमभ्युपेत्य। वस्तुतः सएवनेत्याह एकोपेति। अतएव निरादेस्तद्वृत्तित्वादेव। द्विदशा इत्यादावाह समासेनेति सुजर्थे समास इतीत्यर्थः।

नन्वितो नोक्तार्थलाभोऽत आह तत्रेति भाष्ये इत्यर्थः। योग्यतया आह पूर्वेति। नन्वेवं तथैव कुतोनोक्तमत आह पूर्वेति। नचैवमप्यु-

समासेनेत्यस्य समासघटकपूर्वपदेनेत्यर्थः। पूर्वपदस्य तदर्थत्वद्योतकश्च समास इति समासेनोक्त इत्युक्तिः। द्योतकविषयेऽपि उक्तार्थानामिति न्यायोऽस्त्येव। अतिप्रसङ्गस्त्वनित्यत्वात्परिहरणीयः। द्रष्टुं गतश्चैत्रः कृष्णं, श्रितो गुरुकुलं मैत्र इत्यादौ न समासः कृष्णाश्रितयोः परस्परमसंबन्धेनाकाङ्क्षामूलकैकार्थीभावस्यासंभवात्।

विशिष्टशक्तिस्वीकारादेव समासस्यार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वसिद्धिः। अतएव वृत्तौ विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषपदाभ्यामभिधीयते इति कैयटः। भाष्ये चैकार्थीभावपक्षे 'संसृष्टार्थं समर्थ'मिति समर्थपदव्युत्पत्तिरुक्ता। विशिष्टबुद्धिं प्रति च विशेषणविषयकस्यैव हेतुत्वमिति न विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वे व्यभिचारः। अतएव घटपदाद् घटत्वविशिष्टज्ञानोपपत्तिः।

कार्थानामितिन्यायस्य वाचनिकविषयत्वाद्भाष्यासंगतिरेवातआह द्योतकेति। नन्वेवं व्यतिलुनत इत्यादि न स्यादतआहातीति। परैर्व्यपेक्षापक्षसाध्यत्वेनोक्तफलं सिद्धांतेऽपि निष्प्रत्यूहमित्याह द्रष्टुमिति। प्रागुक्तरीत्यैवाहाकांक्षेति। अथ विशिष्टशक्तेः फलमाह विशिष्टेति।

यत्तु राजपुरुषपदाभ्यां प्रत्येकमुभयोपस्थितिरित्ययमेवैकार्थीभाव इति। तन्न। बोधावृत्त्यापत्तेरनुभवविरोधाच्च। तदेतद्ध्वनयन्नाहातएवेति उक्ताशयादेवेत्यर्थः। अन्यथातदसंगतिः स्पष्टैव। भाष्यसंमतमपीदमित्याह भाष्येचेति। पक्षान्तरेऽन्यव्युत्पत्तेः सत्वादाहैकार्थीति। ननु विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वाद्विना पृथगुपस्थितिं विशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तिरत आह विशिष्टेति। इदमन्यत्र तवाप्यावश्यकमित्याहात एवेति तां प्रति तस्य हेतुत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः।

यत्तु न विशिष्टे शक्तिः, किंत्ववयवशक्तिज्ञानसहकृताद्वृत्तिरूपपदश्रवणरूपादुद्बोधकाद्राजसंबन्धी पुरुषः, चित्राणां गवामयमित्यादेर्विग्रहवाक्यतोऽनुभूतस्य विशिष्टार्थस्य स्मरणमयमेवैकार्थीभावो नामातो नोक्तदोषाः। अतएव भट्टपादैस्तेषामेव विग्रहत्वं स्वीकृतम्। स्वावयववृत्तिज्ञानसहकारेणार्थोपस्थापकत्वस्याप्यर्थवत्सूत्रे ग्रहणात्समासस्य प्रातिपदिकत्वम्।

यद्वा वाक्यवत्समासेऽपि पृथगुपस्थितयोरेव परस्परान्वयः। अयन्तु विशेषः—वृत्तिघटकपदोपस्थितयोः प्रथमं परस्परमेवैकरूपेणान्वयो वृत्तिस्वभावादतो न तत्र विशेषणान्वयादिकं, वाक्ये तु यदैव विशेष्ये राज्ञोऽन्वयस्तदैव राज्ञि ऋद्धत्वान्वयः, तदास्यैकदेशत्वज्ञानाभावात्। एकरूपेणेत्युक्तेर्नोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः।

यद्वा विशिष्टलक्षणया वृत्तौ विशिष्टोपस्थितिरि-

मीमांसकैकदेशिमतं खण्डयति यत्त्विति। ननु राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्यतो न समासाज्जायमानस्मृतिसमानाकारानुभवोऽत आह राजेति। अत्यंतसमानार्थतया एतेषामेव विग्रहत्वांगीकारादिति भावः। नोक्तदोषा इति उद्देश्यविधेयभावेनान्वयविशेषाः। समासस्यार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वं न स्यादतआह स्वावयवेति। स्वं वृत्तिः। अपिना स्ववृत्त्यार्थोपस्थापकत्वपरिग्रहः।

एतद्दोषाभावादेव पूर्वतो लघूभूतं पक्षमाह यद्वेति। नन्वेवं प्रागुक्तदोषापत्तिरेवातआहायं त्विति। एवेन ऋद्धत्वादिनिरासः। तत्र बीजांतरानुपलंभादाह वृत्तीति

इतोपि लघुभूतं पक्षमाह यद्वेति पूर्वपदोत्तरपदलक्षणेति मतस्य भूषणादौ सविशदं निरस्तत्वेनायुक्तत्वादाह विशिष्टेति

ति षष्ठीतत्पुरुषलक्षणायाः सम्बन्धिरूपाधिकाविषयत्वेन षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य लघुत्वम् बोध्यमिति ।

तन्न । आद्ये तादृशविग्रहवाक्यमजानतां विशिष्टोपस्थितेः शक्तिं विनोपपादयितुमशक्यत्वात् । द्वितीये वृत्तिपदन्तादृशबोधकारणमिति ज्ञानस्य तद्बोधकारणत्वकल्पनापेक्षशक्तिकल्पनाया लघुत्वात् । बोधकारणत्वस्य सम्बन्धं विनानुपपत्त्या शक्तिसिद्धेश्च ।

किंचैवं समासादीनां वृत्तित्वासिद्धिः वृत्त्याश्रयत्वेनैव तेषां वृत्तित्वव्यवहारात् । तृतीये बोध्यज्ञानं विना बोध्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अज्ञानेन तया विशिष्टोपस्थितेर्वक्तुमनौचित्यात् ।

किंच पङ्कजपदादेरपि पद्मत्वविशिष्टे लक्षणाया एवापत्तौ रूढिशक्त्युच्छेदः । बाधादिप्रतिसंधानं विनापि बोधात्तत्र शक्तिसिद्धिश्चेत्प्रकृतेऽपि समम् ।

नन्वेवं षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य लघुत्वानापत्तिरत आह षष्ठीति । तादृशेति राजसंबंधी पुरुष इत्यादीत्यर्थः । विशिष्टोपेति वृत्तितो जायमानेत्यादिः । वृत्तिपदमिति तद्रूपपदं । प्रथमं मिथ एवैकरूपेण तयोरन्वयबोधेत्यर्थः । अन्यथा वैलक्षण्यं न स्यादतः सिद्धांतमतेनाह बोधेति ।

अयंभावः यथा प्रयोज्य प्रयोजकवृद्धव्यवहारेण तत्पदजन्यत्वं प्रयोज्यबोधेऽनुमायासंबद्धस्य बोधकारणत्वानुपपत्त्या तत्पदवृत्तिं तदर्थे कल्पयति बालस्तथा वृत्तिपदेपि तादृशबोधकारणत्वं त्वदभिमतं संबंधं विनाऽनुपपन्नं कंचित्तदतिरिक्तं कल्पयेदेवान्यथा तव पदेऽव्यतिरिक्ता शक्तिर्नसिद्ध्येत्, वाक्ये चसंसर्गांशे लक्षणा नसिध्येदिति । एवं विशिष्टशक्त्यनंगीकारे गभीरायांनद्यामित्याद्यनुरोधेन सिद्धां-

किंच कर्मधारये शक्यान्यबोधाभावेन लक्षणा न युक्ता। शक्यसंबन्ध्यशक्यार्थबोधो हि सर्वत्र लक्षणया दृश्यते। विशेष्यविशेषणभावस्तथेति चेद्वाक्येऽपि तद्बोधेन तत्राप्येकोपस्थित्यापत्तेः। एवंच प्रथमभक्ष इत्यादौ त्वदसंमतस्योद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्यापत्तिरित्यलम्।

इदं वृत्तेर्विशिष्टशक्तिमत्त्वं लोकसिद्धमेव। शास्त्रेऽर्थविधानाभावात्। अचतुरेत्यादावदर्शनात्। वृक्षादीनामर्थाविधानाच्च। चार्थे इत्यादि तु चार्थे वृत्तिमनूद्य द्वन्द्वसंज्ञामात्रविधायकमन्यथानेकं सुबन्तं चार्थे वर्तते तच्च द्वन्द्वसंज्ञकमिति वाक्यभेदापत्तेः। किंच स्वसमानार्थकवाक्यानिवृत्तये विभाषाधिकारस्यापूर्वस्य करणे गौरवम्। मम तु एकार्थीभावे समासो, व्यपेक्षायां वाक्यमिति शास्त्रकृत्कल्पितसिद्धार्थानुवाद एव सः।

इयञ्चैकार्थीभावोपपादिका विशिष्टशक्तिः समर्था-

तरीत्या आहबोध्येति। आदिनायोगादि। स्यादिसिद्धांतेनाहकिंचकर्मेति। तत्र लक्षणायास्तस्यापीष्टत्वादाहैकोपेति। त्यापत्तेःत्यापत्तिरितिपाठः। अत्रेष्टापत्तावाहैवंचेति समासे इति शेषः। अन्यथा तत्र वाक्येऽपि स्यादितिभावः। पूर्वपदस्योत्तरपदे वा लक्षणेत्यादि सविस्तरं भूषणेखंडितं तत एव बोध्यं तदाहेत्यलमिति

नन्विदं वृत्तेर्विशिष्टार्थत्वं लोकव्यवहारसिद्धमुतशास्त्रैकगम्यमतआहेदमितिलोकस्तद्व्यवहारः। नन्वेवमपि चार्थे इत्यादौ कश्चित्त दृस्त्येवात आह चार्थे इति। मात्रपदेनार्थविधानव्यवच्छेदः। अन्यथा अर्थस्यापि विधाने। अस्याप्यसिद्धांतत्वादाहशास्त्रकृदिति। एतेन वृत्त्यवृत्त्योः स्वभावसिद्धत्वस्यापि निरासः सूचितः। विशेषमाहेयं-

श्रितः पदविधिरित्याद्यर्थक'समर्थः पदविधि'रिति शास्त्रबलाद् अलौकिके विग्रहेऽप्यारोप्यते । अतएव तत्र समाससंज्ञायामर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वे विभक्तिलुक्सिद्धिः । षष्ठीत्यादिशास्त्रबलेन भेदोपस्थितिनिबन्धनषष्ठ्यादिनिर्वाहाय पृथगर्थत्वमप्यारोप्यते । उभयोरपि काल्पनिकत्वेन विरोधाभावः शास्त्रप्रामाण्यात् ।

नन्वेकार्थीभावनिर्वाहकविशिष्टशक्तिवादे बहुव्रीहिस्तत्पुरुषोऽन्तरङ्ग इत्यादिव्यवहारोच्छेदः । बहिर्भूतपदार्थविषयकबोधजनकत्वं हि बहुव्रीहौ बहिरङ्गत्वम् । नचात्र पक्षे तदस्ति अन्यपदार्थेऽपि प्रत्येकातिरिक्तविशिष्टशक्यत्वसत्त्वेन स्वपदार्थत्वस्यैव सत्त्वादिति चेन्न ।

स्वघटकपदघटितवाक्यदृष्टार्थमात्रविषयकतत्पुरुषीयशक्तिग्रहापेक्षया बहुव्रीहिसंज्ञकपदसमुदायीयशक्तिग्रहस्य स्वघटकपदघटितवाक्यदृष्टार्थातिरिक्ता-

---

चेति । आदिना भाष्योक्तार्थान्तरम् । तत्र अलौकिके । लुग्ग्रहणं नलोपादेरप्युपलक्षणं । नन्वेवं षष्ठीत्यादिशास्त्रस्य निर्विषयता स्यादत आह षष्ठीति । नन्वेवं विरोधापत्तिरत आहोभयोरपीति । न च न हि ।

सत्त्वादिति स्पष्टं चेदं नदीभिश्चेति सूत्रे भाष्ये तत्राहि द्वारावतिको देश इत्यत्र देशस्य समस्यमानपदाभ्यामनुक्तेः पूर्वपदार्थतेति पूर्वपदार्थप्राधान्यान्नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः प्राप्नोतीत्याशंक्य समासेन विशिष्टेन स उच्यते नतु पूर्वपदोत्तरपदाभ्यामन्यथा चित्रग्वादावप्यन्यपदार्थप्रधानता न स्यात् ताभ्यामेव तदभिधानात् । यदि तु समुदायरूपान्यपदार्थत्वेन तत्प्रधानता तर्हि प्रकृतेऽपीत्युक्तं ।

र्थविषयकत्वेन बहिरङ्गत्वाच्चेतः। एवमेव षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य लघुत्वं बोध्यं कर्मधारयसंज्ञकपदसमुदायजशक्तिग्रहापेक्षया षष्ठीतत्पुरुषसंज्ञकतज्जन्यशक्तिग्रहस्य षष्ठ्याद्यर्थरूपाधिकविषयत्वेन गुरुत्वात्।

एवंच निषादस्थपत्यादिशब्दानां षष्ठीसमासकर्मधारयबहुव्रीहिभिर्नानार्थत्वेन क्व तात्पर्यमिति संदेहे शक्तिग्रहलाघवानुरोधात्कर्मधारयार्थे तात्पर्यं कल्प्यते संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्।

तदुक्तं जैमिनिना 'स्थपतिर्निषादः स्यात् शब्दसामर्थ्यात्' इतिनिषादस्थपतिशब्दस्यान्तरङ्गत्वेन नि-

---

कार्थेति बहिर्भूतान्यपदार्थेत्यर्थः। इदमपि तत्रैव भाष्ये उक्तं यद्यप्यत्र चित्रग्वादावेताभ्यां पदाभ्यामेषोऽर्थ उच्यते अन्यपदार्थोऽपि तु गम्यते इति विग्रहवाक्ये समासघटकपदातिरिक्तपदेन प्रतीयमानस्येह विशिष्टेन प्रतीयमानतया तस्यान्यपदार्थप्राधान्यमिति तद्भावः। एवमेवेत्यस्यार्थमाह कर्मेति तदिति पदसमुदायेत्यर्थः। षष्ठ्याद्येति स्वाद्यकेत्यादिः।

परसंमतमपीत्थमेवोपपन्नमित्याहैवं चेति तथा लाघवगौरवाभ्यां तद्व्यवहारोपपादने इत्यर्थः। पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वादाह षष्ठीसमासेति। नानेति निषादसंबंधिस्थपतिनिषादस्वामिकपुरुषांतररूपेत्यादिः नानार्थेतात्पर्याद्विशेषावगतिरितिन्यायादाहक्वेति। आदिना पदार्थोपस्थितिः। इदमेवाभिप्रेत्य—

पर्यवस्यच्छाब्दबोधाविदूरप्राक्क्षणस्थिते।
शक्तिग्रहेऽतरंगत्वबहिरङ्गत्वचिंतनम्॥
इति वैयाकरणमतोन्मज्जने दीक्षिताः।

आद्यनिरासे हेत्वंतरमप्याह संभवतीति स्थपताविति तद्विषयकशीघ्रोपस्थितत्यर्थः। अतएव शब्दसामर्थ्यपदेन तादृशतत्शक्ति-

षादरूपस्थपतौ शीघ्रोपस्थितिजनकत्वानुकूलात्सामर्थ्यात् शक्तिरिति तदर्थः । अतएव बहुव्रीह्यर्थको न सः । अन्यथा बहुव्रीहौ मीमांसावार्त्तिककारैः शक्तिकथनेन निषादपदस्य तत्रालाक्षणिकत्वेन च तदभावस्य सूत्रतो न लाभः स्यात् ; एतेन शब्दसामर्थ्यादित्यस्य निषादशब्दस्य निषादबोध एव सामर्थ्यात् शक्तेः षष्ठीतत्पुरुषे तु पूर्वपदस्य लक्षणेति न तस्य ग्रहणं जघन्यत्वादिति शबरस्वामिकृतं व्याख्यानं प्रौढ्यैव। वक्ष्यमाणे भाष्यसंमते व्यपेक्षावादे तत्रापि लक्षणाभावाच्चेति दिक् ।

ननु स्थपतिशब्दः स्वामिश्रेष्ठान्यतरपर्याय इति-

ग्रहणादेवैतदर्थकः सोपि । अन्यथा तस्योक्तार्थानंगीकारे । यत्तु षष्ठीतत्पुरुषाशयेनोक्तं तदुपलक्षण मास्तामतआह वक्ष्येति । सिद्धांतेऽसम्भवादेवाह व्यपेक्षेति । असंभवाच्चेति च्छेदः एवंच तदधिकरणोच्छेदापत्तिः ।

एतेन कर्मधारये यावंतः श्रुतपदार्थास्तावतां वाक्यार्थेऽन्वय इति तस्य प्राबल्यं बहुव्रीहितत्पुरुषयोस्त्वेकस्यैवेति ततस्तयोर्दौर्बल्यं षष्ठीतत्पुरुषात् बहुव्रीहौ द्वयोरिति बहुव्रीहिदौर्बल्यमित्यपि तदुक्तमपास्तं । बहुवीहौ शक्तिपक्षे बहुव्रीहौ श्रुतिवृत्तता कर्मधारयतत्पुरुषयोर्वाक्यवृत्ततेति श्रुतिलिंगाधिकरणन्यायेन बहुव्रीहेरेवापत्तेस्तदधिकरणोच्छेदावारणात् ।

नच बहुव्रीहावपि विनियोजकं वाक्यमेवेति न तत्रतन्न्यायप्रवृत्तिरिति वाच्यं श्रुतिर्न विनियोजिका किंत्वभिधात्री अतएव रथकाराधिकरणेयोगात्रूढेः प्राबल्यंसिद्धांतितामिति वाक्याच्छ्रुतेः प्राबल्ये यच्छीघ्रप्रवृत्तत्वादि बीजं तन्न्यायेन कर्मधारयेऽपि शक्तेः प्राग्व्यवस्थापनात् । द्वयोरपि श्रुतित्वेन विरोधाधिकरणन्यायस्याप्रवृत्तेस्तदाहेति दिगिति ।

तस्य गुणशब्दत्वान्निषादस्य जातिशब्दत्वात्कर्मधारये स्थपतेः पूर्वनिपातापत्तिः । किंच स्थपत्यर्थस्य संबन्धिनि नित्यसाकाङ्क्षत्वात्षष्ठीसमास एव न्याय्यो नरपत्यादिष्विवेति चेन्न ।

'लिङ्गदर्शनाच्चे'ति जैमिनिसूत्रेण हेत्वन्तरोक्तेरदोषात् । लिङ्गं च दृश्यते कूटं च दक्षिणेति । कूटं हि निषादानामेव स्वमिति शबरस्वामिनः । एवंच राजदन्तादित्वात्कर्मधारये स्थपतेः परनिपातः । संबन्ध्याकाङ्क्षानिवृत्तिरप्यर्थतो निषादानामेव तत्स्वलाभादुपपन्ना । लिङ्गं चानेकार्थस्य शब्दस्यार्थनियामकं दृष्टम् । तस्मादनेकार्थं निषादस्थपतिशब्दस्यार्थनियामकं शीघ्रोपस्थितिजनकशक्तिकत्वं लिङ्गं चेत्येव सूत्रतात्पर्यं वक्तुं युक्तम् ।

स्थपदस्यचेति पाठः । जातिगुणयोगे गुणवाचकस्यैव पूर्वनिपातनियमादाहकर्मेति । लिंगेति पूर्वत्रैत एवास्वरसादित्यादिः । कूटं हीति यतस्तेषामेवोपकारकं नार्याणामतस्तेषामेव तत्स्वमित्यर्थः ।

मायानिश्चलयंत्रेषु कैतवानृतराशिषु ।
आयोधने शैलशृंगे सीरांगे कूटमस्त्रियाम् ॥

इत्यमरादिः । एवंच तद्दर्शनेन तदसंभवेच्च । अत्रे व्युत्क्रमेणान्वयः नन्वेवं कथमाकांक्षाशांतिरतआह संबंधीति । तत्स्वेति स्वत्वेत्यर्थः । क्वचित्तथैवपाठः । नाम्नाक्लृप्तकल्पनेत्याह लिंगं चेति । संयोगादौ तस्य परिगणनात् तदधिकरणसिद्धांतमुपसंहरति तस्मादिति । एवेन स्वाम्याद्युक्तिनिरासः । उत्सर्गत इत्युक्तेः फलमाहात्वेति । इदमन्यसंमतमपीत्याहात एवेति लिंगस्य तन्नियामकत्वादेवेत्यर्थः । एवंच तत्र लाघवादिविचारो मीमांसकानां कथंचित्संभवमात्रेण नेयो च वास्तव इति बोध्यं । तदाहेत्यलमिति ।

किंच षष्ठीतत्पुरुषेऽपि ऐश्वर्यस्योत्सर्गतो निरूपकसजातीयनिष्ठस्यैव लाभेन कर्मधारयादविशेषः। अतएव नरपतिसुरपत्यादिशब्दतो नरसुरयोरेवेश्वरत्वेन प्रतीतिः। अश्वपतिगजपत्यादौ त्वगत्या तात्पर्यानुपपत्त्या चोत्सर्गस्य त्यागः। अतएव शंकरभगवत्पादैर्दहराधिकरणे ब्रह्मलोकशब्दे कर्मधारयसमासः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एनं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीतिलिङ्गेन साधित इत्यलम्।

तत्र स्वाभाविकत्वपक्षे श्रोत्रियादिवदखण्डा निरवयवा नित्याः शब्दास्तदन्वाख्यानाय कल्पिते रेखागवयस्थानीये शास्त्रप्रवृत्तिः। तदुक्तम्।

अबुधं प्रत्युपायाश्च विचित्राः प्रतिपत्तये।
शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदो वाक्यसमासयोः॥

इति। अतएव गोरथादौ युक्तादीनां लोपाविधानम्। गवां रथ इत्येव वाक्यस्य कल्पनेति। क्रियाम-

---

जहत्स्वार्थत्वादिकं सखंडपक्षे नाखंडपक्षे। अतएव भाष्ये एकार्थीभावसामर्थ्यमनुक्त्वा तस्य फलानि च। क्वाशब्दरर्थाभिधानं स्वाभाविकमेव न शास्त्रगम्यमित्यादि वावचनानर्थक्यमित्यंतेन ग्रंथेन। नित्यशब्दवादे एकार्थीभावसामर्थ्यं व्युत्पादितं नतु तत्र जहत्स्वार्थत्वाजहत्स्वार्थत्वादि विचारितं। तत्पक्षे तद्विचारस्यैवाप्रवृत्तेः। पदानामर्थस्यैवाभावात्तदेतत् ध्वनयन्नतन्मतमादावाह तत्रेति भाष्योक्तपक्षद्वयमध्ये इत्यर्थः। उक्तहेतोरेवेति। तदुक्तं हरिणा—

प्रयुज्यमानवाक्यस्य नोपायत्वमित्याह शब्दांतरत्वादिति। अतएव उपायवैचित्र्यादेव। तदेवमिति। नन्वेवं कथं युक्तत्वप्रतीतिरत आह क्रियामिति। हेत्वंतरमाह तथेति वृक्षादिपदं यथा विशिष्टेर्थे एव व्यवस्थितमित्यर्थः। वस्तुतोऽसत्वादाह कल्प्येति स्वभावेति। वि-

न्तरेणानन्वयात्तत्र तदवगतिः। गोयुक्त रथइति लौकिकं तु समासस्य पर्यायरूपम्। तथा—

पदं यथैव वृक्षादि विशिष्टेऽर्थे व्यवस्थितम्।
नीलोत्पलाद्यपि पदं भागाभ्यां वर्त्तते तथेति।

भागाभ्यां कल्पिताभ्याम्। सादृश्यमूलकस्तु वाक्यस्थैरन्यत्यानामभेदभ्रमो बालानान्तन्मूलक एवैकार्थीभावव्यवहारोऽत्र पक्षे वास्तवः। खण्डास्तु नात्र पक्षे पदानां पृथगर्थत्वस्वभावत्वेन स्वभावभङ्गापत्तेः। तथा—

रूढ्यरूढिविभागोपि क्रियते प्रतिपत्तये। इति।

शास्त्रकृद्भिरबुधानामितिशेषः। पङ्कजादिपदं योगरूढं सप्तपर्णादिपदं रूढं राजपुरुषादि यौगिकमित्यादिरपि काल्पनिकः प्रतिपादनोपाय एवेति तदर्थः। तत्र वाक्यार्थानुगमाद्राजपुरुषादिर्यौगिकः सप्तपर्णादौ क्वचिदर्थानुगमेऽपि शीर्णपर्णे तदभावाद्रूढिरेव पङ्कजादौ वाक्यार्थानुगमादर्थान्तराननुगमाच्च योगरूढिरिति दिक्।

परंतु वाक्याद्वृत्तिः शास्त्रनिष्पाद्या। अर्थाभिधा-

शिष्टार्थाभिधानस्वभावेत्यर्थः। हर्यंतरमाह रूढ्यरूढीति। साकांक्षत्वादाह शास्त्रेति अन्वाख्यानाविशेषेऽपि तत्तदुपपादयति त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः। क्वचिद्दर्पणे। एवं च तत्र नैयायिकादीनामवयवाद्यर्थविचाराभिनिवेशो भ्रांतिमूलकत्वान्निष्फलत्वाच्चायुक्त एवेति बोध्यं तदाहेतिदिगिति।

अथ भाष्योक्तद्वितीयमत माह परेत्वित्यादिना आहुरित्यंतेन॥ यद्यपि सखंडानित्या इति पक्षेऽजहत्स्वार्थतैवार्थत्यागे मानाभावा-

नमपि शास्त्रकृतमेव । एवंचानेकं सुबन्तं चार्थे वर्त्तमानं च द्वन्द्वसंज्ञकमित्यर्थाद् घटकपदानामेव चार्थे वृत्तेरुक्तार्थत्वाच्चकाराप्रयोगः सिद्ध इति नैकार्थीभावस्य फलं सः ।

नच तन्मते शब्दवदर्थोऽपि शास्त्राधीनः शास्त्रकार्यतया शब्दानां लोकतोऽर्थज्ञानासंभव इति वृत्तिमत्समुदायत्वं वृत्तित्वमित्यस्य वक्तुमशक्यतया किं वृत्तिलक्षणमिति वाच्यम् । परार्थाभिधानं वृत्तिरित्यस्य भाष्ये एवोक्तत्वात् । परस्य शब्दस्योपसर्जनार्थकस्य यत्र शब्दान्तरेण प्रधानार्थकपदेन अर्थाभिधानं विशेषणत्वेन ग्रहणं सा वृत्तिरिति तदर्थः ।

यद्वा । परार्थस्य प्रधानार्थस्याप्रधानपदैर्यत्र स्वार्थविशेष्यत्वेन ग्रहणं सा वृत्तिरित्यर्थः । राजपुरुष इत्यत्र पुरुषपदेन वाक्यावस्थायामनास्कन्नो राजार्थो राजपदेन वा पुरुषार्थ आस्कन्द्यते, तत्संवलितः स्वार्थ उपस्थाप्यत इति यावत् । एतावतैवैकार्थीभाव इति व्यवहारः ।

त्फलाभावाच्च तथापि तत्रापि वृत्तिवर्त्तनवादिनां मतमाह वाक्यादिति ते एवं मन्यमाना इति भावः । नासूयेत्युक्त्यान्यत्राकरणस्यादोषत्वेन प्रामाणिकत्वे वाक्यभेदापत्तिरिष्टैवेति न प्रागुक्तः स दोष इत्याशयेनाहार्थेति एवेन स्वाभाविकत्वव्यवच्छेदः ।

एवं चकारयोग इत्यादिदिगित्यंतप्रागुक्तग्रंथासंगतिमाह एवंचेति तयोः शास्त्रगम्यत्वेचेत्यर्थः । स इति अत एव तत्र कैयट इत्युक्तं सत्वभूतत्वादिविशेषस्तु तत्कृत एवेति भावः । तन्मते वृत्तिवर्त्तनवादिमते । धीनइति शास्त्रेतिपाठः । इत्यस्य नित्यवादिनोच्यमानस्य वृत्तिलक्षणस्य । भाष्योपपन्नक्षमेवाह किमिति । विशेषणेति अर्थस्ये-

बहुव्रीहावपि प्रधानं पदं समुदाय एव घटके प-दे चाप्रधाने तत्र प्रधानपदेनावयवार्थास्कन्दनेनैव स्वार्थबोधनम्। अवयवैर्वा तदर्थास्कन्दनेन। समुदायस्य प्राधान्ये चावयवाप्रतिपाद्यप्रधानभूतान्यपदार्थबोधकत्वात्।

द्वन्द्वेऽपि प्रधानपदसमुदायोपस्थाप्यसाहित्यस्यावयवार्थास्कन्दनेन बोधः, अवयवाभ्यां वा तदर्थास्कंदनेन बोधः। समाहारेतरेतरयोरुभयोरपि साहित्यं समूहो विशेष्यमाद्येऽनुद्भूतावयवभेदोऽन्त्य उद्भूतावयवभेद इति वक्ष्यते। नचेदमसंभवि अप्रधानेन सर्वथा स्वार्थत्यागे तदत्यागे वा असंभवात्। अन्त्ये तेनैवार्थबोधे सिद्धे प्रधानेन तदभिधानासंभवात्।

यद्वा स्वार्थबोधनव्यग्रस्य परार्थाभिधायकत्वासंभवात्। किंचाद्ये शब्दार्थसंबन्धानित्यतापत्तिः राजपुरुषादितः पुरुषादिमात्रबोधापत्तिश्चेति वाच्यम्।

त्यादिविनिगमनाविरहादाह यद्वेति। तत्वं लक्ष्ये। उभयथापि योजयन्ति राजेति यथेत्यादिः। इत्यत्र चेति पाठे नायं। एवनोक्तप्रकारविशिष्टशक्तिरूपव्यवच्छेदः।

एवं तत्पुरुषे उक्त्वा अन्यत्र क्रमेणाह बहुव्रीत्यादिना। प्राधान्यं च न स्वतः। किंत्वर्थकृतमेव प्राग्वादित्याह समुदेति स्पष्टार्थं पुनर्बोध इति। ननु प्राचां मते समाहारेऽस्यसुवचत्वेऽपि नेतरेतरयोगेऽतआह समेति। तस्यैवार्थः समूह इति। साहित्यान्वयाशयेनाह विशेष्यमिति। नन्वेवं कथं शब्दवैलक्षण्यमत आहाद्ये इति वक्ष्यते द्वन्द्वप्रकरणे नचेत्यस्याद्यवाच्यमित्यत्रान्वयः असंभवी। लक्षणमयुक्तंतेन तत्पदेनाविशेष्यपदे पक्षद्वयस्यानिष्टत्वादत्रैव शंका तत्राद्ये स्पष्टमसंभवमुपेक्ष्याहान्त्य इति तत्रैव पक्षांतरमाह यद्वेतिआद्येऽन्यदोषद्वयमाह किंचेति।

उभयथाप्यदोषात्। नचान्त्ये राजादिपदैः स्वार्थस्य विशेष्यत्वावच्छिन्नस्य बोधनात्कथमितरविशेषणतयोपस्थितिरिति वाच्यम्। गुणभूतपदं प्रधानपदार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविरोधिनः स्वार्थभूतस्य राजाद्यर्थगतविशेष्यत्वस्य त्यागेन जहत्स्वार्थत्वाङ्गीकारेणादोषात्।

यद्वा सर्वथोपसर्जनपदेन स्वार्थस्य त्यागः। वृत्तौ राजपदसम्बन्धमात्रेण पुरुषपदमेव राजसम्बन्धिपुरुषबोधकमामोदान्वयमादाय चम्पकपुट इत्यादिव्यवहारवद् राजपदार्थः पुरुषविशेषण मित्यादिव्यवहारः।

अत्रपक्षे एकार्थीभावो नाम पदद्वयबोध्ययोरेकपदबोध्यत्वरूपः। अलौकिके तु प्राग्वदेवासावारोपितः। अतएव जहत्स्वार्थापदस्य जहत्युपसर्जनपदानि स्वार्थं यस्यां सेत्यर्थ उक्तो हेलाराजेन।

यद्वा भेदसंसर्गौ सामर्थ्यम्। तथाहि वृत्तौ रा-

तत्रादावन्त्येऽदोषं शङ्कापूर्वमुपपादयति नचान्त्ये इति। स्थितिरिति शास्त्रबलादिति भावः। त्यागेनेति शास्त्रबलादिति भावः। एवं च तस्यतत्रपक्षे तद्बोधत्वेन सर्वथा स्वार्थत्यागेपि त्यागेन तदङ्गीकारेण परार्थाभिधायकत्त्वसम्भव इति तात्पर्यं।

आद्येप्यदोष मुपपादयति मात्रपदेन तदानित्यतापत्तेरुद्धारः राजसम्बन्धीत्यनेन द्वितीयोद्धारः। नन्वेवं व्यवहारोच्छेदापत्तिरत आह चंपकेति क्रियमाणेत्यादिः तावन्मात्रेणेत्यर्थः। न न्वत्र पक्षे कथमेकार्थीभावो द्वितीयपदार्थस्यैवाभावादत आहात्र पक्ष इति। नन्विदं कथमलौकिकेऽत आहालौकीति। प्राचामसाङ्गत्यायोपसर्जनपदे एव तत्त्यागेन जहत्स्वार्थात्वं नतु विशेष्यपदेपीत्युक्ते सम्मतिमाहातएवेति। अयमेवार्थोऽस्य। तदग्रिमभाष्योक्तमेव पक्षान्तर माह यद्वेति। नैकार्थीभाव इति भावः। राजसम्बन्धेति यत इत्यादिः। स्रो-

जपदसंनिधानात्पुरुषपदेनैव राजसम्बन्धवती राजान्यस्वामिसम्बन्धाभाववती च या पुरुषव्यक्तिः सोपस्थाप्यतेऽतो न राज्ञः स्वान्तरेण सम्बन्धः राजपदस्यार्थाभावाद् । नापि पुरुषस्य स्वाम्यन्तरेण सम्बन्धः ।

यथा वेदान्तिनामखण्डार्थबोधो लक्षणवाक्यादौ तद्वत् । अखण्डार्थत्वं च पदार्थसंसर्गानवगाहिप्रतीतिजनकत्वम् । यथा कश्चन्द्र इति प्रश्नोत्तरे प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्ये प्रकृष्टप्रकाशपदार्थं जानतस्त-

---

पेति पुरुषत्वेनेति भावः । अत इत्यस्यार्थो राजपदेति । संसर्गफलं केवलपुरुषबोधाभावरूपं स्पष्टमेवेति भेदफलमाह नापीति ।

अस्यादृष्टचरत्वं निराचष्टे यथेति । सत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिलक्षणवाक्येषु सत्यादिपदसमभिव्याहृतब्रह्मपदं सच्चिदानन्दरूपब्रह्मव्यक्तिविशेषं निर्धर्मतयैव शुद्धचित्तस्य बोधयति । अन्यस्य तु औपाधिककल्पितभेदव्यक्तिवृत्तिसाजात्याश्रयत्वेनान्त करणवृत्युपलब्धभेदचिदानंदानुगतज्ञानं तत्वाभ्यां च बोधयति । तथा बोधेपि तेषां धर्माणांन वास्तवत्वं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वबोधकानन्तादिपदविरोधात् ।

एवंच यौक्तिकः कल्पितत्त्वग्रहस्तेषु अशुद्धचित्तस्य सत्यादिवाक्यं विशिष्टार्थतात्पर्यराहितं लक्षणवाक्यत्वात्प्रकृष्टप्रकाशादिवादित्यानुमानिकश्च । एवं तत्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थमुपाधिभेदभिन्नैकार्थप्रतिपादकत्वात् महाकाशो घटाकाश इति वाक्यवदिति तस्यापि तत्वग्रहः । शुद्धचित्तस्य तु बोध उक्त एवेत्यर्थः ॥

नन्वेवमपि प्रकृते धर्मभानेन नाखण्डार्थत्वमत आहाखण्डेति । अत्र दृष्टान्तमाह यथेति । तत् प्रकृष्टप्रकाशरूपं । प्रश्ने चन्द्रत्वे । चन्द्रस्यैव तत्त्वमित्याह बुभुत्सितेति । प्रकृष्टेति अबुभुत्सितेत्यादिः । तस्य प्रत्यक्षरूपमानान्तरात्सिद्धेः । नन्वेवं किमर्थमुपादानमत आह मानान्तरेति । एवेनानुपात्तव्यवच्छेदः । अत एव जन्माद्यस्य यत इति जन्मस्थितिनाशरूपत्रितयकारणत्वमेव लक्षणमुक्तं नतवत्यतसत्कारणत्वमेव लक्षणम् ।

दाश्रयस्य बुभुत्सितचन्द्ररूपस्य वस्तुनश्चन्द्रत्वेन चन्द्रपदवत्त्वेन च बोधः, न तु प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यविषयकः मानान्तरसिद्धस्याप्युपात्तस्यैव व्यक्तिविशेषनिर्द्धारणोपायत्वमतस्तदुपादानम् । एवं प्रकृतेपि राजपदप्रयोगः। शक्तिग्रहोपि राजपदयुक्तं पुरुषपदं पुरुषत्वेनोक्तव्यक्तिविशेषे शक्तमित्याकारः। एवं प्रकारत्रयं भाष्ये स्पष्टं। अन्त्ययो र्महाराज इत्यादौ पूर्वपदे आत्वादि भूतपूर्वगत्यार्थवत्त्वमादाय बोध्यं ।

वाक्यानां वाच्यतावच्छेदकतत्तद्धर्मोपस्थितिद्वारा तदुपलक्षिताखण्डव्यक्तितात्पर्यकत्वमिति सिद्धान्तेन कश्चन्द्र इति प्रश्ने चन्द्रत्वेन चन्द्रस्यैव बुभुत्सितत्वेन तत्प्रतिपादकत्वस्य प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्याकारे उत्तरे आवश्यकत्वेन तत्रैकैककारणत्वोक्तौ तदुपस्थितिद्वारा एकैकगुणोपलक्षितब्रह्मस्वरूपस्यैवोक्तवाक्याल्लाभेन तात्पर्यविषयीभूतस्य गुणत्रयोपलक्षितेश्वरेण जीवाभेदस्य तत्वमसीत्यादिप्रतिपाद्यस्यासिद्धेस्तदर्थं त्रितयोपादानात् स्पष्टं चेदं व्याससूत्रे न्दुशेखरे

एवञ्च लक्षणवाक्येनाज्ञाते लक्ष्ये चन्द्रत्वादिना बोधिते इतरव्यावृत्तिस्तत्पदवाच्यत्वं चार्थात् सिद्धं । तथापि केवलपुरुषपदोपादाने न तथा प्रतीतिरिति राजपुरुषादिवृत्तेर्जहत्स्वार्थत्वोपपादनायैव तद्भाष्यप्रवृत्ते स्तदाहैवमिति ॥

नन्वत्र पक्षे कथं शक्तिग्रहः। असिद्धरीत्यसंभवादत आह शक्तिरिति। भेदसंसर्गयोर्भाने तु संसर्गस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्पूर्वपदार्थस्यापि बोधविषयत्वावश्यकत्वेन पूर्वपदांशेपि तत्वाभावात्तदसंगतिः स्पष्टैव। अत एव तच्छेषे उक्तं 'एवमस्मिन व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति नैतावता पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति तत् ध्वनयन्नुपसंहरति। एवमिति । जहत्स्वार्थत्वोपपादनायेतिभावः। नन्वत्र पक्षत्रये 'आद्ये पूर्वपदस्यार्थवत्वेनात्वादिसिद्धावपि अन्त्ययोस्तदभावात्तदसिद्धिरत आह राज इति। एवंचाद्य एव युक्ततर इति गूढाकूतं ।

यद्यपि भेदसंसर्गौ भेदः संसर्गो वा सामर्थ्यमिति भाष्ये उक्तं तथापि वृत्तौ सामर्थ्यस्य लक्षणत्रये भेदवदर्थोपस्थापकत्वं संसर्गवदर्थोपस्थापकत्वं वोभयवदर्थोपस्थापकत्वं वेति। भेदवदित्यादावव धारणमाद्ययोर्बीजं भेदसंसर्गयोः समनैयत्यात्। विनिगमनाविरहस्तृतीये बीजम्।

को भेदः संसर्गो वेत्युपक्रम्य भाष्य उक्तम्। वाक्ये प्रसक्तं सर्वस्वन्निर्दिश्यते राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेत्यादि तथा प्रसक्तः सर्वः स्वामी च प्रयुज्यते राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेति राजपुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरान्निवर्त्तयति पुरुषो राजानं स्वान्तरान्निवर्त्तयति एवमुभयस्मिन्परस्परेण व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति राजपदन्तदा कामं जहात्विति स्वाम्यन्तरादित्युक्त्या राजरूपस्वामितोऽनिवृत्तिलाभेन तत्संसर्ग उक्तः। अनेन च तयोस्तत्तद्रूपेण बोधाविषयत्वमुक्तं बोधविषयत्वे राजपदार्थस्य भेदसंसर्गस्य प्रतियोगितयान्वयावश्यकत्वे तत्त्यागकथनासङ्गतिः। अर्थस्य

ननु भेदसंसर्गावित्यत्र भेदः संसर्गो वेत्युक्त्या अन्यतरस्यैव तत्वलाभो नोभयोरिति इदमयुक्तमत आह यद्यपीत्यादि। ननु लक्षणत्रयासंगतिरविविक्तत्वादत आह भेदवदिति। तथापि नातिप्रसङ्ग इति प्रागुक्तसिद्धिरेवेत्याह भेदेनेति। यद्यपि भाष्येऽयमादावुक्तस्तथापि स्वोक्तलक्षणत्रयक्रमाशयेनाह तृतीये इति। युक्तत्वं चास्येति सूचयितुं तत्र क्रमं विहाय तत्र तथा क्रमः।

अस्य जहत्स्वार्थत्वोपपादकत्वं समनैयत्ये मानं सूचयन्नाह को भेद इति। प्रसक्तमित्यनेनान्यव्यावृत्तिः। चेति इत्यादि। पुरुषः सोपि। नोत्तरपदे तत्वमित्याह राजपदमिति। इतिभाष्यसमाप्तौ। सूचन

बोधाविषयत्वमेव हि त्यागः। तस्मादुक्त एवार्थो भाष्यसंमतः।

यत्तु अर्थवत्सूत्रे कैयटे समासग्रहणं तुल्यजातीयानां नियमार्थं, सुबन्तानामिति भाष्यप्रतीकमुपादाय सुबन्तानामित्युपलक्षणं भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्तायुक्तानान्तेन कुम्भकारेत्यादिसमाससंग्रह इत्युक्तं तत्र वाक्ये पदार्थयोर्विभागेनापि बोधे सति इतरसंसर्गाकांक्षा भेदसंसर्गः स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थस्य तद्युक्तानामित्यर्थ इति न तद्विरोधः।

हरिरपि—

भेदसंसर्गशक्ती द्वे शब्दस्यैते व्यवस्थिते। इति।

भेदशक्त्या पृथग्भानं संसर्गशक्त्यैकभानमिति तदर्थः।

यत्त्वन्त्यपक्षे भेदसंसर्गौ वाच्यौ राजसम्बन्धी-अराजकीयभिन्नः पुरुष इति बोधः। यद्वा भेद एव वाच्योऽराजकीयभिन्नः पुरुष इति बोधः। एतद्विरोधा-

---

विषयमेवाह स्वाम्यन्तरादिति। अनेन यदि स्वार्थमित्यनेन च तयोः भेदसंसर्गप्रतीतिः एतदुभयप्रतीत्यर्थः। ननु बोध विषयत्वेऽपि त्यागस्वीकारे किम्बाधकमत आहार्थस्येति। हियतः। त्यागः शब्दकृतः।

तृतीयपक्षे कैयटाविरोधं परिहरति यत्त्वित्यादि। कैयटे तदीये उक्तमित्यत्रान्वयः। तानेवाह सुबंतानामिति इत्यत्रसुबंतानामिति भाष्यप्रतीकमित्यर्थः। अन्यथाकारेत्यस्यासुबंतत्वेन तदसङ्ग्रहः स्पष्ट एव। ततो भेदसंसर्गयोस्तु तद्रूपेण भानलाभ इति विरोधः। तत्र कैयटीये। अपिनान्यसमुच्चयः। तयोर्भानं न हरितात्पर्यविषय इत्याह भेदशक्त्येति। प्रागुक्तमिदं। दीक्षितभूषणकृदाद्युक्तिं खण्डयति

देव राजपुरुषो भार्याया इति न । संसर्गस्त्वनुमेयः ।

यद्वा संसर्ग एव शक्यो राजसंबन्धीति बोधः अराजकीयभेदस्त्वनुमेय इति । तन्नानुभवविरोधात् । गौरवाच्च । द्वन्द्वे भेदादेर्वाच्यताया उपपादयितुमशक्यत्वाच्च । किंच भेदसंसर्गयोर्भाने तयोः प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्पूर्वपदार्थस्यापि बोधविषयत्वावश्यकत्वेनानेन प्रकारेण पूर्वपदे जहत्स्वार्थत्वोपपादनपरभाष्यविरोधात् ।

किंच राजनिष्ठयोरपि भेदसंसर्गयोर्भाष्ये दर्शितत्वेन तयोरपि वृत्तिजबोधे विषयतापत्तिरिति दिक् ।

यद्वोपसर्जनपदेऽप्यजहत्स्वार्थैव भिक्षुको हि भिक्षामासाद्य न पूर्वां जहाति संचयायैव प्रवर्त्तते इति भाष्यात् ।

अयं भावः स्वस्मिन्स्वपदार्थभूतायां विशेष्यतायां

यत्त्वित्यादि । अन्त्येति प्रागुक्तजहत्स्वार्थत्वोपपादकभाष्यीयप्रकारत्रयान्त्यपक्षे इत्यर्थः ।

लाघवादाह यद्वेति । अस्यावाच्यत्वे राजपुरुषः सुन्दर इतिवद्राजपुरुषो भार्याया इत्यपि स्यादित्यस्य तत्त्वमावश्यकमिति ध्वनयन्नाहैतदिति । द्वन्द्वे रामकृष्णामित्यादौ । अपिना पुरुषनिष्ठसमुच्चयः । विषयतापत्तेरिति पाठः । तथानुभवविरोधादिना तदनङ्गीकारेऽर्धजरतीयानौचित्यं भाष्यस्यान्यथाप्युपपत्तेरुक्तत्वात् तदाहेति दिगिति । एवं जहत्स्वार्थापक्षमाह यद्वेति । अपिना प्रधानपदं । भिक्षुकइति उक्तप्रकारत्रयेण जहत्स्वार्थत्वमुपपाद्यास्तु वा जहत्स्वार्था स्वार्थत्यागं विनापि अधिकार्थग्रहणे प्रवृत्तिर्वक्तुं शक्या यथेत्युक्तेदमुक्तं तत्र ।

नन्वन्त्यपक्षद्वयप्रतिपक्षतयाऽस्याः सुवचत्वेऽपि नाद्यपक्षप्रतिपक्षतया विरोधादत आहायं भाव इति । स्वस्मिन्नुपसर्जनपदे त-

सत्यामेवेतरनिरूपितां विशेषणतामङ्गीकरोति विशिष्टशक्तिबलात्। तत्र सा विशेषणता राजादिपदोपस्थाप्ये सम्पूर्णे अविशेषात्। एवंच स्वपदार्थभूतविशेष्यताया अपि विशेषणत्वेनैव भानेन तत्र विशेषणान्वयः स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्येनोपस्थित एव तदन्वयात्। वाक्ये तु पदजन्योपस्थितौ स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्ये च भानमिति तदन्वयसिद्धिरित्याहुः।

यत्तु सखण्डाः शब्दा इति पक्षेऽप्यवयवशक्तिं तल्लक्षणां चाजानतां बालानां समुदायशक्त्यैव बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेनावश्यकल्प्यया तयैव राजविशिष्टपुरुषबोधोपपत्तौ तयोस्तद्बोधकत्वं न कल्प्यम्। वृषभादिपदे वृषादेरिव। आनुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभाव विशिष्टानुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदकत्वात्। अतएव रामादिपदान्नाग्निनारायणादीनां बोधः। वाक्ये तु पदान्यर्थवन्त्येव। राजसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थे राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इत्यनयोः शक्तिकल्पनापेक्षया-

---

त्र अङ्गीक्रियमाणायां पस्थाप्य इति यावानर्थस्तस्य कृत्स्नस्तस्मिन्ताद्विशिष्ट इत्यर्थः। एवेन स्वरूपव्यवच्छेदः। ष्टयेन तेनैव। एतच्च ऽनित्यशब्दवादिपक्षायां जहत्स्वार्थायामपि तु ल्यमिति बोध्यम्।

भूषणादिप्रतिपादितान्ययाजहत्स्वार्थापक्षं खण्डयति यत्त्वित्यादि। अपिनाऽखण्डपक्षसमुच्चयः। नैयायिकादिमतनिरासायाहावयवमिति। तयोः राजपुरुषपदयोः। आदिना यावकादि। नन्वानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे तद्भिन्ना तदसम्भवोऽतआहानुपूर्व्यंतरेति अस्यावश्यकत्वमाहातएवेति। रमित्यस्याग्निबीजत्वादकारस्य वासुदेववाचकत्वादाहाग्निनेति। एकार्थत्वं चैकवृत्त्यार्थबोधकत्वं च्चिप्रत्ययस्तु प्राग्वद्भेवेति बोध्यम्।

पदशक्तेर्लघुत्वात् । आरोपितार्थमादाय विग्रहवाक्ये प्रत्येकं विभक्त्यादि पदत्वं च । वृत्तिप्राग्वर्त्यर्थारोपेणैव, सुपन्था इत्यादावात्वादीति ।

तन्न । आरोपितेनैवार्थवत्त्वस्य ततो बोधस्य च दुर्वारत्वात् । प्रातिपदिकादीनां सर्वत्रारोपितमेवार्थवत्त्वम् । कस्यचिद्विशिष्टशक्तिग्रहमात्राद्बोधस्त्ववयवानां नानर्थकत्वं साधयितुमीष्टे । वाक्यादपि कस्यचित्तथा बोधेन तत्राप्यवयवानर्थक्यापत्तेः । केवलशास्त्रप्रक्रियोपयोगिविचारवतां तदज्ञानस्य विशिष्टशक्तिग्रहमात्राद्बोधस्य च वक्तुमशक्यत्वाच्च ।

तदुक्तं वृद्धैः ।

जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति ।

रूढिः समुदायशक्तिर्यत्रावयवार्थविरोधिनी तत्रैव । यथा रथंतरशालिपर्णीगौरखरादाविति तदर्थः । तत्र

ननु वृत्त्यन्तर्गतानामर्थवत्त्वाभावे तन्निमित्तकप्रातिपदिकत्वाद्यनापत्तिरत आहारोपितेति । नन्वेवमपि तेषामात्वे विशिष्टरूपापोदानविहितपथिमथीत्यात्वाद्यनापत्ति रर्थवत् ग्रहणे इति परिभाषासत्त्वादत आह वृत्तिप्रागिति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यादिसूत्रस्थभाष्यसंमतमिदं । अधिकं भूषणगुरुमंजूषादौ द्रष्टव्यं ।

उक्तरीत्या तदावश्यकत्वादाहारोपितेति । अवयवानामित्यादिः । नकेवलमत्रैवेदं किंत्वन्यत्रापीत्याह प्रातीति कस्यचित्तादृशबालस्य । पत्तेरिति तथाच विशेषणान्वयाविन्यस्यापृथगर्थानामिति भाष्यविरोधापत्तिश्च । तदिति अवयवादीत्यर्थः । ग्रहमात्रात् बोधस्य चेति पाठः । यथाश्रुतासंगतेराह रूढिरिति । सा जहत्स्वार्था ।

नन्वेवं शास्त्राविषयत्वेन कथं रथंतरादिशब्दसाधुत्वमत आह तत्रेति रथंतरादावित्यर्थः । नन्वेवं रीतौ राजपुरुषादावपि सुबचात आह त्वयात्विति । एवंच तादृशतस्यास्तदसंमतत्वेच रामादितस्त

पदद्वयस्य नैरर्थक्येऽपि रथकरणकतरणकर्तृत्वादिकस्या-हार्यारोपेण प्रक्रियानिर्वाहो बोध्यः । त्वया तु राजादिप-दे आहार्यार्थारोपो वक्तुमशक्यः तदर्थबाधाभावात् ।

किञ्च राजपुरुष इत्यादावुत्तरपदार्थत्यागे न फ-लम् । किञ्चैषा जहत्स्वार्था न भाष्यसंमता 'यदि ज-हत्स्वार्था पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोती'ति भाष्यास-ङ्गतेः । उभयो रप्यनर्थकत्वे कस्याप्यानयनं न प्राप्नो-तीति वक्तव्यं स्यात् । एवंच वृत्तावानुपूर्व्यन्तरघटक-त्वाभावविशिष्टानुपूर्वी शक्तनावच्छेदिकेति न नियमः पूर्वपदेऽप्यनर्थकत्वमेकार्थीभावोपपादनाय शास्त्रकृत्क-ल्पितमेव प्रकृत्यादेरर्थवत् । बहुव्रीहिद्वन्द्वयोस्तु उभ-योरपि उपसर्जनत्वेनोक्तरीत्यैव जहत्स्वार्थत्वं वक्तुं युक्तम् ।

जहत्स्वार्थविकल्पे च सर्वार्थत्यागमिच्छता ।

बहुव्रीहिपदार्थस्य त्यागः सर्वस्य दर्शिनः ॥

इति हर्युक्तेः । एतेन जहत्स्वार्थतैवैकार्थीभावोऽ जहत्स्वार्था च व्यपेक्षैवेति भूषणोक्तमपास्तम् । भाष्ये संख्याविशेषाभावं च योगाभावरूपमेकार्थीभावकृत-

---

द्दोषवारणाय तत्रावश्यकत्वेऽप्यत्राह वृत्ताविति । भाष्य मते तत्वमपि न वास्तवमित्याह पूर्वेति । तत्रानर्थकत्वमपीत्यर्थः । एवं सामान्य-तदुक्तिं संबंध्य विशेषपरत्वे प्रागुक्तरीत्या इष्टापत्तिरेवेत्याह बहुव्रीही-ति सौत्रक्रमेण प्रयोगः । उभयोः अवयवयोः । समुदायस्यैव प्रधान-पदत्वं प्रागुक्तं तदाहोक्तेति । एवं उभयोरनर्थकत्वरूपं । तत्रांशे संमति-माह जहादिति ।

भूषणादिस्वीयसिद्धांतं खण्डयति एतेनेति । अस्यार्थमाह भाष्ये इत्यादि विरोधादित्यंतेन । भाष्यइत्यस्योक्तमित्यत्रान्वयः । संख्येति ए-

विशेषमुक्त्वा अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैरर्थाभिधानमाहोस्विद्वाचनिकमिति विकल्प्य स्वाभाविकत्वपक्षं व्यवस्थाप्य अथ ये वृत्तिं वर्त्तयन्ति किन्त आहुः परार्थाभिधानं वृत्तिरिति ग्रन्थेन वाचानिकामिति पक्षमुक्त्वा अथ तेषामेवं ब्रुवतां किं जहत्स्वार्था वृत्तिरुताजहत्स्वार्थेत्युक्तं तद्विरोधात्।

अनेन हि एकार्थीभावमुपक्रम्योक्तेस्तत्रैव पक्षद्वयमिति लभ्यते। वाप्यश्वे संज्ञायामिति समासे जहत्स्वार्था, सुप्सुपेति समासे त्वजहत्स्वार्थेत्याशयेनेदूतौ च सप्तम्यर्थ इति सूत्रे तत्र जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थे द्वे अपि भाष्यकृतोक्ते इति न तद्विरोधः।

यद्वा पूर्वपदे जहत्स्वार्थत्वमात्रेण तदुपपत्तिरित्यलम्।

कार्थीभावः। अस्याशयः प्राक् प्रतिपादितः तमेवाहानेनेति। हि यतः। नन्वेवमीदूतौचेति सूत्रभाष्यविरोधापत्तिर्द्वयोरेकत्रासंभवादत आह वाप्यश्व इति। अत्र वाप्यश्वे।

नन्वनुशासनभेदमात्रेण तदुपपादनमयुक्तं सिद्धान्वाख्यापकत्वाच्छास्त्रस्य।

ततः सिद्धांतमतेनाह यद्वेति समासद्वयेऽपीति भावः। एतेनारोपितार्थग्रहणे वाप्यश्व इत्यादौ ईदूतौचेति प्रगृह्यत्वमाशंक्य जहत्स्वार्थायां वृत्तावानर्थक्यान्नदोष इति भाष्योक्तं विरुध्येतारोपितार्थमादायेतरशास्त्रवत्तस्यापि प्रवृत्तिसंभवादित्याशंक्य तत्रार्थग्रहणसामर्थ्येनेहशार्थस्याग्रह इति सकलप्राचीनग्रंथकारोक्तमपास्तं तदाहेत्यलमिति।

व्यपेक्षेति वर्त्ततीत्यत्रान्वयः। इसुसोः सामर्थ्ये इत्यत्रङ्क्तत्वादिति भावः। अत्र वृत्तौ। एवव्यवच्छेद्यमेवाह नत्विति। ननु तस्याः वाक्येपि

व्यपेक्षावादिनस्तु परस्पराकाङ्क्षारूपा व्यपेक्षैवात्र सामर्थ्यं नत्वेकार्थीभावः। तदुक्तं भाष्ये 'परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके' 'संप्रेक्षितार्थं समर्थ'मितिचेति।

अयं भावः। राज्ञः पुरुष इत्यादौ परस्परसाकाङ्क्षयो राजपुरुषयो सम्बन्धस्य राजादिपदोत्तरविभक्तिर्वाचिका, राजपुरुष इत्यादावपि पृथगुपस्थितयोस्तयोः परस्पराकाङ्क्षयोः सम्बन्धो राजा सुन्दर इत्यादौ विशेष्यविशेषणभाववत्समुदायशक्यो नत्वयं विशिष्टैकोपस्थितिनियामकः उपस्थितयोराकाङ्क्षानन्तरमेव तत्प्रतीतेः। शक्तिग्रहश्चोपस्थितयोरवयवार्थयोः संसर्गे इदं शक्तमित्याकारः सप्तम्यर्थसम्बन्धस्य विशिष्टशक्यत्वादेव वाप्यश्व इत्यादौ वापीपदस्य सप्तम्यर्थेऽवृत्तेर्न प्रगृह्यत्वम्। अतएव समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिः।

अयमपि पक्षो वृत्तिवर्त्तनवादिन एवेति भाष्ये स्पष्टतया वाक्यादेवेयं वृत्तिर्निष्पन्नेति मन्यमानस्य वृत्तावपि वाक्यतुल्याकाङ्क्षाया एव सत्त्वेन भेद-

---

सत्वात्कथमिदमत आहायं भाव इति। नन्वत्र पक्षे कथं शक्तिग्रहोऽत आह शक्तीति। अत्र मते वाप्यश्वे दोषमुद्धरति सप्तेति। अतएव संबंधे समुदायशक्तेरेव। एवेन स्वाभाविकत्वव्यवच्छेदः मानस्येत्यस्याकांक्षायामन्वयः। एवेन विभिन्नव्यवच्छेदः। भेदेति विरुद्धविभक्तिराहित्येपीत्यादिः। ननुनामार्थयोरितिसत्त्वे कथमिदमत आह पदेति। नन्वेवमतिप्रसङ्गापत्तिरतआहाकाङ्क्षेति अतएवेत्यस्यार्थमाह तदर्थेति समुदायादेवेत्यर्थः। अतएव तल्लुक एव। अत्र वृत्तौ तद्बोधे तज्जन्योपस्थितेर्हेतुत्वावगतिरित्यग्रे।

सम्बन्ध बोधः, पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदादाकाङ्क्षावशे-नैव तत्तद्व्युत्पत्तिकल्पनात् । अत एव विभक्तेर्लुक् तदर्थस्यान्यत एव प्रतीतेरत एवात्र न संख्याविशेषा-वगतिः वाक्यदृष्टाविरुद्धविभक्तिकत्वस्यात्राप्यनुस-न्धानान्न नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिविरोधः अत-एव दधि द्रष्टेत्यादौ भेदान्वयः विभक्तिलोपमजानतो-पि तज्ज्ञानकृतोपदेशाल्लोकव्युत्पत्त्या तथा बोधः । त-दभावे तु तत्तद्व्युत्पत्तेरप्यज्ञानान्न दोषः। विभक्त्यर्थस्य च प्रकृतिबोध्यार्थेऽन्वयाद्राजपुरुषं पश्येत्यादौ विशिष्टे कर्मत्वधीः ।

यत्तु राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणा । अत एव राज्ञि न विशेषणान्वयः भेदसम्बन्धेनान्वये तु ओदनः पचतीत्यादावन्वयबोधवारणाय भेदसंसर्ग-कनामार्थप्रकारकशाब्दबोधे तद्धितप्रत्ययजोपस्थि-

---

यत्र तु तत्प्रतीतिनिबन्धनमस्ति तत्र भवत्येव तत्प्रतीतिर्यथा-तावकीनादौ तत्रहि तवकममकावेकवचने इत्यादेशविधायकं। द्वन्द्वा-दौ चशब्दाभावस्तु तदर्थं एव तस्य विधानात् वृत्तिवाक्ययोः पर्यायतैव । वचनं सार्थकमिति पाठः क्वचिद्दृश्यते । नन्वेवमपि ना-मार्थयोरिति व्युत्पत्तिविरोध एवात आह वाक्येति । अयमेव युक्त इति ध्वनयन्नाहात एवेति तदनुसंधानादेवेत्यर्थः । अन्यथा तदति-प्रसङ्ग एवेति भावः । ननु तज्ज्ञस्यैतत्सम्भवेपि कथमतज्ज्ञस्यात-आह विभक्तीति । अनेन शास्त्रव्युत्पत्त्यभावः सूचितः । अतएवोप-देशो लोकव्युत्पत्तौ हेतुः । अतएव त्पावेत्यपाठः । तदुपदेशः । तत् लौकः । अपिना शास्त्रीया । नन्वेवं सम्बन्धस्यैव कर्मत्वप्रतीत्याप-त्तिरत आह विभेति । वृत्तेस्तत्रानिवेशात इति भावः ।

एतत्पक्षावलंबिव्यपेक्षावाद्येकदेशिनव्यनैयायिकादिमतं खण्डय-ति यत्त्वित्यादिना सम्बधिनीति । अयं भावः एवं सति राज्ञः

तेहैतुत्वावश्यकत्वेन तदसम्भवः। प्रत्ययत्वं संकेतविशेषसम्बन्धेन प्रत्ययपदवत्वं जातिविशेषो वा। नचैवं कर्मधारयत्वापत्तिरिति वाच्यम्। समासघटकपदार्थस्य विशेष्यत्वे सति यद्लौकिके विग्रहे पदद्वयेपि एकविभक्तिनिर्देशस्तत्रैव कर्मधारयत्वस्वीकारात्। सत्यन्तेन चित्रगुः पञ्चपूलीत्यादेर्व्यावृत्तिरिति।

पदार्थैकदेशत्वेन न तत्र विशेषणान्वयः। अन्यथा ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यादि स्यात्। नच शोभनायां गङ्गायां घोष इत्यादौ लाक्षणिके एकदेशभूतेपि शक्यार्थे लिंगशोभनादिविशेषणान्वयवत् प्रकृतेऽपि तदन्वयो दुर्वार इति वाच्यम्। तत्रापि गङ्गापदस्यैव शोभनगङ्गातीरे लक्षणायां पदांतरस्य तात्पर्यग्राहकत्वात्।

नचैवमपि चैत्रस्य नप्त्रेत्यादाविवैकदेशान्वयो दुर्वारः। तत्र हि नप्तृत्वं स्वजन्यजन्यपुंस्त्वं तदेकदेशे जन्यत्वे चैत्रस्यान्वय इति वाच्यम् ससम्बन्धिकातिरिक्ते तथानङ्गीकारात्। यद्वा तत्रापि स्वजन्यपुत्रत्वसम्बन्धेन नप्तर्येवान्वयः।

एवं घटादन्य इत्यादावपि स्वप्रतियोगिकभेदसंसर्गेणान्यस्मिन्नेवान्वय इति न दोषः। अतएव देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ समासो भवत्येवेति। ननु राज्ञो भेदसम्बन्धेन पुरुषेऽन्वयोऽस्तु किं लक्षणयाऽत आहेतिभेदेति नान्वय उच्यमाने त्वित्यर्थः। अत एवाग्रतदो नासंगतिरन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैव तेनान्वयस्यैव परामर्शात् उपस्थितेरिति, प्रत्ययभिन्नत्वेनागृहीतं यत्तज्जन्योपस्थितेरित्यर्थः। अतो राजसम्बन्ध इत्यादौ सम्बन्धादिपदे ङस्पदत्वभ्रमदशायां जायमानस्य भेदसम्बन्धेन राजादिप्रकारकसम्बन्धादिविशेष्यकान्वयबोधस्यानुपपत्तिर्नापि राज्ञः पुरुष इत्यादौ ङसादौ सम्बन्धपदत्वभ्रमदशायां सम्बन्धाद्यंशे भेदसम्बन्धेन राजादिप्रकारकान्वयबोधापत्तिः।

प्रत्ययत्वेन गृहीतमिति तु नोक्तं राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यादेः प्रत्ययत्वादिनोपस्थितिदशायामपि तथाबोधानुभवादिति भावः। नन्वेवं प्रत्ययानामनेकत्वादननुगमापत्तिरत आह प्रत्ययत्वं चेति। तत्रादौ

तन्न। कण्ठे कालो दास्याः पुत्र इत्यादौ लक्षणायां मानाभावेन तत्र विशेषणान्वयापत्तेः। नच तत्रापि दासीपदस्य तत्संम्बन्धिनि लक्षणा। दासीसंबन्धिसम्बन्धीति बोधाननुभवात्। विभक्त्यन्तस्य तु न लक्षणा। तस्य तव शक्त्यभावात् विभक्त्यर्थस्य संसर्गतयैव भानाच्च। भेदसंसर्गकनामार्थप्रकारकबोधे च संसर्गबोधकत्वेन गृहीतपदज्ञानस्य कारणत्वेनादोषाच्च ओदनादिपदस्य लक्षणया संसर्गबोधकत्वमेव नानभिधानाद्रूढिप्रयोजनयोरभावाच्च।

पराङ्गवद्भावानुरोधाच्चात्रापि व्यपेक्षैव सामर्थ्यमन्यथा पराङ्गवद्भावे एतत्, समासादावेकार्थीभाव इति वाक्यभेदः स्यात्तत्र परिभाषाप्रवृत्त्यभावे तु ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशेत्यादौ ऋतेनेत्यादेः पराङ्गवत्वे आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्ततापत्तिः। तत्प्रवृत्तौ तु ऋतेन मित्रावरुणावित्यनयोरानशाथे इत्य-

---

चतुष्टयीपक्षे आह संकेतेति। त्रयीपक्षे आह जातीति। एवं लक्षणांगीकारे। सामानाधिकरण्यात्तत्रेति भावः।

अलुक्समासे विभक्तिश्रवणेन दोषमाह कण्ठे इति। षष्ठ्याः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि दासीपदार्थस्यैकदेशत्वं दुरुपपादमेव वस्तुतः सा दुर्वचैव सुब्विभक्तौ न लक्षणेति त्वदीयसिद्धांतात्। तदेतदभिप्रेत्योक्तदोषाभावायाह विभक्त्यंतेति षष्ठ्याद्यंन्तेत्यर्थः। नन्वेवमपि बोध्यत्वमादाय स्यादेवातो भाष्यसिद्धांतेनाह विभक्त्ययेति। नन्वेवं भेदसम्बन्धेनान्वयासम्भव उक्तकार्यकारणभावादतस्तत्सिद्धांतेनैवाह भेदेति। एवंचौदनःपचतीत्यादावदोषेण स कार्यकारणभाव एव नेति भावः।

ननु तस्यैवावश्यकत्वं अत्र कार्यकारणभावे तत्र लक्षणया दोषस्यैव सत्त्वादत आहौदनादीति। तयोः अन्यतरस्येति शेषः।

र्थकेनाशार्थे इत्यनेनान्वयेन परस्परमसामर्थ्यान्न दोषः। मित्रावरुणावित्येतच्च सम्बोधनप्रथमान्तम् । स्पष्टं चेदं भाष्ये ।

कर्मधारयेऽपि विशेष्यविशेषणभावेनान्वयो व्यपेक्षासाध्यः । उपकुम्भमित्यादावव्ययीभावे नञ्तत्पुरुषे च निपातानां वाचकत्वेन पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपेक्षा, निपातानां वाचकत्वस्याप्यङ्गीकारात् निष्कौशाम्बिरित्यादौ क्रान्ताद्यर्थस्याकाङ्क्षावशादेव पदैकदेशन्यायेन भानं न ह्याकाङ्क्षावशात्संसर्गस्यैव भानं नान्यस्येत्यत्र मानमस्ति । वाक्यदृष्टाकाङ्क्षातुल्याया आकाङ्क्षाया वृत्तौ जायमानत्वेन तद्वशाद्वाक्यैकदेशन्यायेनान्यत्रेवात्रापि बोधः । द्विदशा इत्यादौ सुजर्थस्य सप्तपर्णे वीप्सायाश्चैवमेव बोधः ।

एवमेकदेशिमतं संदूष्य व्यपेक्षावादी स्वमतं समर्थयते परांगेति । चेनेसुसोरित्यस्य समुच्चयः । तत्र परांगवद्भावे परांगेति सुबामंत्रित इतीत्यादिः । आपत्तौ निमित्तं सूचयन्नाह मित्रेति तत्र श्रुतौ । तथाचामंत्रितस्य सत्त्वमिति तत्प्राप्तिः । मित्रावरुणावृतावित्यनयोस्तु पार्ष्णिकान्वयसत्त्वादस्त्येव सामर्थ्यम् । नच तन्निमित्तग्रहणान्नायं दोषः परिभाषामाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात् तदाह स्पष्टं चेदमिति कौस्तुभेऽप्येवम् ।

नन्वेवमपि कर्मधारये किं फलं तस्या अत आह कर्मेति । नन्वेवमपि निपातानां द्योतकतयाव्ययीभावादौ सा दुर्वचैवेति आह चेति । पदयोरर्थद्वारा हेत्वसिद्धिं सिद्धान्तमतेन परिहरति नियेति । अपिना द्योतकत्वम् । प्रतिपादितमिदं प्राक् । नचैवमपि बोधकाभावेन कथं क्रांताद्यर्थप्रतीतिरत आह निष्कावेति । आदिना गोरथादौ युक्तादिपरिग्रहः । सिद्धांतमतेन तदुपायमाह पदैकेति । इदमेवोपपादयति वाक्यदृष्टेति दृष्टान्तमपि सिद्धान्तमतेनैवाह वाक्यैकेति प्रविश्य पिण्डीमित्यादावित्यर्थः । एतेनार्थाध्याहारो निरस्तः ।

बहुव्रीहावपि समुदायवाच्येनान्यपदार्थेन चित्रगोपदार्थयोराकाङ्क्षया परस्परान्वितयोरन्वयः। अन्यपदार्थस्य समुदायवाच्यता चानेकमन्यपदार्थे इति शास्त्रबलात्।

द्वन्द्वेऽपि चार्थे द्वन्द्व इति शास्त्रबलात्साहित्यं समुदायशक्यमिति वदन्ति।

तन्न। उक्तानामेकार्थीभावकृतविशेषाणां विशेषणे संख्याविशेषानवगमविशेषणसम्बन्धाभावादीनां वचनसाध्यत्वेन गौरवात्। दध्नीत्यादौ लुक्यपि संख्याविशेषावगमे तस्य तदनवगमप्रयोजकत्वाभावाद् द्वावित्यादावन्यतो बोधेऽपि लुगभावाच्च। किञ्च समानार्थकवाक्यस्यानिवृत्तयेऽपूर्ववाचनारम्भे तव गौरवम्।

किञ्च यत्र युगपदुभयसम्बन्धाविवक्षा परत्वादिना च क्रमेण वृत्तिद्वयं यथाऽब्राह्मणत्वमित्यादौ नञर्थभावार्थयोर्युगपद्विवक्षायां परत्वात् त्वप्रत्यये ततः

उक्तप्रकारमन्यत्रातिदिशति द्विदशा इति। अन्यत्रापि तामुपपादयति बहीत्यादिना। चित्रेति चित्रं गोपदार्थश्च तयोरित्यर्थः। अन्वयः स्वस्वामिभावादिना। वाच्यताचेति साच तत्तद्रूपेण किंचित्त्वेन सामान्येन चशक्यामति। तथाच तत्रत्याकाङ्क्षावशादवयवयोः सम्बन्ध इति भावः। लक्षणाया दूषितत्वात्तथोपपादनं क्वापि न कृतमिति बोध्यम्। अन्यत्र निर्वाहस्य तेन कृतत्वाद्विशिष्य तानेवाह विशेषणे इति आदिना राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यादि।

ननु विभक्तिलुक एव तदनवगमप्रयोजकत्वमिति नाद्यदोषोऽत आह दध्नीति नन्वेवं विभक्तिभिन्नत स्तद्बाधानंगीकारे द्वावित्यादौ दोषोऽत आह द्वाविति। तथाच तदसमभिव्याहृतान्यतो बोधेपि तदाद्यसमभिव्याहृतान्यत इति न दोषः।

गौरवान्तरमाह किंचेति एवमग्रेपि। तदेव विशिष्याह यथेति

समासस्तत्र विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति विषयताशाल्येव बोधः। तत्रैव यदा पूर्वं नञर्थसम्बन्धविवक्षा ततो भावार्थविवक्षा तदा विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति विषयताशाल्येव बोधः। यदा तु पूर्वं भावार्थविवक्षा तदा विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति विषयताशाल्येव बोध इत्येतत्सर्वं तादृशतादृशविषयताशालिबोधे विशिष्टशक्तिस्वीकारादेकार्थीभाववादेऽक्लेशेन निर्वहति न व्यपेक्षावादे। स्पष्टं चेदं तस्य भाव इति सूत्रे भाष्ये।

किञ्चाकाङ्क्षिनसम्बन्धस्य न समुदायशक्यत्वं मानाभावात्। किन्तु शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन पूर्वपदशक्यत्वमेवोचितम्। एवंच वाप्यश्व इत्यादावपि प्रगृह्यत्वापत्तिः। सोमो गौरी अधिश्रित इत्यनेन समत्वात्। किंचैवं समुदायस्यार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वानापत्तिः। नाचार्थवत्त्वमर्थबोधकत्वमिवावयववृत्त्यर्थबोधकत्वमपीति वाच्यम्। अशब्दार्थत्वात्।

यत्तु समासे सर्वत्र उत्तरपदे लक्षणा प्रातिपदिकत्वमपि तस्यैवेति तन्न। तन्मात्रस्य प्रातिपदिकत्वे

कथञ्चिन्निर्वाहेऽप्याह क्लेशेनेति। स्पष्टमिति तत्राहि नञ्समासान्नावप्रत्ययो विप्रतिषेधेनेत्याद्युक्तं। इष्टापत्तावाहैवंचेति। तस्य पूर्वपदशक्यत्वे चेत्यर्थः। नन्वर्थग्रहणसामर्थ्येन तद्वारणमिति इष्टापत्तौ नायं दोषोऽत आह किं चैवमिति तस्य पूर्वपदशक्यत्वेचेत्यर्थः। अर्थेति स्ववृत्त्येत्यादिः।

व्यपेक्षावाद्येकदेशिप्रागुक्तनैयायिकादिमतं खण्डयति यत्त्विति प्रत्ययानां संनिहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेराद्योक्तेरिति तत्रे-

पूर्वपदस्य सुपो लुगनापत्तेः । उत्तरपदमात्रस्य प्रत्ययान्तत्वेन तदसंभवाच्च । पराङ्गवद्भावे तु न समर्थपरिभाषोपस्थितिः । आमन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तदेव पराङ्गवदित्यर्थकेन तन्निमित्तग्रहणेन ऋतेनेत्यादेः पराङ्गत्ववारणात् । अतएव भाष्ये 'क्षत्रेणाग्ने स्वायुः संरभस्वे'त्यादौ क्षत्रेणेत्यादेः पराङ्गवत्त्वं माभूदिति तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्य मित्युक्तं समर्थपरिभाषोपस्थाने ह्यसामर्थ्यादेवाप्राप्तौ भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव ।

क्रियाकारकमत्र व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमिति कैयटोक्तं तु न युक्तम् । परस्परव्यपेक्षाया एव भाष्ये सामर्थ्यपदार्थत्वेनोक्तत्वात् । किंचैवं सति कृतः सर्वां मृत्तिकयेत्यादौ समासापत्तिः तादृशसामर्थ्यस्य तत्र ग्रहणे फलाभावश्च । वेदभाष्यं तु फणिभाष्यविरोधादनादेयमेवेति दिक् ।

त्यर्थः । तदिति प्रातिपदिकसंज्ञेत्यर्थः । ननु सिद्धान्ते परांगवद्भावे का गतिरत आह परांगेति । यद्यपि भाष्ये वचनान्तरमपि प्रागुक्तं तथापि तेनैव पश्चात्तरं ततो लाघवादुक्तमाहामंत्रितेति । अतएव गोषु स्वामिन्नित्यत्रापि पराङ्गवत्त्वसिद्धिः । समर्थपदस्यात्रोपस्थितौ तस्य वैरूप्यापत्तिरिति भाष्याशयः । मद्राणां राजन् परशुना वृश्चन्नित्यादौ मद्रपरश्वादीत्यर्थः । तत्प्रत्याख्यानं तु न भाष्यसम्मतमित्याहातएवेति । तत्र तदनुपस्थितेरेवेत्यर्थः । आदिभ्यां मित्रणाग्ने मित्रधेये यतस्वेत्यादौ मित्रेणत्यादि । तदेवाहसमर्थेति । क्षत्रेणेत्यादौ तत्पक्षेप्याह परस्परेति । अनभिधानेन वारणं त्वगतिका गतिरितिभावः । तादृशेति क्रियाकारकस्य तस्य समर्थ इति सूत्रे इत्यर्थः । वार्त्तिकेनानिवाहादिति भावः । नन्वेवं वेदभाष्य विरोधोऽत आह वेदेति । एवं कौस्तुभादिकमपि । एवंचद्रूतावित सूत्रभाष्यं व्यपेक्षावादे एवेति भूषणोक्तमयुक्तमुक्तरीत्या तदुपपत्तेरिति बोध्यं तदाहेति दिगिति ।

यत्तु समर्थ सूत्रे इतरनैरपेक्ष्यमपि सामर्थ्यं पदविधिशब्देन पदत्वसंपादको विधिः कर्तृकरणयोरित्यादिश्च । तेन पदविधिविधेय इतरानिरपेक्षत्वार्थबोधक इत्यप्यर्थ आवृत्त्या सूत्रस्य । तेन व्रीहिभिर्यजेतेत्यादावितरनिरपेक्षैर्व्रीहिभिर्यजेतेत्याद्यर्थसिद्धिरितरच्चासजातीयमेव गृह्यते तेन दण्डेन चक्रेण घटं करोतीत्यादीनां नासाधुतेति ।

तन्न । भाष्यानुक्तेः । पश्य मृगो धावति, पचति भवतीत्यादौ त्वदुक्तसामर्थ्यप्रत्ययकाभावेऽपि विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वेन न्यायत एवेतरानिरपेक्षकर्मत्वादिबोधस्यैव व्रीहिभिरित्यादावपि तस्य संभवेन फलाभावाच्चेति दिक् ।

नन्वेवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावेकदेशे गुर्वादौ देवदत्ताद्यन्वयो न स्यादिति चेन्न । ससम्बन्धिकपदार्थस्थले चैत्रस्य नप्तेत्यादाविवैकदेशान्वयस्याप्यङ्गीकारात् । नप्तृत्वं हि स्वजन्यजन्यपुंस्त्वं तदेकदेशे जन्यत्वे चैत्रस्यान्वयात् ।

मीमांसकमतं खंडयति यत्त्विति । इष्टसंग्रहायापीति एवमग्रेऽपि । एवं चोपि अग्रे अत एवावृत्तिः । नन्विदं व्यभिचरितमत आह तच्च जातीति नन्वनुक्तमप्यग्रेति न्यायेनेष्टमेव सर्वसंमतमतः फलाभावमाह पश्येति । दृष्टान्तघटकमिदं आवृत्तौ मानाभावाच्च प्रतिनियमस्तु तद्बुध्यैवोपादानमिति न दोषस्तदाहेति दिगिति ।

अथ सिद्धान्ते शंकते नन्वेवमिति । तत्फलकैकार्थीभावांगीकारे इत्यर्थः । अपिना तदभावः । दृष्टान्ते तदाह नप्तृत्वमिति हि यतस्तादित्थमतस्तत्र तदन्यथा तद्भूत्वमित्यर्थः । इदं च विशेषणविशेषणान्वयस्य तत्फलत्वस्य खण्डकभाष्यानुरोधेनोक्तं ।

यद्वा तत्रापि स्वजन्यजन्यपुंस्त्वसम्बन्धेन नसर्यें-वान्वयः। एवं गुरुद्वारकेण स्वगुरुत्पाद्यत्वरूपेण स-म्बन्धेन देवदत्तस्य कुले एवान्वयः।

घटादन्य इत्यादावपि स्वप्रतियोगिकभेदसम्बन्धे-नान्यस्मिन्नेवान्वयः। अन्यत्र नेदंप्रकारद्वयमनभिधा-नात्। यत्र नेष्यते। यत्र त्विष्यते शिवभागवतादौ तत्र भवत्येव शिवो भगवान् भक्तिरस्येति तदर्थः।

एवंच सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते।
स्वार्थवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते॥
इतरसापेक्षस्वार्थस्यैव तैः प्रतिपादनादित्यर्थः।
समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना॥
संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह।

इति कारिकायां सम्बन्धिशब्द इत्युपलक्षणम्। तस्माद्गमकत्वे भवति विशेषणसम्बन्धोऽगमकत्वे तु

अथ तत्फलत्ववादिभाष्यानुरोधेनाह यद्वेति। दृष्टान्तेपि। दार्ष्टान्ति-के आहैवमिति। दृष्टान्तेआदिसंग्राह्यमाह घटादिति। नन्वेवमतिप्रसं-गापत्तिरत आहान्यत्र त्विति। तदपि न सार्वत्रिकमिति यथाश्रुतह-र्योग्यसंगतये आह यत्रनेष्यते इति। नन्वेवं हरेर्न्यूनताऽतआहैवंचेति। ततोन्यत्रापिक्वचिदिष्टस्वेचेत्यर्थः। तत्राद्यपक्षमाह संबंधीति। स्वार्थवदितिवाक्यवदितिपाठान्तरमित्थमित्यस्य सापेक्ष इत्यत्रान्वय-इत्याह तैरिति तैः सम्बन्धिशब्दैः। द्वितीयपक्षमाह समुदाये-नेति इति हरिकारिकायामित्यर्थः। हरितात्पर्यमाह तस्मादिति गम-कत्वमपि नान्यत्रैवं ज्ञापकत्वमित्याह गमकत्वमिति। एवं च भगवता तत्खंडकेन गमकत्वस्यैवोक्त्या तदन्यत्र तदन्वयो नतु सर्व-त्रेति न भाष्य विरोधो नाप्यतिप्रसंगादिरिति बोध्यम्।

अत्राधिकमन्यत्र स्पष्टं हरिव्याख्यानादिकं एवंचैकार्थीभावस्वसा-मर्थ्यं तत्रैव तत्पक्षेतत्स्वार्थत्वादितिकैयट हरदत्तादिसामंजस्ये तत्खं-

नेति तत्त्वं। गमकत्वं तथा बोधजनकत्वमित्यलम्।

तत्र वृत्तिश्चतुर्धा समासतद्धितकृत्सनाद्यन्तधातु भेदात्। तत्र समासत्वं संकेतविशेषसम्बन्धेन समासपदवत्त्वम्।

यत्त्वर्थबोधायाननुसन्धीयमानविभक्तिकपूर्वपदकनामसमुदायत्वं तदिति।

तन्न। दधि मधुरमित्यादावतिव्याप्तेः। तत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेन बोध इति चेद् राजपुरुषादावपि तुल्यम्। लोपमजानतो बोध इत्यप्युभयत्र समम्। श्रुतेरिवार्थमित्येतद्घटके इवार्थमिति समुदायेऽतिव्याप्तेश्च।

डकभूषणाद्युक्तिरयुक्तैवेति स्पष्टं गुरुमंजूषायां तदाहेत्यलमिति।

अथ विशेषजिज्ञासायां प्राचीनविभागासाङ्गत्याय वृत्तिविभागमाह तत्रेति। समर्थ इति सूत्रविषयभूतायां वृत्याश्रयत्वं वृत्तित्वमित्येवं तथोक्त्या निरूपितायां सत्यामित्यर्थः। उक्तसूत्रसिद्धक्रमेणाह समासेति तत्र तासां मध्ये संज्ञाशब्दत्वादाह संकेति।

नैयायिकाद्युक्तिं खंडयति यत्त्विति। ननु तत्र लुप्तविभक्त्यनुसंधानाद्दोषः। अतएव भावनान्वये प्रथमांतपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वं संगच्छते। नीलोत्पलादौ तु नानुसंधानं लोपमजानतोपि बोधात् अतएव षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य ज्यायस्त्वं संगच्छत इत्याशयेनाह तत्रेति दधि मधुरमित्यादौ वाक्ये इत्यर्थः। तुल्यमिति तथा च लक्षणावैयर्थ्यं। किंचानंतस्थले तदनुसंधानकल्पने गौरवं तदभिप्रेत्याह लोपमिति। श्रुतेरिवेत्यस्य समस्तत्वादाहेवार्थमिति। तिङन्तेति अतएव।

सुपां सुपा तिङ्नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा।
सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः॥

इति वैयाकरणमतोन्मज्जने सूत्रभाष्यादिसिद्धभेदप्रतिपादनं दीक्षितैः कृतं। अप्रथमांतपदाभिन्नपदजन्योपस्थितेरेव भावनान्वयहेतुत्वेन न दोषः। वस्तुतः प्रथमात्वाद्यजानत स्तादृशकार्यकारण भावभ-

पर्यभूषद् पचतभृज्जतेति तिङन्तघटितसमासेऽव्याप्तेश्च।

समासो द्विधा विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः सुप्सुपेति विहितस्तद्युतश्च। अन्त्यश्चतुर्धा अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात्। तत्पुरुषत्वादि संकेतविशेषसम्बन्धेन तत्पुरुषादिपदवत्त्वम्।

तत्राद्योदाहरणं पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः। पूर्वमिति क्रियाविशेषणं पूर्वकालवृत्तिपरं भूधातोः सत्तोत्पत्त्यर्थः पूर्वकालवृत्तिसत्ताश्रय इत्यादिर्बोधः। द्विबद्धमिति न्यायेन पूर्वशब्देनोक्तेऽपि अतीतत्वे क्तः। एवं विस्पष्टं पटुर्विस्पष्टपटुः विस्पष्टपटुत्ववानिति बोधः। विस्पष्टमिति पटुत्वविशेषणतया नपुंसकम्।

अथाव्ययीभावः।

हरौ इत्यधिहरि भक्तिः। हर्यधिकरणिका भक्तिरिति बोधः। अधिः सप्तम्यर्थवाचकः। उपकृष्ण-

---

हासम्भवात्तस्यापि बोधानुभवाच्च तत्तद्वाक्यसमभिव्याहारकारणत्वज्ञानं कारणमित्येवं ज्यायः। किंच नघटोऽस्तीत्यानुपूर्वीतो बोधे व्युत्पन्नानां तत एव बोधेन तत्रातिव्याप्तिः। एतेनानुसंधीयमानविभक्तिकत्वं शाब्दबोधे प्रयोजकानुपूर्व्या ग्राह्यं तेनात्र नातिव्याप्तिः। घटोनेत्याद्यानुपूर्वीज्ञानत्वेनैव हेतुत्वादित्यपास्तम्।

प्राचामासाङ्गत्याय तद्विभागमाह समास इति। सौत्रक्रमेणाहाव्ययीभावेति। प्राग्वदाह तत्पुरुषत्वादीति। तत्र तयोर्वाक्ययोर्मध्ये काचित्कत्वाद्वयेनाहोत्पत्तिर्येति। अस्यै वोदाहरणान्तरमाहैवमिति।

अथाव्ययीभावः।

उद्देशक्रमेणाहार्थौति प्राचामसाङ्गत्याह तत्रेति। अव्ययीभावे वक्ष्यमाणमभिप्रेत्याहोत्सर्गस्येति एवव्यवच्छेद्यमेवाह (इत्यर्थः)। धीतेति हि यतः।

मित्यादावुपः समीपवाचकः कुम्भसमीपमित्यर्थः । अत्रोपसर्गाणां वाचकत्वादेव पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इत्युक्तनियमस्य निर्वाहः । द्योतकत्वे हि द्योत्यार्थस्य विशेषणताया एव न्याय्यत्वात्तद्बाधः स्पष्ट एव । स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये ।

एतेन कुम्भादिपदानां तत्समीपे लक्षणा, उपादि तात्पर्यग्राहकमित्यपास्तम् ।

द्योतकस्य प्रजयतीत्यादौ द्योत्यार्थविशेषणकबोधे प्रकृते च तद्विशेष्यकबोधे कारणत्वेन कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवात् ।

निद्रा संप्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रं । युज समाधाविति दिवादेरकर्मकस्य युज्यते इति रूपम् । अत्र निद्राकर्तृकवर्त्तमानयुक्तत्वाभाव इति बोधः । अतः संप्रति न युज्यत इत्यर्थः । अतिनिद्रमासीदित्यादौ तथा व्यवहारविषये लक्षणा । इतिहरि हरिशब्दः शब्दस्वरूपपरः इतिः प्रकाशवाची हरिशब्दप्रकाश इति बोधः । रूपस्य योग्यमनुरूपम् । सतृणमत्ति । साहित्यं समभिव्याहृतक्रियाकारकवृत्तिसाकल्यं च सहार्थः । तृणसहितं सकलं भोज्यमत्तीति बोधः । तृणसाहि-

---

नैयायिकोक्तिं खंडयति एतेनेति एतेनापीत्यर्थः । तेन पूर्वमुक्तः अस्यार्थमाह द्योतकेति । णत्वेन तस्य वाचकत्वेन बोधानुरोधात् । तार्थं कर्माणि प्रत्यय इत्याह युजेति वृत्तौ तदुपायमाहातेरिति । एवं सति काचित्कं विरोधं परिहरति अतीति । अनुसंगार्थक इत्याह रूपस्येति सहार्थस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं अत एवाह तृणेति ।

एतेन साहित्यमेवार्थः । उक्तरीत्यैव साकल्यस्योक्तत्वादेवोक्त-रूपं साधुत्वमात्रार्थं साकल्येनात्तीत्येवं इति च परास्तं । नन्वेवं पूर-

त्वं त्वत्रारोपितं प्रतीयते न वास्तवं शब्दशक्तिस्वभावात्। सकलभोज्यभोजनप्रतिपादने एव तात्पर्याच्च। सूत्रे साकल्येति प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः। एवं सादृश्यपदेऽपि।

साग्नि अधीते। अग्निग्रन्थसहितं तदन्तग्रन्थकर्मकमध्ययनमिति बोधः। यावत् श्लोकमच्युतप्रणामाः परिमाणपरिच्छिन्नत्वं यावदर्थः। श्लोकपरिमाणसंख्यापरिच्छिन्नाः प्रणामा इति बोधः। एकपरि। विपरीतवर्त्तनं परेरर्थः एकहेतुकं विपरीतवर्त्तनं, पराजय इति यावत्। सप्तगङ्गमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तगङ्गासमाहार उन्मत्तगङ्गाधिकरणमित्यादि क्रमेण वा बोधः।

एतेन पूर्वपदार्थप्रधानत्वमव्ययीभावलक्षणमित्यपास्तम्। उन्मत्तगङ्गमित्यादावव्ययत्वं उत्सर्गस्त्वङ्गीक्रियत एव। इत्यव्ययीभावः।

अथ तत्पुरुषः।

कृष्णाश्रितः कृष्णकर्मकश्रयणकर्त्तेत्यादिरीत्या बोधः। मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्र इत्यत्र माससम्बन्धिप-

---

विरोधात आह सूत्रे इति तदेकदेशेत्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तांशे आहैवमिति अंतत्वं साहित्यंच सहार्थः अग्निशब्दोग्रंथविशेषपरस्तदाहाग्निग्रंथेति। परिमाणमत्र मानसामान्यं तच्चात्रासंभवान्नान्यदित्याह संख्येति वैपरीत्यं च जयापेक्षया एकस्तत्र हेतुत्वेऽन्वय इत्याहैकेति दिक्संख्येइति समासादाह सप्तगंगेति।

प्राचीनवैयाकरणानुक्तिं खंडयति एतेनेति। अस्यार्थमाहोन्मत्तेति। अन्यथा तस्यागमेऽत्र आहोत्सर्ग इति।

अथ तत्पुरुषः।

अन्यामिप्रायेणाहाद्रीति। कालाध्वनोरिति द्वितीयेत्याह संबंधीति। प्रकृत्यादिभ्य इत्यस्य खंडनप्रकारमाह हेताविति प्रयोग

रिच्छेदारम्भकर्त्रीति बोधः । आदिकर्मणि कर्त्तरि क्तः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । हेतौ तृतीया । अर्थशब्दो धनवाची धान्यहेतुकं धनमिति बोधः । मासेन पूर्वो मासपूर्वः । अवध्युत्पत्तिकालावधिमदुत्पत्तिकालयोर्मासस्य व्यवधायकत्वेऽयं प्रयोगः । पूर्वसदृशेतिसमासविधाना-दूनार्थकलहमिश्रयोग इव पूर्वयोगेपि तृतीया । माषोनम् । ऊनशब्दार्थः पूर्णत्वसंपादकवस्त्वभाववान् । कलहः क्रोधपूर्वको व्यापारः । वाक्कलहः । वाग्रूपः स इति बोधः । दध्योदनः दध्युपसिक्त ओदनः । वृत्तिस्वभावलभ्य उपसेकः । यूपदारु । यूपरूपविकारोपकारकं दार्विति बोधः । अश्वघासादयः षष्ठीतत्पुरुषा इत्यन्यत्र विस्तरः ।

पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः स्नानोत्तरकालिकानुलेपनाश्रय इति बोधः । एवमादिः समानाधिकरणपदस्तत्पुरुषः कर्मधारय इत्युच्यते । उ-

---

इति तथाचावध्युत्पत्तिकालप्राग्वर्तिव्यवधायककालप्राग्वर्तिकालोत्पत्तिकः पूर्वशब्दार्थः । प्रकृत्यादिभ्य इत्यस्य खंडनेन लक्षणाभावादाह पूर्वेति । तथाच तृतीया अभेदे । तेषां तत्राभेदेन सर्वत्रान्वयस्तदेवाह माषोनमिति । स्वार्थे तृतीयेत्याह वाग्रूप इति । बोधमाह दध्युपेति तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेन समासादाह पूर्वरूपेति प्रकृतिविकृतिभाव एवायं अन्यत्र चतुर्थी नैव समासो लक्षणापि तद्ध्वनयन्नाहाश्वेति । अन्यत्र शेखरादौ ।

अथ समानाधिकरणसमासमाह पूर्वमिति । पूर्वकालैकेत्यनेन वृत्तिबललभ्यमाह स्नातः स्नानोत्तेति । तत एवावांतरसंज्ञामाहैवमादिरिति तत्रबीजमाह समेति । पदयोस्तत्त्वं वक्ष्यतेऽनुपदमेव । पूर्वमित्यादि रुच्यते इत्यंतः पाठहैवोचितः सौत्रक्रमात तस्यागेवीजाभावेचायमाद्रियतएवेत्यग्रे क्वचिद्दृश्यमानो लेखकप्रमादात् । प्राग्वर्त्तिव्यवधायककालप्राग्वर्ति । घनश्यामः पुरुषव्याघ्र इत्यादौ उपमानान्युपमि-

पमानोपमित समासयोर्द्वन्द्वकथं तन्निपातार्थप्रसङ्गे उक्तम् । प्रसन्नेन दृगब्जेनेत्यादौ मयूरव्यंसकादिसमासः । पूर्वपदार्थप्रधानता परवल्लिङ्गता च तत एव । राजान्तरमित्यादौ तद्विहितसमासस्यापि पूर्वपदार्थ प्रधानत्वात् । नतूपमितं व्याघ्रादिभिरिति सामान्यधर्मप्रयोगात् । नचानुपात्तधर्मेणात्र सादृश्यम् । धर्मोपादाने उपात्तधर्मेणैव सादृश्यमित्यर्थस्य प्रकाशे दृश्यमाने स्फुटत्वात् । पुरेन्दुः सकलकल इत्यादावुपात्तधर्मातिरिक्तधर्मेण सादृश्यस्याभावाच्च ।

किंचेदं सूत्रं समानलिङ्गवचनत्वे एव प्रवर्त्तते अतएव परवल्लिङ्गमिति सूत्रे 'तत्पुरुषश्चापि कः प्रयोजयति यः पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमास' । इति भाष्यं द्वन्द्वैकदेशिनोरिति न्यासेन तत्पुरुषग्रहणप्रत्याख्यानपरं भाष्यं च सङ्गच्छते । अन्यथा दृगब्जेनेत्यादेः पूर्वपदार्थप्रधानस्य दृश्यमानपरवल्लिङ्गस्य सत्त्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । दृगब्जस्य वीक्षणान्वयस्तु तस्य पूर्व-

---

तामिति सूत्रद्वयविषये बोधादिकं सर्वं प्राक् निपातार्थवादे निरूपितमित्याहोपमेति ।

यत्तु दृगब्जेनेत्यादौ नोपात्तधर्मेण सादृश्यं किन्त्वनुपात्तेनैव सामान्याप्रयोगादुपमितसमासेनोपमैवेति न दोष इति प्रांचस्तन्नेत्याह प्रसन्नेनेति । नन्वेवं कथं पूर्वपदार्थप्रधानत्वाद्यत आह पूर्वेति तेन समासादेवेत्यर्थः । नन्वन्यत्र तद्विषये नेदं दृष्टमत आह राजान्तरमिति अत्रोपपत्तिरग्रे वक्ष्यते । अपिनोपामितसमासः । तदुक्तेः प्रामाण्यनिरासायाह पुरेन्दुरिति । तस्य विरुद्धधर्मद्वयाक्रांतत्वस्य तत एवेत्यत्र पाणिनिसम्मतमप्युपमितसमासा भावस्तत्रेत्याह किंचेदमिति । उपमितमितीत्यर्थः । समानाधिकरणाधिकारादन्यत्रोपमाया दुष्टत्वाच्चेति भावः । प्राथमिकभाष्यसम्मतिमप्याहातएवेति तस्य तत्वस्य

पदार्थप्रधानत्वान्निर्बाधः। मुखचन्द्र इत्यादावपि मयूरव्यंसकादिसमास एव तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् चन्द्ररूपकव्यवहारः परवल्लिङ्गतापि तत एव।

एतेनोत्तरपदार्थप्रधानत्वं तत्पुरुषलक्षणमित्यपास्तम्। इगन्जेनेत्यादावव्याप्तेः। सूपप्रतीत्याद्यव्ययीभावेऽतिव्याप्तेश्चोत्सर्गस्त्वाद्रियत एव।

नीलंच तदुत्पलं च नीलोत्पलम्। अत्र वाक्ये चकारप्रयोगेण प्रवृत्तिनिमित्तोत्पलत्वनीलत्वयोर्वक्ष्यमाणरीत्या नीलोत्पलयोर्वा साहित्यं भासते। अतएवात्र द्वन्द्वमाशङ्क्यानवकाशेन कर्मधारयेण बाधान्नेति भाष्ये उक्तम्। एवंच नीलत्वोत्पलत्वसमूहवन्नीलमुत्पलमिति बोधः। नीलसमानाधिकरणं तदभिन्नमुत्प-

---

तद्विहितसमासत्वादेवेत्यर्थः। तस्योपलक्षणत्वेनाप्युपपत्तेराह द्वंद्वैकेति अन्यथा तस्यतत्वस्य तत्वानंगीकारे। तत्वेनेति तत्यागेन तावत्पर्यंतधावने बीजाभावेन विशिष्याञ्जेदक्तादात्म्यप्रतीत्या निर्बाध एवातएवात्र परिणामालंकारः। मुखचन्द्र इत्यादावपि विशेषणसमास एव। चन्द्ररूपकत्वव्यवहारस्तु तद्बोधोत्तरं मनसा चन्द्रप्रतियोगिकाभेदस्यापि मुखेप्रतीतिरुपपद्यत इति।

तन्नेत्याह इगन्जस्येत्यादि। व्यवहारे हेतुमाह तस्येति प्राग्वदाह परेति। स्पष्टं चेदं काव्यप्रदीपोद्योतेऽलंकारसुधायां च। प्राचीनवैयाकरणोक्तं खण्डयति एतेनेति अस्यार्थमाह इगिति दोषांतरमाह सूपेति प्राग्वदाहोत्सर्ग इति।

विशेषणं विशेष्येणेत्यस्य विषयमाह नीलं चतदिति। अत्र स्वीयजीर्णनैयायिकादिसकलमतासाङ्कर्यायाहात्रेति कर्मधारयविशेषे इत्यर्थः। एवमग्रेपि। नीलत्वोत्पलत्वयोरिति पाठः। अन्यथा तु अभ्यर्हितत्वविवक्षा बोध्या अत एवाग्रिमविरोधो न वक्ष्यति। अतएव साहित्यभानादेव। अज्ञानतः शङ्कायामाहानवेति। आद्ये आह नीलंचोत्पेति। द्वितीये आह नीलेति। नैयायिकाद्युक्तिं खण्डयति एतेनेति

लमिति वा। तत्र वाक्ये इव वृत्तौ चशब्दाप्रयोगादेकार्थीभावः।

एतेन कर्मधारयेऽवयवशक्त्योपस्थितयोरर्थयोर्विशेष्यविशेषणभावसंभवान्न तत्रैकार्थीभाव इत्यपास्तम्।

केचित्तु पण्डितो ब्राह्मणः दधि रुचिकारीत्यादिवाक्ये इव पण्डितब्राह्मण इत्यादिवृत्तावुद्देश्यविधेयभावेनान्वयवारणायैकोपस्थितये सः। अतएव वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र भक्षान्तराविधिरेव। नतु होतृचमस इतिसमाख्याबलात्प्राप्तवषट्कर्तृसम्बन्धिभक्षानुवादेन प्राथम्यविधिरिति मीमांसकाः।

तदर्थं तस्यावश्यकत्वेनेत्यर्थः।

केचिदिति भूषणकारादय इत्यर्थः। तर्हि बहूनां वृत्तिधर्माणामिति कारिका पक्षांतरतया एवं सिद्धान्तत्वेन व्याख्याता। सः एकार्थीभावः। सति हि तस्मिन्घटपदात् घटघटत्वयोरिवेतरसंसृष्टस्वार्थस्यैवोपस्थित्या तथाच नियामिकायाः पृथगुपस्थिते रभावान्न दोषः। नच नामार्थस्य तादात्म्यावच्छिन्नविधेयतया बोधे प्रथमांतपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति न दोष इति वाच्यं दधि द्रव्यमित्यादावपि तथा बोधानापत्तेः। लुप्तप्रथमया प्रथमान्तत्वेनापि समानं।

अत्र संमतिमप्याहातएवेति तत्र तदङ्गीकारादेवेत्यर्थः। नच प्रधानस्य सविशेषणत्वेपि वृत्तिस्वीकारेण वषट्कर्तृविशिष्टभक्षानुवादेन प्राथम्यविधिरिति वाच्यम्। प्रथमभक्ष इति समस्तपदे एकप्रसरत्वेनैकांशेन तदुद्दिश्यापरांशे तेन तद्विध्यसम्भवादन्यथा प्रसरभेदादसामर्थ्यात्समासानापत्तेः। प्रसरेत्यस्योपस्थितिभेदादित्यर्थः। भिन्नोपस्थितिं विना तथान्वयासम्भवात्। एकोपस्थितिविषयार्थकत्वं हि सामर्थ्यं अनुसंहितत्वं विग्रहवाक्यात्तथा बोधसम्भवेपि गौरवमुपात्तस्यावाचकत्वापत्तिश्च। एतेन केवलभक्षानुवादेन प्राथम्यविधिरित्यप्यपास्तम्। तदभिप्रेत्याह भक्षान्तरेति। ननु वचनान्तराभावात्तस्य तत्प्राप्तिरेव कथमतआह होत्रिति। तस्या भक्षणनि-

यद्वृत्तयोगप्राथम्ये उद्देश्यतानियामके। पश्चात्त्व-तद्वृत्तयोगौ विधेयतानियामकाविति तु न युक्तम्। प्रथमो भक्षः पण्डितो ब्राह्मण इत्यादौ तथा बोधदर्शनेन तस्य व्यभिचारात्। अपृक्त एकाल् प्रत्यय इत्यादिसूत्रेषु व्यभिचाराच्च। अतएव वृद्धैरपि 'यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युदेश्यलक्षण'मित्यत्रादिपदोपादानेनास्यानियत्यं सूचितम्।

नच विशेष्यतयोपस्थितिर्विधेयतयान्वयनियामिकेति वाच्यम्। पदाद्विशेष्यतयैवोपस्थितेः। विशेष्यतासमानाधिकरणैव विधेयतेत्यपि न युक्तम्। अज्ञातार्थस्यैव विधेयत्वेन तस्य विशेष्यत्ववद्विशेषणत्वस्यापि संभवेन नियमे मानाभावात्।

नच तथा शाब्दबोधं प्रति उद्देश्यविधेयवाचकघटितैकसमस्तपदभिन्नपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति पूर्वोक्ते पीतवासाश्चतुर्भुज इत्यादौ च न दोष इति वा-

---

मित्तत्वादिति भावः। इदं वषट्काराच्च भक्षयेदिति सूत्रे शेषभक्षणंते रुक्तम्।

नन्वत्रोद्देश्यतागमकस्य यद्वृत्तयोगादेर्विधेयत्तागमकस्य तद्वृत्तयोगादेश्चाभावेन कथं तथान्वयापादनमत आह यद्वृत्तेति। इत्यादौ तत्रापि। क्वचित्तथा पाठ एव। प्राचां ग्रन्थासांगत्याय शास्त्रीयमपि तमाहापृक्तेति आदिनार्धधातुकं शेष इत्यादि। तेषामपीदं सार्वत्रिकतया नेष्टं किंतु तथैवेत्याहातएवेति। तस्य तत्र व्यभिचरितत्वादेवेत्यर्थः। एवं च तथान्वयबोधे उद्देश्यवाचकसमभिव्याहततदसंसृष्टार्थबोधकविधेयवाचकपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वेऽन्यत्रदोषस्य स्पष्टत्वादाह नच तथेति। पूर्वोक्ते पंडितब्राह्मण इत्यादौ आदिना गङ्गाधरः। सर्वेश्वर इत्यादि।

एतेन प्रकारान्तरं ततो दुर्वचमिति भूषणोक्तमपास्तं। समासव-

ल्पम् । सकलवृत्तिभेदघटितगुरुतरकार्यकारणभावक-
ल्पनापेक्षयैकार्थीभावस्वीकारस्य लघुत्वादित्याहुः ।

तन्न । तथान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगे प्राप्तत्वा-
दिपर्यालोचनोत्तरं बोधस्येष्टत्वात् । अतएवालंकारि-
कैरुद्देश्यानन्तर्याभावेऽपि विधेयाविमर्श उक्तो न्यक्-
कारो ह्ययमित्यादौ । तत्र विलम्बेन तथा प्रतीतिस्तादृ-
शोत्सर्गपरित्यागात्सहृदयवैमुख्यं वा दुष्टिबीजं । तथा
प्रकृतेऽपि विलम्बेन प्रतीतिः । समासे तथाऽप्रतीतिरित्यु-

दन्यवृत्तावपि तथाबोधस्य नेष्टत्वादाह सकलवृत्तीति प्रागुक्तमेव दो-
षमाह तथेति । उद्देश्यविधेयभावेनेत्यर्थः । अनेनातिप्रसङ्गो वारितः ।
अपिना व्यस्तप्रयोगे । आदिना अप्राप्तस्थले तथाबोधस्येति पाठः । अर्थ
उक्त एव । अतएव तदभिप्रयोगेण तदुत्तरं तथा बोधस्येष्टत्वमित्याश-
यके वाक्यदोषकथनावसरे प्रकाशकारादिभिर्विधेयाविमर्शदोषे इद-
मुदाहृतम् ।

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरय स्तत्राप्यसौ तापसः ।
सोऽप्यत्रैव निहंति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ॥
धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा ।
स्वर्गग्रामटिकाविलुंठनवृथोच्छूनैः किमेतैर्भुजैः ॥

इति रामेण राक्षसक्षये क्रियमाणे क्षुब्धस्वान्तस्य रावणस्य स्वा-
धिक्षेपोक्तिरियम् । अत्र प्राप्तारिसत्त्वमयमित्यनूद्य न्यक्कारत्वस्याप्राप्त-
स्य विधेयत्वं । तत्र चोद्देश्यविधेयताशालिबोधे विधेयवाचकपदप्राग्व-
र्त्ति उद्देश्यवाचकपदजोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावादयमेव न्य-
क्कार इत्युचितम् । तस्य चाकरणादविमृष्टविधेयांशत्वं । अत्र शब्दर-
चनाविपरीता कृतेति वाक्यस्यैवायं दोषो न वाक्यार्थस्य । तथा च
तत्र न विधेयत्वाप्रतीति र्दूषकताबीजं तदेतदभिप्रेत्याह तत्रेति । वि-
लम्बेनेति विपरीतानुपूर्वीप्रतिसंधानपूर्वकमित्यादिः । क्वचित्तथा पाठः
एवमग्रेऽपि । अविलम्बिता प्रतीतिर्हि उद्देश्या । ध्वनितं चेदं वृद्धि-
संज्ञासूत्रस्थभाष्यादिषु ।

पक्षान्तरमाह तादृशोत्सर्गेति । उद्देश्यानन्तर्येत्यर्थः । विलम्बे

त्सर्गपरित्यागेन सहृदयोद्वेगो वा दुष्टिबीजन्तद्वदेव चास्यापि नासाधुता। अपृक्त एकाल्प्रत्ययोऽभ्यासलोपश्चेति सौत्रप्रयोगात्। अतएव सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवति लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादौ वाजपेययूपारत्निनुष्णीषञ्चानूद्य सप्तदशत्वलौहित्यादिविधिरिति मीमांसकाः।

नचात्र यूपारत्न्युष्णीषयोरतिदेशप्राप्ततयातिदेशादुपदेशस्य बलवत्त्वेन पूर्वमतैरेव विशिष्टविधिरिति वाच्यम्। यूपऋत्विजामप्यतिदेशप्राप्ततया तत्पर्यालोचनोत्तरमेवास्याविधेः प्रवृत्तेः प्रथमतोऽत्र विशिष्टविधिरेव। प्राप्ताप्राप्तविवेके तु विशेषणे पर्यवसानमित्यस्याप्ययमेवार्थः। आपाततः प्रतीतावपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचने तथा तात्पर्यग्रहाच्छाब्दबोध इति। उच्चारितशब्दस्य तात्पर्यम्, तत्तात्पर्याद्वाक्येपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचनमेव तथान्वये तात्पर्यग्राहकम्। अतएव पण्डितो ब्राह्मण इत्यादौ यस्यैवाप्राप्तत्वं तत्रैव विधेयता पर्यायेण दृश्यते। यद्वृत्तयोगादिकमपि प्राप्त-

---

नेति वाक्यानु संधानपूर्वकमित्यादिः। पक्षान्तरमाह समासे तथाऽप्रतीतिरिति अत्राकारप्रश्लेषः असमासे तथा प्रतीतिपाठान्तरम्। उभयत्र मानद्वयं यथाक्रममाहापृक्त इति। सौत्रेति इदमुपलक्षणं प्रागुक्तवार्त्तिकप्रयोगस्यापि। इदं परसंमतमपीत्याहातएवेति। समासेवि तथान्वयांगीकारादेवेत्यर्थः। आदिभ्यां यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पंचावत्तैवइडाकार्येत्यादावत्ताद्यनूद्य पञ्चत्वादिपरिग्रहः। अत्र (सयुतो) स्वदोदःपूर्वमिति। तत्प्रवृत्तेरित्यादि

अस्यविधेरुपदेशत्वावच्छिन्नस्य तदीयादिविरुद्धग्रन्थातरमपि योजयति प्रथमत इति पदेन तस्य मानत्वव्यवच्छेदः। इदमर्थमाहापेति। तस्य कारणत्वं न केवलं तत्रैव किंत्वन्यत्रापीत्याह वाक्येपी

त्वादेरेव गमकमेवं च समासे तथान्वये एकप्रसरता-भङ्गेनासामर्थ्यात्समासानापत्तिरिति मीमांसकनव्योक्तमपास्तम्। प्रथमभक्ष इत्यत्र तु समाख्यापेक्षया वाक्यश्रुत्योर्बलवत्त्वेन प्रथमतोऽनेनैव भक्षान्तराविधिरिति नदोषः।

नन्वेवं कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपीति भाष्योक्त-पक्षे परमेण कारकेण कृतं परमकारकेण कृतमित्यादौ तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रभाष्योक्तस्य परिनिष्ठित वि-भक्त्या समासस्यानुपपत्तिः। विशेषणविशेष्ययो-र्द्वयोरपि तत्र पक्षे करणत्वेन क्रियायामन्वयेन साम-र्थ्याभावात्।

नच यद्यत्क्रिययाप्तुमिष्टतमं तत्सर्वं कर्म। यद्य-त्क्रियायां साधकतमं तत्तत्करणं द्रव्यं गुणश्च। नह्यसौ क-टमात्रेण सन्तुष्यति। एवंच सर्वेषां क्रियायां प्रत्येकं का-रकत्वात्सर्वेभ्यः कर्मादावेव तत्तद्विभक्तिरिति हि त-त्पक्षबीजं। तदयुक्तम्। आसनशयनादिक्रियोपयोगित-

---

ति नन्वेवमभियुक्तोक्तसङ्गत्यापत्तिरत आह यद्वृत्तेति। एवेन तथान्व-यव्यवच्छेदः। एवंच उक्तरीत्या तदुपपत्तौ च नन्वनया रीत्या प्रथम-भक्ष इत्यत्रापि तथान्वयसम्भवे भक्षांतराविधिर्मीमांसकोक्तो दुःसङ्ग-तः प्रागुक्तः स्यादत आहप्रथमेति। समाख्येति होतृचमस इतीत्यर्थः। प्रबलक्रमेणाह वाक्येति एवं उक्तरीत्या कर्मधारयेऽप्येकार्थीभा-वाङ्गीकारेण पक्षान्तरे शङ्कानुदयादेवाह कटोऽपीति। निर्मूलत्वं निराचष्टे तत्पुरुष इति तत्र हि तदतिप्रसङ्गमाशङ्क्य प्रतिपदोक्तप-रिभाषया समाहितम्। तत्र पक्षे कटोपीति भाष्योक्तपक्षे।

कैयटोक्तिं दूषयति नचेति। भाष्याशयं तदुक्तमाह यद्यदिति प्रकृतशङ्कास्थल आह यद्यदिति बीजं वाच्यं तदयुक्तमिति पाठः।

या द्रव्यस्येप्सिततमत्वेऽपि गुणादेस्तत्त्वाभावादिति वाच्यम्। कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षणात्। नतु स्वकक्षायामपि। अन्यथाऽश्वेन पथा दीपिकया व्रजतीत्यादौ सर्वेषां करणत्वानापत्तेः।

नच पार्ष्णिकपरस्परान्वयेन सामर्थ्यमिति वाच्यम्। तस्य दुर्वचत्वात्। तथाहि स न शाब्दः, शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावात्।

नच गुणादेः परिच्छेद्याकाङ्क्षासत्त्वेन द्रव्यस्य च परिच्छेदकाकाङ्क्षासत्त्वेन प्रथमं द्रव्यगुणयोः श्रौतक्रियासम्बन्धेऽपि पश्चादुक्ताकाङ्क्षावशात्परस्परं विशेषणविशेष्यभावेन विशिष्टस्य क्रियासम्बन्धविषयो बोधः। आकाङ्क्षावशादेव पुनरनुसन्धानं शब्दस्य। कारकस्य क्रियान्वय इति च श्रौतप्रथमबोधेनोपपन्नम्। द्वितीयमादाय च सामर्थ्यमिति वाच्यम्। एवं हि श्रौतसम्बन्धस्य बलवत्त्वात्तत्रच प्रत्येकं साधुत्वबोधाच्च श्वेतं छागमालभेतेत्यादिविषये श्वेतच्छागाभावे कृष्णच्छागेनैव येन केनचित् श्वेतेनापि यागस्य साङ्गत्वापत्तेः।

प्रत्यर्थमेवाह नत्विति। कैयटप्रयोगमेवाहाश्वेनेति। ननु स किं शाब्द उत आर्थस्तत्र नाद्य इत्याह स नेति। सत्त्वेनेत्यस्याग्रेऽन्वयः। उक्तरीत्या आह प्रथममिति। उक्तेति उभयाकांक्षेत्यर्थः। अस्याव्यवहितान्वयः। पश्चादित्यस्य बोधेऽन्वयः। अतएव सम्बन्धेत्यस्य तद्बोधेपीत्यर्थो बोध्यः। तस्यापि शाब्दत्वमाहाकांक्षेति उभयाकांक्षेत्यर्थः। पन्नमिति एतदप्यपोद्धारबुद्ध्याश्रयेण कल्पनमिति बोध्यम्।

ननु पुनरनुसंधानमपि किं प्रत्येकं विभक्त्यन्तस्योत तद्रहितस्य

किंच तत्तद्विभक्त्यन्तस्यानुसन्धाने कारकत्वेन द्रव्यान्वयायोगात्। नच विभक्तिरहितस्यानुसन्धानं तस्याबोधकत्वात। न केवला प्रकृतिरिति निषेधाच्च। नच समस्तपदानुसंधानम्। यत्र समासात्प्राक्परस्परान्वयस्तत्रैव समासाभ्युपगमेन तदनुसन्धानासम्भवात्।

किंच समस्तपदानुसन्धानेन सामर्थ्यवर्णनं सामर्थ्यज्ञानाधीनश्च समास इत्यन्योन्याश्रयापत्तिः। किंचैवं सति वाक्ये परस्परमुद्देश्यविधेयभावेन परस्परान्वयस्य दौर्लभ्यापत्तिः। समस्तपदे परैस्तथान्वयास्वीकारात्।

नच

यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ॥

इत्यभियुक्तवाक्ये प्रथमं क्रियान्वयरूपमेव प्राथम्यमन्यादृशस्यातिप्रसक्तत्वात्। एवंच तयोरुद्देश्यविधेगत्वाभ्यां क्रियान्वय आवश्यकः। नहि समासपदैकदेशस्याख्यातेनान्वयसंभवः। आदौ समासघटकपदार्थान्वये एव तस्य साधुत्वाङ्गीकारादयमेव समासादावेकार्थीभावो नामातो न समस्तपदे तथान्वयः। प्रकृते

समस्तपदस्य वा। तत्र नाद्य इत्याह किञ्चेति। कारक इत्यधिकारबलेन कर्मादिविभक्तीनां क्रियान्वयौचित्यात् इति भावः। न द्वितीय इत्याह नचेति। अन्त्ये दोषान्तरमाह किञ्चेति। एवमग्रेऽपि एवं सति समस्तपदानुसन्धाने सति। वाक्ये इत्यस्यान्वये ऽन्वयः। दौर्लभ्यं चानुसंहितसमस्तपदे तदाह समस्ते इति।

नायं स्वपक्षे दोष इति सूचयन्नाह परैरिति। ननु समस्तपदे तथानन्वयेऽन्यदेव बीजं, न प्रागुक्तमिति नायं परैरीत्यापि दोष इत्याशयेनाह नचेति वाक्यमित्यत्रान्वयः। क्षतीति अपृक्त एकालित्यादाविति भावः। तयोः उद्देश्यविधेययोः। इदं तत्र नास्तीत्याह नहीति आख्यातेन पदान्तरेण। तस्य समासस्य। एवेन विशिष्टैकोपस्थिति

तु आदावुपात्तासमस्तपदयोः क्रियान्वयसम्भवेन पश्चादनुसंहितसमस्तपदेऽपि तथान्वयसंभव इति वाच्यम्।

पूर्वमनुसंहितासमस्तपदे तथान्वयसंभवेनोपात्तसमस्तपदेऽपि तथान्वयापत्तेः। किंचोद्देश्यत्वविधेयत्वाभ्यां तयोः क्रियान्वय इत्युक्तिमात्रं रमणीयम्। तयोः परस्परनिरूपितत्वेनोद्देश्यविधेययोरेव तद्रूपेणान्वयात्। किंच नीलमुत्पलमस्तीत्यादौ सत्तायामुत्पलस्योद्देश्यत्वेनान्वये तस्या विधेयत्वं वाच्यं, नीलस्य विधेयत्वेनान्वये च तस्या उद्देश्यत्वं वाच्यम्। न चेदमावृत्तिं विना संभवति वैरूप्यात्, वाक्यभेदश्च नैवंविधे विषयेऽनुभवसिद्धः। किंचाभियुक्तोक्तित उद्देश्यस्य प्राथम्यलाभेऽपि विधेयस्य न तल्लाभः।

तद्वृत्तयोगः पश्चात्त्वं स्याद्विधेयस्य लक्षणम्।

इति तच्छेषात्। किंचैको धणित्यादावेक इति षष्ठ्यन्तस्यादौ क्रियान्वयासंभवः। स्थान्यादेशभावसंबन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वेन तस्य क्रियायामभावात्। एवं राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वस्वामिभावसम्बन्धाद्यर्थकषष्ठ्यामपि तथान्वयासम्भवः। किंच भवदुक्तं प्राथम्य-

---

जनकत्वव्यवच्छेदः। विशिष्टविषयवृत्त्यभावात्। एवमप्यत्र न दोष उक्त इत्याहप्रकृते त्विति। परमकारकेण कृतमित्यादावित्यर्थः। प्रकृतविरुद्धस्थले दोषं तावदाह पूर्वमिति तथान्वयेति। तयोस्ताभ्यां तदन्वयेत्यर्थः। अभ्युपेत्य वादोऽयं वस्तुतस्तदयुक्तमेवेत्याह किंचोद्देश्येति। तयोः उद्देश्यत्वविधेयत्वयोः।

अभ्युपेत्य वादेनैवाह किंच नीलमिति। सत्तायां एकपदार्थोपस्थितायां। तस्याः सत्तायाः। तथैवाह किञ्चेति। प्राथम्येति प्रथमं क्रियान्वायित्वरूपेत्यर्थः। तथाचैवंचेत्याद्युक्तिरसंगतैवेति भावः। तथैवाह किंचैकइति। तथैवाह किञ्च भेति। शेषेति तद्वृत्वयोग इत्यादी-

मप्यसङ्गतम् । अभियुक्तोक्तवाक्यशेषविरोधात् । न्य-
क्कारो ह्ययमित्यादावुद्देश्यस्य प्राथम्याभावेनाविस्पष्ट-
विधेयांशतेति प्रकाशोक्तेरसङ्गतेश्च ।

अपिच वृद्धिरादैच्सूत्रभाष्ये पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञेत्यादिग्रन्थेन पूर्वोच्चारितत्वरूपप्राथम्यस्यैवोक्तत्वात् । उक्त एकार्थीभावोऽपि निर्मूलः तत्तत्प्रत्ययविधायकशास्त्रीयप्रत्यासत्तिन्यायमूलिकया प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत इति भाष्यसंमतव्युत्पत्त्यैव प्रकृतिप्रत्यययोस्तल्लाभेन तद्धितविधौ समर्थपरिभाषोपस्थितेर्भाष्योक्ताया वैयर्थ्यापत्तेः । अस्मदुक्तैकार्थीभावस्यैव समर्थ(पदार्थ)पदार्थताया भाष्ये उक्तेश्च ।

नच मानसः पार्ष्णिकबोध इति वाच्यम् । शब्दयोरर्थद्वारकपरस्परान्वयाभावेनासामर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । किंच नीलमुत्पलं पश्येत्यादौ दर्शनकर्मत्वस्य साक्षादेव गुणे सत्त्वेनाकाङ्क्षाभावेन पार्ष्णिकबोधे मानाभावात्तत्र समासानापत्तिः । यत्र गुणवाचकानां स्वपरिच्छेद्यद्रव्यद्वारा क्रियाकारकत्वं तत्र परिच्छेद्यं द्रव्यं किमित्याकाङ्क्षायामुपात्तमेवेत्यरुणाधिकरणवार्त्तिकोक्तेः ।

त्यर्थः । किंचेत्युक्तावेव भाष्यविरोधरूपदोषमाहापिचेति । उक्त इति अयमवेत्यादिना समासे दोषाभावादाह तत्तदिति एकोपस्थितिजनकरूपेत्यर्थः । एवं तस्य शाब्दत्वं निरस्यांत्यपक्षं निराचष्टे नचेति मानसत्वादेवाह शब्दयोरिति । तथाचोक्तस्थले समासानापत्तिः ।

अभ्युपेत्य दोषांतरमत्राह किंचेति । भावात् असामर्थ्यादिति शेषः तत्र नीलोत्पलं पश्येत्यादौ । यत्र अरुणया पिंगाक्ष्येत्यत्र गुणिनि नैव-

किंच नीलादिपदार्थानां परिच्छेद्याकाङ्क्षायां द्रव्यमुपात्तगुणवदेव, गुण उपात्तद्रव्यवृत्तिरेवेति भेदसंसर्गविषयकस्यापि पार्ष्णिकस्य लाभेन नियमतोऽभेदविषयकपार्ष्णिकबोधालाभेन सामानाधिकरण्यानिमित्तसमासानापत्तिस्तन्निमित्तपुंवत्त्वानापत्तिश्च। दर्शनीयामातेत्यादौ तद्वारणाय वृत्तौ वृत्तेः प्राक्च यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुंवत्त्वप्रवृत्तेः। एतच्च बहुव्रीहिप्रकरणे स्फुटीभविष्यति। एतेन समासघटकीभूतं गुणिपरमित्यपास्तमिति चेत्।

अत्राहुः। भीष्मं कटं कुर्वित्यादौ भीष्मादिगुणविशिष्टकटस्य करोतिक्रिययेप्सितत्वात्कर्मत्वं तच्च कटपदोत्तरद्वितीयया विशिष्टस्य प्रधानानतिरिक्ततया प्रधानगतस्य तस्योक्तौ विशिष्टगतं तदभिहितमेवेति भीष्मादिभ्यो द्वितीया न स्यादित्याशङ्क्य भाष्ये विशिष्टकर्मत्वस्य समानविभक्तिकविशेषणं विना प्रत्याययितुमशक्यत्वेन भीष्मादीनामपि कर्मत्वशक्तिमत्त्वादु-

---

लक्षणेति भावः। उपात्तमेवेति पार्ष्णिकमानसबोधेनेति भावः। एवंच तद्रीत्यायं दोष इति बोध्यम्। तद्रीत्यैव दोषान्तरं तत्राह किञ्चेति- च्छेद्येति द्रव्येत्यर्थः। कस्य बोधस्य। ननु समासघटकीभूतस्य गुणिपरत्वान्नायं दोषः समासे भिन्नव्युत्पत्तिस्वीकारादत आह तन्निमित्तेति बहुव्रीहिः। उक्तरीत्या नात्र निर्वाह इत्याह दर्शेति। आदिना कुमारीपुरुष इत्यादि। तत् पुंवत्त्वं। वृत्तेः स्वीकारात्। अन्यथाषष्ठीसमासेऽपि तत्सम्बन्धिबोधेन वृत्तौ सामानाधिकरण्याविघातेन तदापत्तिरेव तदाहैतच्चेति।

एतेन पुंवत्त्वानापत्तिरूपद्वितीयदोषेण। तावताप्यनिर्वाहादितिभावः। तत्वात् तत्तमत्त्वात्। तत्रकटेति पाठः तच्चकटेत्यपाठः। असं

क्तत्वेऽपि द्वितीयेत्येकं समाधानं कृतं।

तस्यायं भावः-विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वमन्यथा विशिष्टं कर्मेत्युक्तिव्याघातः। कुण्डली पण्डित इत्यादौ कुण्डलादेः पण्डितत्वप्रमा तु न। शिखी ध्वस्त इत्यादौ विशेष्ये बाधे विशेषणगतस्य तत्रारोपेण प्रतीतिवत् अत्र विशेषणे बाधे विशेष्यगतस्यारोपेणोपपत्तेः। एवंच तदंशे भ्रमत्वं ज्ञानस्य, यत्र त्वबाधस्तत्र नांशेऽपि तत्त्वम्। विशिष्टगतैककर्मत्वप्रतिपादनं च नोभयत्र द्वितीयां विनेति विशेषणादपि सा। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वयित्वमिव विशेषणविशिष्टस्वप्रकृत्यर्थान्वयित्वमपि। अत्र विशेषणपदात्कर्मत्वाद्यनालिङ्गितैव तदुपस्थितिर्विशेष्यस्य तु तद्विशिष्टे प्रतीतेर्विशिष्टस्यैककर्मत्वबोधः। तथा बोधे विशेषणोत्तरद्वितीयापि सहकारिणीत्यत्र सामर्थ्यं नानुपपन्नम्।

ततः 'अथवा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपी'त्युक्तम्।

स्वद्धत्वात् विशेषणभेदेऽप्याह प्रधानेति। उक्तत्वेऽपि कटपदोत्तरद्वितीयया एवं सत्यतिप्रसङ्गं निराचष्टे कुंडलीति। प्रवृत्तेरिष्टत्वादाह प्रमेति तत्र विशिष्टे प्रमेत्युक्तफलमाहैवंचेति तत्र तदारोपेत्यर्थः अत्र तु कुण्डली सुन्दर इत्यादौ। प्रकृतमाह विशिष्टेति। नन्वेवमपि प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिविरोध एव शुद्धप्रकृत्यर्थान्वयित्वस्य क्वाप्य भावादत आह प्रत्ययानामिति। तत्र व्युत्पत्तिभेदाङ्गीकारादिति भावः।

नन्वेवं बोधद्वयापत्तिरतआहात्रेति एवं सति तद्वैयर्थ्यं परिहरति तथा बोधे इति। इतिर्भावसमाप्तौ। अत्र पक्षे शंकां निराचष्टे त्यत्रेति। इति हेतोरत्र पक्षे परमकारकेण कृतमित्यादौ सामर्थ्य मि-

तस्यायं भावः-उभयोरपि कर्मत्वात्कटपदोत्तरद्वितीया कटगतकर्मत्वोक्तावपि विशेषणगतकर्मत्वप्रतिपादनाय विशेषणादपि द्वितीया। तत्रोत्पत्तिरपि गुणस्य द्रव्यद्वारैव वाच्या दानादिकर्मता च द्रव्यद्वारैवेति साक्षात्फलाश्रयादेरिव द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कर्मत्वादिकम्। एवंच विशेषणं पृथक्कर्मादिशक्तिवैशिष्ट्येनैव बोधकम्। द्रव्येणाभेदात्तु तस्याः शक्तेर्वाक्यार्थबोधे विशिष्याग्रहः। अत्रापि पक्षे विशेषणविशेष्ययोः परस्परान्वयपूर्वकमेव क्रियान्वयः। नच कारकाणां भावनान्वयनियमहानिः, साक्षात् क्रियाजनकानां साक्षादेव तदन्वयः। इतरद्वारा कारकाणां तु तदन्वयद्वारक एव क्रियान्वय इति नियमेन तदहानेः।

एतेन 'गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्या'दिति न्यायविरोधः परस्परान्वये इत्यपास्तम्। उक्तरीत्या समत्वाभावात्। एवमेव युक्तं ज्ञानद्वयकल्पने गौरवात्। अननुभवाच्च।

त्यर्थः विशिष्टस्यैव क्रियान्वयादिति भावः।

ननु स्वतः कथं भीष्मादेः करणत्वमत आह तत्रोत्पत्तिरपीति। उक्तवाक्ये कटमित्यादावित्यर्थः। अपिना कर्मत्वं न केवलमत्रैवास्य किंत्वन्यत्रापीत्याह दानादीति। कृष्णां गां दद्यादित्यादौ आदिश्यामाधारपरिग्रहः। एवंच उभयोः कर्मत्वे च। एवं नोक्तव्यवच्छेदः। नन्वेवं शक्तिद्वयबोधापत्तिरत आह द्रव्येणेति एवं तदाशयमुक्त्वा सामर्थ्यमत्राप्यस्तीत्याहात्रापीति अपिना पूर्वः। इतरद्वारेति अत एव कर्तृकर्मद्वारा क्रियाजनकस्याधिकरणस्य तद्द्वारैव क्रियान्वयः। अतएवाक्षप्रवीण इत्यादौ समास इत्युक्तं।

एतेनेत्यस्यार्थमाहोक्तेति साक्षात्परंपरारूपेत्यर्थः। ननु शंक-

किंच कारकविभक्तिसाधुत्वाय प्रथमं क्रियान्वयः समासस्य पार्ष्णिकान्वयमादाय साधुत्वम्, उत समासस्यैव प्राथमिकपरस्परान्वयेन साधुत्वं, विभक्तेस्तु पार्ष्णिकेनेत्यत्र विनिगमनाविरहात्। द्वितीयोपपत्त्यर्थमेवैषा कल्पना भाष्यकृतः, सूत्रकृतः प्रकृत्यादिविभागकल्पनावत्, नत्वत्र बोधे विशेषः। कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्योते एवं चात्रापि सामर्थ्याविघातः स्पष्ट एव।

नच तवापि श्वेतं छागमित्यादौ श्वेतच्छागाभावे येन केन चिच्छ्वेतेनापि यागसाङ्गता कुतो नेति वाच्यम्। जातेः शब्देन कथमपि भेदास्पर्शेन द्रव्यात्मकत्वान्न तत्त्यागः। नहि भवति शाबलेयस्य गौरिति। गुणस्य तु पटस्य शुक्ल इति भेदेन प्रतीत्या द्रव्ये सत्येव

कोक्तमेव कुतो नात आहैवमेवेति। प्रामाणिकगौरवस्यातत्वादाह-नत्विति। तदनुभवसत्त्वादाह किंचेति। भाष्यसंमतमपीदमित्याह द्वितीयोपपत्तीति तावता अवास्तवत्वायाह सूत्रकृत इति। एवञ्चच्छेद्यमयाह न तत्रेति।

नन्वेवं करोतिक्रियायाः पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः। पश्चात्त्वेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभाव इति कैयटविरोधोऽत आह कैयटेति। करोतिक्रियायां तदर्थोत्पत्तौ पृथक् सर्वेषां साक्षात्परंपरया वोद्देश्यत्वेन कर्मत्वे तत्संज्ञकत्वे द्वितीयोत्पत्तिः। पश्चात् द्वितीयोत्पत्त्यनन्तरमेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभावस्तेनान्वयः इति तदर्थ त् इति भावः। एवञ्च परस्परान्वयपूर्वकमेव क्रियान्वये च। अत्रापि इतिर्भावसमाप्तौ। परमते प्रागुक्तदोषोऽत्रापि पक्षे तदवस्थ इत्याह नच तवापीति। एवं भाष्याशयं वर्णयतः सिद्धान्तितोऽपीत्यर्थः। अपिना परः। हेतुमाह जातेरित्यादि त्यागादि

गुणापगमेन च विप्रकृष्टत्वेन तस्य त्यागात् । जातेस्त्यागे सर्वथैव साधनभेदात् क्रियान्तरमेव स्यात् । मन्मते तु साहश्यात् खदिरबुद्धेरनपगम इत्यदोषात ।

अतएव न ङिसंबुध्योरिति सूत्रे भाष्ये संबुध्यन्तानां राजवृन्दारकेत्यादौ न समासः । इह तावत्समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते, नासौ जातुचित्समासेन गम्यते । अवयवसंबोधनं वाक्येन गम्यते समुदायसंबोधनं समासेनेत्युक्तम् । पृथगवयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परस्यैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यायोगादिति कैयटः । संबोधनविभक्त्यर्थस्यानुवाद्यतया विधेयान्वयित्वेनोभयोरपि क्रियान्वयित्वेन परस्परान्वयाभावान्नैकार्थीभाव इति तद्भावः ।

तत्र तु नीलमुत्पलमित्यादौ पार्ष्णिकान्वयेन सामर्थ्यवदत्रापि वक्तुं शक्यत्वेन भाष्याद्यसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मान्मदुक्तरीत्या नीलमुत्पलमित्यादौ प्रत्येकं कर्मत्वेऽपि विशिष्टस्यैवेतरान्वयादस्ति सामर्थ्यं, संबोधनस्थले

न । युक्त्यन्तरमाह द्रव्ये सत्येवेति । दोषान्तरमाह जातेरिति । किञ्च यत इत्यादिः । नन्वेवं प्रतिनिध्युच्छेदापत्तिस्तत्रजातिभेदादत आह मन्मतेत्विति । तथाच साधनभेदे इति तत्र तथा सत्वेऽपि प्रकृते वैषम्यमिति न दोष इति भावः ।

भाष्यस्योक्त एवाशयो न कैयटाद्युक्त इति द्रढयति अतएवेत्यादिना विभावयंत्वित्यन्तेन । अतएव भाष्यस्य तथाशयकत्वभावादेव सामान्येनोक्तं विशिष्याहावयवेति । पृथगिति वाक्येनेत्यादि । परस्परस्येति अन्वयाभावे इति शेषः । तदाह संबोधनेति । तद्भावः भाष्यकैयटाशयः । अतएवेति सूचितं विशदयति तत्र त्वित्यादिना । तत्र तु तत्प्रागुक्त भाष्याशयवादिनस्तु । उपसंहरन्नाह तस्मादिति स-

प्रत्येकमभिमुखीभावे एवोभयत्र संबोधनविभक्तिरिति न तस्याः विशेषणविभक्तितुल्यत्वमिति न तत्रान्त्यप्रकारत्रयसंभवः। प्रत्येकं संबोधनविभक्तौ कदापि विशिष्टसंबोधनाप्रतीतेः। यश्चेहार्थ इत्यादिना भाष्येण स्पष्टमेवास्य वाक्यस्य विशिष्टाबोधकत्वमुक्तमिहेत्यनेन च अन्यत्र वाक्यस्य समाससमानार्थबोधने सामर्थ्यं च दर्शितमिति भाष्यविदो विभावयन्तु।

कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीयेति तृतीयपक्षे तु तस्य कर्मत्वाभावेऽपि स्वविशेष्यगतकर्मत्वेन तत्र द्वितीया। यथेश्वरसुहृदः स्वयं निर्धना अपि तद्धनेनैव धनफलभाजस्तद्वत्तदेकयोगक्षेमत्वादिति कैयटः।

अयंभावः—सामानाधिकरण्यं नामैकार्थबोधकत्वं यदि भिन्नशक्तित्वं स्यात्तदा शक्तिभेदेनार्थभेदादेकार्थत्वभङ्गस्तस्माद्विशेष्यसमानशक्तिकत्वं तदभिन्नविशेषणानामिति तत्समानविभक्तिकत्वमेव फलाश्रयत्वादेव। तद्वत्समानाधिकरणत्वमपि तत्तच्छक्तौ नि-

---

म्भवेऽन्वयः स्थले तत्रतु। तस्याः सम्बोधनविभक्तेः।

प्रसङ्गादाह प्रकारेति। अत्र हेतुमाह प्रत्येकमिति। अस्य भाष्यारूढत्वमाह यश्चेहेति। विशिष्टेति विशिष्टसम्बोधनेत्यर्थः। (वक्ष्यमाणं गादाहेहत्येति) चस्त्वर्थे। दर्शितं च तस्य विशेषणस्य। कैयटमाह यथेश्वरेति ईश्वरो राजा। ननु दृष्टान्ते तथा सत्वेऽपि नात्र तथा वक्तुं शक्यं तस्य फलानाश्रयत्वादत आहायं भाव इति। प्रवृत्तिनिमितस्यान्यत्र दूषितत्वादा हैकार्थेति। शक्तिः कर्मत्वादिः बहुव्रीहिः। अनतिप्रसङ्गायाह तदभिन्नेति। ननु उक्तरीत्यासम्भवोऽत आह फलेति। आदिना साधकतमत्वादि। तद्वदिति फलाश्रयत्वाविशिष्टसमेत्यर्थः॥

ग्रामकामिति । एवं च पूर्वोत्तरपक्षैकवाक्यतया मध्यमपक्षेऽप्युक्तरीत्यैव बोध उचितः ।

अरुणाधिकरणसिद्धान्तोऽप्येवमेव 'अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्या'दिति जैमिनेः सिद्धान्तसूत्रात् । द्रव्यगुणवाचकशब्दयोरर्थैकत्वे परस्परमभेदान्वयेनैकार्थबोधकत्वे सति ऐककर्म्याद्विशिष्टैकस्यैकक्रियासंबन्धान्नियमः परस्परावच्छेदरूप इति तदर्थात् । लोकसिद्धाया आरुण्यविशिष्टैकहायन्याः क्रियानुवादेन विधानान्न वाक्यभेदः । गुणवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वं तद्गतलिङ्गादिग्राहित्वं चेत्येष ह्येतदधिकरणसिद्धान्त इत्यलम् ।

नन्वेवं रीत्या नीलघटमानयेत्यादौ समासे कृते नीलादिपदोत्तरद्वितीयाद्यापत्तिरुक्तरीत्या कर्मत्वसत्त्वाद् इति चेन्न । जातविभक्तेः सुपो धात्विति लुको-

---

शङ्कोक्तं न युक्तमित्युपसंहरति एवञ्चेति । भाष्योक्तपक्षत्रयोपपत्तौ चेत्यर्थः । एवेन तदुक्तव्यवच्छेदः । स्वोक्ते परसंमतिमप्याहारुणयेति शङ्कोक्तिनिरासायाह सिद्धान्तेति । सूत्रतः स्पष्टं तदप्रतीतेराह द्रव्येति । तत्रास्य लक्षणेति भावः । तत एवास्यार्थमाह परस्परमिति । एवमग्रेऽपि । नन्वेवं वाक्यभेदापत्तिरत आह लोकेति तदंशे विधेरनुपयोग इति भावः । क्रियेति क्रयेत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । तस्या वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात् । तस्य परमतात्पर्यमाह गुणेति विशेषेति विशेष्येत्यर्थः ।

एतेनान्यथा सूत्रार्थवर्णनेनान्यथामीमांसकोक्तमतएव तदधिकरणविरुद्धं च कर्मधारये एकार्थीभावकल्पनादिकं प्राचीनोक्तं चापास्तं तदाहेत्यलमिति ॥

एवं रीत्येति परमकारकेण कृतमित्यत्रोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । समासे कृते इत्यत्रान्वयः । त्तरं त्तरमपि । कर्मत्वेति तदादावित्यर्थः । सर्वत्र तेन

ऽश्रुतेः। समासाद्विशिष्टस्यैवोपस्थित्या विशिष्टोत्तरविभक्त्यैव तद्गतस्य तस्योक्तत्वाच्चेत्याहुः।

अभेदान्वये च समानविभक्तिकनाम्नोरेव साधुत्वमिति सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। नामपदेन च विभक्त्यन्तमिति निरूपितं। तद् दधि पश्येत्यादावपि लुप्तविभक्त्या तत्त्वम्। विभक्तिलोपमजानतस्तद्व्युत्पत्त्यज्ञता च। उपदेशत उभयज्ञानमपि सुलभं। राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्त्यैव विरुद्धविभक्तित्वम्। विशेषणविभक्तिरभेदार्थेति तु न युक्तं मानाभावाल्लक्षणाया विभक्तावभावाच्च। विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थेत्यपि चिन्त्यमेव तथानुशासनाभावात्। समानविभक्तिकत्वं समानार्थकविभक्तिमत्त्वं, तेन राज्ञः सुतस्य धनमित्यादौ न दोषः, एकत्र षष्ठ्या जन्यत्वार्थत्वेनापरत्र स्वत्वार्थत्वेन तत्त्वाभावात्।

तस्य ग्रहणं। लुकेति एवं च प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वान्न तदापत्तिः। तेन तत्त्वे तदप्रवृत्तावप्याह समेति। आहुरित्यस्वरसबीजं तु परीत्येदं नतु सिद्धान्तमतेन तस्य तज्ज्ञातत्वादेव तदप्राप्तेरिति।

यत्तु नैयायिकादयः भूषणकृदादयश्च विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्था अभेदार्था वा। प्रागुक्तभाष्यीयतृतीयपक्षोऽत्र मूलं अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति तत्खण्डयितुं परिरीत्यैवाहाभेदेति। प्रागुक्तपरमतासाङ्गत्यं स्मारयति नामेति। नन्विदमपि व्यभिचरितमत आह तदधीति आदिना तद्धितिष्ठतीत्यादि। तत्त्वं समानविभक्तिकनामत्वं। नन्वेवं तदज्ञस्य बोधानापत्तिरिति चेदिष्टापत्तिरित्याह विभक्तीति। समानविभक्तिराहित्यरूपमिति वदतां मते तद्धीत्यादावदोषवत् राजपुरुषादावप्यदोषं तुल्ययुक्त्यैवाह राजेति। तदेवाह विशेषणेत्यादिना। मानेति शास्त्रेत्यर्थः। उक्तव्युत्पत्तौ शब्दतः समानत्वग्रहणे तत्रातिप्रसङ्गनिरासायाह समानेति तत्प्रयोगोपपत्तिरन्यत्रेव।

समानवचनत्वसमानलिङ्गत्वे च नाभेदान्वये तन्त्रे। वेदाः प्रमाणं, गोदौ ग्रामः, तेन तुल्यं क्रिया चेत्, शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्येत्यादौ व्यभिचारात्। मुख्यं सामानाधिकरण्यं तु वचनलिङ्गैक्य एवेत्याहुः।

कर्मधारयविधायके विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति सूत्रे विशेषणविशेष्यत्वे विषयताविशेषरूपे निविष्टे नतु परिच्छेद्यत्वपरिच्छेदकत्वे। तथा सति सामान्योपक्रमे उत्पलस्य परिच्छेदकत्वेन विशेषणत्वादुत्पलनीलमित्याद्यापत्तेः। अतएवेतरस्य प्रधानत्वादितरस्य विशेषणत्वादिति प्रधानशब्देन विशेष्यं भाष्ये व्यवहृतं, तत्र विशेष्यभूतेनाप्युत्पलेन नीलस्याश्रयान्तरव्यवच्छेदः क्रियते, यथा राजपुरुष इत्यत्र विशेष्यभूतोऽपि पुरुषो राजानं स्वान्तरेभ्यो व्यवच्छिनत्ति। एतेन परिच्छेदकत्वरूपं भेदकत्वं विषयताविशेषरूपविशेषणतासमनियतमित्यपास्तम्।

अत्र सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यत्वे चार्थयोरेव। सूत्रे तु तत्प्रतिपादकशब्दे लक्षणा विशेषणादिशब्दानां। नचोभाभ्यामेकद्रव्यस्यैवाभिधानाद्भेदाश्रयविशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरिति वाच्यम्। धर्मभेदेन द्रव्यभेदात्। निरुपाधिकं द्रव्यं वाधिष्ठानं चैतन्यरूपन्तयोराश्रय इति सामानाधिकरण्यमप्युपपन्नं वि-

---

यद्वा विरुद्धार्थकविभक्तिराहित्यमेव समानविभक्तिकत्वमित्यपि बोध्यम्। नाम्नोरेवेत्येवव्यवच्छेद्यमाह समानेति। तत्रापि विशेषमाह मुख्यमिति। अभ्यर्हितत्वादाह वचनेति। इदमपि सर्वं प्रक्रियाश्रितं न सिद्धान्तभूतमिति प्राक् प्रतिपादितमित्यस्वरसाचिराहुरित्यनेन सूचिता। विशेषान्तरमाह तत्रेति जातिशब्दादीनां मध्ये इत्यर्थः। गुणपदेनात्र

शिष्टशक्तिग्रहकाले तदुपलक्षित शुद्धेऽपि शक्तिग्रहः। अतएव कर्मधारयविषये भाष्योक्तं द्रव्यापादनं सङ्गच्छते नीलसमानाधिकरणं नीलमुत्पलमिति बोधः। उक्तं च हरिणा।

द्रव्यात्मानस्त्रयस्तस्माद्गुणौ नाना व्यवस्थिताः।
आश्रयाश्रयिभावेनेत्ययं पूर्वस्य आगमः॥ इति॥

यत्तु प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकद्रव्यवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यम्। विशेष्यविशेषणभावस्तु प्राग्वदेवेति। तन्न विशेषणेन समानाधिकरणेनेति सूत्रविरोधात्।

अन्ये तु शब्दयोरेकविशेष्यभूतार्थप्रतिपादकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं, विशेषणविशेष्यत्वमपि तद्गतार्थप्रतिपादकत्वरूपं तयोरेवेत्याहुः।

तत्र जातिशब्दसंज्ञाशब्दार्थस्य गुणक्रियासमभिव्याहारे विशेष्यतैव स्वभावात्। यद्वा जातिसंज्ञाशब्दघटित वाक्ये कृष्णादयो द्रव्यवचना अपि समासे गुणादिमात्रबोधकाः, तादात्म्येन गुणादिविशिष्टद्रव्यप्रतीतेश्च गुणादयो विशेषणं। स्पष्टं चेदं हरिग्रन्थे। गुणयोः क्रिययोर्गुणक्रिययोश्चानियम एवातो नीलोत्पलमिति व्यवस्थित एव प्रयोगः।

खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इत्यादावव्यवस्थित एव। व्याप्यव्यापकभावानापन्नजात्योरनियम एव। यथा भूतमूर्तयोः। व्याप्यव्यापकभावापन्नयोस्तु व्यापकस्य विशेष्यतैव तेन शिंशपावृक्ष इत्येव। 'नैतयोरावश्यकः स-

---

जातिसंज्ञाक्रियाभिन्नं धर्ममात्रं। कल्पतयुक्त्यैव निर्वाहे स्वभावादरो न युक्त इत्याह यद्वेति। नन्वेवमपि कथं नियमसिद्धिरत आह तादात्म्येने

मावेश' इति भाष्यादेतत्प्रयोगाभाव एवेत्यन्ये । एवंच डित्थसोमयाजीत्याद्यसाध्वेव । क्वचिदन्यदेवेत्यर्थका- द्बहुलग्रहणाद्वा साधु। सर्वं चेदम्भाष्ये स्पष्टमित्यलम् ।

अन्यो राजा राजान्तरं मयूरव्यंसकादिसमासस्त- त एव परवाल्लिङ्गता भिन्नवाच्यन्तरशब्दस्य नपुंसकत्वा- त् । तदर्थश्च पूर्वपदार्थे विशेषणम्। अत्र पूर्वपदजन्यबोध- प्रकाराश्रयबुद्धिस्थयत्किंचित्प्रातियोगिकत्वं च तदर्थे भेदे व्युत्पत्तिविशेषलभ्यम् । पूर्वकायोऽर्धपिप्पलीत्यादौ कायसम्बन्धी पूर्वो भाग इत्यादिप्रकारेण बोधः । एक देशिसमासप्रत्याख्यातृभाष्यमते कायादिशब्दानां- तदवयवपरतया कायावयवरूपः पूर्वो भाग इत्यादि- क्रमेण बोधः ।

मासो जातस्य मासजातः । अत्र विग्रहे वृत्तौ चोत्त- रपदार्थप्रधानत्वम् । नच विग्रहे तत्त्वे जातात्षष्ठ्यनु- पपत्तिः । विशेषणादेव तद्विधानादिति वाच्यम् । तस्य वृत्त्यर्थबोधकत्वाविवक्षापाताद्यत्यासेऽपि पूर्वजा- तसंस्कारानिवृत्तेरित्यग्रे निरूपयिष्यामः । मासपरि-

---

ति । चस्त्वर्थे अत इत्यस्योभयत्रान्वयः । आदिना पाचकपाठकादि । मतांतरमाह नैतयोरिति एवञ्चान्यथा प्राचामुक्त्यादिकं चिन्त्यमेव तदाहेत्यलमिति ।

पूर्वं प्रासङ्गिकमुक्तमतस्तद्विषयमाहान्य इति तद्विहितसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वभ्रमननायैतावत्पर्यन्तधावनं । घटाय इत्यादौ क्लृप्त- व्युत्पत्त्या निर्वाहादाहात्रेति यत्किञ्चित् (प्रयाद्यभिन्नराजा) ।

एकदेशिसमास स्थले क्रमप्राप्ते आह पूर्वेति । समुदाये दृष्टाः शब्दा इति न्यायेनाह कायादीति ।

कालाः परीत्यस्य विषयमाह मास इति । यत्तु प्राञ्चः यद्यपि वा- क्ये समासः प्रधानं तथापि वृत्तौ मासजातो दृश्यतामित्यादौ

च्छेद्यो जात इति बोधः। जातस्य परिच्छेद्यत्वं तु परिच्छेद्यजननाश्रयत्वेन। अस्य जातस्य कियान्काल इति प्रश्ने मासजात इत्यस्यार्थमुत्तरत्वं बोध्यम्।

नञ्समासे बोधस्तु नञर्थनिर्णये निरूपितः। कर्मधारयान्नञ्तत्पुरुषाच्च न मत्वर्थीयः। मत्वर्थीयान्तेन च न तौ। वृत्तिद्वयकल्पने गौरवेण तत्र बहुव्रीहेरेव साधुत्वात्। क्वचित्तु शिष्टप्रयोगानुरोधेन लाघवानादराद्भवत्येव यथाऽदण्डी अपुच्छी अवाग्मी एकदेशिन इत्यादि।

प्रगत आचार्यः प्राचार्यो, निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिरित्यादौ प्रनिरादीनां गतक्रान्ताद्यर्थे वृत्तिः।

इति तत्पुरुषः।

जातस्यैव दर्शने कर्मत्वप्रतीतेरिति तत्रेति ध्वनयन्नाहात्रेति। कत्वेति तद्रूपाविग्रहत्वेत्यर्थः। तदर्थो विशेषणविशेष्यभावः। अग्रे बहुव्रीहिप्रकरणे। ननु कालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वेनायुक्तमिदमत आह जातस्येति। नन्वेवं प्रश्नोत्तरभावासङ्गतिरतआहास्येति। न कर्मेत्यनुशासनमिति। नैयायिकाद्युक्तेरसाङ्गत्यायाह कर्मेति। आदिनाअसुन्वन्तइत्यादि।

कुगतीत्यस्य विषयमाह प्रगत इति॥

इति तत्पुरुषः।

अथ बहुव्रीहिः

चित्रगुः चित्रा गावो यस्येति विग्रहः। चित्रगोसंबन्धीति समासार्थः। यत्संबन्धिन्यश्चित्रा गाव इति विग्रहे बोधः। वृत्तौ विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासः। यत्तु बहुव्रीहावन्यपदार्थे उत्तरपदस्य लक्षणा, नच गोपदेनैव गोस्वामिलक्षणायां तत्र चित्रपदार्थानन्वयः एकदेशत्वादिति वाच्यम्। चित्रपदस्य तात्पर्यग्राहकतया गोपदेनैव चित्रगोस्वामिलक्षणान्न दोषः।

एवं प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतो लक्ष्यते, प्राप्तपदं तात्पर्यग्राहकम्। प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमिति बोधोत्तरं स्वकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वसम्बन्धेन तत्संबन्धिग्रामे लक्षणेति तु न युक्तम्। उदककर्तृकप्राप्तिकर्म ग्राम इति विवक्षितार्थानिर्वाहात्। प्राप्तेतिक्तस्य कर्त्रर्थकस्य कर्मणि लक्षणाप्राप्तौ चोदकस्य कर्तृतासम्बन्धेनान्वय इत्यपि न युक्तम्। उदकरूपकर्तुरनुक्तत्वेन ततस्तृतीयायां वैयधिकरण्याद्बहुव्रीह्यनापत्तेः। उदककर्तृकप्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्कर्म ग्रामो लक्ष्यते इत्यपि न युक्तम्। प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य नाम्नः सत्त्व-

---

अथ बहुव्रीहिः

अथ क्रमप्राप्तं बहुव्रीहिमाह चित्रगुरिति। चित्रगवीसम्बन्धीति पाठः। तत्रादौ दीक्षितादिसकलप्राचां मतमाह यदिति। नव्यनैयायिकमतं खण्डयति यत्त्विति। वक्ष्यमाणन्यायेनाहोत्तरेति। तत्र गवि। चित्रेति यत इत्यादिः। चित्रगवीस्वामीति पाठः। षष्ठ्यर्थबहुव्रीहावुक्त्वाऽषष्ठ्यर्थबहुव्रीहावाहैवमिति।

स एव स्वैकदेशिमतानि क्रमेण खण्डयति प्राप्तेत्यादिना। तदिति प्राप्तिकर्त्रभिन्नोदकेत्यर्थः। उक्तरीत्यैवेति भावः। अतएवाहोदकेति-

प्राधान्यस्य च भङ्गापत्तेः। विशेषणे कर्त्तरि एकदेशस्थेनोदकान्वयासम्भवाच्चेति नव्यन्यायविदः।

तन्न। उत्तरपदे एव लक्षणायां विनिगमकाभावात्। नच प्रत्ययानां संनिहितपूर्वपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरुत्तरपदे तत्करणे विनिगमिका, राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यर्थस्य पुरुषेऽन्वयवारणाय 'पूर्वपदार्थे'ति, वाच्यम्। सर्वक इत्यादौ व्यभिचारात्। दधीयद्ददातीत्यादौ दध्नि यत्वर्थान्वयापत्तेश्च। दधि बहुपटुर्ददातीत्यादौ दध्नि बहुजर्थान्वयापत्तिः। पटावनन्वयापत्तिश्च। किंचैवमन्यपदार्थे वर्त्तमानानेकसुबन्ताभावेन बहुव्रीहेरेवानापत्तिः। अपिचैवं घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्याप्रत्ययरूपस्य लक्षणयैवोपपत्तौ विशिष्टशक्तिकथोच्छेदापत्तिः। अथयवतल्लक्षणाद्यजानतामपि बोधात्तत्र सा चेत्प्रकृतेऽपि तुल्यम्। कस्याचिदवयवलक्षणाज्ञानाद्बोधेऽपि न तत्तत्साधुत्वं सूत्रविरोधात्। सूत्रे लाक्षणिकार्थान्वाख्यानस्यादृष्टत्वात्। व्याकरणस्य शक्तिग्राहकत्वभङ्गापत्तेश्च।

तदिति उदकप्रतीतिरित्यर्थः। उक्तरीत्यैवेति भावः। तमाशयमाह नचेति। पदे तत्रैव। सन्निहितार्थेत्येव तु नोक्तमित्याह राज्ञ इति। सर्वक इति। अत्र पूर्वस्यासुबन्तत्वेनापदत्वं। शक्तस्वरूपपदत्वमपि अकारान्ते न हलन्त इति भावः।

अभ्युपेत्य दोषान्तरमाह दधीति। तृतीयदोषमाह किञ्चेति। यत इति शेषः। एवमग्रेऽपि। एवं तत्पदे लक्षणाङ्गीकारे एवमग्रेऽपि। तस्य निरर्थकत्वात्तदसम्भवनिरासायाह तत्रेति। बोधस्य व्युत्पत्त्यधीनत्वेनानिवार्यत्वादाह कस्याचिदिति तयोर्ज्ञानादित्यर्थः। विरोधमेवाह सूत्रे इति। तदभ्युपगम आह व्याकेति। इति शास्त्रत इति इत्यर्थकविरो-

किंचैवं प्रातिपदिकात्कर्मत्वादौ स्वादय इति शास्त्रतः प्रत्यासत्त्या लब्धायाः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तल्लब्धस्य परस्परं प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वये एव तयोः साधुत्वस्य च भङ्गः उत्तरपदमात्रस्याप्रकृतित्वात् । प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानावधित्वम् । तज्जन्यज्ञानविशेष्यत्वं च प्रकृत्यर्थत्वं । एतेन प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ यदुक्तन्तदप्यपास्तम् । किंच स्ववाच्यार्थघटितलक्षणायान्तात्पर्यग्राहकत्वस्य चित्रगुरित्यादौ क्लृप्तस्य भङ्गापत्तिः । व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारे विशिष्टशक्तिरेवोचिता, एवमूढरथादावपि । वि-

ष्टशास्त्रत इत्यर्थः । तदिति उक्तशास्त्रेत्यर्थः । तयोः प्रकृतिप्रत्यययोः । नच प्रकृतित्वं न तत्तापर्याप्त्यधिकरणत्वं किंतु तदाश्रयत्वमात्रं तच्चावयवमात्रेऽपीति वाच्यं चित्रगुमानय दंडिनं पश्येत्यादौ सति तात्पर्ये विना लक्षणां चित्रगोदंडादावानयनकर्मतान्वयापत्तेः । नच दण्डादीनां पदार्थैकदेशत्वान्न तत्रान्वयः, ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजादीनामपि स्वातन्त्र्यस्याबाधात् ।

एतेन संनिहितार्थगतव्युत्पत्तिः सन्निधानं चानुशासनिकमित्यप्यपास्तं । नच दण्डिनमित्यादावपि न स्वतंत्रत्वादेवान्वयः नहि पदाव्यवधानमासत्तिः गिरिरग्निमान्भुक्तं देवदत्तेनेत्यर्थे तात्पर्यग्रहवतः पुंसो गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेत्यतो वाक्याद्बोधानापत्तेः । किन्तु पदजन्यपदार्थोपस्थितिमात्रं सा च समूहालम्बनादिरूपास्त्येव अत एव भजे सरोरुहसदृशं भगवतश्चरणारविंदमित्यादितः शाब्दबोधः संगच्छते ।

एतेन प्रत्ययाव्यवहितप्राग्वर्तिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वं तच्च द्वंद्वादौउभयोरव्ययीभावादौ पूर्वपदार्थस्यैव अव्ययधानांशनिवेशाद्दण्डिनमित्यत्र प्राग्वर्त्तिदंडपदजन्यबोधाविशेष्यदंडे नातिप्रसङ्ग इति परास्तं । बहुपटुः सर्वक इत्यादावव्याप्तेः । दधीयतीत्यादौ दधि वत्वर्थान्वयापत्तेश्च तदेतदभिप्रेत्याह प्रकृतित्वं चे-

शिष्टशक्तिवादिनान्तु न कश्चिद्व्युत्पत्तिविरोधः । सर्वव्युत्पत्तीनां भिन्नोपस्थितिजनकशब्दविषयत्वात् । तत्र विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यान्तर्भावेणैव संसर्गेऽन्यपदार्थे च शक्तिकल्पना चित्रगुरित्यादौ स्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन चित्रगोविशिष्टः समासार्थस्तत्राश्रयः स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धश्चेत्युभयं समासार्थः ।

यद्वा संसर्गरूपो विभक्त्यर्थ एव बहुव्रीहिशक्यः । नच विभक्त्यर्थस्यासत्वरूपतया लिङ्गसंख्याकार्यानुपपत्तिरिति वाच्यं । गुणवचनवत् यत् द्रव्याश्रितोऽसौ संबन्धस्तल्लिङ्गसंख्याभ्यान्तस्य योगाङ्गीकारात् । एवं च समासेनाभिधीयमानः संबन्धः संबन्धितादात्म्येनैवाभिधीयते, तत्र द्विष्ठत्वेऽपि सबन्धस्य संबन्ध्यन्तरस्य विशेषणतया शब्देनैवोपात्तत्वात् प्राधान्याच्च स्वामिन एवाश्रयत्वं व्यवस्थाप्यते इति तद्गतलिङ्गसंख्ये भवतः, संबन्धसंबन्धिनोः स्वरूपातिरिक्तसंबन्धाभावेन संबन्धितादात्म्ये एव पर्यवसानं बोध्यम् । शब्दश-

---

ति । सिद्धांते तु न कोप इत्याह विशिष्टेति । इदमुपपादयन् प्रागुक्तरीत्या प्रागुक्तं विशदयति तत्रेति । विशिष्टशक्तिवादिमते इत्यर्थः वृ- त्ताधितिभावः । इदमपिपर्यवसितमित्याह चित्रगुरिति । तत्राविशिष्ट- मध्ये, आश्रयः संवन्धानुयोगी । कारकप्रकरणोक्तरीत्येदं लाघवाद्- क्लृप्तत्वात्तथैव लाभाच्चाह—

यद्वेति । एवेनाश्रयव्यवच्छेदः । ननु सम्बन्धस्योभयाश्रितत्वेन वर्त्तिपदार्थगतलिंगकार्यादेरव्यापत्तिरत आह तत्रेति तथासतीत्यर्थः । सम्बन्ध्यंतरस्य गवादेः शब्दशक्त्या आह व्यवेति । नन्वेवं कथं तादात्म्यलाभोऽत आह सम्बन्धेति । नन्वेवमपि भेदविवक्षायां दोष

क्तिस्वभावाच्च पटस्य शुक्ल इत्यत्रेव न भेदेनात्र विवक्षा, वाक्ये तु भेदेनैव विवक्षेत्यन्यत्र । पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्पष्टमिति बहवः ।

परे तु एवं सति प्रासादिपदेपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासकल्पने गौरवं बहुव्रीह्युपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य भङ्गश्च । प्राप्तभार्य इत्यादौ पूर्वोत्तरपदयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावात्पुंवत्त्वानापत्तिश्च । किंचालौकिकविग्रह एकार्थीभावरूपसामर्थ्यकल्पनया तत्र तन्मूलके विशेषणत्वव्यत्यासे पदयोः सामानाधिकरण्याभावेन समासशास्त्राप्राप्तिः । स्वशक्यार्थघटितैकार्थीभावस्य चित्रग्वादौ क्लृप्तस्य भङ्गश्च ।

तस्मात्प्राप्तिकर्त्रुदककर्मेत्यादिप्रकारेण बोधः । उदके तन्निरूपकत्वबाधेन तु विशेषणभूतप्राप्तौ तत्पर्यवसानम् । स्वर्गी ध्वस्त इतिवत् । अतएव विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासस्यैकार्थीभावकृतविशेषेऽनुक्तिर्भाष्ये । विभक्त्यर्थस्य प्राधान्येऽपि धर्मिबोधकत्वमुक्तरीत्यैव ।

एवेत्यत आह शब्देति चस्त्वर्थे । नन्वेवं वाक्येऽपि षष्ठ्याद्यनापत्तिरत आह वाक्ये त्विति । बहवः दीक्षितभूषणकृदादयः ।

इदं दूषयन् सिद्धान्तमाह परेत्वित्यादिना आहुरित्यन्तेन । एवं सति तद्वैपरीत्यान्तर्भावे सति । विवक्षितार्थनिर्वाहायाह प्रासादीति तदभ्युपगमे आह बहिति । तत्र तस्यैव निमित्तत्वादाहैकेति । वृत्तौ वृत्तेः प्राक् च सामानाधिकरण्ये एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः । सिद्धान्तमाह तस्मादिति । तत्र कर्म । तत् तन्निरूपकत्वं । इदमेव भाष्यसंमतमित्याहातएवेति ईदृशबोधाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । प्रागुक्तपक्षद्वय-

यत्तु मीमांसकाः। बहुव्रीहौ चित्राणां गवामयमिति विग्रह उचितो नतु चित्रा गावोऽस्येति। वृत्तिविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वस्यानौचित्यात् प्रासोदक इत्यादेरपि प्राप्तस्योदकस्यायमिति विग्रहः। प्रासोदकसम्बन्धीति बोधः। सम्बन्धश्च स्वकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वादिरिति।

तन्न। एवं विधविग्रहस्य मत्वर्थे बहुव्रीहिः, कर्तृकर्मवचनेनाप्रथमायाः, अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिः, शेषो बहुव्रीहि, त्रिकतः शेष इत्यादिमुनिवचनाविरुद्धत्वात्। नचालौकिके प्रथमान्तानामेव प्रवेशेन न तद्विरोध इति वाच्यम्। अलौकिके प्रविष्टानामेव पक्षान्तरे समासाभावे परिनिष्ठितानां तदर्थबोधनाय प्रयोगसंभवे उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितपदघटितलौकिकविग्रहवाक्यकल्पनाया अनौचित्यात्।

किंच न केवलमर्थबोधनायैव तद्वाक्यप्रयोगः। किंतु समासादेर्वैकल्पिकत्वप्रदर्शनायापि तद्दर्शकं चोक्तरीत्या चित्रा गावो यस्येत्याद्येव न त्वदीयमतएवाविग्रहो नित्यसमास इति वृद्धाः। अन्यथा कुम्भकार इत्येतत्समानार्थकस्य कुम्भस्य कर्त्तेत्यस्य संभवेन तस्य नित्यसमासत्वं भज्येत। कर्तृपदस्य न समा-

---

मध्येऽपि द्वितीयपक्ष एव युक्त इत्याह विभक्त्यर्थेति। इत्यादि विग्रह इति पाठः।

मत्वर्थे इति वार्त्तिकं। षष्ठ्यर्थः सप्तम्यर्थश्च मत्वर्थः। वार्तिकांतरमाह कर्तृकर्मेति। अप्रथमाया इत्यस्य व्याख्या अप्रथमेति। सूत्रमाह शेष इति। भाष्यमाह त्रिकत इति। आदिग्राह्यं चिन्त्यं। अनौचित्यादिति चित्रा अस् गोअसित्यादिस्थितौ विभाषा समाससंज्ञायां यदा सा जाता तदा प्रातिपदिकत्वे विभक्तिलुक्। यदा तु सा न

सघटकतेति चेदलौकिकसमासवृत्त्या चित्राणामित्यादेरपि तदघटकत्वं तुल्यम्।

नच चित्रा गावो यस्येत्यपि विग्रहोऽस्तु तच्चैकल्पिकत्वबोधकः। अर्थनिर्णयार्थं तु मदुक्तोऽपि समासघटकपदघटितवाक्यासंभव एव नित्यसमासत्वमिति न बहुव्रीहेस्तत्त्वमिति वाच्यम्। फलद्वयार्थं युगपद्वाक्यद्वयप्रयोगापत्तेः। किंच समसनमेकीभाव इत्यर्थकसमासे पदप्रतिद्वन्द्विविग्रहपदस्य समासघटकपदानां विभिन्नत्वेन ग्रह इत्यर्थकस्य त्वदुक्ते प्रयोगासंभवात्। अनेन हि वृत्तिघटकपदानां भेदेन स्वरूपज्ञापकस्य विग्रहत्वं लभ्यते। नच त्वदुक्ते तदस्तीत्यलम्।

वृत्त्यर्थप्रदर्शनार्थं कल्पिते चित्रा गावो यस्येत्यादावपि विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासाच्चित्रगोसम्बन्धीत्येव बोधः। व्यत्यासबोधनार्थैव चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति प्रदर्श्यते वृद्धैः। सर्वनामसंज्ञासूत्रभा-

तदातस्याः तदेति(?)एतेन षष्ठीतत्पुरुषादावपि राजा चासौ पुरुष इति विगृह्णन्तः परास्ताः। वैकल्पिकेति तन्मात्रेत्यर्थः। अतएवाहार्थेति। अन्यथा विग्रहाच्छक्तिनिर्णयो न स्यात् इति भावः।

ननु समस्यमानपदे विवरणाभावाद्बहुव्रीहेर्नित्यसमासत्वापत्तिरत आह समासेति। फलेति समासार्थबोधनार्थं तद्वैकल्पिकत्वबोधनार्थं चेत्यर्थः। न तथा प्रयुञ्जते सचेतस इति भावः। अनेन तत्प्रतिद्वंद्विनातेन। किंच सूत्रकृता दीव्यतिखनतीत्यादिशब्दैः प्रत्ययार्थविवरणाद्यथाऽक्षकरणकभावनाश्रय इत्यर्थकाक्षिक इत्यस्याक्षनिष्ठव्यापारजन्यभावनेत्यर्थकाक्षैर्दीव्यतीत्येतद्विशेषणविशेष्यभावादो समानार्थत्वविरहेऽपि विवरणं शक्तिनिर्णायकं च। तथा प्रकृतेऽपि स्यादिति क्लिष्टकल्पनाश्रयणं व्यर्थमेव तदाहेत्यलमिति।

सकलप्राचां ग्रन्थासांगत्याय सिद्धांतमाह वृत्त्यर्थेत्यादिना क-

न्येऽपि सर्व आदिर्येषां तानीति विग्रहो दर्शितः। सर्वनाम्नामुत्सर्गतःप्रधानपरामर्शित्वात्स चित्रगुरित्यनेन स्वामिप्राधान्यं प्रदर्श्यत इति कैयटः।

अत एव मासजात इत्यादेर्मासो जातस्य यस्य स इति विग्रहं प्रदर्शयन्ति। चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति वाक्ये चित्रगुपदं तत्पदबोध्यपरं चित्रगोसम्बन्धी यो भवति स चित्रगुपदबोध्य इति बोधः। पचतीति पाचक इत्यादेः पाचकपदं पचतीत्येतत्समानार्थमिति बोधः। पचति पाकं करोतीत्यतोऽपि पचतिपदमेककर्तृकपाकक्रियाबोधकमिति बोधः। एवमन्यत्रापि। एवंच वृत्तिविग्रहयोः समानार्थता स्पष्टैव। विग्रहश्च वृत्त्यर्थवृत्तिवैकल्पिकत्ववृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनोद्देशेन प्रवृत्तं वाक्यम्। तेन लोके स्वातन्त्र्येणार्थबोधार्थं प्रयुक्ते यथास्थित एव विशेष्यविशेषणभावः। तदुक्तं हरिणा।

क्वचिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितम्

इत्युपक्रम्य

आख्यातं तद्धितार्थस्य यत्किंचिदुपदर्शकम्।

गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः

ल्पिते वाक्ये चित्रगवीसम्बन्धीति पाठः। एवमग्रेऽपि व्यत्यासेति तदित्यादिः। अतएव तत्र तथाबोधादेव। तदुपपादयति चित्रा गाव इति लक्षणया आह परमिति। तथैवाह पदमिति। अतो विवरणवाक्यघटितादपि। वृत्त्यर्थेति वृत्त्यर्थश्च वृत्तिवैकल्पिकत्वं च वृत्तिघटकपदस्वरूपं च एतत्त्रितयबोधनोद्देशेनेत्यर्थः। अतएव परां कस्य कुंभं करोति कुंभस्य कर्तेत्यादेर्न विग्रहत्वं। तेन तत्रैव तत्कल्पनेन। तदुक्तमिति तदेतदभिप्रेत्योपक्रमेऽप्युक्तं तेनेत्यर्थः। दीव्यती·

इति। दीव्यतीत्याद्यर्थविहिततद्धितानां साधनप्रधानत्वेन सूत्रस्थे दीव्यतीत्यादौ विग्रहवाक्यस्थे च गुणप्रधानभावो विपरीतो दृष्टोऽन्यथावृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वं भज्येतेति तदर्थः।

यत्तु तत्र तद्धिते विपर्ययो दृष्ट इत्यर्थवर्णनं भावप्रधानम्, अतिङन्तार्थविहितस्यापि सत्त्वप्रधानतेत्याशय इति।

तन्न अक्षरस्वारस्यानुगुणं, यत्पदपरामृष्टस्य प्रधानस्यैव तच्छब्देन परामर्शात्। एकत्राधिकरणे पूर्वदृष्टगुणत्यागपूर्वकं गुणान्तराङ्गीकारस्यैव विपर्ययपदार्थत्वाच्च। अतएवैतद्व्याख्यायां तेन दीव्यतीत्यादौ निर्देशे गुणप्रधानभावो न विवक्षित इत्याह पुञ्जराजः।

अनेन तुल्यन्यायात्सर्वत्र वृत्त्यर्थप्रदर्शनाय प्रवृत्ते वाक्ये वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वाय विशेषणत्वादिव्यत्यास इति सूचितम्। तथाच तद्वहतीति सूत्रे भाष्यं 'वहत्यर्थे रथादिभ्यः प्रत्ययविधिरनर्थकस्तस्येदमिति विहितत्वादि'त्युक्त्वा वहतीत्यस्य क्रियाप्रधानत्वेन वोढेत्यस्य सत्त्वप्रधानत्वेन 'शब्दभेदान्न प्राप्नोत्यन्यः शब्दो रथं वहति अन्यो रथस्य वोढे'तीत्याशङ्क्या'र्थसामान्यात्सिद्धं य एवार्थो रथं वहति स एवार्थो रथस्य वोढे'तीति तद्वैयर्थ्यं दृढं कृत्वा द्विरथ्य इत्यादौ यतो लुगभावार्थं तदिति सिद्धान्तितम्।

त्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः।

प्राचोक्तं खंडयति यत्त्विति। तत्रेत्यस्यार्थस्तद्धिते इति। अतएव तदर्थाभावादेव। निर्देशे सौत्रे, अनेन तत्र तथा वदता पुंजराजेन। अत्र भाष्यसंमतिमप्याह तथाचेति। आदिना युगादि। तद्रथा

'य एवार्थ' इत्यादेः रथ्य इत्यस्य विग्रहभूते रथं वहतीत्यत्र योऽर्थः स एव तद्विग्रहभूते रथस्य वोढेत्यत्रेत्यर्थः। एवंच तद्व्यत्यासस्तत्रैव स्पष्टमुक्तः। एवंच वृत्तिविग्रहयोर्विषयतापि समाना।

अतएव समर्थ सूत्रे भाष्ये महत्कष्टं श्रित इति विग्रहे कष्टश्रितयोः समासः कुतो नेत्याशङ्क्य इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते महत्कष्टं श्रित इति न जातुचित्समासेनासौ गम्यते इत्युक्तम्।

तत्र पदार्थानां वाक्ये समासे च प्रतीतिस्तुल्यैव तथापि महत्कष्टं श्रित इति वाक्ये कष्टपदार्थो विशेषणत्वानाक्रान्तस्वनिष्ठविशेष्यतया बुध्यते। समासे तु श्रितनिरूपितविशेषणत्वाक्रान्ततयैवेति न महत्पदार्थस्य तत्र विशेषणत्वम्। एवंच विषयताविशेषस्य वाक्ये भासमानस्य समासे न कथमपि भानमिति तदर्थः। एतदेवाभिप्रेत्य कैयटः। यः कष्टं श्रितः स महत्कर्म करोति इत्यादि प्रतीयेत न तु महतः कष्टविशेषणत्वमिति। एवंचालौकिक इव वृत्तिविग्रहभूते लौकिके एकार्थीभावारोप एतद्भाष्येण बो-

---

दिग्रहणं। असार्वत्रिकत्वायाह य एवेति तत्रेत्यादिः। क्वचित्तथा पाठ एव तदत्राहैवंचेति। विशेष्यविशेषणव्यत्यासो विग्रहवाक्यस्य सौत्रोक्त्येत्यर्थः। एवेन स्वातन्त्र्यव्यवच्छेदः, एवंच तत्र तद्व्यत्यासे च।

भाष्यान्तरमाहातएवेति। तस्याः समानत्वादेवेत्यर्थः। महदिति भिन्नं पदं। जातुचित् कदाचित्। तदर्थमाह तत्रेति उक्तविषय इत्यर्थः। आक्रान्तत्वादि च तद्वैशिष्ट्यादि। तत्र कष्टपदार्थे य इति

धित इत्यपि केचित् ।

युक्तं चैतत् । अन्यथा कष्टं श्रित इत्यस्यापि विग्रहत्वं न स्यात् तद्वदेव विषयताभेदात् । विशेषणसमभिव्याहारे तु तत्संबन्धानुपपत्त्या न श्रितादिरूपप्रधाननिरूपितविशेषणतयोपस्थितिस्तदसमभिव्याहारे तु तथैवोपस्थितिः । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । समासतद्घटकपदमात्रघटितविग्रहयोः समानार्थत्वे एतद्भाष्यतात्पर्यम् ।

अतएव कालाः परिमाणिनेति सूत्रे किंप्रधानोऽयं समास, उत्तरपदार्थप्रधान इत्युक्तं, नायं प्रश्नः समासमात्रविषय उचितः, तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानताया अव्ययं विभक्तीत्यादिसूत्रेषु भाष्ये उक्तत्वेन मासजातो द्रश्यतामित्यादौ जातस्यैव कार्यसम्बन्धदर्शनात्प्राधान्यनिश्चयेन च तन्मात्रविषयप्रश्नानुपपत्तेः ।

तस्माद्वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहमपश्यतो विग्रहसमासोभयविषयः प्रश्न उत्तरं चेति भाति । समासपदं च समासविग्रहोभयपरम् । नच विग्रहेऽपि जातस्य प्राधान्ये जातस्य मास इति षष्ठ्यनुपपत्तिः विशेषणादेव षष्ठीविधानादिति वाच्यम् । वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य धृ-

---

तत्र समासे सतीति भावः । प्राग्वदाह वृत्तीति । तत्समर्थयते युक्तमिति । अन्यथा तत्साम्यानंगीकारे । तत् महदित्यादि । नन्वेवं कथमुक्तातिप्रसंगनिरासोऽत आह विशेषणेति । प्रकृतमाह समासेति मात्रपदेनान्यव्यवच्छेदः ।

भाष्यांतरमाहात एवेति । तयोस्तत्त्वादेवेत्यर्थः । मात्रपदेन विग्रहव्यवच्छेदः । विशेषसाधकमाह मासेति । नन्वेवं कथं समास इत्यु-

स्यर्थबोधकत्वरूपविग्रहत्वाविवक्षायां विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येऽपि पूर्वजातसंस्कारानिवृत्तेः।

एवंच विग्रहे तदुत्तरषष्ठ्येव मासविशेषणकसम्बन्धप्रतीतिवत्समासेऽपि विशिष्टोत्तरषष्ठ्या तत्प्रतीतिसंभव इत्याशयेन यथैवमन्येषूत्तरपदार्थप्रधानेषु यैवासावुत्तरपदे प्रधानेऽन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्याः समासे श्रवणं भवति, यथा राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति। इह पुनर्वाक्ये षष्ठीसमासे प्रथमा केनैतदेवं भवति इत्याशङ्क्य योऽसौ मासजातयोरभिसंम्बन्धः स समासे निवर्त्तते। अभिहितः सोऽर्थो न्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थःसंपन्न इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति अन्यथा विशेषणविभक्तेः षष्ठ्याः प्रधानबोधकसमासादापत्त्यसङ्गतेः।

कैयटोऽपि वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वं न्याय्यम् अत्र तु वाक्ये जातो विशेषणं समासे तु मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव कार्यसम्बन्धावगमात्प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानवैधर्म्यं च लक्ष्यते इति मत्वा पृच्छतीति प्रश्नद्वयाशयं वदन्नुत्तरेण तयोः समानार्थत्वमभिप्रैति। तत्र सम्बन्धस्य समासे निवृ-

---

त्तिरत आह समासेति॥ एवंच उक्तरीत्या पूर्वजातसंस्कारानिवृत्तौ च। तदिति जातपदेत्यर्थः। येनेत्यस्याशंकायामन्वयः। एवं उत्तरपदार्थप्रधानत्वे। पुनस्तु। भेतीत्यस्याग्रे उक्तमिति शेषः। अन्यथा उक्तरीत्या तस्य तत्र प्राधान्याभावे। प्राधान्यमित्यन्तेन किंप्रधानोऽयमितिपूर्वप्रश्नाशयः। अग्रिमेण केनैतदेवमिति द्वितीयप्रश्नाशयः।

ननु तत्रापि सम्बन्धभानसत्वेन कथं तन्निवृत्तिरत उत्तराशयमाह तत्रेति उत्तरे इत्यर्थः। यत इति शेषेणानुषंगेण मासम्बद्धत्वं निराचष्टे

त्तिः। षष्ठ्यनिमित्तत्वेन तत्र हेतुः अभिहितः समासेनातएवान्तर्भूतः। सम्बन्धिविषयकोपस्थितिविषयत्वमन्तर्भावः।

अतएव प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनं षष्ठ्यभावनिमित्तकथनं च। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तस्य शेषत्वात्। नच मासस्य जात इत्येव विग्रहोऽस्तु एवंच वृत्तिवाक्ययोः समानार्थतापि भवति षष्ठीप्रसक्तिश्च न। षष्ठीतिसूत्रेण सिद्धे कालाः परिमाणिनेत्येतत्तु कालाः परिमाणिना समस्यन्ते, नतु परिमाणं कालेनेत्यर्थेन जातमास इत्येतन्निवृत्त्यर्थमिति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन परिच्छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेद्यादेव षष्ठीस्वीकारेण तथा विग्रहासंभवात्। एवमवयवावयविसमभिव्याहारेऽवयवत्वादिसम्बन्धेऽवयविवाचकादेव षष्ठीति बोध्यम्।

तन्तूनां पट इत्यादौ तु जन्यजनकभावसम्बन्धे षष्ठी विशेषणत्वादिव्यत्यासे च शब्दस्वभाव एव बीजम्। यत्त्वेकार्थीभावबलाद् वृत्तौ विशेषणत्वादिव्य-

---

तत्र हेतुरिति। अपौनरुक्त्यायाह सम्बन्धीति। अस्य फलमाह प्रथेति उक्तभाष्यशङ्काया असङ्गतिमाशङ्कते नचेति। एवेनोक्तव्यवच्छेदः। नन्वेवं षष्ठीतिसिद्धसूत्रवैयर्थ्यमत आह षष्ठीति। नियमार्थमिति भावः। अन्यथोपपत्तेरभावादाहैतदिति। द्वितीयशङ्कादिपरेत्यर्थः। प्रसङ्गादाहैवमिति वृक्षे शाखेत्यादौ तदभावायाहावयवत्वादीति। नन्वेवं लक्ष्यविरोधोऽत आह तंतूनामिति नियमार्थमिति भावः। अन्यथोपपत्तेरभावादाहैतदिति द्वितीयशङ्कादिपरेत्यर्थः। प्रसङ्गादाहैवमिति वृक्षे शाखेत्यादौ तदभावायाहावयवत्वादीति। नन्वेवं लक्ष्यविरोधोऽत आह तन्तूनामिति।

त्यास इति तन्न । एकार्थीभावफलेषु भाष्येऽस्यागण-नात् । वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वभङ्गापत्तेश्च । एवमेव बहुव्रीहिवाक्येऽपि षष्ठीस्थितिर्बहुव्रीहौ प्रथमादीत्यपि बोध्यमित्यत्र विस्तर इत्याहुः ।

बहुव्रीहिर्द्विधा तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च । लम्बकर्णमानयेत्यादावाद्यः । तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां विशेषणानां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्रेत्यर्थात् । चित्रगुमानयेत्यादावन्त्यः । विधेयानन्वयिस्वघटकावयवार्थकत्वं च तत्त्वम् । लम्बकर्णं भोजयेत्यादावप्ययमेव । यदि विधेयान्वयित्वमिव विधेयक्रियाकाले संनिहितत्वमपि तद्गुणसंविज्ञानत्वमित्युच्यते तदा लम्बकर्णं भोजयेत्यादावप्याद्य एव । संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धी यत्रान्यपदार्थ-

---

भूषणकाराद्युक्तिं खण्डयति एवमेव मासजातवदेव । एवं वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वाय मीमांसकानां दुरभिनिवेशोऽयुक्त एव समासार्थबोध्यरूपस्य विग्रहप्रदर्शनफलस्य तेषां सिद्धावपि समस्यमानपदस्वरूपबोधनरूपतत्फलस्यासिद्धिर्मम तु सर्वेष्टसिद्धिस्तदाहान्यत्रेति गुरुमञ्जूषादावित्यर्थः ।

तं विभजते बहुिति ॥ तत्र योग्यार्थमाह तस्येति विशेषणेति । वर्तिपदार्थरूपाणामित्यर्थः । कौस्तुभादिरीत्येदं । कर्मणि ल्युटा तद्गुणानां संविज्ञानं यत्रेति तत्त्वं । अयमेव अंत्य एव । यदीति । तथाच न प्रागुक्तं लक्षणं, किंतु विधेयक्रियान्वयितत्संनिहितान्यतरस्वघटकावयवार्थक आद्यस्तद्भिन्नोऽन्त्य इति । तथाच कार्यित्वतत्संनिहितत्वान्यतरधर्मेणेति फलितं । एवं योगार्थमुक्त्वा कैयटाद्युक्तं पारिभाषिकं तल्लक्षणमाह संयोगेति । दण्डी विषाणी चानीयतामिति लक्ष्ये अस्यापि दण्डी विषाणी च भोज्यतामित्यादौ व्यभिचारादाह प्राय इति तथाचौत्सर्गिकोऽयं नियम इति भावः । एवंच सामान्यतस्तदुक्तं चित्यमेव । इदंच भेदद्वयमनेकेति विहितबहुव्रीहेः । अधिकंभावप्रकाशे

स्तत्र तद्गुणत्वं प्रायोऽन्यत्रान्य इत्यलम् ।

बहुव्रीहौ विशिष्टशक्तिस्वीकारादेवारुणाधिकरणमुपपद्यते । तत्र ह्यरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति वाक्ये ज्योतिष्टोमप्रकरणपठिते किमरुणिमा वाक्याद्भित्वा प्रकरणे सर्वद्रव्येषु निविशते उत क्रीणातिना सम्बध्य तदङ्गमेकहायन्यां निविशत इति संशयः ।

तत्र गुणस्यामूर्त्तत्वात्क्रयरूपक्रियासाधनत्वासंभवेन पृथग्भूतोऽविशेषात्प्राकरणिकद्रव्यमात्रे निविशते । अरुणादिशब्दाश्च गुणवचना एव । ननु तदाक्षिप्तद्रव्यस्य क्रयसाधनत्वसंभवोऽन्यथा प्रकरणेऽपि निवेशो न स्यात् । अमूर्त्तत्वात्क्रियाभिः, कारकत्वाच्च द्रव्यैः सम्बन्धासंभवादितिचेन्न । श्रौतैकहायन्यवरोधेन क्रये तदन्वयासंभवात् । नच सत्यपि बलाबले

व्यक्तं तदाहेत्यलमिति ।

कल्पतरुकृता तु तस्यान्यपदार्थस्य गुणत्वेन विशेषणत्वेन संविज्ञानं यत्रेत्यक्षरार्थः । अत्र सर्वस्य तस्य विशेषणत्वे समासासम्भवात्तदेकदेशो विशेषणमिति लभ्यते इति जन्मादिसूत्रे उक्तं ।

स्वोक्ते परसम्मतिमप्याह बहीति तत्र हीत्यस्य संशयादावन्वयः । अंगमिति क्रियाविशेषणं । तत्र तयोर्मध्ये पूर्वपक्षेऽन्वयोऽस्य । मात्रं कात्स्न्ये । आकृत्यधिकरणन्यायेनाहारुणादीति । नच गुणस्य स्वाश्रयवृत्तित्वरूपपरंपरया करणत्वेनान्वयः । नामार्थविभक्त्यर्थयोः साक्षात्सम्बन्धेनैवान्वयस्य क्लृप्तत्वात् । अन्यथा गङ्गायां घोष इत्यादावपि लक्षणानापत्तिः ।

असम्भवादिति नच करणतृतीयया करणद्रव्याणि प्राकरणिकान्यनूद्य गुणविधिरस्तु । विभक्तीनां निष्कृष्टशक्तिमात्राभिधायकत्वमिति मीमांसकसिद्धान्तात् सुप्विभक्तौ लक्षणाभावाच्च । तस्मात्प्रकरणे निवेशवादिनाप्यरुणपदाल्लक्षणया आक्षेपेण वोपस्थितानि

द्रव्यस्य वस्तुत एकत्वेन विरोधाभावादयुक्तमेतत्। अन्तरङ्गबहिरङ्गभावेन क्रयेणान्वये द्रव्यैक्यस्यैवाभावात्। एवंचाविशेषादरुणापदलक्षितन्तदर्थाक्षिप्तं वा द्रव्यं प्राकरणिकं सर्वमेवेति पूर्वपक्षः।

सोऽयुक्तः स्यात्। एकहायनीति समस्तस्यापि लाक्षणिकत्वेन श्रौतत्वाभावात्। निरपेक्षो हि रवः श्रुतिः। इतरपदार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानसापेक्षप्रतीतिकं हि लाक्षणिकमन्यथारुणापदलक्षितं द्रव्यमपि श्रौतमेव स्यात्।

नच लक्षणादिकं विनैव प्रकरणकल्पितश्रुतानुमितैकदेशानिष्पन्नेनारुणया ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनीभूतद्रव्यपरिच्छेदं भावयेदित्याकारेण वाक्येन प्राकरणिकसर्वद्रव्याङ्गत्वमिति वाच्यम्।

तृतीयासंयोगात्करणत्वविशिष्टानि प्राकरणिकद्रव्याण्यनूद्य गुणो विधेयः। नचैकप्रसरताभङ्गः एकोपस्थितिविषये एव तन्न्यायप्रवृत्तेः। इहतु शक्तिलक्षणाभ्यां भिन्नोपस्थितिविषयत्वान्न दोषः। समासादिवृत्तौ तु शक्तिलक्षणाभ्यां वा समासादिरूपोद्बोधकवशात् विग्रहवाक्यानुभूतविशिष्टार्थस्यैकैवोपस्थितिरिति न तत्र तथाऽन्वयः। अयमेव चैकार्थीभावो नाम। इत्थं हि वचनव्यक्तिः यत्किंचिद्यया कयाचिद्व्यक्त्या क्रियते तदरुणगुणिकयेति। अतएव स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति वक्तव्यं। एवंच क्रये एवान्वयसम्भव इति भावः।

बलेति समाहारद्वंद्वः। अभावादिति गवा क्रीणातीति क्रमप्राप्तं मंत्रे गवेति जातावेकवचनमिति भावः। एवंच श्रौतैकहायन्यवरोधेन क्रये तदन्वयासम्भवे च। प्रोक्तदोषाभावायाहारुणापदेति तदस्वीकारे आह सोऽयुक्त इति।

कैश्चिदनयैवानुपपत्त्याऽरुणयेति भित्वाऽन्यथा पूर्वपक्षो वर्णितस्तत् खण्डयति नचेति। आदिना आक्षेपः। यथाक्रममेवाहारुणेति ननु तद्वत् तृतीयया तस्यापि श्रौतत्वमत आहारुणयेतीति। ननु तथा-

द्रव्यपरिच्छेदं भावयेदित्यंशस्य प्रकरणतोऽप्यलाभात् । तस्माल्लक्षणया प्रकरणे निवेश इति वृद्धोक्तमेव ज्यायस्तत्र चानुपपत्तिरेव । अरुणयेति टाब्निर्देशस्तु च्छान्दस इति पूर्वपक्षी मन्यते । आश्रयलिङ्गग्राहित्वादि च गुणवचनानां पूर्वपक्षी न जानीते । आश्रयानिर्णयाच्च । नच स्त्रीद्रव्यलक्षणायां टाप् । अरुणापदलक्षितन्द्रव्यमित्यस्यासङ्गतेः । प्राकरणिकद्रव्यमात्रे निवेश इत्यसङ्गतेश्च ।

यत्तु टाप् साधुत्वार्थ इति तन्न । एकवचनात्यन्तस्वार्थिकप्रत्ययातिरिक्तप्रत्ययानां साधुत्वमात्रार्थताया भाष्यकारादिभिरनभ्युपगमात् । किंच समासशक्त्यनङ्गीकारे एकहायनीपिङ्गाक्षीपदयोरप्यरुणापदतुल्यतया तत्र पूर्वपक्षाद्यकरणे बीजानापत्तिः । मीमांसावार्त्तिककृतोऽप्येवमेव—

सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते ।

नहि सम्बन्धवाचित्वं संभवत्यगौरवात् ॥

इति तदुक्तेः तन्मात्रवाचित्वमित्यर्थः । सम्बन्धस्य सांसर्गिकविषयतयैव वाच्यत्वे तस्य सम्बन्ध्यन्तरभानं विना भानायोगात् ।

विशेषणं च गावोऽत्र न सम्बन्धः कथंचन ।

इति तदुक्तेः । अत्र चित्रगुरित्यादौ सम्बन्धस्य स-

पि गुणवचनानामिति न्यायेन तस्य तत्त्वमत आह अयेति । अज्ञानं न केवलं तन्त्रान्तरस्थत्वमूलकं किंत्वन्यथापीत्याहाश्रयेति ।

तदुक्तिमेव खण्डयति यत्त्विति पूर्वपक्षानुरोधेनाहैकेति सम्बन्धमात्रेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह सम्बन्धस्येति । च्यत्वे सति । अयोगात् अभानात् । ननु विशेषणतयैव तद्भानं कुतो नात आह विशेषणं

खण्डत्वेन तत्र वाक्यत्वं कल्प्यं, संबन्धिनश्चाक्षेपाद्भानं स्वीकार्यमित्यर्थोऽतिगौरवादित्यस्य। शक्तिमदवयवकत्वे सति संसर्गबोधकशब्दत्वं यौगिकशब्दत्वम्। शक्तिमदवयवत्वं च राजपुरुषादौ लोकसिद्धं, पाचकादौ शास्त्रसिद्धं। जातेस्तु व्यक्त्यभेदेन गोपदादिभ्यो भानमिति अजेत्यादौ टाप्सिद्धिः। अतएव शाबलेयस्य गौरिति कदापि न।

सिद्धान्तस्त्वस्य गुणितादात्म्येन गुणबोधकत्वम्। गुणिद्रव्यं च वाक्ये श्रुतत्वेन सन्निहितत्वादेकहायन्येवेति विशिष्टविधिरयम्। अतएव टाप् न्यायेन तस्मिन्संभवति छान्दसत्वकल्पनाया अयुक्तत्वात्। अतएव—

गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति।

इतिकोशः सङ्गच्छते। भेदेन भानेऽप्याश्रयलिङ्गग्राहिता वा, गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्युक्तेः। एकहायनी च गौरेव क्रमप्राप्तत्वात्। गवा ते क्रीणानीति मन्त्रलिङ्गात्।

चेति। नन्वेवं गौरवमेवेति आद्यदोष एवात आह सम्बन्धस्येति। अनतिप्रसङ्गायाह शक्तिमदिति। सत्यंतमपि सर्वत्र न निर्मूलमित्याह शक्तीति। नचैवमतत्वादजेत्यादौ द्रव्यानभिधानात्कथं टाबत आह जातेस्त्विति। अतएव अभेदेनैव भानादेव। अस्य अरुणयेत्यस्य। तद्रूदेवाह गुणीति विशिष्टेति गुणविशिष्टद्रव्येत्यर्थः। अत एव तस्य तद्रूपत्वादेव पूर्वपक्षयुक्तिं खण्डयति न्यायेनेति। तस्मिन् टापि। तत्र कोशविरोधमपि सूचयन्नाहात एवेति। तथा गुणिबोधकत्वादेवेत्यर्थः। आदिना एतेऽपि न रूपादयः। जातिशब्दतोऽस्य वैलक्षण्यमाह भेदेनेति गुणिभेदेनेत्यर्थः। उभयथाप्यत्र प्रयोगदर्शनात् गुणवचनत्वं हि गुणोपसर्जनगुणिबोधकत्वम्।

एतदभिप्रायेणैव वार्त्तिके उक्तं गुणस्यैवास्य द्रव्यपरिच्छेदद्वारा क्रयसाधनत्वमित्यरुणादीनां योग्यत्वाद्द्रव्यपरिच्छेद एव व्यापारस्तत्रैषां कर्तृत्वादितरत्र करणत्वं भविष्यति। तत्रारुणापदादेतदवगतम्, किंचिद्द्रव्यं परिच्छिन्दतारुणगुणेन क्रयः साधयितव्य इति, एकहायन्यपि केनचिद्गुणेन मे परिच्छेदः कार्य इत्येतावदपेक्षते, उभयापेक्षालक्षणश्च सम्बन्धः शीघ्रतरं निवर्त्तते तेन नष्टाश्वदग्धरथवत्तयोरेव विनापि षष्ठीं सम्बन्ध इति संनिहितातिक्रमे कारणाभावाच्चैवमेव ज्ञायते इति। परिच्छेदश्च स्वतादात्म्येन ग्रहणं स्वाश्रयत्वेन ग्रहणं वा एतदधिकरणसिद्धान्तसूत्रमपि कटं भीष्मं कुर्वित्येतद्व्युत्पादनावसरे तत्पुरुषप्रकरणे उक्तं व्याख्यातं चेति दिक्।

यत्तु स्वशक्यार्थविशिष्टव्यक्तिविषयकप्रसिद्धलक्षणावृत्तियोग्यं यत्प्रकारतया व्यक्त्यनन्वय्यर्थकंपदं तत्वं गुणवचनत्वं। अजायाः शुक्ल इत्यादौ टाप्वारणायांत्यरूपम्। अस्तीत्यादावपि प्रकारतया व्यक्त्यन्वयादाद्यमिति। तत्र शुक्लस्याश्रय इयमजेत्यादावेवमप्यतिव्याप्तेः।

नन्वेवमप्यतिप्रसङ्ग एवात आहेकेति। उक्तमित्यस्येतीत्यन्तेनान्वयः। अस्यआरुण्यस्य। तत्र परिच्छेदे। इतरत्र क्रये। तदेवाह तत्रेति वाक्ये इत्यर्थः।

युक्त्यंतरमप्याह संनीति प्रागुक्तपक्षद्वयमेवाह परीति। तत्र विनापि षष्ठीमित्यनेन भेदेनैव सम्बन्धो दर्शितः। अस्य निर्मूलत्वं निराचष्टे एतदिति पिङ्गाक्ष्येकहायन्योस्तु सन्निधानात्प्रत्यासत्त्या एकद्रव्यावगमः। अतएव पाचकपाठकेन कृतमित्यादौ समासोपपत्तिरेवञ्च वाक्यभेदे मानाभावेन न प्रकरणे निवेशः। एवं च यदैवैकहायन्यन्वयस्तदैवारुण्यस्याप्यन्वय इति न श्रौतैकहायन्यवरोधशंकेति बोध्यं तदाहेति दिगिति।

अतएवेन्द्रपीताधिकरणं सङ्गच्छते । तथाहि-प्रातः सवनस्य गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति मन्त्र इन्द्रदेवत्यसोमभक्षण एव नान्यदेवत्यसोमभक्षणे । इन्द्रपीतस्येति लिङ्गात् । नचै'न्द्राग्ने तु लिङ्गात्स्या'दिति सूत्रात् डित्थकपित्थयोर्मातरि डित्थमातृत्ववदिन्द्राग्निपीते इन्द्रपीतत्वरूपलिङ्गस्य सत्त्वेनेन्द्राग्निदेवत्यसोमभक्षणे मन्त्रापत्तिरिति वाच्यम् । अग्नौ भस्मीकृतस्य पानासंभवेनेन्द्रपीतशब्दस्य तृतीयातत्पुरुषेण सोमपरत्वस्यायुक्तत्वेन दानलक्षणया साधनं कृतेति चतुर्थीतत्पुरुषेण सोमपरस्येन्द्रोद्देशेन दत्तस्येत्यर्थकतयेन्द्राग्न्युद्देश्यकस्येन्द्रोद्देश्यकत्वाभावेनादोषात् ।

यत्तु इन्द्राग्निविषये इन्द्रस्याग्निसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादिन्द्रपीत इति समासो न स्यादिति शबरस्वामिनोक्तं तन्मौढ्या । उपात्तपदजप्रतीतिविषयसापेक्ष एव सापेक्षमसमर्थवदित्यस्य प्रवृत्तेः पतञ्जलिनोक्तत्वा-

---

अत एव बहुव्रीहौ विशिष्टशक्तिस्वीकारादेव । रणं तदपि । दशइन्द्रपीतस्योपहूत इति पाठः । नान्येति तस्य त्वमन्त्रकमेव भक्षणमिति भावः । लिङ्गादिति तृतीयातत्पुरुषेण तस्य तदीयसोमपरत्वादितिभावः । लिङ्गातिप्रसंगादतिप्रसङ्गं शङ्कते नचेति । सूत्रात् अनेन निर्मूलत्वं तत्र निरस्तं । एवमग्रेऽपि । तदर्थं सूचयन्नाहडित्थेति भक्षणं तत्रापि यद्वापत्तिः सैव ।

यद्यपि देवताधिकरणन्यायेनाचेतनदेवतायाः पानासम्भव एव तथापि चैतन्यपक्षेऽप्याहाग्नाविति दानेति पिबतेरित्यादिः । परस्य इन्द्रपीतशब्दस्य विषये मन्त्रप्रवृत्ताविति शेषः । उक्तदोषपरिहाराय तदुक्तिरियं पीतेति सेति पाठः । विषयेति तेन सापेक्ष एवेत्यर्थः ।

त्। विशेषणस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वेन व्रीहिभिर्यजेतेत्यादाविवेन्द्रायैव दत्त इत्यर्थेनेन्द्राग्निदेवत्ये मन्त्राप्रवृत्तेश्च।

तथाच सूत्रं 'मेकस्मिन्वा देवतान्तराद्विभागवत्' दिति। एकेन्द्रदैवत्य एवायं मन्त्रः यथा देवतान्तरसोमादस्य विभागोऽसंबन्धस्तद्वदित्यर्थं इति पूर्वपक्षे सोमपरत्वे हुतशिष्टस्य भक्षणार्थमुद्धृतस्येन्द्रपीतत्वाभावेन तत्संबन्धिलक्षणा सोमपरोपहूतशब्देन व्यधिकरणान्वयो वा स्यात्। एतच्चावन्तस्यैव देवतायै दानेन सर्वस्येति भाष्यमते स्पष्टमेव। इन्द्राय वसुमते गृह्णामीति मन्त्रलिङ्गादिन्द्रस्य समुदायसंबन्धबोधनात्सर्वस्यैव दानं प्रक्षेपस्त्वंशस्यांशान्तरस्येत्यन्यो विनियोगो वचनबलादिति।

वार्त्तिकमतेऽप्येतदावश्यकम्। अवशिष्टमात्रस्य तद्दत्तत्वाभावात्। नच समुदायदानेऽवयवस्यापि दानान्न लक्षणादि अन्यथा समुदायदाने ततः पुनर्दातुरेकदेशस्वीकारे प्रत्यवायो न स्यादिति वाच्यम्। इन्द्रा-

---

शङ्कायां दोषान्तरमाह विशेषणेति विनिगमनाविरहादाहायोगेति। अस्यादृष्टत्वनिरासायाह व्रीहिभिरिति। देवत्यसोमभक्षणे एवमग्रेपि।

वार्थमाहैवेति। अस्य इन्द्रस्य। इतिपूर्वेति इत्येवं प्रकारेण पूर्वपक्षविषय भूत इन्द्रपीतशब्दस्य सोमपरत्वे इत्यर्थः। ननु वक्ष्यमाणप्रकारेणेति भावः। तदवयवत्वस्य दुरुपपादत्वादवयवे लक्षणेत्ययुक्तमिति सूचयन्नाह तत्सम्बन्धीति तदभावजलाघवादाह सोमपरेति षष्ठ्यन्तेत्यर्थः। नन्विदं न भाष्यादिसम्मतमत आहैतच्चेति तिङन्तसम्बन्धि लक्षणादिकञ्चेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। नसर्वेति यावतो दानं तावत एव प्रक्षेप इति भावः। मतान्तरमाहेन्द्रायेति मात्रमवधारणे वार्त्तिकमतेन चेति। आदिना तथान्वयः समुदायेति धान्यराश्यादी-

ग्न्यादौ दानोद्देश्यत्वस्य समुदाये पर्याप्तिवत्तत्कर्मत्वस्यापि समुदाय एव सत्त्वात् । स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वोत्पत्त्याश्रयत्वेन क्रियोद्देश्यतायाः समुदाय एव सत्त्वात् । नान्तरीयके पुनः स्वस्वत्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्ती अवयवेऽप्यपीत्येकदेशस्वीकारे प्रत्यवायोपपत्तिः । नान्तरीयकमादाय औतव्यवहारस्तु न । नान्तरीयकदानोद्देश्यत्वस्यापि प्रत्येकं सत्त्वेनेन्द्राग्निदेवत्ये सोमभक्षणे तव मन्त्रापत्तेः ।

यत्तु स्वीकारे पाधातोर्लक्षणा सच लाघवादैन्द्राग्न्यादिविषये उभयनिरूपित एक एव न प्रत्येकानिरूपित इति । तन्न । इदं ममेत्याद्याकारकबुद्धिविषयत्वरूपस्य तस्य बुद्धेः प्रत्येकवृत्तित्वयोभयनिरूप्यत्वाभावात् । निर्वापप्रभृतिप्रतिपत्तिपर्यन्तममुकदेवतासंबन्धीदमिति याज्ञिकव्यवहारस्तु देवतोद्देशेनोपकल्पितत्वमात्रेण । उपकल्पननिरूपितोद्देश्यता च प्रतिपत्तिनाश्येति न तदुत्तरन्तथा व्यवहारः ।

तस्माद्बहुव्रीहिरिन्द्रेण पीतो यस्मिन्निति । प्रातः

स्त्वर्थः । ततः समुदायात् कर्त्तुरिति सूत्रात्तथैव लाभ इति सूचयन् पदार्थमाह स्वत्वेति । नन्वेवमुक्तदोषएवात आह नान्तेति पुनस्त्वर्थे ।

एतद्दोषपरिहारकृतन्मतं निराचष्टे यत्त्विति । तस्य स्वीकारस्य अग्रेऽन्वयः । अचेतनदेवतापक्षे स्वीकारासम्भवाच्च । चेतनत्वसविग्रहत्वपक्षेऽपि अहं ममेत्याद्यभिमानरहितानां शिवादीनां तदुपपादनासम्भवो निष्प्रमाणकश्च । देवस्वं नगृह्णीयादित्यादेश्च देवतोद्देशेन त्यक्तं न गृह्णीयादित्यादौ ददातिर्भाक्त इति बोध्यम् ।

नचैवमपि याज्ञिकव्यवहारबलेनातिरिक्तसम्बन्धकल्पनाऽत आहनिर्वापेति । इदं हविः । मात्रपदेन दानव्यवच्छेदः । एवंसति तदतिप्रसङ्गमाप्तं निराचष्टे उपेति । एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह तस्मादिति ।

सवनस्येत्याधिकृतं प्रातः सवनमन्यपदार्थः। नच कर्मसमुदायाधारकालरूपस्य तस्य भक्षणासंभव इति वाच्यम्। तेन तत्संबन्धिहविषो लक्षणाया उपहूतस्येत्याद्यन्वयाय तत्राप्यावश्यकत्वात्।

सवनीयं हविरन्यपदार्थ इति तु न युक्तम्। तस्मिन् हुतशिष्टे इन्द्रपीतस्याभावेन तस्य तदधिकरणत्वाभावात्। अतीतासु गोषु चित्रगुरिति व्यवहाराभाववदिन्द्रेण पीतस्य नष्टत्वेन तमादाय हविःषु इन्द्रपीत इति बहुव्रीहिणाऽव्यवहाराच्च।

नच पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव बहुव्रीहित्वनिर्णय इति तदर्थमधिकरणारम्भो वृथेति वाच्यम्। इन्द्रेण पीत इति तृतीयातत्पुरुषेऽपि 'तृतीया कर्मणी'त्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैव सत्त्वात्। देवानामग्निमुखत्वेनेन्द्राय स्वाहेत्यादिमन्त्रेणाग्नौ दाहस्यैवेन्द्रकर्तृकपानत्वान्न तदनुपपत्तिः। अतः पाधातोर्दाने न लक्षणेत्याशयात्। पूर्वपक्षे दानलक्षणायामपि चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसी-

---

अधिकृतं उपक्रान्तं। न च कर्मेति कर्मसमुदायश्च तदाधारकालश्चैतदुभयरूपस्य सवनस्यचेत्यर्थः। भक्षणेति भक्षयामिपदोपात्तेत्यर्थः। तेनेति तत्परेन्द्रपीतशब्देन कर्मसम्बन्धीत्यर्थः। हविष इत्यधिकरणस्य सम्बन्धित्वविवक्षया षष्ठी। आदिना भक्षणं तथा च तत्सवनसम्बन्धि भक्षणमात्रेऽयमिति सिद्धान्ताशयः। तस्मिन् हविषि। नन्वेवं मास्तु सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिरपि तु षष्ठ्यर्थे एवास्त्वत आहातीतास्विति तत्तत्रास्तीत्युक्तेरिति भावः। इन्द्रपीतेति षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिणेति पाठः।

कौस्तुभाद्युक्तिं खण्डयति नचेति। ननु तेषां मते तत्कर्तृकपानासम्भवेन पूर्वपक्ष एवायुक्तोऽतआह देवानामिति तदेति तृतीयातत्पु-

ति तृतीयान्तेनैव समासाच्च । प्रकारान्तरेणापि पूर्व-पक्षोपपादनस्य कृतत्वाच्च ।

किंच दानलक्षणायामपीन्द्राय पीत इति चतुर्थी-समासो दुर्लभः । चतुर्थी तदर्थार्थेति समासस्य प्रतिपदो-क्ततादर्थ्यचतुर्थ्यैव प्रकृतिविकृतिभाव एव च प्रवृत्ते-र्भाष्यसंमतत्वात् । साधनं कृतेत्यपि न, चतुर्थीतदर्थे-तिसूत्रे रक्षितग्रहणेन चतुर्थ्यन्तस्य तेन समासाभाव-बोधनात् । तादर्थ्यचतुर्थ्या कारकविभक्तित्वाभावेन तत्र तेन समासस्य दुर्लभत्वाच्च ।

किंच तेन समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव बहुव्री-हिस्वनिर्णयेऽधिकरणोच्छेदः । नच चतुर्थी तदर्थ इत्य-नेन तत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति वाच्यम् । तस्य स्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एव प्रवृत्तेर्भाष्यसंमत-त्वात् । प्रतिपदोक्ततादर्थ्यचतुर्थ्यन्तसमास एव तत्प्र-

---

रूपेत्यर्थः । नन्वेवं प्रागुक्तलक्षणं किमर्थमत आहात इति आशयः । परेषां स्वोपपादितरीत्यापि ततो अनिर्णयमाह पूर्वेति स्वोपपादिते इत्यर्थः । स्तीति इति विहिततृतीयान्तेनेत्यर्थः । अभ्युपेत्याप्याह प्रकारान्तरेति । स्वोपपादितपूर्वपक्षे लक्षणादिदोषान्तर माह किञ्चेति नन्विदमत एव नोक्तमपि तु साधनं कृतेती त्यत आह साधनमिति हितादियोगे विधिसत्त्वादाह रक्षितेति । ननु गोबलिरितिवत्ताद-र्थ्यचतुर्थ्यन्तेन समासोऽतआह तादर्थ्येति तच्च देवानामपी-त्युक्तरीत्योपपाद्यं ।

यद्यपि रक्षितग्रहणवत् बलिग्रहणं ज्ञापकं सम्भवति तथापि मू-ले एव कुठारमाह कारकेति । तत्र तस्यां सत्यां । तेन वार्तिकेन । अभ्युपे-त्याह किञ्चेति सम्प्रदानचतुर्थ्यंतेनेत्यर्थः । प्राग्वदुभयं तस्येति अ-पिना तत्समासः । आद्यस्य स्पष्टत्वाद्द्वितीयमुपपादयति प्रकृते त्विति ।

वृत्तेश्च। प्रकृते तु न तादर्थ्ये चतुर्थी उपपदविभक्तेरितिन्यायात। क्ते चेत्यत्रापि तदर्थ इत्यनुवर्त्तते गोरक्षितमित्येव तदुदाहरणं नतु गोहितमित्यन्यत्र निरूपितम्।

अतएव चतुर्थी तदर्थे इत्यस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव प्रवृत्तौ क्ते चेति ज्ञापकं भाष्योक्तं सङ्गच्छते। समासे शक्तिमनङ्गीकुर्वतां बहुव्रीहावन्यपदार्थे लक्षणा व्यधिकरणत्वात्। त्वद्रीत्या पूर्वपदस्य विभक्त्यर्थान्तर्भावेण लक्षणेति तत्पुरुषादविशेषः। नच दानार्थकपाधातोर्भावक्तान्तादर्श आद्यचि पीत इन्द्रो यस्येति बहुव्रीहिर्दानसम्बन्धीन्द्रसम्बन्धिन इति बोधः। आहिताग्न्यादित्वात्पीतशब्दस्य परानिपात इति न बहुव्रीहौ लक्षणाद्वयमिति वाच्यम्। धातोः सकर्मकतया भावे क्तस्यासम्भवात्। अनुपपत्तिप्रतिसंधान-

---

नन्वेव मपि अर्थे इत्यस्याविषयत्वेऽपि तदग्रिमेण क्तचेत्यनेन विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्ध एवेति आह क्ते चेत्यत्रेति। एवंच तादर्थ्यचतुर्थ्यामेव तदप्रवृत्तिरिति नात्र तदपीति भावः।

नन्वेवं गोहितमिति वृत्त्युक्ततदुदाहरणासङ्गतिरत आह गोरक्षितमिति अन्यत्र उद्योतादौ। अतएव तत्र तदनुवृत्त्या तत्रैव तत्प्रवृत्तेरेव। तत्र हि अश्वघासादिषु चतुर्थी समासोपसंख्यानं षष्ठी समासेन प्रत्याख्याय तत्रारम्भे चतुर्थी तदर्थे इति प्रकृतेः स्वरः स्यात्‌-षष्ठीसमासे त्वंतोदात्तत्वमिति स्वरभेदमाशङ्क्य क्ते चेति ज्ञापकाच्चतुर्थी इत्यस्य प्रकृतिविकृतिभावे एव प्रवृत्त्या न स्वरे विशेष इत्युक्तं। त्वद्रीत्याऽत्र तादर्थ्यचतुर्थ्यभावेन तदप्राप्तौ विध्यर्थत्वेनास्य सार्थकयात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। तस्मात्स्वरेणानिर्णय इति तदारम्भः सफल एवेति सिद्धम्।

अतएवेत्युक्त्या सूचितामन्यथानुपपत्तिमाह समासे इति। ननु

मूलकतथैवंविधे वृत्तिद्वयकल्पनाया लक्षणातोऽपि दुष्टत्वाच्च ।

तदुक्तं जैमिनिना—'सर्वेषां चैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात्सवनाधिकारो ही'ति भक्तिपानत्वादित्यनेन तत्पुरुषनिराकरणं दानलक्षणानिराकरणं च । सवनाधिकारो हीत्यन्यपदार्थप्रदर्शनमतस्तत्सवनसम्बन्धिनां सर्वेषामैन्द्राणां अनैन्द्राणां च हविषां समन्त्रकं भक्षणं यथाम्नानामेक एव च मन्त्रः सर्वत्रेति त-

---

तत्पुरुषे लक्षणाद्वयं पूर्वपदसमासे बहुव्रीहौ त्वेकैवेति न तदसंगतिरत आह वहीति । अपिना तत्पुरुषः व्यधिकरणबहुव्रीहित्वेन नामार्थधात्वर्थयोर्विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य साक्षाद्भेदेनान्वयाव्युत्पत्त्या पूर्वपदस्य तृतीयार्थलक्षकत्वं समुदायादेश्चान्यपदार्थलक्षकत्वमिति साम्यमिति भावः । बहीति समानाधिकरणेत्यादि । इति इतिच । त्वात त्वाच्च । ननु नपुंसके भावे इत्यनेन सम्भवत्यत आहानुपेति अत्रान्यपदार्थे लक्षणाया अपि सत्वादाह लक्षणातोऽपीति तत्पुरीयलक्षणातोऽपीत्यर्थः । एतदग्रे गुरुत्वाच्च एतन्मूलक एव नकर्मधारयान्मत्वर्थीयइत्युद्घोषः । निषादस्थपत्यधिकरणोक्तरीत्या तत्पुरुषेप्यवांतरलक्षणाया अभावेन तयोः समत्वाच्चेति क्वचित्पाठो दृश्यते ।

उक्तसिद्धान्तं समूलयति तदुक्तमिति सिद्धान्ते यत्रेद्रेण पीतं तत्सवनमिद्रपीतं प्रातः सवनसामानाधिकरण्यात् तथाचानैन्द्रोऽपि इन्द्रपीतसवनांतर्भवतीति मन्त्रेण वदितुं शक्यत्वात्समानविधाने कथं मन्त्रो न भवेत् भक्त्या ह्यपीतः पीत इत्युच्यते । इत्यैतिशायन आचार्यो मन्यते तत्कीर्त्तनं पूजार्थत्वेन स्वसंमत्यर्थमिति भाष्यकृत्तदाह भक्तीति । व्यधिकरणबहुव्रीहिणा पानपदार्थकथनं अतएवोभयं व्यवच्छेद्यमाह तत्पूर्वीति । हिसूचितमाहात इति तत् प्रातः यथाम्नानमित्यनेनोहनिरासः । आदिना वार्त्तिकादि ।

एतेन यदत्र कौस्तुभकृतोक्तं यच्च तत्समर्थनाय भूषणकृतोक्तं यच्च मीमांसकैकदेशिभिः स्वरेणैव बहुव्रीहिनिर्णय इत्युक्तं तत्सर्वमपास्तम् । गर्भशंकादि तु कृत्वाचिन्तान्यायेनात्रानेकविधमिति स्पष्टमन्यत्र तदा-

दर्थ इति तद्व्याख्यादौ स्पष्टमित्यलम् ।

उपदशाः । दशानां समीपे ये सन्तीति विग्रहः । अत्रायं समीपसंख्यावत्परः । दशपदार्थस्य स्ववृत्तिदशत्वसमीपसंख्यासम्बन्धेनान्वयः । दशसमीपसंख्यावन्त इति बोधः । ईदृशसम्बन्ध एवास्य साधुत्वं शब्दशक्तिस्वभावात् । संख्ययाऽव्ययेत्यादिसूत्रबलाच्च । अत एव नवैकादश वानेन प्रत्याय्यन्ते, नतु दशानां वृक्षादीनां समीपे ये गवादयस्ते प्रत्याय्यन्ते । एतेनासन्नविंशा अदूरत्रिंशा इति व्याख्यातम् ।

द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । अत्र वाशब्दो विकल्पार्थकः । अत्र कार्ये विकल्पो नतु शब्दाबोधेऽतः शब्दान्नियमेन बहूनामुपस्थितेर्नित्यबहुवचनान्तता अत्रापि एककालं समभिव्याहृतान्वयिपदार्थासम्बन्धत्वरूपो विरोधो भासते, प्रायोऽयमेव सर्वत्र विरोधो वार्थः। क्वचिदेकाधिकरणावृत्तित्वरूपः यथा शब्दो नित्यो न-

---

हेत्यलमिति ।

अथ संख्ययाव्ययेत्यस्य विषयं क्रमेणाहोपदशा इत्यादिना सामीप्यपरत्वनिरासायाहात्रेप इति समीपेति शेषः । क्वचित्तथा पाठ एव । एकार्थीभावविशेषेत्वस्याभावादाह शब्दशक्तीति । अतएव सामान्यतोऽन्वयादेव एवव्यवच्छेद्यमाह नत्विति । एतेन उक्तप्रकारेण इतीति इत्यपि व्याख्यातप्रायमित्यर्थः। अधिकचत्वारिंशा इत्यस्य चत्वारिंशतोऽधिका इत्यर्थः । स्पष्टत्वादाह द्वौ वेति अत्र विग्रहे । नन्वेवमन्यतरबोधे पक्षे द्विवचनापत्तिरप्यत आहात्रेति वृत्तावित्यर्थः। अत्रापि विकल्पार्थकत्वेऽपि । अपिना वक्ष्यमाणसमुच्चयः । एककालिकैकाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधमेव कोद्योः शब्दान्तरेणाहैकेति अन्वयी कार्यरूपः ।

मतान्तरमाह प्रायोऽयमिति एवेन विकल्पव्यवच्छेदे अयं विरोध

वेति विप्रतिपत्तिवाक्ये। तस्य शब्दो नित्यत्वविरुद्धानित्यत्ववानित्यर्थः।

क्वचिदेककालावृत्तित्वरूपो विरोधो यथा व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेत्यादौ वाशब्दं विनापि तात्पर्यवशाद्देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीतिवदेकविशेषविधेर्विशेषान्तरनिषेधफलकत्वान्निरपेक्षत्वलाभेन समुच्चयासम्भवाद्विकल्पो बुध्यते। स च समभिव्याहृतकारकविशिष्टक्रियायां भिन्नकालिकत्वरूपः। अत्र व्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यमिति प्रश्नवाक्यं यागत्वावच्छेदेन यवनिरपेक्षव्रीहिकरणकत्वव्रीहिनिरपेक्षयवकरणकत्वसंशयपरम्। उत्तरमपि तथैव, परन्तु तद्यागत्वसामानाधिकरण्येन तत्परमित्याहुः।

अन्ये तूत्तरे वा शब्दोऽन्यतरार्थः। एवं च द्वयोरपि यागसाधनत्वादिच्छयैकतरग्रहणादैच्छिको विकल्पः। इदमेवाभिप्रेत्य प्रश्ने वा शब्दः सर्वात्मना पक्षान्तरप्रतिक्षेपार्थः। उत्तरे तु स्वप्राप्तिपक्षे तत्प्रतिक्षेपार्थ

एव सर्वत्र वार्थ इत्यर्थः। सर्वत्रेत्यस्योक्ते तद्भिन्ने चेत्यर्थः। प्रायः पदं सफलयति क्वचिदित्यादिना। वृत्तित्वेति तन्मात्रेत्यर्थः। तेनैककालावृत्तित्वव्यवच्छेदः। एवमग्रेऽपि। सः विरोधः। नन्वत्र वाशब्द एव नेति कथं सोऽत आहात्रेति स च नोक्त इत्याह सचेति। तथाच वाशब्दप्रयोगे इदं तद्द्योत्यं तदभावे तात्पर्य मिति बोध्यम्। तदुध्वनयन्नाहात्रेति उक्तोक्तविषय इत्यर्थः। अतएवाहोत्तरमपीति व्रीहिभिर्यजेतेत्याद्युक्तरूपमित्यर्थः। तथैव संशयपरमेव तत्परं निरपेक्षव्रीहिसाधनत्वनिर पेक्षयवसाधनत्वसंशयपरं।

एके इति सूचितारुचिस्तु निश्चायकस्यैवोत्तरत्वेन तस्य संशयपरत्व उत्तरत्वानुपपत्तिरिति अतएवाह अन्येत्विति। स्वार्थे तरप् यद्वा अवधारणार्थः तेन परिगृहीतात्यागः सूचितः। उत्तरविषयेऽन्यत्रा-

इति प्रवादः । द्वित्रा इत्यत्रापि द्वित्र्यन्यतर इत्यर्थः । अन्यतरत्वमुपात्तेतरव्यावृत्तैकत्वरूपं, तच्च क्वचिद्व्यक्तिगतं क्वचिद्धर्मगतं तात्पर्यवशात् ।

यत्तु स्वभिन्नभेद एवान्यतरत्वमिति तन्न । घटपटान्यतरमानयेत्यादितः कदाचिदुभयस्याप्यानयनापत्तेः । तद्भिन्नभेदस्य प्रत्येकं घटपटयोरिव समुदितयोरपि सत्वादित्याहुः । तत्र धर्मगतमेकत्वमिति पदार्थः पदार्थेनेति न्यायविरुद्धमिति द्वित्र्यन्यतरेत्यर्थकथनमसङ्गतम् । किञ्च द्वित्रा इत्यादौ नित्यबहुवचनान्ततानापत्तिः । अन्यतरत्वेनानेकबोधे तु घटपटान्यतरमानयेत्यादौ द्विवचनाद्यापत्तिरित्यन्ये ।

क्वचित्तूद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन पाक्षिकः समभिव्याहृतार्थप्रतियोगिकाभावोऽपि वार्थः । यथा दीर्घात्पदान्ताद्वेत्यादौ । शास्त्रीयव्यवस्थितविकल्पे तु उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन भावाभावबोधो लक्ष्यानुसाराच्च व्यवस्था ॥

स्थाणुर्नवेत्यादौ संशयात्मकज्ञानजनके एकाधि-

प्येवामित्याह द्वित्रा इति तर इत्यर्थ इति पाठः । एवमग्रेऽपि रत्वंच क्वचित्तथैव ।

नैयायिकाद्युक्तिं खण्डयति यत्त्विति स्वमुभयं तयोः सत्वादिति । अतएवान्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावात् द्विबहुविषये निर्धारणे वर्त्तेते इत्याकरः संगच्छते । इदमंशे दूषयति तत्रेति तयोर्मध्ये इत्यर्थः । ननु तत्र तद्विरोधेऽपि व्यक्त्याश्रयेन तदर्थकथनमत आह किंचेति । अत्राप्यरुचिरन्ये इत्यनेन सूचिता । अन्यतरत्वमपि कार्ये नतु बोधे इति प्रागुक्तरूपशास्त्रीयेति व्याकरणेत्यादिः चस्त्वर्थे । प्राग्वदाह स्थाणुरिति । रूपः रूप एव । ननु तदुपस्थापकशब्दाभावे

करणावृत्तित्वरूपो विरोधो वार्थः । अन्यतरकोटेः सर्वथा बाध्यत्वात् । अनेककोट्युपस्थितिरपि वाशब्दसमभिव्याहारादेव । स्थाणुर्नेत्युक्ते स्थाणुभिन्न इत्येव प्रतीतेः । क्वचित्त्वेकाधेयानाधिकरणत्वरूपो विरोधो वार्थः । यथा घटे पटे वा सौन्दर्यमित्यत्र ।

केचित्तु द्वित्रा इत्यादौ संशयविषयत्वं वार्थः । संदेहविषयद्वित्वत्रित्ववन्त इति बोधः । त्रित्वेनापि संदेहविषयत्वाद् बहुवचनं । शब्दो नित्यो नवेत्यस्यापि नित्यत्वादिसंदेहविषय इत्यर्थः । स्वसंशयज्ञापनाय च तथोक्तिरित्याहुः ।

परे तु वाशब्दसमभिव्याहारे परस्परप्रतिक्षेपकानेकधर्मवत्त्वं धर्मिणि गृह्यते तदेव विषयनिष्ठं संशयत्वं, तदेव वाशब्दवाच्यम् । इदमेव विकल्पितरूपं तद्विषयकत्वाच्च ज्ञानं संशयः । एवंच स्थाणुर्नवेत्यादौ स्थाणुतदभावरूपः संशय इति बोध्यम् ।

द्वित्रा इत्यादौ द्वित्रिरूपसंशयसाधनिका क्रियेत्यादिरीत्या बोधः । अतएव भवेद्यदा बहूनामानयनं

कथमिदमत आहानेकेति एवव्यवच्छेद्यमाह स्थाणुरिति णत्वं तद्रूपविरोधः । नन्वेवं कथं नित्यबहुवचनं ततोऽत आह त्रित्वेनापीति नित्यत्वादीति नित्यत्वादिः सन्देहविषयो यत्रेत्यर्थः । तथाच सन्देहविषयनित्यत्वतदभाववान् शब्द इति बोधः । तस्य तत्वे बीजमाह स्वसंशयेति चो ह्यर्थे ।

अत्रारुचिबीजं तु प्रश्नवाक्ये एवं सुवचत्वेपि नोत्तरवाक्ये प्रोक्तरीत्या तथा वक्तुं शक्यमिति बीजान्तरमपि सूचयन्नाह—

परेत्विति प्रामाणिका अतिप्राचस्त्वित्यर्थः । असमभिव्याहारे नैवमित्याह वाशब्देति सर्वत्रैवाऽन्यव्यवच्छेदे ज्ञाने तु नस्वतस्तत्वमित्याह तद्विषयेति । अतएव तस्य वार्थत्वादेव । अनेन सिद्धान्ताशय-

तदा बहुवचनमुपपन्नम् । यदा द्वावानीयेते तदा न सिध्यतीत्याशङ्क्य द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते । त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते सैषा पञ्चाधिष्ठाना वागिति भाष्ये उक्तम् । अन्यतरार्थो वाशब्द इत्याशङ्काशयः ।

कैयटोऽपि विकल्पो वार्थ इति द्विशब्दः कदाचिद्द्वयोर्वाचक इति शङ्काशयमुक्त्वा संशयोऽत्र वार्थः । नतु विकल्पः विरुद्धानेकविषयत्वाद्विमर्शस्य पर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसंकलनया पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यत इति आह । अनेकविषयत्वाद् अनेकविषयरूपत्वात् विमर्शस्य संशयस्येत्यर्थः । तत्र क्वचिद्बलवत्प्रमाणेनैका कोटिर्बाध्यैव यत्र तु नतथा बाधकन्तत्रैच्छिकं पाक्षिकानुष्ठानं क्वचित् । यथा व्रीहियवविषये । क्वचिद्व्यवस्थयेत्यूह्यं ।

संशयत्वस्य विषयनिष्ठत्वादेव संशयलक्षणपरे गौतमीये सूत्रे तद्वार्त्तिककृता संशयपदे विरुद्धत्वात् संशय्यते विषयोऽनेनेति करणव्युत्पत्तिर्दर्शिता विषयोऽत्र विशेष्यभूतः । अतएव प्रमाणप्रमेयेति सूत्रे विषयभूतपदार्थेषु संशयस्य पाठः । अतएव प्रमादयो ज्ञानभेदा न तत्रोक्ताः ।

स्योक्तत्वादाहान्यतरेति । टापीत्यस्याहेत्यत्रान्वयः । तदाशयवर्णनमेवेदं तत्र शङ्कांशे भेदमात्रमित्याह विकल्प इति । संशयत्वस्य ज्ञानावृत्तित्वाभ्रमायाहानेकेति । विशेषमाह तत्रेति तदर्थकतत्समभिव्याहारे इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि इत्याह ऊह्यमिति । अत्र परसंमतिमप्याह संशयत्वेति । सूत्र इति । समानानेकधर्मोपपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्धिव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इत्यत्रेत्यर्थः । विरुद्धत्वात् संशयत्वस्य विषयनिष्ठत्वात् ज्ञानलक्षणपरं हीदं सूत्रं विशेषणभू-

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्य
मार्याः समर्याद मुदाहरन्तु ।
सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणां
किंवा स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥

इति पद्ये च संशयो वाच्यो निश्चयो व्यङ्ग्य इति प्रकाशे उक्तम् । संदेहालङ्काराद्विकल्पालङ्कारश्च न तेन पृथगुक्तः । निश्चयान्तससंदेहालङ्कारेण गतार्थत्वादित्याहुः ।

द्विरावृत्ता दश द्विदशाः । अत्र सुजर्थान्तर्भावेणावृत्तिक्रियान्तर्भावेण च द्विशब्दस्यावृत्तिविषये वृत्तिः । आवृत्तिजन्मगणने च द्विशब्दो, द्वित्वसंख्याविशिष्टोत्पत्तिकावृत्तिविषया दशेति बोधः । अन्यथा द्वित्वान्वयो न स्यात् । दशत्वसंख्यायाः संख्येयं प्रत्युपसर्जनत्वादेकत्वाच्च न तदन्वयः । संख्येयेष्वपि न । विरोधात् नहि दश द्वौ भवन्ति । तदुक्तं हरिणा—

न संख्यायां न संख्येये द्वौ दशेत्यस्ति सम्भवः ॥
भेदाभावान्न संख्यायां न विरोधात्तदाश्रये । इति ।

तताद्दशसंशयत्वाभावादाह विषयोऽत्रेति । अत एव तस्य विषयनिष्ठत्वादेव तदन्यपरसंमतिमप्याह मात्सर्येति संशयत्वस्य विषयनिष्ठत्वादेवेत्यस्यानुषङ्गः । भर्तृहरिपद्यमिदं चो व्युत्क्रमे उक्तं च एवमग्रेऽपि ।

इदमेवेत्युक्तं सफलयति सन्देहेति । तेन प्रकाशकृता एतेन नव्यालंकारिकोक्तिरपास्ता । तद्विशेषेषु अस्याभावादाहात्रेति तदेवाहावृत्तीति । अन्यथा तस्य तदनर्थकत्वे तदभावमेव धर्मधर्मिभेदेन ग्रेथोपपादयति दशत्वेति । द्वित्वतोन्यत्रानियमादाह भवन्तीति । क्रमेण तत्र हेतुद्वयमाह भेदेति ।

केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं केशाकेशि । अत्र क्त्वाप्रत्ययोऽध्याहृतास्थित्यादिक्रियामादाय बोध्यः । ग्रहणकर्मत्वं च प्रत्यासत्त्या केशादिविशिष्टपुरुषयोरेव । परस्परग्रहणादिरूपः कर्मव्यतिहारः समुदायशक्यो युद्धादिरूपक्रिया च । एवं च परस्परकेशाधिकरणकतत्पुरुषकर्मकग्रहणोत्तरकालिकास्थितिकर्तृपुरुषकर्तृका क्रियेति बोधः । क्रिया युद्धादिरूपेति क्वचित्प्रकरणात्क्वचिद्युद्धादिवाचकपदसमभिव्याहारान्निर्णेयम् । यथा

मृधं किमच्छत्रकदण्डताण्डवं ।
भुजाभुजि क्षोणिभृतां दिदृक्षवः ॥

इत्यादौ । एतेन कर्णाकर्णि प्रथितमयशः इति व्याख्यानम् । कर्णाभ्यां कर्णाभ्यामाकर्ण्येदं प्रथितमित्यर्थः । एतेनायं समासो युद्धक्रियायामेवेत्यपास्तम् ।

इति बहुव्रीहिः

तत्र तेनेदमित्यस्य विषयमाह केशेष्विति । ग्रहणस्य प्रवृत्तिवैयाधिकरण्यादाहात्रेति विग्रहे इत्यर्थः । न्यूनतां निराचष्टे ग्रहणेति । अनैकार्थीभावकृतविशेषमाह परस्परेति । अन्यसङ्ग्रहायाह युद्धादीति । परस्परेत्यादिविशेषणत्रयं ग्रहणान्वयि । क्त्वार्थमाहोत्तरेति तत्राद्योदाहरणमुक्तमेवेति द्वितीयमाह यथेति । एतेन प्रकारेण । अनेनादिसंग्राह्यं सूचितं इत्यपि प्रथितं प्रथनं प्रवृत्तं क्रियाविशेषणमेतत् । अनेन ग्रहोऽपि बोधितः ।

एवं-हस्ताहस्तिमिषात्स्पृशन्कुचतटीमित्यत्रापि बोध्यम् ।

कैयटादिसकलग्रन्थकारोक्तिं खण्डयति एतेनेति । उक्तप्रयोगदर्शनेनेत्यर्थः ।

इति बहुव्रीहिः ।

अथ द्वन्द्वः

धवखदिरावित्यादावितरेतरयोगद्वन्द्वे उद्भूतावयवभेदः समूहः समासार्थः। अतएव चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रे भाष्ये चार्थे विधीयमानस्य द्वन्द्वस्य तद्देशलिङ्गसंख्यतामाशङ्क्य शब्दशक्तिस्वभावेन गुणवचनानामित्याश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यनेन वा परिहृतम्। बहुव्रीहावन्यपदार्थस्येवात्रापि चार्थस्यैव प्राधान्यौचित्यात्। अतएव गोस्त्रियोरिति सूत्रभाष्ये कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र ह्रस्वमाशङ्क्य 'द्वन्द्वे प्रतिषेधो वक्तव्य' इत्युक्तं समासार्थेऽवयवार्थस्याप्राधान्यात्प्रथमानिर्दिष्टत्वाचोपसर्जनत्वमिति कैयटेनोक्तं। प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे न्यायभाष्यकारोऽपि चार्थे द्वन्द्वः समास इति। अतः सर्वे एते प्रमाणादयो विज्ञेया इति सिद्धमिति वार्त्तिकं च। तेन हि समासस्य चार्थे वृत्तिः स्पष्टमुक्ता। तेनच समूहस्य ज्ञेयत्वला-

---

अथ द्वन्द्वः।

प्राचीनादिसकलग्रन्थासांगत्यं प्रतिपादयितुमादौ सविवादस्थलसिद्धान्तमाह धवेति। द्विवचनाद्यर्थमाहोद्भूतेति। तत्वाभावादेवाहेवेति। नेदं भाष्यं समाहारविषयं तस्य वाचनिकलिंगैकवचनयोः सत्वात्। आश्रयलिंगवचनाग्राहित्वाच्च इतरेतरयोगपदेन तादृशः समूह एवोच्यते इति भावः। ननु चार्थसूत्रेऽनेकसुबंतानां द्वन्द्व इत्यर्थेन तस्य प्राधान्यमत आह व्रीहाविति। भाष्यान्तरसंमतिमप्याहातएवेति तस्य प्राधान्यादेवचेत्यर्थः। लौकिकं पारिभाषिकं चोपसर्जनत्वमस्तीत्याह समेति। परसंमतमपीदमित्याह प्रमाणेति। इति प्रथमसूत्रे इत्यर्थः। वार्त्तिकग्रन्थमाहात इति। चार्थे द्वन्द्वसमासादित्यर्थः। तेन हि तद्भाष्यकृता हि। तेनच तस्य तद्वृत्तित्वेन च। अतएव

भः । अन्यथा समासान्तरे इव चकाराघटितवाक्ये इव चात्रापि समासे कथं सर्वेषां ज्ञेयत्वलाभः स्यात् । एवं च पदाबोध्येऽर्थे समासस्य शक्तिरित्युक्तमेवेति दिक् ॥

पाणिपादमित्यादि समाहारे त्वनुद्भूतावयवभेदः समूहो विशेष्य इति बोध्यम् । उद्भूतावयवभेदत्वं चावयवगतसंख्याद्यारोपवत्त्वं तद्विपरीतमनुद्भूतावयवभेदत्वमुभयत्रापि द्वन्द्वे समूहो नावयवव्यतिरिक्तः । धवखदिरं धवखदिराविति स्वशब्दैरेवाभिधानात् अवयवातिरिक्तस्तु यूथं वनमिति शब्दान्तरेणैवोच्यते । एतेनेतरेतरयोगे तदनतिरेकेण भानं समाहारे तु तदतिरेकेणेति भेद इत्यपास्तम् ।

यत्त्वितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं तच्च समुदायशक्यं । उत्तरपदलक्ष्यमिति तु बहुव्रीह्युक्तरीत्या निरसनीयम् । समुदायलक्ष्यमिति तु न युक्तम् । अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि प्रतीतेः । समाहारे तु तद्विशे-

सर्वपदं तदेवाहान्यथेति तथानंगीकारे इत्यर्थः । आदिना समुच्चयादिपदं । अत्रापि द्वंद्वेऽपि । तेषां परमतात्पर्यमाहैवञ्चेति । तथोक्त्या तथासिद्धेरित्यर्थः । अर्थे वर्त्तिपदाबोध्ये चार्थे । एतेन तत्र सा नेति वदंतोऽन्ये सर्वनैयायिकंमन्याः परास्ताः मूलविरोधात्तदाहेति दिगिति

समाहारे य त्कृतो भेदस्तमाह पाणीति । अस्य भासमानयथाश्रुतार्थनिरासायाहोद्भूतेति भेदपदं भेदसहचारितद्वित्वादिपरमत एव तद्वचनलिंगादि ग्राहित्वमेवोक्तमिति भावः । आदिना लिंगं । तदर्थमेवोभयत्र सिद्धान्तमाहोभेति । इति इत्यादि । परमतमेव खण्डयति एतेनेति उक्तहेतुनेत्यर्थः । अयं हि तदाशयः तस्याश्रयलिंगादि ग्राहित्वोक्त्याऽवयवतादात्म्येन भानमिति स्पष्टमेवोक्तं । समाहारे तु नं तथा एतावतैवोभयपदार्थप्रधानो द्वंद्व इति व्यवहारः । समूहस्येतरेतरयोगे गुणत्वमिति च सिद्धान्ते इव समूहस्य सर्वथाऽवयवेभ्यो

र्थं । साहित्यस्येतरेतरयोगद्वन्द्वेऽभाने तु द्वित्वाद्यन्वययोग्यतावच्छेदकसाहित्यमन्तरा तदन्वयो दुर्लभः स्यात् ।

ननूपस्थिते योग्य एव तदन्वयनियमो न तु योग्यतावच्छेदकोपस्थित्यपेक्षा । अतएव घटेन जलमाहरेत्यादौ छिद्रेतरस्यैव योग्यतयान्वयो नतु छिद्रेतरत्वप्रकारको बोधः ।

नच घटाकाशद्वित्वादेः प्रत्येकावृत्तेः समुदायावृत्तित्वेनाकाशेऽपि सत्वेनाकाशपदाद् द्विवचनाद्यापत्तिवारणाय संख्याया अन्वयितावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छिन्नसमवायसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वये तेषां साधुत्वमवश्यं वाच्यम् । अतएवैको न द्वावित्याद्युपपद्यते । द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदकोभयवृत्तिधर्मस्यापर्याप्तसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । अन्यथा

भेदाभावात् इति दीक्षितभूषणकृदादिसकलप्राचीनतन्त्रान्तरमतं खण्डयति यत्त्वित्यादिना । तत्साहित्यं ।

नव्यनैयायिकोक्तिं खण्डयति उक्तरीति । तज्जीर्णोक्तिं खण्डयति समुदेति । तत्रैकत्वार्थमाह समेति । नन्वितरेतरयोगे तस्य भवनफलाभावादिति किमिति तथा विशेषोऽत आह साहीति ।

यत्तु नव्यतराः नेतरेतरयोगे शक्तिर्नवा लक्षणा एकस्मृत्युपारूढपदद्वयात्स्वस्वशक्त्यार्थयोरेकदा स्मृतिसम्भवात् उपस्थिते तत्र द्वित्वान्वयसम्भवाच्च । साहित्यमप्येकक्रियान्वयित्वमेवेति न तदर्थमपि ते । समस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वस्यैव स्वीकाराच्च प्रकृत्यर्थान्वयानुपपत्तिरिति तन्मतं खण्डयितुमनुवदति नन्वित्यादि चेन्नेत्यंतेन । त्यपेक्षेति तथाहि सति द्वित्वाद्यन्वयेति भवदुक्तं सम्भाव्येत तदेव नेति भावः ।

प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानावश्यकत्वमाह नचेत्यादि पपत्तिरिति वाक्यमित्यंतेन । द्वित्वादेरित्यस्य सत्वेनेत्यत्रान्वयः । तत्र हेतुमाह प्र

केवलसमवायस्यैकस्मिन्नपि सत्त्वेन तदनुपपत्तिः। समवायस्तु नाना तस्यैकत्वे तु तद्व्याप्यत्वविशिष्टा पर्याप्तिः सम्बन्धोऽस्तु। एवंच धवखदिरावित्यादौ साहित्यभानमावश्यकम्। अन्यथान्वयितावच्छेदकधवत्वखदिरत्वादिव्याप्यद्वित्वद्वयादिप्रतीत्यापत्तिस्तथात्वैकैकखदिरादितात्पर्येण तथाप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम्।

घटद्वयवृत्तिद्वित्वस्य घटत्वव्याप्यसम्बन्धेनान्वये एकघटाभिप्रायेणापि घटावित्यापत्तेः। तस्माद् द्वित्वं द्वयोरेव पर्याप्तमेको न द्वावित्यादिप्रतीतिबलात्पर्याप्तेः प्रत्येकावृत्तेरपि समुदायवृत्तित्वं स्वीकार्यं प्रत्येकावृत्तेरपि वनत्वादेः समुदाये वृत्तित्ववत्। अन्तः करणविशिष्टब्रह्मरूपजीववृत्तिजीवत्वस्य प्रत्येकावृत्तेरेव विशिष्टवृत्तित्ववच्च।

यद्वा द्वित्वादिसमवायस्यैव तादृशत्वमेको नद्वाविति प्रतीतिः। समवायविषयताया एवानुभवाद् द्वित्वादिसमवायस्यैव च पर्याप्तिरिति नामान्तरम्।

त्येकेति। तेषां द्विवचनादीनां अस्य फलान्तरमाहातएवेति। अस्यार्थमाह द्वित्वेति। अन्यथा तस्य तत्वानङ्गीकारे। अपिनोभयं। नन्वेवमपि विशेषस्य समवायस्यैकत्वादुक्तदोष एवात आह समेति। लाघवात्सिद्धान्तविरोधाच्चाहतस्यैकेति। विकस्तद्रूपः सम्बन्ध इत्यर्थः।

नन्वेतावतापि किं प्रकृतेऽत आह एवंचेति तथाङ्गीकारेचेत्यर्थः। इदमेव विशदयति अन्यथेति तदभाने इत्यर्थः। इष्टापत्तावाह तथाचेति। तत्सिद्धांतमाह तस्मादिति। तदीय युक्तिं खण्डयति एक इति तत्राहष्टचरत्वनिरासायाह प्रत्येकेति पर्याप्तेरतिरिक्तसम्बन्धत्वं न। गौरवादाह यद्वेति। एवेनातिरिक्तपर्याप्तिव्यवच्छेदः। एवमग्रेपि। ता-

अन्यथा साहित्यमानाङ्गीकारेऽपि तत्र प्रत्येकधर्मयोरेव सम्बन्धितावच्छेदकतया साहित्यद्वयबोधापत्तिरिति चेन्न ।

घट इत्यादौ विभक्त्युपस्थाप्यसंख्यायाः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वदर्शनात्तदुपस्थाप्यसंख्यात्वावच्छेदेनैव तत्त्वकल्पनेन द्वन्द्वे तद्व्यापकस्य पदार्थतावच्छेदकस्य साहित्यस्यावश्याभ्युपेयत्वात् ।

किंचान्वययोग्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वेनोपस्थित एव द्वित्वादेः साकाङ्क्षत्वात्तज्ज्ञानमावश्यकम् ।

किंच दृत्तचैत्रौ पचत इत्यादावाख्यातोपात्तद्वित्वान्वये ऽन्वयितावच्छेदकलाभाय तज्ज्ञानमावश्यकम् । सुबुपात्तद्वित्वमेव तथेति तु न युक्तं चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावनन्वयापत्तेः । चशब्दस्तु न द्वित्वबोधकः कोशाभावाद्यादावनुक्तेः । चार्थे द्वन्द्वविधानेन द्वन्द्वाच्चशब्दस्येव द्विवचनस्याप्यनापत्तेश्चेति तन्न ।

प्रकृत्यर्थतावच्छेदकानेकधर्मावच्छिन्नान्वयेऽपि द्वित्वादेराकाङ्क्षायोग्यतयोः सत्त्वेनाक्षतेः । क्वचित्संख्यायाः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वेऽपि सर्वत्र तत्त्वक-

---

हशत्वं प्रत्येकावृत्तेः समुदायवृत्तित्वं तच्च नाना औपाधिकाभिन्नो वा । एवं सति तान्त्रिकव्यवहारासङ्गतिरपि नेत्याह द्वित्वादीति अस्यावश्यकत्वमाहान्यथेति उक्तसिद्धान्तानङ्गीकारे इत्यर्थः । तदिति विभक्तीत्यर्थः । तत्त्वेति प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वेत्यर्थः । तादति विभक्त्यर्थसंख्येत्यर्थः ।

ननु भिन्नव्युत्पत्तिरेव तत्रास्तामत आह किञ्चेति । तत साहित्यं । ननु उक्तरीत्या तत्रापि साकाङ्क्षत्वमत आह किञ्चेति तथा अन्वयितावच्छेदकं । पत्तेरिति द्विवचनाभावात् द्वन्द्वादिति चशब्दस्यैवेति भावः । द्वित्वाद्यन्वयेत्यत्र दोषमाह प्रकृत्यर्थेति घट इत्यादावित्यत्र-

ल्पने मानाभावाच्च । मम तु न दोषः द्वित्वादिसम्बन्धस्य प्रत्येकावृत्तेरेव समुदायवृत्तितास्वीकारात्समूहस्य विशेष्यतया भानाङ्गीकारेण द्वित्वादेः समूह एव भानात् । घटावित्यादावेकशेषेऽपि द्वन्द्ववत्समूह एव विशेष्ये तदन्वयः ।

किंच साहित्यस्य विशेषणत्वे प्रमाणप्रमेयेत्यादौ सर्वस्य ज्ञेयत्वासिद्धिरेव सहितद्वित्वादिज्ञानेऽपि शास्त्रार्थसिद्धेः । परस्परसहितानां सर्वेषां ज्ञेयत्वमित्यर्थस्य समूहस्य विशेष्यत्व एव सिद्धेः । एकस्याप्यज्ञाने समूहाज्ञानात् । समूहस्य विशेषणत्वेऽप्येवमेव । नह्यनेकघटपटराशौ अस्य राशेर्घटपटमानयेत्युक्ते इमं राशिमानयेत्यत इव सकलघटाद्यानयनं नियमेन प्रतीयते । अतएव समासस्यालिङ्गासंख्यत्वादिशङ्कापरमुक्तभाष्यं सङ्गच्छते ।

तत्र नैतद् भाष्यं समाहारविषयं तस्य वाचनिकलिङ्गैकवचनयोः सत्त्वात्, तस्याप्यगतलिङ्गसंख्या-

---

दोषमाह क्वचिदिति घट इत्यादावित्यर्थः ।

भाष्यसिद्धान्तमाह ममत्विति ।नन्वेवमपि तद्रीत्या प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिभङ्गोऽत आह समूहस्येति उक्तन्यायमन्यत्राप्याह घटाविति। यत्त्विति मते दोषांतरमाह किञ्चेति। त्यादौ गौतमसूत्रे।ननु साहित्यस्य विशेषणत्वेऽप्युक्तरीत्या सर्वज्ञेयत्वसिद्धिरेवात आह समूहस्येति । अत्रहेतुमाह नह्यनेकेति हि यतः। कदाचित्तथा सत्वेऽप्याह नियमेनेति। अतएव समूहस्य विशेष्यत्वादेव। समासस्येति चार्थवृत्तेः समासस्य तद्वदेवालिङ्गासंख्यत्वेनाव्ययत्वं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य स्वाभाविकत्वेन गुणवचनवद्यदसौ द्रव्यं श्रितः समासस्तस्य लिङ्गवचनाङ्गीकारेण च परिहारपरमित्यर्थः । त्वशङ्कादिपरमिति पाठः ।

ननु तत्समाहारविषयकमेवेति नेष्टार्थसाधकमत आह तत्रेति

ग्राहित्वाभावाच्च। इतरेतरयोगपदेन च समूह एव तस्याश्रयगतलिङ्गसंख्याग्राहित्वोक्त्याऽवयवतादा-त्म्येन भानं स्पष्टमेवोक्तम्। एतावतैवोभयपदार्थप्र-धानो द्वन्द्व इति व्यवहारः। समूहस्यावयवेभ्यो भेदे-नाप्रतीतेः।

किंच दशसाध्योत्थापनकभारोत्थापनक्रिया त-त्कर्तृत्वं च प्रत्येकसम्बद्धमपीतरसाहित्येनैव बुध्यते, अतएवैको नोत्थापयति समूह उत्थापयतीति च प्रयोगः। तत्राद्ये एकशब्दोऽसहायपरः। एवं द्वित्वादिकमपि प्र-त्येकसम्बद्धमेव। इतरसाहित्यरूपसमूहबुद्धिश्च तद्व्य-ञ्जिका इतरसाहित्यबुद्धिरेवापेक्षाबुद्धिः। अपेक्ष्यते सा-पेक्षा समूहस्तद्विषया बुद्धिरित्यर्थः। लोके द्वावित्या-दिप्रयोगे चैकशेषं विनापि द्व्यादिशब्दानां समूहबो-धकत्वमतएव द्वन्द्वैकशेषयोश्चार्थसमूहभानाङ्गीकार-स्तदज्ञाने तदबोधात्। स्पष्टं चेदं सरूपसूत्रे भाष्ये।

तस्य पूरणे इति सूत्रे भाष्येऽप्युक्तमन्योन्यं वा-क्यमाश्रित्य सर्वस्मिन् द्व्यादयः प्रवर्त्तन्ते इति। अ-

---

चार्थे द्वंद्व इत्यत्रेत्यर्थः। एतत् उक्तं शङ्कायां। असङ्गत्तिरपि नेत्याहैतावतै-वेति। एवेन तत्संमतव्यवच्छेदः। अस्यार्थमाह समूहस्येति। तत्राद्ये इति एको न द्वावित्यादाविवेति भावः। एवं उक्तक्रियातत्कर्तृत्ववत् तस्य नित्यत्वपक्षे आह तद्व्यंजिकेति अतएव तत्रैवास्यान्वयः।

तंत्रान्तरविरोधोऽप्यत एव नेत्याहेतरेति तच्च योगतोपीत्याहा-पेक्षेति कर्मण्यङ्। ननु ततबुद्धेर्द्वित्वादिव्यंजकत्वात् द्वंद्वैकशेषान्य-तरस्य तद्व्यञ्जकत्वमिति तत्र तस्यैवाभावात्कथं तद्बुद्धिरेवेति आह लोके इति। चो ह्यर्थे। अतएवेत्यस्यार्थमाह तदज्ञाने इति। समूहाज्ञाने द्वित्वाद्यबोधादित्यर्थः। इदं सर्वं। अतएव लोके इत्यत्र भाष्यान्तर-संमतिं माह तस्येति। एवमग्रेऽपि। वाक्षीति। तत्र यथाऽवयवस-

न्योन्यम् अन्योन्यसापेक्षम्। वाच्यं संख्येयमाश्रित्य पूरणप्रत्ययान्तपञ्चमादिप्रकृतयः पञ्चादयः सर्वस्मिन्प्रत्ययवाच्यसहिते वर्त्तन्ते। तत्र तत्संख्याश्रयसमूहस्य प्रकृतिवाचकात्तदन्तर्गतस्यैकदेशस्य प्रत्ययो वाचको यथा वार्क्षी शाखा वृक्षस्यावयव इत्यर्थः। अनेनहि तत्तत्संख्यावत्त्वेन परस्परसापेक्षसमूहप्रतीतिः स्पष्टमेवोक्ता सर्व एव द्व्यादयोऽन्योन्यमपेक्षन्त इतिच तत्रोक्तम्।

तत्र समूह उद्भूतावयवभेद एव वाच्यः। अतएव पञ्चादयो नित्यं बहुवचनान्ता एव। ननु—

द्वित्वादियोनिरेकत्वं भेदास्तत्पूर्वका यतः।
विना तेन न संख्यानामन्यासामस्ति सम्भवः।

एकत्वेन विना द्वित्वादीनामुत्पत्त्यसम्भवाद् द्वित्वादीनामेकत्वं योनिः कारणं तेन विना ऽन्यासामसम्भवं दर्शयितुः भेदा इति तत्पूर्वका अभेदमूलकैकत्वपूर्वका इत्यर्थः। तस्मादेकत्वमाद्यं द्वित्वादयस्तु पदार्थान्तरसंनिधौ तत्पूर्वका जायन्ते! तदेवाह—

एकत्वे बुद्धिसहिते निमित्तं द्वित्वजन्मनि।
एकत्वाभ्यां समुत्पन्नमेव वा तत्प्रतीयते॥

एकत्वद्वयविषया बुद्धिर्द्वित्वादेः कारणं, तत्र द्रव्यस्यैव समवायिकारणत्वात्प्रत्यासत्त्यभावाच्च समवायिकारणत्वासम्भवेन तस्या निमित्तकारणत्वमेव।

मुदायो वृक्षशब्दार्थः। तद्घटकैकोऽवयवश्च प्रत्ययार्थः। तद्वदित्यर्थः। तत्र तस्य पूरणे इत्यत्र। द्व्यादावेव ताभ्यां विशेषमाह तत्रेति द्व्यादावित्यर्थः। आदिशब्दः प्रकारे। हरिग्रन्थमाह द्वित्वादीत्याद्युक्तमित्यंतेन। एकत्वं बुद्धिसहितमिति पाठः। सप्तम्यन्तपाठेनिमित्तशब्दो धर्मपरः। जन्मनीति विषयसप्तमीविशिष्टेऽ.पे वै-

समवाय्यसमवायिकारणभिन्नं सामान्यसमान्यया नि-मित्तमित्युच्यते ।

यद्वैकत्वाभ्यामेव द्वित्वमुत्पन्नमेकत्वद्वयबुद्ध्या तु त-ज्ज्ञानमित्येव मीमांसकमतम् ।

द्वित्वादिस्वरूपे मतभेदमाह—

एकत्वसमुदायो वा सापेक्षे वा पृथक् पृथक् ।
द्व्येकयोरिति निर्देशो प्राप्ते रामस्तथा सति ॥

एकत्वाभ्यां नापूर्वं द्वित्वमुत्पाद्यते किन्तु तयोः समुदाय एव द्वित्वम् । तत्रावयवाश्रयो भिन्नाकारावभासः संघाश्रयश्चैकाकारावभासः । यथा वृक्षसमुदायो वनशब्देनोच्यते तथैकत्वसमुदायो द्वित्वशब्देनोच्यते । यद्वा परस्परापेक्षे एकत्वे एव द्वित्वम् । अन्त्यं दूषयति एकत्वद्वित्वपरे द्व्येकयोरिति निर्देशो एकत्वत्रयस्य द्वन्द्वविषयत्वाद्बहुवचनापत्तिस्तथाङ्गीकार इत्यर्थः । तस्मादेकत्वाभ्यां जनितमन्यदेव समुदायरूपं द्वित्वमेवं त्रित्वादयोऽपि इत्येव न्याय्यम् ।

ननु द्वित्वादेरेकत्वाद् द्वयोर्द्विवचनमित्याद्यनुपपन्नम् । तत्रोक्तम्—

एकोऽपि गुणभेदेन संघो भेदं प्रकल्पयेत् ।

परीत्यं मतभेदायाहैकत्वेति द्वित्वेत्युपलक्षणमित्याह द्वित्वादेरिति तत्र कारणानां मध्ये । चो व्युत्क्रमे स्वासक्मवेन च ।

वार्थमाह यद्वेति ।तदर्थमाह द्वित्वमिति ।एवमित्यस्यार्थमाह एकत्वद्वयेति । इदं द्वितीयपक्षं एवेत्याहैकत्वाभ्यामिति । तत्र द्वित्वे। अनेन प्रतीतिद्वयोपपत्तिः कृता । अन्यसमूहस्यान्यपदवाच्यत्वे उपपत्तिमाह यथेति ।

द्वितीयपक्षं सिद्धान्तमाह तस्मादिति प्रकेति स्वीकुर्यादित्यर्थः ।

गुणाः समूहावयवास्तेषां भेदेन स्वात्मनः॥ एकस्यापि द्वित्वादभेद इति तदुपपत्तिरिति हरिणोक्तम्।

ननु पङ्क्तिविंशतीति सूत्रे भाष्ये विंशत्यादिषु प्रकृतिप्रत्यययोस्तदर्थयोश्चाज्ञानमिति प्रश्ने द्विशब्दादयं दशदर्थाभिधायिनः शतिच्प्रत्ययो द्वौ दशतौ विंशतिः विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्सामानाधिकरण्याभावेन विंशतिगवमिति समासानापत्तिः। विंशतिर्गाव इत्यस्य चासिद्धिः। दशतोर्द्वित्वात् द्विवचनं च प्राप्नोतीत्युक्ते सिद्धान्तिनोक्तं समुदाये एते विंशत्यादयो भविष्यन्ति कथं 'सङ्घ' इति वर्त्तते। नच प्राणिसमूहः सङ्घ इति वृक्षाणां विंशतिरिति न सिद्ध्येत्। सङ्घः समूह समुदाय इत्यनर्थान्तरं द्वयोर्दशतोः सङ्घो विंशतिरिति।

नच विंशको गोसङ्घ इति न स्यात्। विंशतिशब्देनैव गोसंघस्योक्तत्वात्। तत्र परिमाणिनो वुनोऽनापत्तेरिति वाच्यम्। द्रव्याणां द्रव्यसंघस्य दशतां दशत्सङ्घस्य दशतो गवां च पारमार्थिको भेदो नास्ति केवलं बुद्ध्या परिकल्प्यते बुद्धिव्यवस्थापितार्थनिबन्धनाश्च शब्दा बुद्धिमेवार्थाकारामुपजनयन्तोऽसत्यपि वास्तवे भेदे भेदमवगमयन्तीत्यदोषात्। दशतोः सङ्घे वृक्षाद्विंशतिशब्दात् द्रव्यसङ्घे परिमाणिनि वुन सिद्धेः। वास्तवमभेदमादाय सामानाधिकर-

---

हर्युक्तौ भाष्यविरोधमाह नन्वित्यादिना चेदित्यंतेन। शतिच् स्वार्थे प्रकृतेर्विंनादेशः। चो व्युत्क्रमे तेवोध्यौ सङ्घइति यतइत्यादिः। इतिः सिद्धांत्युक्तिसमाप्तौ। तदाशयमाह नचेत्यादि। तत्र तस्मिन् द्रव्याणां द्रव्येति पाठः। असत्यपीति भेदे इति च च्छेदः। दोषमेवाह दशतो रि-

एवं च सिद्धं विंशतिर्गाव इति। गवां दशतश्च नाधिक्यभेदाभावाद्गवामपि दाशतसङ्ख्यागुणित्वेन गुणिनागुणविशेषणे गवां विंशतिरिति षष्ठी। समुदायाभिधाने समुदायस्यैकत्वादेकवचनं सिद्धम्। सामानाधिकरण्येऽपि विंशतिर्गाव इत्यादौ विंशतिसंख्या समुदितद्रव्यसमवायिनी नतु प्रत्येकं समाप्तेति गावो धनमित्यादिवत्तद्गतैकत्वस्य विशेष्ये आरोपेणैकवचनासिद्धिरतएव द्रव्यगतलिङ्गसंख्याननुवृत्तिः।

प्राक् शतादेषां स्त्रीलिङ्गत्वमेकवचनान्तत्वं च। शतस्य तु नपुंसकत्वम्। विंशती विंशतय इत्यादि त्वेकशेषे साध्वेवेति कैयटः। तदुक्तं भाष्ये त एत विंशत्यादयः समुदाये सन्तो भाववचना भवन्ति। भाववचनाः सन्तो गुणवचना भवन्ति, गुणवचनाः सन्तोऽविशिष्टा भवन्त्यर्थेगुणवचनेषु कदाचिद् गुणो गुणिविशेषको भवति, यथा पटः शुक्ल इति कदाचिद् गुणिना गुणो विशेष्यते पटस्य शुक्ल इतीति भाववचनत्वं संहननक्रियावचनत्वात्। गुणवचना इत्यस्य तत्सादृश्यात्तच्छब्दव्यवहार्या इत्यर्थः। गुणवचनाः

ति गाव इतीति इदमुपलक्षणं समासस्यापि। तृतीयफलमाह गवामिति मिथ इति शेषः। अपिना दशतः।

तृतीयदोषमवशिष्टं परिहरति समुदेति विशेषमाह सामेति तत्संख्याविशेष्ये द्रव्ये। अतएव तस्य तत्रारोपादेव। अस्याः फलमाह प्रागिति उत्तरान्वयी एषां विंशत्यादीनां पूर्वत्राप्यस्यान्वयः। शते एकवचनस्य सत्त्वादाह शतस्येति। नन्वेवं द्विवचनाद्यसिद्धिरत आह विंशतीति।

उक्ते भाष्यसंमतिमाह तदुक्तमिति।इतिर्भाष्यसमाप्तौ। अत्र भावः

सन्त इत्यादिना तत्साद्दश्योपपादनात् । अतएव गोविंशत्यादिषु षष्ठीसमाससिद्धिः । गुणवाचित्वे हि पूरणगुणेति निषेधः स्यात् । मुख्यगुणत्वेन कैयटादि- कृतो व्यवहारस्त्वसङ्गत एव । भाष्यविरोधात् ।

एवंच विंशतिद्रव्यसमुदाय एव विंशतित्वमिति भङ्ग्यन्तरेण प्रकृतिप्रत्ययविभागबोधनायोक्तम् । त- थाच द्व्यादयोऽपि तत्तद्द्रव्यसमूहवचना इत्युक्तमेव । असमूह एव चैकत्वम् ।

आहत्सूत्रे भाष्येऽपि भेदमात्रं संख्या आहेत्युक्तं । भेदो वैलक्षण्यमिति कैयटः । एकत्वस्याभेदबोधकत्वा- त्तथा व्याख्यानम् । तदुक्तं हरिणा—

भेदाभेदविभागोऽपि लोके संख्यानिबन्धनः । इति द्वित्वादि भेदव्यवहारकृदेकत्वमभेदव्यवहारकृदिति हेलाराजः । विलक्षणविलक्षणसमूहरूपत्वं च द्व्यादय आहुः । असमूहरूपत्वं चैकशब्द आह । एवंच हरिणा कथमेकत्वसमुदायरूपत्वमुक्त मिति चेत् ।

क्रियेत्याह भावेति संसर्गाद्यर्थमाह संहननेति । गुणवचनत्वं तु वास्त- वमित्याह गुणेति । आदिनान्यैर्गुणवचनैरिति । अवैलक्षण्यं च गुण- गुणिनोरिवैतत्क्रियाक्रियवतोर्भेदौ । आदिना क्रोशशतयोजनशतादि ।

भाष्यं यथाश्रुतार्थं तु न सर्वथा गावो धनमित्याद्युपक्रम्य धनमे- को गुणोऽपत्यमेको गुण इत्यस्यापि भाष्ये उक्तत्वेन चैत्रधनचैत्राप- त्यमित्यादेः समासस्यासाधुत्वापत्तेः । मुख्येति संख्याया इत्यादिः । भाष्येति साद्दश्योपपदकभाष्येत्यर्थः । एकादशान्तानां नित्यं संख्ये- यत्वया तत्र षष्ठीसमासाप्राप्तिरिति भावः । भाष्यतात्पर्यमाहैवंचेति विंशतीति । प्रकृतमाह तथाचेति । उक्तमेवोक्तप्रायमेव सहस्रादिवत् मात्रमवधारणे । नन्वेवं न्यूनताऽतआहैकत्वेति । ननु द्व्यादेः समूहवच- नत्वे पर्यायतापत्तिरत आह विलक्षणेति द्रव्यसमूहेत्यर्थः ।

सत्यम् ।

परमतेन तथाभिधानात् । अत एवोपक्रमे—

संख्यावान् सत्त्वभूतोऽर्थः सर्व एवाभिधीयते ।

स धर्मो व्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तथा । इत्युक्तम् । सधर्मः संख्यारूपो धर्मः व्यतिरिक्त इति वैशेषिकमते । तेषां हि द्रव्याश्रिता गुणरूपा संख्या । स्वमतमाह तेषामात्मैवेति । तेषां सत्त्वभूतार्थानां समूहस्य समूहिभिरत्यन्तभेदाभावादात्मैवेत्युक्तं । तथा संख्यात्ववान् । असमूहरूपमेकत्वं समूहरूपं द्वित्वादि । तत्रैव संख्यात्वस्याप्यङ्गीकारेण समूहप्रत्ययापेक्षया विलक्षणः प्रत्यय उपपन्नः । एतेन पदार्थमात्रादनुपाधेर्विलक्षणप्रत्ययानापत्तिरित्यपास्तम् । संख्यात्वस्य समूहरूपत्वस्य चोपाधित्वाद् इति पुञ्जराजादयः ।

तत्र द्व्यादावनुद्भूतावयवभेदः स संख्या, तद्विपरीतश्च तदाश्रयः । यद्वा समूहत्वेनाधारता द्वित्वत्वेन चाधेयता संख्यागतैकत्वस्य तु विशेष्ये ऽनारोपः शब्दशक्तिस्वभावात । दशच्छब्दश्च दशसंम्बन्धिसमूहबोधकः । अनुद्भूतावयवभेदः स विशेष्यः समूह-

---

नन्वेतावता प्रकृते किमत आहैवंचेति । तदिष्टमेवेदमित्याहात एवेति । तेनैव पुंजराजादिग्रन्थमाह सधर्म इत्यादि । नन्वेवं समूहप्रतीतितो विलक्षणद्वित्वादिप्रतीतिर्न स्यादत आह तत्रैवेति समूहे एवेत्यर्थः । मात्रव्यवच्छेद्यमेवाहानुपाधेरिति । एतेनेत्यस्यार्थमाह संख्येति । विशेषमाह तत्रेत्यादि । तत्र तथा सति । सः सत्समूहः । विपेति उद्भूतावयवभेद इत्यर्थः । त त्संख्या ।

तथाऽप्रतीतेरेव यद्वेति दोषं परिहरति संख्येति एवमन्यत्राप्याह दशदिति । ननु स्वभेदकत्वं स्वस्याः कथमत आह संख्याचेति ।

त्वेन च विशेष्यता। संख्या च सर्वपदार्थभेदिका। स्व-स्यापि भेदिका गुणक्रियादिभेदिका च।

क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका।

इत्युक्तेः। एकविंशत्यादयोऽपि संख्यान्तराण्येव न संख्यासमूहः। संख्या कार्यानापत्तेः। स्वाङ्गसमुदाया-दौ स्वाङ्गादिकार्याभाववदित्यलम्।

एवं चेतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणमिति सूत्र-भाष्याद्यसंमतम्। एतेनोपस्थितधवखदिरयोरेव द्वि-त्वान्वयः। एकक्रियान्वयित्वस्यैकबुद्ध्यवच्छिन्नत्वरूप-स्य वा साहित्यस्य पश्चादेव भानेन तत्र वृत्तिकल्प-नाया अनौचित्यात्। अन्यतरस्यान्यतरत्रान्वयाविव-क्षायां पश्य धवखदिरौ छिन्धीति तु न, असामर्थ्येन समासाप्राप्तेः। एकरूपेणैकविशेष्यान्वयित्वरूपसाम-र्थ्यस्यैव द्वन्द्वनिमित्तत्वात् द्वित्वरूपैकधर्मावच्छिन्नयो-रेकत्रान्वयस्यैवौचित्याच्च। कुतः सर्वो मृत्तिकयेत्या-दावेवं रीत्या समासो नानभिधानात्।

सर्वेत्यादेर्व्याख्या स्वस्यापीति संख्यात्ववत्समूहस्यापीत्यर्थः। तत्र द्रव्यभेदकत्वस्य सर्वेषां निर्विवादत्वेनोक्तदृष्टान्तसूचनायाह गुणेति विशेषान्तरमाहैकेति। एतेन तद्रूपत्वं तस्येति उक्तभाष्यात्तस्य समूह-रूपत्वं समूहः समूहिषु समवायीति स्वान्वये स्वयमन्वयीति महती दुरवस्थेति चापास्तं। एकस्यैव पदार्थस्य समूहत्वेनान्वयित्वं द्वि-त्वत्वादिना च विभक्तिवाच्यतेत्यदोषात्तदाहेत्यलमिति।

दीक्षिताद्युक्तिखण्डनमुपसंहरति। एवञ्चेति तथा भाष्यादिसि-द्धान्ते चेत्यर्थः।

नव्यनैयायिकाद्युक्तिं खण्डयति एतेनेति तस्य तदसंमतत्वेनेत्य-र्थः। एवेन साहित्यव्यवच्छेदः। लाघवादाहैकबुद्धीति तत्र साहित्ये तथा सति दोषं परिहरति अन्येति। ननु व्यपेक्षा तत्राप्यस्त्येवात

किंच नात्र द्वन्द्वः एकरूपेण तथान्वयाभावात्। नापि तत्पुरुषस्तत्र तथा सामर्थ्यग्रहणे मानाभावात्। चार्थे द्वन्द्व इत्यस्य चार्थे सति यथाविशेष्यान्वयस्तथा विशेष्यान्वये सति द्वन्द्व इत्यर्थः। समर्थसूत्रे च तन्त्रेणोभयविधसामर्थ्यग्रहणं। परन्तु व्यवस्थितं। समुच्चयान्वाचययोस्तु न समासोऽनभिधानात्। क्षौमे वसानावग्निमादधीयातामित्यादौ सहितयोरधिकारलाभस्तु यत्कर्त्तव्यं तदनया सहेति वाक्यात् इत्यपास्तम्। तदुक्तसूत्रार्थस्याशाब्दत्वाच्च।

धवखादिरावित्यादौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वयित्वेन विभक्त्यर्थानन्वयापत्तेश्च। संनिहितार्थबोधकत्वमिति तु बहुव्रीहिप्रकरणे दूषितम्। धवे द्वित्वानन्वयापत्तेश्च। न चानुशासनिकसन्निधानग्रहणेन यदुत्तरं यः प्रत्ययोऽनुशिष्टः स तद्धटकार्थतदर्थैतदन्यतरगतस्वार्थबोधक इति धवेऽप्यन्वयो, योग्यतादेर्नियामकत्वाच्चार्धपिप्पलीं राजपुरुषं पश्येत्यादौ न

आहैकेति तदनङ्गीकारेऽप्याह द्वित्वेति। अतिप्रसङ्गं तथा सति निराचष्टे कृत इति। अत्र कृतः सर्वेत्यादौ। तथेति एकविशेष्येत्यर्थे तथेति तत्पुरुषे एकरूपेत्यादि सामर्थ्येत्यर्थः। किन्तु व्यपेक्षारूपमेव तत्रेति भावः।

ननु सूत्रात्कथं तल्लाभोऽत आह चार्थे इति। नन्वेवमपि व्यपेक्षावादिनां कथमिदमत आह सूत्रेऽपीति। नन्वेवमन्यति प्रसङ्गोऽत आह परंत्विति। व्यपेक्षाङ्कनातिप्रसङ्गं निराचष्टे समुच्चेति। नन्वेवं क्षौम इत्यादौ समुच्चितयोरधिकारो न स्यात्तेन रूपेणानुपस्थितेरत आह क्षौमे इति उक्तरीत्या तद्बोधासिद्धावपि युक्त्यंतरमविप्रतिपन्नमाह यदिति दोषांतरमाह त्वदुक्तेति इत्यादावित्यस्याग्रेऽन्वयः। तत्र हेतुः प्रत्येति। इमं दोषमुद्धरति नचेति। नन्वेवमनिष्टमपीत्ययोग्येति आदि-

दोष इति वाच्यम् । व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने गौरवात् एकरूपेणैकक्रियान्वयित्वसमानियतसमस्यमानपदार्थसमूहभानानुरोधेन वृत्तेरावश्यकत्वाच्च । अतएवात्र विग्रहवाक्ये इव चादिप्रयोगो नेत्युक्तम् ।

चार्थे द्वन्द्व इति त्वनेकमन्यपदार्थ इतिवच्छक्तिग्राहकमेव । एतेन चार्थे इत्यस्यैकक्रियान्वयित्वरूपसाहित्ये सति द्वन्द्व इत्यर्थ इत्यपास्तम् । एकक्रियान्वयित्वे चशब्दशक्तेरभावाच्च । अग्नीषोमावित्यादौ समुदितस्य देवतात्वात्तत एव सङ्गच्छते ।

नच चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावाख्यातोपात्तसंख्यान्वयाय चार्थसमूहस्य विशेष्यत्वाय च चस्य तद्वाचकत्वं वाच्यम् । एवंच चैत्रस्य मैत्रस्य च समूह इत्यत्रेव षष्ठ्यापत्तिरिति वाच्यम् । तदात्मकत्वेन समूहप्रतीत्या भेदनिबन्धनषष्ठ्यप्राप्तेः । सच समूहः क्वचिद्द्वन्द्वः क्वचिद्द्वौ इत्यन्यत् ।

ना आकांक्षा । अत्र द्वंद्वे ।

नन्वेवं सूत्रवैयर्थ्यमत आह चार्थे इति । एतेन तस्यावश्यकशक्तिग्राहकत्वेन । दोषांतरमाहैकेति । फलांतरमाहाग्नीति । अतएव विशेष्ये समूहे शक्तेरेव । तस्योक्तरीत्यासंभवादाह चार्थेति । समूहस्य शक्यत्वमन्यत्राप्यावश्यकमित्याह पुष्पेति । अतएवेति अन्यथा तदन्वयानुपपत्तिः स्पष्टैव । इत्यस्येति अवयवावयविभावः षष्ठ्यर्थः ।

तांतोऽदंतोवेति अतएव पुष्पविकसने भावे घञ् पुष्पौ विकासः प्रकाशश्च तद्वन्तौ मतुप् एकयोक्त्या साधारणवचनेन प्रत्येकं पुष्पवानिति प्रयोक्तव्यमिति भावः । अकारांतोऽपि पुष्पवंतशब्दः अत्र रक्षण सुविशिभ्यां झःज् बाहुलकाद्वतेरपि झच् झेन्तः पुष्पस्यावंताविति विग्रहः । शकन्ध्वादित्वात्पररूपं रविशशिनौ पुष्पवन्ताख्याविति नाममाला । तथाच पुष्पवन्ताभ्यां पुष्पवन्तयोरित्यादीति त-

पुष्पवन्तादिपदेऽपि समूहः शक्योऽतएव द्वित्वान्वयः। पुष्पवन्तावित्यस्य प्रकृतिस्तान्ताऽदन्ता वा एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरावित्यमरे द्वन्द्वेन पर्यायप्रदर्शनात्पुष्पवन्तावित्यत्र द्विवचनोच्चारणाच्चैकयोक्त्येत्युक्तेश्च। समूहस्य शक्यतायाः स्पष्टमेव लाभात्। पुष्पवन्तपदं चन्द्रसूर्यसमूहं शक्तमित्याकारः शक्तिग्रहोऽतो न तत एकतरमात्रबोधो नापि शक्त्यानन्त्यम्।

यत्तु भेदश्चार्थ इति तन्न। तद्बोधाननुभवात्। चेन क्वापि तदर्थाप्रतीतेश्च। चार्थः साहित्यं परं भिन्नानामित्यन्यत्। शिवरामयोरभेद इत्यादौ तत्तदुपाधिकृतभेदवतोरेवोपाधानमौके ऽभेदप्रतिपादनान्न विरोधः। समूहश्च समूहिभ्यो भिन्नाभिन्न इति निरूपितम्।

सहिताभ्यां कृतमित्यादेः समूहबुद्धिविषयाभ्यां कृतमित्यादि क्रमेणार्थः। धवखदिरौ छिन्धि इत्यादौ क्रियान्वय एव समूहस्य। क्रियोत्पत्तिस्तु समूहेऽसंभवात्प्रत्येकमेव। एवं पित्रोः श्राद्धं कुर्यादित्यादावपि। इदमेवाभिप्रेत्य तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं साहित्यमिति प्राञ्चः। यथा तुल्ययोरेककालमेकधर्मसंबन्धानेमि-

---

व्याख्यातारः। तस्य शक्यत्वं तदिष्टमित्याहैकेति वक्ष्यमाणदोषाभावायाह पुष्पेति द्वितीयमतेनेदम्।

नैयायिकाद्युक्तिं खण्डयति यत्त्विति एवं सति प्रसक्तविरोधं परिहरति शिवेति विरोध इति साहित्येत्यादिः। वक्ष्यमाणरीत्या यथाश्रुतासङ्गतेराह सहीति। आदिना सहितौ दृष्टौ सहितेभ्यो दत्तं सहितयोरन्वय इत्यादि। तदन्वयस्य तदुत्पत्तेश्च साम्यमाहैवमिति लमिति बहु-

त्मकं तुल्यत्वन्ताद्भिना तुल्यत्वासंभवात् तथैककालमे-
कक्रियान्वयित्वनिमित्तं साहित्यं समूह इत्यक्षरार्थः।

समुच्चयान्वाचययोस्तु न समासः। ईश्वरं गुरुं च भजस्वेत्यादौ समुच्चये एकस्यान्यसाहितस्यान्वयित्व-निमित्तसाहित्येऽप्येकस्य केवलस्यैवैकधर्मावच्छिन्नान्वयेन चार्थेऽनेकसुबन्तस्य वृत्त्यभावात्। एकधर्मावच्छिन्न इत्युक्तेर्वस्तुतो भजनस्य भिन्नत्वेऽपि न दोषः। अत्रैकस्य केवलस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्यान्यसाहितस्यावृत्त्या तदन्वयः। स च विशेष्यतया विशेषणतया वा आद्ये देवः पचति हसति चेत्यादौ। अन्त्यस्तूक्ते समुच्चये।

चैत्रो मैत्रश्च पचतीत्यादौ नित्यमेकवचनान्ताख्यातप्रयोग एव। चरहितस्य केवलस्यैवान्वयात्। चसहितेनाप्यनुद्भूतावयवभेदसमूहस्यैव प्रतीतिः। किंचात्र समासे एकपदोपस्थाप्यसमूहस्यैककालमेवेतरान्वयस्य पुष्पवन्तादौ क्लृप्तत्वेन समुच्चयत्वस्यैव भङ्गापत्तिः।

व्रीहिः। तथाचैकरूपेणैककालिकैकपदोपस्थाप्यक्रियान्वयित्वसम-नियतम् पदार्थांतरमेव समूहापरपर्यायमिति रिक्त(!)विशिष्टवत् इति बोध्यम्।

सिद्धांते नातिप्रसङ्ग इत्याह समुच्चेति। तत्राद्ये हेतुमाहेश्वरमिति अत्र समुच्चये। एकस्येश्वरस्य। अपरस्य गुरोः। एवंप्रापापि तयोः प्रथमान्यार्थकत्वात् सकृदिति व्युत्पत्यविरोधायाहावृत्येति। तत्र विशेषमाह सचेति इत्यादौ क्रियासमुच्चये प्रसंगात् अन्त्यं विशेषमाह समुच्चेति आद्ये आह चरेति। द्वितीये आह चसेति।

समुच्चयसमासाभावे युक्त्यंतरमाह किञ्चेति। अत्र समुच्चये

नुशासनाभावात् । एकवचनविधायकाभावात् समाहारद्वन्द्वगर्भेतरेतरयोगे द्विवचनानापत्तेश्चेत्यलम् ।

स्यादेतदहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुमित्यादौ इन्द्रो वरुणस्त्वष्टादित्य एते लोकपाला इत्यादौ च चार्थसंप्रत्ययाद्वन्द्वः प्राप्नोति चार्थे चशब्दस्य द्वन्द्वस्य चेत्युभयोरेव साधुतायाः शास्त्रेण बोधनात् । आद्येऽहरहरित्यनेनान्त्ये लोकपाला इत्यनेनेतरेतरयोगप्रतीतेः।

ननु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इतिन्यासेन न दोषः । अधिकरणं वर्त्तिपदार्थौ तयोर्युगपत्पदद्वयेनाभिधाने द्वन्द्व इति तदर्थः । एवंच रामकृष्णावित्यादौ रामपदेन रामकृष्णयोः कृष्णपदेन च तयोरभिधानाद्भवति द्वन्द्वः । गामश्वमित्यादौ तु गवादयो भिन्नैः शब्दैरेकैकरूपा एव पृथक्प्रत्याय्यन्त इति न दोषः ।

विरूपाणामित्येकशेषस्तु नात्र द्वन्द्वविधिसामर्थ्येन समानार्थानामिति सामर्थ्येन च युगपदधिकरणतां विनापि समानार्थतायामेवैकशेषात्। पट्वीमृद्व्यावित्यत्र पुंवत्वमपि न,वृत्तेः प्रागपि यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव

णिपादं रथिकाश्वारोहावित्यत्रेत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्यार्थचतुष्टयानुस्यूतं साहित्यमेव चार्थ इति वृद्धाः । एतेनोभयपदार्थप्रधानो द्वंद्व इति द्वंद्वलक्षणमित्यपास्तं समाहार द्वंद्वेऽव्याप्तेस्तदाहेत्यलमिति ।

सर्वत्रैकार्थीभावांगीकारे समर्थसूत्रे च तस्यैव ग्रहणे चार्थे द्वंद्व इति सूत्रभाष्यविरोधपरिहारं सूचयन् तन्त्रत्यमेव क्रमेणाह स्यादेतदित्यादिना दिगित्यंतेन । इत्यादौ असमासे यथान्यासेऽयं दोष इत्याह चार्थेति । एवञ्च चशब्दाघटितं वाक्यमसाध्वेव स्यात्तदाह चार्थे इति ।

नन्वेवं घटकुम्भाविति वद्विरूपाणामपीत्येकशेषेण बाधात् द्वन्द्वस्यासाधुतापत्तिरत आह विरूपेति । अत्र रामकृष्णावित्यादौ। तत्रैव अ-

तत्प्रवृत्तेः। सहभूतयोरेव युगपदर्थद्वयबोधसामर्थ्यमिति नान्यतरवैयर्थ्यं। द्वन्द्वविषये चैतदतः केवलरामपदाद्रामं कृष्णंचेति वाक्यघटकाच्च नोभयबोधः।

वेदेतु क्वचिद्वाक्येऽपि साद्यावाहक्षामेत्यादौ। एकैकेनार्थद्वयाभिधानेऽपि तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रस्थबहुवचनस्येत्यनेन सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति ज्ञापनात् पक्षे धवखदिरमित्यादिसिद्धिरिति चेन्न। सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरुपपादा चेत्यादिना भाष्ये एव तस्या दूषितत्वात्। तत्र दुःखत्वं प्रतीतावनुपारोहात्।

तथाहि वृद्धव्यवहाराद्धि शब्दार्थनिर्णयः। नच प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं लोके दृश्यते नच प्लक्षशब्दस्य लक्षणा न्यग्रोधशब्देनैव तल्लाभाद् द्विवचनाद्यन्तप्रयोगस्यान्यथासिद्धेश्च समूहस्यावयवापेक्षद्वित्वादिमतः समुदायात्प्रतीतेः। दुरुपपादेत्यस्य दुष्टं निःसारमुपपादनं यस्याः सा निष्प्रमाणेत्यर्थः।

नच द्यावाहक्षामेत्यादौ व्यासे दर्शनात्समासेऽपि सेति वाच्यम्। तस्य च्छान्दसत्वेन तत्र सुपां सुप इत्येव सिद्धिः। नच समासाद् द्विवचनबहुवचनोत्प-

---

न्यथा दर्शनीयामातेत्यत्रापि तदापत्तेः। एतत् युगपदार्थद्वयबोधनसामर्थ्यम्। चेति पश्यात शेषः। अन्यथा प्रत्येकं द्विवचनापत्तेः। सा युगपदधिकरणवचनता। नन्वेवं धवखदिरमित्यादि पाक्षिकं न स्यात्तआह एकैकेनेति। तत्र तयोर्मध्ये। हि यतः। नच नहि। अन्यथासिद्धौ हेतुमाह समूहेति। आदिना द्यावा।चिदस्मै पृथिवी सन्नमेते इति दर्शनादिति मिथः साहचर्येण तदित्यादिः। तस्य द्यावाहक्षामेत्यादेः।

त्यर्थे तद्वावश्यकता। पूर्वमुपपादितत्वात्। समुच्चयान्वाचययोः समासाभावार्थमपि न सा। उक्तरीत्याऽसामर्थ्येनैव तत्र समासवारणात्। आङ्गश्च वाङ्गश्च कालिङ्गश्चेति अङ्गवङ्गकलिङ्गा इत्यादौ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति लुक् तु तद्राजप्रत्ययार्थ समुहगतबहुत्वविवक्षायान्तद्राजप्रत्ययस्य लुगित्यर्थात्तं विनापि सिध्यतीति चेत्सत्यम्।

चेन कृतस्यार्थस्याभावात्समासाप्राप्तेरिति भाष्ये एव समाधानात्। यत्र विग्रहे चेन बोध्यं साहित्यं तत्रैव द्वन्द्वो नचात्र तथा। अहरहरादिपदसमभिव्याहारेण तस्य तत्र बोधेऽपि चकाराबोध्यत्वात्। उक्तार्थत्वाच्च तत्र चकाराप्रयोग इति दिक्।

उपदशं दन्तोष्ठम्। दशसमीपो दन्तोष्ठसमाहार इति बोधः। समाहारे दशसमीपत्वं च स्ववृत्तिदशत्वसंख्यासमीपसंख्यावद्वयवकत्वेन। अत्र बहुव्रीहेर्नानुपयोगस्तस्य नित्यबहुवचनान्तत्वेन दन्तोष्ठमित्यनेनान्वयायोग्यत्वात्।

इतिद्वन्द्वः।

कैयटाद्युक्तिं खण्डयति समुच्चयेति। नन्वेवमङ्गवङ्गकलिङ्गा इत्यादौ तद्राजस्येति लुङ् न स्यात् तद्राजप्रत्ययार्थगतबहुत्वविवक्षायां तद्राजस्य लुगित्यर्थात्। नहि तां विना प्रत्येकतद्राजार्थे बहुत्वान्वयस्तस्य व्यासज्यवृत्तित्वादत आहाङ्गश्चेति तां युगपदधिकरणवचनतां प्राप्तारितीति पाठः। प्राप्तेरिति पाठे समाधानेनाभेदान्वयः। चस्त्वर्थे एवंच न तस्यासाधुत्वं तदाहेतिदिगिति। सङ्ख्यासमीपेति सङ्ख्याप्रतियोगिकसामीप्यवत्सङ्ख्येत्यर्थः।

इतिद्वन्द्वः।

अथैकशेषः ।

घटावित्यादावपि घटद्वयादिसमूहो घटशब्दार्थः । एकशेषात् । एकशेषविधायकं च सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति सूत्रम् । तच्च द्वन्द्वे इत्यनुवर्त्तनाद् द्वन्द्वविषयम् । तेन तत्र शिष्टस्य 'शिष्यमाण लुप्यमानार्थाभिधायी'ति न्यायेन लुप्यमानार्थवृत्तिता समूहवृत्तिना चात एव तत्र द्वित्वाद्यन्वयः ।

ननु तन्त्रेणैवेदं सिद्धं तथाहि द्विविधं तन्त्रं शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रं च । तत्र केचिद् अर्थभेदाच्छब्दभेद इति मते सकृत्ताल्वोष्ठपुटव्यापाराद्विनिगमनाविरहेणानेकशब्दानां भेदापह्नवेनोच्चारणमित्याहुः । तत्र तदर्थान्वयिसमभिव्याहृतैकपदप्रयोग तत एव तात्पर्यग्राहकात्प्रायः प्रातिपदिकानामेव तन्त्रमिति श्रोतुरप्येकवृन्तगतानेकफलन्यायेनानेकशब्दैकानुसंधानेन कमत्वादिविशिष्टयनानेकार्थसमूहबोधः । यथाऽक्षानपश्येत्यादौ । विद्वन्मानसेत्यादावेकशब्दस्यैकानुसंधानेनैवानेकार्थबोधः । समस्तनथैकदेशस्यानेकस्यैकानुसंधानासंभवात् । यद्वा तत्राप्यस्त्वनेकस्यैकानुसंधानमेव । विद्वन्मानसमानसेति ।

यत्र तु सुखिते दुःखिते चेतसि दवदहनराशिस्तुहिनदीधितिरित्यादावेकानुसंधानेन विरुद्धार्थयोर्युगपद्बोधासंभवस्तत्र वक्तुः श्रोतुः शब्दद्वयानुसंधानद्वयं भ-

---

अथैकशेषः ।

तेन तस्य द्वन्द्वविषयत्वेन । तत्र एकशेषे । प्राचीनादिमत माह तत्रेति तन्त्रविषये इत्यर्थः । तत्र आद्यविषयं विशेषमाह विद्वदिति । पूर्व-

यत्त्विति तात्पर्येणैकोच्चारणेऽपि श्रोतुरनुसंधानद्वयेन क्रमेण बोधादावृत्तिरिति व्यवहारः। एवंच तत्र श्रोतुः शब्दावृत्तिर्वक्तुस्तु तन्त्रेणोच्चारणमितिबोध्यम्।

एवंचेदृशे विषये तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतममस्त्विति ग्रन्थास्त्रयाणामैच्छिकविकल्पपरतया प्रवृत्ताश्चिन्त्या एव। घटं पटं चानयेत्यादावपि समुच्चयार्थकचशब्देन क्रमेण बोधे तात्पर्यात् श्रोतुरावृत्तिरेव। अन्ना भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्तामित्यादौ समभिव्याहृतानेकपदप्रयोगरूपात्तात्पर्यग्राहकाद् विभक्त्यन्तानामेव तन्त्रं बहुत्ववतान्तत्तत्कारकशक्तिमतां भिन्नभिन्नक्रियान्वयितया बोधेन श्रोतुरनेकानुसन्धानाद्बोध इत्यावृत्तिरेव।

प्रातिपदिकतन्त्रमेव तु नात्र, एकक्रियाद्यन्वये एव तस्य सत्त्वात्। तदुक्तं वृद्धैः सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति सकृदर्थमित्यादेरेकवारमेव प्रतीतिं जनयतीत्यर्थः। साच प्रतीतिरेकार्थविषयाऽनेकार्थविषया वेत्यन्यत्। गङ्गायां मीनघोषावित्यादावनेकार्थस्य युगपदुपस्थितेः।

यत्तु सकृदर्थमित्यस्यैकमर्थं बोधयतीत्यर्थ इति। तन्न। क्रियाभ्यावृत्तिगणने इत्यधिकारे एकशब्दात्सुच् तस्य

वाह यत्त्विति। विशेषमाह यत्र त्विति। कैयटदीक्षितादयुक्तिं खण्डयति एवंचेदृशे इति प्रायपदफलमाहाक्षा इति। इदं वक्तुः। श्रोतुराह बहुत्वेति तदित्यादिः। प्रातिपादिकतन्त्रे सम्मति माह तदुक्तमिति। उच्चरितः उच्चारणेनानुसंहितः।

परमतं खण्डयति यत्त्विति। अतएव एकानुसन्धानसम्भवे एव।

सकृदादेशश्चेत्यर्थकेनैकस्य सकृच्चेति सूत्रेण निष्पन्नस्य सकृच्छब्दस्योक्तार्थकत्वाभावात् । एकवारमित्यर्थकत्वाच्च ।

अतएव सर्वादिसूत्रे तेन सूत्रेण सर्वादीनां सर्वनामसंज्ञा विधीयते ये सर्वार्थास्ते सर्वादय इति, गणपाठश्च विशेष्यते इत्युक्त्वा सकृदुच्चरित इति व्युत्पत्तिमूलकतया कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यमित्याशङ्क्यैकशेषनिर्देशादिति समाहितम् ।

वक्त्रैकशेषेणोच्चारणादित्यर्थकेनैकशेषनिर्देशादित्यनेन वक्तुः शब्दद्वयस्य बुद्धिस्थतया बोद्धुः पृथक्शब्दद्वयज्ञानं भवत्विति वक्तृतात्पर्यं दर्शितन्तस्य लक्ष्यानुसारात् श्रोतुर्ग्रह इति तद्बलेन पुनरनुसन्धानादर्थद्वयप्रतीतिरिति तदाशयः ।

एतेन सति तात्पर्ये एकशब्दज्ञानेनापि समूहालम्बनविधयोपस्थितानेकार्थानामनेकैः संबन्धिभिः समूहालम्बनात्मकोऽन्वयबोध इत्यक्षा भज्यन्तामित्यादौ विनाप्यावृत्तिं बोध इत्यपास्तं तथानुभवाभावात् । उक्तभाष्ये एकेनाप्युभयं लभ्यते इति समाधानानुक्त्या तथा रीत्या बोधे उक्तप्रयोगस्यासाधुत्वबोधनाच्च । शब्दसारूप्यं च तन्त्रबीजम् । अर्थभेदेऽपि शब्दैक्यमिति नये ताल्वोष्ठपुटव्यापारप्रकाशितैकशब्देनैकवृन्तगतानेकफलन्यायेनानेकार्थसंबद्धेनानेकार्थबोधा-

---

तन्त्रांगीकारादेव । सर्वादीति तद्घटितसूत्रे इत्यर्थः । व्युत्पत्तीति तयाऽत्र तदसम्भवमूलकतयेत्यर्थः । अनतिप्रसङ्गायाह तस्येति । तदाशयः समाध्याशयः । एतेनेत्यस्यार्थमाह तथेति । द्वितीयमाहार्थेति । सिद्धान्तं

दर्थतन्त्रमित्याहुः ।

वस्तुतस्तु अक्षादिस्थले उपपत्त्या शब्दभेदेऽपि लोकानां न भेदप्रतीतिः पटादिषूपपत्त्यापि नभेदः अर्थभेदाभावात् । बोद्धृभिरनेकशब्दज्ञानाननुभवाच्च । एवंच मतभेदेन शब्दतन्त्रार्थतन्त्रयोरुपपत्तिर्युक्ता तस्मान्मतद्वयेऽपि शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वे शब्दान्वयव्यतिरेकावादाय शब्दतन्त्रं तस्य परिवृत्तिसहत्वेऽर्थतन्त्रम् । उभयत्रापि सकृदनुसंहितैकशब्देन युगपदनेकार्थबोधः । अक्षान्पश्येत्यादावाद्यं पटान्पश्येत्यादावन्त्यमक्षा भज्यन्तां भक्ष्यन्तामित्यादावावृत्तिः ।

किंच प्रत्यर्थं शब्दनिवेशेऽनेकार्थबोधनायानेकशब्दप्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इति तत्सामर्थ्यादेकस्यानेकार्थत्वं वाच्यम् । एवंच लोकत एवैकस्यानेकार्थत्वे सिद्धे शास्त्रे व्यर्थं नह्यसती बोधकत्वशक्तिः शास्त्रेणोत्पाद्यते इति शक्यं वक्तुम् । नचैवं प्रत्यर्थंशब्दनिवेशहानिः स्वस्वार्थप्रत्यायनेनैव प्रत्यर्थशब्दनिवेशस्वीकारात् । 'अर्थार्थवर्थौ प्रत्यर्थं अर्थानर्थान्प्रति वर्त्तत इति प्रत्यर्थमेवे'ति भाष्यात् ।

अर्थभेदाच्छब्दभेद इत्यस्यापि स्वस्वार्थभेदात्तच्छब्दभेद इत्येवार्थः यथार्थद्वयबोधकवृक्षादिशब्देभ्यो

वक्तुमत्र दोषमाह—

वस्तुतस्त्विति उपेति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेरित्यर्थः । आदाय (विधि) इति शेषः उभयत्रापीत्युक्तेरभावादाहाक्षा इति प्रकारांतरेण सूत्रवैयर्थ्यमाह किञ्चेति । एकस्य अवशिष्टस्य । सर्वथा तन्त्रस्यांगीकारे च सिद्धिरिति अन्यथा एकशेषस्य नित्यत्वाद्धि कथं दुर्लभमेव स्यात् । एवं वर्ताद्वयस्य एकशेषाङ्गीकारेच । नन्वेवं द्वंद्ववदत्राप्येकरचना-

थन्त्ह्यर्थप्रतिपादकवृक्षादिशब्दा भिन्नाः । सर्वथैकशेषसूत्रं व्यर्थमिति चेन्न । अर्थमर्थं प्रति यत्तस्यापि प्रत्यर्थत्वेन घटघटावित्यादिवारणार्थं सरूपाणां द्वन्द्वविषये एकशेष एवेति नियमार्थं तत्सत्त्वात् । द्वन्द्वविषये इत्युक्तेऽर्थपेक्षायां चकारगर्भवाक्यसिद्धिः ।

एवंच प्रातिपदिकतन्त्रं सहविवक्षाविषयमेव तत्रैकशेषव्यवहारो मुख्यः । असहविवक्षाविषये विभक्त्यन्ततन्त्रे एकशेषव्यवहारो गौणः । यथा सर्वादिसूत्रे भाष्ये । एकशेषविषयेऽनुद्भूतावयवभेदसमुदायस्य न कदापि विशेष्यताऽनभिधानात् । अतएव नपुंसकमनपुंसकेनेति सूत्रे एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति चरितार्थं । द्वन्द्वस्यानभिधानमाश्रित्य तु सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे एतदेवाभिप्रेत्य ।

तन्त्रत्वमैकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारतः ।
उपकारान्यथात्वे तु भवेदावृत्तिलक्षणम् ॥

इति मीमांसकाः ।

तत्र शब्दविषये तुल्योपकारत इत्यस्य तुल्यकालमुपकारतोऽन्वयत इत्यर्थः । विद्यमानसंत्यादौ परस्परान्वयेऽपि मानसाभिन्नमानसाधिकरणकहंसेति युगपदेव बोधात्तदक्षतिः कदाचित्तत्र पृथक् प्रयोगोऽपि विद्यमा-

---

न्तप्रयोगोऽपि स्यादत आहकेति । नन्वेवं भाष्यविरोधोऽत आह द्वन्द्वस्येति स्वोक्ते परसंमतिमप्याह एकेन तुल्यरूपेण कर्तृत्वादिनाऽन्वयित्वं तुल्योपकार इति परमतनिरासः मानसेत्यादौ तन्त्राभावापत्तेः । न च तत्रावृत्तिरेव समासैकदेशे तदसम्भवात् । एतदेवेत्यस्यार्थमाह तत्रेति तन्त्रयोमध्ये इत्यर्थकशब्देति शब्दतन्त्रेत्यर्थः ।

समानसेति सारवसारवोर्मिज इति वत् । उपकारान्यथात्वं भिन्नकालमन्वयस्तेन क्रमेण बोधे आवृत्तिरित्यर्थः । एकरूप्येणेत्यनेन शब्दसारूप्यं तन्त्रबीजमुक्तम् । क्रिययोरपि सारूप्यमेव तन्त्रबीजं । क्रियाविषयतन्त्रादेरेवेदं लक्षणमित्यन्ये ।

न ब्राह्मणं हन्यात् घटमानयेत्यादौ जातेः प्राधान्येनानेकव्यक्तिबोधेऽप्येकवचनम् । एकशेषे वृत्तित्वव्यवहारस्तु वृत्त्यपवादत्वेन गौणः । पृथगर्थानामेकार्थीभवनरूपैकार्थीभावस्यात्राभावात् । शुद्धव्यक्तौ स्वसंबन्धेन व्यक्तिप्रकारक एव शक्तिग्रहस्तस्या एवच शब्दतो बोध इति मते एकशेषसूत्रस्योक्तिसंभवो बोध्यः ।

जातिः शब्दार्थस्तदुपलक्षितं द्रव्यं शब्दार्थ इत्यादिमते तु तज्जात्यनुगतीकृतानेकव्यक्तिबोधस्यैकस्मादपि संभवेनानेकशब्दप्रयोगाप्राप्त्या सूत्रस्योक्तिसंभव एव नास्ति । अश्वा इत्यादौ जातिष्वपि जात्यन्तराङ्गीकारेण तस्या एव शब्दवाच्यत्वेन न दोषः ए-

---

एवं सति क्वापि न दोष इत्याह विद्वदिति तन्त्रविषयमाह क्रिययोरपीति तदभिमतमाह क्रियेति आदिना वृत्तिः । नन्वेकशेषाविषये तादृशसमूहस्यै(कादश्व)विशेष्यत्वे न ब्राह्मणमित्यादेरसाधुताऽत आह न ब्राह्मेति । अत एव नपुंसकमिति सूत्र भाष्ये जातिप्राधान्ये तस्याः स्वत एकत्वादेकवचनं तस्यामाश्रयगताद्वित्वाद्यारोपे द्रव्यप्राधान्ये वा द्विवचनादीत्यतएकवच्चास्यान्यतरस्यामिति प्रत्याख्यातमतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः । प्राचां ग्रन्थं योजयति एकेति । ननु न ब्राह्मणमित्यादिवान्निर्वाहे सूत्रप्रणयनं निर्बीजमत आह शुद्धेति निर्विकल्पकत्ववारणायाहस्वेति । आदिना तदवच्छिन्नं द्रव्यं । न च तवापि मते-

तेन डित्था इत्यपि व्याख्यातम् ।

यद्वानेकेष्वक्षशब्देष्वक्षशब्दत्वं नाम सामान्यमभिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुस्तच्च शब्दार्थयोः सोऽयमित्यभेदाध्यवसायादर्थस्ताक्षशब्देषु संज्ञिषु वर्त्तते इति तद्वैशिष्ट्येनानेकप्रतीतिः । एवमेव गोत्वाश्वत्वे सामान्ये इत्यपि सिद्धम् । सकलसामान्येषु सामान्यत्वं जातिरूपमस्ति । निःसामान्यानि सामान्यानीति च तार्किकदर्शनं न नियोगतो वैयाकरणैरास्थेयमिति कैयटः । अभावाश्चत्वार इत्यादावपि निरुपाख्यत्वं तत्समनियतमभावत्वं वा सामान्यं बोध्यम् । सूत्रारम्भेऽप्येषैव बोधप्रक्रियाऽतो न प्रत्याख्याने फलभेदः ।

ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणावित्यादौ पुमान् स्त्रियेत्यादिनैकशेषः । अत्र च पुंस्त्वस्त्रीत्वाभ्यां ब्राह्मणत्वजात्याश्रययोर्बोधः । नच तत्रापि तज्जातिसत्त्वे ब्राह्मणीवधेऽपि ब्रह्मवधोक्तप्रायश्चित्तापत्तिरिति वाच्यम् । उत्कृष्टापकृष्टब्राह्मणवधे इव तद्वधे तस्य याचनिकत्वात् ।

एवं शिवौ भ्रातरौ पुत्रौ श्वशुरावित्यादौ द्रष्टव्यमिति केचित् ।

भाष्यानुसारिणस्तु स्वस्रादिष्वप्येकशेषविषयभ्रा-

ऽक्षा इत्याद्यर्थं सूत्रमिति प्राचीनैरुक्तमेवात आहाक्षा इति । (नापादामासा इति) । एतेन तत्रापि जात्यङ्गीकारेण । अध्यस्तेति बहुव्रीहिः ।

लाघवादाह यद्वेति एवमेवेत्यस्यार्थमाह सकलेति लाघवादाह तत्समेति आदिशब्दौ प्रकारे । अत्रचेति लक्षणया शक्त्या वा पुंस्त्वाद्युपाधिरिति नब्राह्मणत्वादिजात्या सङ्करस्तस्यादोषत्वात् । ब्राह्मणत्वादि व्याप्यं नाना स्त्रीत्वादीति साङ्कर्यसम्भावनाया एवाभावाच्च ।

तृत्वं द्रष्टव्यमिति भ्रातृपुत्रावििति सूत्रभाष्योक्ते भ्रातरावित्यादौ भ्रातृत्वेनैव स्वस्त्रादिबोधस्तस्यां तत्त्वारोपात । पितरावित्यादौ पितृत्वादेर्मातर्यारोपेण पितृत्वादिनैव मात्रादिव्यक्तिबोधः । प्रकरणादिवशाच्च विशेषावसायः । कदाचित्पितृद्वयस्यापि ततः प्रतीतेः

गार्ग्यावित्यादावपि यूनि गर्गगोत्रत्वारोपेण तेनैव रूपेण यूनोऽपि बोधः । ब्राह्मणावित्यादितो ब्राह्मणत्वेनैव ब्राह्मणीबोधस्तद्रूपारोपात । नतु तत्तद्रूपेणानुभवविरोधात् एकत्र क्लृप्तशक्तिकस्यार्थान्तरे वृत्तिकल्पने गौरवाच्च । पिता भ्रातेत्यादितस्तु न तथा बोधः । एकशेषविषये एव तेषां स्वप्रवृत्तिनिमित्तारोपेण मात्रादिबोधकत्वस्य शब्दशक्तिस्वभावसिद्धत्वात् भाष्यात्तथैव लाभाच्च । सूत्रमतमप्येवमेव । सूत्राणि तु द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थानीत्याहुः ।

इत्येकशेषः ।

तत्रापि ब्राह्मण्यामपि । तत् ब्राह्मणी । तस्य प्रायश्चित्तविशेषस्य । नत्वेतावता तत्र ब्राह्मण्याभावः विशेष्यैकदेशे च पुंस्त्वाद्यन्वयः । पदार्थः पदार्थेनेति व्युत्पत्तिस्तु विशेषणीभूतपदार्थैकदेशपरा आदिना गार्ग्यावित्यादि । केचित् प्राहुः । विषयेइति विषयमिति प्रचुरः पाठ आदिना श्वशुरावित्यादि चस्त्वर्थे ।

वृद्धो यूनेत्यस्य विषये आह गार्ग्याविति आदिना हंसावित्याद्यपि पुमान्स्त्रियेत्यस्य विषये आह ब्राह्मणाविति । पूर्वमते दोषमाह नत्विति अत्र मतेऽतिप्रसङ्गं निराचष्टे पितेति तेषां पित्रादीनां । एवमेव भाष्यैकवाक्यत्वात नन्वेवं सूत्राणामानर्थक्यमत आह सूत्राणीति वृद्धायूनेत्यादीनीत्यर्थः ।

इत्येकशेषः ।

घटमिच्छति घटीयति देवदत्त इत्यादौ क्यजर्थ इच्छा। एकदेवदत्तकर्तृका स्वसंबन्धिघटकर्मिकेच्छेति बोधः। स्वसम्बन्धित्वादिभानं शब्दशक्तिस्वभावात्। महान्तं पुत्रीयतीत्यादि तु न असामर्थ्यात्। सुप आत्मनः क्यजिति सूत्रेणैषितृसम्बधीच्छाकर्मवाचकादिच्छायां क्यजित्यर्थकेनात्र क्यच्। तस्य पदविधित्वं स्पष्टमेव। पुत्रकाम्यतीति काम्यजन्तेऽप्येवमेव।

विष्णूयति द्विजमित्यादौ उपमानवाचकात्कर्मण आचारे क्यजित्यर्थकेनोपमानादाचार इत्यनेन क्यच्। उपमानत्वमत्राचारनिष्ठमेव प्रत्यासत्तेः। चैत्रकर्तृको द्विजकर्मको विष्णुकर्मकाचारसदृश आचार इति बोधः। तत्र प्रत्यासत्त्या विष्णुकर्मकाचारोऽपि चैत्रादिकर्तृक एव।

कृष्णायते चैत्र इत्यत्र कृष्ण इवाचरतीत्यर्थे क्यङ्। अत्र कृष्णकर्तृकाचारसदृशश्चैत्रकर्तृक आचार इति बोधः विष्णुद्विजयोः कृष्णचैत्रयोश्चोपमानोपमेयभाव आर्थः।

अन्ये तु उपमानत्वं कर्माद्यन्तरानिरूपितं, कर्मत्वादि चाचारनिरूपितं प्रत्यासत्तेस्तत एव चाचारस्य

अथ सुवन्तप्रकृतिकक्यजाद्यर्थं निरूपयति घटमित्यादिना व्यपेक्षायामपि तत्भानेन तस्य नैकार्थीभावफलत्वमित्यत आह शब्देति। तदेवोपपादयितुमाह सुप इति। सूत्रस्य विशेषणमाहेषित्रिति। अत्र घटीयतीत्यादौ। प्रत्येति तथाच विष्णुपदं विष्णुकर्मकाचारसदृशार्थकं तदाह चैत्रेति एवमग्रेपीत्याहात्रेति। उभयत्र क्रमेण। प्रसिद्धिविरुद्धं परिहरति विष्णुद्विजेति।

सिद्धान्तमाहान्येत्विति। तत एव कर्मत्वादेराचारनिरूपितत्वा-

साधारणधर्मत्वम् । तदुक्तं सुप आत्मन इत्यत्राकरे आचारक्यजन्तादावुपमानकर्माद्यन्तर्भूतम् । उपमेयकर्मादिना सकर्मकत्वं सकर्तृकत्वं चेति । एवंचोपमानविष्णुकर्मक आचार उपमेयद्विजकर्मक इत्यादिरीत्या बोध इत्याहुः ।

सुपर्वभिः शोभितं त्रिविष्टपं भारतायते इत्यादौ श्लेषेणाभेदबुद्धेरिव शब्दरूपसाधर्म्येण सादृश्यबुद्धेरप्युपपत्तिर्बोध्या । अत्र सर्वत्र पदविधित्वेनैकार्थीभावसामर्थ्यं एव साधुत्वात्सुन्दरः कृष्णायत इत्यादि न । शब्दशक्तिस्वभावाच्च प्रकृत्यर्थस्यापि साध्यत्वेन भानात् ।

व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति वाक्ये सम्बन्धेनान्वितस्यापि व्याकरणस्य व्याकरणं सूत्रयतीत्यादौ कर्मत्वं । हेतुमति चेति सूत्रे इह व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति वाक्ये षष्ठी, व्याकरणं सूत्रयतीति द्वितीया केनैतद्वं भवति योऽसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसम्बन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्त्ततेऽस्ति च करोतेर्व्याकरणेन सामर्थ्यमिति भाष्यात् । मुण्डादिसूत्रे केषांचिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि विधानार्थमित्याकराच्च ।

देव । ननु सुपर्वभिः शोभितं त्रिविष्टपं भारतायत इत्यनुपपन्नं भारताचारसदृशाचारस्य त्रिविष्टपवृत्तेरप्रसिद्धेः सुपर्वभिः शोभितमित्यत्र तु श्लेषेणाभेदाध्यवसाय एव, न सादृश्याध्यवसाय इत्यत आह सुपर्वेति । श्लेषेण एकशब्दोपात्तत्वेन । बुद्धेरपीति तथाच तद्वति तत्प्रसिद्धिर्बोध्या ।

अत्र सर्वत्र आद्यभिन्नसूक्तेषु । ननु प्रकृत्यर्थस्य सत्वरूपतया कथं व्याकरणं सूत्रयतीत्यादीत्यत आह शब्देत्यादि कर्मत्वमित्यन्तेन च-

प्रातिपदिकप्रकृतिकणिचोऽपि समर्थादेवोत्पत्तिः। अतएव महान्तं घटयतीत्यादि न। नच सूत्रशब्दार्थस्य साध्यत्वेन भानेऽपि तदाश्रयेण कथं व्याकरणस्य कर्मत्वमिति वाच्यम्। सूत्रणानुकूलव्यापारार्थकस्य सूत्रयतेरखण्डत्वात्।

मुण्डसूत्र्यादयोऽसद्भिर्भागैरनुगता इव।
विभक्ताः कल्पितात्मानो धातवः कुद्रिचार्चिवत्॥

इति हर्युक्तेः। विभक्ताः अन्वाख्याताः कल्पितात्मानः।

वस्तुतः कुद्रिप्रभृतिवदखण्डा एवैते अयं त्वन्वाख्यानोपाय एवेति भावः। तदाह—

पुत्रीयतौ न पुत्रोऽस्ति विशेषच्छातु तादृशी।
विनैव पुत्रानुगमाद्या पुत्रे व्यवतिष्ठते॥
प्राणैर्विना यथा धारिर्जीवतौ प्राणकर्मकः।
नचात्र धारिर्न प्राणा जीवतिस्तु क्रियान्तरम्।
तथा विनेषिपुत्राभ्यां पुत्रीयायां क्रियान्तरम्॥

क्रियान्तरत्वमित्यर्थः।

अन्वाख्यानाय भेदास्तु सदृशाः प्रतिपादकाः। इति।

भेदाः प्रकाराः सदृशाः पृथग्भूतपुत्रादिसदृशाघटिताः प्रतिपादकाः अखण्डधात्वन्तरस्येति शेषः। अन्वाख्यानाय तस्यैव बोधनाय कल्पिता इति शेषः तदुक्तम्।

स्त्वर्थे। ननु व्याकरणं सूत्रयतीत्यादौ णिचः प्रातिपदिकप्रकृतिकत्वेन कथमत्रैकार्थीभावोऽतआह हेतुमतीत्यादिवोत्पत्तिरित्यंतेन। हेत्वंतरमाह मुंडेति। अर्थस्य सत्वरूपस्य। सूत्रणं रचनं। एते मुंड्यादयो धातवः तदाह हरिरेव। एवमग्रेऽपि। अनुगमः सम्बन्धः। इदमेव स-

अर्थस्यानुगमं कश्चिद् दृष्ट्वा च परिकल्पितम् ।

वाक्ये पदं पदे धातुर्धातोर्भागश्च मुण्डवत् ।
यथैव डित्थे डयतिः पाचकेऽपि पचिस्तथा ॥

डयतिश्च पचिश्चैव द्वावप्येतावनर्थकाविति । माणवक मात्मनः पुत्र मिच्छतीतिवत् माणवकं पुत्रीयतीत्यादि तु न अनभिधानात्। तदुक्तं सुप आत्मनः इत्यत्र भाष्ये मुण्डयति माणवकमित्यत्र यथोभयोः करोतियुक्तत्वं यथा वा मुण्डीयति माणवकमित्यत्रोभयोराचारेण योगस्तथा माणवकं पुत्रीयतीत्यादावुभयोरिषियोगोऽपि स्यादित्याशङ्क्य नात्र व्यापारोऽनुगन्तव्योऽगमकत्वाद्भविष्यतीति । अगमकत्वादिच्छाक्यजन्ते तथा प्रयोगो नेति कैयटः । एवं च ओदनं पाकीयति ओदनस्य पाकीयतीत्याद्यप्यगमकमिति बोध्यम् ।

एवं प्रातिपदिकप्रकृतिकक्विबन्तेऽपि सः। कर्त्तुः क्यङिति सूत्रे उपसंख्यानेन तत्साहचर्यात अतएव सुन्दरः कृष्णतीत्यादि न । सन्नन्तेष्वेकार्थीभावसत्त्वे बीजमुक्तं प्राक् । कृदन्तेऽप्युपपदनिमित्तके पदोद्देश्यकविधित्वेनैकार्थीभावः ।

दृष्टांतं विशदयति प्राणैरिति आगमं सम्बन्धं तदेव रूढयौगिकोदाहरणाभ्यां विशदयति यथैवेति ।

उक्तरीत्या प्राप्तातिप्रसङ्गं निराचष्ट माणवेति । तदुक्तमिति तत्र सूत्रे भाष्ये तदनभिधानमभिप्रेत्येत्याशङ्क्येतिसमाधानमुक्तमित्यर्थः । आन्विति उभयानुगतो व्यापारोऽत्र न भविष्यत्यगमकत्वादित्यर्थः । तुल्ययुक्त्या आहैवं चौदनमिति। एवं तादृशाणजन्तवत्। सः एकार्थी-

अतएव तत्रोपपदमित्यत्र भाष्ये उक्तम् । महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्राण् प्राप्नोति । नैतदस्ति । उपपदमिति महती संज्ञा क्रियते उपोच्चारितं पदमुपपदं यावता चेदानीं पदगन्धोऽस्ति पदविधिरयं भवति पदविधिश्च समर्थानां भवति तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यतीति । पाचकादावपि सः पाचकादिशब्दानां क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्य भाष्ये व्यवहारात् । अतएव व्यापारान्वयविवक्षायामादिः पचतीतिवदादिः पाचक इति न ।

फलविशेषणानां त्वेकदेशेऽपि फलेऽन्वयो भवत्येव । पूजनात्पूजितमिति सूत्रभाष्ये दारुणाध्यापक इत्यत्र समस्ताध्यापकपदार्थैकदेशे फले दारुणपदार्थान्वयस्वीकारात् । फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वेन शोभनं पचतीत्यादौ सर्वत्रैकदेशे फले तदन्वयस्वीकाराच्च ।

उपगोरपत्यमौपगव इत्यादौ तस्यापत्यमित्येवंजातीयसूत्रैर्विहितप्रत्ययानामपत्यादिरर्थः षष्ठ्याद्यर्थश्च समुदायगम्यः । उपगुसम्बन्ध्यपत्यमित्यादिरीत्या बोधः । अत्रापि सुंदरस्योपगोरपत्यमुपगोर्देवदत्तस्य चापत्यमितिवत् सुन्दरस्यौपगव औपगवो देवदत्तस्य चेत्यादिवारणायैकार्थीभाव आवश्यकः । सुबन्तात्तद्धि-

---

भावः । गंधो लेशः । तत्र तत्प्रवृत्तौ सत्यां । अतएव तत्र तदङ्गीकारादेव । नन्वेवमन्यत्र दोषोऽत आह फलेति । अपिना प्रधानं । नकेवलमिदं तत्रेत्याह फलावेति । अथ तद्धिते आहोपगोरिति । अत्रापि तद्धितेऽपि वक्ष्यमाणेति विशेषणत्वात् । ननु तत्र तस्य हेतुत्वमतः साधारणमाह

तोत्पत्तेः पदविधित्वात् । नच तद्धिते एकार्थीभावा-ङ्गीकारे पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादित्यस्य-वह्नावनन्वयापत्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टपर्वते एवा-न्वयात् । ज्ञानगतहेतुहेतुमद्भावस्य विषये आरोपेण हेतावत्र पञ्चमी । अतएव न्यायसूत्रभाष्यवार्त्तिककारैः प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मी साध्य इत्युक्तम्।

साऽस्य देवतेत्यस्योदाहरणे आग्नेयादौ केचित् दे-वताविशिष्टं देयं प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थैकदेशे-ऽभेदेन विशेषणम् । यद्वा देवताप्रदेययोर्भिन्नैव प्रत्य-यस्य शक्तिः । अग्न्यभिन्नदेवतासम्बन्धीति बोधः । प्रदेयं च सम्बन्धित्वेनैव प्रत्ययार्थः । प्रदेय इति मन्त्र स्याप्युपलक्षणं । आमिक्षादि पदैश्च सम्बन्धित्वेन बुद्ध-स्यैव प्रदेयस्य विशेषसमर्पणं क्रियते । इन्द्रादिपदैर्दैव-ताया लाभेऽपि देवतात्वेनालाभात्तेन रूपेण लाभा-य देवतायां शक्तिरित्याहुः ।

अन्येतु चतुर्थ्यादौ प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यैव लब्धस्य चतुर्थ्योद्देश्यत्वमात्रं यथोच्यते एव मत्रापि देवतात्वं प्रदेयं च प्रत्ययार्थस्तत्र प्रदेये देवतात्वस्य निरूपकतास-म्बन्धेनान्वयः । अग्निवृत्तिदेवतात्वानिरूपकमिति बो-धः । नन्वेवम् ।

ज्ञानेति अत्र परसंमतिमप्याहातएवेति विशिष्टेऽन्वयादेवेत्यर्थः । केचिदिति व्यपेक्षावादिनः । प्राञ्च इत्यर्थः ।

एकदेशान्वयदोषादाह यद्वेति । लाघवादाह सम्बन्धित्वेनैवेति पौनरुक्त्यं परिहरति आमिक्षेति । अन्येत्विति तद्भादिनो नव्या इत्यर्थः । चतुर्थ्यादौ तदन्तादौ । तत्र तयोर्मध्ये । एवं ताद्धिते चतुर्थीतुल्यत्वा-ङ्गीकारे । तत्र तेषां मध्ये । तद्धिते एकार्थीभावादेकविशिष्टार्थोपस्था-

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः ।
देवतासङ्गतिः तत्र दुर्बलन्तु परंपरम् ॥

इति मीमांसकोक्तं दौर्बल्यं कथमितिचेदित्थम् चतुर्थ्या वाक्याद्देवतात्वसम्बन्धलाभस्तद्धिते समानपदोपादानश्रुत्येति श्रुतिवाक्यबलाधीनं तत् । देवतात्वस्य सम्बन्धिद्वयसापेक्षत्वेन चतुर्थ्यां द्वितीयसम्बन्धिनः पृथक्पदोपात्तत्वेन वाक्यात्तल्लाभः । प्रकृते तु संबन्धिद्वयस्याप्येकपदोपस्थाप्यत्वात् श्रुत्या तल्लाभः । यद्वा प्रदेयमेव प्रत्ययार्थः स्ववृत्तिदेवतात्वनिरूपकत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेऽन्वय इत्याहुः ।

देवतात्वं च दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवतेति देवात्तलिति सूत्रभाष्यात् मन्त्रकरणको योहविस्त्यागस्तज्जन्यस्वर्गातिरिक्तफलाश्रयत्वेन तदुद्देश्यत्वं मन्त्र स्तुत्यत्वं च । अतएवैन्द्रं हविरैन्द्रो मन्त्र इत्यादिसिद्धम् । देवतानिष्ठं फलं चास्येदं फलं भवत्वितीच्छारूपा प्रीतिरेव ।

कोदादित्यादि मन्त्रप्रयोज्यस्वामित्वभागिनि प्रति

पकत्वरूपं समानपदत्वं चतुर्थ्यां तदभावात्तत्रेति तत्र वाक्यत्वमिति न विभक्त्यंतस्यापि लोके विशिष्टस्यैव बोधकत्वादतोन्यथोपपादयति देवतात्वेति ।

लाघवादाह यद्वेति एकार्थीभाववादिनां तु विशिष्टशक्त्यैवेदशार्थबोध इत्याह देवतात्वं चेत्यादिना । मन्त्रकरणकहविस्त्यागजन्यस्वर्गे पाठः अतएवाग्निसङ्गतिः मन्त्रकरणको यो हविस्त्यागस्तज्जन्यं स्वर्गातिरिक्तं यत्फलमित्याद्यर्थः । तत् त्यागकर्त्ता इदमेवाश्चर्यं । तत्र अत एव तस्योभयरूपत्वादेव । प्रीतिरेवेति अन्यासम्भवात् । आदिना कामःकामायादादितिपञ्चम्यंतस्य सम्बन्धेऽन्वयः नेति अवसानादिनाद्दत्

प्रहीनर्यातिप्रसङ्गवारणाय मन्त्रकरणकेति हविस्त्याग-विशेषणम् । स्वर्गाश्रयत्वेनोद्देश्ययागकर्त्तर्यतिप्रसङ्ग-वारणाय स्वर्गातिरिक्तेति । न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादि-त्यादितः श्राद्धे मृतपत्नीनां मृतानां हविः सम्बन्धात्त-द्वारणायोद्देश्यत्वमिति । शूद्रकर्तृकश्राद्धादावपि नम-स्कारो मन्त्रोऽस्त्यत्र । अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति गौतमस्मृतेः ।

उद्देश्यता च मन्त्रोक्तशब्दशरीरोभयावच्छिन्नेश्व-रचैतन्यस्य । तदेव च मन्त्रोक्तमिन्द्रादिपदवाच्यम् इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः ससुपर्णो गरु-त्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वान-माहुरिति मन्त्रवर्णात् । आहुर्मन्त्रा इति शेषः । एष उह्येव सर्वे देवा इतिश्रुतेश्च । तेन लोमादीनां देवतात्वं सिद्धं । पर्यायान्तरेणोद्देशे च नदेवतात्व, मिन्द्रादीनां-स्मर्यमाणमश्वमेधाद्यनुष्ठानं च नासङ्गतमिन्द्रादिपदै-रेवेश्वररूपदेवतोद्देशेन तैरपि हविस्त्यागोपपत्तेः ।

इदं च यागानुष्ठानन्तत्वज्ञानात्पूर्वमेव तदुत्तरमपि-वा लोकानुग्रहायेति बोध्यम् । अतएव इन्द्रः सहस्रा क्षो गोत्रभिद्वज्रबाहुरित्याद्यर्थवादप्रदर्शितविग्रह-

स्वभर्तृमात्रेण तृप्तिरासां यतः स्मृतेति शेषः छन्दोगपरिशिष्टे काती-यश्राद्धे भर्तुः श्राद्धविशेषे अव्याप्तिं वारयति शूद्रेति ।

नन्वेतावतापि न धर्मिविशेषज्ञानमत आहोद्देश्यताचे ति । चेन म-न्त्रस्तुत्यत्वं । जीवानिरासायेश्वरेति । मतान्तरनिरासायाह तदेवेति तादृशचैतन्यमेवेत्यर्थः चिद्रूपः तेनेत्यस्य त्रिषु अन्वयः । लोमे लोमो स्वाहेत्यादौ । तत्र तृतीये उपपत्तिमाहे न्द्रादीति । रूपेति तच्चैत-न्यरूपेत्यर्थः । तैः इन्द्रादिभिः । तेषामेवाहेदंचेति । तत्र स्मर्यमाणमित्य-

हविर्भोजनैश्वर्यतृप्तिफलदातृत्वानां न बाधः । शुद्धार्थस्य देवतात्वे पर्यायान्तरयोगापत्तिः । अग्नये शुचये इत्यादौ पौनरुक्त्यापत्तिश्च । शुद्धशब्दस्य देवतात्वे बौद्धस्य शारीरस्य वा संनिधेरभावादावाहनमन्त्राणां शुद्धादृष्टार्थत्वमात्रापत्तिः । गङ्गाशालग्रामादौ नित्यसंनिधानादावाहनमन्त्रा न पठनीया इत्यादेस्तत्पाठं विनाप्यदृष्टसिद्धिरित्यत्र तात्पर्यं च कल्प्यं स्यात् । तिर्यगधिकरणेन देवताः कर्मस्वधिक्रियन्ते इन्द्रादेर्हविस्त्यागोद्देश्यस्येन्द्रान्तरादेरभावात्स्वात्मने संकल्प्यमानद्रव्यस्य स्वत्वत्यागासम्भवेन कर्मानिष्पत्तेरित्यर्थकेन न देवतान्तराभावादिति सूत्रेण शब्दातिरिक्तदेवताया जैमिनिनाऽप्यङ्गीकाराच्च ।

नच देवताया अपि यागाङ्गत्वमाग्नेय इत्यादितद्धितादिभिर्बोध्यते । अनुष्ठेयमुपकारकं ह्यङ्गं भवति नच देवता यागमध्ये स्वरूपेणानुष्ठातुं शक्या नापि ऋत्विजानिव तासामुपकारकत्वमिति वाच्यम् । तद्वाचकशब्दोच्चारणस्यैवानुष्ठेयत्वात् । वाचकशब्दद्वारैव तासामुपकारकत्वात् । शब्दश्चोपस्थितत्वादग्न्यादिरेव ।

र्थः । संकोचे मानाभावादाह तदुत्तरमिति तदा फलाभावादाह लोकेति । तस्य तत्वे फलांतरमाहातएवेति । तस्य तत्वादेव चेत्यर्थः । परमतं खंडयति शुद्धार्थेत्यादि । पत्तिः तस्याप्यापत्तिः शुद्धेति केवलादृष्टार्थत्वकल्पनापत्तिरित्यर्थः अतो न पौनरुक्त्यं ।

द्वितीयपक्षे दोषांतरमाह तिर्यगिति सप्तम्यंतस्याग्रे अन्वयः । अत्र पक्षे शंकते नचेति अनतिप्रसंगं तत्रैवाह शब्दश्चोपेति । अग्न्यादिशब्दयुक्तयागेनेनेष्टं भावयेदित्येव विधिवाक्यार्थं इति भावः । अ-

तदुक्तं शबरस्वामिभिः शब्द एव हविषा सम्बध्यते तत्सम्बन्धादर्थो देवता भविष्यतीति आवाहनमन्त्रैश्चानेकयागेषु संनिधानमयं यागो मदर्थ इति तद्बुद्धिविशेष एवेति न शालादिभङ्गः नाप्यनेकेषु संनिधानानुपपत्तिः । योगिवद्भूतानां तद्रूपत्वेनेच्छया भूतान्यधिष्ठाय अनेकैः सूक्ष्मतरैः शरीरैस्तत्र संनिधाने बाधकाभावाच्चान्तर्धानशक्तियोगाच्च परैरदर्शनम् । ईश्वरस्यैव देवतात्वे तु नानुपपत्तिलेशोऽपि ।

किञ्च देवैर्नारदादीनां संवादः पुराणेषु श्रूयते स विग्रहवत्त्व एवोपपद्यते । एवंच तैर्मन्त्रोपबृंहणेनार्थवादानां वाक्यार्थबोधविषयीभूतविग्रहेऽपि स्तुताविव तात्पर्यं तत्र स्तुतौ मुख्यन्तात्पर्यं विग्रहे तु तदुपयोगितया । एवञ्च ध्यानविधयो देवतासायुज्यसालोक्यादिफलनिर्देशा अप्युपपन्नाः ।

अतएव सन्सूत्रे भाष्ये सर्वस्य पदार्थस्य चेतनाव-

त्रैव पक्षे प्रसक्तदोषानुद्धरति आवेत्यादिना । शालेति तस्याः स्वल्पत्वाद्देवतास्वरूपस्य महत्त्वात् । इतिरुभयत्र तस्यहेतुत्वसूचक इत्याह नापीति । उभयत्रहेत्वंतरमाह योगिवदिति । तत् देवता । तत्र तत्रेतीतिपाठः । तत्रेति पाठो नेत्यर्थः नन्वेवं दर्शनापत्तिरतआहांतरिति चस्त्वर्थे योगिवद्देवेति भावः ।

एवंजैमिनिमतमुपपाद्य प्रक्रांतसिद्धांत एव युक्तो लाघवादनुपपत्त्यभावाच्चेत्याहेश्वरेति प्राग्वत् । एवं सिद्धांतिते तत्र विग्रहवत्त्वमप्याह किंचेति अर्थवादानां सहस्राक्षो गोत्रभिदित्यादिप्रागुक्तानां तत्र तयोर्मध्ये । एवंच विग्रहवत्वे च । अत एव अर्थवादस्येष्टार्थसाधक ादेव । सन्सूत्रे धातोः कर्मण इत्यत्र । एवंचार्थवादानां स्वार्थे वि प्र पयमस्त्येव । एतेनेन्द्रादिशब्देभ्यः प्रथमोपस्थितत्वाच्छब्द एव दे रूपास्तं । तत्र तत्रेन्द्रादेर्ब्रह्मविद्याधिकारश्रवणाच्च ।

त्वं 'शृणोत ग्रावाण' इत्यर्थवादबलेनोक्तम्। ईश्वरोऽपि श्रुत्या श्रुतिलब्धबलानुमानेन श्रुत्यनुग्राहकेण अन्तर्यामितया जगत्कारणया च सिद्ध इति वेदान्तेषु प्रसिद्धं चेतनस्यैक्यमेव लाघवात्। भेदप्रतीतिस्त्वौपाधिकीत्यपि तत्रैव स्पष्टम्।

चरके पतञ्जलिरप्याह।

देही सर्वगतो ह्यात्मा विभुत्त्वमतएवास्य यस्मा-

नन्वीश्वरसत्त्व एव न मानमिति कथं तस्य तत्वमत आहेश्वरोऽपीति। नच क्षित्यादि सकर्त्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानाद्भवन्ती सकर्त्तृकत्वानुमितिर्लाघवतर्कोपनीतं कर्त्रैकत्वं विषयीकरोतीत्यनुमानात्सिद्धिः गोपुरप्राकारतटाकादियुक्तनगरादिषु क्रमसंभूतासर्वज्ञासर्वशक्तिकबहुकर्तृकत्वेन निश्चितेषु लाघवावतारासंभवेऽपि क्षित्यादिषु तदवतारे बाधकाभावादिति वाच्यम्। लाघवतर्केण स्वानुग्राह्यप्रमाणे विषयगौरवापादनस्यात्यंतमनौचित्यात्। एककर्तृकत्वं हि अनेककर्तृकत्वाभावसमानाधिकरणं सकर्तृकत्वं। नहि एवभूतं लाघवं प्रमाणानुग्राहकं क्वापि संप्रतिपन्नमस्ति तस्मादुक्तानुमानेन सकर्त्तृकत्वसिद्धौ कर्त्तैकोऽनेको वेति संशयो लाघवतर्केण एकत्वकोट्युत्कटत्वं संपाद्यते प्रासादादिदृष्टांतवृत्तामनेकत्वकोटिं सर्वथा न निवर्तयति सा च श्रुत्या निवर्त्यत इति श्रुतिरेव तत्साधिका अनुमानं तु श्रुतितो लब्धबलं श्रुतेरेवानुग्राहकमित्यन्यत्। सोऽयं वनसिंहन्यायः।

किंचानेनानुमानेन न क्षित्यादौ कर्तृसामान्यनिश्चयोऽपि तृणादिष्व कृतत्वव्यवहारोपोद्बलिताप्रयोजकत्वशंकया व्याप्तिशैथिल्यात् किंच क्षित्यादौ कार्यत्वहेतोरसिद्धिः यदि श्रुत्यादितस्तत्सिद्धिस्तर्हि ईश्वरोपि तयैव सिध्यतु किमनुमानेन। नचसोप्यनुमानात्सिद्धस्तत्साधकहेतोरप्यनुमानांतरात्सिद्धावनवस्थापत्तेः सावयवद्रव्यत्वेन कार्यत्वानुमाने प्रकृतौ व्यभिचारः। किंचेदमनुमानं हिरण्यगर्भसिध्याऽ यथासिद्धमिति दिक्।

तदेतदभिप्रेत्याह श्रुत्येत्यादि मानेनचेतिपाठः। तत्रैव वेदांतेष्वेव स्पष्टीकृतंचैतद्गुरुचरणैर्व्याससूत्रवृत्तौ तद्वक्ष्यतीत्यन्यत्र विस्तर इति

त्सर्वगतो महान् ।

इत्युपक्रम्य—

नित्यानुबद्धमनसा देहकर्मानुपातिना ।
सर्वयोनिगतं विद्यादेकयोनावपि स्थितम् । इति ॥

देहनिर्वर्त्तककर्मणोऽनुपातः सम्बन्धो यस्य तादृशेन मनसान्तःकरणेन नित्यसम्बद्धं चेतनं सर्वयोनिगतमपि एकयोनौ स्थितं विद्यात् । तदन्तःकरणकर्मारब्धे देहे एव तदन्तःकरणधर्मान् गृह्णाति नान्यान्तःकरणधर्मान् नान्यदेहे इत्यर्थं तद्व्याख्यातारः । योनिर्देहः । एवं चानेक विभव आत्मान इति परास्तम् । एकवचनेनात्मन एकत्वस्य नित्यानुबद्धमित्यादिना औपाधिकभेदस्य च स्पष्टमेवाभिधानात् ।

परमार्थसारेऽपि पतञ्जलिराह—

यद्वद्दिनकर एको विभाति सलिलाशयेषु सर्वेषु ।
तद्वत्सकलोपाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मा ॥

इति । गीतायामपि—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ।
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नाना भावान् पृथग्विधान् ॥
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ।
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ॥

एकयोनिस्थितत्वमाह तदिति । परमतं खंडयति एवंचेति । अस्यार्थमाहैकेति तत्र त्रयाणां मध्ये आद्येन । अस्य विशेषण माह सर्वेत्यादि- वदिशति तियत् ज्ञानमितीत्यर्थः । तदेवाऽह ज्ञानेनेति शेषमाहान्वयोपस्थितेष्वित्यस्यार्थो देहेष्विति । नानेति पृथक्पदमित्याह भावानित्यादि

अतत्त्वार्थवदल्पंच तत्तामससमुदाहृतम् । इति—

तत्राद्येन सर्वभूतेषु व्यष्टिसमष्टिरूपेण विभक्तेषु पृथगवस्थितमप्येकमव्ययं जन्मादिहीनं भावं चेतनमविभक्तमव्यावृत्तं येन ज्ञानेनेक्षते तज्ज्ञानं सात्त्विकमित्यर्थकेन चेतनैक्यमुक्तं । यदिति तृतीयार्थे । येन ज्ञानेन पृथक्त्वेन भेदेन स्थितेषु देहेषु भावान् चेतनान् नाना भिन्नान् पृथग्विधान् परस्परविलक्षणान् वेत्ति तद्राजसमित्यर्थकेन द्वितीयेनापि तदेव दृढीकृतम् । अन्त्येनापि बहुषु भूतकार्येषु सत्सु एकस्मिन् तत्कार्ये देहेऽन्तः करणे वा प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्सक्तम् परिपूर्णवत् स्थितं एतावानेवात्मेश्वरो वा नातः परं किंचिदस्तीत्याकारं हेतुहीनमतत्त्वभूतार्थविषयकमल्पं नित्यत्वाद्यग्रहात एवं ज्ञानं तामसमित्यर्थकेन तदेव दृढीकृतम् । एवन्तत्त्वप्रतिपादकशास्त्राणां पुराणानां च तत्त्वं दर्शितमित्यन्यत्र विस्तरः ।

एवं तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः सोऽस्य निवासः सास्मिन्पौर्णमासीत्येवं जातीयकेषु सास्य देवतेत्युदाहरणे इव बोधनिर्णयो बोध्यः ।

तेन प्रोक्तम् । नन्वत्र किं प्रोक्तत्वम् । नचाध्यापनेन प्रकाशितत्वम् । सुशर्मणाध्यापिते काठके सौशर्मणमित्यप्रयोगात् । नच कृतत्वम् । कृते ग्रन्थे इत्येव

शेषमाह बहुष्विति । तत् भूतं वस्तुतोऽतत्त्वाद्धतिः । तस्याप्यर्थमाहैतावानिति अग्रे मतुबित्याहात्तत्वेति । एवं ज्ञानत्रैविध्यवत् । तत्त्वं तद्भेदेन त्रैविध्यं इदं सर्वं न व्याससूत्रादौ स्पष्ट मुक्तगुरुचरणैस्तदाहान्यत्रेति ।

एवं प्रागुक्तप्रकारेणैव प्रहरणंक्रीडैवक्रीडामात्रं वेति तेषुतेष्वपि त

सिद्धेः। यद्यप्यर्थो नित्यो यात्वसौ वर्णानुपूर्वी साऽनित्या तद्भेदाच्चैतद्भवति काठकं कालापकमिति भाष्यात् प्रलयेषूच्चारयितृपुरुषाभावादानुपूर्वीविनाशेन पुरोत्पन्ना ऋषयः संस्कारातिशयाद्वेदार्थं स्मृत्वा शब्दरचनां विदधति आनुपूर्वीभेदादेव ह्यर्थाभेदेऽपि केषुचित्काठकादिव्यवहारस्ततश्च कठादयो वेदानुपूर्व्याः कर्त्तारः प्रवक्तारश्चेति कैयटोक्तेश्च कृतत्वाक्षतेः। अर्थोऽत्र ईश्वरः तत्रैव मुख्यतया सर्ववेदतात्पर्यात्। 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति गीतोक्तेः। सास्यदेवतेति सूत्रोक्तमन्त्रवर्णादिभ्यश्च।

यत्तु ज्योतिष्टोमादिरूपोऽर्थः समाननामरूपत्वान्नित्यः आनुपूर्वी तु भिन्नरूपत्वादनित्येत्यर्थ इति। तन्न। कृते ग्रन्थे इत्येव सिद्धे तेन प्रोक्तमिति व्यर्थमिति शङ्कायां ननु च नित्यानि छन्दांसि तेन तेषां कृतत्वाभावात्तेनासिद्धिरित्येकदेशिनोक्ते यद्यप्यर्थो नित्य इत्याद्युक्तम्। अर्थस्याकृतत्वेऽपि वर्णानुपूर्व्याः कृतत्वात्तेनैव सिद्धमिति तदाशयः। त्वद्रीत्या व्याख्याने तु तादृशनित्यत्वेऽपि कृतत्वाबाधात्तदुल्लेखो विफल एव स्यात्। अनित्यानि छन्दांसीत्येव च वदेत्।

था सति तत्रैवाह साम्येति दाडित्यादाविति भावः। ननु च्छंदसां कर्तुरस्मरणेनानित्यत्वात्कथं कृतत्वमत आह यद्यपीत्यादि क्षतेरित्यन्तेन कैयटमाह प्रलयेष्विति कर्तारः प्रवक्तारश्च नतु केवलं प्रवक्तारः। अन्यार्थस्यानित्यत्वादाहार्थोऽत्रेति उक्तभाष्ये इत्यर्थः। हेतौ हेतुमाह वेदश्चेति मंत्रेति इन्द्रमित्रमित्यादिमंत्रवर्णादिभ्यः सास्य देवतेति सूत्रपूर्वव्याख्यानावसरोक्तेभ्य इत्यर्थः।

प्राचां भाष्यव्याख्यानं दूषयति यत्त्विति उभयतुल्यत्वादित्यर्थः।

या त्वसौ वर्णानुपूर्वीत्यनेन सर्वबोध्यार्थानुपूर्व्या अपि संग्रहः। अनित्यत्वव्याप्यभेदेन तद् द्रढयति तद्भेदा-च्चेतरेश्वरे तु न किञ्चिन्निरूपितो भेदः सर्वरूपत्वात्त-स्येति चेत्।

न। माधुरेण प्रकाशितायां तदकृतायां वृत्तौ माधुरी-त्यस्य सिद्ध्यर्थमस्यावश्यकत्वात्। प्रोक्तशब्देन स्वकृ-तं परकृतं वा यत्प्रथमप्रकाशितं तदुच्यते। नच सुश-र्मादयस्तथा प्रकाशका इत्यदोषः।

तत्र कठादयः संस्कारातिशयाद्वेदार्थं तद्बोधक-वैदिकशब्दानुविद्धमेव स्मरन्त्यतश्छान्दसशब्दावि-च्छेदः। आनुपूर्व्यंश एवान्यत्वं। यद्यपीदानीमानुपूर्वी-व्यत्यासेनाप्यदृष्टहानिस्तथापि तत्तपोमाहात्म्यात्त-त्कृतानुपूर्वीव्यत्ययो नादृष्टहानिकरः। भाष्ये वर्णानु-पूर्वीत्यत्र वर्णशब्देन पदमुच्यते आनुपूर्वीमात्रभेदो-क्त्या पदानि तान्येवेतिसूचितम्। तथाचस्मृतिः।

प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते। इति।

स्वयंभूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरा।

अर्थैक्येऽप्याह भिन्नेति कृते इति यत इत्यादिः तादृशेति ज्योतिष्टो-माद्यर्थस्य समाननामरूपत्वान्नित्यत्वेऽपीत्यर्थः। तदिति यात्वसावि-त्यादीत्यर्थः। तुल्ययुक्त्या आह यात्वसाविति अपौनरुक्त्यमाह नित्य-त्वेति। तदिति अनित्यत्वमित्यर्थः।

नन्वेतावता प्रकाशितत्वं प्रोक्तमित्यतिप्रसंगापत्तिरत आह प्रो-क्तेति। तच नहि। कृते इति सूत्रे तु यत्तेन कृतं नचतथा प्रकाशितं तदर्थ मथवाररुचं काव्यमिति तत्र स्मर्तॄणां मध्ये तत् कठादि ननु वर्णानुपूर्वीत्यनेन पदानामप्यनित्यत्वलाभात्कथं तदविच्छेदोऽतआह भाष्ये इति कृतान्यतरव्युत्पत्त्येति भावः। अत्रोभयत्र हितयोगे षष्ठी

शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्त्तारोऽस्य न कारकाः। इति।

युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा। इति च॥

तत्राद्या स्मृतिरानुपूर्वीभेदादुपपन्ना। अन्त्ये चार्थनित्यत्वादुपपन्ने। तथा व्यासस्मृतौ—

सृष्ट्यादौ ब्रह्मणो वेदा मुखेभ्यश्च विनिर्गताः।
तत्रैव च लयं यान्ति प्रलये समुपस्थिते। इति।

विष्णुपुराणेऽपि।

द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने।
वेदमेकं स बहुधा कुरुते जगतो हितः॥
वीर्यं तेजो बलं चाल्पं मनुष्याणामवेक्ष्य वै।
हिताय सर्वभूतानां वेदभेदान्करोति सः। द्वापरे इत्यस्य द्वापरेवृत्ते तत्सन्ध्यंशेष्वित्यर्थः।

द्वापरे तु पुरा वृत्ते मनोः स्वायंभुवेऽन्तरे।
ब्रह्मा मनुमुवाचेदं वेदान् व्यस्य प्रजापते॥

इति वायूक्तेः।

आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंमित इति।

शतशब्दोऽत्रानन्तवाची अनन्ता वै वेदा इति श्रुतेः। चतुष्पादः ऋग्यजुः सामाथर्ववेदरूपः तदाद्ये वेदे परस्परं श्लिष्टामिति तदाशयः।

इति शाखाः प्रसंख्याताः शाखाभेदास्तथैवच।
कर्तारश्चैव शाखानां भेदहेतुस्तथोदितः॥

इति च तत्रोक्तम्। अतएव देवीपुराणे स्वयंभूरेष भगवान् इत्यादिकमुक्त्वा।

आर्षत्वात उक्तमेव विशदयति वीर्यमिति स इतिपाठः। अविरोधा-

कथं देवी वेदमाता एतत्कौतूहलं मम

इति मनुप्रश्ने

इच्छाज्ञानाक्रियाशक्तिर्देवीरूपा प्रकीर्त्तिता ।

मातृका तु क्रियाशक्तिः क्रिया सा तमरूपिणी ॥

संप्रभूताष्टवर्गास्तु स्वरवर्णविभेदतः ।

क्रियारूपा भवेद्देवी वेदमाता ततोऽभवत् ॥

इति ब्रह्मण उत्तरेण वर्णानां जन्यत्वे दन्तद्वारा वेदस्य जन्यत्वं च स्पष्टमेवोक्तम् । अतएवोंकारप्रभवा वेदा इत्यपि तन्त्रोक्तं, तदप्योंकारस्य सर्ववर्णसमाष्टित्वादुपपन्नम् ।

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि

इतिगीतावाक्यादपि छन्दसामनित्यत्वं स्पष्टं संसारवृक्षावयवत्वेन तेषां वर्णनात् । ईश्वरप्रतिपादकपुराणानान्तु वेदत एव ज्ञात्वा बुद्धिपूर्वं रचनमितिविशेषः । 'तस्मात्तपस्तेपानाच्चत्वारो वेदा' अजायन्तेत्यादौ जनेः प्रादुर्भावमात्रमर्थो नत्वभूतप्रादुर्भावः ।

यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहि-

याह द्वापर इति वृते मासे अस्यार्थमाह तदिति तत्र तदाभेदाभावादाह तदिति उक्तचतुष्टयरूपामित्यर्थः । तत्र विष्णुपुराणे अतएव आनुपूर्वीभेदादेवमग्रेऽपि उक्तामित्यत्रान्वयः । द्विकं प्रागुक्तं मातृका उदिका क्रिये त्यस्यात इत्यादिः । तत्र देवीपुराणे ।

तस्योपपत्तिमाह दपीति । संसारेति तद्रूपवृक्षेत्यर्थः तेषां छन्दसां । नन्वेवं पुराणादितुल्यतापत्तिर्वेदेऽत आहेश्वरेति । ननु तस्मादिति श्रुत्या वेदस्य जन्मप्रतिपादनादर्थस्यापि कथं नित्यत्वमत आह तस्मादिति आदिना छंदांसि जज्ञिरेतस्मादित्यादि । प्रहिणोति ददा-

णोति तस्मै ।

इति श्रुतेः । प्रदानं च तदर्थानुसन्धानानुकूलशक्तिदानमेवात्र बोध्यम् ।

अतएव सर्वेषान्तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥

इति वेदेभ्य एव सर्वज्ञानपूर्विका सृष्टिरुक्ता सङ्गच्छते । कठादीनां पुनरुत्पत्तिरपि तन्नामकत्वमात्रेण ।

कल्पे कल्पे विनश्यन्ति तन्नामानो भवन्ति च

इति देवीपुराणात् । अतएव व्यासादीनान्तत्तदधिकारान्ते मुक्तिश्रवणेन न विरोधः ।

अन्ये तु पदानां ज्योतिष्टोमाद्यर्थस्य च नित्यत्वं समतया प्रवाहनित्यत्वेन । तथाच व्याससूत्रं 'समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोध' इति । आवृत्तौ आनुपूर्व्याः पुनरुत्पत्तावपि वेदस्य नित्यत्वेनाविरोधः समाननामरूपत्वात् । नाम्नां पदानां रूपाणामर्थानां च समानत्वादिति । एवंच नामरूपप्रवाहानुच्छेद एव नित्यत्वमिति तद्भावः । वेदोऽपि मायापरिणामविशेष एवेत्याहुः

ईश्वरानिर्मितत्वेऽपि तन्निर्मितहिरण्यगर्भवदेवास्य स्वयंभूत्वं बोध्यम् । एवंच वक्तृपुरुषकलङ्कशङ्काराहि-

---

ति। इदमपि न पाठनरूपमित्याह प्रदानं चेति । अतएवादौ ब्रह्मणो वेददानादेव । एवं रीतिः कठादिषु न येनतेषामपि नित्यत्वापत्तिरित्याह कठेति । मात्रपदेन तत्स्वरूपव्यवच्छेदः। अतएव नामोत्पत्तावपि स्वरूपस्यानुत्पत्तेरेव भाष्ये आनुपूर्वीमात्रभेदोक्त्या पदान्यर्थाश्च तएवेति ध्वनितं । तत्रोभयोस्तुल्यत्वं नतु प्रागुक्तभिन्नमिति तदर्थग्रहणेऽपि बाधकाभाव इत्याशयेनाहान्येत्विति । सृष्टितुल्यतामाह वेदोऽपीति । नन्वेवं कथं तस्य स्वयंभूरिति विशेषणं देवीपुराणे पूर्वमुक्तमत-

त्येन वेदः प्रमाणमेव । किंच तदुक्तस्य धर्माधर्मफलस्य तत्फलतारतम्यस्य च लोके प्रत्यक्षतः कस्यचित्सुखित्वं कस्यचिद् दुःखित्वं कस्यचिल्लोकपालत्वं कस्यचित्स्वकुलपालकत्वमित्येवं रूपेणानुभूयमानतया प्रामाण्ये सिद्धे आयुर्वेदाद्यंशे चानुभवेन प्रामाण्ये सिद्धे इतरांशेऽपि प्रामाण्यमेव सिध्यति । तस्य किंचिज्ज्ञपुरुषाज्ञेयत्वान्न पौरुषेयत्वम् । योगिसामर्थ्यमपीन्द्रियविषयेष्वेवातिशयजनकं न धर्माधर्मादिप्रत्यक्षजनकं किंत्वतीतधर्माधर्मजनकक्रियाविषयमेव तेषां प्रत्यक्षन्तत्र तत्र स्मर्यते । किंच निर्दुष्टसर्वज्ञेश्वरश्वासप्रश्वासरूपत्वान्नतवाप्रामाण्यशङ्का । अपौरुषेयत्वं त्विदं मया कर्त्तव्यमिति बुद्धिपूर्वकं यत्नेनाकरणात । एतावतैवाकर्तृकत्वव्यवहारः । वेदजनकत्ववदेव च जगज्जनकत्वमीश्वरस्येति बोध्यम् ।

शाक्याद्यागमास्तु नैवं तेषां बुद्धिपूर्वं मोहनार्थत्वेन कृतत्वस्मरणात् । तदुक्तं सूतसंहितायाम् ।

श्रुतिः सनातनी साध्वी सर्वमानोत्तमोत्तमा ।

आहेश्वरेति । उसंहरति एवंचेति । तद्वदस्य तस्येव चेत्यर्थः । एवेनाप्रामाण्यव्यवच्छेदः। अन्यथाप्याह किंचेति । तत् वेदः प्रामेति तदित्यादिः तस्य वेदस्य । नन्वेवं कथमपौरुषेयत्वमत आह किंचित् । नन्वेवमपि योगिशेषत्वेन तत्वापत्तिरेवात आह योगीति । किंचेतिपाठः किंत्विति पाठे यत इत्यर्थः । अन्यथा तत्प्रामाह किंचेति । तत्र वेदे नन्वेवं पौरुषेयत्वापत्तिरेवात आहापौरुषेयत्वमिति। हारःसोपि । इमां युक्तिमन्यत्रातिदिशति वेदेति । एवंच तत्रकिंफलमित्यादिशंका न युक्तेति भावः ।

अतिप्रसङ्गस्तु नेत्याह शाक्येति । अत्रसर्वत्र संमतिमाहतदुक्त मिति अद्वैतरूपैर्नैर्मल्यं । ततः आत्मनः तस्या आवश्यकतामाहातीद्रियेति

प्राह चाद्वैतनैर्मल्यं निर्विकारत्वमात्मनः ॥
ततः सर्गादि चाप्याह चेतनाचेतनस्य च ।
अतीन्द्रियार्थविज्ञाने मानं नः श्रुतिरेव हि ॥
श्रुतिः सनातनी शंभोरभिव्यक्ता न संशयः ।
शंकरेण प्रणीतेति प्रवदन्त्यपरे जनाः ॥
यदा साऽनादिभूतैव तदा मानमतीव सा ।
स्वतश्च परतो दोषो नास्ति यस्माद् द्विजर्षभाः ।
अस्तिचेद्व्यवहारस्य लोप एव प्रसज्यते ॥
परतश्च न दोषोऽस्ति परस्याभावतो द्विजाः ।
स्वतोदुष्टोऽपि शब्दस्तु मानमत्राप्तसङ्गमात् ॥
इति वार्त्ता तु वार्त्तैव मुनीन्द्राः सूक्ष्मदर्शनाः ।
स्वतो दुष्टः कथं मानं भवत्यन्यस्य सङ्गमात् ॥
अन्ययोगेन यो भावो यस्य प्राज्ञाः प्रसिध्यति ।
स तस्य भ्रान्त एव स्यान्न स्वभावः कथंचन ॥
जपाकुसुमलौहित्यं विभाति स्फटिके भृशम् ।
तथापि तत्र लौहित्यं भ्रान्तमेव न वास्तवम् ॥
अन्यत्रान्यस्य धर्मस्तु प्रतीतो विभ्रमो मतः ।
आप्तापेक्षतया शब्दः प्रमाणं न स सर्वथा ॥

नः कर्मास्तिकानां। तस्यानित्यत्वपक्षमाह श्रुतिरिति। जन्यत्वपक्षमाह शंकरेणेति तत्राद्ये आह यदेति । चो व्युत्क्रमे परतश्च । तत्र स्वतो दोषाभावमाहास्तिचेति स्वतो दोषा इत्यस्यानुषंगः ।

परमतं खंडयति स्वत इत्यादि अपिरेवार्थे अत्र बोधविषयवार्त्तैव नत्वर्थसंभवः तदेवाह स्वत इति भावः। धर्मप्राज्ञा इति संबोधनं । एवं प्रागपि। भ्रांतः भ्रमविषयएव। तदेव विशिष्याह जपेति उपसंहरति अन्यत्रेति यत इत्यादिविभ्रमः सर्वथाभ्रमस्थ्यः आप्तेति अत इत्यादिः

अनाप्तयोगाच्छब्दस्य प्रामाण्यं मुनिपुङ्गवाः ।
तिरोभूतं स्वतःसिद्धं स्वनाशायैव केवलम् ॥
यदा सा शंकरेणोक्ता तदापि श्रुतिरास्तिकाः ।
प्रमाणं सुतरामासतम एव महेश्वरः ॥
सर्वदोषविहीनस्य महाकारुणिकस्य च ।
सर्वज्ञस्य च शुद्धस्य कथं दोषः प्रकल्पते ॥
सर्वदोषविशिष्टस्य निर्घृणस्य दुरात्मनः ।
अल्पज्ञस्य च जीवस्य दृष्टो नास्ति हि सत्तमाः ॥
अतः पक्षद्वयेनापि वेदो मानं न संशयः ।
वेदोऽनादिः शिवस्तस्य व्यञ्जकः परमार्थतः ॥
अभिव्यक्तिमपेक्ष्यैव प्रणेतेत्युच्यते शिवः ।
ईश्वरस्य स्वरूपे च जगत्सर्गादिषु द्विजाः ॥
अतीन्द्रियार्थेष्वन्येषु मानं तु श्रुतिरेव हि ।
श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् ॥
निश्चयात्साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव वा ।
मुने वेदो महेशोक्तः प्रमाणं सर्ववस्तुनि ॥
अन्यथा न जडःशब्दोऽतीन्द्रियार्थस्य साधकः ।
अत्यन्तमलिनानान्तु प्राणिनां वेदमार्गतः ॥
पञ्चरात्रादयो मार्गाः कालेनैवोपकारकाः । इति ।
तत्र वेदप्रामाण्यं साधयितुं शब्दमात्रस्य प्रामाण्यं

स स्वतोदुष्टः तर्हिकिमतआहानाप्तेति हे मुनिश्रेष्ठा शब्दस्य स्वतः सिद्धं प्रामाण्यं तत्संबंधात् स्वनाशायैव तद्वाक्यनाशायैव केवलं तिरोभूतमित्यर्थः । द्वितीये आह यदेति । आप्तिराप्तता । उपसंहरति तत्राद्ये आह वेद इति । द्वितीयस्यापि तात्पर्यमाहा भीति एवंस्वच्छिन्नोत्पत्तिं खण्डयति ईश्वरेति अस्योभयत्रान्वयः चो व्युत्क्रमे प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरं अन्यथा महेशोक्तत्वाभावे तत्र तयोर्मध्ये मात्रं का-

साधयन् शब्दस्य स्वतो दोषो नास्तीत्याहास्तिचे दिति। स्वतो दुष्टस्यैवाप्तसम्बन्धात्तद्गतप्रामाण्येन प्रमाणत्वमित्यसङ्गतमित्याह स्वतो दुष्टोऽपीत्यादि। तद्गतप्रामाण्यस्य भ्रमविषयत्वेन वस्तुसिध्यनियामकत्वापत्तिरिति भावः। किञ्च सापेक्षे शब्दस्य प्रमाणत्वे तदाप्तत्वं केनचिद् मानेन ज्ञातव्यं तत्प्रामाण्यमपि मानान्तरेणेत्यनवस्था, तस्मात् स्वतः सिद्धमेव शब्दस्य प्रामाण्यमनाप्तबुद्धिप्रभवत्वरूपकारणदोषेण तिरोभूतं क्रियते इति न वञ्चकादिवाक्यस्य प्रामाण्यमिति भावः। ईश्वरो भोक्ता तद्रूपमेव ईश्वरस्याप्तत्वे मानमाह सर्वदोषविहीनस्येति। तत एव सर्वज्ञत्वन्तद्धीनत्वे च केनापि तद्दोषाद्यसाक्षात्कारात्।। शंकरकृतत्वं खण्डयति। ईश्वरस्य स्वरूपे चेत्यादि। ईश्वरश्चित्स्वरूपस्तन्निर्मितं जगत्तद्रूपमेव। जगत्तद्भोग्यं तथा प्रपञ्चो बाध्य ईश्वरज्ञानन्तद्बाधकं परस्परं च बाध्यबाधकभावः। तच्च विरुद्धकारित्वस्वभावमायावशाद् इत्याद्यर्थेषु श्रुतिरेव मानमेवञ्च तत्कृतत्वेन प्रामाण्य सिद्धिस्तस्य प्रमाणत्वे च तत्कृतेश्वरसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। अतएव देवीपुराणे

त्यर्थे। अपि रेवार्थे इत्याहास्यैवेति पत्तेरिति पाठः।

सर्वार्थेत्यनेन सूचितं दोषान्तर माह किञ्चेति। तद्योगेत्यर्थः। अनाप्तयोगादित्यस्यार्थमाह तस्मादिति (स्वनाम्नायाह) न वंचकेति तत एव सर्व दोषविहतीतत्वादेव?। आदिसंग्राह्यमाहेश्वरो भोक्तेत्यादि। आदिनातींद्रियः अस्य तात्पर्य माह एवंचेति। तत्र श्रुतेरेव मानत्वे चेत्यर्थः। अतएव तस्य तदकृतत्वादेव सुहितस्तत्पर्कः। विशेषमाह

सुहितः प्राणिमात्रस्य शिवेन परमात्मना ।
खट्वां जिघांसता वत्स आयुर्वेदः प्रकाशितः ॥

इति शिवस्य तत्प्रकाशकत्वमेवोक्तम् । खट्वां खट्वासुरम् । शुद्धानुमानात्तत्सिद्धिर्नेत्याह श्रुतिसाहाय्येति । कुतर्कशङ्काकलङ्कग्रासादिति भावः । श्रुतिविरुद्धन्त्वनुमानमनुमानाभास एव । यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति न्यायभाष्योक्तेः । वेदमार्गतःसार्वविभक्तिकस्तसिःवेदमार्गेणेत्यर्थः हीनानामितिशेषः । पाञ्चरात्रादयः इत्यादिना शाक्यादयः । तेनैतेषां वेदतुल्यता निरस्ता । अत्यन्तमलिनानामित्यनेनोदितानुदितहोमवदधिकारिभेदेन प्रामाण्यव्यवस्थोक्ता । शाक्याद्यागमानामप्यात्मज्ञानोपयोगितयात्यन्तमलिनान्प्रति प्रामाण्यमस्त्येवेति 'विरोधे त्वनपेक्षं स्या'दित्यधिकरणं भट्टपादैरप्युक्तम्।

किञ्च वेदोक्तार्थे बाधनिश्चयाभावेन गुरुनरत्वेन चाप्रामाण्यकल्पनापेक्षया प्रामाण्यकल्पनैवोचिता प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वाच्च। एवं मानमात्रेऽपि। तस्यच मायापरिणामस्य वेदस्य समाधो भगवानीश्वरोऽधिष्ठाता तेन चान्तर्यामितया व्याप्तः स इत्यस्माच्छब्दादेतदर्थबोधो भवत्विति मायावृत्तिरूपा तदिच्छापि तत्रान्तर्भूतेति विवक्षाविवक्षयोर्निर्वाहः । मुने वेदो म-

---

श्रुतीति । पुनस्त्वर्थे सर्वथा तेषामप्रामाण्यम् नेत्याहात्यंतेति ।

अत्र भट्टसम्मतिमप्याह शाक्याद्येति । अपिवेदादि तत्प्रामाण्ये युक्त्यंतरमाह किञ्चेति। संशय सम्भवादाह निश्चयेति । युक्त्यंतरमाह प्रामेति । नवेदे एवंत्थमित्याहैवमिति स्वतः प्रामाण्यमित्यर्थः । ननु वेदे विवक्षादि कथमत आह तस्य चेति तद्विशेषस्येत्यर्थः।समाप्तम-

हेशोद्ध इत्यादिसूतसंहितोक्तेः ।

ब्रह्माधिकरणवार्त्तिकेऽपि ।

शब्दब्रह्मात्मनोऽप्येवं सर्ववेदानुसारिणः ॥

विवक्षाऽविवक्षा वा वक्तव्या विधिशक्तितः । इति शब्दब्रह्मवादाभ्युपगमे तु ब्रह्मणोपि सर्ववेदात्मक देहाधिष्ठातृत्वाद्विवक्षाविवक्षे वक्तुं शक्ये । ते च विधिशास्त्रतो ज्ञायेते इत्यर्थ इति गणककृत ।

प्रघट्टकान्तरेऽपि ।

शब्दब्रह्मेति यच्चेदं शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते ॥

तदप्यधिष्ठितं सर्वमेकेन परमात्मना ।

तेषामन्तर्गतेच्छानां वाक्यार्थप्रतिपादने ॥

विवक्षा चाविवक्षा च ज्ञायते शब्दशक्तितः । इति ।

तन्त्रसूत्रे भाष्येऽप्युक्तं सर्वं चेतनावादिति । यादृशी चानुपूर्वी कठादि कृता तज्जातीयैवाध्ययनं धर्महेतुः अन्यथा वाग्वज्रतयाऽनर्थहेतुः एतदभिप्रायेणैव श्रुतिरव्यभिचरितस्वरवर्णानुपूर्वीका इत्याहुः ।

अथाव्यत्ययाच्च पुरुषस्यास्वातन्त्र्यं वेदे सर्वदानुपूर्व्यप्येकैव केनाप्यकृतैवेति नव्यमीमांसकश्रद्धाजाड्यन्तु तदर्थकस्य तदीयार्षवचसोऽनुपलम्भान्महाभाष्यकारादिवचनविरोधाच्चानादेयम्

दवाच्छिन्नः । केवलस्यासम्भवात । सुः वेदे । अत्रमानमाह मुनेरितिइदमेव तद्विद्वत्त्वंकपि उक्तमितिशेषः । एवमग्रेऽपि । अतत्रैवाह प्रघट्टेति तेषां विधिशब्दानां यान्तर्गता इच्छास्ताभिः षष्ठी । तस्या नष्टत्वादाह तज्जातीति एवेनाभिप्रायान्तरनिरासः । उक्तरीत्या असम्भवात् आहुर्मीमांसकाः । चस्त्वर्थे ।

परमतं दूषयति सर्वदेति जैमिन्यादेराशयस्योक्तत्वादाह नव्येति

वेदत्वन्तु सति सम्भवे शब्दार्थयोः पर्याप्तं स्तोभाक्षरेष्वऽर्थादर्शनात्सति सम्भवे इत्युक्तं । नित्यानि छन्दांसीति पूर्वपक्षे यद्यप्यर्थो नित्य इति महाभाष्योक्तेः । वैदिकार्थो वैदिकः शब्द इति व्यवहारस्तु तद्घटकत्वाद्बोध्यः । तत्र पठत्यादिसमभिव्याहारे वेदशब्दादुपस्थितयोः शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दोऽर्थो विशेषणम् । क्वचिदर्थे शब्दो विशेषणं यथा वेदं व्याचष्ट इत्यादौ क्वचिदुभयं समं यथा वेदं जानातीत्यादौ । इदमेवाभिप्रेत्य शब्दार्थौ काव्यमिति प्रकाशकारैरुक्तम् ।

अतएव शब्दमात्रतात्पर्यके तदनुकरणे न वेदत्वमिति मतौच्छ इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । अर्थभेदादन्यत्वनिश्चय इति च कैयटेनोक्तम् । अतएवानुकरणे न शुच्यादिदेशस्वाध्यायादिकालनियमः, नापि शूद्राणामनुकरणश्रवणे प्रायश्चित्तम् । बालैः पठ्यमाने वेदे शब्दमात्रतात्पर्यकत्वाभावेन वेदत्वमस्त्येव । अतएव देशकालनियमस्तत्र शिष्टानाम् । अनुकरणे तु शब्दमात्रतात्पर्यकत्वेन तदर्थबोधाभावे तात्पर्येण च न दोषः । अतएव न कस्याप्यनुकरणादर्थबोधः । मूर्खाध्यापकबालादीनां च व्युत्पत्त्यभावान्नार्थबोधो नै-

---

देयं दया दमंच क्वचित्तथैव पाठः ।

विशेषमाह वेदत्वं त्विति स्तोभाक्षराणिगीत्यादीनि प्रसिद्धानि । ननु शुद्धशब्दपर्याप्तमेव कुतो नात आह नित्यानीति । नन्वेवं कथं भेदेन व्यवहारोऽत आह वैदिक इति तत् शब्दार्थोभयं तत्र तथा सति क्वचिदर्थमाह यथेति । एव मग्रेऽपि अत्र परसम्मतिमप्याहेदमिति प्रागुक्तसर्वमित्यर्थः । अत एव तस्योभयपर्याप्तत्वादेव एवमग्रेऽपि मानम वधारणे । अर्थबोधः नतु कार्यार्थबोधः । वस्तवथैं ततः बालाद्युच्चार-

तावता बालैः पठ्यमानेर्थासंविधानं। व्युत्पन्नस्य त-तोऽर्थबोधात्।

केचित्तु अर्थभेदेन शब्दभेदवत् वेदमन्त्राणां वि-नियोगभेदेनापि भेद एव। तदुक्तं—

अन्या संस्कारगायत्री कर्मण्यन्या प्रयुज्यते।
अन्या जपप्रबन्धे सा सा त्वेकैव प्रतीयते॥

इति साहश्यादेकत्वबुद्धिरित्यर्थः। वेदे तु सर्वेषां तन्त्रेणोच्चारणमित्याहुः।

वेदत्वमखण्डोपाधिः प्रमाणशब्दत्वार्थबोधकत्व-घटितत्वं तु न वेदत्वम्। तत्र प्रमाणशब्दत्वमनङ्गी-कुर्वतां बौद्धानां वेदत्वव्यवहारात् स्तोभाक्षरेषु अ-भियुक्तानां वेदत्वव्यवहाराच्च। यत्किंचिच्छन्दानु-विद्धृतदर्थस्य योगबलेन ज्ञानान्निबध्यमाना स्मृतिरि-ति भेद इत्यलम्।

तेन दीव्यति खनति जयति जितमित्यनेनाक्षै-र्दीव्यत्याक्षिक इत्यादाविकप्रत्ययः। अत्र तद्धितेन भासमानमपि देवनं न कारकान्वययोग्यक्रियारूपं अ-

---

णात् प्रबन्धः सांतत्यं। इवार्थमाह साहश्यादिति। नन्वेवं कथं स-र्वेषां वेदत्वं पाठाभावादत आह वेदेत्विति। सर्वेषां मंत्राणां।

ननूभयपर्याप्तं वेदत्वं किं नामात आह वेदत्वमिति। इदं परम-तेन सिद्धांते तु जातिरूपमिति बोध्यम्। अत एवात्र न तात्पर्यं किं-तु सखण्डोपाधिखण्डने इत्याह प्रमाणेति प्रमाणशब्दत्वे सति अर्थ-बोधकत्वे सति उच्चार्यमाणत्वमित्यर्थः। तत्र वेदे द्वितीयविशेषणा-भावमाहस्तोभेति। इदं नान्यत्रेति सूचयितुं स्मृतिलक्षणमाह यत्किं-चिदिति। तदर्थस्य वेदार्थस्य। प्रयोगाभिप्रायेणाहैकेति।

अत्रभाष्यसंमतिमप्याहातएवेति तस्याक्रियारूपत्वादेवेत्यर्थः।

तएवाक्षिको देवदत्तमिति न। तदुक्तं भट्टैः—

यादृशी भावनाख्याते धात्वर्थश्चापि यादृशः।
नासौ तेनैव रूपेण कथ्यतेऽन्यैः पदैः क्वचित्। इति।

अतएव कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे कृतीत्यस्य शत्य इति न प्रत्युदाहृतं भाष्ये। धातोः कर्तृकर्मणी तस्माच्च द्वये प्रत्ययास्तिङः कृतश्च, तत्र तिङ्योगे नलोकेतिनिषेधात्कृद्योग एव सिद्धेः कृद्ग्रहणवैयर्थ्यं च शङ्कितम्। अधिका खारी द्रोणेनेत्यत्र तु हेतौ तृतीया अध्यारूढा खारी द्रोणेनेत्यत्रेव क्रियायोगाभावात् कर्तृत्वाभावेऽपि हेतुत्वसत्त्वात् सूत्रस्थे विग्रहस्थे च दीव्यतीत्यत्र कर्तृविशेष्यको बोध इति बहुव्रीहिप्रकरणे निरूपितम्।

एवन्तदधीते तद्वेदेत्यादावूह्यम्।

तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः। उपमेयस्य क्रियात्वे उपमानवाचकात्तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिरित्यर्थः। नन्वेवं ब्राह्मणवदधीत इत्यादौ न स्यात् ब्राह्मणसादृश्यस्याध्ययनेऽभावात् इति चेन्न। ब्राह्मणादिशब्दानान्तत्कर्तृकाध्ययने लाक्षणिकत्वात्। सौष्ठवादिश्च साधारणो धर्मः। नच ब्राह्मणादिपदलक्ष्याध्ययनस्य विभक्त्यर्थान्वयित्वेन सत्त्वरूपतया न क्रियात्वमिति वाच्यम्। तुल्यस्य क्रियात्वे तृतीयासमर्थाद्वतिरित्यनेन तृतीयासमर्थस्य सामर्थ्यात् क्रियो-

अस्योभयत्रान्वयः। धातोरिति अत्र विपरीतमुद्देश्यविधेयभावः। तस्माच्च धातोस्तु द्वितये इति पाठः। तत्र तयोर्मध्ये। चो व्युत्क्रमे शंकितं च। नन्वेवं कथं द्रोणेनेत्यत्र कर्त्तरि तृतीयात आहाधिकेति अ-

पमानत्वयोग्यार्थकत्वलाभेऽपि क्रियात्वलाभे माना- भावात्। स्थातव्येन तुल्यं गच्छतीत्यादावपि तृतीयार्थान्वयेन तस्य सत्त्वरूपतैव न मुख्यं क्रियात्वं। तिङन्तार्थस्य तु नोपमानत्वं नवै तिङन्तेनोपमानमस्तीति तत्सूत्रस्थभाष्यात् एवंचास्य क्रियान्वये एव साधुत्वम्।

अरविन्दवत्सुन्दरं मुखमित्यादौ भवतिक्रियाध्याहारः। अरविन्दपदेन सुन्दरारविन्दभवनं लक्ष्यते। एवंच सुन्दरारविन्दभवनसदृशं सुन्दरमुखभवनमिति बोधः। अरविन्दमुखयोः सौन्दर्यधर्मकसादृश्यं तु व्यञ्जनया बुध्यते अतएव ब्राह्मणेन तुल्यमस्य रूपमित्यादौ न वतिः। तत्र तस्येवेति सूत्रं द्रव्यगुणादितुल्यार्थमित्यन्यत्र निरूपितम्।

मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकारः मथुरायामिवेत्यर्थः। मथुरावत्पाटलिपुत्रस्य विस्तारः मथुराया इवेत्यर्थः। किंचेवार्थस्योपमानविशेषणतया तुल्यपदार्थस्य तद्विशेष्यतया बोधे भेदः। अत्र प्राकारयोरुपमानोपमेय-

---

भावात् अत्यन्तभेदात्। पुनस्तत्रान्यथा तदभावमाह नचेति। ननु अलाक्षणिके मुख्यक्रियासत्वेन साफल्यं कथं तत्र प्रवृत्तिरत आह स्थातव्येनेति। अत्र मंदत्वं साधारणो धर्मः। नन्वेवमपि तिङंते साफल्यमत आह तिङंतेति। एवंच उक्तसूत्रार्थेच। अस्य आद्यवतेः। नन्वेवमव्याप्तिरत आहारविन्देति। नन्वेवं तयोः सादृश्यधीरिष्टा कथमत आहारविन्देति ततः पश्चादितिभावः। अत एव क्रियान्वये एव साधुत्वादेव। नन्वेतेनैव सिद्धे उत्तरसूत्रं व्यर्थमत आह तत्रेति। अन्यत्र उद्योतादौ। तस्यैवोदाहरणे आहमथुरावदिति। बोधप्रयुक्त वैलक्षण्यादपि सूत्रभेद इत्याह किंचेवेति।

भावः वृत्तौ मथुरादिपदानान्तदधिकरणकतत्संब-न्धिप्राकाराद्यन्तर्भावेण वृत्तिरिति केचित् ।

परंतु षष्ठ्यर्थसप्तम्यन्तात्षष्ठ्यन्ताच्चायं साधुः । अधिकरणसप्तम्यन्तात्तु नायमसामर्थ्यादतएव तत्र तस्येव सूत्रस्थतत्रग्रहणस्यैवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तमीज्ञापकतोक्ता भाष्ये । देवेष्विव मनुष्येषु नामेत्युदाहृतं च । तत्रैव देववन्मनुष्येषु नामेति साधु उपमानदेवसम्बन्धिनामाभिन्नं मनुष्यसम्बन्धि नामेति बोधः । मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार इत्यत्रोपमानमथुरासम्बन्धिप्राकाराभिन्नः पाटलिपुत्रसम्बन्धी प्राकार इत्येवं बोधे साधुत्वं अस्मादेव ज्ञापकादिवयोगे उपमानविशेषणादुपमेयविशेषणाच्च षष्ठ्यर्थे सप्तमी ।

नचाधिकरणकारकस्य कर्त्रादिद्वारैव क्रियान्वय इति नासामर्थ्यमिति वाच्यम् । एवं ह्यस्तीत्यध्याहारावश्यकत्वेन क्रिययोरेव तुल्यत्वेन तेन तुल्यमित्येवसिद्धावस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अतएव द्रव्यगुणतुल्यार्थोऽयमारम्भ इति भाष्ये ध्वनितं कैयटेन च स्पष्टमुक्तमित्याहुः ।

मथुरापाटलिपुत्रयोः सादृश्यं त्वार्थम् । विधिवत्पूज्यते इत्यादौ विधिविषययोग्यताकर्तृहरिकर्मकं देवद-

---

केचिन्मतमाहात्रेति आद्ये इत्यर्थः । वृत्तौ तद्धिते इदमुपलक्षणमन्त्येपीत्याह । तत्संम्बधिप्राकारादिति पाठः एकार्थीभावस्वीकारादित्यर्थः ।

केचिदिति सूचितारुचिं प्रकाशयन् सिद्धांतमाह परंत्वित्यादिना अतएव असामर्थ्यादेव । प्रकृते आह मथुरेति उपमानमुपमेयम् च नामप्राकारादि । भाष्योपरि शंकते नचेति कर्त्रादीति तदन्वयेत्यर्थः ।

त्कर्तृकं पूजनमिति बोधः। विधिशब्देन तदुक्तः प्रकारः। विधिमर्हतीति विग्रहः तदर्हमिति सूत्रेण वतिः। यथावद्विहिताध्वराय यथावत्ख्यातवृत्तायेत्यादौ यथाशब्दो वृत्तिविषये शास्त्राद्युक्तप्रकारवाची। शास्त्रोक्तप्रकारकर्मकार्हतावद्विधानकर्मीभूताध्वरसम्बन्धिने इत्युक्तप्रकारकर्मकार्हतावत्ख्यातिकर्तृवृत्तसम्बन्धिने इत्यादि प्रकारेण बोधः। राजवद्वृत्तमस्येत्यादौ राजयोग्यमेतद्वृत्तमिति बोधः। नत्वराजयोग्यमिति त्वर्थात्प्रतीयते। एवं विनीतवदागमनं विच्छेदकृतहस्तवदित्यादौ विनीतयोग्यमागमनं कृतहस्तानामिदं योग्यं छेदनमिति बोध इत्यलम्।

घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थसम्बन्धिप्रवृत्तिनिमित्तत्वादि वाच्यमिति सिद्धान्तः।

अत्र केचित्। संज्ञाशब्दे केवलं द्रव्यमेव शक्यं एवञ्च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तरूपप्रत्ययार्थो दुर्वच इति मन्वाना: प्रकृतिर्लक्षणया शब्दपरा तत्तद्रूपेण प्रकारस्त्वाद्यर्थः स च प्रवृत्तिनिमित्तरूप एव जन्यबोधप्रकारत्वन्तद्विषयसंसर्गत्वं च संसर्गः। गोत्वमित्यादौ गोशब्दजन्यबोधप्रकारो गोत्वमित्यर्थः। राजपुरुषत्वमित्यादौ तज्जन्यबोधविषयः संसर्ग इति बोधः। शाब्दबोधे शब्दस्य भानमिति मतेऽपि शब्दस्य न प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति गोत्वमित्यादौ न गोशब्दप्रतीतिः।

हिस्त्वर्थे प्राग्वदाह मथुरेति। यथा शब्द इति जातावेकवचनम्। आदिना नीतिः द्वितीये आह नीत्युक्तेति तच्छास्त्रेत्यर्थः।

अथ भावप्रत्ययार्थं निरूपयति घटत्वमित्यादि। लक्षणायां बीजम

प्रवृत्तिनिमित्तत्वं यज्ज्ञानाच्छब्दस्यार्थे प्रवृत्ति स्त-त्त्वमित्युक्तम्। तच्च घटादिषु जातिः, शुक्लादिषु गुण-स्तद्गतजातिश्च, पाचकादिषु क्रिया तत्सम्बन्धो वा रा-जपुरुषौपगवादिषु सम्बन्धः। डित्थादिषु द्रव्यस्यैव वि-षयताद्वयेन भानाद्द्रव्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तं। तस्यैव प्रकारतावैशिष्ट्येन भावप्रत्ययार्थत्वमिति प्रकृतिप्रत्य-यार्थयोर्भेदः सुवचः। प्रकृतेः शब्दपरत्वाद् उक्तसम्ब स्य च नानुपपत्तिरिति वदन्ति।

सर्वत्र शब्दः शब्दार्थौ वा प्रवृत्तिनिमित्तमिति मते तदेव त्वाद्यर्थ इति बोध्यम्।

अपरेतु भाष्यमते गुणसमुदायो द्रव्यमिति निरू-पितम्। तत्र शब्दशक्तिस्वभावात्क्वचिज्जात्यतिरिक्त समुदायो विशेष्यो जातिर्विशेषणं। क्वचिद् गुणातिरि-क्तो विशेष्यः यथा शुक्लादिपदे, गुणस्तु तत्र विशे-षणं। संज्ञाशब्दे कुशब्दादौ कादिव्यक्तिरेव शक्या कत्वादीनुपलक्षणीकृत्य यः शुक्लवासाः स देवदत्त इ-त्यादाविव शुद्धव्यक्तौ शक्तिग्रहः।

नचैवं कुत्वमित्यादौ त्वाद्यनुपपत्तिः। प्रकृत्यर्था-भावादिति वाच्यम्। तत्र शब्दपरादर्थरूपे भावे प्र-

---

ह संज्ञेति डित्थादौ। प्रकृतिरिति घटत्वमित्यादौ सर्वेति भावः। वि-कल्पो लक्ष्यभेदेन व्यवस्थित इत्याह श्रीत्वमिति तत्र बीजमाह प्रवृत्तीति यत इत्यादिः। तच्च प्रवृत्तिनिमित्तंच। दिषु अतद्धितेषु चो व्युत्क्रमे तत्र तत्समुदायानां मध्ये। क्वचित् जातिशब्दे गवादौ रिक्तेति तेषां स इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि विशेष्यशब्दो विशेष्यलिङ्गः गुणेति प्रसिद्धेरित्यर्थः। एवं क्रियाशब्देऽपि बोध्यं। कृत्येति पूर्वान्वयि।

नन्वेवं कथं शक्तिग्रहोऽत आह य इति एवं शुद्धव्यक्तेः शक्यत्वे

त्ययेनादोषात् एवञ्च कुकुत्वशब्दौ पर्यायौ।

अतएव तस्य भाव इतिसूत्रस्याभिप्रायादिष्वाति-प्रसङ्गमाशङ्क्य यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेश-स्तदभिधाने त्वतलावित्युक्त्वा तस्यापि न्यासस्य डि-त्थादिष्वव्याप्तिः ततो व्यक्त्यतिरिक्तधर्माभानादि-त्याशङ्क्य व्यक्तेरेव विषयताद्वयेन भानात् प्रकारत्वा-वच्छिन्नव्यक्तिरेव त्वाद्यर्थ इत्येकं समाधानं कृत्वा यद्वा सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषा मर्थस्तद-भिधाने त्वतलावित्यनेन समाधानान्तरमुक्तम्। श-ब्दस्य द्विविधोऽर्थो वाच्यः प्रवृत्तिनिमित्तभूतश्च तदन्य-तराभिधाने त्वप्रत्ययइति तदर्थः।

तत्र घटत्वमित्यादावन्त्यः। तत्र प्रकृतिरर्थपरै-व। आद्यः कुत्वंडित्थत्वमित्यादौ। तत्र प्रत्ययार्था-नुपपत्त्या प्रकृतिः शब्दपरा नत्वेतावता सर्वत्र प्रकृतिः शब्दपरा मानाभावात् लक्षणायां मानाभावाच्च। त-स्य भाव इत्यत्र तच्छब्दस्य शब्दमात्रपरत्वे गुणवच-नेति सूत्रे शब्दाधिकारापत्तेश्च। तद्धितप्रकरणे सर्वत्र तस्यापत्यमित्यादावर्थपरताया एव सत्त्वाच्च। एवञ्च प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारः प्रवृत्तिनिमित्तभूतो घटत्वा-दिधर्मत्वेन त्वाद्यर्थः। प्रकृत्यर्थो व्यक्तिश्च स्वेतरास-म्बन्धित्वावच्छिन्ननिखिलस्वसम्बन्धिस्वसम्बन्धेन प्र-कारः। तस्य भाव इति सूत्रात्।

तत्रैव तस्य तत्वे मानमाहात एवेति उक्तोऽर्थः। उक्तमित्यत्रान्वयः। आदिना पदार्थादिगुणे धर्ममात्रं भावात्सत्यात् द्रव्यं विशेष्यभूतोर्थः ततो डित्थादितः पूर्ववाक्यतो लब्धं भाष्यीयमेवाह यद्वेति। अस्यार्थ-

एवं घटत्वमित्यादितो घटसम्बन्धी धर्म इत्यादिरीत्या बोधः। घटत्वत्वमित्यादौ घटत्वसम्बन्धी धर्म इति। घटत्वत्वं चाविभ्रिकधर्मविशेषरूपम्। यद्वा व्यक्तिरेव घटत्वपदजबोधे प्रकार इति सैव घटत्वत्वम्।

यत्तु घटेतरासम्बन्धित्वे सति निखिलघटसम्बन्धित्वमेव घटत्वत्वमित्यादेरर्थ इति तत्त्वत्यन्तगौरवग्रस्तम्।

रूपादिभ्यो गुणवृत्तिजातौ त्वादयः, शुक्लादिभ्यो गुणिपरेभ्यो गुणे, गुणपरेभ्यो जातौ अण्वादिभ्यो नित्यं परिमाणिवृत्तिभ्यः परिमाणरूपे गुणे। परिमाणं चतुर्धाऽणु महद् ह्रस्वं दीर्घं चेति त्वण्वादिवृत्तीत्यर्थकम्। जातिमात्रपरगवादिभ्यः शब्दस्वरूपे भावप्रत्ययः शब्दार्थयोरभेदाध्यासेन तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति कैयटः। शाबलेयस्य गौरिति तु न तथा व्यवहाराभावेन तत्र जातिपरत्वाभावात् गौर्नित्येतीष्टमिति तदाशयः।

षत्वं णत्वमित्यादौ वर्णानां वास्तवस्यौपाधिकस्य

माह शब्दस्येति। वाच्यः विशेष्यभूतः। तत्र तयोर्मध्ये प्रागुक्तकैयटादिमतं दूषयति नत्विति। पूर्वमततो विशेषांतरमाहैवमिति तद्वादित्यर्थः। एवंचेत्यपाठः असंबद्धत्वात् अतिप्रसंगायाह प्रकृत्यर्थ इति लाघवादाहाविद्यिकेति। ततोऽपि लाघवादाह यद्वेति। नानार्थत्वं त्विष्टमेव।

परमतं खण्डयति यत्त्विति। एवं स्वसंमतं परग्रन्थं योजयति परेति तदाशयमाहवेति। एकदेशिमतमाह वास्तवेति। सिद्धान्तमाहोपेति जातिरिति त्वादिवाच्येत्यादिः परमतेनैवाहोपेति।

कैयट इति सूचितारुचिमाह परेत्विति। तत्राद्ये आह क्रियेति

वा भेदस्य सत्त्वाज्जातिः सूपपादा। उपाधिरूपमेव वा तत्।

परंतु जातिपरगवादिभ्यो नैव प्रत्ययोऽनभिधानाद्। गोत्वत्वमितिवद्धा ततो बोधः। षत्वमित्यादौ कुत्वशब्दवदर्थं एव प्रत्ययः ष इत्येवार्थं इत्याहुः।

नानात्वं यौगपद्यमित्यत्रापि नानादिशब्दजन्यबोधप्रकारो सहभावो युगपद्भावश्चार्थः। पाचक औपगवो राजपुरुष इत्यादौ क्रियाकारकभावस्य विभक्त्यर्थसम्बन्धस्य च वृत्तौ प्रवेशाच्छब्दप्रवृत्तौ तस्यैव निमित्तत्वाच्च तत्रैव त्वादयः। तदुक्तंच हरिणा-कृत्तद्धितसमासेभ्यो भावप्रत्ययेन सम्बन्धाभिधानमिति। पाचकादौ क्रियया भेदस्यैव नियमेन प्रतीतिव्यभिचाराच्च क्रियासम्बन्धज्ञानादेव शब्दस्य द्रव्ये प्रवृत्तिः। जातिगुणयोस्तु लोकनिरूढत्व सोऽयमिति प्रत्ययेन भेदनिबन्धनसम्बन्धस्य तिरोधानान्न तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। सर्वत्र समासादौ सम्बन्ध एव भावप्रत्ययं वदता हरिणा विभक्त्यर्थमात्रस्य षष्ठ्यर्थवत्सम्बन्धतया भानमिति सूचितम्। राजपुरुषा-

---

अन्त्ययोराह विभेति। न्यायसिद्ध एवायमर्थ इति सूचयितुमाह पाचेति। क्रियया सह। अनेन जातिगुणशब्दतुल्यतोक्ता। तदभावेऽपि तद्व्यवहारादाह व्यभीति तस्या इत्यर्थः। प्रवृत्तिः तथाच तत्र तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वं तदेवाह जातीति तच्छब्दयोस्त्वित्यर्थः। धानान्न। तत्र सम्बन्धज्ञानाच्छब्दप्रवृत्तिर्द्रव्ये इतीति शेषः। तत्वं इति न तत्र भावप्रत्यय इति शेषः। संसर्गस्य सांसर्गिकविषयतया भानेऽपि उक्तरीत्या तत्व न बाधकमन्यवदित भावः।

सर्वत्र वक्ष्यमाणमिन्न। मात्रं कात्स्न्र्ये अन्यथाऽक्षशौण्डत्वं कृष्ण-

दावपि राजादिसम्बन्धज्ञानादेव शब्दस्य प्रवृत्तिरित्यूह्यम् ।

इदमपि प्रायिकं कृष्णसर्पत्वं पटे शुक्लत्वं सत्तेत्यादौ जातिगुणप्रकारकबोधस्यैवानुभवात् । तदुक्त- 'मन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्य' इति । तत्र कृष्णसर्पत्वमित्यादौ रूढिः, शुक्लत्वमित्यभिन्नरूपं, पटः शुक्ल इति व्यवहारात् । सत्तेति तृतीयं नहि सत्सत्तयोःसम्बन्धः कदापि व्यभिचरित इति बोध्यम् । नीलघटत्वमित्यादौ नीलघटादिवृत्तिधर्मो घटत्वादिकमेव त्वाद्यर्थः तदेव च नीलघटादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं नीलादिविशेषणबलाच्च तेन रूपेण नीलादिव्यक्तीनामेव भानेन नीलसमानाधिकरणघटत्वाद्येव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन भासते उपाधिभेदाच्च घटत्वादीनामपि भेदः । नत्वत्र सम्बन्धो भावप्रत्ययार्थः । अभिन्नरूपत्वेन पूर्वोत्तरपदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावातिरिक्तस्य तस्याभावात् ।

एतेन प्रवृत्तिनिमित्तगुणजात्योः सामानाधि-

श्रितत्वं वृकभीतत्वमित्यादौ तदनुपपत्तेः औपगवादावपि तथेत्याहेत्थमिति । तदुक्तमिति तदप्युक्तं तेनैवेत्यर्थः । तत्र तेषां मध्ये आदिना दामोदरत्वादि । इति इत्यादि क्वचित्तथैव पाठः । सत्पदं सताऽभेदेनैव बोधकं नतु सत्तासम्बन्धेन सत्ता तु कर्तृत्वारोपेणेति कश्चित् ।

मध्यमस्योदाहरणांतरमाह नीलेति । नन्वेवमन्यस्यापि बोधापत्तिरतआह नीलादीति वस्त्वर्थे । तेन घटत्वादिना । अत्र नीलघटत्वमित्यादौ । तस्य सम्बन्धस्य अभेदस्य तु न त्वमित्युक्तं ।

एतेनेत्यस्यार्थमाह तस्येति सामानाधिकरण्यस्येत्यर्थः । अभ्यु-

करणं तदुत्तरभावप्रत्ययार्थ इत्यपास्तम्। तस्य स्व-प्रत्ययप्रकृतितो भानाभावात्। भानसत्त्वेऽपि तस्य वि-शेष्यावृत्तितया प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेन भावप्रत्य-यवाच्यत्वे मानाभावात्। नीलघटत्वसमुदायः प्रवृत्ति-निमित्तमित्यपि केचित्। धवखदिरत्वमित्यादौ जाति-समुदायस्तद्वाच्यस्तत्र तस्यानुद्भूतावयवत्वे एकवच-नमुद्भूतावयवत्वे द्विवचनाद्यपि।

ये व्यपेक्षावादिनो दण्डीत्यादाविनो द्रव्यमात्र-वाचित्वं प्रकृत्यर्थस्य च तत्रान्वयः, सम्बन्धश्च वा-क्यार्थविधया लभ्यः। एवं पाचक इत्यादावपि प्रकृत्य-र्थत्वेनानुगतीकृतं दण्डाद्युपलक्षणीकृत्य अनन्तेष्वपि द्रव्येषु शक्तिग्रहसम्भव इति वदन्ति। तन्मतेऽपि स-म्बन्धस्यैव शब्दप्रवृत्त्यनुकारितया निमित्तत्वात्तत्रैव भावप्रत्ययः सुलभः। सम्बन्धस्य विभक्तिवाच्यत्वा-त्प्रकारतया भानमिति तु न युक्तम्। सांसर्गिकविष-यतया भासमाने एव सम्बन्धपदप्रयोगात्। वाक्य-स्यापि षष्ठ्यादिभिः संसर्गतया भानस्य सर्वसंम-तत्वात्।

पेत्याह भानेति। केचिदित्यनेन गौरवमरुचिः सूचिता। इदमप्युपल-क्षणमित्याह धवेति। तत्त्वादि। तत्र उक्तप्रयोगे। तस्य तत्समूहस्य। यभेदत्वे इत्युभयत्र पाठः। यापि अतएवोदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मावि-त्यादिप्रयोगसङ्गतिः। ये मीमांसकाः। लभ्य इति एवञ्च न तत्र शक्तिः। नन्वनन्तद्रव्येषु शक्तिग्रहासम्भवोऽत आह प्रकृत्यर्थेति दण्डादेर्नानात्वेन तेन तद्वृत्तिजातेरपि दण्डत्वकुण्डलत्वादिरूपाने-कावधाति तया तदसम्भवादेवमुक्तं। प्रकेति त्वान्तादिनेति भावः। युक्त्यन्तरमाह वाक्येति। तत्रैवान्तं पूर्वान्वयि तत्वाचाति पाठः।

यत्तु तत्तद्रूपेण धर्माणां शक्यतेति। तन्न। शक्त्यानन्त्यापत्तेः किंच तस्यापत्यमित्यादिशास्त्रात्तस्यौपगवादिना सुबन्तपत्यत्वेनैव बोधकता नतु तत्तद्रूपेण। तथा तस्य भाव इति शास्त्रबलादस्यापि धर्मत्वेनैव बोधकत्वस्यौचित्यात्। अतएव घटवृत्तिर्धर्म इति बोध इत्ययुक्तम्। घटे घटत्वमित्यादेरनापत्तेश्चेति प्राहुः।

पञ्चानां पूरणः पञ्चमः पञ्चसंबन्धिपञ्चत्वसंख्यापूरण इति बोधः, उद्भूतावयवभेदः समूहः प्रकृत्यर्थः, अवयवः प्रत्ययार्थः। वृक्षस्यावयवो वार्क्षी शाखेतिवत्।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। वर्त्तमानकलोऽत्र विवक्षित इति भाष्ये स्पष्टम्। अतएव गवामतीतत्वेऽनागतत्वे वा मतुपो न साधुत्वम्।

यद्यपि बुद्धिसत्तासमाविष्टस्यैव शब्देन बोधात्सार्थेष्वव्यभिचारिणी, तथाप्यस्तीत्युपादानसामर्थ्यादत्र बाह्यसत्त्वैवास्तिपदेनोच्यते। नचसाऽसिद्धा बुद्धिसत एव बहिःसत्तातदभावप्रत्यायनाय वृक्षोऽस्ति नास्तीत्यादिप्रयोगात्। एवंच गोमानित्यतो वर्त्तमा-

---

पूर्वमतं दूषयति। यत्त्विति तन्त्वानन्त्यं तवापीत्यत आह किंचेति। अस्यापि त्वादेरपि। अयंभावः प्रत्ययस्य शक्तिग्रहो न लोकतः तन्मात्रस्य लोकेऽप्रयोगात् किन्तु शास्त्रतः तच्च सामान्यरूपेणैव तद्ग्राहकमिति। अतएव तस्य भाव इति सूत्रोक्तेरेव। अन्यथा तत्र भाव इत्येव ब्रूयात्।

वस्तुतस्तु धर्मत्वे न शक्तिरित्यस्य युक्तत्वेन तत्र तावदंशस्यायुक्तत्वेऽपि पक्षान्तरतया शब्दपरत्वं प्रकृतेः सर्वत्रेति कैयटादिकमपि युक्तमेवेति प्रपञ्चितं तत्सूत्रे एव कौस्तुभपूरणे। एवंचागत्या शब्दाधिकारेणाग्रे निर्वाहः। आवश्यकमिदं भवतामपीति बोध्यं।

पुरुषवचनयोरौत्सर्गिकप्रवृत्त्या निर्देशेन शास्त्रसङ्कोचे मानाभावेन

नसत्ताश्रयगोसम्बन्धीति बोधः । गोमानासीद्भवितेति तु बाह्यसत्ताविशिष्टगोसम्बन्धरूपाया गोमदवस्थाया नाशेन भावित्वेन वा तादृशावस्थाविशिष्टस्य गोमतोऽतीतत्वेन भावित्वेन वा नेयम् । यद्वा तादृगावस्थागतातीतत्वादेर्गोमत्यारोपः । एवमेव जीवत्येव तस्मिन्नीश्वरोऽयमासीत् शिखी नष्ट इत्यादेरुपपत्तिः।

यत्र तु गवाङ्गमतश्चातीतत्वन्तत्र यद्यपि गोषु वर्त्तमानसत्ताश्रयत्वं नास्ति, अतीते सम्बन्धिनि वर्त्तमानगोसम्बन्धश्च नास्ति, तथापि ज्योतिष्टोमयाज्यस्य पुत्रो भवितेत्यादौ यथा यागगतातीतत्वस्य त्यागो भावित्वप्रतीतिश्च भवितेत्येतत्समभिव्याहारात्तथा प्रकृते गोसत्तायां वर्त्तमानत्वत्यागोऽतीतत्वादिप्रत्ययश्चेत्यदोषः । यद्वा सर्वत्र तथाव्यवहारविषये गोमत्पदस्य लक्षणेति कैयटे स्पष्टम् ।

यद्वेति पक्ष एवात्र युक्तः एवंच सम्बन्ध आश्रय श्चेत्युभयं समुदायशक्यं सम्बन्ध एव प्रवृत्तिनिमित्तम् । यद्वा आश्रयाभेदमापन्नः सम्बन्ध एव शक्यः नच सम्बन्धस्य शक्यत्वे दण्डसम्बन्धसम्बन्धीति बाधापत्तिरिति वाच्यम् । संसर्गविधयैव तस्य शक्यत्वात्।

तयोरविवक्षां हृदि निधायाह वर्त्तेति । सा बुद्धिः सासा बाह्यसत्ता अस्तीति च प्रकृत्यर्थविशेषणं तदाहैवंचेत । उपगवीति च पाठः अग्रे यथा संख्यायामन्वयः । लाघवादाह यद्वेति गोमानासीदितीष्टप्रयोगस्तत्र न स्यादित्याशयेनाह यद्यपीति प्रधानानुरोधेन गुणस्यान्यथानयनमिति न्यायेनाह यथेति । सर्वत्र अतीतत्वे वर्तमानत्वे भावित्वे च ।

सूत्रभाष्यस्वरसादाह यद्वेतीति । लाघवादाह यद्वेति । तेभ्यः

ये गुणगुणिनोः समानरूपा एव लोके प्रयुज्यन्ते शुक्लादयस्तेभ्यो मतुपो लुगुक्तो वार्त्तिककृता गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति।

यत्तु—

संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते।
गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्र उदाहृतम्॥

इति। तत्तु 'यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतला'वित्यादावुपयुक्तम्। तदर्थस्तु संसर्गि आधारेण संबद्धं, भेदकं स्वाश्रयस्येतरतो भेदकं सव्यापारमवच्छेदकत्वेन प्रतीयमानम्। तेनावच्छेद्यद्रव्यानिरासः। यद्यदिति वीप्सया जात्यादेरप्येवंभूतस्य गुणत्वमुक्तम्। परतन्त्रत्वादित्यनेन तद्व्यवहारप्रयोजकमुक्तं, परन्त्रो हि लोके गुण इत्युच्यते।

यद्यपि गुणगुणिनोः सोऽयमित्यभेदाध्यवसायेन लुकं विनापि शुक्लः पट इत्यादिसिद्धिः। तथापि पटस्य शुक्ल इति भेदव्यवहारस्यापि सत्त्वात् शुक्लवानित्येतद्व्यावृत्त्यर्थं लुग्वचनम्। एवं चास्य गुणिनि यौगिकत्वात्सर्वलिङ्गत्वं, रूढत्वे तु गुणगुणिनोरुभयोरपि सर्वलिङ्गत्वं नियतलिङ्गत्वं वा स्यात्।

अयश्च लुग् द्रव्यवाचकसमभिव्याहार एव प्रकरणादिना तदवगतौ वा। ध्वनितं चेदं पूरणगुणेतिसूत्रे

गुणपरेभ्यो गुणिपरत्वाय वार्तिकस्य नैतानि लक्ष्याणि तत्र तेनान्यग्रहणमिति निरःचष्टे यत्त्विति। संसर्गीति भिन्नपदमित्याह संसर्गीति। शुक्लेति पाक्षिकेत्यादिः। एवंच वार्तिकसत्वं च। अनतिप्रसंगाय विशेषमाहायश्चेति समभिव्याहारेऽपि सामानाधिकरण्येन अतएवान्यलङ्कायाह प्रकेति। ध्वनितमिति तत्र हि द्विजस्य शुक्ला इत्यत्रा-

भाष्ये । गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति कोशस्य मतुब्लुका ऽभेदेन वा तद्वति वर्त्तमाना इत्यर्थः । यदित्वनभिधा- नादेव ततो मतुबाद्यनुत्पत्तिः सर्वलिङ्गत्वमप्यभिधा- नस्वभावादेव, तदा ऽयर्थं लुग्वचनम् । जातेस्तु घटा- दिशब्देभ्यो न कदापि द्रव्यादू भेदेन बोधः । शाबले यस्य गोरिति प्रयोगाभावादिति न तेभ्यो द्रव्ये मतु- बादीत्याकरे स्पष्टम् ।

प्रकारवचने थाल् । प्रकारोऽत्र न सादृश्यमन्यथा सर्वथेत्यादौ तदप्रतीतेः, किन्तु सामान्यस्य भेदको वि- शेषः प्रकारः । बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते इत्यतो बहुभिर्वि- शेषैरित्यर्थप्रतीतिर्यथा हरिस्तथा हर इत्यादौ यद्विशेष- धर्मवान्हरिस्तद्विशेषधर्मवान्हर इति बोधः, हरिसदृशो हर इति तु फलति । यत्तद्भ्यां तयोः प्रकारयोरैक्यावग- गतौ तादृशैकधर्मेण निमित्तेन मानसस्य तथाबोधस्या- ङ्गीकारात् ।

वचनग्रहणाच्चात्र जातीयर्विधौ स्थूलादिभ्यः प्र- कारवचने कनित्यत्र च प्रकारवान्प्रत्ययार्थः । थाला जा- तीयरादेर्बोधस्तु न तथाजातीयक इत्यादि भाष्यप्र- योगात् । एकधा तु कुर्वित्यादेरेकप्रकारं कुर्वित्यादिप्रका- रेण बोधः । अनेकराशीनैकध्यं कुर्वित्यत्रैकत्वसंख्या- विशिष्टं कुर्विति बोधः । सहितं कुर्विति फलति ।

सामर्थ्यं प्रकरणादिना निरस्तं ।

नन्वेवं तत्र रूढिप्रतिपादककोशविरोधोऽतआह गुणीति । ततः गुणपरात् । अन्यत्र लुगकरणे बीजमाह जातेस्त्विति अत्र मानमाह- बहुभिरिति चस्त्वर्थो। संख्याया विधार्थे धेत्यस्य विषये आह एकधेति ।

वैयाकरणपाशः कुत्सितवैयाकरणस्त्वमानित्यर्थः एकदेशसम्बन्धोऽत्र शब्दशक्तिस्वभावात् । एवमन्यत्रापि । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायम् ।

अयमेषां शुक्लतम इत्यादावतिशायने तमबिष्ठनौ अतिशायनं प्रकर्षः, सचेतरस्य न्यूनीकरणरूपोऽभिभवस्तत्र वर्त्तमानात्प्रत्यय इत्यर्थः । तेनाभिभवकर्तृत्वबोधकोय इतराभिभवकर्त्ता शुक्ल इत्यादिरीत्या बोधः यद्यपि द्रव्ये न स्वतः प्रकर्षस्तथापि प्रवृत्तिनिमित्तभूतगुणादिगतप्रकर्षेण परंपरया द्रव्यस्यापि प्रकर्षः । पाचकतर इत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तसम्बन्धप्रतियोगिक्रियागतप्रकर्षेण प्रकर्षो बोध्यः, अयमेव च द्रव्यप्रकर्ष उच्यते ।

अतएवोच्चैस्तरस्तरुरित्यादावास्त्र, उच्चैस्तमामित्यादौ त्वधिकरणशक्तिप्रधानतया तस्या एव प्रकृत्यर्थगुणप्रकर्षेण प्रकर्ष इत्याम् भवत्येवाद्रव्यप्रकर्षसत्त्वात् । तत्र शुक्लगुणानां नानात्वे एकनिष्ठस्यापरगुणाभिभावकत्वं स्पष्टमेव । सर्वाश्रयेष्वेको गुणः सावयव इति मते क्वचिदाश्रयेऽल्पं क्वचिदधिकमिति स्वाश्रितात्पत्वाधिकत्वाभ्यां भेदारोपेण तदुपपत्तिः । एकं नि-

यास्ये पाशावित्यस्य विषये आह वैयेति । अन्यत्रापि स्वार्थिके । इतरत्वं प्रकृत्यर्थामानादिति प्रातिपादिकात्स्वार्थे इति शेषः । इतरत्वं प्रकृत्यर्थापेक्षया द्रव्ये प्रकृत्यर्थे प्रकर्ष उक्तरूपः । प्रवृत्तीति स्वरूपमात्रेण शुक्लादिव्यवहाराविषयत्वेऽपि यथाश्रितेन गुणरूपेण तद्व्यवहारविषयता तथाप्रवृत्तिनिमित्तरूपतद्गुणगतप्रकर्षेण परंपरया तस्यापि प्रकर्ष इत्यर्थः । अत्र द्रव्यवत् प्रवृत्तिनिमित्तसम्बन्धस्यापि तदभावादाह प्रवृत्तीति । अधीति उच्चैरित्यस्य । तस्याः शक्तेः । प्रकृत्यर्थगुण

त्वं निरवयवं चेति मतेऽपि औज्ज्वल्यादिगुणान्तरेण मिश्रणात् शुक्लस्य प्रकर्षः कृष्णादिमिश्रणे त्वपकर्षः यथा जात्युत्पलादिवासितमल्लिकाया गन्धप्रकर्षः। एवं रसगन्धस्पर्शादिष्वपि बोध्यम्।

गोतर इत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तभूतजातेः प्रकर्षाभावेऽपि तत्सहचारितभारवाहदोहादिगतातिशयमादाय प्रत्ययो यथाप्रयोगं बोध्यः। द्व्यादिभ्यस्तु न प्रत्ययस्तदर्थे प्रकर्षाभावात्। बहुशब्दात्तु भवत्येव संख्याधिक्यकृतातिशयस्य तत्र वक्तुं शक्यत्वात्।

बहूनां मध्ये एकस्यातिशये तमबादिः द्वयोरेकस्यातिशयेऽर्थद्वयप्रतिपादकशब्दे उपपदे तरबादिः। यथायमनयोः पटुतरः। अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोऽभिरूपतर इति बह्वर्थके विभागप्रतियोगिन्युपपदे तरबादिरेव, उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतरा इति यथा। सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यत्र बहूनामेव प्रतीतेस्तमप्। राश्यपेक्षं द्वित्वं तु न शब्देनोपात्तम्। पटु भवान्पटुरासीत्पटुतरश्चैषम इत्यादावेकस्यैव द्रव्यस्य गुणभेदेन भेदमारोप्य तरप्, गुणान्तरयोगेऽन्यो भवान्संवृत्त इति व्यवहारात्।

उक्तत्वं। तत्र क्तप्रयोगे शुक्लेति तदादीत्यर्थः। एकः एक एव। गुणः शुक्लादिः। मते सांख्यमते अलं रूपं।

अस्याहष्टचरत्वं नेत्याह यथेति। प्रवृत्तीति द्रव्यवदित्यादिः। अनतिप्रसङ्गायाह यथाप्रयोगमिति संख्यायाः सर्वत्र परिच्छेदकत्वाविशेषादाह तदर्थे इति॥ तमबादिरिति वैपरीत्यमपि क्वचित् बहुष्वासीनेषु कश्चित्कंचित्पृच्छति कतरो देवदत्त इति प्रत्यय इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात्। नोपात्तमिति अतो न तरप्। एवमन्यत्वे मा-

क्वचित्प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षे तरप्। यथा नतरामित्यादौ। तत्रहि प्रतियोगिसमानाधिकरणस्वरूपमात्यन्तिकत्वमभावगतः प्रकर्षः। एवमेव घटस्य शुक्लतरो रूपमित्याद्युपपत्तिः। प्रकृत्यर्थविशेष्यगतप्रकर्षासम्भवे तु प्रवृत्तिनिमित्तादिगतप्रकर्षे तरप्। एवं द्योत्यार्थप्रकर्षे द्योतकात्तरप् नितराङ्गच्छतीत्यादौ।

गुडकल्पा द्राक्षा बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ गुडादिशब्दानां सादृश्याद्द्राक्षायां वृत्तिस्तत्र सादृश्यप्रयोजकस्य माधुर्यादेरीषदसमाप्तिर्गम्यते। तेनेषत्सादृश्ये प्रत्ययाभावः। अत्र सर्वत्रोपमा गम्या। गुडगतमाधुर्याश्रयेव द्राक्षायां गुडत्वारोपात् गुडत्वजात्यभावाच्चेषद् समाप्तं गुडत्वं द्राक्षायामिति गुड इयं द्राक्षा गुडकल्पा द्राक्षेति प्रयोग इत्यन्ये।

नच सादृश्यरूपेषदसमाप्तिः प्रत्ययार्थ एवास्तु गुणगुणिनोर्नियमतोऽभेदोपचाराच्च पटुकल्पश्चैत्र इत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् सादृश्यस्य द्राक्षाश्रयत्वे बहुगुड इत्यस्यानापत्तेः। गुडाश्रयत्वेऽनुभवविरोधाद् गुडकल्पेत्यादिप्रयोगासिद्धेश्च। स्वार्थिकत्वे तु प्रकृति-

---

नमाह गुणांतरेति। क्वचित्त्विति पाठः। प्रकर्षे तत्रैव। एवमेव प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षेणैव तत्रैवाह प्रकृत्यर्थेति। एवं उक्तेमानमाह शुक्लेत्या।

ईषदसमाप्तौ विभाषासुपदृत्यनयोर्विषयेऽवाह गुडेत्यादि। अत्रेति यन्निरूपितसादृश्यप्रयोजकधर्मस्येषदसमाप्तिस्तद्वाचकात्कल्पादयः। एवंच पूर्णः पटुः कश्चित्, तत्सादृश्यादपरः पटुप्रचुरः। सादृश्यं पटुकल्पादिशब्दगम्यमितिसर्वत्रोपमा गम्येत्यर्थः।

मतान्तरमाह गुडेति चस्त्वर्थे। प्रकृतिते इति स्वार्थिका इति

तो लिङ्गतदतिक्रमौ सिद्धौ। उपमानगुडाभिन्ना द्राक्षेति बोध इति परे।

पाचकक इत्यादौ कुत्सिते इति कः, कुत्सितपाचकत्ववानित्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया असम्भवेऽश्वक इत्यादौ तत्सहचरितधर्मान्तरगतकुत्साश्रयः प्रत्ययः। कुत्सितक इत्यादौ यदा कुत्सितत्वं कुत्स्यते नास्य सम्यक् कुत्सितत्वं किंतु शत्रुभिर्द्वेषेणारोपितमिति तदा प्रत्ययः। यद्वाऽनिर्धारितधर्मविशेषनिबन्धना कुत्सा प्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्महत्यादिनिबन्धनायान्तस्यां प्रत्ययः यथा प्रकृष्टतम इति प्रकर्षस्य प्रकर्षे तमप्। यद्वा नियमेन कुत्सासम्बन्धं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव पुनः प्रत्ययः।

किंच शब्दः स्वार्थजात्यादिविषयाभिधाग्रहाविषयो भूत्वेतरानपेक्ष एव तत्संबद्धं द्रव्यमाह, ततः संख्याद्यपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्तद्गतं लिङ्गमाहातएव तद्बोधकं टाबादि पूर्वं, ततः क्रियापेक्षकारकापेक्षयान्तरङ्गत्वात् संख्यामाह, ततः कारकमित्येवं कल्पितक्रमेण शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहः। एवंचैतत्सकलबोधकविभक्त्यन्तस्यैव प्रियकुत्सितादौ वृत्तिरित्युपस्थितलिङ्गादिगततयापि कुत्सादिबोधनं प्रत्ययेन। तत्र स्वार्थकुत्सा यथा—पण्डितक इति। द्रव्यकुत्सा यथा—शुक्लकं रूपमित्यादौ। लिङ्गकुत्सा यथा—

प्राप्य गाण्डीवधन्वानं विद्धि कौरवकान् स्त्रियः।

परिभाषाभ्यामिति भावः। सिद्धान्तमाहोपेति। अश्वक इति च्छेदः। धर्मान्तरं गत्यादि तदभावे आह यद्वेति। ततस्तस्या अभानादाह

इति। संख्याधा यथा–पुत्रकः शतं, शतभरणे यद्दुःखं तदेकस्यैव भरणे इति एकत्वसंख्याकृतेति दिक्।

अश्व इवाश्वकः इवे प्रतिकृताविति कन्। उपमानाश्वाभिन्न इति बोधः। पूज्यप्रतिमाचित्रनटध्वजप्रतिमासु शिवाभेदबुद्धिरेव नत्विवार्थप्रतीतिरिति न तत्र प्रत्ययः। स्पष्टं चेदं रसनिरूपणे प्रकाशे।

काकतालीयं काक इव तालमिवेति विग्रहे समासाच्च तद्विषयादिति च्छः, तत्प्रामाण्यादिवार्थेऽपि सुप्सुपेति समासः। तत्र पूर्वपदमुपमानकाकागमनपरम्। उत्तरपदं चोक्तपूर्वपदार्थसमानाधिकरणोपमानतालपतनपरम्। समुदायश्चोपमेयपरः। एवंचोपमानकाकागमनसामानाधिकरणोपमानतालपतनाभिन्नं देवदत्तागमनसमानाधिकरणं चोरपतनमिति बोधः। तत्तादुपमेयबोधे तत्तादुपमेयवाचकसमभिव्याहारस्तन्त्रम्। ततस्तद्धिते समासार्थोपमानप्रयोज्योपमानभूततालकृतकाकवधाभिन्नः समासार्थोपमेयप्रयोज्यश्चोरकृतदे-

---

दिगिति शिवाभेदेति भ्रमात्मिकेत्यर्थः। स्पष्टमिति तत्र शंककमतप्रस्तावे चित्रनटविषये तादृशी बुद्धिरिति प्रकाशकारैरुक्तं। यत्तु तत्र तद्बुद्धे भ्रमत्वाभावोऽप्युक्तः सत्वनन्तरावतीर्णबाधाया एव तत्र भ्रमत्वेन विवक्षणान्न विरुद्धः।

इवार्थे च्छोनेति भावः। इवार्थविषयसर्वावयवकात्समासादिवार्थे छ इति सूत्रार्थः। इवे प्रतिकृतावित्यधिकारस्थत्वात् एकार्थीभावलभ्यमाह तत्रेत्यादिना। तत्र समासे। पर इति सामानाधिकरण्यमस्यर्थायातं तथा सति समासबोधमाहैवंचोपेति तदुपमेयलाभे बीजमाह तत्तदिति। तत इति समासोत्तरं। समासात्काकतालमिवेति विग्रहे उक्तसूत्रेण च्छे सतीत्यर्थः।

वदरान्वय इति बोधः। एतेन परस्परसंबन्धाभावेना-सामर्थ्याद् वृत्तिद्वयमपि दुर्लभमित्यपास्तम्।

यत्तु काकागमनसदृशसमानाधिकरणकाकागमन-समानाधिकरणतालपतनसदृशप्रयोज्यतालकृतकाक-मरणसदृशं देवदत्तमरणमिति बोध इति, तत्तु निपातवादे दूषितम्। उपमानोपमेयभावश्चाकस्मादुपनत-त्वेन उपमेयवाचकतरात्पदसमभिव्याहारेण प्रयोज्यतया कदाचित्काकमरणस्य कदाचित्काककृतोपभोगस्य भानम्। उपमानतावच्छेदकरूपेण बोधकाभावाच्च छ-प्रत्ययोपमायामुपमानलोप इत्यालंकारिकाः।

पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते। पञ्चशब्दः पञ्चत्वसंख्योत्पत्तिकपरः तस्य च क्रियायामन्वयः संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिग-णने कृत्वसुजिति सूत्रात्। तत्राभ्यावृत्तिः पुनः पुन-र्जन्म। पञ्चसंख्योत्पत्तिका भुजिक्रियेति बोधः। प्रत्य-यस्तु स्वार्थे। कर्तृबहुत्वे तु पञ्चकृत्वो भुञ्जते इति बहुव-चनमपि। त्रिरावृत्ता दशेत्यादावावृत्तिः। क्रियाजन्मग-णने एव सुच्। यत्र क्रिया न श्रूयते तत्र भवतीति क्रि-याध्याहारो बोध्यः। पञ्चकृत्वः पाचकः पक्व इत्या-दीष्टमेव।

आलंकारिकोक्तं दूषयति यत्त्विति। साधारणधर्ममाहोपेति नाय-मेवास्यार्थ इत्याहोपेति। प्रयोज्येति काकतालसमागमप्रयोज्यत्वेने-त्यर्थः। चस्त्वर्थे तस्य पञ्चशब्दस्य। क्रियायां तत्रैव। सूत्रात् तत्स्वर-सात्। यत्र पञ्चकृत्वो दण्डीत्यादौ।

यत्तु कश्चित् पञ्चकृत्वः पाचकः पक्व इत्यादि न पदार्थैकदेशत्वेन क्रियायास्तत्रान्वयासम्भवात् क्रियाया एवाभ्यावृत्तिसम्भवेन ताव-तैव क्रियालाभे सूत्रे क्रियापदेन प्रधानक्रियाया एव ग्रहणाच्चेति

लकृत्यक्तखलर्थानान्तथाऽव्ययकृतामपि ।
रूढिनिष्ठा घञादीनां धातुः साध्यस्य वाचकः ॥
इति हर्युक्तेः ।

अत्र हेलाराजः कृत्यादियोगे कृत्वसुजादयो भवन्त्येवेत्याह । कृत्येत्यादि क्तो नपुंसकविषयः । रूढिशब्दास्ताच्छीलिकाः । घञादयः भावकर्मादिविहिता आदिना तृजादयः। द्विः शयितव्यं, द्विःसुकरो, द्विर्हसितं, द्विर्दत्तवान्, द्विः कर्त्ता, द्विः पाको, द्विर्भुक्त्वा गत इत्युदाहरणानीति । अतएव द्विः प्रयोगो द्विर्वचनेऽचि द्विर्वद्धं सुबद्धं भवतीत्यादि सङ्गच्छते। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः ।

तत्प्रकृतवचने मयट् । प्रकृतशब्देनात्र प्रचुरं भावे ल्युट् तेन प्रचुरार्थबोधकात्प्रथमान्तात्स्वार्थे मयट् यथा घृतमयं वर्त्तते प्रचुरघृतमित्यर्थः । यद्वा अधिकरणे ल्युट् प्राचुर्यवदन्नादिबोधकादधिकरणेऽर्थे मयट् यथान्नमयो यज्ञः प्रचुरान्नवानित्यर्थः ।

आनन्दमयो ब्रह्म, चिन्मयं ब्रह्मेत्यादावयमेव मयट् प्राचुर्यन्तु तत्र निर्धर्मकत्वमेव व्यावहारिकमपरि-

---

तत्र कारकाणामिव तुमुनन्तादीनामिव चास्यापि गुणभूतक्रियान्वये साधुत्वस्येष्टत्वात्तदाह पञ्चेति । निष्ठेत्युक्तेराह क्त इति ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनेति भावः । अत एव तत्रेष्टत्वादेव । पदार्थ इतिव्युत्पत्तिस्तु क्रियातिरिक्तविषया तुमुन्सूत्रस्थभाष्य स्वरसात् । क्रियाग्रहणं तु स्पष्टार्थमिति भावः । यद्यपि प्रकृतशब्दो लोके प्रस्तुतवचनस्तथाप्यत्र व्याख्यानादाह प्रकृतेति । वचनशब्दे आह भावे इति ।

यत्तु आनन्दमयादिशब्देन प्राचुर्यार्थमयडन्तेन ब्रह्मोच्यत इति आनन्दमयोऽभ्यासाद्विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादितिव्याससूत्रो-

च्छेद्यत्वं च। अनन्तत्वप्रतिपादकश्रुतेः। नच प्राचुर्यस्य स्वसमानाधिकरणविरोध्यल्पतासापेक्षत्वेन दुःखानुवृत्तेरपि प्रतीत्यापत्तौ तस्य ब्रह्मत्वहानिरिति वाच्यम्। वैपुल्यरूपप्राचुर्यस्य तदपेक्षत्वेऽप्यपरिच्छेद्यत्वरूपस्य तस्य तदनपेक्षत्वात्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति तैत्तिरीयश्रुतावनन्तत्वोक्तेः। प्राणमयादावप्ययमेव मयट्, विकाररूपार्थस्यान्नस्येनोपपत्त्यभावात्। तदवच्छिन्नत्वेन तद्विकारत्वस्यादृष्टत्वात्, नहि घटमयाकाश इति भवति। किंचानन्दमये न ब्रह्मानन्दविकारत्वम्। तस्याविकारित्वात्। नापि वृत्त्यानन्दविकारत्वम्। तद्विषयाविज्ञानस्य तत आन्तरत्वेन तस्य विज्ञानमयान्तरत्वानुपपत्तेः। प्रव्रज्याहोमेऽन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यन्तामिति मन्त्रे शुद्धिस्तद्विषयावरण-

---

क्षमयुक्तं ब्रह्मण आनन्दरूपत्वेन तदधिकरणत्वाभावात्। आद्येऽपि तस्य निर्धर्मकत्वेन प्राचुर्याभावादिति तत्खण्डयति आनन्देत्यादित-आद्येआहनिरिति। एवेनान्यत्र प्रसिद्धनिरासः। अतएव सम्भवादन्यदप्याह व्यावेति। द्वितीयोऽपि राहोःशिर इत्यत्र षष्ठ्या इव मयटः साधुत्वं बोध्यं अपरिच्छेद्यत्वे मान माह सत्यमिति।

नन्वन्न रसमयादिविकारमय इन्त प्रायपाठादत्रापि विकारे मयट् विज्ञानमयान्नरसमययोरिवाद्युच्चत्वेऽपि च्छांदसो, नित्यं वृद्धेत्ति सूत्रे नित्यमिति योगविभागाद्वेति वाक्यं आनन्दमयं प्रकृत्य सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति सतपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिद किञ्चेति तस्य सर्वस्रष्टृत्वश्रवणेन प्रायपाठबाधात्। अन्नमयादिभ्य इव तदन्यस्यान्तरात्मनोऽश्रवणाच्च तदेतदभिप्रेत्याद्यं विहायाह प्राणेति। तत्प्राणादि।

तत्र यथा तथा वाऽस्तु। प्रकृते तु न सर्वथा तथेत्याह किञ्चेति तत्पदैरानन्दाः। नन्वेवं श्रुतिविरोधोऽतआह प्रव्रज्येति। नन्दमया मे शुध्यन्तामिति पाठः। नन्दमय आत्मा मे शुध्यतामिति पाठान्तरं। कृत

नाशरूपेति न विरोध इति व्याससूत्रवृत्तिकृतः।

ह्लादैकमयीमिति प्रकाशप्रयोगेऽप्ययमेव मयट् एकपदप्रयोगात् सानिरूपणोक्तरीत्या च तत्राप्यपरिच्छिन्नत्वस्वरूपप्राचुर्यस्यैव भानात्। ब्रह्मण आनन्दरूपत्वन्तु आनन्दो ब्रह्मेत्यादिश्रुतिबलात्। नच दुःख ज्ञानकाले सुखानुभवाभावेन सुखज्ञानयोर्भेदादेकस्यात्मन उभयरूपत्वं न युक्तं, श्रुतावानन्दशब्दस्तु दुःखाभावे गौणः। स्पष्टं चेदं सांख्यसूत्रे इति वाच्यम्। इष्टनाशस्थले सुखानिवृत्त्यैव तद्दुःखव्यवहारोपपत्तौ तस्यापि दुःखजनकत्वानापत्तेः। सर्वत्र तत्तदुपादेयवस्त्वभावकृतदुःखनिवृत्त्यैव तत्तद्वस्तुलाभे सुखव्यवहारोपपत्तौ सुखपदार्थविलयापत्तेश्च।

तस्मादिष्टनाशस्थले दुःख कार्यस्य सोरस्ताडनरोदनादिरूपस्योपलम्भेन चिरविरहिपीडितस्य कान्तालाभे विरहजदुःखनिवृत्तिवन्निरवधिसुखस्याप्यनुभवेन बलवदनिष्टनाशस्थले दुःखनिवृत्तेरिव सुखस्या-

---

इति। वस्तुतो व्याससूत्रे प्राचुर्यादित्यस्य मयडन्तानां प्राचुर्यादेकजातीयप्रयोगनिर्वाहायायमप्यत्यन्तस्वार्थिकमयडन्तः प्रयुक्त इत्यर्थः। तत्प्रकृतेति सूत्रे तदिति योगविभागेनात्यंतस्वार्थिकस्यापि विधानमित्युपपादितं गुरुचरणैर्व्याससूत्रेन्दौ शेखरे च।

अयमपि ब्रह्मैव नजीव इति बोध्यं चस्त्वर्थे भानादितिपाठः। ननु तस्यानन्दरूपत्वे किं मानमत आह ब्रह्मण इति। आदिना सत्यं ज्ञानमानन्दमित्यादि उभयेति सुखज्ञानेत्यर्थः। स्पष्टमिति 'नैकस्यानन्दाचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात्' दुःखनिवृत्तेर्गौण, इति हि तत्सूत्रं। तत्र युक्तमित्यंत आद्यसूत्रार्थः। श्रुतावित्यादि द्वितीयसूत्रार्थः।

प्रतिबन्दीमाहेष्टेति तस्यापि इष्टनाशस्यापि तत्तद्वस्तुलाभे तादृशदुःखस्य निवृत्त्यैव सुखव्यवहारोपपत्तेः सर्वत्र सुखेत्याद्यन्वयः

प्यनुभवेन च लाघवात् दुःखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन सुखप्राप्तिजनकता सुखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन दुःखप्राप्तिजनकता वाच्या। एवंच तत्त्वज्ञानस्यापि दुःखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन सुखप्राप्तिजनकता प्राप्ता तत्र मुक्तिकालेऽन्तःकरणलयेन वृत्तिरूपकार्यसुखप्राप्त्यसंभवाद् आत्मसुखप्राप्तिरेव तथेति तस्य सुखरूपत्वसिद्धिः। तस्याः सामग्र्याः सुखजनकत्वमितिमतेऽप्यावरणभङ्गादिनिष्ठजन्यत्वस्य तत्रारोपान्न दोषः।

एतदेवाभिप्रेत्य चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रे भाष्ये सुखप्रतिघातेन दुःखं दुःखप्रतिघातेन सुखमिति विप्रतिषिद्धावेतावित्युक्तम्। तेनाहि सुखप्रतिघातेनेत्यादितृतीयाबलात्सुखप्रतिबन्धिकाया स्तन्नाशिकायाश्च सामग्र्या दुःखजनकत्वं दुःखप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सुखजनकत्वं स्पष्टमेवोक्तम्।

ननु दुःखार्त्तस्य दुःखनिवृत्तिमात्रफलकतया विषभक्षणे प्रवृत्तिर्दृश्यते तद्भक्षणस्य दुःखनाशकत्वेऽपि सुखजनकत्वाभावेन व्यभिचारः स्पष्टंचेदं तथायुक्तामितिसूत्रे भाष्यकैयटयोरिति चेन्न। अतः परमहं सुखीत्यनुभवेन तत्राप्याभिमानिकसुखसत्त्वात्। अत-

---

सोऽस्ताडनेति सोऽस्ताडमिति प्रचुरः पाठः। अन्यदा रुचिरेति। अन्यदाह वलेति। तत्र तस्य तत्वप्राप्तौ सत्यां। तथाकार्यभूता। तस्य ब्रह्मणः। तस्याः तत्वज्ञानरूपायाः। अस्या इतिपाठान्तरं। तत्र सुखे। तेनहि भाष्येण यतः कत्वमिति सुखदुःखजनकसामग्र्योर्नियमेन दुःखसुखप्रतिबन्धकत्वं चेत्यपि बोध्यम्।

अन्यतात्पर्यकैरप्यर्थवादैर्वाक्यार्थवशतो देवताविग्रहादि बोध्यते इति बादरायणोक्तरीत्या शब्दसाधुत्वान्वाख्यानतात्पर्यकेणापि पत-

एव भाष्येऽन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते इत्युक्तम् । तत्र ज्याय इत्यस्य प्रशस्यतरमित्यर्थः । तत्त्वं च सुखसाधनत्वज्ञानादेव । एतेन भारोत्तीर्णस्याहं सुखीत्यादिव्यवहारो गौण इत्यपास्तम् ।

किञ्च दुःखाभावस्यात्मरूपत्वे दुःखज्ञानकाले तदभावज्ञानाभावादाद्यो दोषस्तवापि । दुःखज्ञानकाले आनन्दाननुभवस्तु कल्पितानन्दत्वांशे आवरणात् । नह्यस्माकम् निर्धर्मकतज्ज्ञानसम्भवः ।

किञ्च शृङ्गारकरुणादिरसानुभवकाले सुखानुभवसत्त्वात्तत्र जन्यसुखासम्भवाद् ब्रह्मसुखमेव भासत इति प्रकाशादौ स्पष्टम् । तथाच श्रुतिः । रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति एवंच रसानुभवोऽपि ब्रह्मणः सुखरूपत्वे मानमतएव गीतायामुक्तम् ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ।
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपम् ॥
तत्सुखं सात्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् । इति ।

यत्र समाधौ भासमानसुखं तत्र सुखे रतौ दुःखनाशप्राप्त्युक्त्या तत्सुखस्य तदतिरिक्तत्वं स्पष्टमेवा-

---

ञ्जलिवाक्येन वाच्यार्थवशाद्बोधितस्यार्थकार्यकारणभावस्यादर उचितएव । एवञ्च श्रुत्यनुगृहीतपतञ्जलिवचनविरोधात्सांख्यस्मृतिर्हेयैवेति बोध्यम् ।

स्पष्टमिति आतश्च विषमीलितं यत्तद्भक्षयतीति हि सूत्रोक्तं अतः परं विषभक्षणोत्तरं । वस्तुतस्तदभावादाहामीति तत्वञ्च प्रशस्ततरत्वं च एवेनान्यव्यवच्छेदः । एतेन सुखसत्वेनोक्तरीत्या । आद्यः आद्यसूत्रोक्तः दुरुद्धर इति शेषः । तस्यात्मरूपत्वाभावे तु

कम् । अत्र समाध्यभ्यासकाले सात्त्विकत्वम् सत्त्वाविर्भावप्राचुर्यत्वात् । तदेवाह आत्मबुद्धिप्रसादज मिति-प्रसादजाताभिव्यक्तिकमित्यर्थः ।

दीधितिकारोऽपि नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः नच तत्र मानाभावः ।

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम् ।

इति श्रुते स्तत्त्वादित्याह ।

सार्वभौमोऽपि ।

सुखं नित्यानतिशयम् तत्साक्षात्कार एवच ।

मोक्षस्तेनोपपद्यन्ते श्रुतयोऽपि यथाश्रुताः ।

स्वप्रकाशसुखव्यक्तिरेव मुक्तिस्तु वस्तुतः ।

व्यापकम् सर्वजीवानामानन्दमय मैश्वरम् ।

रूपं श्रुतिबलादिष्टम् तत्साक्षात्कार एव च ।

तदभेदोऽपि जीवानामिष्ट एवेति दृश्यताम् ।

इति इत्यलम् ।

अकृष्ण : कृष्णः सम्पद्यते तथा करोति कृष्णी-

द्वितीयसूत्रार्थासङ्गतिः स्पष्टैव ।

वस्तुतोऽसत्त्वादाह कल्पितेति । अत्र बीजमाह नहीति । तात्पर्यमाहैवञ्चेति । अपिः पूर्वसमुच्चये । स्पष्टं ततोऽप्रतीतेराह यत्रेत्यादि चो हेत्वर्थइत्याह तत्रेति । सत्वकृतत्वं न तत्वमित्याह सत्वेति । तस्याजन्यत्वादाह तदिति मोपि आहेत्यस्यानुषङ्गः । उक्तमेव विशदयति स्वेति । किञ्च दुःखध्वंसस्यैव मोक्षत्वे तत्काले दुःखध्वंसव त्सुखध्वंससस्यापि सत्वेन तद्रूपतया तस्यानुपादेयतापत्तिरित्याद्यन्यत्रस्पष्टंतदाहालमिति ।

वार्तिके तद्भाव इति करणतृतीयान्ततच्छब्देन समासः । अभूतपदेन कर्तृषष्ठ्यन्तेन सः । अभूतत्वं च प्रत्यासत्या तद्भावशब्दघटकतच्छब्दार्थकरणकत्वेनैव ग्राह्यं एवञ्च येनैव रूपेण प्रागभूतं तेन

करोति। यत्र प्रकृतिरेव विकारत्वादृरूप्यमापद्यमाना वि-वक्ष्यते तत्र च्विप्रत्ययः। कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विरभूततद्भाव इति वक्तव्यमिति सूत्रवार्त्तिकतद्भाष्य-बलात्। अतथाभूतस्य तथाभावे कृञादियोगे संपद्यक-र्तृत्वेन विवक्षितार्थवाचकाच्च्विरिति तदर्थः। विका-रवाचकात्स्वसादृरूप्येन प्रकृतौ वर्त्तमानादयं प्रत्ययः करोत्यादिक्रियाकारकत्वम् प्रकृतिभूतस्यैव विकारता-दृरूप्यं प्राप्तस्येति बोध्यम्। अतएव सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणाः स्वङ्गवति देवदत्त इत्यादौ वचनपुरुषव्यव-स्था। तदुक्तं हरिणा।

पूर्वावस्थामविजहत् संस्पृशद्धर्ममुत्तरम्।
संमूर्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते॥

पूर्वावस्था कारणावस्था उत्तरं धर्मम् कार्यावस्थाम्। एवंचावस्थाद्वयावच्छिन्नमेकं वस्तु पूर्वावस्थानुगुण्ये-नोत्तरावस्थाप्राप्त्युन्मुखं विकाररूपमिव प्राप्तम् जा-यते इत्यभिधीयते असङ्घः सङ्घो भवतीत्यादौ। अ-तएव प्रकृतिविकृत्योः सामानाधिकरण्यम्। नन्वेवमु-भयोः कर्तृत्वापत्तिः। अत उक्तम्—

सव्यापारतरः कश्चित्क्वचिद्धर्मः प्रतीयते।
संसृज्यन्ते च भावानां भेदवन्त्योऽपि शक्तयः॥इति

रूपेण तस्य भावोऽभूततद्भाव इति फलितं तदाहातथेति। पर्यवसित-माह विकारेति। ततो लब्धमेव विशेषमाह करोत्यादीति अतएव तस्यैव तत्वादेव।

उत्तरार्धार्थमाह पूर्वेत्यादि। वस्तुतोऽतत्वादाहैवेति। अतएव एक-स्यावस्थाद्वययुक्तत्वादेव। इत्यादौ तयस्तामित्यन्वयः। एवमेकस्या-वस्थाद्वययुक्तत्व। उक्तं तेनैव। क्वचिदिति सूचितमाह लक्ष्यति। सादि-

लक्ष्यानुसाराद्वाक्ये विकृतेरेव साक्षात्कर्तृत्वं वृत्तौ तदीयलौकिकं च प्रकृतेरेव साक्षात्कर्तृत्वम्। अत्वं त्वं सम्पद्यते इत्यर्थे त्वद्भवतीत्येव भवितव्यमिति युष्मद्युपपदे इति सूत्रभाष्योक्तेः। अयमेव प्रकर्षस्तत्रपोक्तः संसर्गः कर्तृशक्त्योरेकवृत्तित्वरूपः। अतएवात्वं त्वं भवति त्वद्भवतीत्यादौ प्रकृतेः कर्तृत्वात् प्रथमपुरुषः। त्वमत्वं भवसीत्यर्थे त्वद्भवसीत्येव। वाक्ये तु साक्षाद्विकारस्यैव, सुवर्णपिण्डः खादिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवत इति पस्पशायां भाष्यप्रयोगे विकृतेः कर्तृत्वदर्शनात्।

किञ्च च्व्यन्ते तद्वाक्ये च प्रकृतिरूपमनारोपितं विकाररूपं त्वारोपितम्। आरोपितानारोपितसमभिव्याहारेऽनारोपितस्यैव कर्तृत्वप्रतीतेः। आरोपितस्यावस्तुत्वेन क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वाभावात्। द्वयोरपि वस्तुत्वे तु विकारस्यैव मुख्यतया जायमानत्वादिना तस्यैव साक्षात्कर्तृत्वम् प्रकृतेस्तु तदभेदेन तद्वारा कथंचिदिति न कदापि सुवर्णपिण्डाश्रया विभक्तिरिति बोध्यम्। एवञ्च विकृतेः प्रकृतेर्वापि—

वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्न तु।
इति प्राचीनप्रवादः च्विप्रत्ययविषयकः।

त्यनेन परंपरया तस्या अपीति सूचितं। द्वितीयमानमाहात्वमिति तथेति स व्यापारतर इत्यत्रेत्यर्थः। संसृज्यन्ते इत्यस्यार्थमाह संसर्ग इति। प्रथमेति उभयत्रेति भावः। आद्यं विशदयति कर्तृत्वमितिशेषः

युक्तिसिद्धोऽप्ययमर्थ इत्याह किञ्चेति। तदिति लौकिक इत्यर्थः। वाक्ये आह द्वयोरपीति। नकदापीति। एतनैको वृक्षः पञ्च नौका भवन्तीत्येव प्रयोग इति सूचितं। स तदुञ्चकुचौ भवान्नास्तिनैषधस्य प्रमाद

एवं च्विप्रत्ययान्ते सादृश्यमूलाभेदाध्यवसायेन विकाराभेदमापन्नप्रकृतेः कर्तृत्वेनोभयोरप्युक्तत्वम्। महद्भूता ब्राह्मणीत्यादौ सामानाधिकरण्यं गौणत्वं चेति बोध्यम्। एवञ्च कारणीभूतो दण्ड इत्यादौ च्वि-प्रत्ययोऽसाधुरेव। सादृश्यमूलकविकाराभेदप्रतीतावेव तत्प्रवृत्तेः। ध्वनितं चेदमोत्सूत्रे भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम्। ब्रह्मभवन्तीत्यादिप्रयोगे छान्दसत्वाद्-त्यन्तस्वार्थिकाश्च्विरिति बोध्यम्।

इति तद्धिताः।

एव। अनुशासनत्वनिरासायाह प्राचीनेति। अन्यत्रास्य योजनं तु उक्तभाष्यविरोधेन प्रामादिकं। एतेन पञ्चनौका भवतीत्यपीत्यपास्तं।

सादृश्यमूलेति बहुव्रीहिः। सामानाधिकरण्येन पुंवत्वं गौणत्वेनात्वाभावः अमहान्महान्भवतीत्यादौ सांतेतिदीर्घस्तु भवत्येव तत्रतन्न्यायाप्रवृत्ते रन्यत्र स्पष्टत्वात्। गोमतीभूतेत्यत्र तु भाष्यप्रयोगादेव न पुंवत्वं। एवंचेत्यस्यार्थमाह सादृश्येति। नचाकारणत्वाद्यध्यवसायपूर्वक कारणत्वादिबोधात्स इति वाच्यं एवंहि अगोत्वारोपपूर्वकगोत्वबुद्ध्याच्वौ गोऽभवदित्यादौ गौणत्वाभावेनोदिति प्राप्तप्रगृह्यत्वस्य निषेधाय च्व्यन्तेप्रतिषेधवचनस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानपरौत्सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः। तत्प्रामाण्येनानारोपितातथाभूते आरोपिततद्भावसंपत्तावेवास्य प्रत्ययस्य स्वीकारात्। तेन योगि प्रसादेनामहतिमुख्यमहत्वोत्पत्तौ नच्विस्तदाह ध्वनितमिति अन्यत्रोधोतादौ अतएवाह ब्रह्मीति।

इति तद्धितार्थविवरणं।

अथ वीप्सा

वृक्षं वृक्षं सिञ्चति । अत्र वीप्सायामिद्वित्वम् । अत्र स्वप्रकृत्यर्थ निष्ठं व्यापकत्वं तन्निरूपितं व्यापकत्वं च शाब्दबोधविषयः । व्याप्तिं बुबोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमाद्वीप्सा प्रयोक्तृधर्म एव । व्यापकत्वं च बहुशः प्राग्दर्शितदिशा निर्वाह्यम् । तच्च द्विर्वचनं न पृथक्संख्यायुक्तानां नानाद्रव्याणां तदा बुद्धिस्थानां प्रत्येकरूपेण गुणक्रियाद्रव्यैर्युगपदन्वयो भवति तत्रैव व्यापकत्वप्रतीतिः । पृथक्संख्यायुक्तानामित्यनेन ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादौ जात्यभिप्रायेण प्रयोगो न द्वित्वमेकशेषविषये च न ।

अतएव गर्गाः शतम् दण्ड्यन्तामित्यादौ न प्रत्येकं शतं दण्डनम् । तथासति वीप्साविषयापहारः स्यात् प्रत्येकं शतदण्डने संख्यान्तरोपजननाच्छतसंख्याश्रवणं च विरुद्धं स्यात् । वृषलैर्न प्रवेष्टव्यमित्यादौ प्रत्येकम् समुदाये च वाक्यसमाप्तिः ब्राह्मणैः प्रवेष्टव्यमित्यादौ च । ब्राह्मणा भोज्यन्तामित्यादौ भोजनस्य तृप्तिफलकत्वादन्नरूपत्वाच्च प्रत्येकमेव समाप्तिर्न समुदायेऽसम्भवात् । युगपद्ग्रहणाच्च क्रमविवक्षायां न, तत्रानेकप्रयोगस्यैव दर्शनात् । तदा

अथ वीप्सा

स्वं सुप् अत्र बीजमाह तत्रैवेति । नेति पुनः स्पष्टार्थः । अतएव एकशेषविषये तदभावादेव को व्युत्क्रमे स्याच्च तृतीति बहुः चस्त्वर्थे तत्र क्रमविवक्षायां व्यापकत्वं चेति वीप्साद्विर्वचनस्य सुबन्त एव जायमानत्वात्तद्योत्यव्यापकत्वं चेत्यर्थः । तदर्थस्य सुपप्रकृत्यर्थस्य

बुद्धिस्थानामित्यनेन जगतीतलवर्त्तिसर्वब्राह्मणानामघना-भावेऽपि तथा प्रयोगः। प्रकरणादेः संकोचकस्य सत्त्वात्। यत्र तु सङ्कोचकं नास्ति तत्रासङ्कोच इष्ट एव जातो जातो निधनमुपैतीति यथा

व्यापकत्वं च तदर्थस्य येन संबन्धेनेतरान्वयस्तत्संबन्धे बुध्यते, सम्बन्धश्च विभक्त्यर्थ एवैवंच तादृशव्यापकत्वविशिष्टस्य संसर्गतया भानमत्रैव द्विर्वचनं-तात्पर्यग्राहकमेवंच ब्राह्मणाय शतं देहीत्यादौ बुद्धिस्थयावद्ब्राह्मणोद्देश्यकं शतकर्मकं दानमिति बोधः ब्राह्मणव्यापकं शतदानामिति तु फलति। संबन्धे एकसंबन्धिव्यापकत्वबोधस्यापरसंबन्धिनि तद्व्यापकत्वबोधफलकत्वात्। एवमन्यत्राप्यूहम्।

यद्यप्युद्देश्यविधेयान्यतरस्य वीप्सया प्रयोगेणोभयत्रापि व्यापकत्वबोधो भवत्येव तथापि क्वचित्स्फुटप्रतीतये क्वचिदावश्यकत्वद्योतनायोभयत्रापि द्वित्वं यथा ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं शतं देहीत्यादौ। एकैकस्य शतं शतमित्यादौ च। यत्र यत्र धूमस्तत्र वन्हिरित्यादौ यद्व्यापकाधिकरणत्ववत्का धूमसत्ता तद्व्यापकाधिकरणतावत्का वह्निधूमयोर्व्याप्यव्यापकता फल-

---

एवेति शेषः। तादृशेति प्रकृत्यर्थ निष्ठव्याप्यतानिरूपितेत्यर्थः। स्पष्टकर्मत्वादिः। यावदिति बुद्धिस्थब्राह्मणनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावदुद्देशतावत्ब्राह्मणोद्देश्यकमित्यर्थः। बुद्धिस्थ ब्राह्मणव्यापकत्वम् तु बुद्धिस्थब्राह्मणत्वावच्छिन्नात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वम्।

ब्राह्मणेभ्यः शतंशतंदेहीत्यादौ ब्राह्मणोदेश्यकम् बुद्धिशतव्यापककर्मतावच्छतकर्मकं दानमिति बोधस्तदाहैवमिति वत्केति। णत्ववद्यदु-

ति । गजे गजे न मौक्तिकमित्यादौ गजव्यापकाधिकरणतावत्कमौक्तिकसत्ताभाव इति बोधः । सर्वाधिकरणतायां गजव्यापकत्वस्वरूपविशेषणाभावमादाय पर्यवस्यति । शशे शशे न शृङ्गमित्यत्र तादृशाऽभावस्य विशेष्याभावप्रयुक्तस्य बोधः । राज्ञो राज्ञः पुरुष इत्यादौ बुद्धिस्थयावद्राजस्वामिकः पुरुष इति बोधः । ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावस्यैव संसर्गतया रमणीयनिष्ठविशेषणतानिरूपितग्रामव्यापकविशेष्यतावान् ग्राम इति बोधः । अत्र वने रमणीयो रमणीयः वृक्ष इत्यादौ रमणीयव्यापकविशेषणतानिरूपितविशेष्यतावान् वृक्ष इति बोधः । यो यो धूमवान्सोऽग्निमानित्यत्र यच्छब्दो धूमवानित्यर्थक एव यथाऽयं चन्द्र इत्यतिशयोक्ताविदं पदार्थश्चन्द्र एवेति दशमे प्रकाशे उक्तम् । यच्छब्दप्रयोगस्तु लघुभूते द्विरुक्तप्रयोगाय । रमणीयो रमणीय इत्यत्रेव बोधः। धूमवन्ह्योर्व्याप्यव्यापकभावस्तु फलति ।

धिकरणिकेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि तावत्केति तावद्गजाधिकरणकमौक्तिकेत्यर्थः । स च बोध: तादृशेति शशव्यापकाधिकरणकाधिकरणतावच्छशाधिकरणकशृंगसत्ताभावस्येत्यर्थः । राजेति बुद्धिस्थराजव्यापकस्वामितावद्राजेत्यर्थः ।

यत्र विभक्तेः प्रातिपदिकार्थमात्रे विधानान्नार्थवत्वं तत्राह ग्रामो ग्राम इति । लघ्वीति नञैव व्यापकत्वबोधादितिशेषः । अस्यादृष्टत्वरत्वाभावायाह यथेति रूपकादावनथात्वादाहातीति । नन्वेवं किमर्थमस्य प्रयोगोऽत आहयच्छब्देति रमेति धूमवद्व्यापकविशेषणतानिरूपितविशेष्यतावानग्निमानितीत्यर्थः ।

यत्तु अत्र धूमव्यापकत्वस्य वन्हौ बोधः धूमवान् धूमव्यापकवाह्निमानिति। तन्न। अनेकव्युत्पत्तिविरोधात्। जातो जातो निधनमुपैतीत्यादौ जातव्यापकाविशेषणतावत्कर्तृका निधनप्राप्तिरिति बोधः। क्वचित्तु व्याप्यव्यापकभावसबन्ध एव विभक्त्यर्थः यथा वृक्षं वृक्षं प्रतिसिंचति इत्यादौ। अत्र द्विर्वचनप्रतिशब्दौ तात्पर्यग्राहकौ। सर्वान्घटान्पश्येत्यादौ न द्वित्वं कार्त्स्न्यस्य सर्वशब्देनोक्तत्वात्। वृक्षं वृक्षमित्यादौ बहुवचनत्वं न प्रत्येकनिष्ठैकत्वस्यैव तत्र भानात्। ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतंदेहीत्यादौ च प्रत्येकं शतदानप्रतीतिरेकशेषे तु नैवम्। ब्राह्मणेभ्यः शतं देहीत्युक्ते नियमेन प्रत्येकं शतदानाप्रतीतेः। यदा तु परिगृहीतद्वित्वानां वीप्सा तदा ब्राह्मणौ ब्राह्मणौ पूजय, द्वाभ्यां द्वाभ्यां त्रिभ्यस्त्रिभ्य इत्यादि भवत्येव।

अत्रेदं बोध्यम्। यत्र यत्पदे वीप्सा तत्र तत्पदे न

क्रमविवक्षया आह धूमेति। यत्त्विति यच्छब्दस्य धूमवत्पदार्थकत्वेऽपि द्विर्वचनद्योत्यव्यापकत्वस्य समभिव्याहृतपदार्थेऽन्वयो व्युत्पत्त्यंतर कल्पनादिति भावः। अनेकेति प्रागुक्तेत्यर्थः। धूमादेर्द्धर्मान्वयापेक्षयोक्तस्यैव न्याय्यत्वाच्च। क्वचित्तु कर्मप्रवचनीययोगे। अत्रेति स्वप्रकृत्यर्थगतं व्याप्यत्वं द्विर्वचनद्योत्यमिति केचित्। व्याति लुनते इतिवदित्यन्ये। भानादिति अतएव प्रत्येकं वृक्षव्यापककर्मताप्रतीतिः। अन्यत्रापि फलभेदमाह ब्राह्मेति कादाचित्कप्रतीतेराह नियमेनेति तथाच तत्रानियमोऽत्र तु नियम इति भेदः। बोधिते इति तादृशयत्पदसमभिव्याहारादितिशेषः। अनुमानमाह कारकमिति एवं सत्यन्यभाष्याविरोधं परिहरति व्यंजेति। अतएव सा सा क्रियेत्यादिसङ्गतिः।

सप्तमे काव्यप्रदीपोक्तिं खण्डयति यत्त्विति। नात्र एकतरत्रापि। प-

सा। यत्पदे द्वित्वेन यत्पदार्थसंसर्गे यच्छब्दार्थतावच्छेदकव्यापकत्वे बोधिते विनापि द्वित्वं तत्पदार्थसंसर्गे तच्छब्दार्थतावच्छेदकव्यापकत्वबोधात्।

कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत।'

इत्यकथितं चेति सूत्रभाष्ये प्रयोगात्। व्यञ्जनानि यस्य यस्याचः कार्यमुच्यते तं तं भजन्त इत्यजाद्रिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात्स्पष्टत्वाय क्वचित्तत्पदेऽपि वीप्सा द्वित्वम्।

यत्तु नात्र द्विर्वचनं किंतु भिन्नौ यत्तच्छब्दौ भिन्नरूपेणैव बुद्धिस्थपदार्थपरामर्शकाविति। तन्न। बह्वर्थप्रतिपिपादयिषायां बहुयच्छब्दप्रयोगापत्तेः। द्वाभ्यामेव सर्वप्रतीतिरिति चेदेकेनैव सर्वप्रतीत्युपपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यापि वैयर्थ्यापत्तेरित्यलम्।

इति वीप्सा।

दार्थेति तत्तदित्यादिः। बह्वर्थेति एवमित्यादितात्पर्यवशात् तस्माद्वीप्साद्विर्वचनमेव तत्। तिङन्तादिद्वित्वे बाधप्रक्रियाऽन्यत्र स्पष्टा। किञ्च प्रकृतद्विर्वचने एकत्वाद्वित्वादि व्यवस्थितमेव प्रतीयते पदार्थकार्त्स्न्यं चातएव बुद्धिविषयाणां बहूनां मध्ये कतिपयानामेव शोभनत्वे प्रतिपाद्ये न द्वित्वं यथाऽस्मिन्वने पञ्चषाः शोभना इतीति बोध्यं तदाहेत्यलमिति।

इति वीप्साविवृतिः।

एवं प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थबोधनद्वारा शास्त्रं विशिष्टस्य पदपदार्थस्य बोधनद्वारा वाक्यार्थस्य बोधकं सल्लोके व्यवहारोपयोगि । यद्यपि शास्त्रज्ञानं विना प्रकारान्तरेणापि पदार्थज्ञानं लोके दृश्यते तथापि शास्त्रीयप्रकृतिप्रत्ययव्युत्पादनपूर्वकं विजातीयतज्ज्ञानपूर्वकप्रयोगस्य चित्तशुद्धिद्वारापवर्गसंपादकत्वेन शास्त्रज्ञानस्यावश्यकत्वात् । तदुक्तं हरिणा ।

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् । इति ।

एवं लघुनोपायेन सर्वशब्दप्रतिपत्तौ च शास्त्रस्योपयोगो बोध्य इति शिवम् ।

अधीत्य फणिभाष्याब्धिं सुधीन्द्रहरिदीक्षितात् ।
न्यायतन्त्रं रामरामाद्वादिरक्षोघ्नरामतः ॥
याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात् ।
शृङ्गबेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः ॥ २ ॥
सर्वतन्त्रार्थतत्त्वज्ञः सर्वत्र च निबन्धकृत् ।
वैयाकरणनागेशः स्फोटायनऋषेर्मतम् ॥

उपक्रमोपसंहारयोरैक्याय ग्रंथमुपसंहरति एवमिति उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। आदिना आदेशादि तेषां तदर्थानां चेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि वाक्यार्थस्येति पाठः तत् शास्त्रं फलांतरमप्याहैवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः कीर्त्तये आहाधीत्येति अस्योक्तवानित्यत्रान्वयोऽग्रेऽनुषंगश्च पंचम्या नियमपूर्वकतत्स्वीकारः सूचितः। रामरामात् रामरामभट्टाचार्यात् ॥ तत्र-रूपकं वादीति। कक्षं तृणं। रामतः रामसिंहात्। उमया सहितः। अस्य ग्रन्थकर्त्तुः। पण्डिते सति। पण्डितैरिति पाठांतरं अत्राद्यो युक्तः हृदयत्वेन स्वस्य, पयोधित्वेनशास्त्रस्य, रामत्वेनरामस्याध्यासः। नापुत्रस्य लोकोस्तीत्यादिश्रुत्यगोचरत्वमाह । शब्देन्दुशेखरमिति । स्वमतौ पत्नीत्वं। तौ शिवाविति शिवम् ।

परिष्कृत्योक्तवांस्तेन प्रीयतामुमया शिवः ॥ ३ ॥
दृढस्तर्कोऽस्य नाभ्यास इति चिन्त्यं न पण्डितैः ।
दृषदोऽपि हि सन्तीर्णाः पयोधौ रामयोगतः ॥ ४ ॥
शब्देन्दुशेखरं पुत्रं मञ्जूषां चैव कन्यकाम् ।
स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य शिवयोरर्पितौ मया ॥ ५ ॥

इति श्रीवैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषाख्ये
स्फोटवादः समाप्तः ॥

द्विसार(१)वसुक्षपा करसंमितवत्सरे
नलाख्ये ज्ये ष्ठमासे च वृषस्थे च दिवाकरे ॥ १ ॥
कृष्णपक्षे दर्शतिथौ रोहिणीधृतिसंयुजि ।
इंदुवारे घस्रशेषे कलावैपूर्त्तिमागता ॥ २ ॥

इति श्रीमत्पायगुंडोपाख्यवैजनाथविरचिता मंजूषा
विवृत्तिः कला परिपूर्णा ॥

---

(१) अत्र यथार्थपाठस्य मूलपुस्तके ऽनुपलम्भाद्यथास्थित एव पाठोऽवस्थापितः । वामगणनया नलाख्यसंवत्सराद्वा नियतसंवत्सरसंख्योहितव्या ।